

DLA ABSOLWENTÓW SZKÓŁ PODSTAWOWYCH

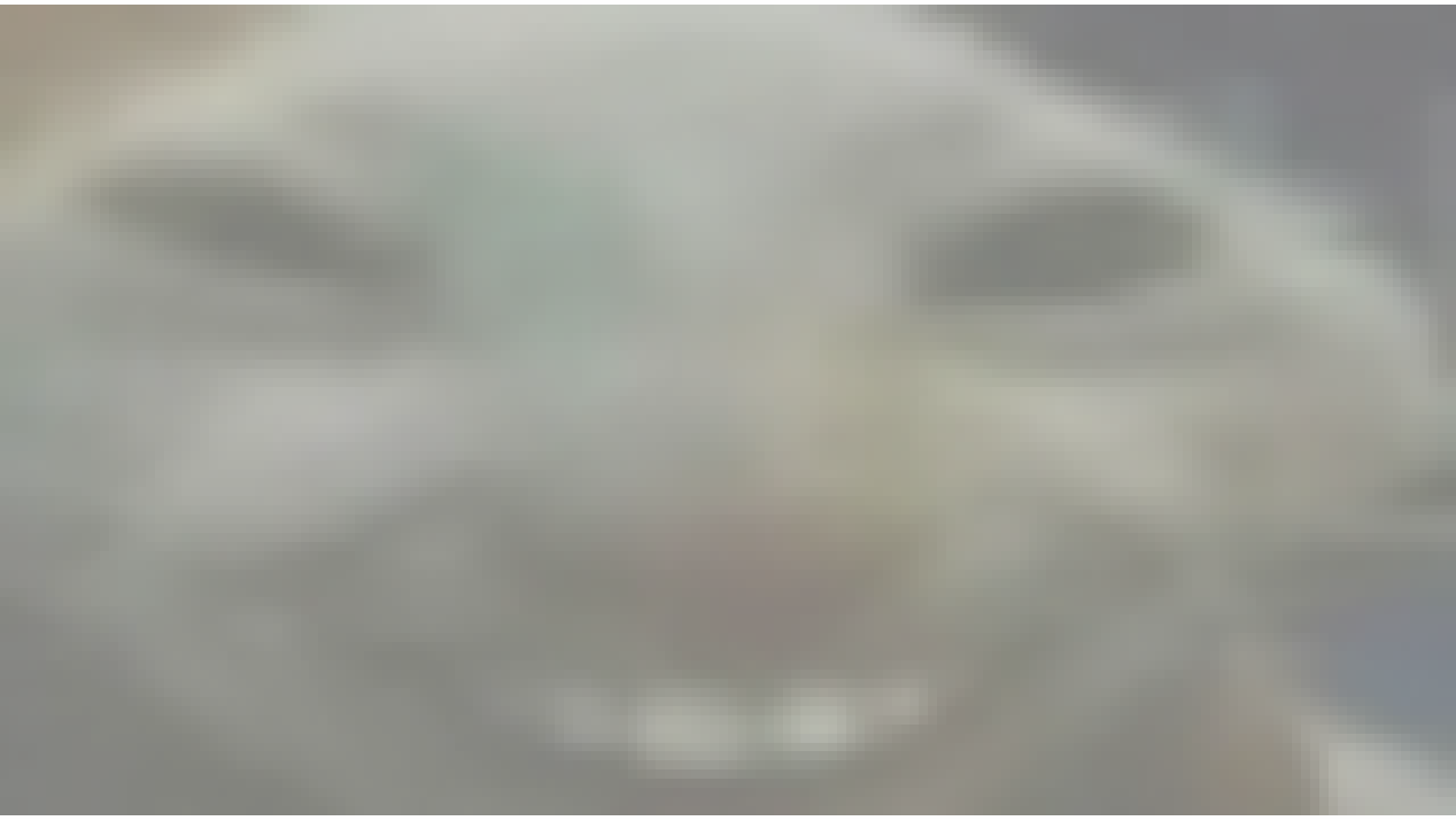
Zrozumieć przeszłość

2

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era

Paweł Klint

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

2

Zakres rozszerzony

nowa era Twoje mocne strony

Zrozumieć przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
prof. dr. hab. Zbigniewa Dalewskiego, dr. hab. Jarosława Dumanowskiego, prof. dr. hab. Józefa Porayskiego-Pomsty.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2020

Numer ewidencyjny w wykazie MEN: 1019/2/2020

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie rozszerzonym – Zrozumieć przeszłość.*

Autor: Paweł Klint.

Autor zadań powtórzeniowych: Robert Śniegocki.

Zdjęcie Kamieńca Podolskiego na s. 293 pochodzi z projektu ***Polska i Ukraina. Śladami historycznego dziedzictwa***.
Fotografie monet ze s. 165, 287 i 313 zamieszczone dzięki uprzejmości Warszawskiego Centrum Numizmatycznego.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2020
ISBN 978-83-267-3927-9

Koordynacja prac i redakcja merytoryczna: Stefan Horak.
Współpraca redakcyjna: Tomasz Bach, Anna Hebel, Paweł Niewiadomy, Pamela Sierla-Próchnicka.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Anna Pietrzak.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler. **Opieka graficzna:** Ewa Kaletyn.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Zuzanna Sri, Marek Błoszko, Marcin Kołacz.
Ilustracje: Ewelina Baran, Krzysztof Mrawiński, Wioleta Herczyńska, Adam Król, Marta Długokęcka, Elżbieta Buczkowska, Aleksandra Michalska-Szwagierczak, Rafał Buczkowski, Arkadiusz Ignaciuk.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Fotoserwis: Paulina Łukaszewska.
Realizacja projektu graficznego: Tomasz Włodarczyk.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 801 88 10 10, 58 721 48 00

Druk i oprawa: ArtDruk Kobyłka

O czym jest podręcznik?

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 2* znajdziesz informacje dotyczące epoki nowożytnej. Omówiono w nim m.in. okoliczności wielkich odkryć geograficznych, znaczące osiągnięcia kultury i sztuki oraz czasy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących przeszłości.

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

PRZYPOMNIJ SOBIE

Ćwiczenia wprowadzające pomogą Ci w przypomnieniu sobie wcześniej zdobytej wiedzy i przyswojeniu nowego materiału.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach świata.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

***To budzi* kontrowersje**

Eseje dotyczące różnych koncepcji na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom poznasz dodatkowe interesujące informacje związane z lekcją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Więcej informacji o omawianych zagadnieniach znajdziesz w polecanej literaturze.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, oznaczonych w podręczniku czerwonym kolorem.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Tablice chronologiczne

Tablice chronologiczne z najważniejszymi datami z danego rozdziału pomogą Ci w uporządkowaniu i utrwaleniu omówionych wydarzeń.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci wykształcić umiejętność rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy z danego działu oraz wykształcenie umiejętności rozwiązywania różnorodnych typów zadań.

SPIS TREŚCI

Zrozumieć przeszłość 6

I. EPOKA ODRODZENIA

1. Cywilizacje pozaeuropejskie 8
2. Wielkie odkrycia geograficzne 18
3. Ekspansja kolonialna 30
4. Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie 39
5. Kultura renesansu 48
6. Reformacja i jej skutki 59
7. Kontrreformacja 69
8. Europa w okresie wojen włoskich 74
9. Monarchie europejskie w drugiej połowie XVI w. 82
10. Ekspansja turecka i Europa Wschodnia w XVI w. 90

Podsumowanie 98

II. „ZŁOTY WIEK" RZECZYPOSPOLITEJ

1. Społeczeństwo państwa Jagiellonów w XVI w. 106
2. Polska gospodarka w „złotym wieku" 113
3. Rozwój demokracji szlacheckiej 123
4. Panowanie ostatnich Jagiellonów 131
5. Rzeczpospolita Obojga Narodów 142
6. Reformacja i kontrreformacja 151
7. Pierwsza wolna elekcja 158
8. Rządy Stefana Batorego 164
9. Renesans w Rzeczypospolitej 171

Podsumowanie 180

III. EUROPA W XVII W.

1. Angielska wojna domowa 188
2. Wojna trzydziestoletnia 198
3. Absolutyzm we Francji 207
4. Zamiany polityczne w Europie w XVII w. 216
5. Kultura baroku 224

Podsumowanie 234

IV. WIEK WOJEN

1. Rządy Zygmunta III Wazy 242
2. Walki o koronę carów 253
3. Kozacy i konflikty z imperium osmańskim 260
4. Powstanie Chmielnickiego 269
5. Potop szwedzki 280
6. Wojna domowa i król „Piast" 288
7. Rządy Jana III Sobieskiego 296
8. Kryzys Rzeczypospolitej 305
9. Barok i sarmatyzm 314

Podsumowanie 324

V. EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE OŚWIECENIA

1. Przemiany gospodarczo-społeczne w XVIII w. ... 332
2. Oświecenie ... 341
3. Powstanie Imperium Rosyjskiego ... 351
4. Absolutyzm oświecony w Prusach ... 359
5. Przemiany polityczne w Europie w XVIII w. ... 365
6. Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki ... 373
7. Rewolucja we Francji ... 382
8. Republika francuska ... 390
Podsumowanie ... 400

VI. KRYZYS I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

1. Panowanie Augusta II ... 408
2. Polityczna anarchia i próby reform ... 416
3. Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Polski ... 422
4. Oświecenie w Rzeczypospolitej ... 432
5. Rzeczpospolita w dobie Sejmu Wielkiego ... 441
6. Konstytucja 3 maja i II rozbiór Polski ... 449
7. Powstanie kościuszkowskie ... 457
8. Upadek Rzeczypospolitej ... 465
Podsumowanie ... 472

VII. EPOKA NAPOLEOŃSKA

1. Początki rządów Napoleona ... 480
2. Ekspansja napoleońskiej Francji ... 488
3. Klęska Napoleona ... 500
4. Legiony Polskie we Włoszech ... 509
5. Księstwo Warszawskie ... 518
Podsumowanie ... 526

Słowniczek ... 533
Indeks ... 539

CO BYŁO WCZEŚNIEJ?

Średniowiecze objęło niemal 1000 lat – trwało na zachodzie Europy od upadku cesarstwa rzymskiego w 476 r. aż do XV w. Koniec tej epoki jest wyznaczany przez kilka ważnych dat, takich jak zdobycie przez Turków Konstantynopola w 1453 r. czy odkrycie Ameryki w 1492 r. W tym czasie doszło m.in. do powstania państwa polskiego, które u schyłku epoki stało się największą monarchią Europy Wschodniej.

EUROPA

Od 1337 do 1453 r. toczyła się wojna stuletnia pomiędzy Francją i Anglią. Rywalizacja tych państw dotyczyła m.in. kwestii praw do korony francuskiej po wygaśnięciu głównej linii Kapetyngów i wpływów na obszarze Flandrii. Przewagę w konflikcie mieli głównie Anglicy i dopiero wystąpienie Joanny d'Arc [czyt.: dark] przyczyniło się do wyparcia ich z Francji.

W połowie XIV w. przez Europę przeszła wielka epidemia dżumy, zwanej czarną śmiercią. Spowodowała ona wyludnienie znacznego obszaru kontynentu i w rezultacie kryzys gospodarki. Dopiero w kolejnym stuleciu nastąpiła poprawa w tej dziedzinie, a kolejne epidemie dżumy nie były już tak tragiczne w skutkach.

Na soborze w Konstancji (1414–1418) udało się zakończyć wielką schizmę zachodnią w Kościele. Ponadto celem soboru było przeprowadzenie reformy Kościoła katolickiego, coraz częściej krytykowanego z powodu nadużyć. W Czechach konieczność zmian głosił Jan Hus, który z powodu swoich poglądów został spalony na stosie w Konstancji w 1415 r. Jego zwolennicy, husyci, doprowadzili do wybuchu powstania. Dopiero w 1434 r. na czeski tron powrócił król niemiecki Zygmunt Luksemburski.

Jednym z najważniejszych wydarzeń w XV w. był upadek cesarstwa bizantyjskiego, które w ostatniej fazie istnienia ograniczało się terytorialnie do Konstantynopola i jego najbliższych okolic. W XIV i XV w. imperium osmańskie podjęło ekspansję i Turcy zajęli w jej wyniku dużą część Półwyspu Bałkańskiego, a w 1453 r. zdobyli Konstantynopol.

POLSKA

W 1370 r. zmarł Kazimierz Wielki, co zakończyło panowanie dynastii Piastów w Polsce. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami na tronie zasiadł Ludwik Andegaweński (siostrzeniec Kazimierza Wielkiego), a po nim jego córka Jadwiga. Na jej męża wybrano zaś litewskiego księcia Jagiełłę, co dało początek unii Polski z Litwą. Powodów do jej zawarcia było kilka: wspólny wróg – Krzyżacy, chrystianizacja Litwy, zakończenie litewskich najazdów na Mazowsze, szansa na zdobycie nowych majątków na Rusi przez polskie możnowładztwo. Władysław Jagiełło przeżył swoją żonę i dopiero z czwartego małżeństwa doczekał się synów. Umożliwiło mu to zapoczątkowanie rządów nowej dynastii – Jagiellonów.

Po śmierci Jagiełły tron polski na 10 lat objął jego starszy syn Władysław, nazwany później Warneńczykiem. Gdy ten zginął podczas bitwy pod Warną, kolejnym monarchą został jego brat – Kazimierz Jagiellończyk. Sprawował on rządy w latach 1447–1492, a dzięki umiejętnie prowadzonej polityce zagranicznej jego synowie zasiedli na tronach Polski, Litwy, Czech i Węgier.

Zawarcie unii Polski z Litwą otworzyło nowy rozdział w relacjach z Krzyżakami, którzy nie chcieli uznać chrystianizacji państwa litewskiego. Już za panowania Jagiełły doszło do wielkiej wojny z zakonem (1409–1411). Stoczono wówczas w 1410 r. bitwę pod Grunwaldem, sukcesem zakończoną dla strony polsko-litewskiej. Jednak dopiero wojna trzynastoletnia (1454–1466) przyniosła Polsce odzyskanie Pomorza Gdańskiego, Warmii i Żuław.

▪ *Papież Juliusz II zleca Bramantemu, Michałowi Aniołowi i Rafaelowi budowę bazyliki św. Piotra* – obraz Horacego Verneta z XIX w.

I

EPOKA ODRODZENIA

1 Cywilizacje pozaeuropejskie
2 Wielkie odkrycia geograficzne
3 Ekspansja kolonialna
4 Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie
5 Kultura renesansu
6 Reformacja i jej skutki
7 Kontrreformacja
8 Europa w okresie wojen włoskich
9 Monarchie europejskie w drugiej połowie XVI w.
10 Ekspansja turecka i Europa Wschodnia w XVI w.

1 CYWILIZACJE POZAEUROPEJSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na jakich kontynentach powstały najstarsze cywilizacje?
2. Jakie czynniki miały wpływ na miejsce rozwoju pierwszych cywilizacji?

RDZENNI MIESZKAŃCY AMERYKI

Przed przybyciem Europejczyków obie Ameryki, Północna i Południowa, były zamieszkiwane przez liczne ludy określane współcześnie mianem **Indian**. Nazwę tę nadał im przez pomyłkę Krzysztof Kolumb (więcej o tej postaci na s. 22), który gdy dopłynął do Ameryki, sądził, że dotarł do Indii – dlatego nazwał tubylców Indianami. Mieszkańcy Ameryki prawdopodobnie przywędrowali na ten kontynent ponad 20 tys. lat temu z Azji. Przeszli wówczas na Alaskę przez „most lądowy" istniejący w tym okresie w rejonie dzisiejszej Cieśniny Beringa. Napływali do Ameryki kilkoma falami. Jako ostatni, ok. 4000 lat temu, dostali się tam Inuici (dawniej nazywani Eskimosami). Pierwsi mieszkańcy Ameryki byli myśliwymi prowadzącymi koczowniczy tryb życia. W ciągu kilku tysięcy lat przemierzyli i zasiedlili cały kontynent. Zdaniem antropologów istnieje duże prawdopodobieństwo, że do Ameryki na długo przed jej odkryciem przez Europejczyków docierali przez Ocean Spokojny mieszkańcy Azji, a przez Atlantyk przybysze z Afryki.

Przed przybyciem Kolumba, czyli w **okresie prekolumbijskim**, w Ameryce żyło ok. 350 wspólnot plemiennych. Posługiwały się one 150 różnymi językami. Ta różnorodność wynikała z wielu fal **migracji** z Azji do Ameryki, a następnie przemieszczania się przybyszów na obu kontynentach amerykańskich. Liczba rdzennych Amerykanów żyjących pod koniec XV w. jest szacowana na 50–75 mln. Dla porównania liczbę ludności Europy w połowie XVI w. szacuje się na ok. 80–90 mln. Blisko połowa z nich zamieszkiwała Amerykę Środkową (tzw. **Mezoamerykę**), czyli tereny od środkowego Meksyku do północnej Panamy (zob. mapa s. 15).

MAJOWIE

Spośród największych cywilizacji Ameryki najwcześniej rozwinęła się kultura **Majów**. Apogeum potęgi tego ludu przypada na lata 250–900 oraz 1200–1450 n.e. Majowie zamieszkiwali obszar Mezoameryki: półwysep

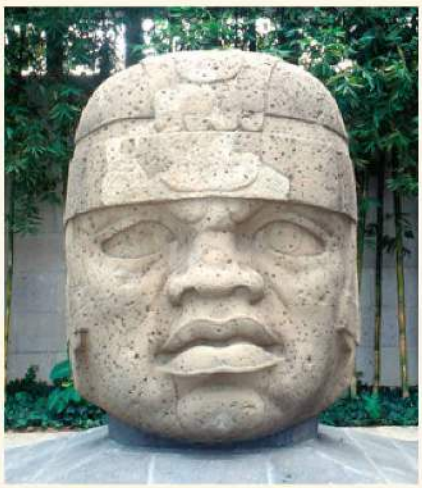
Posągi atlantów – tolteckich wojowników – stanowiły filary podtrzymujące dach świątyni, zwanej Domem Wschodzącego Słońca, na szczycie jednej z piramid w Tule. Piersi kamiennych figur zostały ozdobione pancerzami w kształcie motyla symbolizującego boga słońca.

▪ *kamienne posągi, Tula, VII w. n.e.*

NAJSTARSZE CYWILIZACJE MEZOAMERYKI

Kultura Olmeków rozwinęła się na terenie Meksyku w II tysiącleciu p.n.e. Jej główne stanowiska archeologiczne znajdują się w miejscowościach La Venta oraz San Lorenzo [czyt.: lorenco]. Zdaniem naukowców to Olmekowie jako pierwsi w Mezoameryce ustanowili władzę królewską oraz zajmowali się handlem na wielkich obszarach. Ponadto wyrabiali delikatną ceramikę, sporządzili pierwszy kalendarz i stworzyli podstawy pisma hieroglificznego, przejęte później przez inne ludy zamieszkujące te terytoria. Koniec cywilizacji Olmeków – tak jak jej początek – prawdopodobnie był gwałtowny, ale brakuje źródeł zawierających informacje na ten temat. Za jej bezpośrednich kontynuatorów uważa się Zapoteków i Tolteków.

Ogromna kamienna głowa, jedna z 10 znalezionych podczas wykopalisk w ośrodku olmeckiej cywilizacji w San Lorenzo. Przedstawiały one prawdopodobnie władców. Wykonano je z bazaltu i, jak odkryto, były pokryte gipsem i pomalowane na jaskrawe kolory.

▪ *kamienny posąg, 1250–900 r. p.n.e., San Lorenzo*

Kolejna kultura ukształtowała się na obszarze centralnego Meksyku i była związana z powstałym w I w. p.n.e. centrum religijnym w Teotihuacán [czyt.: teotiła**kan**]. Szczyt jej potęgi przypada na IV–VII w. n.e. Od VII w. Teotihuacán na skutek pożaru zaczęło tracić znaczenie i podupadać. Ulegało także kolejnym najazdom koczowników z północy. Część badaczy uważa, że ludność, która opuściła Teotihuacán, założyła miasto Tula. W IX–XI w. stało się ono centralnym ośrodkiem kultury Tolteków. Przedstawiciele tej cywilizacji wnieśli duży wkład w rozwój sztuki, m.in. udoskonalili techniki wykonywania mozaik oraz zapoczątkowali obróbkę metali: złota, srebra oraz miedzi. Po upadku ich kultury część mieszkańców przeniosła się na półwysep Jukatan.

? Które z osiągnięć cywilizacji prekolumbijskich wykazują podobieństwa do dokonań kultur starożytnego Bliskiego Wschodu?

Jukatan, dzisiejszą Gwatemalę, Honduras i Salwador. Podobnie jak inne plemiona tej części Ameryki, byli oni spadkobiercami wielkiej kultury Olmeków trwającej jeszcze w czasach przed Chrystusem. Majowie nie stworzyli jednolitego państwa, tylko wiele luźno ze sobą powiązanych miast-państw. W każdym z nich podstawową strukturą społeczną był **klan**. Na jego czele stała miejscowa arystokracja. Klany wybierały naczelnika, który sprawował władzę przy pomocy urzędników miejskich.

Pierwsze państwa Majów powstały w III w. n.e. w dzisiejszej Gwatemali. W IX i X w. ich cywilizacja z nieznanych powodów upadła, jednak 300 lat później odrodziła się na półwyspie Jukatan. Przetrwała tam do ok. 1450 r. Wówczas doszło do wojen, które wyniszczyły miasta-państwa Majów i doprowadziły do upadku dominującego nad wszystkimi ośrodkami miasta **Mayapán** [czyt.: maja**pan**].

Z uwagi na osiągnięcia Majów w nauce i sztuce niektórzy historycy nazywali to plemię „Grekami Nowego Świata". Opanowali oni umiejętność wytwarzania doskonałej ceramiki i tkanin, a także potrafili obrabiać metal. Znakomite były tworzone przez nich malarstwo, snycerstwo (sztuka rzeźbienia w drewnie) i osiągnięcia architektoniczne. Majowie budowali miasta, w których mieszkało nawet 50 tys. ludzi. Do naszych czasów zachowały się ruiny takich ośrodków w **Tikál** [czyt.: ti**kal**] w Gwatemali czy **Palenque** [czyt.: palenke] w Meksyku. Majowie znali także astronomię niemal na takim samym poziomie jak Europejczycy.

CHICHÉN ITZÁ – MIASTO MAJÓW

Ruiny dawnych miast Majów świadczą o wysokim poziomie ich cywilizacji. Ośrodki te były bardzo rozległe i wyróżniały się wspaniałą architekturą, w tym potężnymi kamiennymi budowlami, zdobionymi płaskorzeźbami i mozaikami. Jednym z majańskich miast było wzniesione między IV a VI w. Chichén Itzá [czyt.: cziczen **ica**], którego lata świetności przypadły na X–XI stulecie. Jego nazwa oznacza „źródła ludu Itza", a powstanie jest związane z dwoma uznawanymi za święte naturalnymi zbiornikami wody, cenote [czyt.: senote], których używano do rytualnego składania ofiar. Swoje znaczenie Chichén Itzá utraciło w XIII w., a dwa stulecia później zostało opuszczone.

Rekonstrukcja Chichén Itzá
na podstawie zachowanych budynków Majów oraz wykopalisk archeologicznych.

1. **El Castillo** [czyt.: el kastijo], czyli Zamek, to znajdująca się w centrum miasta świątynia poświęcona bogowi Kukulkana, odpowiednikowi azteckiego Quetzalcoatla [czyt.: kecakoatla].
2. **Ślimak**, po hiszpańsku El Caracol [czyt.: el karak**ol**], to wieża o wysokości 12 m i średnicy ok. 6,7 m, zbudowana na dwóch platformach. Na jej szczyt prowadziła spiralna klatka schodowa z umieszczonymi promieniście oknami, co wskazuje na to, że było to obserwatorium astronomiczne.
3. **Świątynia Wojowników** to kompleks złożony z piramidy schodkowej, którą z przodu i z boku otaczają rzędy kolumn z umieszczonymi na nich rzeźbami wojowników.
4. **Boisko do gry w ullamaliztli** [czyt.: ullamalicti] w Chichén Itzá ma 150 m długości i jest największym odkrytym w ruinach miast Majów.
5. **Święta studnia cenote** była sercem miasta i pełniła ważną funkcję religijną.
6. **Tzompantli** [czyt.: tsompantli], czyli Platforma Czaszek, to miejsce, gdzie prezentowano czaszki wrogów złożonych w ofierze.

Święta studnia cenote w Chichén Itzá miała ok. 20 m głębokości oraz 50 m średnicy i niemal idealnie okrągły kształt. Była uważana za dom boga deszczu Chaca [czyt.: czaka], któremu składano ofiary, także z ludzi.

▪ *fotografia współczesna, Chichén Itzá, Meksyk*

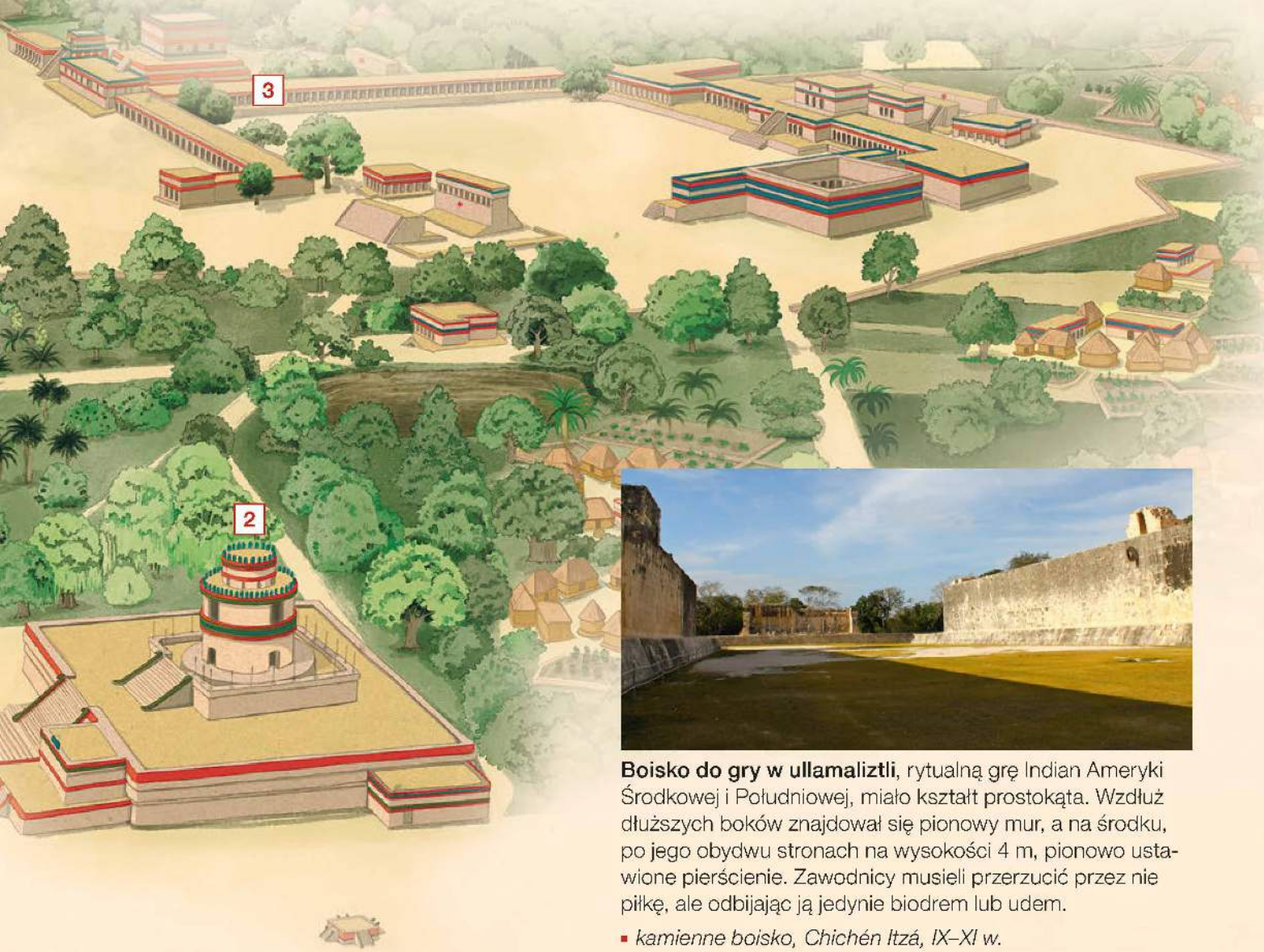

Piramida El Castillo nie tylko jest wspaniałym osiągnięciem architektury Majów, ale także ma związki z ich kalendarzem. Prowadzące na jej szczyt z czterech stron schody mają po 91 stopni – razem 364, a ostatni, 365 stopień (czyli liczba równa liczbie dni w roku) stanowi platforma znajdująca się na górze piramidy.

- *piramida, Chichén Itzá, IX–XI w.*

Kalendarz Majów

Dzięki dużej wiedzy z zakresu astronomii Majowie posługiwali się kalendarzem niemal tak samo dokładnym jak ten, którego używali Europejczycy. Uznawali oni tzw. dwa cykle kalendarza. Jeden wprowadzał rok słoneczny trwający 365 dni. Dzielił się on na 18 miesięcy (każdy po 20 dni) i dodatkowy pięciodniowy okres. Ponieważ jednak obrót Ziemi wokół Słońca trwa ok. 365 i ćwierć dnia, co 4 lata dla wyrównania pór roku cofano kalendarz o jeden dzień. Drugi cykl był rokiem rytualnym. Składał się z 260 dni i używany był równolegle z kalendarzem słonecznym.

Boisko do gry w ullamaliztli, rytualną grę Indian Ameryki Środkowej i Południowej, miało kształt prostokąta. Wzdłuż dłuższych boków znajdował się pionowy mur, a na środku, po jego obydwu stronach na wysokości 4 m, pionowo ustawione pierścienie. Zawodnicy musieli przerzucić przez nie piłkę, ale odbijając ją jedynie biodrem lub udem.

- *kamienne boisko, Chichén Itzá, IX–XI w.*

? 1. Przedstaw architekturę Majów na podstawie budowli w mieście Chichén Itzá.

2. Wyjaśnij, z jakich przyczyn posługiwanie się kalendarzem było istotne także dla dawnych cywilizacji.

WARTO WIEDZIEĆ

Teotihuacán

Położone na płaskowyżu, niedaleko od dzisiejszego miasta Meksyk, prekolumbijskie centrum religijne Teotihuacán największe znaczenie osiągnęło w I tysiącleciu n.e. Jednak dzisiejszą nazwę nadali mu dużo później Aztekowie. Najstarszymi budowlami Teotihuacán są piramidy Słońca i Księżyca stanowiące centrum kompleksu religijnego. Obok niego rozwinęło się wielkie miasto, które u szczytu potęgi – w IV–VII w. n.e. – zamieszkiwane było przez prawie 200 tys. ludzi. Miało ono prostokątną siatkę ulic, wzniesiono w nim spichlerze, teatry, wyznaczono place targowe oraz boiska do gry w pelotę. Prawdopodobnie tamtejsi kapłani stworzyli kalendarze umożliwiające liczenie czasu, a także system religijny, który później – z pewnymi modyfikacjami – przejęły inne ludy. Niestety, dziś nie mamy żadnych informacji na temat ludu, który zbudował Teotihuacán, nie wiemy, ani skąd przybył, ani co się z nim stało po upadku tej kultury.

Piramida Słońca jest największą piramidą Mezoameryki. Znajduje się ona obok Alei Zmarłych w Teotihuacán i wraz z położoną nieopodal Piramidą Księżyca oraz cytadelą, którą otaczają liczne mniejsze świątynie, tworzyła centrum kultowe tego ośrodka.

- *piramida schodkowa, Meksyk, ok. 300 r. n.e.*

? Poszukaj w dostępnych Ci źródłach informacji na temat znaczenia nazwy Teotihuacán.

Poszerzyli również wiedzę matematyczną – stosowali choćby liczbę zero, znaną tylko w rozwiniętych kulturach. Posługiwali się też zaawansowanym pismem – najpierw obrazkowym, później sylabicznym, a w końcu głoskowym. Niestety, większość zabytków piśmiennych Majów w XVI w. zniszczyli Hiszpanie.

AZTEKOWIE

Na północ od siedzib Majów, na obszarze dzisiejszego środkowego Meksyku, rozwinęła się cywilizacja **Azteków**. Prawdopodobnie ok. 1200 r. przybyli oni z północy (z południowego zachodu obecnych Stanów Zjednoczonych) na ziemie, na których wcześniej istniała potężna cywilizacja **Tolteków**. Z początku Aztekowie byli małym ludem najemnych wojowników, jednak od XIV w. rozpoczęli podbój innych plemion. W połowie tego stulecia założyli swoją stolicę **Tenochtitlán** [czyt.: tenocztitlan], a w kolejnym podbili wszystkie plemiona na obszarze dzisiejszego Meksyku między Pacyfikiem a Oceanem Atlantyckim. Podporządkowali sobie także tereny zamieszkiwane dotychczas przez Majów w dzisiejszej Gwatemali. Indianie na obszarze Mezoameryki nazywali Azteków Mexica [czyt.: meksika]. Tę nazwę stosowali też później Hiszpanie w XVI w. Określenie „Aztekowie" dotyczyło jedynie arystokracji plemiennej, choć później nazywano tak również inne podbite plemiona.

Państwo Azteków nie było scentralizowane – stanowiło federację różnych plemion, rządzonych przez swoich zwierzchników. Jednak

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA AZTECKIEGO WŁADCY

W liście do króla Hiszpanii konkwistador Hernán Cortés [czyt.: er**nan** kor**tez**] przytoczył mowę wodza Azteków, Montezumy, witającego Hiszpanów na swoich ziemiach.

Od dawien dawna wiemy z ksiąg, które nam przekazywali nasi przodkowie, że ja i my wszyscy, mieszkający na tej ziemi, nie pochodzimy stąd, lecz jesteśmy cudzoziemcami i przybyliśmy z bardzo dalekich stron. Wiadomo nam również, że przywiódł nas tu pewien pan, którego wasalami byli wszyscy. Pan ów wrócił następnie w ojczyste strony, a po wielu latach przybył ponownie. Minęło już jednak tyle czasu, że ci, których tu zostawił, pożenili się z miejscowymi kobietami, mieli liczne potomstwo, założyli swoje miasta. I kiedy chciał ich zabrać ze sobą, nie zgodzili się pójść ani tym bardziej uznać go za władcę. Odszedł więc sam. My zaś zawsze wiedzieliśmy, że jego potomkowie przyjdą kiedyś ujarzmić tę ziemię, a nas uczynić swoimi poddanymi. Teraz, zważywszy na miejsce, skąd [...] przybywacie, a jest ono położone ku wschodowi słońca, zważywszy też na to, co powiadacie o wielkim panu czy królu, który was tu przysłał, sądzimy i uznajemy za pewne, że to on jest naszym prawdziwym władcą. [...] Dlatego bądźcie pewni, Panie, że będziemy wam posłuszni i uznamy was za przedstawiciela tamtego wielkiego władcy, o którym mówicie. I będziemy trwać przy tym bez żadnego uchybienia i oszustwa. Możecie zatem w całym kraju, a mówię o tym, którym ja władam, rozkazywać według waszej woli i każdy rozkaz będzie posłusznie wykonany. Możecie rozporządzać, jak uznacie za stosowne, całym naszym dobytkiem.

Źródło: H. Cortés, *Listy o zdobyciu Meksyku*, tłum. M. Mróz, R. Tomicki, Gdańsk 1997, s. 30.

? 1. Wymień elementy wierzeń Azteków pojawiające się w tekście źródłowym.
2. Wyjaśnij, za kogo zostali uznani przez Azteków konkwistadorzy, którzy przybyli do ich kraju.

Aztekowie mieli prawo do zatwierdzenia takiego zwierzchnika i ściągali podatki od tych plemion. W każdym plemieniu władzę sprawowała też rada, której członków wybierano spośród klanów. Wybierała ona czterech władców, z których najpotężniejszy był Tlacatecuhtli [czyt.: tlakatekutli]. Był on nie tylko wodzem, ale także bogiem, któremu poddani oddawali cześć.

Aztekowie, podobnie jak Majowie, zajmowali się głównie rolnictwem. Potrafili nawadniać pola i doprowadzać wodę do miast. Wznosili również potężne budowle (piramidy), a ponadto rozwinęli wiedzę astronomiczną.

INKOWIE

Trzecią najpotężniejszą cywilizacją Ameryki byli **Inkowie**. Gdy Hiszpanie zetknęli się z nimi w XVI w., ich państwo było u szczytu potęgi. Inkowie władali wówczas ogromnym terytorium o długości 3000 km na terenie dzisiejszego Ekwadoru, Peru i północnego Chile.

Machu Picchu to miasto Inków wzniesione w pierwszej połowie XV w. Znajduje się ono w Andach na wysokości ponad 2000 m n.p.m. i w czasach imperium inkaskiego było głównym ośrodkiem gospodarczym i obronnym kraju.

▪ *fotografia współczesna, Peru*

WARTO WIEDZIEĆ

Rolnictwo i hodowla u Indian

Podstawą żywienia w Ameryce Środkowej i Południowej była kukurydza. Dlatego zajmowała ona ważne miejsce w kulturze, a jej uprawa znajdowała nawet odzwierciedlenie w religii. Stosowano często uprawy łączne, obsiewając jedno pole kukurydzą, fasolą i dyniami. W Ameryce uprawiano też bawełnę, tytoń, ziemniaki, paprykę i bób. Majowie i Aztekowie cenili sobie także ziarna kakaowca, a uzyskiwany z nich napój używali w celach kultowych. Ponadto Majowie stosowali systemy irygacyjne, a na terenach podmokłych budowali sztuczne wyspy. Indianie nie znali zwierząt pociągowych i transportu kołowego. Ziemię spulchniano za pomocą motyk lub zaostrzonych kijów. Jedynymi udomowionymi zwierzętami były psy, indyki, a ponadto lamy.

? Jakie różnice występowały między rolnictwem w Ameryce i w Europie?

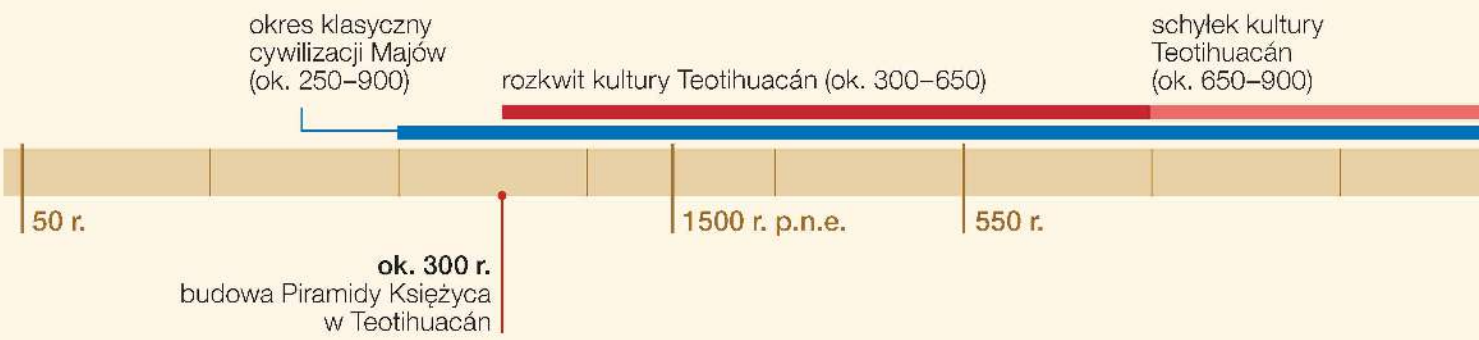
Lamy zostały udomowione w Ameryce Południowej ok. 5000–4000 lat p.n.e. W państwie Inków wykorzystywano je jako zwierzęta juczne oraz źródło pożywienia i wełny.

▪ *fotografia współczesna, Patagonia*

Obszary te zajęli w połowie XV stulecia. W tym czasie rozbudowali stolicę swojego imperium – **Cuzco** [czyt.: kusko], a także wybudowali na przełęczy w Andach na wysokości ponad 2400 m n.p.m. miasto **Machu Picchu** [czyt.: maczu pikczu].

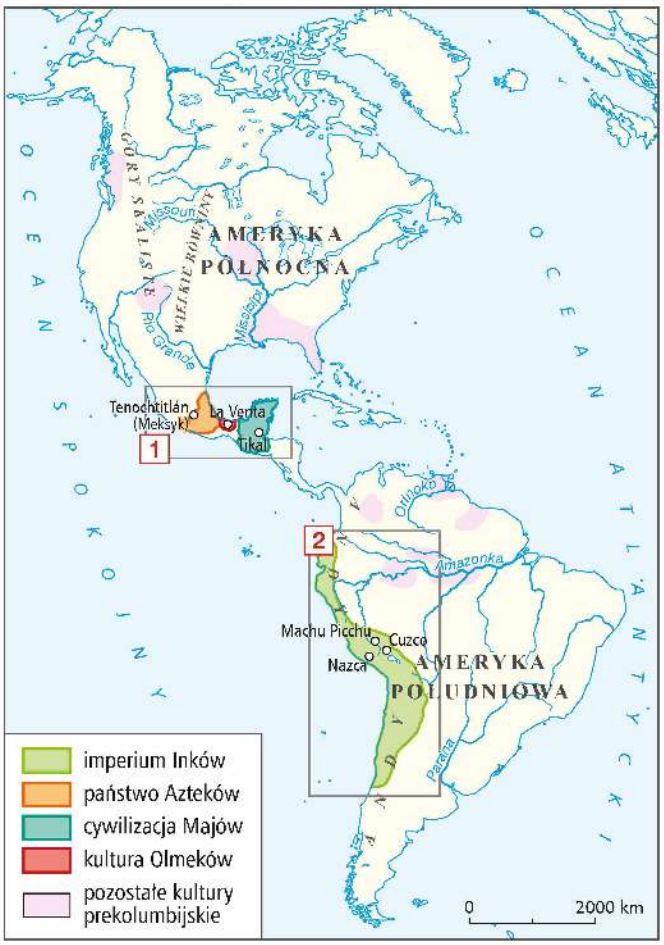
Państwo Inków było bardziej scentralizowane niż imperia Majów i Azteków. Na jego czele stał władca zwany **inka**, który uznawany był za syna boga słońca. Rządził on przy pomocy rady złożonej z arystokracji. Z tej warstwy społecznej pochodzili też kapłani i urzędnicy. Inkowie zmuszali podbite plemiona do płacenia podatków i danin, ale także narzucali im swoją kulturę, religię i język keczua. W swoim państwie rozwinęli znakomicie sieć dróg. Przez całe imperium ciągnęły się dwa szlaki komunikacyjne: o długości 1500 km (wzdłuż wybrzeża) i 2000 km (przez Andy). Inkowie nie znali kół, dlatego drogi te służyły przede wszystkim do pieszych podróży. W trudno dostępnych obszarach budowali kamienne schody i mosty linowe nad dolinami w Andach. Inkowie potrafili także komunikować się na odległość za pomocą ognia i dymu. Na wysokim poziomie stała inkaska medycyna, zwłaszcza chirurgia. Potrafiono m.in. przeprowadzać trepanację czaszki.

CYWILIZACJE PREKOLUMBIJSKIEJ AMERYKI

? Które z cywilizacji prekolumbijskich istniały najdłużej?

CYWILIZACJE PREKOLUMBIJSKIEJ AMERYKI

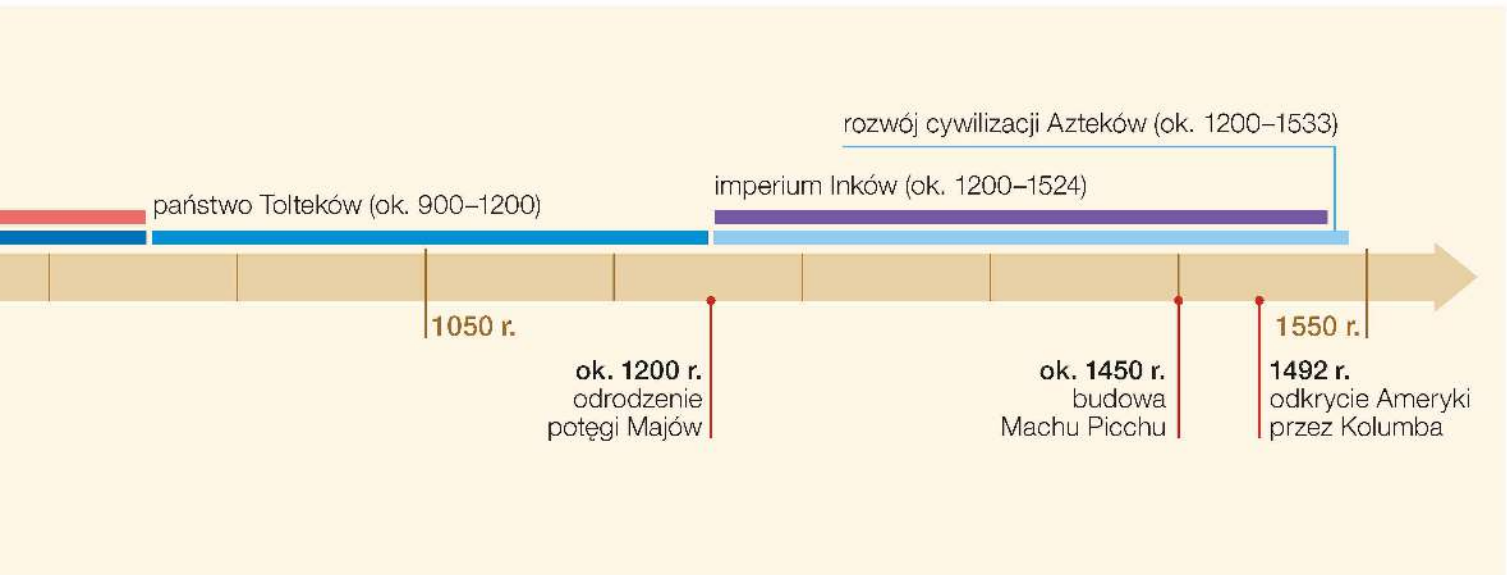

?

1. Wymień cywilizacje, które rozwinęły się w Mezoameryce.
2. Na podstawie atlasu geograficznego ustal, jakie warunki klimatyczne panują na obszarach, na których rozwinęły się główne cywilizacje prekolumbijskie.

RELIGIE CYWILIZACJI PREKOLUMBIJSKICH

Podstawą religii Majów, Azteków i Inków był **politeizm astrobiologiczny**. Ludy te wierzyły w wielu bogów, których utożsamiano z ciałami niebieskimi: Słońcem, Księżycem czy niebem, zjawiskami przyrodniczymi, np. deszczem czy burzą, lub zwierzętami: jaguarem, wężem czy małpą. Każde z plemion miało jednak swoje własne bóstwa. Najważniejszymi bogami Majów byli Hunab i jego syn Itzamuna [czyt.: itsamuna]. U Azteków największą rolę odgrywał bóg wojny utożsamiany ze słońcem – Huitzilopochtli [czyt.: łicilopoсztli]. Według ich wierzeń to groźne bóstwo, aby mieć siłę do walki ze złymi mocami, musiało żywić się ludzką krwią. Dlatego na ołtarzach składano mu wiele ofiar z ludzi. Azteckie źródła przynoszą informacje, że po zakończeniu budowy głównego ołtarza w Tenochtitlán jednocześnie zamordowano podczas religijnej ceremonii aż 20 tys. ludzi.

W azteckiej mitologii ważnym bogiem był **Quetzalcóatl** [czyt.: kecakoatl], który – jak wierzono – miał wkrótce powrócić na ziemię i upomnieć się o swoje królestwo. To z tym bóstwem Aztekowie, którzy wierzyli też w boskość swoich władców, utożsamiali Hiszpanów, co ułatwiło najeźdźcom podbicie Mezoameryki. Również Inkowie uznawali go za wcielenie syna boga słońca. W panteonie inkaskich bóstw bóg słońce stał najwyżej. To jemu składano większość ofiar. Zbliżało to zatem system religijny Inków do monoteizmu.

Posążek Quetzalcoatla, Pierzastego Węża – jednego z najważniejszych bogów czczonych w całej Mezoameryce.

- *posążek, ok. 1400–1520, Meksyk*

? Jakie inne cywilizacje na świecie uznawały boskość swoich władców?

CYWILIZACJE AZJI

Zamieszkujące Azję ludy w XV i XVI w. znajdowały się na różnym poziomie rozwoju cywilizacyjnego. Środkową i północną część kontynentu zamieszkiwały plemiona koczownicze, które funkcjonowały na poziomie wspólnoty pierwotnej. Z kolei w Azji Wschodniej i Południowej istniały rozwinięte cywilizacje, których poziom można porównać z najlepiej funkcjonującymi społeczeństwami Europy Zachodniej.

Najsilniejszym azjatyckim państwem były **Chiny**. Państwo to miało także wpływy m.in. w Tybecie, Korei i Wietnamie. Po okresie panowania tam Mongołów ich potęgę na kontynencie odbudowała rodzima dynastia Ming. Jej założyciel pod koniec XIV w. obalił mongolskich władców i stworzył dobrze funkcjonującą administrację. Jego następcy rozbudowali systemy irygacyjne oraz wspierali rzemiosło i handel.

Na początku nowożytności **Japonia** była podzielona na dziesiątki małych państewek. Udało się je zjednoczyć dopiero w XVI w. Dokonał tego generał **Toyotomi Hideyoshi** [czyt.: tojotomi hidejos]. Zarówno on, jak i inni wybitni dowódcy nosili tytuł **sioguna** (dyktatora wojskowego). Sioguni sprawowali władzę w Japonii w imieniu cesarza, któremu pozostawiono jedynie funkcje religijne.

Od lat 40. XVI w. do Japonii zaczęli docierać przybysze z Europy, głównie kupcy i misjonarze. Katolicką misję w tym kraju prowadził m.in. jezuita Franciszek Ksawery, ogłoszony później świętym. Wielu Japończyków zaczęło przechodzić na chrześcijaństwo, co władcy uznali za zagrożenie dla jedności kraju. Dodatkowo nienawiść do Europejczyków w Japonii budzili przebywający tam Portugalczycy, Hiszpanie, Anglicy i Holendrzy, którzy brutalnie rywalizowali o wpływy na dworze cesarskim.

WARTO WIEDZIEĆ

Cywilizacje afrykańskie

W XV w. Afryka stała na niższym poziomie rozwoju cywilizacyjnego niż Europa, Azja czy nawet Ameryka. Najbardziej rozwiniętym obszarem Afryki zamieszkanej przez ludność murzyńską był północny Sudan, gdzie powstało kilka silnych państw. Ich mieszkańcy utrzymywali kontakty z Arabami, co spowodowało przyjęcie przez nich islamu. Kontaktom z islamem zawdzięczają również swój rozwój kraje położone w zachodniej Afryce na południe od Sahary. W XIV i XV w. funkcjonowały tam dwa silne, sąsiadujące ze sobą państwa: Mali i Songhaj. W państwie Songhaj rozwinęły się potężne miasta: Timbuktu i Gao. W XVI w. liczyły one więcej niż 50 tys. mieszkańców. Timbuktu było również ośrodkiem kultury i szkolnictwa. Odnaleziono tam dziesiątki tysięcy rękopisów, co świadczy o wysokim poziomie nauki w tym regionie. Na wschodzie kontynentu leżała Etiopia – chrześcijańskie państwo w Afryce. Etiopczycy narażeni byli nieustannie na najazdy Arabów z północnych wybrzeży Morza Czerwonego.

Grobowiec Askii w Gao został zbudowany pod koniec XV w. z cegły błotnej i kształtem przypomina piramidę. Uważa się, że w grobowcu tym pochowano cesarza państwa Songhaj Askia Mohammeda I.

▪ *fotografia współczesna, Mali*

? Jakie cywilizacje rozwinęły się na kontynencie afrykańskim?

W 1587 r. wydano pierwszy edykt skierowany przeciwko chrześcijanom, a w pierwszej połowie XVII w. wprowadzono kolejne. Wielu Europejczyków skazano wówczas na śmierć. Zabroniono Japończykom przyjmowania chrześcijaństwa i wyjazdów z kraju. W efekcie nastąpiła **izolacja Japonii**, skierowana zarówno przeciwko wpływom europejskim, jak i chińskim.

Trzecią wielką cywilizacją azjatycką były **Indie**. U schyłku średniowiecza kraj ten był rozbity na wiele muzułmańskich i hinduskich państewek. Nie potrafiły one skutecznie przeciwstawić się najazdom obcych ludów. Na początku XVI w. północną część **subkontynentu** indyjskiego zajęły dobrze zorganizowane i wojownicze plemiona afgańskie. Najeźdźcy stworzyli nowe, potężne **państwo Wielkiego Mogoła** (nazwa pochodzi od afgańskiego plemienia Mogołów) ze stolicą w podbitym Delhi [czyt.: deli]. W XVII w. Mogołowie podbili niemal cały subkontynent indyjski. Mimo że nowi władcy wyznawali islam, nie narzucali siłą nowej religii.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak doszło do zasiedlenia przez ludzi obu Ameryk.
2. Opisz osiągnięcia kultury Majów. Porównaj je z osiągnięciami cywilizacji europejskiej w tym samym czasie.
3. Porównaj kultury Majów, Azteków i Inków. Wskaż podobieństwa i różnice.
4. Omów problemy polityczne Chin, Japonii i Indii w XVI i XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Ch.C. Mann, *1491. Ameryka przed Kolumbem*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2007.
J. Olko, *Meksyk przed konkwistą*, Warszawa 2010.
M. Rostworowska, *Historia państwa Inków*, Warszawa 2004.

2 WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie towary trafiały do Europy szlakiem łączącym Morze Śródziemne z Bliskim Wschodem?
2. Dlaczego do grona średniowiecznych odkrywców zalicza się Normanów?

WIEDZA O ŚWIECIE W ŚREDNIOWIECZU

Niemal do końca średniowiecza wiedza geograficzna Europejczyków ograniczała się do Europy, północnej Afryki oraz części Bliskiego Wschodu. Informacji o dalszych obszarach Azji było niewiele i pochodziły one głównie od dyplomatów i kupców. O istnieniu Chin i Japonii dowiedziano się dopiero w XIII w. z dzieła *Opisanie świata* podróżnika Marca Polo. Wiele odkryć starożytnych uczonych zostało zapomnianych. Inne, jak teoria o kulistości Ziemi, uznano za nieprawdziwe. Wierzono, że Ziemia składa się jedynie z Europy, Azji i Afryki, otoczonych wodami oceanów. Nie wiedziano jednak, jak duże są Azja i Afryka. Ponadto wierzono, że lądy i oceany są zamieszkiwane przez fantastyczne i groźne istoty.

Znacznie większą wiedzą geograficzną od Europejczyków dysponowali Arabowie, którzy poznali wiele prac starożytnych uczonych. To właśnie za ich pośrednictwem zawarte w tych

WYOBRAŻENIA O KSZTAŁCIE ZIEMI

Podczas nielicznych dalekich podróży Europejczycy w średniowieczu posługiwali się prymitywnymi mapami. Ziemia miała na nich najczęściej kształt prostokątny lub okrągły, a w jej centralnej części znajdowała się Ziemia Święta z Jerozolimą. Wyobrażenia o kształcie Ziemi zmieniły się diametralnie w XV w. Włoski astronom i matematyk Paolo Toscanelli [czyt.: toskanelli] wysunął tezę, że płynąc z Europy na zachód, można dotrzeć do Indii. Korzystał przy tym z błędnych obliczeń Ptolemeusza, który przypisywał Ziemi mniejszy niż w rzeczywistości obwód. Toscanelli oszacował odległość pomiędzy zachodem Europy a wschodem Azji na 3000 mil (w rzeczywistości jest ona trzy i pół raza większa). Uznał też, że między tymi kontynentami nie ma żadnego stałego lądu. Swoje obliczenia oraz zapis teorii wraz z odpowiednią mapą przesłał w 1474 r. władcy Portugalii Alfonsowi V. Monarcha ten jednak nie wsparł poszukiwań nowej, wiodącej na zachód drogi do Indii.

Mapa Toscanellego, która powstała w celu zobrazowania odległości pomiędzy Europą a wschodnim wybrzeżem Azji. Stała się ona inspiracją dla Kolumba do wyprawy na zachód.

▪ *mapa, Italia, 1457 r.*

? Jakich kontynentów i oceanów nie znali Europejczycy pod koniec XV w.?

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwszy globus

Sporym osiągnięciem w dziedzinie wiedzy geograficznej i kartografii było stworzenie w 1492 r. przez Martina Behaima pierwszego globusa. Mimo iż oparty był on na niemal pełnej wówczas wiedzy w zakresu geografii, to i tak daleki był od rzeczywistości. Zaznaczono na nim tylko trzy kontynenty: Europę, Afrykę i Azję. Europę na zachodzie miało oddzielać od Azji wiele małych wysp. W dodatku wyobrażenie południowych części Afryki, Dalekiego Wschodu, a także Skandynawii było całkowicie błędne. Dopiero odkrycia Kolumba zapoczątkowane w tym samym roku, w którym powstał globus Behaima, zmieniły zupełnie wiedzę na temat układu kontynentów na kuli ziemskiej.

? Dlaczego stworzenie globusa jest uważane za ważne osiągnięcie w dziedzinie geografii?

Globus, nazywany w XV w. „jabłkiem świata".
▪ *globus, Portugalia, XVI w.*

dziełach informacje pod koniec średniowiecza zaczęły trafiać także do Europy. Również w XV w. przetłumaczono z języka greckiego na łacinę *Geografię* Ptolemeusza.

Wiedza geograficzna Europejczyków zaczęła się nieco poszerzać dopiero w XIII i XIV w. Stało się tak m.in. za sprawą wypraw na Wschód dominikanina Giovanniego da Pian del Carpine [czyt.: dżiowanniego da pian del karpi**ne**] (XIII w.) i weneckiego kupca Marca Polo (XIII/XIV w.). W XV w. cenne informacje o świecie zaczęli zdobywać żeglarze portugalscy pływający wzdłuż wybrzeży Afryki.

PRZYCZYNY ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

Główny motyw wypraw, których celem było poszukiwanie nowych lądów, stanowiła chęć zysku. Zarówno żeglarzy, jak i finansujących ich mocodawców kusiły legendarne opowieści o bogactwie Indii i Chin, do których starano się dotrzeć drogą morską. Ponadto liczyli oni na możliwość dotarcia do miejsc, z których sprowadzano do Europy niezwykle cenne przyprawy i korzenie, takie jak cynamon, gałka muszkatołowa, goździki, pieprz, imbir oraz trzcina cukrowa. Dlatego portugalscy i hiszpańscy władcy, właściciele statków (**armatorzy**), dowódcy wypraw i prości żeglarze byli gotowi ponieść wielkie ryzyko, by wzbogacić się na morskich podróżach. Ponadto niebezpieczne ekspedycje przyciągały ludzi ciekawych świata, chcących przeżyć przygodę i zyskać sławę.

Wpływ na podjęcie wypraw odkrywczych miały też przemiany społeczno-gospodarcze w zachodniej Europie, do których doszło pod koniec średniowiecza. Zaczęto wówczas coraz dotkliwiej odczuwać brak złota i srebra, które stanowiły główny środek płatniczy. Wydobycie w kopalniach europejskich nie zaspokajało zapotrzebowania na nie. Jednocześnie stanowiły one zapłatę za towary przywożone z Bliskiego Wschodu, Indii i Chin przez kupców arabskich. Ich odpływ na Wschód powodował więc jeszcze większe braki w Europie. Sytuacja ta była dodatkowym bodźcem do znalezienia drogi morskiej do Indii. Odkrycie jej uniezależniłoby handel z azjatyckimi od pośredników, którymi byli głównie kupcy arabscy. Ich udział w sprowadzaniu towarów luksusowych – przypraw, pachnideł, egzotycznych owoców, tkanin i barwników – był bowiem coraz droższy. Właśnie te towary miały niewspółmiernie wysoki udział w bardzo jednak ograniczonej

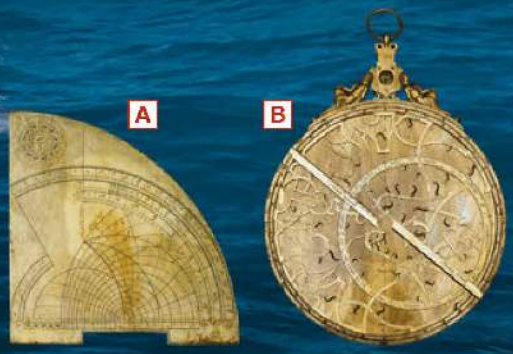
ROZWÓJ ŻEGLUGI I NAWIGACJI

Dalekomorskie wyprawy Portugalczyków i Hiszpanów stały się możliwe także dzięki wprowadzeniu wielu innowacji w nawigacji oraz budowie samych okrętów. W XV w. powstały nowe typy statków – trójmasztowe karawele oraz znacznie większe od nich karaki. Były one wytrzymalsze, szybsze i zwrotniejsze od budowanych dotychczas jednostek. U schyłku średniowiecza zaczęto posługiwać się też nowymi przyrządami nawigacyjnymi, takimi jak busola, kwadrant czy astrolabium, które umożliwiały lepszą orientację na morzu.

1. Żagle rejowe, które stanowiły główne źródło napędu karaki, były rozwijane na pierwszym i drugim maszcie.
2. Trójkątne żagle łacińskie umieszczone były na trzecim maszcie. Dzięki kształtowi i konstrukcji można było je ustawić w taki sposób, że pozwalały płynąć nawet przy niesprzyjających wiatrach bocznych.
3. Poszycie stykowe kadłuba zapewniało mu dużą wytrzymałość i szczelność.
4. Kasztel rufowy, czyli nadbudówka na tylnej części pokładu, stanowiła punkt dowodzenia. Mieściły się tu również kajuty oficerów.
5. Obszerne ładownie karaki umożliwiały zabranie zapasów, które wystarczały na długie podróże oceaniczne. Na ich dnie znajdował się balast, który gwarantował okrętowi stabilność.

Karaka to typ trójmasztowego żaglowca, który powstał w krajach śródziemnomorskich w XV w. Właśnie takim okrętem była „Santa María", na której w podróż na zachód udał się Krzysztof Kolumb.

Kwadrant A i **astrolabium** B pozwalały precyzyjnie określić szerokość geograficzną, na której znajdował się statek. Odbywało się to poprzez obserwację gwiazd na niebie i ich wysokości nad horyzontem.

- *przyrządy nawigacyjne, Europa*

Działalność Henryka Żeglarza

Wielki wpływ na rozwój żeglugi miał portugalski następca tronu Henryk Żeglarz. Zorganizował on w Portugalii nowoczesną flotę, wspierał żeglarzy, a w miejscowości Sagres [czyt.: sagresz] stworzył ośrodek naukowy, gdzie gromadzono i studiowano mapy żeglarskie oraz unowocześniano przyrządy nawigacyjne. Prawdopodobnie właśnie tam powstała też pierwsza karawela.

Henryk Żeglarz jest uważany za twórcę portugalskiego imperium kolonialnego. Swój przydomek zyskał kilka lat po śmierci, mimo że sam nigdy nie wyruszył na dalekomorską wyprawę.

- *obraz, Lizbona, ok. 1460 r.*

Mapa Brazylii z 1519 r. pokazująca jej wybrzeże. Rozwój kartografii, który nastąpił m.in. dzięki ośrodkowi w Sagres, miał wpływ na powstawanie coraz lepszych map żeglarskich.

- *mapa, Portugalia, 1519 r.*

? 1. Oceń, która z innowacji była najistotniejsza dla rozwoju żeglugi oceanicznej.

2. Wymień kręgi cywilizacyjne, których osiągnięcia umożliwiły dokonanie wielkich odkryć geograficznych.

gospodarce towarowo-pieniężnej. Ponadto po zajęciu Konstantynopola przez Turków osmańskich (1453 r.) żeglowanie po wschodnim basenie Morza Śródziemnego stało się wyjątkowo niebezpieczne.

Kryzys **handlu lewantyńskiego** nie miał jednak decydującego znaczenia dla organizacji wypraw zamorskich. W wymianie z Bliskim Wschodem dominowały faktorie z Wenecji i Genui, lecz miasta te nie angażowały się w wyprawy dalekomorskie. Poszukiwania morskiej drogi do Indii rozpoczęli Portugalczycy i Hiszpanie. Miało to związek z kryzysem ekonomicznym i społecznym, który pod koniec średniowiecza dotknął tamtejszą szlachtę. System feudalny na zachodzie Europy zaczął upadać, a szlachta, stojąca na szczycie hierarchii społecznej, traciła dochody. Jednocześnie w Portugalii i Hiszpanii nastąpił duży wzrost demograficzny. Coraz liczniejsza rzesza szlachty została zmuszona do poszukiwania nowych zajęć. Ponadto w XV w. w tych krajach skończyła się **rekonkwista**, czyli walka o wyparcie z Półwyspu Iberyjskiego muzułmanów, nazywanych tam Maurami. Wielu rycerzy pozostało bez zajęcia, a jedyną szansą na polepszenie ich warunków życia stały się wyprawy do zamorskich krajów „po złoto" oraz kolonizacja nowo odkrytych terenów. Potrzeby te zbiegły się w czasie z rozwojem nawigacji oraz nowymi osiągnięciami w budownictwie okrętów.

WYPRAWY PORTUGALCZYKÓW

Pierwsze wyprawy odkrywcze zaczęli organizować Portugalczycy. Ich położony nad Oceanem Atlantyckim kraj stanowił doskonały punkt do wyruszania w dalekomorskie podróże. W XV w. Portugalia została dotknięta przez kryzys gospodarczy oraz fale głodu i epidemii. Państwo było już wówczas zjednoczone po długim okresie dominacji Arabów na Półwyspie Iberyjskim. Dalsze podboje na lądzie były niemożliwe w obliczu dominującej pozycji Królestwa Kastylii. Dlatego Portugalczycy rozpoczęli ekspansję drogą morską.

Zwolennikiem i organizatorem wypraw dalekomorskich był królewski syn, **infant Henryk**. Z racji swoich zainteresowań otrzymał przydomek **Żeglarz**. Jego celem było odnalezienie nowej drogi do słynących z bogactwa Indii. Z tego powodu namawiał i wspomagał finansowo portugalskich żeglarzy do wypraw wzdłuż brzegów Afryki.

Dzięki wsparciu Henryka Żeglarza Portugalczycy opłynęli w 1434 r. przylądek Bojador (położony na południe od Wysp Kanaryjskich), który do tej pory uchodził za kres europejskich podróży w tym kierunku. Kolejne ekspedycje docierały coraz dalej. W 1446 r. Portugalczycy opłynęli Przylądek Zielony i dotarli do Senegalu. Odkrywanie zachodniego brzegu Afryki zakończył w 1488 r. **Bartolomeu Dias** [czyt.: dijas], który dopłynął na południowy kraniec kontynentu. Żeglarz nazwał to miejsce Przylądkiem Burz. Król Portugalii Jan II zmienił jednak nazwę na **Przylądek Dobrej Nadziei**, uznając, że odkrycie Diaza jest wyjątkowym wydarzeniem.

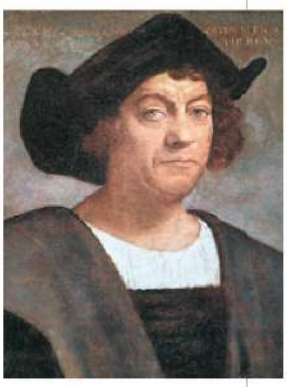
DOTARCIE DO AMERYKI

Znacznie później niż Portugalczycy wyprawy morskie zaczęli organizować Hiszpanie. Dopiero w 1492 r. wojska hiszpańskie zdobyły Grenadę – ostatnią twierdzę Maurów na Półwyspie Iberyjskim, kończąc tym samym rekonkwistę. W rezultacie tysiące żołnierzy musiało zacząć szukać nowego zajęcia, a władcy Hiszpanii – innych źródeł dochodów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KRZYSZTOF KOLUMB

(1451–1506)

Pochodzący z Genui wybitny żeglarz, odkrywca Ameryki. W latach 70. XV w. żeglował po Morzu Śródziemnym i zachodnim Atlantyku. Później osiadł w Portugalii. Pod wpływem starożytnych i średniowiecznych pism geograficznych uznał, że jest możliwe dopłynięcie do Indii od zachodu. Finansowanie przez hiszpańską parę królewską umożliwiło mu wyprawę w tym kierunku w 1492 r. Mianowano go wówczas wielkim admirałem i wicekrólem ziem, które odkryje. Jego cztery wyprawy przyniosły odkrycie wielu nowych lądów. Kolumb okazał się jednak nieudolnym administratorem, dlatego popadł w niełaskę u hiszpańskich władz. Zmarł w 1506 r. w Hiszpanii jako człowiek zamożny, choć nieco zapomniany. Do końca życia był przekonany, że dopłynął do Indii.

Od 1484 r. mało znany żeglarz **Krzysztof Kolumb** starał się zdobyć środki na wyprawę, by odkryć **nową drogę morską do Indii**. Pod wpływem tezy geografa i astronoma Paola Toscanellego (zob. ramka na s. 18), był on przekonany, że najkrótsza droga prowadzi tam na

Pomnik Odkrywców w Belém – dawnym porcie Lizbony u ujścia Tagu do Oceanu Atlantyckiego. Obelisk w kształcie karaweli zdobią posągi podróżników i innych postaci zasłużonych dla odkryć geograficznych dokonanych przez Portugalczyków. Pierwszą postacią jest Henryk Żeglarz [1], za nim znajdują się m.in. król Alfons V [2], Vasco da Gama [3], Pedro Álvares Cabral [4], Ferdynand Magellan [5] oraz Gaspar Corte-Real [czyt.: gaz**par** korte re**al**] [6].

- *pomnik, Lizbona, 1960 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODKRYCIE AMERYKI

Relację ze swojej pierwszej podróży do Nowego Świata Krzysztof Kolumb spisywał w dziennikach oraz opisywał w listach, m.in. do hiszpańskiej pary królewskiej, przyjaciół i rodziny. Opis odkrytych krain zamieścił także w liście do królewskiego skarbnika.

Wiem, że będziesz uradowany, gdy dowiesz się o powodzeniu mojej wyprawy. Dlatego piszę ci ten list, który powiadomi cię o wszystkim, co w naszej podróży zrobiono i odkryto. Na trzydziesty drugi dzień po wyjeździe [...] *przybyłem na Morze Indyjskie i odkryłem tam bardzo liczne i gęsto zaludnione wyspy, które bez czyjegokolwiek protestu objąłem w posiadanie naszego najmiłościwszego króla przez uroczystą proklamację i zawieszenie flagi hiszpańskiej. Pierwszą z owych wysp* [...] *nazwałem San Salvador z wdzięczności dla Zbawiciela* [...]. *Także wszystkie inne wyspy nazwałem innym imieniem, jedną Wyspą Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia, drugą Wyspą Ferdynanda, inną Izabeli, inną Joanny i tak samo pozostałe rozkazałem ponazywać.* [...]

Mieszkańcy owych wysp nie różnią się wcale co do wyglądu, obyczajów lub języka i rozumieją się nawzajem. Ostatnia okoliczność jest bardzo pożyteczna przede wszystkim dla spełnienia życzenia najjaśniejszego króla naszego, a mianowicie, sądzę, dla nawrócenia ich na świętą wiarę chrześcijańską, dla której, o ile mogłem wyrozumieć, bardzo łatwo ich będzie można pozyskać.

Na wszystkich owych wyspach każdy posiada, jak dowiedziałem się, tylko jedną żonę, oprócz książąt i królów, którzy mogą posiadać do dwudziestu. Zdaje się, że kobiety pracują więcej od mężczyzn. Nie mogłem zaś dobrze wyrozumieć, czy jest u nich prawo własności, albowiem widziałem, że jedni udzielali ze swego posiadania innym, a szczególnie potraw, przysmaków itp.

Nie spotkałem też wśród nich potworów [ludożerców?], *jak wielu mniemało, ale są to ludzie bardzo potulni i dobrotliwi. Nie są też czarni, jak Murzyni, włosy bowiem mają gładkie i spadające.*

Źródło: K. Kolumb, *Pisma*, tłum. A.L. Czerny, Warszawa 1970, s. 25–26.

? 1. Wymień kolejno wyspy odkrywane przez Kolumba podczas wyprawy w 1492 r. Poszukaj ich obecnych nazw.

2. Przedstaw obyczaje Indian opisane przez Kolumba w liście.

zachód przez Atlantyk. Dlatego poprosił on króla Portugalii Jana II o wsparcie swojej wyprawy. Ten jednak uznał, że ekspedycja jest zbyt ryzykowna i odmówił. Żeglarz przedstawił wówczas swój plan władcom Francji, Anglii oraz hiszpańskiej parze królewskiej. Właśnie **Izabela Kastylijska** i **Ferdynand Aragoński** zdecydowali się go przyjąć. W 1492 r. ostatecznie zjednoczyli oni Hiszpanię i mogli rozpocząć zamorską ekspansję. Dotychczas niechętnie patrzyli na sukcesy Portugalczyków w odkrywaniu i kolonizowaniu terenów zachodniego wybrzeża Afryki. Wprawdzie w latach 80. XV w. Hiszpanie zajęli Wyspy Kanaryjskie, jednak kolonie portugalskie w tym rejonie zdecydowanie dominowały. Wyprawa Kolumba dawała nadzieję na wielkie korzyści przy niezbyt dużej inwestycji. Według umowy część kosztów ekspedycji miał ponieść sam żeglarz.

3 sierpnia 1492 r. z hiszpańskiego portu Palos wyruszyły trzy okręty z załogą liczącą 90 osób. Największym była karaka „Santa María", którą dowodził Kolumb mianowany admirałem, a pozostałymi **karawelami** („Pinta" i Niña" – czyt.: ninja) – hiszpańscy oficerowie cieszący się zaufaniem wśród załogi. Wyprawa najpierw dotarła na Wyspy Kanaryjskie. Po uzupełnieniu zapasów ruszyła na otwarty ocean. Po 33 dniach żeglugi po Atlantyku załoga ujrzała ląd – jedną z wysp archipelagu Bahama. Tam po raz pierwszy Europejczycy zetknęli się z ludnością **Nowego Świata**. Następnie żeglarze dopłynęli do Kuby (Kolumb był pewien, że dotarł do opisywanej przez Marca Polo Japonii)

Statek Kolumba u wybrzeży nowo odkrytej wyspy wywołał strach rdzennych mieszkańców, którzy uciekli w obawie przed przybyszami. Taką scenę utrwalono na jednej z najstarszych rycin ilustrujących odkrycie Ameryki.

▪ *drzeworyt, Włochy, 1493 r.*

i Haiti (nazwanej przez żeglarzy Hispaniolą). W marcu 1493 r. żeglarze powrócili do Hiszpanii.

Jeszcze w 1493 r. Kolumb otrzymał środki na drugą wyprawę za ocean. Tym razem wyruszyło 17 statków z 1200 ludźmi na pokładach. Ekspedycja miała już charakter kolonizacyjny. Żeglarze dotarli do znanej im Hispanioli, ale także na inne wyspy Antyli, m.in. na Jamajkę. Po powrocie do Hiszpanii Kolumb jeszcze dwukrotnie wyruszał na wyprawy do Nowego Świata. W 1498 r. dopłynął do wyspy Trynidad u wybrzeży Wenezueli, a w 1502 r. wylądował w Hondurasie w Ameryce Środkowej.

WYPRAWY DO INDII I AMERYKI

Wkrótce po odkryciu Ameryki odnaleziono także nową drogę do Indii. W 1497 r. z Lizbony wyruszyły cztery portugalskie żaglowce dowodzone przez **Vasco da Gamę**. Po kilku miesiącach ekspedycja opłynęła Przylądek Dobrej Nadziei i ruszyła wzdłuż wschodniego wybrzeża Afryki, a następnie przez Morze Arabskie (północna część Oceanu Indyjskiego). W lipcu 1498 r. okręty przypłynęły do Kalikatu na południu Indii. Hindusi byli nieufni wobec przybyszów. Jednak Portugalczykom udało się zawrzeć z miejscową ludnością umowę handlową. Skutkiem tej wyprawy było nie tylko odkrycie morskiej drogi do Indii, ale także początek dominacji Portugalii na Dalekim Wschodzie.

Po odkryciu Ameryki w 1492 r. w kierunku lądów na zachodzie ruszyły wyprawy żeglarzy hiszpańskich, portugalskich i włoskich. Ekspedycje te zaowocowały odkryciem kolejnych fragmentów nowego kontynentu. W 1497 r. Włoch w służbie angielskiego króla, **Giovanni Caboto** [czyt.: dżiowanni kaboto] (znany jako John Cabot – czyt.: dżon kejbot), dotarł do Nowej Fundlandii i Labradoru (dzisiejsza Kanada). W 1499 r. Hiszpanie wylądowali na wybrzeżu Gujany, a w 1500 r. pierwsi Europejczycy zakotwiczyli u wybrzeży Brazylii.

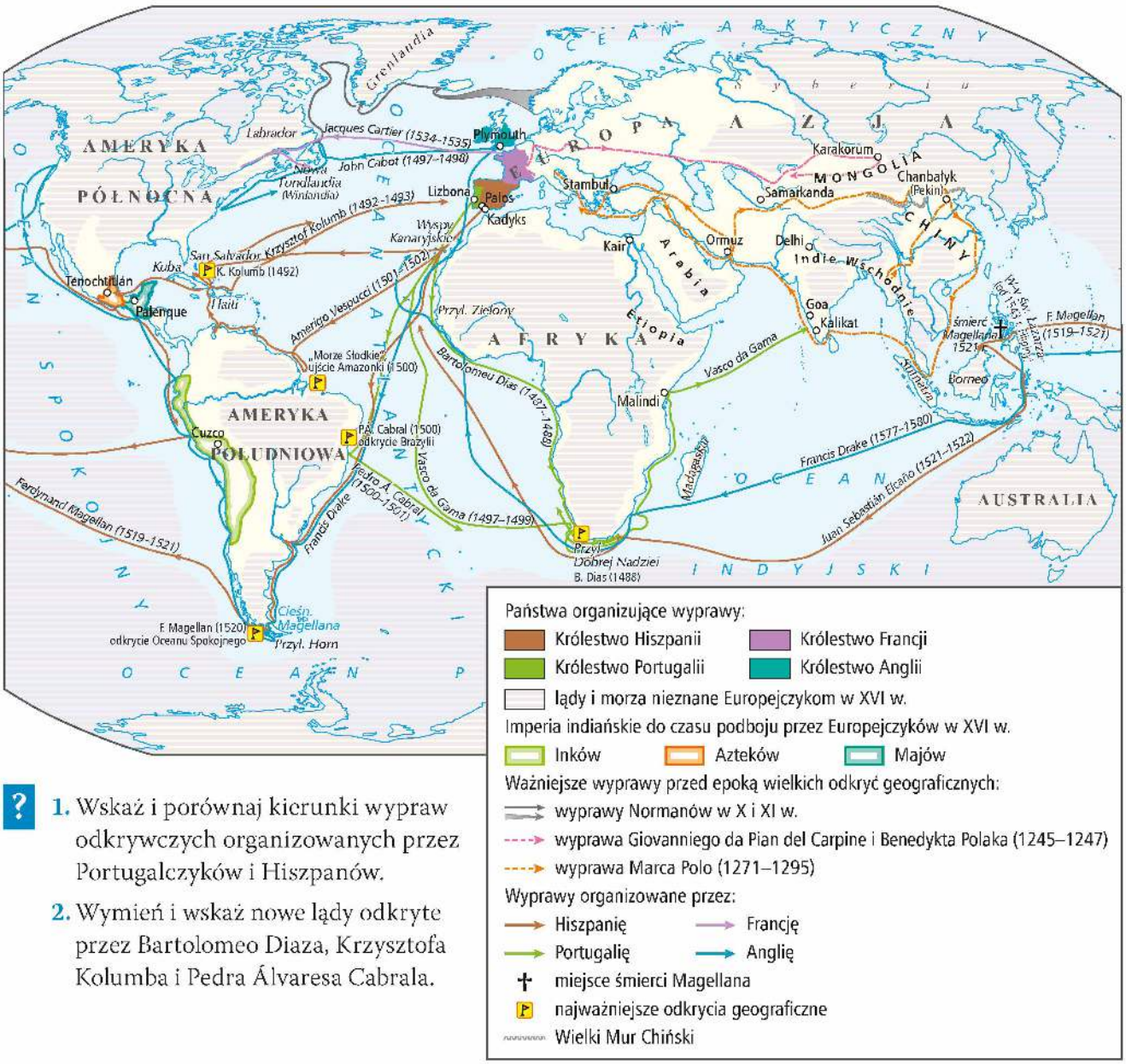
Najbardziej znanym żeglarzem po Kolumbie stał się **Amerigo Vespucci** [czyt.: wespuczczi]. W przeciwieństwie do Kolumba był on przekonany, że odkryta ziemia to nie Indie, lecz odrębny kontynent – **Nowy Świat**. Vespucci

Przybycie Vasco da Gamy 1 do Kalikatu w 1498 r. przedstawione na flamandzkim gobelinie z początku XVI w.

▪ *gobelin, Flamandia, ok. 1504–1522*

ODKRYCIA GEOGRAFICZNE W XV I XVI W.

? 1. Wskaż i porównaj kierunki wypraw odkrywczych organizowanych przez Portugalczyków i Hiszpanów.

2. Wymień i wskaż nowe lądy odkryte przez Bartolomeo Diaza, Krzysztofa Kolumba i Pedra Álvaresa Cabrala.

był wnikliwym obserwatorem przyrody i autorem wielu relacji z podróży na kontynent amerykański z lat 1500–1505. Jego listy ukazały się drukiem, dlatego ówczesnym ludziom Nowy Świat kojarzył się bardziej z nim niż z Kolumbem. Z tego też powodu nowo odkryty kontynent zaczęto nazywać **Ameryką**.

OPŁYNIĘCIE ZIEMI

Mimo że Europejczycy dotarli do Ameryki i opłynęli Afrykę, nadal nie udawało się im jeszcze odkryć drogi do Azji prowadzącej na zachód od Europy. Postanowił jej poszukać portugalski żeglarz w służbie hiszpańskiego króla, **Ferdynand Magellan**. Wyprawa wyruszyła z Hiszpanii w 1519 r. Pięć okrętów Magellana przepłynęło Atlantyk i dotarło do krańców Brazylii. Spodziewano się, że właśnie tam znajduje się cieśnina, przez którą można dotrzeć na wschodnie wybrzeże Ameryki. Po przezimowaniu w nieprzyjaznych warunkach wyprawę kontynuowano w 1520 r. Wkrótce odnaleziono cieśninę łączącą dwa oceany – Magellan nazwał ją Cieśniną Wszystkich Świętych (dziś nazywana jest Cieśniną Magellana). Następnie przez blisko sto dni marynarze żeglowali przez ocean, który nazwali Spokojnym (Pacyfik, od hiszp. *pacífico* – spokojny), gdyż pogoda podczas tej podróży była tam niezwykle sprzyjająca. W końcu dotarli do Wysp Mariańskich.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FERDYNAND MAGELLAN (1480–1521)

Podróżnik portugalski, żeglarz, dowódca pierwszej wyprawy, która okrążyła kulę ziemską. Wychował się na dworze króla portugalskiego Jana II. W późniejszych latach zasłużył się w wyprawach portugalskich do Indii, wschodniej Afryki i Maroka. Konflikt z władcą portugalskim spowodował, że Magellan w 1517 r. przeszedł na służbę króla Hiszpanii. Dzięki hiszpańskiemu wsparciu zorganizował ekspedycję, której celem było opłynięcie kuli ziemskiej oraz dotarcie do Wysp Korzennych i południowo-wschodniej Azji. Magellan wraz ze swoją załogą opłynął od południa Amerykę Południową, a cieśninę, przez którą przedostał się z Atlantyku na Pacyfik, nazwano później na jego cześć Cieśniną Magellana. Nie powrócił jednak z wyprawy. Zginął na Filipinach w walkach pomiędzy miejscowymi plemionami, w które zaangażowali się hiszpańscy żeglarze.

Trudy podróży doprowadziły jednak do śmierci wielu członków załogi. Gdy ekspedycja dopłynęła do Filipin, z 270 marynarzy żyło zaledwie 100. Na Filipinach doszło do walk z miejscową ludnością, podczas których zginął sam Magellan.

W 1522 r. do Hiszpanii powrócił tylko jeden okręt, pod dowództwem Juana Sebastiana Elcaño [czyt.: huana sebastiana elkanjo]. Trzyletnia wyprawa okazała się jednak wielkim sukcesem. Nie tylko odkryto nowe lądy i przywieziono cenne towary, lecz także dzięki wyprawie Magellana Europejczycy uzyskali jednoznaczny dowód na kulistość Ziemi. Uświadomiono sobie także, że kula ziemska ma znacznie większy obwód, niż dotąd sądzono.

ZNACZENIE WIELKICH ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

Wyprawy zapoczątkowane przez Kolumba w poszukiwaniu nowych lądów kontynuowano w kolejnych stuleciach. Późniejsi żeglarze docierali do następnych miejsc, takich jak Japonia czy Australia. Wraz z odkryciami geograficznymi rozpoczęła się epoka globalizacji. Wiązała się ona z wymianą handlową z Dalekim Wschodem, Ameryką i Afryką. Kolonizowanie nowych ziem i handel dalekomorski w szybkim tempie poprawiły stan gospodarki Hiszpanii i Portugalii. Wkrótce do kolonizacji włączyły się inne kraje: Anglia, Niderlandy i Francja. Dynamicznie rozwijały się europejskie porty nad Atlantykiem: Sewilla, Lizbona i Kadyks, a później dołączyły do nich Londyn, Plymouth [czyt.: plymuf], Amsterdam i Antwerpia. Zmalało za to znaczenie dobrze rozwiniętego do końca średniowiecza hanzeatyckiego handlu morskiego na Morzu Północnym i Bałtyckim. Zmniejszył się także udział w handlu miast włoskich na Morzu Śródziemnym. Do Europy napłynęła ogromna ilość szlachetnych kruszców z Nowego Świata, co miało wielkie znaczenie dla zmian w europejskiej gospodarce. Duża ilość złota i srebra na rynku doprowadziła do spadku wartości pieniądza, co z kolei wywołało wzrost cen.

Odkrycia geograficzne spowodowały także zmianę myślenia Europejczyków o świecie. Nie tylko potwierdzono teorię o kulistości Ziemi,

Amerigo Vespucci podczas swojego pierwszego spotkania z mieszkańcami Nowego Świata w trakcie wyprawy z 1497 r. Doszło do niego prawdopodobnie w Ameryce Środkowej lub w zatoce Paria u wybrzeży Wenezueli.

▪ *ilustracja, ok. 1592 r.*

Najważniejsze odkrycia geograficzne

Odkrycie	Odkrywca	Rok
dotarcie do Przylądka Dobrej Nadziei	Bartolomeu Dias, Portugalczyk	1488
wyspa San Salvador – odkrycie Ameryki	Krzysztof Kolumb, Genueńczyk w służbie hiszpańskiej	1492
wyspy i wybrzeża Ameryki Środkowej i Południowej	Krzysztof Kolumb, Genueńczyk w służbie hiszpańskiej	1493–1504
morska droga do Indii wokół Afryki	Vasco da Gama, Portugalczyk	1497–1499
półwysep Labrador w Kanadzie	Giovanni Caboto (John Cabot), Włoch w służbie angielskiej	1498
wschodnie wybrzeża Ameryki Południowej	Amerigo Vespucci, Włoch w służbie hiszpańskiej	1499–1500
wybrzeże Brazylii	Pedro Álvarez Cabral, Portugalczyk	1500
wybrzeże Oceanu Spokojnego – przekroczenie Przesmyku Panamskiego	Vasco Núñez de Balboa, Hiszpan	1513
cieśnina Magellana i Ocean Spokojny	Ferdynand Magellan, Portugalczyk w służbie hiszpańskiej	1520
opłynięcie kuli ziemskiej	Ferdynand Magellan, a po jego śmierci w 1521 r. Juan Sebastián Elcaño	1519–1522
dolina Rzeki Św. Wawrzyńca	Jacques Cartier, Francuz	1534

lecz także odkryto nowe lądy i zdano sobie sprawę, jak wielka jest kula ziemska. Relacje żeglarzy z wypraw przyniosły wiadomości o dotąd nieznanych cywilizacjach pozaeuropejskich, do których Europejczycy odnosili się z nieuzasadnioną wyższością. Obaliły także wiarę w ponadnaturalne siły i przerażające istoty zagrażające ludziom na lądzie i w oceanach. Do Europy docierały coraz tańsze towary z Azji, Afryki i Ameryki, co rozpoczęło proces globalizacji. Spowodowało to zmianę obyczajów Europejczyków, zwłaszcza kulinarnych. Coraz popularniejsze stawały się kawa, herbata, kakao i tytoń. Przywożono także kukurydzę i ziemniaki, które jednak początkowo, inaczej niż w Ameryce – mimo pożywności i dużej wydajności upraw – nie stanowiły podstawy wyżywienia, a tylko przysmak dla Europejczyków.

Ważnym skutkiem odkryć geograficznych i postępującej po nich kolonizacji była nieodwracalna zmiana krajobrazu kulturowego Nowego Świata. Wraz z przybyciem Europejczyków ludność Ameryki musiała podporządkować się zasadom kolonizatorów. Na wielu obszarach zaczęto traktować rdzennych mieszkańców jak niewolników, doprowadzając do wyniszczenia całych plemion i ludów. Ponadto podbój kontynentu amerykańskiego wiązał się także z przymusową chrystianizacją tubylców.

Rok 1492, gdy Kolumb wyruszył na pierwszą wyprawę, uznawany jest przez historyków za jedną z dat kończących epokę średniowiecza. Odkrycie nowych lądów zmieniło całkowicie pogląd na świat. Pozbyto się o nim fałszywych wyobrażeń. Europa weszła w nowy okres rozwoju społecznego i gospodarczego.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sposób, w jaki Europejczycy w średniowieczu wyobrażali sobie świat.
2. Podaj przyczyny, które skłoniły Europejczyków do poszukiwania nowych dróg morskich.
3. Uszereguj chronologicznie najważniejsze wyprawy geograficzne z przełomu XV i XVI w.
4. Omów znaczenie wyprawy Kolumba dla cywilizacji europejskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

L. Camusso, *Podróże Kolumba 1492–1504*, tłum. K. Sawala, Poznań 1992.
Z. Długosz, *Historia odkryć geograficznych i poznania Ziemi*, Warszawa 2012.

Kto pierwszy dotarł do Ameryki?

Od czasów pierwszej wyprawy Kolumba zaczęto kwestionować to, że to właśnie ten żeglarz odkrył Nowy Świat. W każdym europejskim kraju, który chciał zaistnieć w wyścigu odkryć i kolonizowaniu nowych terenów, wskazywano, że to ktoś inny jako pierwszy dotarł do Ameryki.

Jan z Kolna a odkrycie Ameryki

Gdy Kolumb popadł w niełaskę u króla Hiszpanii, pojawiły się opinie, że sukces jego pierwszej wyprawy należy przypisać Martínowi Pinzónowi [czyt.: pinconowi], dowodzącemu karawelą „Pinta". Z kolei Portugalczycy twierdzili, że do Nowego Świata kilkanaście lat przed Kolumbem dotarł João Vaz Corte-Real [czyt.: żuą waz korte real]. Niektórzy portugalscy historycy przypisują mu odkrycie Nowej Fundlandii w Ameryce Północnej. Jeśli jednak faktycznie dotarł on do Ameryki przed Kolumbem, to nie sam, ale jako uczestnik wyprawy Dietricha [czyt.: ditrisia] Pininga i Hansa Pothorsta, niemieckich żeglarzy walczących na Atlantyku z piratami.

Z tą wyprawą łączy się również Jana Scolvusa [czyt.: skolwusa], który miał być sternikiem na jednym ze statków Pininga i Pothorsta. Przypisuje mu się, iż dotarł do wschodniego wybrzeża Ameryki Północnej (w okolicach dzisiejszego Bostonu w Stanach Zjednoczonych). Trudno jednak potwierdzić, czy informacje o tym żeglarzu są prawdziwe. Wszystkie wzmianki o nim pochodzą dopiero z XVI w., a więc kilkadziesiąt lat po jego rzekomej wyprawie – na XVI-wiecznych mapach znalazły się ziemie nazwane od nazwiska Scolvusa na cześć jego odkryć. Interesujący jest także polski wątek w historii Scolvusa. Joachim Lelewel, polski historyk żyjący w XIX w., uznał, że żeglarz pływający po Atlantyku jest zapewne tą samą osobą, która studiowała w 1455 r. na Akademii Krakowskiej, nazwana w źródłach Janem z Kolna. Potwierdzona jest także w dokumentach rodzina gdańskich kupców (i żeglarzy) wywodzących się z Kolna. Polskie pochodzenie Scolvusa jest jednak wątpliwe – kilka podobnych zapisów źródłowych i wyobraźnia historyków muszą być traktowane ostrożnie.

Francuscy odkrywcy Nowego Świata

Również Francuzi odkrywcą Ameryki ogłosili swojego rodaka: nieznanego z imienia żeglarza z Digne [czyt.: diń] lub Jeana Cousin [czyt.: żana kuzą], który twierdził, że dotarł tam cztery lata przed Kolumbem. Z kolei Anglicy za pierwszego Europejczyka w Ameryce uznali Johna Cabota, odkrywcę Kanady. Czy rzeczywiście którykolwiek z tych żeglarzy mógł dotrzeć wcześniej niż Kolumb do Ameryki? Wydaje się to prawdopodobne. Niektórzy historycy uważają, że Kolumb tak doskonale potrafił wyznaczyć kurs w kierunku Nowego Świata, ponieważ wiedział, dokąd płynie. A zatem mógł usłyszeć jakąś relację z wyprawy za ocean opowiedzianą w jednym z portugalskich portów. Możliwe nawet, że to nie żeglarze, ale rybacy zapuszczali się na łowiska w okolicach Nowej Fundlandii czy Karaibów.

Replika okrętu „The Matthew" [czyt.: ze metju], na którym John Cabot odbył swoją podróż z Bristolu do Ameryki w 1497 r.

▪ *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

Rekonstrukcja osady wikingów w L'Anse aux Meadows [czyt.: ląs o me**do**] w Nowej Fundlandii. Odkrycie pozostałości domów wzniesionych tam przez Normanów stanowi dowód najstarszego osadnictwa Europejczyków w Ameryce.

- *fotografia współczesna, L'Anse aux Meadows*

Wikingowie w Nowym Świecie

Lista potencjalnych odkrywców Ameryki jest jednak znacznie dłuższa i sięga czasów o wiele wcześniejszych niż wyprawy średniowiecznych i nowożytnych żeglarzy. Otwierają ją Etruskowie, Japończycy i Fenicjanie, który mieli dotrzeć na kontynent amerykański kilkanaście lub kilka stuleci przed Chrystusem. Dyskusje wśród historyków wzbudza również zakładanie przez Chińczyków w V w. n.e. misji buddyjskich w Ameryce. Z kolei owiane legendą są wyprawy do Ameryki Północnej irlandzkiego mnicha-podróżnika św. Brendana z VI w.

Legendarne są także przekazy o wyprawach wikingów, którzy w IX i X w. mieli docierać na Grenlandię i północne krańce Kanady. Zwłaszcza Leif Erikson na początku XI w. miał zasłynąć z zakładania na półwyspie Labrador kolonii normańskich. W islandzkich sagach, czyli legendarnych opowieściach o dawnych rodach, zachowały się opisy wypraw ludzi Północy na kontynent amerykański. W jednej z nich czytamy o wyprawie i założeniu osady na nowym lądzie, nazywanym przez wikingów Winlandią: *Karlsefni i Snorri zdecydowali, że wyruszą na poszukiwanie Winlandii i uznano to za dobry pomysł. Dlatego też Karlsefni i Snorri zaczęli przygotowywać statek, by wypłynąć do Winlandii z początkiem lata. Bjarni i Thorhall zdecydowali się także popłynąć swoim statkiem i z całą załogą.* [...] *Było ich na obu statkach stu sześćdziesięciu ludzi.* [...]

Długo już płynęli, gdy ujrzeli rzekę, która najpierw wpadała do jeziora, a potem do morza. [...] *Karlsefni i jego ludzie wpłynęli do rzeki i nazwali to miejsce Hop. Znaleźli tam pola dzikiej pszenicy na nizinie, a na pagórkach rosła dzika winorośl. Każdy strumień pełny był ryb.* [...] *Karlsfeni i jego ludzie pobudowali się nad jeziorem, jedne domy stanęły w głębi lądu, inne nad samym jeziorem. Spędzili oni tam zimę.* (*Saga o Grenlandczykach. Saga o Eryku Rudym*, tłum. A. Waśko, Kraków 2006.) Ostatecznie próby kolonizacji Winlandii zakończyły się niepowodzeniem, jak piszą sagi, z powodu nieprzyjaznej ludności tubylczej, która napadała na osady przybyszów. Nawet jednak gdyby udało się znaleźć niepodważalne dowody na to, że wikingowie dotarli do Ameryki i że odbyli liczne i niezwykłe podróże przez ocean, to i tak należałoby uznać, że wyprawy te nie odegrały istotnej roli w dziejach świata. Przełomowe były dopiero odkrycia Kolumba, który nie tylko opisał nowy ląd, ale także jego bogactwo naturalne i mieszkańców. W wyniku jego podróży doszło do zetknięcia się dwóch zupełnie różnych kultur. Przełamane zostały przesądy i wierzenia dotyczące tego, co znajduje się za wielkimi morzami. Zwyciężyła wiara w to, że wszystko można odkryć, zbadać i poznać.

Trasy wypraw wikingów

3 EKSPANSJA KOLONIALNA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były przyczyny wielkich odkryć geograficznych?
2. Które kraje europejskie wspierały wyprawy odkrywcze w XV i XVI w.?

POCZĄTEK KOLONIZACJI NOWEGO ŚWIATA

Od momentu odkrycia Nowego Świata władcy europejscy zamierzali zagarnąć jego bogactwa oraz całkowicie podporządkować sobie te tereny. Planowano założyć tam nowe osady i **faktorie handlowe**. Już w drugiej wyprawie Kolumba (1493 r.) wzięło udział ok. 1200 osób, z których część miała rozpocząć kolonizację Hispanioli. Na początku XVI w. Hiszpanie zaczęli osiedlać się także na Puerto Rico [czyt.: płerto riko], Kubie i Jamajce. Centrum administracyjnym rozwijających się hiszpańskich kolonii w Ameryce stało się pierwsze miasto Nowego Świata – **Santo Domingo** na Hispanioli. W 1515 r. w dużych gospodarstwach zakładanych przez kolonizatorów na Wyspach Karaibskich rozpoczęto uprawę pochodzącej z Azji trzciny cukrowej i produkcję cukru, które w kolejnych stuleciach zdominowały tamtejszą gospodarkę. Wykorzystywano w nich niewolniczą pracę Indian. Doprowadziło to w krótkim czasie do wyniszczenia ich populacji na wyspach Morza Karaibskiego.

PODZIAŁ STREF WPŁYWÓW W NOWYM ŚWIECIE

Od końca XV w. Hiszpanie i Portugalczycy rywalizowali ze sobą, aby objąć w posiadanie jak największą część nowych lądów. Jeszcze przed odkryciem Ameryki w 1479 r. władcy obu krajów zawarli układ ustalający strefy wpływów na południe od Półwyspu Iberyjskiego, czyli na znanych wówczas terenach Afryki. Kiedy świat dowiedział się o odkryciu Kolumba, władcy Hiszpanii i Portugalii postanowili utrzymać te zobowiązania. W 1494 r. z inicjatywy papieża Aleksandra VI w hiszpańskim mieście **Tordesillas** [czyt.: tordesijas] podpisano umowę dzielącą kulę ziemską między Hiszpanię i Portugalię. Afryka znalazła się w strefie wpływów Portugalczyków, z kolei Ameryka miała należeć do Hiszpanów. Ponadto układ przyznawał Portugalczykom obszar, na którym leży część Brazylii, choć pierwsi Europejczycy dotarli tam dopiero cztery lata później. Żadne inne państwo europejskie nie uznało tej umowy. Po sukcesie wyprawy Magellana i odkryciu innych lądów Hiszpanie i Portugalczycy zdecydowali się także na podział stref wpływów na Pacyfiku. Regulował to traktat zawarty w Saragossie w 1529 r.

Traktat z Tordesillas zapewnił podział wpływów handlowych i politycznych pomiędzy państwami Półwyspu Iberyjskiego.

▪ *dokument, Europa, XV w.*

? Dlaczego układy o podziale stref wpływów na świecie zostały zawarte tylko pomiędzy Hiszpanią i Portugalią?

WARTO WIEDZIEĆ

Konkwistadorzy

W podboju Ameryki brali udział zarówno przedstawiciele hiszpańskiej szlachty, jak również niższych warstw społeczeństwa. Tym ostatnim dawał on szansę szybkiego awansu społecznego, czego najlepszym przykładem był Francisco Pizarro [czyt.: francisko pisarro], który z wieśniaka stał się gubernatorem. Do dziś zagadką pozostaje fakt, w jaki sposób niewielkie liczebnie grupy Europejczyków zdołały tak szybko podbić wielomilionowe imperia Indian. Na pewno stały za tym determinacja w dążeniu do zdobycia bogactw oraz odwaga i bezwzględność, jakie cechowały konkwistadorów. Za inną przyczynę uważa się uznanie białych przybyszów przez tubylców za półbogów. Objawami ich boskości były dla Indian stroje, „grzmiąca broń" (strzelby) oraz statki z żaglami.

Konkwistador hiszpański walczący z wojownikami Azteków. Żelazne miecze 1 oraz nieznane w Nowym Świecie konie zapewniały Europejczykom przewagę w starciu z Indianami, uzbrojonymi w drewniane maczugi 2 i skórzane tarcze 3. Ponadto pancerze i hełmy 4 skutecznie chroniły ich przed strzałami o kamiennych ostrzach, co wśród azteckich wojowników wywoływało wrażenie, że walczą z istotami nieśmiertelnymi.

? Jakie czynniki zdecydowały o sukcesach konkwistadorów?

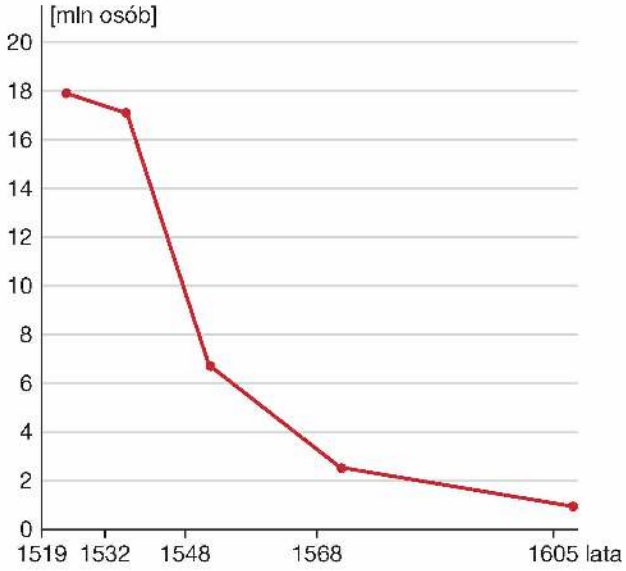
Takie działania przybyszów z Europy wkrótce wywołały konflikty z ludnością tubylczą. Król Hiszpanii Ferdynand Aragoński zarządził, że jeśli Indianie nie podporządkują się Europejczykom, czeka ich **eksterminacja**. Hiszpanie szybko zaczęli siłą podbijać nowe obszary. Wyprawy zbrojne organizowane w celu opanowania nowych terytoriów nazywano **konkwistami**, a ich uczestników **konkwistadorami**. Mimo podejmowanych prób obrony tubylcy byli skazani na porażkę. Europejczycy górowali nad nimi pod względem technologicznym (Indianie nie znali jeszcze żelaza). Podboje spowodowały zniszczenie ich kultury, którą zdominowały zwyczaje europejskie. Indianom zagrażały również przywiezione przez Europejczyków nieznane wcześniej w Ameryce choroby zakaźne, na które rdzenni mieszkańcy tego kontynentu nie byli uodpornieni. Dżuma, żółta febra, cholera, tyfus i ospa prawdziwa zdziesiątkowały populację Nowego Świata. W ciągu pierwszego półwiecza kolonizacji na skutek epidemii zmarło prawdopodobnie ok. 80–90% Indian z plemion zamieszkujących Amerykę Środkową i Południową (ok. 40–45 mln ludzi).

PODBÓJ MEKSYKU

Po opanowaniu większych wysp na Karaibach Hiszpanie rozpoczęli wyprawy na wybrzeża kontynentu amerykańskiego. Konkwistadorzy zamierzali zdobyć tam legendarne bogactwa Indian, o których słyszeli od mieszkańców wysp. Pierwsze wyprawy na tereny Ameryki Północnej (Floryda) nie przyniosły jednak spodziewanych zdobyczy. Skierowali oni więc swoją ekspansję ku Ameryce Środkowej, lecz ich pierwsze wyprawy na półwysep Jukatan zakończyły się niepowodzeniem. Skuteczny opór w tropikalnych lasach stawili im zamieszkujący te obszary Majowie.

Dlatego gubernator Kuby Diego Velázquez [czyt.: welas**kez**] postanowił zorganizować kolejną wyprawę, aby zdobyć bogactwa plemion zamieszkujących Meksyk. Na jej czele stanął hiszpański szlachcic **Hernán Cortés** [czyt.: ern**an** kor**tez**], który podczas podboju Kuby zasłynął z bezwzględności wobec tubylców. W 1519 r. wylądował on wraz z 500 żołnierzami na zachodnim wybrzeżu Meksyku, w miejscu dzisiejszego portu Veracruz [czyt.: werakruz]. Podbój Meksyku nie był jednak prosty. Dobrze zorganizowane, ogromne państwo Azteków dysponowało silną armią, która mogła zadać bolesne straty Europejczykom. W tej sytuacji Cortés zręcznie wykorzystał wewnętrzne konflikty między tubylcami.

Liczba ludności Meksyku w latach 1519–1605

Sprzymierzył się z wrogimi Aztekom plemionami południowego Meksyku i dzięki temu jego niewielka grupa Hiszpanów stanęła na czele silnej armii złożonej z Indian. Z takimi siłami ruszyli oni przeciwko Aztekom.

Gdy armia Cortésa dotarła do stolicy Azteków, **Tenochtitlán**, ich władca, Montezuma II, nie podjął żadnych działań zbrojnych. Uwierzył, że Cortés jest wygnanym niegdyś bóstwem, które powróciło, aby się zemścić. Jeszcze w 1519 r. Hiszpanie wkroczyli do Tenochtitlán, biorąc do niewoli Montezumę i zagarniając ogromne bogactwa Azteków. Przez blisko rok Hiszpanie rządzili miastem.

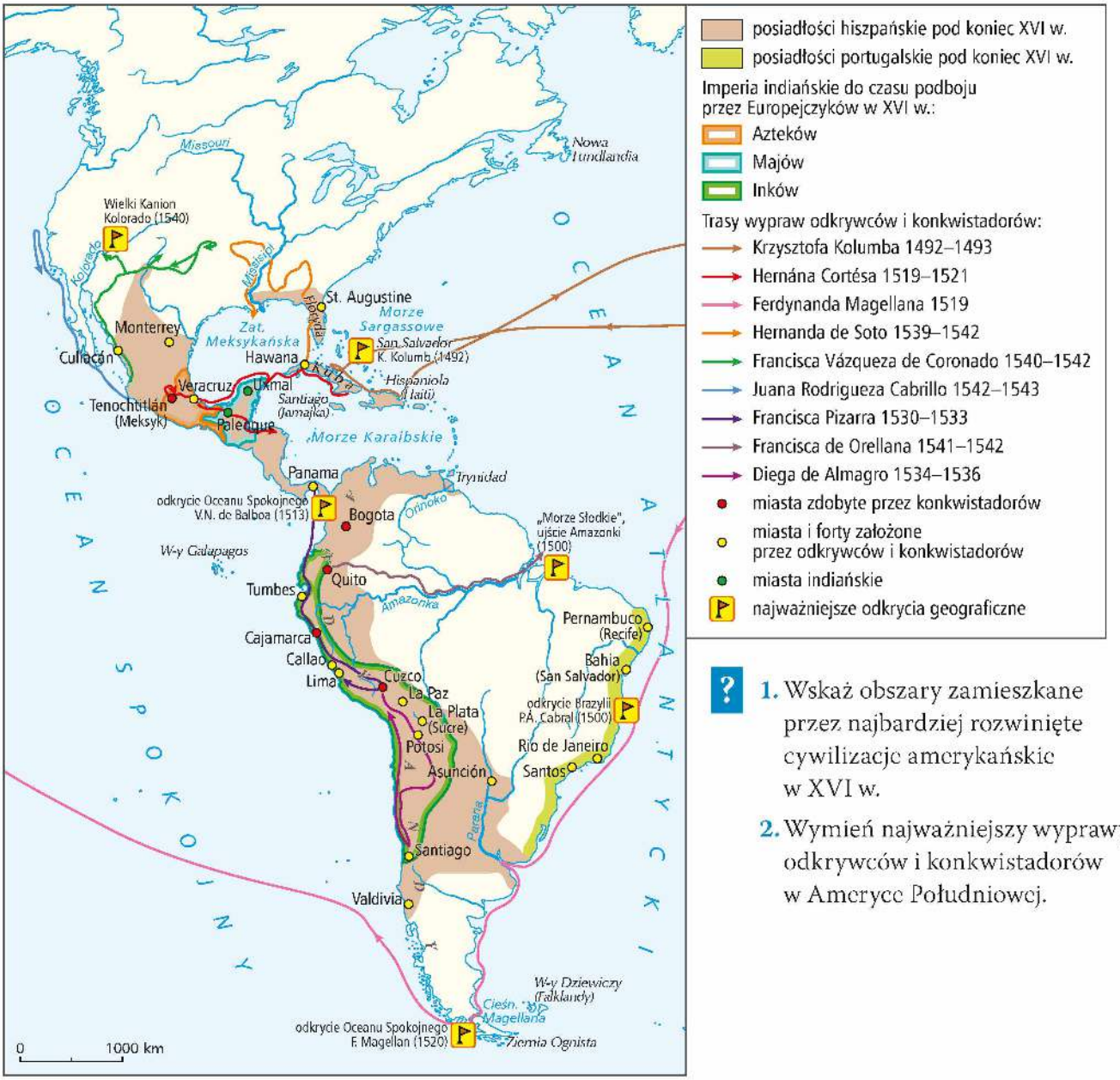
POSTAĆ HISTORYCZNA

HERNÁN CORTÉS (ok. 1485–1547)

Hiszpański szlachcic i konkwistador, któremu sławę przyniósł podbój Meksyku. Urodził się w miejscowości Medellín w Hiszpanii. W 1511 r. wziął udział w podboju Kuby. Następnie przez osiem lat był sekretarzem gubernatora tej wyspy, Diega Velázqueza. W 1519 r. wraz z oddziałem zwerbowanych ochotników rozpoczął podbój aztec-kiego imperium na własną rękę. Początkowo wyprawę wspierał Velázquez, jednak wkrótce wycofał on swoje poparcie dla tego przedsięwzięcia. Mimo wielu komplikacji, dzięki zmysłowi politycznemu oraz umiejętności zapanowania nad żołnierzami, w 1521 r. zajął Tenochtitlán i cały Meksyk. W uznaniu ogromnych zasług król Hiszpanii uwolnił go od zarzutu samowoli. Cortés został pierwszym gubernatorem Nowej Hiszpanii. W 1540 r. powrócił do Hiszpanii. W rezultacie intryg nie został wynagrodzony przez władcę tak, jak tego oczekiwał. Przez siedem lat czekał na audiencję u króla. Zmarł w 1547 r., w zapomnieniu.

PODBÓJ NOWEGO ŚWIATA

1. Wskaż obszary zamieszkane przez najbardziej rozwinięte cywilizacje amerykańskie w XVI w.
2. Wymień najważniejszy wyprawy odkrywców i konkwistadorów w Ameryce Południowej.

Indianie wybrali jednak wkrótce nowego władcę i wyparli Hiszpanów ze stolicy. W 1521 r. Cortés przybył z nową armią. Wówczas jego sprzymierzeńcem okazała się przywleczona przez Europejczyków ospa prawdziwa, która zdziesiątkowała obrońców. Ostatecznie Hiszpanie zdobyli miasto i pokonali Azteków. Na podbitych terenach Cortés utworzył kolonię, którą nazwał **Nową Hiszpanią**.

W 1524 r. jeden z oficerów Cortésa wyruszył na wyprawę do Gwatemali. Zetknął się tam z Majami, którzy stawili opór najeźdźcom. Zostali jednak pokonani, a ich władców zamordowano. Nieco więcej czasu zajął Hiszpanom podbój Jukatanu. Próba zajęcia tamtejszych miast Majów, podjęta w latach 1527–1528, zakończyła się klęską. Hiszpanie podporządkowali sobie te tereny dopiero w rezultacie kolejnej wyprawy.

KOLONIZACJA AMERYKI POŁUDNIOWEJ

Po opanowaniu Ameryki Środkowej oraz dotarciu do Oceanu Spokojnego Hiszpanie rozpoczęli podbój zachodnich wybrzeży Ameryki Południowej. Zdecydowali się na tę ekspansję pod wpływem opowieści o ogromnej ilości złota na obszarze dzisiejszego Peru.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POJMANIE I STRACENIE WŁADCY INKÓW

Dominikanin Bartolomé de Las Casas [czyt.: bartolo**me** de las kasas] jako jeden z nielicznych Europejczyków sprzeciwiał się wyniszczaniu Indian. W opublikowanej w XVI w. relacji opisał m.in. bestialskie postępowanie konkwistadorów z władcą Inków.

Niedługo potem, gdy przybył najwyższy władca i cesarz owych królestw, zwany Atabaliba [Atahualpa], *w otoczeniu wielu ludzi nagich i uzbrojonych jakby dla żartu, nie wiedzących, jak tną miecze, ranią włócznie, jak biegną konie i kim są Hiszpanie – którzy, aby zrabować złoto, napadliby i na szatanów, gdyby ci je mieli – powiedział: „Gdzie są ci Hiszpanie, niech tu wyjdą, nie ruszą się, póki mi nie zadośćuczynią za moich wasali, których pozabijali, za osiedla, które wyludnili, i za bogactwa, które im zagrabili". Hiszpanie natarli na niego, zabili mu mnóstwo ludzi, pojmali jego samego niesionego w lektyce i uwięziwszy go traktują* [pertraktują] *z nim o okup. Obiecuje dać cztery miliony kastelianów, daje piętnaście, a oni obiecują go wypuścić, ale w końcu, nie dotrzymując mu słowa (nigdy w Indiach Hiszpanie nie dotrzymywali słowa tubylcom), zarzucają mu, że z jego rozkazu burzy się ludność. On odpowiada, że w całym kraju nawet liść na drzewie nie drgnie bez jego woli; jeśli więc ludność będzie się burzyć, niech wiedzą, że będzie to z jego rozkazu, a wtedy jako zakładnika mogą go zabić. Mimo to skazali go na spalenie żywcem* [...]. *Gdy się dowiedział o wyroku, powiedział: „Dlaczego mnie palicie, co wam zrobiłem? Czy nie obiecaliście wypuścić mnie, jeśli dam wam złoto? Czyż nie dałem wam więcej, niż obiecałem? Jeśli chcecie, poślijcie mnie królowi Hiszpanii". I dużo innych rzeczy mówił dla większego zawstydzenia i zohydzenia wielkiej niesprawiedliwości Hiszpanów, aż w końcu spalili go.*

Bitwa pod Cajamarcą [czyt.: kahamarką] i schwytanie Atahualpy przez Hiszpanów miało decydujące znaczenie dla podboju państwa Inków. Zaledwie ok. 200 Hiszpanów dzięki broni palnej, artylerii i kawalerii rozbiło liczące ponad 6 tys. ludzi oddziały inkaskie.

▪ *rycina, Hiszpania, XVI w.*

Źródło: B. de Las Casas, *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian*, tłum. K. Niklewiczówna, Poznań 1988, s. 109–110.

? 1. Opisz stosunek Indian do konkwistadorów.

2. Omów środki używane przez Hiszpanów podczas podboju Nowego Świata.

Podczas jednej z wypraw, zorganizowanej przez **Francisca Pizarra**, konkwistadorzy upewnili się o istnieniu bogatego imperium inkaskiego. Po powrocie do ojczyzny Pizarro przekonał władcę Hiszpanii do swojego planu podboju państwa Inków. Monarcha zgodził się na wyprawę, nadał odkrytym terenom nazwę „Nowa Kastylia" i ustanowił Pizarra ich gubernatorem.

W grudniu 1530 r. Pizarro na czele zaledwie 180 żołnierzy, dysponujących 37 końmi, wyruszył z Panamy na podbój imperium Inków. W lipcu 1532 r. ekspedycja dotarła na tereny dzisiejszego Ekwadoru, a następnie skierowała się w głąb kontynentu. Inkowie nie próbowali stawiać oporu Hiszpanom. Zaangażowani byli bowiem w owym czasie w wojnę domową. Ponadto władca Inków zignorował zagrożenie ze strony niewielkiej liczby agresorów. Podczas spotkania władcy Inków Atahualpy z konkwistadorami Hiszpanie zorganizowali zasadzkę. Gdy Atahualpa odrzucił wezwanie do poddania się i przyjęcia chrześcijaństwa, najeźdźcy uderzyli z ukrycia na jego orszak. Zginęło ok. 5 tys.

WARTO WIEDZIEĆ

Misje

Po przybyciu do Ameryki za jeden z celów Europejczycy postawili sobie chrystianizację Indian. Dlatego piętnowali ich praktyki religijne i siłą zmuszali do przyjęcia chrześcijaństwa. Jednak nie wszędzie nawracanie rdzennych ludów miało taki charakter. Na terenie dzisiejszego Peru, Boliwii, Paragwaju i Ekwadoru od początku XVII w. jezuici zaczęli zakładać misje, zwane redukcjami. Były to wspólnoty wzorowane na tych, które tworzyli pierwsi chrześcijanie. Władzę sprawowali w nich jezuiccy misjonarze, ale niższe stanowiska powierzano Indianom. Mieszkańcy ośrodków misyjnych uczyli się w nich i pracowali. Obowiązywała tam zasada braku własności prywatnej – uprawiana ziemia należała do wszystkich. Indian nie traktowano jak niewolników, pozwalano im też zachować własne tradycje. Szacuje się, że do XVIII w., kiedy to Hiszpanie przyłączyli redukcje do administrowanych przez siebie terenów, w ośrodkach misyjnych mieszkało 150 tys. Indian, a 750 tys. tubylców zostało tam nawróconych na katolicyzm.

Scena ukazująca Chrystusa podczas pracy stolarskiej zdobiła ściany kościoła w jezuickiej misji Santa Rosa w Paragwaju. Praca, do której zachęcano Indian, była przedstawiana przez misjonarzy jako szczególna wartość.

▪ *malowidło ścienne, Paragwaj, XVIII w.*

? Odszukaj w dostępnych źródłach informacje dotyczące przyczyn likwidacji redukcji jezuickich.

Inków, a sam Atahualpa dostał się w ręce konkwistadorów. Hiszpanie zamordowali władcę, choć jego poddani spełnili żądania Pizarra (dostarczyli kilka ton złota i dwa razy tyle srebra). Wkrótce najeźdźcy zajęli Cuzco. W ciągu dwóch lat konkwistadorzy opanowali rozległe państwo inkaskie mimo oporu jego mieszkańców. Po grabieży ogromnych bogactw między konkwistadorami doszło do walk o podział łupów i władzę, w trakcie których w 1541 r. został zabity Pizarro.

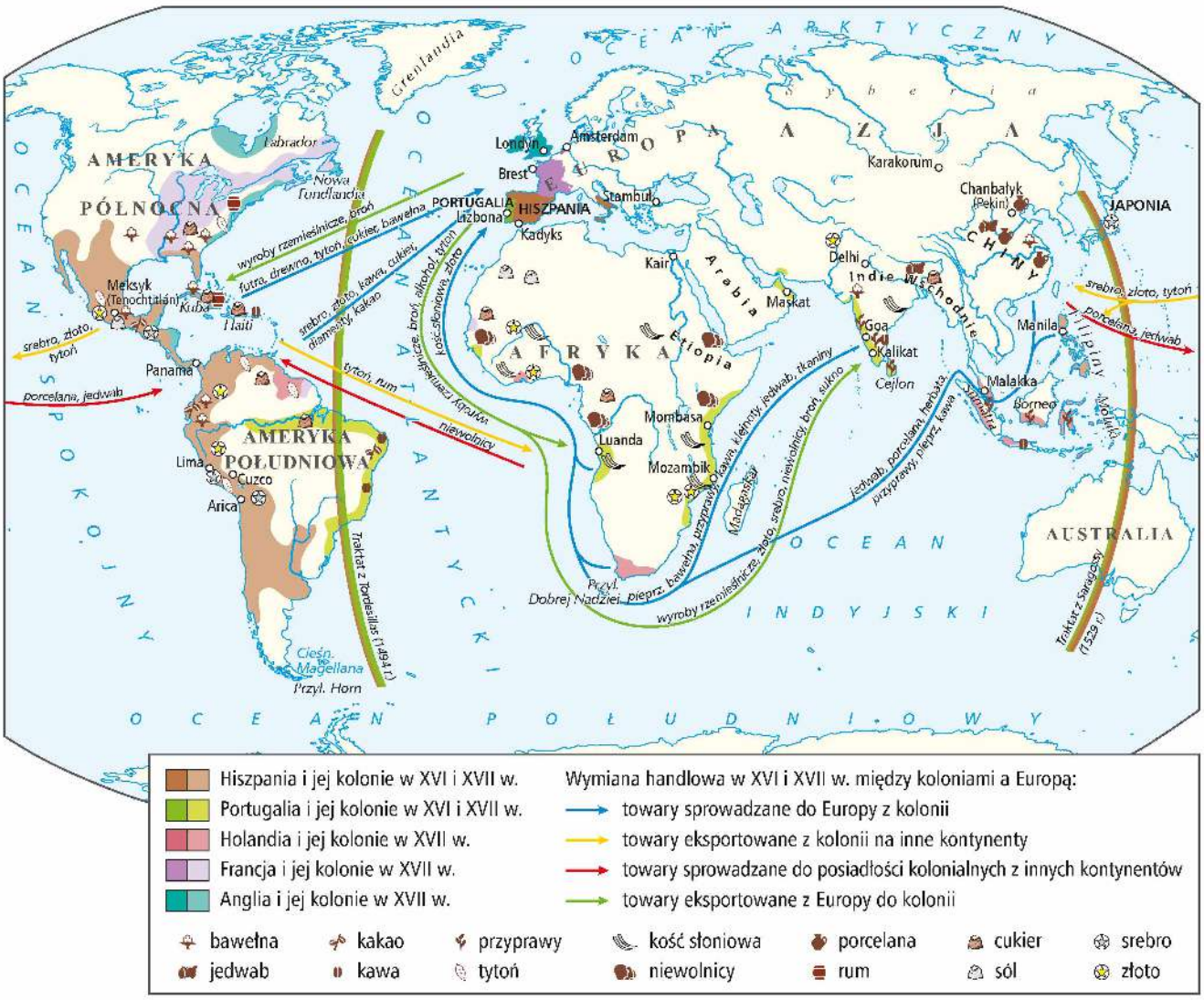
Jeszcze w XVI w. Hiszpanie rozpoczęli podbój terytoriów leżących na wschód i południe od Peru. Zajęli wówczas terytorium dzisiejszego Ekwadoru, Argentyny, Paragwaju i Urugwaju. Skuteczny opór stawili im jedynie Indianie zamieszkujący trudno dostępne obszary południowego Chile.

W 1539 r., prawie 40 lat po odkryciu Brazylii przez Pedra Cabrala, kolonizację tego obszaru rozpoczęli Portugalczycy. Nie znaleźli oni jednak w Brazylii takich skarbów jak Hiszpanie w państwie Inków. Jednak dość szybko podstawą tamtejszej gospodarki stała się uprawa trzciny cukrowej. Do pracy na olbrzymich plantacjach wykorzystywano Indian, a po wyniszczeniu ich populacji sprowadzono na wielkie plantacje czarnoskórych niewolników z Afryki.

ORGANIZACJA IMPERIUM HISZPAŃSKIEGO W AMERYCE

Niemal cała Ameryka Środkowa i Południowa (bez Brazylii, którą opanowali Portugalczycy) w wyniku podbojów trafiła pod panowanie Hiszpanii. Oddalone dziesiątki tysięcy kilometrów od Madrytu posiadłości zostały podzielone na dwa **wicekrólestwa**: **Nową Hiszpanię** (Meksyk) i **Peru** (wcześniej nazywana Nowym Toledo). Na ich czele stali mianowani przez hiszpańskiego władcę wicekrólowie. Na terenach tych powstała również administracja Kościoła katolickiego – arcybiskupstwa w Meksyku i Limie, gdzie w połowie XVI w. powołano także uniwersytety. Na terytoriach zamieszkiwanych jeszcze przez Indian pozwolono

ROZWÓJ KOLONII W XVI–XVII W.

Hiszpania i jej kolonie w XVI i XVII w.
Portugalia i jej kolonie w XVI i XVII w.
Holandia i jej kolonie w XVII w.
Francja i jej kolonie w XVII w.
Anglia i jej kolonie w XVII w.

Wymiana handlowa w XVI i XVII w. między kolonią a Europą:
towary sprowadzane do Europy z kolonii
towary eksportowane z kolonii na inne kontynenty
towary sprowadzane do posiadłości kolonialnych z innych kontynentów
towary eksportowane z Europy do kolonii

bawełna, kakao, przyprawy, kość słoniowa, porcelana, cukier, srebro
jedwab, kawa, tytoń, niewolnicy, rum, sól, złoto

im zachować organizację plemienną, ale pod warunkiem przyjęcia lennego poddaństwa wobec Hiszpanów.

Jeszcze w XVI w. do obu Ameryk przybyło blisko 50 tys. hiszpańskich osadników, a w XVII w. było ich już 200 tys. Hiszpanów przyciągała wizja dość łatwego zysku w nowych koloniach. Każdy z osadników otrzymywał bowiem ziemię na własność i skierowanych do niewolniczej pracy Indian. W zamian za to miał płacić hiszpańskiemu królowi specjalny podatek. Ten feudalny system przeniesiony z Europy nazywano ***encomienda*** [czyt.: enkomienda]. Dotyczył on zarówno własności ziemskiej, jak i kopalń kruszców szlachetnych w Ameryce. System ten prowadził do ogromnego wyzysku Indian i mimo głosów krytyki środowisk kościelnych przetrwał aż do XVIII w.

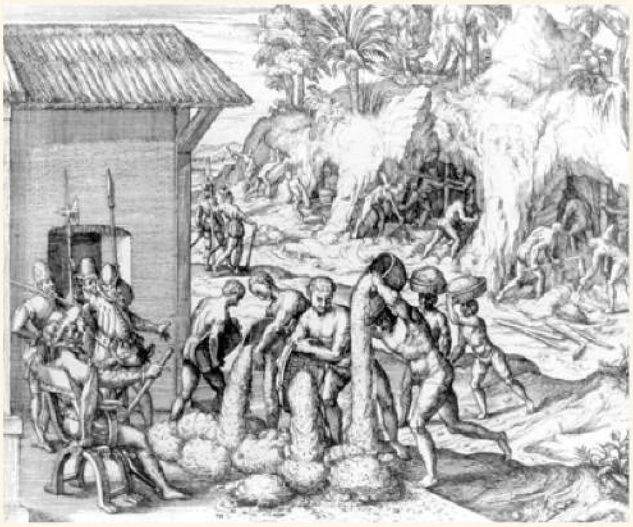
? **1.** Wymień obszary wchodzące w skład hiszpańskiego imperium kolonialnego w XVI w.

2. Wyjaśnij, czy Hiszpania i Portugalia przestrzegały zawartego przez siebie układu o podziale na strefy wpływów na świecie.

Z Hiszpanii do Ameryki docierali głównie młodzi mężczyźni poszukujący źródła utrzymania. Ich żonami często zostawały Indianki. W ten sposób w Ameryce doszło do wymieszania się ras. Zrodzone z tych związków potomstwo nazywano **Metysami**. Już w XIX w. ich liczba czterokrotnie przewyższała liczbę białych w **Ameryce Łacińskiej**. Mieszanie się ras nastąpiło również za sprawą sprowadzanych z Afryki niewolników czy napływających z Azji Chińczyków i Malajów.

NIEWOLNICTWO

Wraz z kolonizacją obu Ameryk rozpoczęła się największa przymusowa migracja ludności w dziejach świata. Od lat 40. XV w. Portugalczycy sprowadzali z Afryki czarnoskórych niewolników. Proceder ten na masową skalę rozwinął się jednak dopiero w XVI w., gdy zaczęto organizować w Ameryce ogromne plantacje trzciny cukrowej, na których potrzebowano siły roboczej. Od połowy XVI w. masowo zaczęto sprowadzać – głównie na Karaiby i do Brazylii – tysiące mieszkańców Afryki. W handlu niewolnikami uczestniczyły wszystkie kraje kolonialne: Hiszpania, Portugalia, Anglia, Francja i Holandia, posiadające nad Zatoką Gwinejską w Afryce swoje faktorie handlowe. Również sami mieszkańcy Afryki brali udział w tym procederze, wyłapując i sprzedając pobratymców na Czarnym Lądzie. Przewożonymi do Ameryki niewolnikami handlowano na targach. Szacuje się, że do XIX w., gdy ostatecznie zniesiono niewolnictwo we wszystkich krajach obu Ameryk, sprowadzono tam 12–15 mln Afrykanów.

Niewolnicy z Gwinei byli sprowadzani do pracy w amerykańskich kopalniach złota, gdyż Indianie okazali się mało odporni na choroby przyniesione z Europy.

- *rycina, Hiszpania, XVI w.*

? Jakie znaczenie dla kolonializmu europejskiego miało niewolnictwo?

POCZĄTKI KOLONIZACJI AMERYKI PÓŁNOCNEJ

W pierwszym okresie zajmowania nowych lądów wśród konkwistadorów nie było Anglików i Francuzów. Aby zdobyć cenne kruszce oraz rzadkie przyprawy korzenne, za które w Europie można było uzyskać olbrzymią cenę, przedstawiciele tych nacji zaczęli trudnić się **korsarstwem**. Piraci stanowili wielkie zagrożenie dla portugalskich i hiszpańskich statków transportujących z kolonii towary. Dopiero pod koniec XVI w. kraje północno-zachodniej Europy rozpoczęły podboje kolonialne w Ameryce Północnej. Zainicjowali je Anglicy, którzy osiedlili się na środkowym wschodzie tego kontynentu. Pierwszą założoną tam kolonię nazwali Wirginia. W 1643 r. utworzono konfederację czterech kolonii określaną jako Nowa Anglia. Na północ od tego terytorium, nad Rzeką Św. Wawrzyńca, w XVII w. założyli swoje kolonie Francuzi, a nad rzeką Hudson [czyt.: hadson] osiedlili się Holendrzy, którzy w 1626 r. u jej ujścia utworzyli faktorię handlową nazwaną Nowy Amsterdam. Gdy w 1664 r. te tereny zbrojnie opanowali Anglicy, nazwę miasta zmieniono na Nowy Jork – na cześć księcia Jorku (królewskiego brata).

Kolonizacja Ameryki Północnej przebiegała inaczej niż podboje hiszpańskie. Indianie żyjący na tym kontynencie osiągnęli znacznie niższy poziom rozwoju cywilizacyjnego niż Aztekowie i Inkowie. Nie mieli również, poza ziemią, żadnych bogactw pożądanych przez Europejczyków. Początkowo nie stawiali też kolonistom zaciętego oporu, gdyż osady Europejczyków powstawały na słabo zaludnionych obszarach położonych nad Atlantykiem. Przybysze stopniowo zagarniali ziemię indiańskich plemion i spychali je w głąb kontynentu. Na zakładanych przez nich farmach pracowali sami Europejczycy lub sprowadzani z Afryki niewolnicy.

WARTO WIEDZIEĆ

Ekspansja kolonialna w Afryce i Azji

Działania Europejczyków w Afryce i Azji miały zupełnie inny charakter niż w Ameryce. Na pierwszym z kontynentów prawie nie istniało osadnictwo europejskie, głównie z powodu niedogodnego klimatu. Tylko na południu, w tzw. Kraju Przylądkowym, od połowy XVII w. osiedlali się Holendrzy, zwani tam Burami. Inne kraje zakładały na afrykańskim wybrzeżu jedynie faktorie handlowe. Początkowo podobnie przebiegała europejska ekspansja w Azji. Od XVI w. Portugalczycy i Anglicy rywalizowali o wpływy w Indiach, Holendrzy zajęli Indonezję, a Hiszpanie uzależnili od siebie Filipiny, nazwane tak na cześć króla Filipa II. Przybysze z tych czterech krajów zakładali w Azji faktorie handlowe i forty wojskowe oraz starali się podporządkowywać sobie lokalnych władców.

Portugalski fort Elmina [czyt.: elminja] w zachodniej Afryce był jednym z wielu umocnionych punktów na wybrzeżu tego kontynentu. Dzięki nim statki Portugalczyków miały możliwość schronienia się i uzupełnienia zapasów w trakcie wielomiesięcznej podróży do Indii.

▪ *miedzioryt, ok. 1572 r.*

? Odszukaj w dostępnych źródłach informacje dotyczące tego, kiedy Holendrzy utracili kontrolę nad Indonezją.

ZNACZENIE EKSPANSJI KOLONIALNEJ

Podbój obu Ameryk i ich kolonizacja całkowicie zmieniły obraz Nowego Świata. Fizyczne wyniszczanie Indian oraz wykorzystywanie do niewolniczej pracy doprowadziły do zmniejszenia się ich populacji. Na zamieszkiwanych przez nich wcześniej terenach osiedlali się przybysze z Europy. W Amerykach wdrożono europejskie systemy: społeczny oraz gospodarczy. Zniszczono cywilizacje o wysokim poziomie rozwoju – Azteków, Majów i Inków. Swoje **tradycje** oraz tożsamość kulturową zachowali jedynie Indianie mieszkający w trudno dostępnych miejscach, takich jak Amazonia. Pod względem demograficznym i kulturowym Nowy Świat uległ zmianie również przez napływ licznych czarnoskórych niewolników z Afryki.

Nastąpiły nieodwracalne zmiany w życiu ludzi na całym świecie, które dotyczyły np. kwestii upowszechniania się nowych upraw czy ras zwierząt hodowlanych, rasowych (na skutek wymieszania się ras z różnych kontynentów) i zdrowotnych (choroby rozprzestrzeniły się na całym świecie). Kontakty Europejczyków z kolonistami z obu Ameryk wpłynęły na ożywienie gospodarcze na Starym Kontynencie. Wielu jego mieszkańców czerpało dochody z handlu atlantyckiego. Tylko do połowy XVII w. z kopalń w Nowym Świecie sprowadzono do Europy ok. 300 ton złota i 5000 ton srebra. Nowe kolonie stanowiły też obszar, na którym zaczęły rywalizować państwa europejskie.

ĆWICZENIA

1. Wymień postanowienia traktatu z Tordesillas z 1494 r.
2. Przedstaw etapy podboju Ameryki Łacińskiej przez Hiszpanów.
3. Omów skutki kolonizacji obu Ameryk dla Europy i Nowego Świata.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Ferro, *Historia kolonizacji*, tłum. M. Czajka, Warszawa 1997.
B. de Las Casas, *Krótka relacja o wyniszczeniu Indian*, tłum. K. Niklewiczówna, Poznań 1988.

4 PRZEMIANY SPOŁECZNO-GOSPODARCZE W EUROPIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak była zorganizowana gospodarka w średniowiecznej Europie?
2. Jaką rolę odgrywał system cechowy w miastach średniowiecznych?

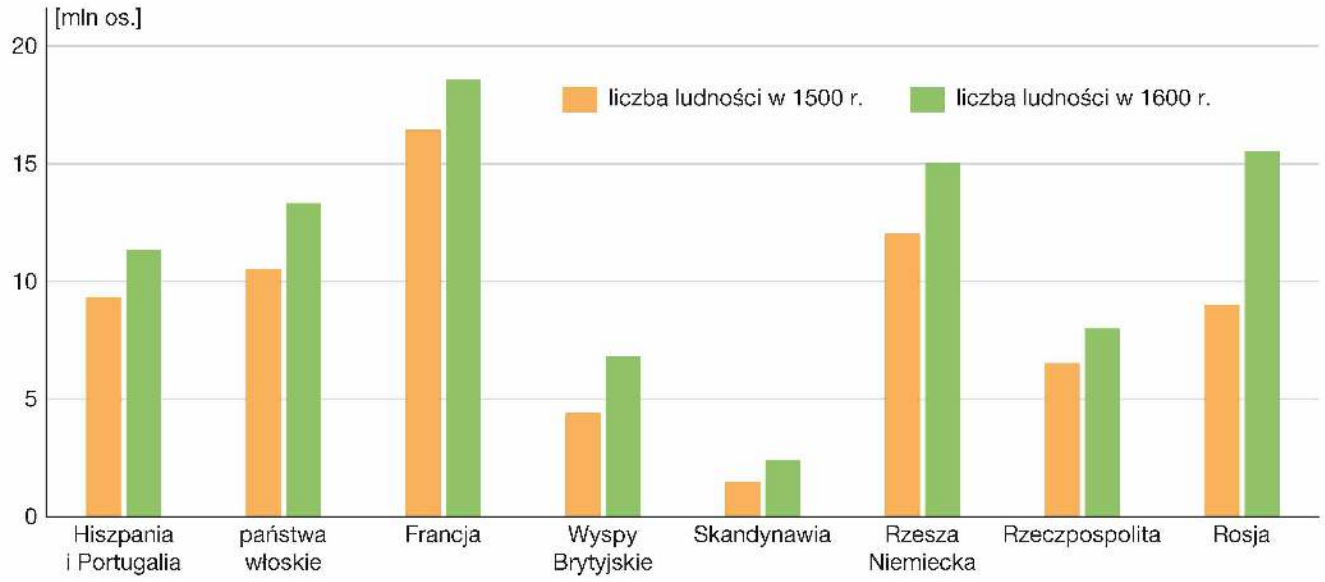
ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY

Wojny oraz epidemie, które dotknęły Europę w XIV i XV w., doprowadziły w wielu krajach do przejściowego załamania ekonomicznego. Jednak już od połowy XV w. na kontynencie rozpoczęło się powolne ożywienie gospodarcze, które nasiliło się w kolejnym stuleciu. Miał na nie wpływ przede wszystkim **przyrost naturalny ludności**, który w niespotykanej wcześniej skali nastąpił w XVI i pierwszej połowie XVII w. Szacuje się, że w XVI w. Europę zamieszkiwało 85–90 mln ludzi. Zdaniem niektórych historyków co roku przybywało wówczas 0,8–1% Europejczyków.

Przyrost ten nie był jednak równomierny na całym kontynencie. Wzrost demograficzny w państwach zachodnich był spowodowany zwiększeniem produkcji rolnej. Dzięki temu zmniejszyło się zagrożenie głodem i poprawiły się warunki życia Europejczyków. Ponadto dzięki udoskonaleniu transportu sprawniej dostarczano żywność tam, gdzie ludzie potrzebowali jej najbardziej. Jednak głód wywoływany klęskami nieurodzaju czy wojnami nie zniknął całkowicie ze Starego Kontynentu. Na rozwój demograficzny wpłynęło też polepszenie się warunków higienicznych oraz – przede wszystkim – mieszkalnych. Nie zmieniła się natomiast średnia długość życia ludzi, którą szacuje się na 20–25 lat. Nadal ogromna była śmiertelność niemowląt i nieco starszych dzieci. Co piąte dziecko nie dożywało pierwszych urodzin, a co drugie – pełnoletności. Mieszkańcom Europy wciąż zagrażały także epidemie śmiertelnych chorób zakaźnych (m.in. dżumy, ospy czy cholery).

W XVI w. doszło również do migracji dużej liczby Europejczyków. Część z nich usiłowała znaleźć lepsze warunki życia w słabo zaludnionych dotąd regionach kontynentu, np. Polacy osiedlali się na terenach dzisiejszej Ukrainy. Wielu mieszkańców Europy musiało uciekać

Wzrost liczby ludności w Europie w XVI w.

przed prześladowaniami politycznymi lub religijnymi, m.in. Węgrzy opuszczali swój kraj podbity przez Turków, a protestanci z południowych Niderlandów przybywali do Anglii i na wybrzeża Morza Bałtyckiego. Te migracje wywarły znaczący wpływ na rozwój gospodarczy wielu obszarów Europy. Dzięki uciekinierom z Niderlandów i Francji w Anglii rozwinęło się tkactwo, a Szkoci przejęli rolę drobnych handlarzy oraz karczmarzy w Polsce i Prusach. Część Europejczyków szukała także poprawy swojego bytu w koloniach zamorskich.

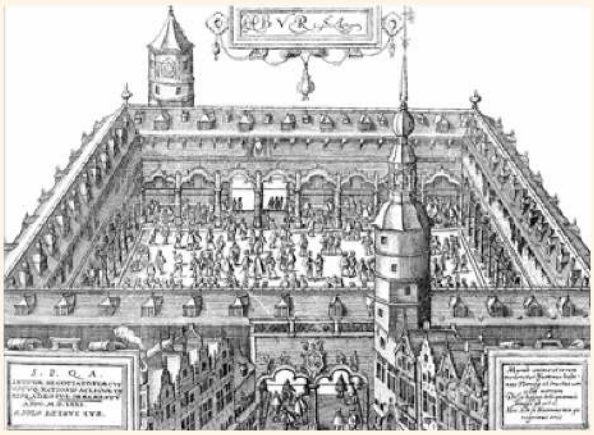
ROZWÓJ MIAST

Zmiany demograficzne, które rozpoczęły się w XVI w., doprowadziły także do wzrostu liczby mieszkańców wielkich miast europejskich. Na początku stulecia prawie 10% Europejczyków żyło w ośrodkach miejskich. Ogromny wzrost liczby ludności zanotowały rozwinięte już w średniowieczu Londyn (z 40 tys. na początku XVI w. do 200 tys. pod koniec tego stulecia) oraz miasta włoskie (Rzym, Wenecja, Neapol, Mediolan, Palermo). Jednak mimo powiększania się liczby ludności w wielkich miastach urbanizacja w Europie postępowała nadal stosunkowo wolno. Pod koniec wieku odsetek mieszczan w stosunku do całego społeczeństwa wzrósł tylko o 1%.

Dzięki przemianom gospodarczym w XVI w. wielkimi miastami stawały się także dotąd mniej znaczące ośrodki. Za sprawą pośrednictwa w handlu dalekomorskim rozwinęły się m.in. Antwerpia w południowych Niderlandach i Sewilla w Hiszpanii, w których pod koniec XVI w. mieszkało 90 tys. osób. Rozwijały się również ośrodki położone wewnątrz kontynentu europejskiego, np. w Lyonie [czyt.: ljonie] i Augsburgu ulokowano najpotężniejsze banki i ich filie. W XVI w. liczba europejskich miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców wzrosła z 5 do 14. Jednocześnie rozwój nowych szlaków handlowych spowodował też upadek niektórych miast, zwłaszcza w basenie Morza

ANTWERPIA

Jednym z największych europejskich miast w XVI w. stała się Antwerpia. To portowe miasto rozwinęło się dzięki korzystnemu położeniu – było usytuowane na pograniczu dwóch stref handlowych: bałtyckiej i atlantyckiej. Zawijały do niego zarówno statki z kolonii, jak i te przewożące angielskie sukna. Później towary transportowano do państw południowoniemieckich i włoskich. Z rozkazu władców południowych Niderlandów kupcy z Antwerpii mieli w tej części Europy monopol na handel towarami luksusowymi pochodzącymi z Nowego Świata. Przywożono tam z Azji ogromne ilości pieprzu, imbiru, goździków, cynamonu, gałki muszkatołowej i trzciny cukrowej, którymi następnie handlowano w całej Europie. Intensywny rozwój handlu w Antwerpii spowodował powstanie w mieście przedstawicielstw wszystkich największych domów bankierskich nowożytnej Europy. Miasto stało się też centrum kulturalnym. Tworzyli tam wybitni malarze i rzeźbiarze, działało aż 56 drukarni, a w warsztatach pracowali znani w całej Europie szklarze, wytwórcy klawesynów oraz inni rzemieślnicy. Potędze Antwerpii położyły kres wojny w Niderlandach z drugiej połowy XVI w.

Giełda w Antwerpii, założona w 1531 r., była jedną z pierwszych giełd na świecie.

▪ *rycina, Niderlandy, XVI w.*

? Poszukaj informacji na temat tego, które miasto odebrało Antwerpii prymat w handlu kolonialnym.

Port w Sewilli stał się na przełomie XV i XVI w. głównym ośrodkiem handlu kolonialnego Hiszpanii. Miasto nie leżało bezpośrednio nad Atlantykiem, lecz w głębi lądu, a okręty docierały tam kanałem żeglugowym.

▪ *obraz, Hiszpania, XVI w.*

Bałtyckiego, m.in. niemieckiej Lubeki stojącej na czele Hanzy. Wyjątek stanowił Gdańsk, który został głównym eksporterem zboża z Polski.

POSTĘP TECHNICZNY I ORGANIZACJA PRODUKCJI

Rozwój techniki, który miał wpływ na niemal wszystkie gałęzie produkcji, rozpoczął się w połowie XV w. Udoskonalono wówczas liczne narzędzia wykorzystywane w rzemiośle. W sukiennictwie zaczęto używać poziomego warsztatu tkackiego służącego do szybszego wyrobu tkanin, a pod koniec XV w. – nożnego kołowrotka, za pomocą którego wytwarzano przędzę (półprodukt, z którego powstawały nici i tkaniny). Dzięki tym zmianom produkowano więcej tańszych i różnorodnych tkanin. W hutnictwie zaczęto wykorzystywać koła wodne – napędzane spadającą wodą. Za ich pomocą wprawiano w ruch wielkie miechy, umożliwiające uzyskanie koniecznych przy wytopie metali wysokich temperatur. Z zastosowaniem tych innowacji udoskonalono proces produkcji żelaza i stali. Koła wodne wykorzystywano również w górnictwie. Służyły do uruchamiania pomp usuwających z kopalń wodę oraz dźwigów, które pozwalały szybciej wydobywać urobek na powierzchnię.

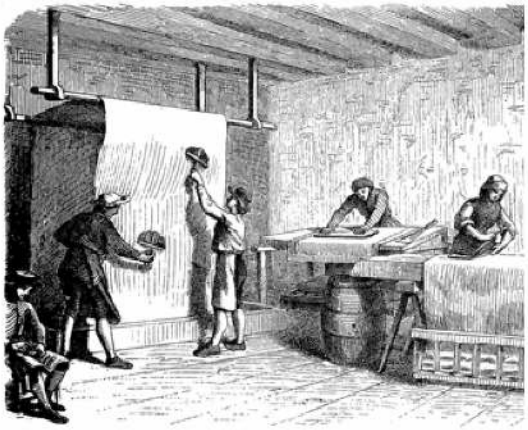
Postęp techniczny doprowadził też do zmian w konstrukcji okrętów, które były lepiej przygotowane do podróży oceanicznych i mogły zabierać większe ilości towarów. W nawigacji coraz częściej wykorzystywano kompasy oraz logi – przyrządy służące do mierzenia szybkości okrętów. Od połowy XV w. rozwijało się również drukarstwo, co wpłynęło na rozkwit nauki.

W XV–XVI w. doszło do zmiany sposobu organizacji pracy w warsztatach rzemieślniczych. W tym okresie wciąż utrzymywały się struktury cechowe. Hamowało to produkcję rzemieślniczą na większą skalę, potrzebną ze względu na rosnący **popyt** na towary. Ograniczenia cechowe zaczęli omijać dobrze znający rynek kupcy. Organizowali oni warsztaty rzemieślnicze poza obszarem miast, które przez to nie podlegały cechom, ograniczającym liczbę produkowanych towarów. W nowych warsztatach zatrudniano rzemieślników nienależących do cechów, którym bogaci kupcy zapewniali narzędzia i materiały. W zamian kupowali od nich gotowe wyroby po niższych cenach, z pominięciem licznych pośredników, co zapewniało im większe dochody. Ten sposób produkcji towarów nazwano **systemem nakładczym** lub chałupnictwem. W ten sposób powstawały m.in. dobrze prosperujące warsztaty sukiennicze oddalone jedną milę

WARTO WIEDZIEĆ

Rozwój manufaktur w Europie

W organizowanych przez kupców warsztatach zatrudniano więcej osób w jednym miejscu, aby lepiej kontrolować produkcję. Wprowadzano zatem podział pracy. Każdy z rzemieślników miał być odpowiedzialny za jeden rodzaj czynności przy produkcji. Ich praca stała się bardziej monotonna, ale przez to produkcja była szybsza i oszczędzano koszty związane z transportem. Takie zakłady rzemieślnicze nazywano **manufakturami**. Pojawiały się one już w XIV w., lecz na szerszą skalę zaczęły występować w XVI i XVII w. m.in. we Flandrii, Włoszech i w Anglii. Organizowano je również w Polsce, ale na znacznie mniejszą skalę i to dopiero od XVII w. Zakładanie manufaktur wiązało się bowiem z olbrzymimi nakładami finansowymi i z początku często również ze stosowaniem w nich przymusu pracy.

Produkcja odzieży w manufakturze w XVI w.
▪ *ilustracja, Niderlandy, XVI w.*

? Jakie czynniki decydowały o rozwoju manufaktur?

od Londynu, Yorku [czyt.: jorku] czy Norwich [czyt.: norłicz] oraz na przedmieściach dużych miast na południu Niemiec.

ROZWÓJ HANDLU

Odkrycie Nowego Świata oraz drogi morskiej do Indii, a także coraz większe zapotrzebowanie na żywność w Europie wpłynęły na dynamiczny rozwój wymiany handlowej. Ówczesny handel europejski funkcjonował w trzech podstawowych strefach: bałtyckiej (i Morza Północnego), atlantyckiej oraz śródziemnomorskiej.

Handel atlantycki w XVI w. zdominowały Hiszpania i Portugalia. Potężne floty tych krajów dostarczały do Madrytu i Lizbony bogactwa Nowego Świata, w tym złoto i srebro. Monarchowie wykorzystywali te kruszce m.in. do finansowania kosztownych wojen w Europie. Dzięki koloniom bogaciły się również tamtejsze elity, które mogły sobie pozwolić na sprowadzanie luksusowych towarów z całego świata i w ten sposób przyczyniały się do rozwoju wymiany handlowej. Pod koniec XVI w. coraz większą rolę w handlu dalekomorskim zaczęli odgrywać także Holendrzy. Opanowali oni handel z Indonezją i Indiami, wypierając stamtąd Portugalczyków. Dobrze prosperujące porty niderlandzkie wyspecjalizowały się również w handlu zbożem na obszarze Europy. Holenderscy kupcy dominowali także w wymianie towarów z portami nad Morzem Bałtyckim. Przejęli handel zbożem sprowadzanym z całej Polski i Litwy do portów w Gdańsku, Królewcu i Rydze. Silną pozycję w handlu morskim Holendrzy zaczęli tracić dopiero pod koniec XVII w., a ich miejsce zaczęli zajmować wówczas Anglicy.

Oprócz handlu morskiego w środkowej Europie rozwijał się również kontynentalny handel bydłem. Hodowano je na południowym wschodzie państwa polsko-litewskiego, a także na Węgrzech i w Mołdawii. Stada pędzono, m.in. przez Podole, Ruś, Małopolskę i Śląsk, aż do Wenecji, Nadrenii i Niderlandów, gdzie były sprzedawane.

KREDYT, BANKI I GIEŁDY

Przemiany gospodarcze z XVI w. zapoczątkowały nową epokę ekonomiczną. Rozwinął się wówczas system nazywany **kapitalizmem** lub gospodarką wolnorynkową. Główną rolę zaczął odgrywać kapitał, czyli środki przeznaczone na prowadzenie działalności gospo-

GOSPODARKA EUROPY W XVI W.

- obszary z dominacją gospodarki czynszowej
- obszary z dominacją gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej

Obszary produkcji rolniczej:
- wełny
- lnu
- zbóż wysokogatunkowych

Genua – dominujące ośrodki bankowości i finansów

Uprawa i hodowla:
- winorośli
- oliwek
- owiec
- bydła (głównie na eksport)
- koni (głównie na eksport)
- połowu ryb

Ważniejsze ośrodki wydobycia:
- rudy żelaza
- miedzi
- soli
- ołowiu
- złota
- srebra
- rtęci

Ważniejsze ośrodki produkcji:
- włókienniczej, sukienniczej i płóciennej
- jedwabnej
- skór
- szklanej i ceramicznej
- drewna
- metalowej

- lądowe szlaki handlowe
- morskie szlaki handlowe

? 1. Wymień nazwy miast, które w XVI w. odgrywały rolę centrów bankowości.

2. Wskaż, jakie ośrodki produkcji przeważały na obszarach z dominacją gospodarki czynszowej.

darczej. Dotychczas pochodziły one głównie z produkcji rolnej, która przynosiła niewielkie, ale regularne dochody. W XVI w. najważniejszymi źródłami kapitału stały się handel oraz eksploatacja kopalń szlachetnych kruszców. Jednak nawet bogaci kupcy w tym czasie nie mieli możliwości finansowych, aby zainwestować w duże przedsięwzięcia handlowe. Dlatego rozwijały się znane już od średniowiecza **banki**. Udzielały one pożyczek, inwestowały w handel oraz pośredniczyły w rozliczeniach między kupcami. Obroty handlowe stale rosły, więc banki musiały unowocześnić system

WARTO WIEDZIEĆ

Fuggerowie

Na początku XVI w. za najbogatszych ludzi w Europie uchodzili członkowie niemieckiej rodziny Fuggerów. Od XIV w. mieszkali oni w Augsburgu. Założyli tam dom bankierski, który udzielał pożyczek władzom austriackiego Tyrolu, a następnie cesarzom z dynastii habsburskiej. Najsłynniejszy z Fuggerów, Jakub II, zwany „Bogatym", lokował zarobione pieniądze w kopalniach w Europie i Nowym Świecie. Aby korzystnie sprzedać wydobyte rudy, założył przedsiębiorstwo handlowe, które szybko zdominowało rynek. Po śmierci Jakuba II dom bankierski Fuggerów przejęli potomkowie jego brata. Pod koniec XVI w. firma podupadła, a w 1607 r. przestała istnieć. Do jej bankructwa przyczynili się przede wszystkim hiszpańscy Habsburgowie, którzy nie spłacili ogromnego zadłużenia. Jedna z gałęzi rodu Fuggerów, pochodząca z Norymbergi, osiedliła się w Polsce. Jej przedstawiciele, posługujący się spolszczonym nazwiskiem Fukierowie, prowadzili interesy w Warszawie aż do czasów II wojny światowej. Na Rynku Starego Miasta do dzisiaj stoi ich kamienica.

? W jaki sposób doszło do upadku domu bankierskiego Fuggerów?

Jakub Fugger „Bogaty" zawdzięczał swój przydomek udanym inwestycjom w górnictwo rud metali oraz hutnictwo w Austrii i na Węgrzech.

▪ *ilustracja, Niemcy, XVI w.*

rozliczeń pieniężnych. Zaczęto stosować na masową skalę **weksle**, co w rezultacie znacznie zwiększyło bezpieczeństwo kupców i prowadzonych przez nich transakcji. Dzięki rozwiniętej sieci wielkich domów kupiecko-bankierskich kupcy mogli rozliczać się bezgotówkowo w różnych miastach europejskich. Instytucje te należały najczęściej do jednej rodziny. Do potentatów w tej dziedzinie zalicza się członków rodów **Fuggerów**, **Welserów** oraz **Hochstätterów** [czyt.: hochszteterów].

Wielkie transakcje handlowe często przekraczały możliwości pojedynczych kupców, a także wiązały się z ogromnym ryzykiem utraty wszystkich zainwestowanych środków. Ponadto z powodu napaści piratów i częstych niekorzystnych warunków pogodowych transport morski był niebezpieczny. W tej sytuacji przedsięwzięcia handlowe o dużej skali wymagały wspólnych inwestycji wielu kupców lub armatorów. Dlatego zaczęli oni tworzyć spółki. Przystępowali do nich także ludzie, którzy dysponowali odpowiednim kapitałem, ale nie chcieli zajmować się działalnością kupiecką osobiście. Inwestorzy uzyskiwali poświadczenie wpłaty w formie **akcji**, czyli udziału. Jeśli transakcja się udawała, odbierali zyski, dzielone według wysokości wkładu, lecz ponosili również ryzyko niepowodzenia przedsięwzięcia.

Wzrost liczby transakcji handlowych sprzyjał rozwojowi **giełd** – miejsc, w których kontrahenci, czyli strony umowy, zawierali transakcje. Jeszcze w XV w. zajmowały się one jedynie

Orazio [czyt.: oracjo] ***Lago, jego żona i klient*** to obraz ukazujący transakcję finansową w XVII w. Mężczyzna, który przybył do bankiera, wręcza mu weksel i odbiera od niego w zamian pieniądze.

▪ *obraz, Włochy, XVII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

GOSPODARCZA ROLA ANTWERPII

Rolę Antwerpii jako centrum gospodarczego Europy w XVI w. opisał wieloletni poseł Habsburgów w Niderlandach, włoski kupiec Lodovico Guicciardini [czyt.: lodowiko głicziardini].

Miasto utrzymuje się głównie z handlu i swój dobrobyt oraz sławę w znacznej mierze zawdzięcza cudzoziemskim kupcom. Zaznaczę po pierwsze, że niezależnie od tutejszych mieszkańców i ludzi przyjeżdżających z innych miejscowości, a także licznych kupców z Francji, których tutaj w czasie pokoju bywa bardzo dużo, w Antwerpii zamieszkuje stale ponad 1000 kupców, należących do sześciu różnych narodowości i przebywających w tym mieście tak w czasie wojny, jak i pokoju. Wśród kupców tych są także główni agenci zagranicznych kupców: Niemcy, Duńczycy z Hanzeatami, Włosi, Hiszpanie, Anglicy i Portugalczycy [...]. *Miejscowi i przyjezdni kupcy dokonują tu ogromnych transakcji finansowych, tak z wekslami i zastawami, jak i z towarami* [...].

Istota transakcji wekslowych polega na tym, że w Antwerpii biorą lub pożyczają pewną sumę pieniędzy, którą następnie muszą zwrócić, albo też otrzymają we Włoszech lub gdzie indziej [...]. *Transakcję tę wymyślono wyłącznie w celu usprawnienia handlu, ale przewrotność wielu kupców, szczególnie najbogatszych, nie poprzestając na tym ze skąpstwa, chciwości i ciągłego dążenia do wielkich zysków spaczyła tę uczciwą transakcję. Oni bowiem to dając pieniądze, to znów zabierając poważne sumy z giełdy, powodują brak stabilizacji na rynku pieniężnym, podczas gdy inni ponoszą straty.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 59.

? 1. Przedstaw podane przez autora tekstu przyczyny potęgi i dobrobytu Antwerpii w XVI w.
2. Wyjaśnij, jakie działania destabilizowały działania giełdy w Antwerpii.

obrotem wekslami. W XVI w. zaczęły funkcjonować giełdy towarowe. Pierwsze z nich powstały we Włoszech, później kolejne w Antwerpii, Brugii, Lyonie i Londynie. Z czasem przedmiotem handlu na giełdach stały się nie tylko weksle i towary, ale również udziały w spółkach. Jednocześnie swoje znaczenie zaczęły tracić gildie kupieckie. Ich miejsce powoli zajmowały olbrzymie kompanie handlowe, których główny cel stanowiła monopolizacja handlu dalekomorskiego. Pierwsze kompanie: Kompania Lewantyńska i Kompania Afrykańska, powstały w Anglii w pierwszej połowie XVI w. Najważniejszą rolę w organizacji zamorskiego handlu europejskiego odegrały jednak powstałe później **Angielska Kompania Wschodnioindyjska** (1600 r.) i **Holenderska Kompania Wschodnioindyjska** (1602 r.).

Banknoty zostały wprowadzone dopiero w XVII w., a nadzór nad ich wydawaniem miały banki oraz instytucje kupiecko-bankowe. W kolejnych wiekach ich emisją zajęły się władze państwowe.

▪ *banknot, XVII w.*

INFLACJA I DUALIZM GOSPODARCZY

Dzięki wielkim odkryciom geograficznym w Europie pojawiły się ogromne ilości szlachetnych kruszców. Spowodowało to jednak spadek realnej wartości pieniądza. Zjawisko

to doprowadziło do pierwszej w historii nowożytnej Europy poważnej **inflacji**. W jej wyniku wzrosły ceny wszystkich produktów, a przede wszystkim żywności. Było to również związane ze zwiększaniem się liczby ludności – zapotrzebowanie (popyt) na żywność przekraczało możliwości produkcyjne (**podaż**) i cały czas rosło. Szacuje się, że w Europie pod koniec XVI w. ceny zboża były czterokrotnie wyższe niż 100 lat wcześniej. W wyniku **rewolucji cen** wciąż rosły koszty utrzymania, wynagrodzenia zaś pozostawały niezmienione. Skutki drożyzny najdotkliwiej odczuwali rzemieślnicy i sezonowi robotnicy zatrudniani w miastach.

Spadek wartości pieniądza kruszcowego dotknął także szlachtę w Europie Zachodniej. W poprzednich stuleciach powstały tam średnie i duże majątki, których właściciele podnajmowali gospodarstwa wolnym chłopom za **czynsz** w gotówce. Gdy ceny żywności rosły, bogacili się chłopi, którzy sprzedawali swoje płody rolne. Czynsze płacone właścicielom ziemi pozostawały natomiast niezmienione. Ostatecznie szlachta rezygnowała z pańszczyzny i zmieniała warunki umowy, zawierając je na krótsze okresy. Ponadto we Francji, w Niderlandach, Niemczech oraz częściowo w Anglii właściciele ziemscy w celu zwiększenia swoich dochodów angażowali się w inne dziedziny gospodarki, np. handel. Wyjątek stanowiły Wyspy Brytyjskie, gdzie postępował **proces grodzenia**, czyli odbierania chłopom ziemi i tworzenia dużych gospodarstw, w których hodowano owce. Wiązało się to ze wzrostem w tym kraju produkcji wełny. Tamtejsza szlachta zaczęła bowiem inwestować swoje środki w pierwsze zakłady włókiennicze, co zwiększało zapotrzebowanie na ten surowiec. Inaczej wyglądały relacje między oczynszowanymi chłopami a właścicielami ziemskimi na Półwyspie Iberyjskim. Tamtejsza szlachta zagwarantowała sobie czynsze w postaci określonej części plonów, dzięki temu mogła nadal czerpać zyski z drożejących płodów rolnych. Poza tym jej część zdecydowała się na emigrację do Nowego Świata, gdzie zakładała olbrzymie gospodarstwa wykorzystujące niewolniczą pracę tubylców.

PROCES GRODZENIA W ANGLII

W XVI w. zapotrzebowanie na sukno w całej Europie doprowadziło do wzrostu cen wełny. Posiadaczom ziemi w Anglii znacznie bardziej opłacały się wówczas wypasanie owiec i sprzedaż wełny niż produkcja zboża. Z tego powodu zaczęli oni masowo przekształcać grunty orne w pastwiska. Usuwali dzierżawców, odbierali ziemię gminom wiejskim i chłopom lub skupywali ją. Tworzone w ten sposób rozległe majątki otaczali płotami, dlatego zjawisko to nazwano procesem grodzenia. Wypas owiec wymagał zaangażowania mniejszej siły roboczej niż uprawa roli. Pozbawieni ziemi chłopi zostawali bez pracy i w jej poszukiwaniu migrowali do ośrodków miejskich. Powiększali tam szeregi robotników najemnych zatrudnianych w systemie nakładczym. Z uwagi na rosnącą liczbę bezrobotnych pracodawcy płacili przybyłej do miasta ludności wiejskiej niskie wynagrodzenia i powiększali w ten sposób swoje zyski. Grodzenia zwiększyły popyt Anglii na zboże, co polepszyło koniunkturę dla Rzeczypospolitej, która była jego głównym producentem.

Pola na Wyspach Brytyjskich do dziś są podzielone kamiennymi murami lub parkanami, które w przeszłości ogradzały pastwiska dla owiec.

▪ *fotografia współczesna, Wielka Brytania*

? Jakie były przyczyny procesu grodzenia?

Dualizm gospodarczy w Europie

	Europa Zachodnia	Europa Środkowa i Wschodnia
Podstawa produkcji rolnej	• gospodarstwa chłopskie • dzierżawy krótkoterminowe oraz opłata w formie części zbiorów	• folwarki należące do szlachty i gospodarstwa chłopskie • rosnąca pańszczyzna i wtórne poddaństwo
Skutki	• wzrost wydajności produkcji • wzrost zamożności chłopstwa • rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej • rozwój miast • początki kapitalizmu	• spadek wydajności produkcji • ubożenie chłopów • ograniczenie gospodarki towarowo-pieniężnej • ograniczenie roli miast • zacofanie gospodarcze

Zupełnie inne relacje między właścicielami majątków ziemskich a użytkującymi je chłopami ukształtowały się w Europie Środkowej i Wschodniej. Popyt na zboże i jego wysokie ceny spowodowały, że właściciele ziemscy (głównie szlachta) zaczęli zwiększać swoje dochody głównie poprzez rozwijanie własnych gospodarstw – **folwarków**. Uzyskiwane tam plony przeznaczano głównie na sprzedaż. Folwarki z reguły powstawały na nieużytkach, rzadziej wykorzystywano obszary znajdujące się w rękach chłopów. Rozwój folwarków wiązał się z potrzebą pozyskania dodatkowej siły roboczej. Obowiązek ten narzucono poddanym właściciela ziemi. Chłopi użytkujący grunty we wsi w zamian za otrzymaną pod uprawę ziemię zobowiązani byli do pracy na folwarku. Zjawisko to nazywano **pańszczyzną**. Do tej pracy chłop wystawiał z reguły parobka, którego utrzymywał, wraz z wołem lub koniem i narzędziami rolniczymi. Na początku XVI w. wymiar pańszczyzny ustalono na jeden dzień w tygodniu, jednak wraz ze zwiększaniem się produkcji właściciele ziemi zwiększali obciążenia chłopskie – nawet do 6 dni pańszczyzny w tygodniu pod koniec XVI w. Szlachta nie chciała zwolnić chłopów z pańszczyzny i jednocześnie opowiadała się za utrzymaniem poddaństwa osobistego chłopów. Chłop nie mógł odejść ze wsi – w ten sposób stawał się tanią, pańszczyźnianą siłą roboczą dla właścicieli ziemskich. Jednocześnie chłopi nie mieli czasu na właściwe gospodarowanie własnymi gruntami. Prowadziło to do ich zubożenia, a co za tym idzie upadku wymiany handlowej między wsią i miastem. Zahamowało to w tej części kontynentu rozwój miast. Mieszczanie nie byli na tyle bogaci i silni, aby wywalczyć sobie udział w życiu politycznym, co powodowało często, że to na nich przerzucano obciążenia podatkowe. W ten sposób w Europie wyodrębniły się dwie strefy gospodarcze. Ten **dualizm gospodarki europejskiej** doprowadził w kolejnych stuleciach do powstania przepaści między coraz bardziej uprzemysłowionym Zachodem a rolniczym Wschodem i Południem (m.in. południowa Italia i Półwysep Iberyjski).

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przemiany demograficzne w Europie na początku czasów nowożytnych.
2. Przedstaw nowy system organizacji pracy w zakładach produkcyjnych na zachodzie Europy.
3. Omów nowe zjawiska w ekonomii XV i XVI w.
4. Opisz rolę handlu w przemianach gospodarczych Europy w XVI w.
5. Przedstaw przyczyny podziału Europy na dwa różne systemy gospodarcze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1987.
R. Mackenney, *Europa XVI wieku. Ekspansja i konflikt*, tłum. A. Staniewska, D. Dywańska, Warszawa 1997.

5 KULTURA RENESANSU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie idee przyświecały sztuce, literaturze i nauce w średniowieczu?
2. Jakie wydarzenia wpłynęły znacząco na zmianę mentalności ludzi przełomu XV i XVI w.?

PODSTAWY PRZEŁOMU KULTURALNEGO

W XV i XVI w. w Europie doszło do przełomu kulturalnego, który został zapoczątkowany we Włoszech. W owym czasie Półwysep Apeniński podzielony był na liczne państwa, zarówno feudalne księstwa, jak i miasta-państwa, w których zachodziły szybkie przemiany polityczne, społeczne i gospodarcze. Wynikało to przede wszystkim z silnej pozycji ekonomicznej miast włoskich. W Wenecji, Genui czy Mediolanie dzięki rozwojowi handlu, rzemiosła i banków mieszczanie wyzwolili się spod władzy senioralnej i przełamali monopol szlachty na bogacenie się. W ten sposób poziom życia patrycjatu miejskiego zdecydowanie się poprawił, a najaktywniejsi mieszczanie znaleźli się na szczycie drabiny społecznej. Spowodowało to kryzys średniowiecznego społeczeństwa stanowego.

Bogaci mieszczanie włoscy posiadali wystarczająco dużo środków, aby po zaspokojeniu swoich potrzeb bytowych angażować się w rozwój sztuki, literatury i nauki. Dlatego zatrudniali artystów, aby dekorowali ich siedziby oraz umilali im czas słowem i muzyką. Fundowali także świątynie lub ich wystrój (ołtarze, freski, obrazy). Poza tym toczące między sobą walki państwa włoskie chciały pokazać również swoją wyższość nad pozostałymi na polu sztuki i nauki. Członkowie patrycjuszowskich rodów, władcy świeccy oraz papieże budowali bogato zdobione pałace, kościoły i pomniki. Miały one świadczyć o potędze poszczególnych rodzin i władców. Ponadto powstające dzieła historyczne i literackie uzasadniały często ich prawo do sprawowania władzy i podkreślały zasługi.

Aby realizować te wszystkie przedsięwzięcia, potrzebna była rzesza malarzy, rzeźbiarzy, architektów, pisarzy, poetów i historyków. Zamożne i wpływowe osoby oraz rody otaczały opieką i wspierały finansowo licznych znakomitych artystów, literatów i odkrywców. W ten sposób na znaczną skalę zaczął funkcjonować **mecenat artystyczny**. Najwybitniejszymi mecenasami byli żyjący w XV w. władcy Florencji

Florencja była na przełomie XV i XVI w. najbogatszym miastem Italii. Jednocześnie zaliczała się do głównych ośrodków renesansu we Włoszech. Na dworze tamtejszych władców z rodu Medyceuszy przebywali najwybitniejsi artyści epoki, m.in. Michał Anioł Buonarroti i Leonardo da Vinci [czyt.: da winczi]. Widoczna na zdjęciu kopuła katedry Santa Maria del Fiore 1 stanowi jedno z najważniejszych osiągnięć początkowej fazy renesansu (XV w.).

▪ *fotografia współczesna, Florencja*

z **rodu Medyceuszy**: Kosma Starszy i Wawrzyniec Wspaniały, którzy nie tylko przeznaczali znaczne środki finansowe na rozwój kultury, lecz także sami propagowali nowe idee.

ZAINTERESOWANIE ANTYKIEM I HUMANIZMEM

Od XIV w. członkowie włoskich elit zaczęli interesować się również dorobkiem starożytnych cywilizacji: greckiej i rzymskiej. Fascynowano się głównie zachowanymi w miastach zabytkami antycznymi. Sięgano też po starożytną literaturę, przy czym starano się docierać do ich oryginalnych wersji (w średniowieczu posługiwano się przede wszystkim kopiami). Pochodziły one głównie z Bizancjum, skąd przywieźli je do Italii konstantynopolitańscy uczeni, którzy schronili się w państwach włoskich przed Turkami. Włoscy artyści, architekci i literaci odrzucili idee oraz wzory średniowieczne i zajęli się adaptacją dorobku kultury antycznej.

Nowa epoka, którą nazwano **renesansem**, czyli **odrodzeniem** (wł. *rinascimento* – czyt.: rinaszimento, fr. *renaissance* – czyt.: rene**sąs**), rozpoczęła się we Włoszech na przełomie XIV i XV w. W XVI w. idee odrodzeniowe upowszechniły się w całej łacińskiej Europie. Głównym ich założeniem był zwrot ku starożytnej kulturze. Architekci nawiązywali do budowli antycznych, stosowali łuki oraz kolumny. Malarze wykorzystywali motywy z czasów rzymskich i greckich, a rzeźbiarze uważali za idealne starożytne posągi. Antyczni filozofowie (m.in. Platon, Cyceron) zostali uznani za mistrzów poprawnego wysławiania się oraz sztuki dowodzenia swoich racji.

Studiowanie kultury antyku wpłynęło na rozwój w czasach renesansu prądu umysłowego zwanego **humanizmem**. Uczeni i artyści XV i XVI w. głównym przedmiotem swoich myśli i twórczości – podobnie jak w czasach antycznych – uczynili człowieka i jego działalność (łac. *humanus* – dotyczący człowieka). Zerwano zatem ze średniowiecznym światopoglądem teocentrycznym (gr. *theos* – 'bóg'; gr. *kéntron* – 'środek'), stawiającym na pierwszym planie rozważania o Bogu. Jednocześnie przestano postrzegać człowieka jako część określonej zbiorowości, np. społecznej lub zawodowej, zgodnie ze średniowiecznym założeniem. W czasach renesansu najważniejszy stał się człowiek jako jednostka, z jego indywidualnością i przywiązaniem do życia doczesnego. Przywoływano przy tym słowa antycznego komediopisarza Terencjusza: *Człowiekiem jestem i sądzę, że nic, co ludzkie, nie jest mi obce.*

Poza Włochami ideami odrodzenia interesowano się przede wszystkim we Francji, w Niderlandach, Niemczech, na Półwyspie Iberyjskim, w Polsce, na Węgrzech i w krajach skandynawskich. W każdym z tych państw – z uwagi na ich zróżnicowane warunki społeczne – humanizm miał inną specyfikę. Jednym z najwybitniejszych humanistów był pochodzący z Niderlandów **Erazm z Rotterdamu**.

WARTO WIEDZIEĆ

Jak powstała nazwa epoki?

Jako pierwszy terminem „renesans" posłużył się już w połowie XVI w. włoski malarz i historyk sztuki Giorgio Vasari [czyt.: dziordżio wazari]. W dziele *Żywoty najsławniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów* użył on sformułowania: *rinascita dell'arte* [czyt.: rinasz**ita** delarte] (wł. 'odrodzenie sztuki'). W ten sposób określił zwrot w sztukach plastycznych w kierunku antyku. Nazwa „renesans" początkowo jednak nie była stosowana w odniesieniu do całej epoki. Ówcześni twórcy nie mieli bowiem poczucia, że ich dzieła przynależą do zupełnie nowego okresu w kulturze, choć z pewnością dostrzegali zasadnicze różnice między ich sztuką a dokonaniami z czasów średniowiecza. Dopiero w XVIII w., w czasach oświecenia, w periodyzacji dziejów wyodrębniono wieki średnie. Uważano je za czasy zacofania intelektualnego oraz przeciwstawiano epoce późniejszej, w której rozwinęły się filozofia, literatura i sztuka. Znaczący XIX-wieczni historycy nazwali ten nowy okres renesansem i uznali, że poza Włochami trwał on od końca XV do końca XVI w.

? W którym stuleciu zaczęto wprowadzać periodyzację dziejów ludzkości?

POSTAĆ HISTORYCZNA

ERAZM Z ROTTERDAMU (ok. 1467–1536)

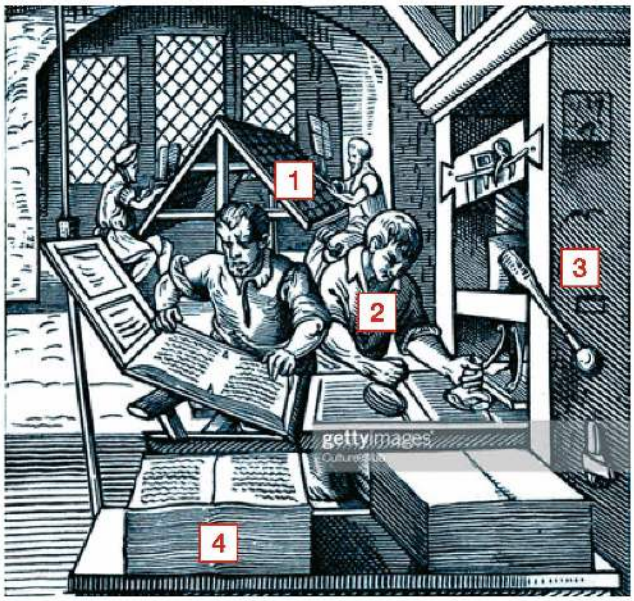

Niderlandzki filozof i humanista, jeden z najwybitniejszych myślicieli i twórców renesansu. W młodym wieku wstąpił do klasztoru, który opuścił po pięciu latach. Po 1495 r. przez wiele lat podróżował po Europie. Poznał wówczas wielu wybitnych ludzi, z którymi korespondował przez całe życie. Był pedagogiem, filologiem i reformatorem. Znał wiele języków, m.in. łacinę, grekę i hebrajski, dzięki czemu mógł czytać i tłumaczyć oryginalne dzieła starożytne. Dostrzegał potrzebę reformy Kościoła – wyznawał bowiem humanistyczną zasadę, że to Kościół jest dla człowieka, a nie człowiek dla Kościoła. Na jego autorytet powoływali się reformatorzy religijni, choć on sam nigdy nie zdecydował się przyjąć innego wyznania. Najbardziej znanym dziełem Erazma z Rotterdamu jest *Pochwała głupoty* (1511) – satyryczny obraz współczesnego mu świata. Autor krytykował w tym utworze nieuczciwość i niemoralność dworów władców ówczesnej Europy oraz kleru. Erazm uważał przy tym, że człowiek z natury jest dobry. Uważał, że miarą mądrości jest dystans do wszelkich ludzkich poczynań. Równocześnie wykazywał, jak trudno w życiu o umiar i rozsądek.

Zwracał on uwagę na konieczność połączenia elementów antycznych i chrześcijańskich. Jednocześnie krytykował nadużycia w Kościele katolickim, zwłaszcza korupcję wśród duchownych i handel relikwiami. Do wybitnych humanistów należeli także włoski filozof **Giovanni Pico della Mirandola** [czyt.: dżiowanni piko della mirandola], włoski historyk i dyplomata **Niccolò Machiavelli** [czyt.: nikolo makiawelli], pochodzący z Francji pisarz i filozof **Michel de Montaigne** [czyt.: mi**szel** de mon**teń**] oraz angielski myśliciel, pisarz i polityk **Thomas More (Morus)** [czyt.: tomas mor].

LITERATURA ODRODZENIA

Upowszechnienie się druku, wynalezionego w 1455 r. przez Jana Gutenberga, zrewolucjonizowało przepływ informacji – umożliwiło szybszy i szerszy dostęp do wydawanych prac. Wpłynęło także na rozwój piśmiennictwa i literatury. W pierwszych z nich w epoce renesansu dominowała problematyka polityczna, religijna i społeczna, zwłaszcza zagadnienia z zakresu teorii państwa i prawa. Humaniści interesowali się nie tylko jednostkami, lecz także życiem społecznym i kwestią sprawowania rządów. Niccolò Machiavelli w dziele zatytułowanym *Książę* (1532) przedstawił mechanizm działania władzy państwowej i zawarł wskazówki dla rządzących. Aby działać skutecznie, władca musi posługiwać się wszelkimi dostępnymi środkami, nawet okrucieństwem, intrygą czy zbrodnią. Myśliciel uznał, że cel uświęca środki, jeśli celem nadrzędnym jest stworzenie silnego państwa. Dlatego pogląd akceptujący

Praca w drukarni w epoce nowożytnej wymagała współpracy wielu osób. Zecer 1 składał kolejne strony tekstu z ruchomych czcionek, a drukarz 2 ręcznie nakładał na czcionki farbę. Kolejna osoba odbijała na papierze odpowiednio ułożone czcionki za pomocą przerobionej prasy do winogron 3. Wydrukowane i wysuszone strony były odpowiednio układane i oprawiane 4.

▪ *drzeworyt, Niemcy, XV w.*

Biblia Gutenberga, czyli kompletne wydanie Pisma św., była pierwszą książką wydaną w nakładzie ok. 200 egzemplarzy.

▪ *Biblia, Niemcy, ok. 1452–1455*

stosowanie wszelkich, również nieetycznych metod dla osiągania celów politycznych nazywany jest **makiawelizmem**.

Inną koncepcję władzy, państwa i społeczeństwa przedstawił angielski humanista Thomas More. W *Utopii* (1516) nakreślił wizję idealnego ustroju społecznego, w którym nie ma własności prywatnej, a zyski są dzielone między wszystkich obywateli. Urzędnicy w takim państwie mieli być wybierani przez ogół społeczeństwa. Wyraz „**utopia**" oznacza 'miejsce nieistniejące', autor zatem zdawał sobie sprawę z trudności z wprowadzeniem w życie opisanego systemu. Podobną wizję społeczeństwa zawarł w swojej pracy *Miasto Słońca* włoski filozof **Tommaso Campanella** [czyt.: kampanella]. Z kolei francuski prawnik i polityk **Jean Bodin** [czyt.: żą bodę], autor *Sześciu ksiąg o Rzeczypospolitej* (1576), uważał, że władza absolutna jest lepsza niż słaba, gdyż chroni bezpieczeństwo poddanych, narażonych na wojny, rabunki i śmierć. W ten sposób stworzył teoretyczne podstawy **monarchii absolutnej**. Według niego absolutyzm był przeciwieństwem anarchii i obroną wolności, a więc czymś dobrym.

Mimo że dzieła naukowe, prawnicze i filozoficzne pisano w renesansie nadal po łacinie, to literatura adresowana do szerszego kręgu czytelników powstawała już w językach narodowych. Prekursorami takiego podejścia byli tworzący w XIV w. Włosi: Dante Alighieri [czyt.: aligjeri] – autor *Boskiej komedii*, Giovanni Boccaccio [czyt.: dżiowanni bokkaczczio] – autor *Dekameronu*, i Francesco Petrarka [czyt.: franczesko petrarka], znany ze słynnych sonetów poświęconych ukochanej Laurze.

Literatura humanistyczna miała nie tylko bawić i wzruszać, lecz także kształtować pewne postawy, nauczać, a nawet moralizować. Jej autorzy krytycznie odnosili się do poglądów i postaw średniowiecznych, a czasami parodiowali je w swoich utworach. **François Rabelais** [czyt.: fransła rable] w powieści *Gargantua i Pantagruel* krytykował średniowieczne stosunki feudalne. Utwór *Don Kichote z La Manchy* [czyt.: donkichote z la manczy] **Miguela Cervantesa** [czyt.: migela serwantesa] stanowił parodię etosu rycerskiego. Z kolei w rozsławionym w tym okresie *Dworzaninie* **Baltazara Castiglionego** [czyt.: kastiljoniego] zostały przedstawione zasady dworskie.

SZTUKA RENESANSU I JEJ TWÓRCY

W epoce odrodzenia doszło do przełomu w sztukach plastycznych. W średniowieczu nie liczyło się samo dzieło artystyczne, ale to, co ono przedstawiało. Twórcy skupiali się przede wszystkim na przekazywaniu treści religijnych,

Dawid to rzeźba Michała Anioła, przedstawiająca biblijnego Dawida tuż przed walką z Goliatem. Należy do najważniejszych dzieł renesansu. Została wykonana z marmuru w latach 1501–1504 z niezwykłą dbałością o detale.

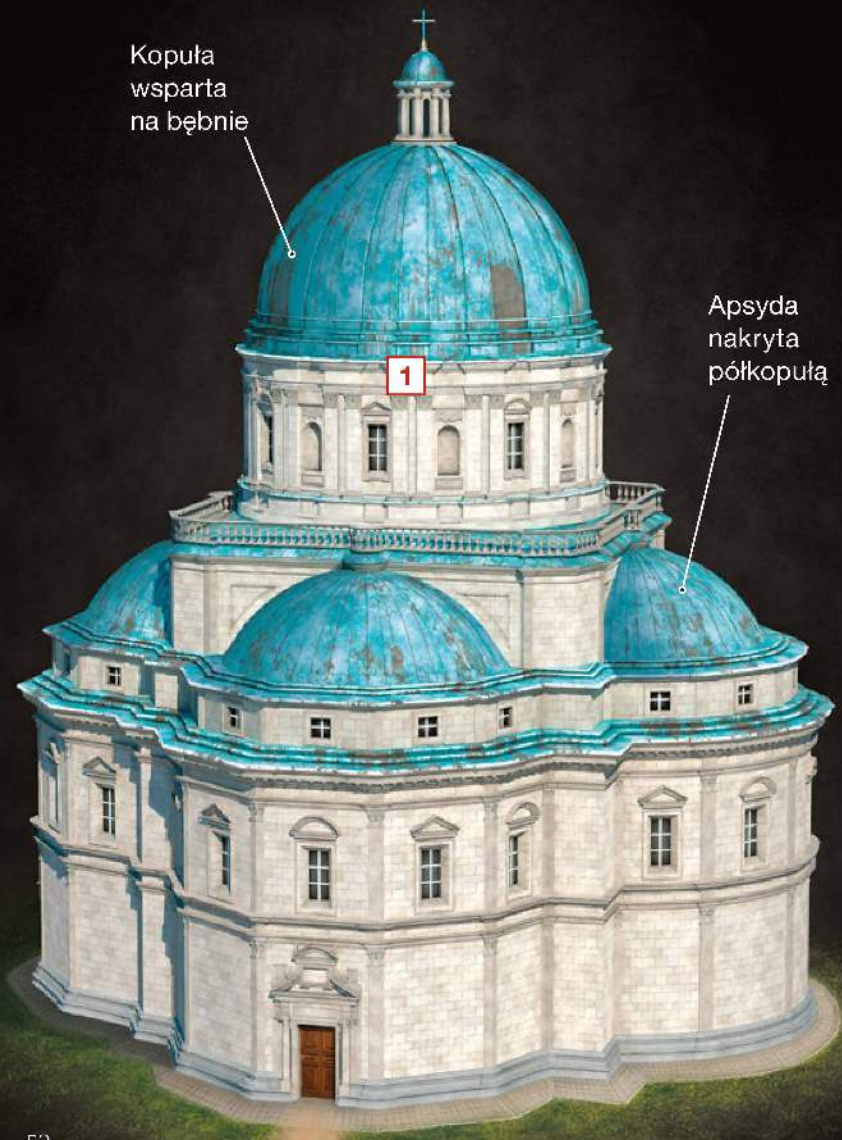
▪ *rzeźba, Florencja, 1501–1504*

ARCHITEKTURA RENESANSU

Styl renesansowy narodził się w XIV-wiecznej Florencji, skąd rozprzestrzenił się w całej Italii. W XVI w. jego odmiany pojawiły się w innych krajach Europy. Architekci renesansowi dążyli do tego, aby ich dzieła cechowały piękno i harmonia, które odnajdowali w budowlach antycznych. Z tego powodu kładli nacisk na symetrię i proporcje. Wznosili nie tylko kościoły, ale też dzieła architektury świeckiej, której rozwój nastąpił pod wpływem humanizmu.

Charakterystyka stylu

1. Najchętniej projektowano **budowle na planie centralnym z kopułą**, były one bowiem symetryczne, a dzięki temu – harmonijne. Wzorcami dla tego typu budynków były rzymski Panteon i bizantyjska Hagia Sophia [czyt.: aja sofia].
2. **Pałac miejski** był nowym typem budowli. Cechował się prostą bryłą z wyraźnym podziałem na piętra. Okna i drzwi były zamknięte łukami lub trójkątami, a fasadę wieńczył wydatny gzyms A.
3. Stosowano antyczne **porządki architektoniczne** – dorycki, joński i korynckі.
4. **Łuk pełny**, który w architekturze gotyckiej został wyparty przez łuk ostry, stanowił kolejne nawiązanie do antyku. Element ten był często wykorzystywany w konstrukcji krużganków – korytarzy obiegających dziedziniec np. w miejskim pałacu.
5. **Sklepienie beczkowe**, znane z architektury rzymskiej, zastąpiło gotyckie sklepienia oparte na łuku ostrym.
6. Zapoczątkowano **planowanie przestrzenne** – projektowano nie tylko pojedyncze budowle, lecz całe dzielnice, a nawet miasta.

Bazylika Sant'Agostino w Rzymie jest przykładem kościoła renesansowego na planie podłużnym. Jego oszczędnie zdobioną fasadę wieńczy trójkątny fronton B ze ślimacznicami C.

- *fotografia współczesna, Rzym*

Kościół Santa Maria della Consolazione [czyt.: marija della konsolacjone] został wzniesiony w XVI w. na planie centralnym o kształcie krzyża równoramiennego.

- *model 3D*

Dziedziniec pałacu Medyceuszy we Florencji

- *pałac, Florencja, XV w.*

Nawa główna bazyliki św. Piotra w Rzymie

- *kościół, Rzym, XVI–XVII w.*

? 1. Wymień różnice między architekturą średniowiecza a renesansu.

2. Wskaż elementy wyróżniające budowle renesansowe.

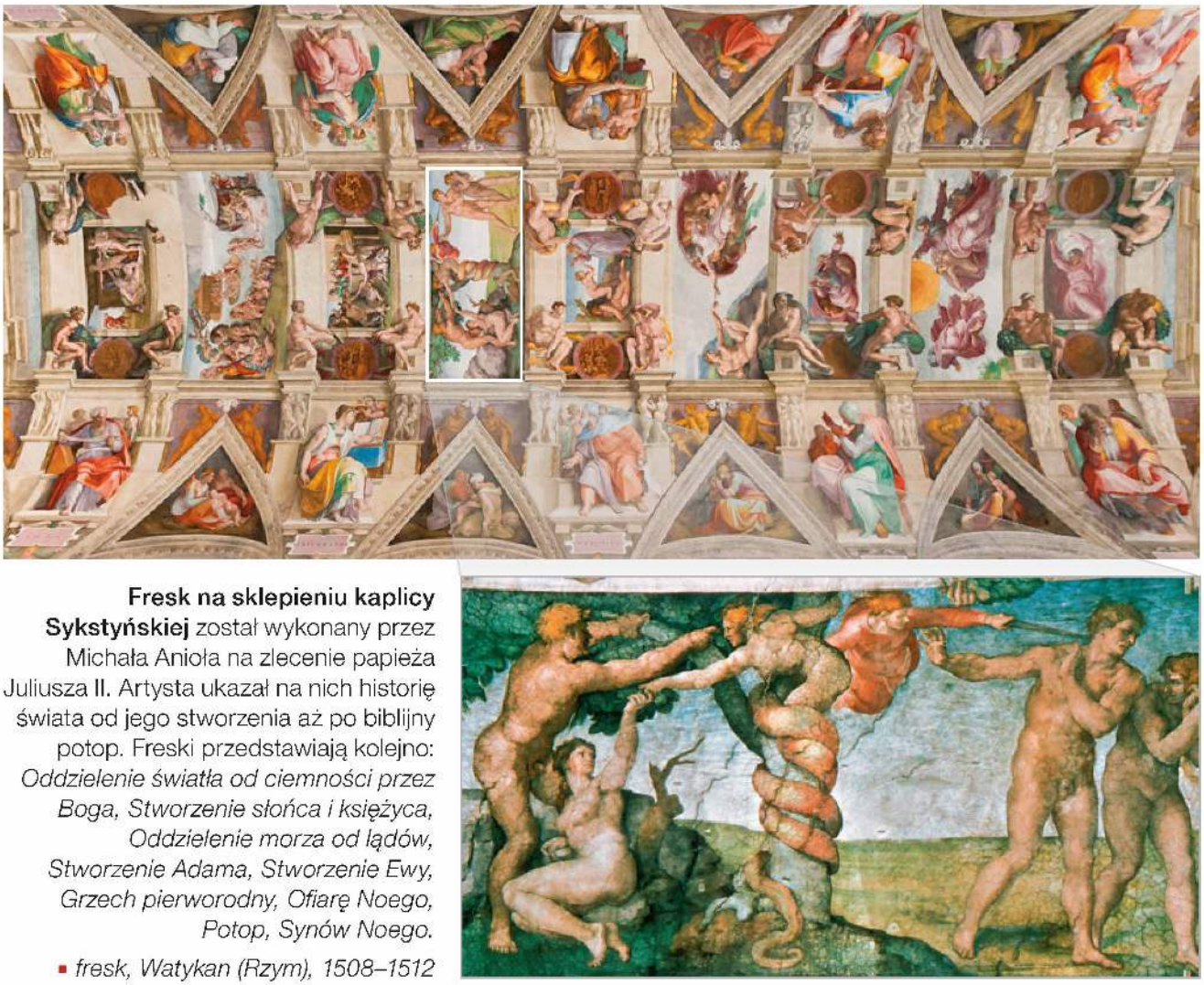
Plan XVI-wiecznej Ferrary, w której najpełniej wcielono renesansową koncepcję miasta idealnego. W 1492 r. średniowieczne miasto powiększono o tereny zaznaczone na planie ramką. Obszar ten zabudowano zgodnie z nowymi zasadami urbanistyki – powstały szerokie ulice i wspaniałe pałace.

- *rycina, Italia, XVII w.*

Palazzo Farnese [czyt.: palacco farneze] stanowi przykład architektury pałacowej dojrzałego renesansu.

- *pałac, Rzym, XVI w.*

Fresk na sklepieniu kaplicy Sykstyńskiej został wykonany przez Michała Anioła na zlecenie papieża Juliusza II. Artysta ukazał na nich historię świata od jego stworzenia aż po biblijny potop. Freski przedstawiają kolejno: *Oddzielenie światła od ciemności przez Boga, Stworzenie słońca i księżyca, Oddzielenie morza od lądów, Stworzenie Adama, Stworzenie Ewy, Grzech pierworodny, Ofiarę Noego, Potop, Synów Noego.*

▪ *fresk, Watykan (Rzym), 1508–1512*

propagandowych i wychowawczych i byli postrzegani raczej jako rzemieślnicy niż artyści. W odrodzeniu również tworzono dzieła sztuki na zamówienie, ale ich autorom pozostawiano swobodę w doborze treści i formy. Renesansowy artysta mógł więc przekazać własną wizję świata w oryginalny sposób.

Historia renesansowej sztuki rozpoczęła się ok. 1420 r. We Florencji odkryto wówczas i zaczęto wykorzystywać perspektywę linearną, umożliwiającą odtwarzanie trójwymiarowej przestrzeni na płaskiej powierzchni. Miasto to było głównym ośrodkiem sztuki aż do ok. 1500 r. – wtedy rolę stolicy sztuki przejął Rzym. Po jego zniszczeniu w 1527 r. część artystów wróciła do Florencji.

W sztuce odrodzenia, oprócz zasadniczego nurtu, wyróżnia się jej późny okres, zwany też **manieryzmem** (1526–1590). Tematyka, którą podejmowali ówcześni artyści, zasadniczo nie różniła się od średniowiecznej. W malarstwie nadal dominowały przedstawienia sakralne, choć powstawało też coraz więcej świeckich portretów, pejzaży i scen rodzajowych. Chętnie nawiązywano do historii starożytnej i mitologii. Do zmian w rzeźbiarstwie przyczyniły się prowadzone w epoce odrodzenia studia nad przyrodą i sztuką antyczną. W dziełach renesansowych artystów można dostrzec uwielbienie dla piękna i harmonii ciała człowieka. Rzeźbiąc postacie ludzkie, dbali oni o szczegóły anatomiczne oraz idealne proporcje – na wzór grecki i rzymski. W renesansie rzeźby przestały odgrywać rolę zdobień architektury i stały się osobnymi dziełami stawianymi w wolnej przestrzeni. Zaczęto również tworzyć monumentalne pomniki nagrobne, ustawiane w kościołach. W renesansie powstały też liczne posągi osób na koniach (nie tylko władców jak w średniowieczu). Stanowiło to kolejne nawią-

LEONARDO DA VINCI – CZŁOWIEK RENESANSU

Uosobieniem idei człowieka renesansu był Leonardo da Vinci [czyt.: winczi] – malarz, architekt, filozof, wynalazca, matematyk, geolog, muzyk, pisarz, znawca anatomii i mechaniki. Czerpał on wiedzę nie tylko z dostępnych opracowań, lecz także z przeprowadzanych przez siebie doświadczeń. Jako nieślubne dziecko miał ograniczony dostęp do nauki – nie mógł zdobyć wykształcenia uniwersyteckiego. Jednak dzięki protekcji ojca – florenckiego adwokata – i swojemu uporowi odebrał solidne wykształcenie. Malarstwa uczył się od florenckich artystów. Po kilku latach jego dzieła zyskały uznanie. Zainteresowali się nimi nawet Medyceusze i Sforzowie. Dzięki zamówieniom tych protektorów Leonardo mógł się poświęcić nie tylko sztuce, lecz także nauce. Interesowało go zwłaszcza jej praktyczne wykorzystanie – projektował i budował m.in. urządzenia hydrauliczne, nowe rodzaje broni, a nawet maszynę do latania czy czołg. Większość wynalazków twórcy powstała dzięki temu, że był on uważnym obserwatorem przyrody. Jego rękopisy zostały odkryte dopiero w XIX w. Przypominały nieuporządkowaną encyklopedię, jednak przedstawiono w nich wiele genialnych rozwiązań. Do najsłynniejszych dzieł Leonarda należą obrazy *Mona Lisa* [czyt.: liza] i *Dama z gronostajem* oraz fresk w kościele w Mediolanie pt. *Ostatnia Wieczerza*.

Mona Lisa to najsłynniejszy obraz namalowany przez Leonarda da Vinci. Szczególne zainteresowanie badaczy wzbudza tajemniczy uśmiech na twarzy kobiety. Stał się on tematem wielu prac i badań naukowych.

- *obraz, Florencja, ok. 1503–1507*

Fresk *Ostatnia Wieczerza* autorstwa Leonarda da Vinci zdobi ścianę refektarza w mediolańskim klasztorze Santa Maria della Grazie [czyt.: marija della gracje]. Badacze doszukują się na obrazie różnego typu ukrytych informacji. Niektórzy sądzą, że bochenki chleba i dłonie apostołów są tak przedstawione przez twórcę dzieła, jakby tworzyły zapis nutowy utworu muzycznego. Fresk został wykonany techniką, która jest bardzo nietrwała, dlatego mimo konserwacji dziś znajduje się w złym stanie.

- *fresk, Mediolan, 1498 r.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, twórczość Leonarda da Vinci cieszy się współcześnie tak dużą popularnością?

Ambasadorowie to obraz namalowany w 1533 r. przez niemieckiego artystę Hansa Holbeina Młodszego. Olbrzymie malowidło jest jednym z pierwszych przedstawień postaci naturalnej wielkości. Bohaterami obrazu są dwaj francuscy dyplomaci, ukazani w bogatych strojach wśród wielu przedmiotów świadczących o zainteresowaniach przedstawionych postaci. Spokój na obrazie burzy jedynie namalowana u stóp postaci zdeformowana czaszka, której nie dostrzegają ambasadorowie. Widoczna jest ona tylko – z odpowiedniej perspektywy – dla widza stojącego obok.

▪ *obraz, Niemcy, 1533 r.*

zanie do starożytności – zwłaszcza że wybitnych dowódców stylizowano na rzymskich wojowników albo cesarzy.

Renesansowi twórcy byli wszechstronnymi artystami. **Leonardo da Vinci** oraz **Michał Anioł** tworzyli nie tylko wybitne obrazy, lecz także freski, projekty architektoniczne i teksty literackie. Za najświetniejsze prace Michała Anioła uważa się m.in. ogromne freski w kaplicy Sykstyńskiej w Rzymie, a także rzeźby: *Dawid* oraz *Pieta* z bazyliki św. Piotra w Rzymie. W epoce odrodzenia powstały również freski i dzieła malarskie **Sandra Botticellego** [czyt.: botticzellego], m.in. *Wiosna* oraz *Narodziny Wenus*. Inny wybitny twórca, **Rafael Santi**, namalował wiele obrazów przedstawiających Madonnę; był też autorem malowidła ściennego *Szkoła ateńska*.

Jednym z prekursorów renesansu był tworzący poza Italią malarz **Jan van Eyck** [czyt.: wan ajk], który doskonale posługiwał się **światłocieniem** i **perspektywą**. W Niderlandach żył również **Pieter Bruegel Starszy** [czyt.: brojchel], autor obrazów przedstawiających sceny z życia chłopstwa oraz mieszczańskie zabawy. W Niemczech sławę zyskali przede wszystkim **Albrecht Dürer** [czyt.: direr] i **Hans Holbein** [czyt.: holbajn] **Młodszy**. Jednym z najbardziej znanych renesansowych rzeźbiarzy był **Donatello**. Jego prace cechował realizm – artysta starał się precyzyjnie przedstawić każdy szczegół. Wyrzeźbione przez niego postacie, takie jak Dawid czy św. Jan, sprawiają wrażenie, jakby zatrzymały się tylko na moment.

NAUKA W CZASACH ODRODZENIA

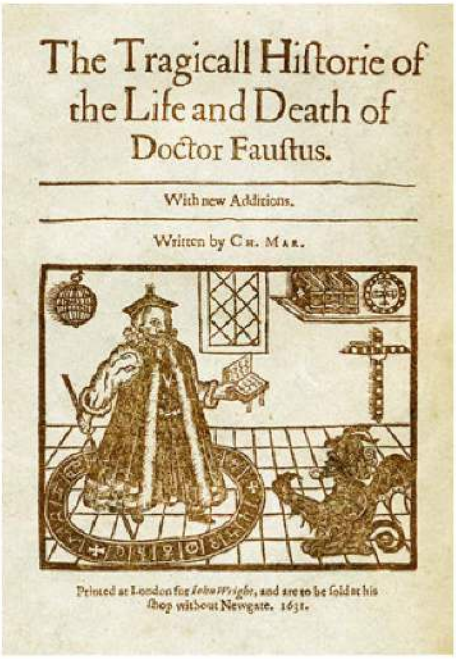
W renesansie rozwinęło się wiele nauk, m.in. medycyna, fizyka, chemia i astronomia. W XVI w. działali wybitni lekarze, tacy jak Hiszpan **Miguel Servet** [czyt.: mi**gel** ser**wet**], który opisał mały (płucny) obieg krwi, oraz urodzony w Szwajcarii **Niemiec Paracelsus**, zgłębiający procesy chemiczne zachodzące w ciele człowieka. Do najwybitniejszych uczonych epoki odrodzenia zalicza się astronoma **Mikołaja Kopernika**, który interesował się również medycyną, ekonomią, filologią i kartografią. Jego największym osiągnięciem było opracowanie heliocentrycznej teorii budowy Układu Słonecznego. Zakłada ona, że Ziemia

WARTO WIEDZIEĆ

Teatr w epoce odrodzenia

Większość ludzi żyjących w epoce renesansu była niepiśmienna, dlatego w tym okresie niezwykle popularne stały się pantomimy i odgrywane przy okazji ważnych wydarzeń tzw. żywe obrazy. We Włoszech rozkwitła komedia włoska – typ widowiska scenicznego mającego u podstaw improwizację aktorską. Powtarzalne typy postaci biorące udział w takich przedstawieniach ukazywano w zamkniętych w ramach konwencji sytuacjach. Teatr, który oddziaływał na odbiorców za pomocą słów i gestów aktorów, był ściśle związany z miastami. Pod koniec XVI w. zaczęły tam powstawać jego stałe siedziby (we Włoszech, w Hiszpanii, Anglii i Niemczech). Przedstawienia teatralne stały się ulubioną rozrywką ludzi żyjących na dworach. Z czasem sięgnięto do tradycji dramatu i zastąpiono luźne kwestie aktorów tekstami literackimi. W późniejszym czasie doprowadziło to m.in. w Anglii do rozwoju teatru elżbietańskiego, z którym wiąże się twórczość najwybitniejszego dramaturga w historii Williama Szekspira.

? Jaką rolę w średniowieczu i w renesansie odgrywał teatr?

Tragiczna historia doktora Fausta to dramat autorstwa Christophera Marlowe'a [czyt.: kristofera marloła], angielskiego dramatopisarza i poety z czasów Elżbiety I, uważanego za ojca angielskiej tragedii.

▪ *ilustracja, Anglia, 1636 r.*

oraz inne planety krążą wokół Słońca. Do tej pory panowało przekonanie, że wszechświat miał być zbudowany wokół Ziemi. Wyniki swoich badań astronom zamieścił w dziele *O obrotach sfer niebieskich* (1543), wydanym w Norymberdze. Genialne odkrycie Kopernika nie zostało zaakceptowane przez Kościół katolicki i przedstawicieli reformacji. Poglądy te uznano za zagrożenie dla religii, ponieważ były one uznawane za sprzeczne z tekstem Biblii. Do zwolenników teorii Kopernika należał włoski fizyk i astronom **Galileusz**, który za jej rozpowszechnianie stanął przed sądem kościelnym. Ten wybitny uczony jako pierwszy dostrzegł na Księżycu góry i doliny. Przy badaniu zjawisk przyrody stosował metodę doświadczalną. Galileusz udoskonalił też kompas geometryczny i wojskowy, który umożliwiał precyzyjne ustawienie działa przed strzałem oraz obliczenie ilości prochu potrzebnej do wyrzucenia kuli. Odkrył również zjawisko bezwładności. Jest uważany za twórcę podstaw nowożytnej fizyki.

Miguel Servet był człowiekiem wszechstronnie wykształconym, jednak najważniejsze osiągnięcia miał w dziedzinie medycyny – odkrył krążenie płucne krwi, a także stworzył podstawy nowoczesnej farmacji. Jako wolnomyśliciel i zwolennik arianizmu został skazany na śmierć zarówno przez katolicką Świętą Inkwizycję, jak i protestancki sąd w rządzonej przez Kalwina Genewie. Ostatecznie został spalony na stosie przez kalwinistów.

▪ *rycina, Hiszpania, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEORIA HELIOCENTRYCZNA

W przedmowie do swojego dzieła *O obrotach sfer niebieskich* Mikołaj Kopernik zwrócił się do papieża Pawła III i uzasadnił w niej przyczyny opublikowania teorii heliocentrycznej.

Dostatecznie jasno, Ojcze Święty, zdaję sobie sprawę z tego, że znajdą się ludzie, którzy gdy tylko posłyszą, iż w tych moich księgach [...] *przypisuję jakieś ruchy kuli ziemskiej, zaraz podniosą krzyk, że należy mnie wraz z takim przekonaniem potępić.* [...] *I jakkolwiek wiem, że celem myśli uczonego, o ile tylko ludzkiemu rozumowi pozwala na to Bóg, jest szukanie we wszystkim prawdy, mimo to jestem zdania, że poglądów zgoła różnych od uznanej prawości należy się wystrzegać.* [...]

Ale po długim zwlekaniu, a nawet oporze, odwiedli mnie od tego moi przyjaciele [...]. *Twierdzili przy tym, że im bardziej niedorzeczna wydaje się teraz przeważnej części uczonych ta moja nauka o ruchu Ziemi, tym więcej wzbudzi podziwu i uznania wtedy, gdy przez wydanie niniejszego dzieła zobaczą, jak mroki niedorzeczności zostaną rozproszone jasnością oczywistych dowodów.* [...] *Być może znajdą się tacy, co lubią bredzić i mimo zupełnej nieznajomości nauk matematycznych roszczą sobie przecież prawo do wypowiadania o nich sądu na podstawie jakiegoś miejsca w Piśmie Świętym, tłumaczonego źle i wykrętnie odpowiednio do ich zamierzeń, ośmielą się potępiać i prześladować moją teorię.* [...] *Dzieła matematyczne pisane są dla matematyków, którzy, o ile się nie mylę, dostrzegają, że te moje trudy przyniosą pewną korzyść przecież Kościołowi powszechnemu* [...].

Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem to obraz Jana Matejki, ukazujący twórcę teorii heliocentrycznej podczas prowadzenia obserwacji nieba z wieży zamku biskupiego we Fromborku.

▪ *obraz, Polska, 1873 r.*

Źródło: M. Kopernik, *O obrotach sfer niebieskich*, tłum. M. Brożek, Warszawa 1953, s. 45–49.

? 1. Wyjaśnij, na czym polegała przełomowość odkrycia Mikołaja Kopernika.
2. Scharakteryzuj poglądy Kopernika ma temat możliwości rozpowszechniania swojej teorii.

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności społeczne i polityczne towarzyszące ukształtowaniu się kultury renesansu we Włoszech.
2. Wskaż elementy kultury, które artyści i pisarze odrodzenia przejęli z poprzednich epok.
3. Wyjaśnij znaczenie pojęcia „człowiek renesansu".
4. Wymień tytuły najwybitniejszych dzieł renesansu i nazwiska ich autorów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Białostocki, *Sztuka cenniejsza niż złoto*, Warszawa 2001.
A.C. Huth, Th.R. Hoffmann, *Renesans*, tłum. J. Szymańska-Kumaniecka, Warszawa 2006.
L. da Vinci, *O niebie, gwiazdach i czterech żywiołach*, tłum. L. Staff, Wrocław 1998.

6 REFORMACJA I JEJ SKUTKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były przyczyny kryzysu papiestwa w XIV i XV w.?
2. Jakie postulaty zmian zgłaszali reformatorzy religijni w XV w.?

PRZYCZYNY REFORMACJI

Pod koniec średniowiecza doszło do silnych konfliktów i sporów w Kościele zachodnim (wielka schizma zachodnia w latach 1378–1417). Mimo prób zapobieżenia mu za sprawą **soboru** w Konstancji (1414–1418) nie udało się podnieść ani autorytetu papieża, ani Kościoła. Biskupi Rzymu coraz bardziej przypominali świeckich władców niż przywódców duchownych. Kolejni papieże angażowali się w rozgrywki polityczne, a unikali udziału w uroczystościach religijnych, skrupulatnie dbali o wpływy z podatków, opływali w luksusy i nierzadko prowadzili rozwiązły styl życia. Ich postawa coraz mocniej oburzała wiernych. Papieże **Aleksander VI** (1492–1503) z rodziny Borgiów [czyt.: bordżiów] oraz jego następca, **Juliusz II** (1503–1513), trwonili pieniądze na intrygi polityczne oraz wyprawy wojenne, w ogóle nie interesując się sprawami Kościoła. Ponadto zarówno oni, jak i ich poprzednicy powszechnie nadawali godności swoim krewnym (**nepotyzm**) oraz sprzedawali urzędy (**symonia**).

Podobnie jak najwyższe władze kościelne, postępowali też lokalni hierarchowie oraz przedstawiciele niższego duchowieństwa.

SPRZEDAŻ ODPUSTÓW

Jedną z praktyk Kościoła budzących oburzenie wiernych była sprzedaż odpustów. Wiernych (żywych i umarłych) uwalniano od kary za popełnione grzechy lub umarzano jej część w zamian za opłatę. Osoby, które ją uiściły, otrzymywały imienne zaświadczenia, tzw. listy odpustowe. W ten sposób nie pokuta, lecz zapłata decydowała o tym, ile grzechów zostanie odpuszczonych wiernym. Sprzedaż odpustów szybko stała się niezwykle dochodowa. Zarządzali nią niemieccy i włoscy bankierzy. Na początku XVI w. w Niemczech upoważniono do tego specjalnego wysłannika papieskiego, dominikanina Johannesa Tetzla [czyt.: tecla]. Pieniądze z odpustów miały zostać wykorzystane m.in. na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie. Tetzel podróżował po kraju z bullą papieża dotyczącą odpustów. Odwiedzał kościoły i głosił w nich kazania. Opowiadał o mękach czekających dusze w czyśćcu, nawoływał do skruchy, spowiedzi oraz opłacenia całkowitego odpuszczenia grzechów. Przekonywał, że w momencie, gdy monety trafią do jego skrzyni, dusze ulecą do nieba.

Johannes Tetzel na koniu i z unoszącym się nad nim gołębiem symbolizującym Ducha św., listem papieskim oraz wielką skrzynią na datki wiernych, chcących zyskać odpuszczenie grzechów.

▪ *drzeworyt, Niemcy, XVI w.*

? Dlaczego sprzedaż odpustów budziła tak wielkie oburzenie społeczne?

Łamali oni kościelną dyscyplinę i zajmowali się głównie gromadzeniem pieniędzy. Aby uzyskać wyższe dochody, niektórzy duchowni pełnili jednocześnie kilka kościelnych stanowisk. Nie mogli z tego powodu podołać swoim obowiązkom, co wywoływało coraz większe oburzenie wiernych, zwłaszcza że ci musieli oddawać Kościołowi część swoich dochodów (np. w formie dziesięciny). Proboszczowie często nie rezydowali w wyznaczonych parafiach. Zastępowali ich wikariusze, niemający odpowiedniego wykształcenia i wiedzy.

Mimo to u progu epoki nowożytnej Kościół nie był, jak utrzymywali późniejsi protestanccy reformatorzy, instytucją całkowicie zepsutą. Wielu księży, jak np. Bartolomé de Las Casas, starało się postępować zgodnie z zasadami religijnymi, pomagało biednym oraz głosiło Słowo Boże pospólstwu. Ogromną popularnością cieszyły się zgromadzenia zakonne, np. franciszkanów obserwantów, zwanych bernardynami. Europejczykom przestały jednakże wystarczać nauka oraz sposób przeżywania wiary zalecane przez Kościół.

Należy jednak dodać, że próba reformy Kościoła w XVI w. nie była jedynie reakcją na korupcję i zepsucie katolickiego duchowieństwa. Istotny wpływ na jej ukształtowanie mieli także wykształceni humaniści. Tłumaczyli oni Biblię z oryginału (z greki i języka aramejskiego) na języki nowożytne i komentowali jej fragmenty, przedstawiając ludziom swoją interpretację. Jednocześnie dzięki wynalezieniu druku ich prace zaczęły docierać do szerokiego grona odbiorców. Dzięki zachodzącym w tym okresie zmianom na początku XVI w. społeczności wielu krajów były już gotowe odrzucić część nauki Kościoła katolickiego i przyjąć teologię proponowaną przez reformatorów.

WYSTĄPIENIE MARCINA LUTRA

Za datę początku **reformacji** – ruchu mającego na celu odnowę chrześcijaństwa – przyjmuje się **31 października 1517 r.** W tym dniu niemiecki augustianin, doktor teologii Marcin Luter, ogłosił **95 tez** dotyczących odpustów. Według tradycji – co historycy często jednak podają w wątpliwość – ich listę przybił na drzwiach katedry **w Wittenberdze**, a także przesłał najważniejszym hierarchom kościelnym w regionie. Wystąpienie to przysporzyło Lutrowi zarówno zwolenników, jak i zagorzałych przeciwników. Poparcia udzielili mu m.in. elektor saski Fryderyk III Mądry oraz niemieccy humaniści: Filip Melanchton i Ulrich von Hutten [czyt.: ulriś fon hutten].

Przeciwnicy Lutra początkowo wzywali go, aby wziął udział w dysputach religijnych. Jednak gdy okazało się, że nie tylko nie zamierza

POSTAĆ HISTORYCZNA

MARCIN LUTER (1483–1546)

Niemiecki reformator religijny, współtwórca luteranizmu. Urodził się w Eisleben [czyt.: ajsleben] w Saksonii, a jego ojciec był górnikiem. Sytuacja materialna rodziny umożliwiła Marcinowi Lutrowi zdobycie wykształcenia. Młody Luter w 1505 r. wstąpił do klasztoru. Studiował teologię na uniwersytecie w Wittenberdze. W 1512 r. otrzymał tytuł doktora i został wykładowcą. Przełom w jego poglądach religijnych nastąpił prawdopodobnie podczas podróży do Rzymu. Luter obserwował tam upadek obyczajów duchowieństwa oraz zainteresowanie papieża polityką i wojnami. W 1517 r. wystąpił publicznie przeciwko odpustom. W następnych latach stopniowo oddalał się od Kościoła. Ostatecznie został uznany za heretyka i wyklęty przez papieża. Nadal jednak głosił postulaty zmian. Sam po odejściu od katolicyzmu zrzucił habit i w 1525 r. ożenił się z byłą zakonnicą i założył rodzinę. W Kościele anglikańskim uznano go za świętego. Zmarł w 1546 r. w Eisleben.

TEKST ŹRÓDŁOWY

TEZY MARCINA LUTRA

W swoich tezach ogłoszonych przeciwko odpustom Luter krytykował Kościół katolicki i propagował nową pobożność.

1. Pan i nauczyciel nasz Jezus Chrystus, mówiąc „Pokutę czyńcie" itd. (Mt 4,17), chciał, by całe życie wiernych było pokutą. [...]
20. A zatem papież, mówiąc o całkowitym odpuszczeniu wszystkich kar, nie ma na myśli po prostu wszystkich kar, lecz te jedynie, które sam nałożył.
21. Mylą się więc ci kaznodzieje odpustów, którzy twierdzą, że przez odpusty papieża człowiek zostaje uwolniony od wszelkich kar i zbawiony.
22. Nie odpuszcza zaiste papież duszom w czyśćcu żadnej kary, które miały według kanonów ponieść w tym życiu. [...]
27. Wysoko stawiają człowieka ci, którzy twierdzą, że dusza ulatuje natychmiast, gdy tylko zadźwięczy moneta wrzucona do puszki.
28. Jest rzeczą pewną, iż dźwięk monety wrzuconej do puszki może powiększyć zyski i wzmóc chciwość, lecz wstawiennictwo Kościoła uzależnione jest wyłącznie od woli Bożej. [...]
35. Niechrześcijańska to nauka, jeśli ktoś twierdzi, że duszom mającym uzyskać zbawienie nie jest potrzebna skrucha przy spowiedzi.
36. Każdy chrześcijanin szczerze skruszony dostępuje pełnego odpuszczenia winy i kary; należy mu się ono również i bez listów odpustowych. [...]
54. Krzywdę wyrządza się słowu Bożemu, jeśli w tym samym kazaniu tyle samo, a nawet więcej mówi się o odpustach niż o słowie Bożym. [...]
62. Prawdziwym skarbem Kościoła jest przenajświętsza Ewangelia chwały i łaski Bożej.

Źródło: *Myśl filozoficzno-religijna reformacji XVI wieku*, oprac. L. Szczucki, Warszawa 1972, s. 11–23.

? **1.** Omów wymienione przez Lutra przejawy kryzysu Kościoła katolickiego.
2. Przedstaw model pobożności propagowany przez Lutra.

on odwołać swoich tez, lecz nadal głosi poglądy pogłębiające jeszcze bardziej konflikt z Kościołem, nakazali mu ukorzyć się i podporządkować władzy papieskiej. Miał to zrobić w 1518 r. na sejmie w Augsburgu. W obawie przed aresztowaniem oraz podzieleniem losu Jana Husa (zob. s. 6) Luter skorzystał z pomocy elektora saskiego i schronił się w jego dobrach. Nadal postulował konieczność reformy Kościoła. Ponadto uznał za błędną teorię o nieomylności soboru oraz podważył prawo papieża do sprawowania zwierzchnictwa w Kościele. W tej sytuacji papież ogłosił bullę, w której zażądał od Lutra odwołania tych stwierdzeń pod groźbą klątwy. Wierny swoim poglądom reformator publicznie podarł dokument i w ten sposób zerwał z Kościołem. Został wówczas obłożony **ekskomuniką**. Luter nie wycofał się ze swoich poglądów nawet wobec sankcji ze strony władzy świeckiej. W 1521 r. pod wpływem papieża cesarz Karol V wydał edykt, w którym uznał Lutra za heretyka i skazał go na banicję, a jego pisma nakazał spalić. Luter ponownie schronił się u elektora saskiego. Podczas pobytu na zamku w Wartburgu spisał zasady, jak się później okazało, nowego wyznania nazwanego **ewangelicko-augsburskim**. Przełożył również wówczas na język niemiecki Biblię, którą uważał za jedyny autorytet w sprawach wiary.

REFORMACJA I WOJNY RELIGIJNE W NIEMCZECH

95 tez ogłoszonych przez Lutra w Wittenberdze bardzo szybko wydano w formie małej książeczki. Niedługo potem zaczęto publikować również inne pisma reformatora, w których przedstawił on zasady nowego wyznania. Dzieła te powstawały w języku niemieckim i były pisane stylem zrozumiałym dla przeciętnego odbiorcy. Dlatego szybko rozprzestrzeniły się one nie tylko wśród elit społecznych, lecz także wśród mieszkańców niemieckich

PODZIAŁ WYZNANIOWY EUROPY W XVI W.

? 1. Wymień nazwy krajów, których mieszkańcy w XVI w. porzucili wyznanie katolickie.

2. Wskaż państwa, w których oficjalnie obowiązywało wyznanie katolickie, ale część społeczeństwa była przychylna reformacji.

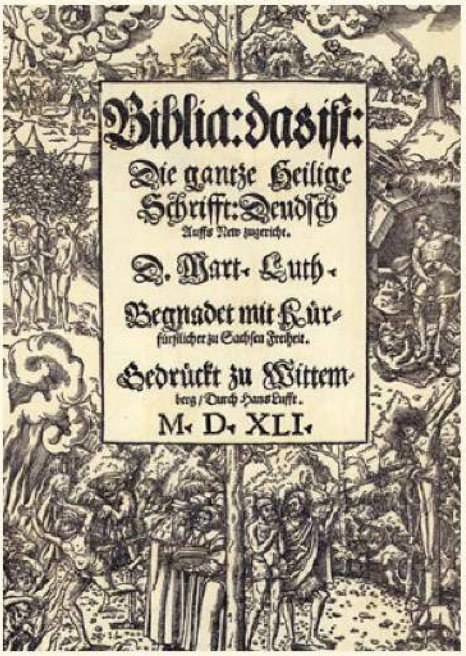
miast, którzy poparli nowe hasła religijne. Na ich podstawie w Niemczech zaczęto wówczas głosić także bardziej radykalne poglądy, które w wielu miejscach wcielano w życie. W Zwickau [czyt.: cwikał] i Wittenberdze rozpoczęto **rewolucję** religijną. Wypędzono księży, zniszczono ołtarze i obrazy w kościołach, zamknięto klasztory, skonfiskowano mienie duchownych, a nowym przedstawicielom duchowieństwa nakazano udzielać komunii pod dwiema postaciami. Do walki z Kościołem stanęła również zubożała szlachta niemiecka, która potraktowała nauki Lutra jako zachętę do grabienia majątków kościelnych.

Najbardziej radykalne były bunty chłopów. Hasło „sprawiedliwości Bożej" rozumieli oni jako przyzwolenie na podział między siebie własności kościelnej, zniesienie dziesięciny

NOWE WYZNANIE

Zasady, które legły u podstaw nowego wyznania, Luter zaczął formułować pod wpływem polemiki z przedstawicielami Kościoła katolickiego. Jednak **dogmaty** i liturgia religii reformowanej powstały dopiero po odejściu Lutra od katolicyzmu. Reformator wezwał wówczas niemieckich książąt oraz szlachtę, by odrzucili zasadę prymatu władzy kościelnej nad świecką i wzięli udział w reformowaniu Kościoła. Potępił demoralizację i przekupstwo duchowieństwa. Stwierdził, że podstawowym prawem każdego chrześcijanina jest wolność sumienia, której nikt nie powinien naruszać. Głównymi zasadami w nowym Kościele luterańskim były:

- uznanie Pisma Świętego, samodzielnie czytanego i komentowanego przez wiernych, za jedyną drogę poznania Boga;
- uznanie Chrystusa za jedynego zbawiciela i pośrednika między Bogiem a ludźmi oraz wynikające z tego potępienie kultu świętych i uznanie obrazów wiszących w kościołach za wyraz bałwochwalstwa (oddawanie czci fałszywym bóstwom);
- uzależnienie zbawienia wyłącznie od wiary i łaski Boga;
- likwidacja wszelkich zakonów jako niepotrzebnych instytucji pośredniczących w drodze do zbawienia;
- zniesienie celibatu (dzięki czemu duchowni protestanccy mogli zakładać rodziny) i odebranie Kościołowi majątków ziemskich;
- odrzucenie autorytetu papieża i soboru oraz ustalenie, że głową Kościoła miał być odtąd władca danego państwa;
- ograniczenie liczby sakramentów do dwóch: chrztu i komunii, udzielanej pod dwiema postaciami.

Biblia Lutra była pierwszym na Zachodzie przekładem Pisma św. na język narodowy. Wielki reformator dokonał tłumaczenia, ukrywając się na zamku w Wartburgu u swojego protektora – elektora saskiego Fryderyka Mądrego.

▪ *księga drukowana, Niemcy, XVI w.*

Nowe wyznanie od nazwiska Lutra zaczęto określać luterańskim, jednak oficjalna nazwa tego Kościoła brzmi: ewangelicko-augsburski. Człon „ewangelicki" ma sugerować, że wiara ta nawiązuje wyłącznie do Ewangelii, a przymiotnik „augsburski" dodano, ponieważ jej zasady zostały spisane przez Filipa Melanchtona w tzw. *Konfesji augsburskiej*.

? Jakie zasady nowego wyznania zachęcały do przejścia na nie różne warstwy niemieckiego społeczeństwa?

i zlikwidowanie zależności feudalnej. Zamieszki, które wybuchły w Schwarzwaldzie [czyt.: szwarcwaldzie], szybko objęły także inne rejony Niemiec i w 1525 r. przerodziły się w wielką **wojnę chłopską**. Na czele buntowników z południowych Niemiec stanął **Thomas Münzer** [czyt.: mincer] – zadeklarowany zwolennik Lutra, szerzący jednak znacznie bardziej radykalne hasła religijne i społeczne niż twórca reformacji. Swoje postulaty chłopi zebrali w tzw. **dwunastu artykułach**, ogłoszonych w 1525 r. Żądali poprawy warunków życia, zniesienia poddaństwa i dziesięciny, przywrócenia przywilejów gminnych, a ich przywódca głosił nawet konieczność zniesienia własności prywatnej. Ruch chłopski został krwawo stłumiony przez koalicję książąt protestanckich i katolickich podczas tzw. wojny chłopskiej w latach 1525–1526.

Mimo że książęta katoliccy i ewangeliccy stłumili powstanie chłopskie wspólnymi siłami, nasilał się rozłam między nimi. W 1526 r.

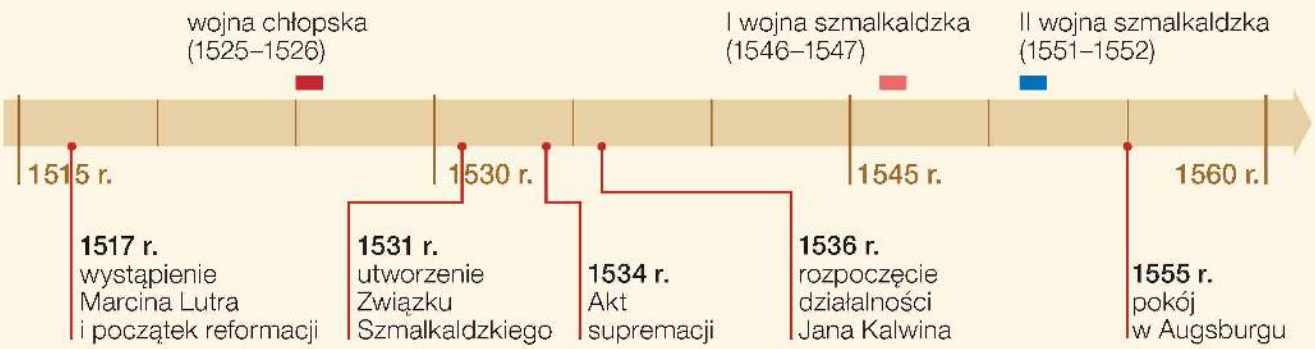
na sejmie Rzeszy, obradującym w Spirze mieszkańcom księstw i miast niemieckich, zagwarantowano swobodę religijną, lecz trzy lata później pod naciskiem cesarza zakazano rozpowszechniania idei reformacji. Na sejmie zwołanym w 1529 r. zwolennicy nowego wyznania ogłosili protest przeciwko tej decyzji. Od tej pory powszechnie nazywa się ich **protestantami**. Papież i cesarz jednak nadal nie zgadzali się na reformę Kościoła.

Tymczasem sprzyjający reformacji książęta chcieli wzmocnić własną pozycję w swoich krajach przez przejęcie majątku kościelnego. W dodatku, zagrożeni ze strony cesarza, z inicjatywy władców Saksonii i Hesji zawarli w 1531 r. związek obronny przed katolikami (**Związek Szmalkaldzki**). W kraju groził wybuch wojny domowej. Wojny we Włoszech i zagrożenie ze strony Turcji spowodowały, że cesarz Karol V nie dysponował jeszcze wystarczającymi siłami, aby rozprawić się z protestantami. Do wojny, tzw. szmalkaldzkiej, doszło dopiero w latach 1546–1547. Poróżnieni ze sobą książęta protestanccy ponieśli klęskę. Zwycięstwo cesarza nie poprawiło jednak sytuacji w Niemczech. W latach 1551–1552 wybuchła kolejna wojna (tzw. II wojna szmalkaldzka). Tym razem protestanci odnieśli kilka zwycięstw. W tej sytuacji podczas obrad sejmu zwołanego w **1555 r. w Augsburgu** obie strony konfliktu zgodziły się na zawarcie pokoju. **Pokój augsburski** miał zasadnicze znaczenie dla rozwoju reformacji. Wprowadzono nową zasadę: ***Czyja władza, tego wyznanie*** (łac. *Cuius regio, eius religio* – czyt.: kujus regio, ejus religio). Zgodnie z nią miasta cesarskie i książęta Rzeszy mogli określać, które wyznanie będzie obowiązywało na danym terytorium. Nie wiązało się to jednak z powszechną swobodą wyboru wyznania – wolność sumienia zagwarantowano bowiem tylko władcy. Efektem zawarcia pokoju augsburskiego był podział wyznaniowy w całych Niemczech.

DZIAŁALNOŚĆ REFORMATORÓW ZE SZWAJCARII

Szwajcaria stanowiła konfederację (Związek Szwajcarski) kilkunastu **kantonów** – wiejskich (nazywanych też „leśnymi") oraz miejskich. Władzę w nich sprawowały osoby lub rady miast wybrane przez mieszkańców w demokratycznym głosowaniu. Na początku XVI w. hasła reformacji budziły bardzo duże zainteresowanie Szwajcarów. Kaznodzieja **Ulrich Zwingli** [czyt.: ulriś cwingli] pod wpływem idei Lutra zaczął głosić potrzebę reformy Kościoła w kantonach szwajcarskich. Proponowane przez niego zmiany – powrót do źródeł chrześcijaństwa i odrzucenie tego, co pojawiło się w myśli Kościoła po śmierci Chrystusa, były tożsame z postulatami niemieckiego reformatora, ale stawiane bardziej radykalnie. Wyznanie stworzone przez Zwingliego cieszyło się dużą popularnością wśród mieszkańców kantonów miejskich, odrzucali je natomiast Szwaj-

PRZEBIEG REFORMACJI

? Dlaczego, Twoim zdaniem, tak szybko po wystąpieniu Lutra doszło do reformacji w innych krajach europejskich?

carzy żyjący w kantonach „leśnych". Wpłynął na to przede wszystkim negatywny stosunek Zwingliego do **kondotierstwa**. Mężczyźni z przeludnionych wiejskich regionów Szwajcarii służyli jako zaciężni żołnierze w obcych krajach. Zwingli nakazał władzom wielu kantonów uchwalenie zakazu wysyłania Szwajcarów na różne europejskie wojny, przez co pozbawił kondotierów szwajcarskich dochodów. Między katolickimi kantonami „leśnymi" a protestanckimi miejskimi w latach 1529–1531 doszło do wojny domowej. W 1531 r., podczas jednej z bitew, zginął sam Zwingli.

W 1536 r. w Szwajcarii działalność religijną rozpoczął inny reformator – przybyły z Francji **Jan Kalwin** (z fr. Jean Calvin). Zorganizował on w Genewie nową gminę ewangelicką posiłkującą się ideami głoszonymi przez Lutra i Zwingliego. Kalwin za jedyne źródło wiary uznał Pismo św. Odrzucił tradycję oraz myśl Kościoła z czasów po śmierci Chrystusa. Sformułował też nowatorską teorię o **predestynacji**. Głosi ona, że każdy rodzący się człowiek został już przez Boga przeznaczony (predestynowany) do zbawienia lub skazany na potępienie. Dowodem łaski Bożej i uzyskania zbawienia było cnotliwe życie wypełnione pracą, skromne i bez rozrywek. Zbawienie można było osiągnąć przez wiarę, a nie przez uczynki.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KALWIN

(1509–1564)

Teolog i humanista, twórca doktryny Kościoła ewangelicko-reformowanego. Urodził się we Francji. Podobnie jak Luter pochodził z religijnej rodziny i zdobył wykształcenie uniwersyteckie. Duży wpływ na jego poglądy religijne mieli niemieccy reformatorzy Kościoła, których pisma początkowo swobodnie docierały do Francji. Jako dwudziestokilkulatek Kalwin wystąpił z Kościoła katolickiego. Po kilku latach opuścił Francję w obawie przed prześladowaniami religijnymi. Udał się wówczas do Szwajcarii. W 1536 r. opublikował w Bazylei swoje najważniejsze dzieło teologiczne *Ustanowienie religii chrześcijańskiej*. Osiadł w Genewie i w ciągu kilkunastu lat przekształcił miasto w wyznaniową republikę miejską, z surowymi zasadami religijnymi. Konsystorz, na którego czele stanął, nie tylko podejmował decyzje w kwestiach wyznaniowych, lecz także wpływał na politykę rady miejskiej. Kalwin sprawował rzeczywiste rządy w tym mieście przez 23 lata.

CIEKAWOSTKA

Pusto jak w kalwińskim zborze

Surowe reguły Kościoła ewangelicko-reformowanego założonego przez Kalwina spowodowały, że zbory (kościoły), w których wierni modlili się i słuchali kazań, zostały pozbawione jakichkolwiek ozdób, takich jak obrazy, posągi, proporce czy ornaty. Stąd wzięło się powiedzenie – powstałe zapewne wśród religijnych przeciwników kalwinistów – *pusto jak w kalwińskim zborze*. Surowość zasad również przejawiała się w obyczajach. Kalwin zabronił wiernym wielu rozrywek: tańca, gry w karty i kości, oglądania przedstawień teatralnych, odwiedzania gospód, lektury romansów i śpiewania popularnych wówczas nieprzyzwoitych piosenek. Ponadto wierni nie mogli wyróżniać się strojem i nadawać dzieciom imion, które nie występowały w Biblii.

Wnętrze zboru kalwińskiego miało surowy charakter. Z przejmowanych kościołów usuwano rzeźby, obrazy i malowidła ścienne. Katolickie przedmioty kultu uznawano za przejaw bałwochwalstwa.

▪ *obraz, Holandia, XVII w.*

Gmina utworzona przez Kalwina w Genewie miała charakter nie tylko religijny, lecz także państwowy. Spośród wiernych wybierano seniorów, którzy powoływali pastorów, mających głosić kazania oraz udzielać sakramentów. Wszelkie decyzje dotyczące gminy podejmowało zgromadzenie seniorów i pastorów, zwane konsystorzem. Zasiadali w nim bogaci przedstawiciele szlachty i mieszczaństwa, dzięki czemu stany te miały duży wpływ nie tylko na życie wiernych, ale także na politykę gmin. Z tego powodu kalwinizm stał się niezwykle atrakcyjny dla szlachty i mieszczaństwa w innych krajach (m.in. w Polsce i we Francji). Kościół stworzony przez Kalwina oficjalnie nazywa się ewangelicko-reformowanym, a potocznie – **kalwińskim**.

Henryk VIII Tudor stworzył angielski Kościół narodowy, kierując się względami prywatnymi. Dlatego za jego rządów Kościół anglikański tylko w niewielkim stopniu różnił się doktrynalnie od katolickiego.

▪ *obraz, Anglia, XVI w.*

POWSTANIE KOŚCIOŁA ANGLIKAŃSKIEGO

Reformacja dotarła także do Anglii. Z kolei w tym kraju zmiana wyznania nie dokonała się dzięki społeczeństwu domagającemu się reformy Kościoła, lecz z uwagi na prywatne interesy władcy – **Henryka VIII** z dynastii Tudorów. Początkowo król ten był zwolennikiem katolicyzmu i prześladował protestantów. Jednak gdy nie mógł doczekać się męskiego potomka z Katarzyną Aragońską, poprosił papieża o unieważnienie swojego małżeństwa. Gdy nie uzyskał zgody, postanowił zerwać stosunki z Rzymem. W 1531 r.

Łowienie dusz to alegoryczny obraz, na którym malarz ukazał rywalizację między protestantami a katolikami podczas wojny o niepodległość Niderlandów, toczonej przez protestanckich poddanych z katolickimi władcami z dynastii Habsburgów. Rzeka oznacza podział między Niderlandami Południowymi i Północnymi podczas jednego z rozejmów. W jednej łodzi płyną protestanci 1, którym udaje się wyłowić niektóre dusze, a w drugiej siedzą katolicy 2, których sieci w pierwotnej wersji obrazu były zupełnie puste.

▪ *obraz, Niderlandy, 1614 r.*

Reformacja w krajach europejskich

Kraj	Przebieg reformacji
Prusy Książęce	W 1525 r. ostatni wielki mistrz krzyżacki, Albrecht Hohenzollern, przeszedł na luteranizm i zlikwidował państwo zakonne, przekształcając je w świecki kraj zależny od Polski.
Inflanty	Gotthard Kettler, ostatni mistrz inflanckiej gałęzi zakonu krzyżackiego, w 1561 r. przeszedł na luteranizm i zmienił swoje państwo w kraj świecki.
Dania i Norwegia	W tych połączonych unią personalną krajach już w latach 30. XVI w. luteranizm ogłoszono wyznaniem państwowym. Majątki kościelne przejął król (wydzierżawił je możnym), dzięki czemu umocnił swoją władzę.
Szwecja	W 1526 r. zsekularyzowano tam majątki kościelne, a później zlikwidowano klasztory. Szwecja stała się państwem luterańskim oficjalnie dopiero w 1544 r. Szwedzki monarcha umocnił swoją władzę i korzystał bezpośrednio z dawnych włości kościelnych.
Niderlandy	Wśród mieszczan szerzył się kalwinizm. Mieszkańcy północnych Niderlandów wywalczyli wolność wyznania dopiero po wojnie z władcami tego kraju – katolickimi Habsburgami (więcej zob. na s. 85–88).
Francja	Kalwinizm upowszechnił się wśród mieszczaństwa i części szlachty. Na czele reformacji stanął ród Burbonów, spokrewniony z królami Francji. Francuskich kalwinów potocznie nazywa się hugenotami (Besançon Hugues [czyt.: bezą**ą** ige] był przywódcą kalwinistów walczących z księciem Sabaudii). Podział społeczeństwa francuskiego na katolików i hugenotów doprowadził do wojny domowej (więcej zob. s. 82–85).
Polska, Litwa, Węgry	Na czele reformacji w tych krajach stały magnateria i szlachta. Jednak nie doprowadziły one do zmiany wyznania państwowego.
Szkocja	W kraju tym duże wpływy zyskał kalwinizm. Jego głównym propagatorem był reformator John Knox [czyt.: dżon noks]. W 1560 r. wyznanie to stało się jedyną religią państwową, a katolicyzm został zdelegalizowany.

zmusił biskupów angielskich, aby uznali go za głowę Kościoła w Anglii, na własną rękę przeprowadził rozwód i ożenił się z damą dworu królowej – Anną Boleyn [czyt.: bolejn]. Papież potępił te działania i wyklął władcę oraz jego nową żonę. W 1534 r. król nakłonił parlament do zatwierdzenia **Aktu supremacji** (od łac. *supremus* = 'najwyższy'), w którym oficjalnie ustanowił **Kościół anglikański** i zerwał zależność swojego państwa od Rzymu. W dokumencie tym zwierzchnikiem nowego wyznania ogłoszono angielskiego monarchę. Wkrótce zlikwidowano klasztory oraz przejęto ziemię kościelną, którą król rozdał arystokracji w zamian za poparcie. Zniesiono także celibat duchownych, zaczęto udzielać komunii pod dwiema postaciami, a językiem liturgii stał się angielski. Zachowano przy tym wiele charakterystycznych elementów liturgii katolickiej oraz hierarchię biskupów. Przeciwników tych rozwiązań spotkały represje, m.in. ofiarą prześladowań był Thomas More, który pozostał wierny Kościołowi katolickiemu.

Po śmierci Henryka VIII na tronie zasiadł jego syn, Edward VI, który popierał kalwinizm i próbował rozpropagować to wyznanie w całym kraju. Z kolei jego następczyni Maria Tudor – córka Henryka VIII i Katarzyny Aragońskiej – usiłowała przywrócić tam katolicyzm. Anglikanizm zyskał trwały status religii państwowej w czasach panowania kolejnej władczyni, Elżbiety I Wielkiej (więcej zob. s. 88).

SPOŁECZNE I POLITYCZNE SKUTKI REFORMACJI

Za pierwotny cel reformacji nie należy uważać walki z Kościołem, ale jego reformę. Ruch ten jednak doprowadził nie tylko do zmiany myślenia o sprawach religijnych, lecz także wpłynął na kształt nowożytnych społeczeństw. Reformację popierały społeczeństwa różnych europejskich krajów. Zmieniło się nie tylko myślenie o wyznawaniu wiary, ale również jego przejawy. W krajach, w których zwyciężyła reformacja, wystrój kościołów nie był już taki jak dawniej: zniknęły figury i obrazy, zamalowano freski,

Triumf Lutra 1 oraz uczonych protestanckich, którzy wytrzymują zaciekłe ataki katolików pod wodzą papieża Leona X 2, został przedstawiony na ilustracji z broszury protestanckiej. Wynalazek druku był szeroko wykorzystywany przez obydwie strony sporu religijnego, które starały się nawzajem ośmieszyć i podważyć argumenty przeciwnika.

▪ *ilustracja, Niemcy, 1568 r.*

a kazalnice i miejsca wyeksponowania Biblii stały się ważniejsze niż ołtarze. Nowe świątynie przypominały raczej domy spotkań wiernych. Zniesiono sakrament kapłaństwa (zgodnie z doktryną protestancką jedynym pośrednikiem między Bogiem a ludźmi jest Jezus Chrystus), a rolę księży przejęli kaznodzieje. Zlikwidowano też zgromadzenia zakonne, ponieważ uznano, że osoby modlące się za tych, którzy pracują, są niepotrzebne. Stwierdzono, że każdy człowiek powinien sam osiągnąć zbawienie – najlepiej dzięki silnej wierze i pracy, rozumianej jako służba Bogu. Nowe poglądy religijne spowodowały, że za dużą wartość uznano aktywność gospodarczą mieszczaństwa i jego styl życia. Za wartość nadrzędną uważano bowiem pracę. Wielu późniejszych ekonomistów uznało, że reformacja zapoczątkowała kształtowanie się nowoczesnych społeczeństw kapitalistycznych.

Reformacja wpłynęła również decydująco na politykę państw europejskich. Europa podzieliła się na kraje katolickie oraz protestanckie. W tych ostatnich wzmocniła się rola władcy za sprawą przejęcia majątków kościelnych. Ponadto uniezależnienie się wielu krajów od religijnej protekcji papieża doprowadziło do ostatecznej klęski idei uniwersalizmu religijnego w Europie Zachodniej. Skutkiem podziału wyznaniowego w Europie były wojny na tle religijnym: w Niemczech, we Francji czy w Niderlandach. Reformacja wzmogła nietolerancję religijną – zarówno katolicy, jak i protestanci byli negatywnie nastawieni do innych wyznań. Dlatego w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. w Europie doszło do fali migracji z przyczyn wyznaniowych. Z kolei pozytywny wpływ reformacja miała na rozwój kultury – zmniejszył się analfabetyzm i wzrosło wykształcenie, a publikowanie pism religijnych wpłynęło na rozwój drukarstwa. Ponadto w krajach protestanckich wydawano książki niemal wyłącznie w językach narodowych.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw przyczyny rozłamu w Kościele katolickim w XVI w.
2. Porównaj najważniejsze wyznania powstałe w czasach reformacji.
3. Wyjaśnij, dlaczego rozłam w Kościele zachodnim rozpoczął się w społecznościach miejskich.
4. Przedstaw poglądy społeczne, które głosili najbardziej radykalni zwolennicy reformacji.
5. Wymień globalne i lokalne skutki reformacji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Friedenthal, *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, tłum. C. Tarnogórski, Warszawa 1991.
V. Green, *Reformacja*, tłum. S. Bartosiak, Warszawa 2000.
S. Piwko, *Jan Kalwin. Życie i dzieło*, Warszawa 2005.

7 KONTRREFORMACJA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie zarzuty wobec Kościoła katolickiego wysuwali przywódcy reformacji?
2. W których krajach reformacja spotkała się z najsilniejszym oporem władzy świeckiej i Kościoła katolickiego?

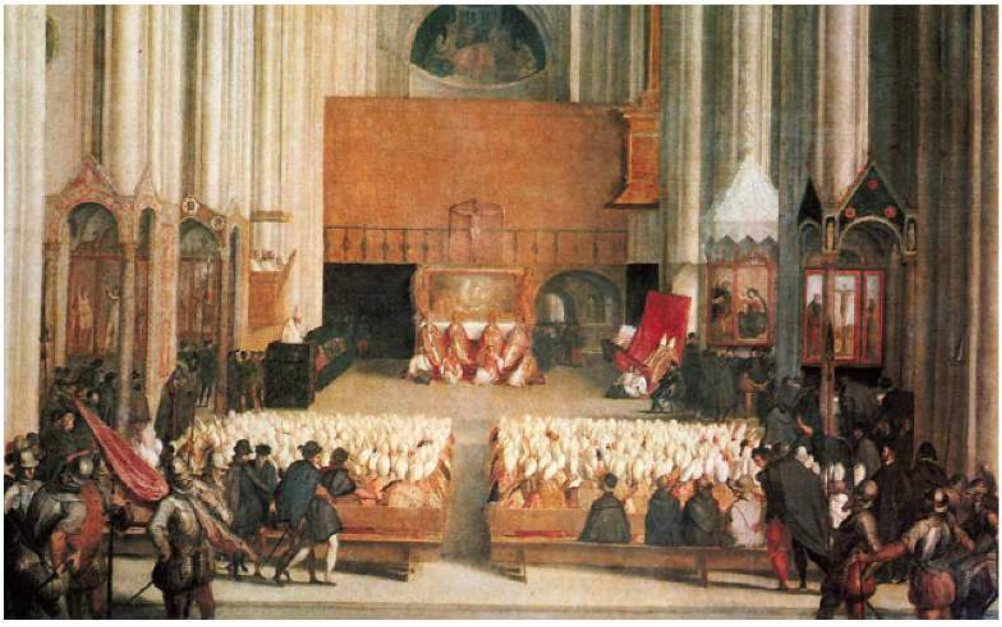
KOŚCIÓŁ KATOLICKI WOBEC REFORMACJI

Wystąpienie Lutra i postępy reformacji doprowadziły do tego, że część duchownych Kościoła katolickiego zaczęła domagać się zwołania soboru powszechnego, który przeprowadziłby niezbędne reformy oraz zapobiegłby nasilaniu się rozłamu w chrześcijaństwie zachodnim. Dążenia te popierali także cesarz i niektórzy książęta niemieccy, którzy dostrzegali w soborze szansę na zakończenie konfliktów wewnętrznych w Rzeszy. Jednak postulat ten zrealizowano po wielu latach. Papieże obawiali się bowiem ograniczenia ich władzy na rzecz soboru lub cesarza. Zwołał go dopiero papież **Paweł III** (1534–1549). Celem zgromadzenia wszystkich biskupów było nie tylko znalezienie skutecznego sposobu walki z reformacją, ale także umocnienie wśród wiernych przekonania o tym, że katolicyzm jest jedyną drogą do zbawienia. Obrady soboru zainicjowano – po wielu nieudanych próbach – pod koniec **1545 r. w Trydencie** w północnych Włoszech.

Wśród obecnych na nim biskupów ścierały się wówczas dwie koncepcje reform. Jedni domagali się odnowy religijnej i doktrynalnej oraz nie wykluczali zawarcia porozumienia z luteranami. Drudzy natomiast uważali, że nie należy iść na żaden kompromis wobec innowierców. Ostatecznie zwyciężyła druga koncepcja, o czym świadczy m.in. fakt, że zmiany zapoczątkowane przez sobór trydencki nazwano **kontrreformacją**.

REFORMY SOBORU TRYDENCKIEGO

Sobór powszechny w Trydencie obradował z przerwami od 1545 do 1563 r. Przez prawie 18 lat odbyło się 25 sesji. W trakcie obrad zajmowano się doktryną wiary katolickiej oraz

Sesje soboru trydenckiego odbywały się w katedrze San Vigilio [czyt.: san widżilio]. Dyskusje, podczas których dokonano gruntownej reformy Kościoła katolickiego, trwały blisko 18 lat.

▪ *obraz, Włochy, XVI w.*

WALKA Z REFORMACJĄ

Władze kościelne nie zamierzały walczyć z reformacją jedynie poprzez wprowadzanie zmian wewnętrznych. Przed rozpoczęciem soboru trydenckiego zreformowano działającą w Europie od XIII w. **inkwizycję**, która zajmowała się wyszukiwaniem, nawracaniem i karaniem heretyków. W jej skład wchodziły trybunały biskupie oraz inkwizytorzy mianowani przez papieża. W 1542 r. papież Paweł III powołał instytucję, która kierowała inkwizycją – Święte Oficjum (łac. *Sacrum Officium* – czyt.: sakrum oficjum), złożoną z sześciu kardynałów. Rozpatrywało ono sprawy o herezję i wydawało wyroki na osobach wszystkich stanów. Sądziło także czarowników i duchownych łamiących celibat. Podejrzanych osadzano w więzieniach, a winnych karano konfiskatą dóbr lub nawet śmiercią. Jedną z ofiar tej instytucji był Giordano Bruno [czyt.: dżiordano bruno], filozof zgłębiający tajniki przyrody, a jednocześnie zwolennik reformacji, który w 1600 r. został spalony na stosie. Z czasem inkwizycja stała się jednym z narzędzi kontrreformacji. Kościół starał się również ograniczyć rozpowszechnianie literatury reformatorskiej. W 1559 r. ogłoszono **Indeks ksiąg zakazanych** – spis wszystkich dzieł niezgodnych z nauką katolicką, których wierni nie mogli posiadać, rozpowszechniać i czytać (pod groźbą ekskomuniki). Wszystkie egzemplarze tych ksiąg miały – podobnie jak heretycy – ginąć w płomieniach. Znalazły się tam m.in. tytuły prac Machiavellego, Rabelais'go, Kopernika, a także późniejszych twórców: Galileusza, Keplera, Woltera i Kanta.

Spalenie na stosie anabaptystki Anneken Hendriks przez Hiszpanów odbyło się w 1571 r. w Amsterdamie. Była ona członkinią radykalnego nurtu reformacji, którego przedstawiciele odrzucali szereg dogmatów religijnych i postulowali m.in. zniesienie różnic społecznych, a nawet wprowadzenie wspólnej własności. Anabaptyści odrzucali chrzest dzieci, stąd nazwa nurtu (*anabaptizein* – z jęz. greckiego 'na nowo chrzcić').

▪ *rycina, Holandia, XVII w.*

? Odszukaj w dostępnych Ci źródłach informacje na temat państw, w których inkwizycja prowadziła najaktywniejszą działalność.

organizacją i dyscypliną kościelną. Za źródła wiary uznano Pismo św. oraz całą tradycję katolicką: pisma **Ojców Kościoła**, postanowienia soborów i decyzje papieży (właśnie tradycję podważyli Luter i Kalwin). Uznano również, że jedynie papież i duchowni mają prawo objaśniać Biblię. Potwierdzono także znaczenie wszystkich sakramentów, zwłaszcza kapłaństwa. Stwierdzono, że święci są pośrednikami między wiernymi a Bogiem. Drogami do zbawienia – oprócz wiary – miały być ponadto dobre uczynki, jałmużna i odpusty. Potępiono głoszoną przez Kalwina teorię o predestynacji. Wszystkie ustalenia soboru zapisano w końcowych dokumentach, które upubliczniono rok po jego zakończeniu. Przyjętą wówczas naukę powszechnie nazywa się **trydenckim wyznaniem wiary**.

Sobór zajął się też przywróceniem dyscypliny wśród duchownych oraz wzmocnieniem organizacji Kościoła. Wprowadzono zakaz sprawowania wielu urzędów kościelnych przez jedną osobę. Biskupom nakazano przebywanie we własnych diecezjach, okresowe wizytacje podległych im parafii oraz regularne zwoływanie **synodów** diecezjalnych (raz w roku) i prowincjonalnych (co trzy lata). Podjęto również decyzję o zorganizowaniu seminariów

WALKA Z REFORMACJĄ

? Ile lat po wybuchu reformacji Kościół rozpoczął działania zmierzające do zahamowania jej postępów?

duchownych, aby podnieść poziom wykształcenia i moralności księży. Proboszczów zobowiązano do prowadzenia ksiąg metrykalnych, służących do rejestrowania chrztów, ślubów i zgonów parafian. Wszyscy duchowni musieli nosić sutanny, zachowywać celibat oraz walczyć z reformacją wszelkimi możliwymi sposobami.

Także po soborze starano się reformować Kościół. W 1568 r. z inicjatywy papieża Piusa V powstał brewiarz, czyli zbiór codziennych modlitw dla duchownych, a w 1570 r. – mszał, zawierający teksty mszy. Liturgię wciąż sprawowano po łacinie, a kapłan zwrócony był twarzą do ołtarza, a nie do wiernych. Taka msza, nazywana trydencką, obowiązywała aż do 1962 r.

TOWARZYSTWO JEZUSOWE

Reforma Kościoła zakładała ponadto przywrócenie dyscypliny i odnowienie pierwotnej reguły w zakonach. W związku z tym powołano nowe zgromadzenia – teatynów i zakon szpitalny bonifratrów. Pomagać chorym miały także zakonnice z powstałego w XVII w. Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo (szarytki). W tym samym stuleciu zatwierdzono reguły urszulanek i wizytek – żeńskich zakonów zajmujących się edukacją.

Jednak największy wpływ na wiernych uzyskało **Towarzystwo Jezusowe**, powszechnie nazywane zakonem **jezuitów**. Jego założycielem był były żołnierz, Hiszpan **Ignacy Loyola** [czyt.: lojola]. Zakon powstał

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY LOYOLA (1491–1556)

Założyciel Towarzystwa Jezusowego i jego pierwszy generał. Pochodził z rodziny szlacheckiej. W wieku 16 lat rozpoczął służbę wojskową, brał udział w wojnie hiszpańsko-francuskiej. Został wówczas ranny. Wracając do zdrowia, czytał księgi pobożne. Pod ich wpływem rozdał majątek ubogim i postanowił poświęcić się Bogu. Swoje przemyślenia spisał w *Ćwiczeniach duchownych* – zbiorze wskazówek dotyczących tego, jak zgłębiać tajemnice wiary za pomocą rachunku sumienia i rozmyślań o Bogu. Nowa duchowość propagowana przez Loyolę sprawiła, że dwukrotnie interesowała się nim inkwizycja, jednak ostatecznie oczyszczono go z zarzutów. W 1534 r. Loyola założył w Paryżu, gdzie studiował, Towarzystwo Jezusowe – organizację religijną ściśle podporządkowaną władzy kościelnej. W 1540 r. papież uznał jezuitów za zakon. Loyola do śmierci w 1556 r. był zwierzchnikiem (generałem) Towarzystwa Jezusowego. W 1622 r. za zasługi w dziele reformy Kościoła Loyolę uznano za świętego.

DZIAŁANIA JEZUITÓW

Towarzystwo Jezusowe zawdzięczało większość swoich sukcesów ogromnym wpływom na dworach monarszych. Pod koniec XVI w. wielu wykształconych jezuitów było spowiednikami władców (m.in. Francji i Rzeczypospolitej). Członkowie zakonu zostali doradcami także innych wpływowych osób. Jezuici przekonywali, że przetrwanie katolicyzmu wiąże się bezpośrednio z zachowaniem istniejącego ładu społecznego. Członkowie Towarzystwa Jezusowego doceniali wartość przekazu wizualnego, dlatego przywiązywali dużą wagę do architektury i malarstwa. Na ich zamówienie powstały wspaniałe dzieła, które prezentowały zwycięstwo świętości nad grzechem i herezją, m.in. prace Rubensa, Berniniego i El Greco [czyt.: el greko]. Podczas uroczystości kościelnych jezuici łączyli oddziaływanie wizualne z muzyką. Niemal w każdym kraju odbywały się widowiskowe świąteczne ceremonie, procesje, uroczyste przenoszenie obrazów i figur świętych.

Szkoła przykościelna prowadzona przez zakon jezuitów w Landsberg am Lech. Dzięki stworzonemu przez siebie i stojącemu na wysokim poziomie szkolnictwu jezuici przyciągnęli do Kościoła rzesze wiernych.

▪ *ilustracja, Monachium, ok. 1650 r.*

? Jakich sposobów używali jezuici w walce o przywrócenie dawnej pozycji Kościoła katolickiego?

w 1534 r., a w 1540 r. został oficjalnie zatwierdzony przez papieża. Początkowo jezuici mieli szerzyć chrześcijaństwo wśród muzułmanów. Jednak przedstawiciele tego zakonu zaczęli także nawracać wiernych w krajach objętych reformacją. W ten sposób stali się symbolem kontrreformacji.

Oprócz zwykłych ślubów zakonnych jezuici składali również przysięgę bezwarunkowego posłuszeństwa papieżowi. Na czele ich zgromadzenia stała tzw. grupa dostojników, jednak faktycznie kierował nim dożywotnio generał zakonu, zwany „czarnym papieżem". Zakonnicy musieli być bezwzględnie posłuszni i oddani swoim przełożonym. Kierowali się zasadą: cel uświęca środki. Ich działaniom przyświecała łacińska dewiza *Ad maiorem Dei gloriam* („na większą chwałę Bożą"). Obowiązywała ich ścisła dyscyplina. Loyola nakazywał, aby wyzbyli się prywatnych myśli i pragnień.

Kształcenie posłusznych zakonników rozpoczynało się w trakcie surowego nowicjatu, trwającego o rok dłużej niż w innych zgromadzeniach. Kandydat na jezuitę nie mógł być osobą o słabym intelekcie. W nowicjacie czekały go nie tylko nieustanne modlitwy, ćwiczenia duchowe, w tym asceza, oraz nauka, lecz także ciężka fizyczna praca, obowiązkowa nawet dla synów szlacheckich. Następnie zakonnicy musieli odbyć dziesięcioletnie studia filozoficzne i teologiczne, po których otrzymywali święcenia kapłańskie. Nie mieli obowiązku nosić strojów zakonnych i mieszkać w klasztorach. Uznawano ich za elitę intelektualną katolickiego duchowieństwa. Wśród jezuitów najwyższe funkcje uzyskiwali ludzie ze wszystkich stanów.

Do głównych zadań jezuitów w Europie należały obrona i szerzenie wiary katolickiej. W tym celu zakonnicy toczyli dysputy religijne z protestantami, publikowali literaturę katolicką, zakładali szkoły i nauczali w nich. Ważną rolę odgrywały zwłaszcza prowadzone przez nich szkoły średnie nowego typu. Pierwsze kolegia jezuickie powstały w Rzymie, następnie stosunkowo szybko zorganizowano takie

TEKST ŹRÓDŁOWY

REGUŁY O TRZYMANIU Z KOŚCIOŁEM

Założyciel zakonu jezuitów Ignacy Loyola w swoim traktacie *Ćwiczenia duchowne* zebrał wiele reguł odnowy duchowej dla katolików. Stały się one podstawą najpopularniejszych rekolekcji dla osób zarówno duchownych, jak i świeckich. Wśród nich Loyola zawarł także reguły, których powinien przestrzegać dobry katolik.

Do zachowania prawdziwej postawy, jaką powinniśmy przyjąć w Kościele wojującym, należy przestrzegać następujących reguł.
Reguła 1. Rezygnując z wszelkiego własnego sądu trzeba mieć umysł gotowy i skory do okazania posłuszeństwa we wszystkim prawdziwej oblubienicy Chrystusa, Pana naszego, czyli naszej świętej Matce, Kościołowi hierarchicznemu.
Reguła 2. Pochwalać spowiedź przed kapłanem i przyjmowanie Najświętszego Sakramentu raz w roku, jeszcze bardziej w każdym miesiącu, a jeszcze lepiej każdego tygodnia, z zachowaniem wymaganych i należnych warunków. [...]
Reguła 5. Wychwalać śluby zakonne posłuszeństwa, ubóstwa i czystości i inne sposoby doskonałego wyrzeczenia się. [...]
Reguła 6. Wychwalać relikwie świętych, oddawać im cześć i modlić się do świętych. [...]
Reguła 8. Wychwalać ozdabianie i budowanie kościołów, podobnie jak obrazy – i oddawać im cześć odpowiednio do tego, co przedstawiają. [...]
Reguła 10. Powinniśmy być gotowi do uznania i pochwalania zarówno dekretów i poleceń, jak i obyczajów naszych przełożonych. Chociaż bowiem czasami nie są one godne pochwały, to jednak występowanie przeciw nim czy to podczas publicznych przemówień, czy to w rozmowach z ludźmi prostymi zrodziłoby raczej szemranie i zgorszenie wśród ludzi [...].
Reguła 13. By we wszystkim utrafiać w sedno, powinniśmy być zawsze gotowi wierzyć, iż białe, które widzę, jest czarne, jeżeli się tak wypowie Kościół hierarchiczny [...].

Źródło: św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia duchowne*, tłum. J. Ożóg SJ (skrót od łac. *Societas Iesu* – Towarzystwo Jezusowe, jezuici), Kraków 1996, s. 57–59.

? 1. Wyjaśnij, co oznaczała dla Ignacego Loyoli idea „Kościoła wojującego".
2. Przedstaw reguły zaproponowane przez Ignacego Loyolę, które przeciwstawiały się zasadom obowiązującym w Kościołach reformowanych.

placówki w całej katolickiej Europie. Na początku XVII w. istniało ich już ok. 600. Mogły do nich uczęszczać dzieci zarówno bogatej, jak i mniej zamożnej szlachty, mieszczanie, a nawet chłopi. Uczniowie pochodzili nie tylko z rodzin katolickich, lecz także z protestanckich – jezuici zakładali bowiem, że nauka to najlepszy sposób na nawrócenie.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw reakcję władz Kościoła katolickiego na działania reformatorów.
2. Omów okoliczności zwołania soboru powszechnego w Kościele w XVI w.
3. Wymień reformy przeprowadzone w Kościele katolickim na mocy uchwał soboru trydenckiego.
4. Wyjaśnij przyczyny popularności jezuitów w Europie w XVI i XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Bérenger, *Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych (XV–XVIII wiek)*, tłum. M. Forycki, Poznań 2002.
J. Delumeau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII wieku*, tłum. J.M. Kłoczowski, t. 1–2, Warszawa 1986.
J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1999.

8 EUROPA W OKRESIE WOJEN WŁOSKICH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie przemiany polityczne dokonały się w Europie pod koniec średniowiecza?
2. Które państwa i dynastie decydowały o losach Europy w XV w.?

KRYZYS MONARCHII STANOWYCH

Pod koniec XV i w XVI w. w Europie nastąpił kryzys ustroju monarchii stanowej. Przyczyną tego były przemiany gospodarcze i polityczne, w których efekcie wzrosła rola mieszczaństwa, a spadło znaczenie duchownych i rycerzy. Pozycję Kościoła osłabiła przede wszystkim reformacja, z kolei znaczenie szlachty zmniejszyło się z powodu toczonych w XV w. wyniszczających wojen i zaniku systemu lennego. Ponadto upowszechnienie się broni palnej zmniejszyło rolę ciężkozbrojnej jazdy, w której dotąd służyło rycerstwo. Jej miejsce na polach bitew zajęła piechota, rekrutowana spośród chłopów i mieszczan. W ten sposób szlachta traciła argumenty, którymi wcześniej uzasadniała swoją polityczną dominację.

Sytuację tę zaczęli wykorzystywać władcy, którzy dążyli do wzmocnienia i centralizacji swoich rządów. Aby to osiągnąć, musieli zdobyć przewagę militarną nad możnowładztwem oraz zorganizować sprawną administrację, która osłabiłaby wpływy możnych. Utrzymanie zaciężnych armii wiązało się jednak z dużymi nakładami finansowymi, przekraczającymi stan królewskich skarbców. Pieniądze na to pozyskiwano więc poprzez zastawianie włości królów, konfiskatę majątków kościelnych, sprzedaż urzędów, oddawanie w dożywotnie dzierżawy dochodów królewskich oraz zaciąganie pożyczek u bankierów. Dzięki temu wiele dóbr trafiało do bogatych mieszczan, dysponujących dużym kapitałem. W ten sposób doszło do sojuszu tej grupy społecznej z władcami.

Jednocześnie umacnianie się władzy centralnej spowodowało zmniejszanie się uprawnień administracji lokalnej oraz upadek znaczenia dawnych urzędów dworskich, sprawowanych przez arystokrację. Jej miejsca zajmowały rady, które z czasem przekształcały się w ministerstwa. Funkcje w nich pełniły nie tylko osoby pochodzenia szlacheckiego, lecz także mieszczanie, którzy zdobyli dobre wykształcenie. Z uwagi na swoje potrzeby finansowe władcy stale zwiększali obciążenia podatkowe. Wymagało to zgody silnych jeszcze w połowie XVI w. zgromadzeń stanowych. Szlachta stopniowo traciła jednak swoje uprawnienia na rzecz monarchów. W zamian otrzymywała na własność ziemie stanowiące dotąd jej lenna oraz liczne przywileje ekonomiczne i sądownicze. Zachowała też często prawo do obejmowania stanowisk oficerskich w tworzonych armiach zawodowych. Władcy starali się również pozyskać mieszczan, którym zaoferowano prawo do awansu społecznego dzięki pracy w państwowej administracji.

Na skutek dążeń wielu europejskich władców panujących w XVI w. do centralizacji rządów ustrój monarchii stanowej zaczął przekształcać się w **monarchię absolutną**. W nowym systemie król miał pełną władzę i sprawował ją za pomocą rozbudowanego aparatu biurokratycznego. Przedstawicielstwa stanowe stopniowo odsuwano od udziału w rządzeniu państwem. Monarchia absolutna stała się obowiązującym ustrojem w niektórych krajach europejskich dopiero w XVII w.

IMPERIUM HABSBURGÓW

Niech inni prowadzą wojny, ty, Austrio, żeń się szczęśliwie – to motto przyświecało **Habsburgom** od końca XV w. Swoją potęgę dynastia ta zawdzięczała głównie umiejętnie

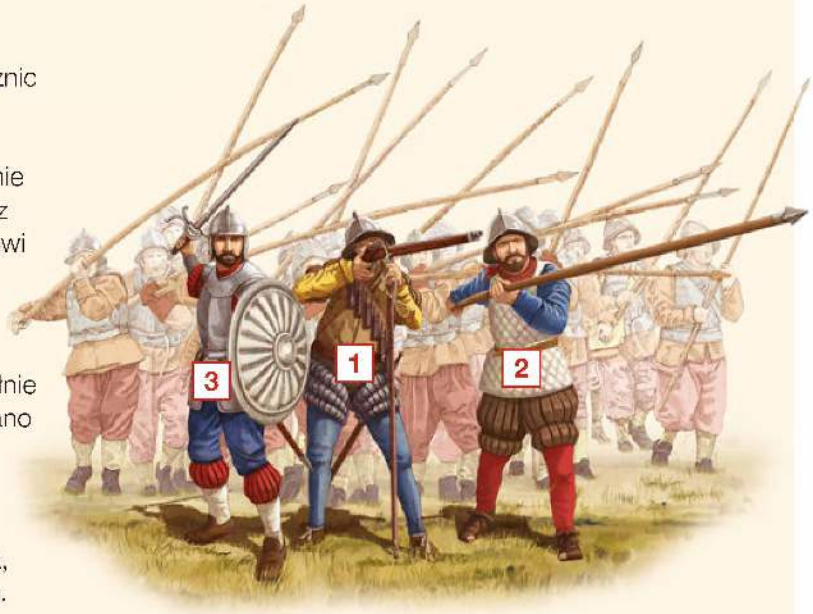
ZMIANY W SZTUCE WOJENNEJ

Koniec średniowiecza i początek epoki nowożytnej to czasy ogromnych zmian w sztuce wojennej. Upowszechniła się wtedy broń palna. Pod koniec XV w. udoskonalono znane już w poprzednim stuleciu armaty oraz ręczną broń strzelecką. Podstawową formacją piechoty w XVI w. stało się tzw. tercios [czyt.: tertjos]. Zmalała rola ciężkozbrojnej jazdy, która dominowała na polach bitew w średniowieczu. Oprócz broni ręcznej coraz większe znaczenie podczas walk odgrywała artyleria. Udoskonalono armaty, tak że stały się mniejsze i łatwiejsze w transporcie. Z tego powodu mogły być wykorzystywane nie tylko podczas oblężeń, ale także w trakcie walk w polu. Rozwój broni palnej pociągnął za sobą także modyfikację technik wznoszenia i zdobywania fortyfikacji. Dotychczasowe mury obronne, podatne na zniszczenia przy pomocy artylerii, zastąpiono fortyfikacjami ziemnymi o większej odporności na ostrzał.

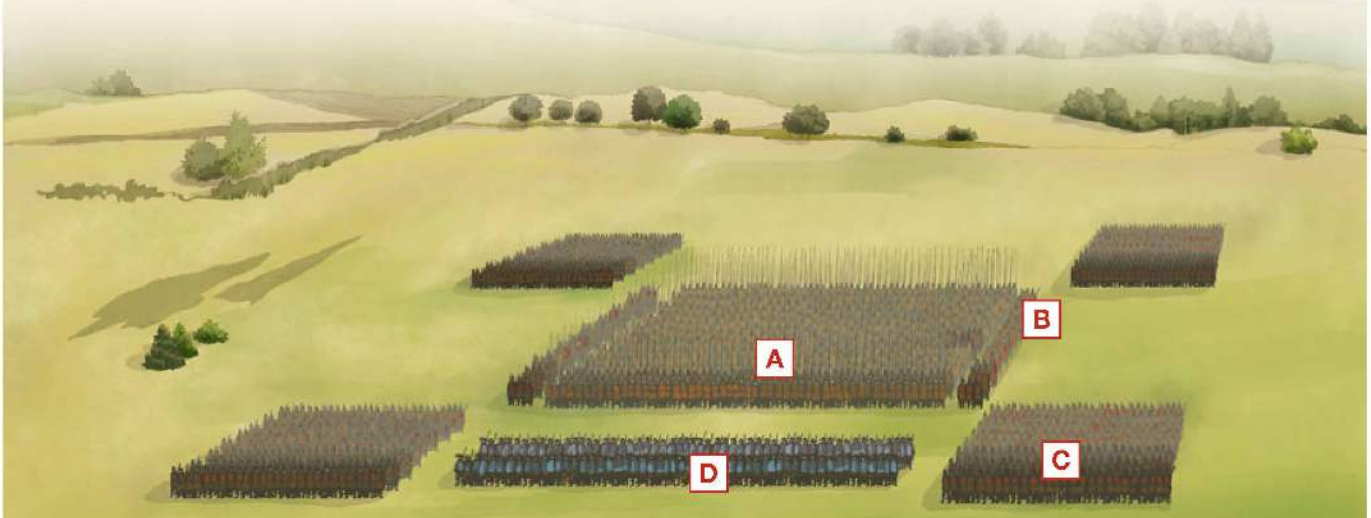
1 **Arkebuzerzy i muszkieterzy** używali rusznic i arkebuzów. Była to broń skomplikowana w obsłudze i niezbyt celna. Jej zasięg wynosił maksymalnie 100–150 m, a oddanie strzału mogło zostać uniemożliwione przez wiatr lub deszcz. Wyszkolonemu żołnierzowi wystrzelenie z niej zajmowało 2 lub 3 minuty.

2 **Pikinierzy** mieli osłaniać arkebuzerów podczas nabijania broni, gdy byli oni zupełnie bezbronni. Zamiast broni palnej wyposażano ich w hełmy, pancerze i długie piki.

3 **Szermierze** przystępowali do walki w momencie, gdy dochodziło do starcia na krótkim dystansie i zarówno broń palna, jak i długie piki przestawały być użyteczne. Uzbrojeni w tarcze i miecze, nosili także zbroje oraz hełmy.

Tercios było prostokątnym szykiem złożonym ze wszystkich rodzajów piechoty: pikinierów A – stanowiących trzon formacji, szermierzy B – osłaniających tyły, arkebuzerów C – działających na rogach, oraz muszkieterów D – ostrzeliwujących wroga. Formację tę ze względu na jej wytrzymałość i siłę nazywano „żywą fortecą".

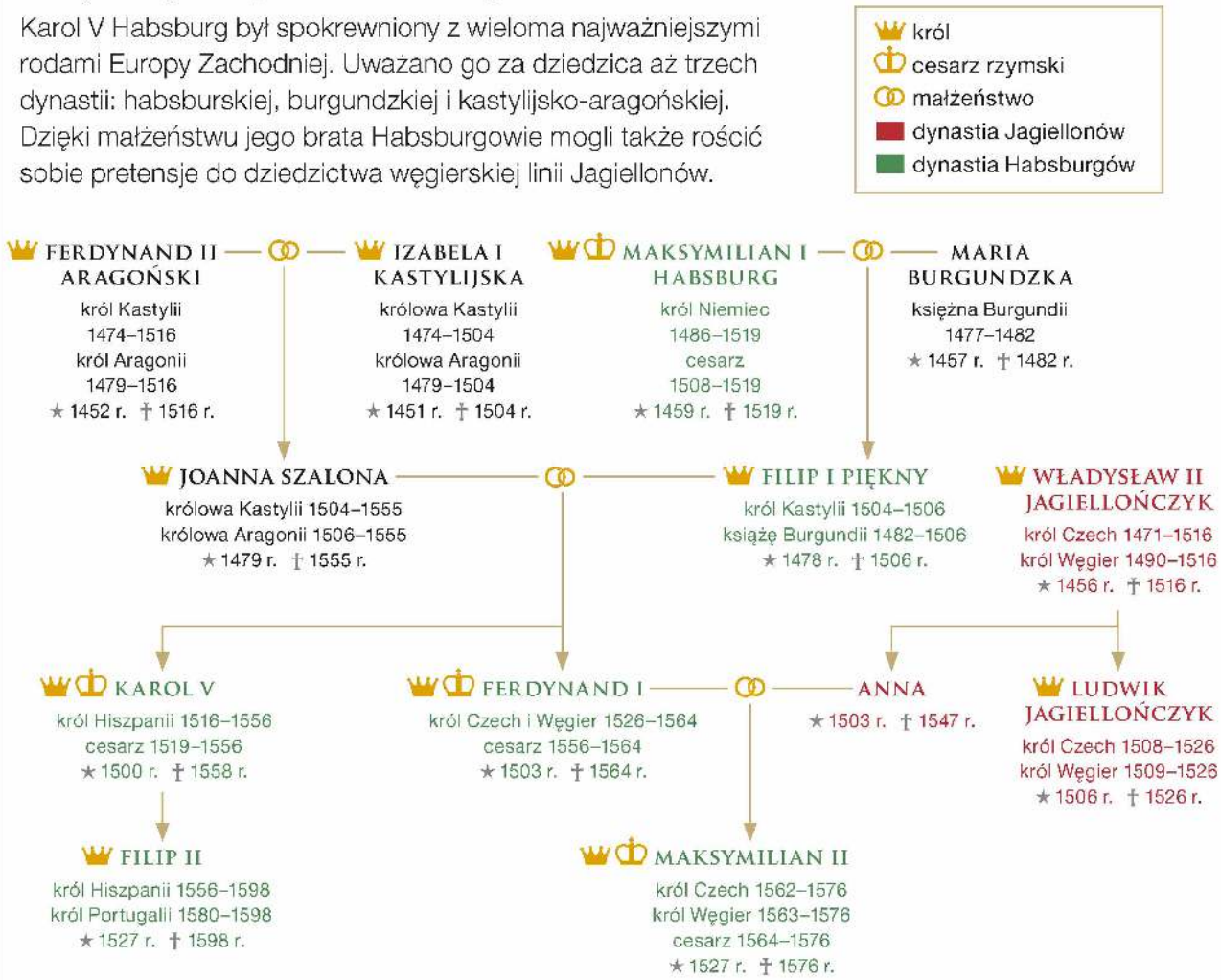

? Jakie rodzaje broni miały wpływ na zmiany w sztuce wojennej w epoce nowożytnej?

TABLICA GENEALOGICZNA

Związki dynastyczne Habsburgów

Karol V Habsburg był spokrewniony z wieloma najważniejszymi rodami Europy Zachodniej. Uważano go za dziedzica aż trzech dynastii: habsburskiej, burgundzkiej i kastylijsko-aragońskiej. Dzięki małżeństwu jego brata Habsburgowie mogli także rościć sobie pretensje do dziedzictwa węgierskiej linii Jagiellonów.

? W jaki sposób Habsburgowie na początku XVI w. sięgnęli po korony wielu królestw europejskich?

aranżowanym małżeństwom. Wcześniej władali oni tylko trzema spośród wielu państw Rzeszy Niemieckiej: Austrią, Styrią i Karyntią. Od XIII w. zaczęli angażować się w politykę Europy Środkowej, przede wszystkim w sprawy dotyczące Rzeszy i Czech. Efektem ich działań było objęcie w 1452 r. tronu cesarskiego przez Fryderyka III Habsburga.

Za twórcę potęgi rodu uznaje się **Maksymiliana I Habsburga**, króla niemieckiego od 1486 r. i cesarza w latach 1508–1519. Władca ten rozpoczął w drugiej połowie XV w. ekspansję na zachodzie Europy. Poślubił Marię Burgundzką, córkę ostatniego księcia Burgundii, dzięki czemu Habsburgowie uzyskali Niderlandy, Flandrię i hrabstwo Burgundii (zwane dziś Franche-Comté [czyt.: frąsz komte]). Następnie pod koniec XV w. Maksymilian ożenił swojego syna Filipa Pięknego z Joanną Szaloną, córką hiszpańskiej pary królewskiej. W ten sposób Habsburgowie przejęli władzę w Królestwie Hiszpanii, które obejmowało niemal cały Półwysep Iberyjski (bez Portugalii) oraz olbrzymie posiadłości zamorskie. Na początku XVI w. do Hiszpanii przyłączono także Sardynię, Neapol i Sycylię.

Inne zaaranżowane przez Maksymiliana małżeństwo przyniosło Habsburgom koronę Czech i Węgier. Z inicjatywy cesarza **Ferdynand**, młodszy syn Filipa Pięknego i Joanny Szalonej, poślubił Annę, córkę Władysława Jagiellończyka, władcy Czech i Węgier.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL V HABSBURG (1500–1558)

Król Hiszpanii i cesarz rzymski z dynastii Habsburgów. W młodości uzyskał niezwykle staranne wykształcenie, m.in. posługiwał się wieloma językami. Chociaż jego ojciec był Niemcem, sam Karol nie uważał się za przedstawiciela tej nacji. Twierdził: *Mówię po hiszpańsku do Boga, po włosku do kobiet, po francusku do mężczyzn, a po niemiecku do mojego konia*. Wielonarodowym imperium Habsburgów zaczął rządzić, gdy miał 16 lat, a trzy lata później został cesarzem. Podczas panowania musiał zmagać się z reformacją w Niemczech oraz kontynuować wojnę z Francją we Włoszech. Starał się także powstrzymywać turecką ekspansję w Europie i Afryce Północnej. Dążył do stworzenia monarchii uniwersalnej, opartej na chrześcijańskiej jedności kontynentu. W 1556 r., po zakończeniu konfliktu religijnego w Niemczech i podpisaniu korzystnego dla protestantów pokoju w Augsburgu (1555), zniechęcony klęską polityczną Karol V abdykował, a potężne imperium Habsburgów zostało podzielone.

W 1515 r. w Wiedniu Habsburgowie i Jagiellonowie zawarli układ, na mocy którego w razie braku męskich spadkobierców Jagiellonów w Czechach i na Węgrzech trony obu krajów miał odziedziczyć Habsburg.

Politykę Maksymiliana I kontynuował jego wnuk Karol, starszy syn Filipa Pięknego i Joanny Szalonej. W 1515 r. przejął on bezpośrednie rządy w Niderlandach, a rok później został królem Hiszpanii (z Sycylią, Neapolem oraz całym imperium kolonialnym). Po śmierci swojego dziadka, w 1519 r., objął także tron cesarski jako **Karol V**. Został wówczas władcą jednego z największych imperiów, nad którym – jak mawiał – nigdy nie zachodzi słońce. Uważał się za moralnego i politycznego przywódcę chrześcijan, dlatego za swoje powołanie uznał walkę z najgroźniejszymi wrogami katolicyzmu – Turkami i zwolennikami reformacji.

FRANCJA I HISZPANIA NA POCZĄTKU XVI W.

Po okresie zmagań w wojnie stuletniej pod koniec XV w. Francja pod rządami dynastii Walezjuszów intensywnie się rozwijała. Doszło wówczas do zjednoczenia większości jej terytorium. Na przełomie XV i XVI w. przyłączono do Francji również Andegawenię, Prowansję i Bretanię. Francuzi przeciwstawili się także zbrojnie przejęciu państwa burgundzkiego przez Habsburgów i w 1493 r. uzyskali księstwo Burgundii i Pikardię. Poza zwierzchnictwem Walezjuszów znalazły się jedynie hrabstwo Artois [czyt.: artła] i Franche-Comté (wschodnia część Burgundii). Spór o ziemie należące wcześniej do władców Burgundii stał się przyczyną rywalizacji francusko-habsburskiej.

W zjednoczonej Francji wzrósł autorytet władzy królewskiej, a osłabła pozycja możnych feudałów i **Stanów Generalnych**. Monarcha skupił w swoich rękach pełnię władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Był też najwyższym dowódcą armii. We Francji zreorganizowano także armię – średniowieczne pospolite ruszenie zastąpiono jednostkami zaciężnymi. Utrzymano je z wprowadzonych przez króla stałych podatków. Rozbudowano lekką jazdę, piechotę i artylerię.

Podobne zmiany wdrożono w tym czasie w Hiszpanii. Również tam zjednoczenie kraju spowodowało wzrost pozycji władców. Przeprowadzono reformy skarbowe, dzięki którym monarchowie uzyskali stałe dochody potrzebne m.in. na utrzymywanie armii. Rozbudowano flotę wojenną, co wiązało się z podbojem Nowego Świata przez Hiszpanów. Przywożone z Ameryki cenne kruszce i zakładane tam kolonie były dodatkowymi źródłami królewskich dochodów. Po objęciu władzy Karol V wszystkie wpływy do skarbca niemal w całości przeznaczał na działania związane z prowadzeniem polityki europejskiej.

EUROPA W PIERWSZEJ POŁOWIE XVI W.

- Królestwo Anglii i kraje od niego zależne
- Królestwo Polskie i jego lenna
- imperium osmańskie i jego lenna
- posiadłości Habsburgów w 1493 r.
- ziemie przyłączone do posiadłości Habsburgów do 1556 r.
- Francja w 1493 r.
- ziemie przyłączone do Francji do 1552 r.
- ziemie w czasowym władaniu Francji
- pozostałe państwa na terenie cesarstwa rzymskiego
- Państwo Kościelne
- państwa unii kalmarskiej do 1523 r.
- granice cesarstwa rzymskiego
- granice Królestwa Węgierskiego do 1541 r.
- ważniejsze bitwy z okresu wojen włoskich
- inne ważniejsze bitwy I połowy XVI w.
- ważniejsze traktaty

RYWALIZACJA FRANCUSKO-HABSBURSKA

Do najważniejszych wydarzeń przełomu XV i XVI w. zalicza się rozpoczęcie walk o **hegemonię** w Europie Zachodniej. Główną rolę odegrały w niej Francja oraz kraje rządzone przez Habsburgów, czyli Rzesza i Hiszpania. Oprócz nich w zmagania wojenne zaangażowały się także państwa włoskie, a pośrednio również Anglia, Szwajcaria i imperium osmańskie. Ze względu na dynastię panującą w Hiszpanii i cesarstwie walki o hegemonię w Europie często określa się jako **rywalizację francusko-habsburską**.

Jej głównym obszarem stał się Półwysep Apeniński, który pod koniec XV w. należał do najważniejszych regionów Europy. Wynikało

? 1. Wskaż kraje wchodzące w skład imperium habsburskiego za czasów cesarza Karola V.

2. Wymień regiony, w których dochodziło do rywalizacji francusko-habsburskiej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYCZYNY WOJEN MIĘDZY FRANCISZKIEM I A KAROLEM V

Historyk i dyplomata włoski z okresu walk między Habsburgami a Francuzami na Półwyspie Apenińskim, Francesco Guicciardini, opisał przyczyny wznowienia konfliktu między mocarstwami w 1521 r.

Wybór ten [Karola V na cesarza] *przygnębił króla francuskiego i tych, którzy we Włoszech byli od niego zależni, a przeciwnie bardzo podniósł na duchu tych, którzy mieli przeciwne myśli i nadzieje, ponieważ widzieli taką potęgę zjednoczoną w rękach jednego księcia* [...]. *A chociaż nie posiadał tyle pieniędzy, co król francuski, to jednak uważano za bardzo ważne, że może zapełnić swoje wojsko piechotą niemiecką i hiszpańską, piechotą o wielkiej cenie i wartości, rzecz, która się miała wręcz przeciwnie z królem Francji. Ponieważ, nie mając w swoim królestwie piechoty, którą by przeciwstawił tamtej, nie mógł mieszać się do wielkich wojen, jak tylko uzyskując z największym kosztem i niejednokrotnie z największą trudnością piechotę krajów zagranicznych: co zmuszało go do utrzymywania wielkim kosztem i pilnością Szwajcarów, znoszenia od nich wielu krzywd, a pomimo tego nie był nigdy zupełnie pewnym ani ich stałości, ani wierności. Nie wątpiono, iż między dwoma książętami młodymi, między którymi istniało wiele powodów do współzawodnictwa i zatargów, musi w końcu zrodzić się najgroźniejsza wojna. Ponieważ król francuski pragnął odzyskać królestwo neapolitańskie* [...] *leżała mu też na sercu sprawa przywrócenia królowi Janowi Nawarry ... Zawsze świeżą była między nimi sprawa księcia Geldrii, która już sama (ponieważ opiekował się nim król francuski, a państwo flandryjskie uważało go za największego wroga) mogło być wystarczająca do pobudzenia ich do walki. Lecz ponad wszystko budziło w umyśle nowego cesarza najgwałtowniejsze podniety księstwo Burgundii, które, zajęte przez Ludwika XI przy sposobności śmierci Karola ks. Burgundzkiego, dziada ze strony matki ojca cesarza, zawsze dręczyło umysł następców.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 221.

? 1. Wymień przyczyny wybuchu walk między cesarzem a władcą francuskim wymienione przez włoskiego dyplomatę.

2. Wyjaśnij, jaką przewagę dawało Karolowi V zjednoczenie pod swoim berłem cesarstwa i Hiszpanii.

to z faktu, że był on doskonale rozwinięty pod względem gospodarczym i kulturalnym, a z powodu położenia stanowił pomost między Europą a Bliskim Wschodem. Jednocześnie Italia była podzielona na wiele skonfliktowanych ze sobą państw, które wydawały się łatwym łupem dla potężnych sąsiadów. Dlatego teren ten stał się miejscem rywalizacji dwóch największych potęg ówczesnej Europy.

Jako pierwszy próbę opanowania Półwyspu Apenińskiego podjął w 1494 r. król Francji Karol VIII. Rozpoczął on w ten sposób konflikt, który przeszedł do historii pod nazwą **„wojen włoskich"** i był toczony z przerwami do 1559 r. Karol VIII planował opanować Królestwo Neapolu, gdzie zamierzał zorganizować bazę wypadową dla nowej krucjaty przeciwko Turkom. Marzył o wyzwoleniu w przyszłości Ziemi Świętej. W latach 1494–1495 armia francuska zdobyła najważniejsze miasta Włoch: Mediolan, Florencję, Rzym i Neapol. Opór stawiły jej dopiero wojska Ligi Weneckiej, zawiązanej przez władców włoskich, Habsburgów i królów Hiszpanii. W Italii rozgorzały zacięte walki, w wyniku których król Francji musiał się wycofać, a Neapol zajęli Hiszpanie.

Działania wojenne wznowił kolejny władca Francji, **Ludwik XII**, ale i on po kilkunastu latach zmagań oraz ciągłych zmian przymierzy w 1511 r. musiał ustąpić z Włoch pod naciskiem Ligi Świętej, którą zawiązali papież oraz władcy Wenecji, Hiszpanii i Anglii.

WARTO WIEDZIEĆ

Sacco di Roma

Po powrocie z niewoli u Habsburgów Franciszek I postanowił, że nie będzie przestrzegać warunków narzuconego mu siłą pokoju. Król Francji zawarł sojusze z byłymi koalicjantami cesarza, m.in. z papieżem, co wywołało szybką reakcję Habsburgów – wojska cesarskie w 1527 r. obległy Rzym i po krótkiej walce zdobyły go. Przez osiem dni łupiły i paliły Wieczne Miasto. Wydarzenia te są nazywane w historii *Sacco di Roma* [czyt.: sakko di roma] (dosł. 'złupienie Rzymu'). Wyjątkowych okrucieństw dopuszczali się wówczas najemnicy niemieccy, tzw. landsknechci. Podczas walk do szczególnie dramatycznych zdarzeń doszło przed bazyliką św. Piotra – niemal wszyscy broniący się tam papiescy gwardziści polegli w zaciętej walce z żołnierzami cesarskimi. Dzięki zdecydowanej postawie gwardii papież Klemens VII zdołał wtedy uniknąć śmierci. *Sacco di Roma* położyło kres włoskiemu renesansowi.

Sacco di Roma doprowadziło do upadku znaczenia Rzymu jako ośrodka kultury i sztuki. Na rycinie landsknechci oglądają swoje zdobycze.

▪ *obraz, Holandia, XVII w.*

? Jakie były konsekwencje zdobycia Rzymu przez wojska Karola V w 1527 r.?

Następny monarcha francuski, **Franciszek I**, również kontynuował wojnę w Italii. Jego wojska w 1515 r. pokonały sprzymierzonych z Habsburgami Szwajcarów i Włochów w krwawej bitwie **pod Marignano** [czyt.: marińjano] i odzyskały Mediolan. Italia została wówczas podzielona na dwie strefy wpływów: północną – rządzoną przez Francuzów, i południową – pod panowaniem Habsburgów. Do dalszych walk na Półwyspie Apenińskim doszło po objęciu tronów Niderlandów, Neapolu i Hiszpanii przez Karola V. Posiadłości Habsburgów otaczały wówczas Francję ze wszystkich stron. W dodatku po stronie nowego cesarza opowiedzieli się papież oraz król Anglii Henryk VIII. Wojna we Włoszech wybuchła ponownie w 1521 r. Wojska cesarskie zajęły Mediolan i wkroczyły na terytorium Francji. Franciszek I szukał wsparcia w całej Europie. Po kilku latach udało mu się odzyskać północne Włochy, jednak w 1525 r. armia cesarza rozbiła Francuzów w bitwie **pod Pawią**, a sam król Francji dostał się do niewoli.

Bitwa pod Pawią rozegrała się podczas oblężenia tego miasta przez siły francuskie. Armia Franciszka I została zaatakowana z dwóch stron: przez siły przybyłe z odsieczą oraz oddziały z obleganego miasta. W wyniku klęski król Francji został pojmany i wywieziony do Madrytu, gdzie rok później cesarz zmusił go do podpisania układu pokojowego, w którym gwarantował władzę Karolowi V w Mediolanie, Burgundii, Genui i Neapolu. Po uwolnieniu Franciszek I nie uznał jednak tych zobowiązań.

▪ *obraz, Birmingham, XVI w.*

POKÓJ W CATEAU-CAMBRÉSIS

Na pograniczu francusko-flandryjskim w 1559 r. podpisano dwa traktaty pokojowe: francusko-hiszpański i francusko-angielski, które zakończyły krwawe wojny włoskie trwające ponad pół wieku. Był to z pewnością sukces Hiszpanii, która pozbyła się najgroźniejszego rywala we Włoszech – Francji. Niepodzielne panowanie na morzach, zdobywanie wielkich bogactw i nowych ziem w Ameryce, a do tego władza na południu Europy – był to szczyt potęgi hiszpańskich Habsburgów. Jednak Francja – choć wyparta z Włoch – nadal pozostawała silnym krajem. Walezjuszom udało się złamać sojusze hiszpańsko-angielskie – pokój między Hiszpanią i Francją przypieczętowało małżeństwo króla Hiszpanii Filipa II z córką króla Francji Henryka II. Pokojowi patronowała także Anglia, która od dziesięcioleci zaangażowana była w walkę o to, by ani Habsburgowie, ani Walezjusze nie uzyskali przewagi na kontynencie.

Zawarcie pokoju w Cateau-Cambrésis między władcą Francji Henrykiem II a królem Hiszpanii Filipem II zakończyło trwające od 1494 r. zmagania między tymi krajami.

▪ *obraz, Hiszpania, 1559 r.*

? Zastanów się, czy podpisanie pokoju w 1559 r. to początek hiszpańskiej hegemonii, czy równowagi europejskiej.

Klęska Francuzów nie zakończyła wojen włoskich. Po stronie przegranych stanęli Anglicy, uznający za naczelną zasadę swojej polityki dążenie do równowagi sił między państwami na kontynencie. Strategia ta chroniła przed nadmiernym umocnieniem się jednej ze stron i pozwalała Anglii odgrywać rolę arbitra. Ponadto wojska cesarskie traktowały Italię jak podbity kraj – łupiły tamtejsze miasta, czym zraziły do siebie włoskich sprzymierzeńców, którzy ponownie poparli Francuzów. Sytuację dodatkowo komplikowało zaangażowanie się w wojnę przeciwko Habsburgom muzułmańskiej Turcji, połączonej z Francją sojuszem.

W przedłużającym się konflikcie żadna ze stron nie uzyskała decydującej przewagi. Został on częściowo zażegnany dopiero po śmierci Franciszka I (1547 r.) i abdykacji Karola V (1556 r.). W 1559 r. strony: francuska, hiszpańska i angielska podpisały **pokój w Cateau-Cambrésis** [czyt.: ka**tu**-kambre**zi**]. Francuzi musieli zrezygnować z posiadłości we Włoszech. W ten sposób jedyną potężną siłą na Półwyspie Apenińskim pozostała Hiszpania, która rządziła Królestwem Neapolu i księstwem Mediolanu. Francja otrzymała za to port w Calais [czyt.: ka**le**] – do tej pory ostatni angielski przyczółek na kontynencie europejskim.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sukcesy polityki dynastycznej Habsburgów z XVI w.
2. Omów przebieg wojen włoskich i ich znaczenie dla Europy.
3. Przedstaw przebieg i skutki rywalizacji francusko-habsburskiej w XVI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grodziski, *Habsburgowie. Dzieje dynastii*, Wrocław 1998.
E.M. Ruiz, *Zarys dziejów Hiszpanii nowożytnej (od końca XV wieku do 1808 roku)*, tłum. M. Forycki, Poznań 2003.

9 MONARCHIE EUROPEJSKIE W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak zakończyły się zmagania francusko-habsburskie w pierwszej połowie XVI w.?
2. Jaki przebieg miała reformacja w Anglii?

WOJNY RELIGIJNE WE FRANCJI

Po zakończeniu wojen włoskich Francja musiała zmagać się z wewnętrznymi problemami. W kraju tym wielu zwolenników znalazła bowiem reformacja. Bardzo popularny stał się zwłaszcza kalwinizm. Mimo że duża część społeczeństwa sprzyjała reformacji, dwór francuski trwał przy katolicyzmie. Dlatego w drugiej połowie XVI w. we Francji doszło do wojen, u których podłoża – obok czynników politycznych – leżała także religia.

Prześladowania protestantów we Francji rozpoczął król Franciszek I Walezjusz, który wprawdzie zawarł przymierze z protestanckimi książętami Rzeszy przeciwko cesarzowi Karolowi V, jednak nie zamierzał tolerować w swoim kraju **hugenotów**. Zagorzałym przeciwnikiem reformacji był także jego syn i następca – Henryk II. Zorganizował on specjalną izbę przy parlamencie, która miała zajmować się walką z herezją. W latach 1551 i 1557 wydał ponadto edykty wprowadzające bardzo surowe kary za sprzyjanie reformacji, posiadanie i rozpowszechnianie zakazanych ksiąg oraz kontakty z mieszkańcami protestanckich miast za granicą. Mimo to działający w ukryciu hugenoci zdołali zorganizować struktury swojego Kościoła, a w dodatku uzyskali poparcie możnych, m.in. spokrewnionego z dynastią królewską rodu Burbonów. Po śmierci Henryka II rządy obejmowali kolejno jego małoletni synowie, jednak faktyczną władzę sprawowała wówczas jako **regentka**, wdowa po Henryku II – **Katarzyna Medycejska**. Był to okres ugodowej polityki wobec hugenotów. W 1562 r. wydano tzw. edykt tolerancyjny, który gwarantował im możliwość odprawiania prywatnych nabożeństw w swoich domach oraz publicznych poza murami miast.

Oblężenie La Rochelle [czyt.: la ro**szel**] przez wojska katolickie w latach 1572–1573 podczas francuskich wojen religijnych.

▪ *gobelin, Francja, XVIII w.*

Edykt tolerancyjny spowodował jednocześnie zaostrzenie walki katolików z hugenotami. Najwięksi wrogowie hugenotów i sprzyjających im Burbonów, książęta z rodu Gwizjuszów, jeszcze w 1562 r. doprowadzili do wymordowania protestantów w Wassy [czyt.: wa**si**]. Hugenoci pod dowództwem księcia Kondeusza i admirała Gasparda de Coligny [czyt.: de koli**ni**] postanowili się bronić. Rozpoczęła się wojna domowa, która trwała z przerwami ponad 30 lat (1562–1594). Walki religijne były jednak tylko tłem konfliktu, w którym uczestniczyły mające różne interesy polityczne i ekonomiczne wpływowe rody książąt francuskich. Przedstawiciele obu stron postępowali niezwykle brutalnie, m.in. zawiązywali spiski i dopuszczali się skrytobójstw. Wspierały ich oddziały cudzoziemskich najemników (głów-

WARTO WIEDZIEĆ

Królobójcy – fanatycy religijni

Ofiarami wojen religijnych byli także niektórzy monarchowie. W skrytobójczych atakach katolickich zamachowców zginęli m.in. namiestnik Niderlandów i dwóch władców Francji. Protestancki książę Wilhelm I Orański został zamordowany w 1584 r. przez fanatycznego katolika, któremu udało się dostać na jego dwór. Katolickim monarchom Francji zarzucano zaś zbyt łagodną politykę wobec innowierców. W rezultacie Henryk III w 1589 r. został ugodzony nożem podczas audiencji przez dominikanina. Z kolei w 1610 r. zamachowiec zamordował Henryka IV, ponieważ uważał, że jego przejście na katolicyzm było tylko pozorne.

Zabójstwo Henryka III Walezego przez dominikanina Jacques'a Clémente [czyt.: żaka kle**mąt**]. Zamachowiec po wyspowiadaniu się i przyjęciu komunii 1 udał się na audiencję, podczas której zadał Henrykowi III cios nożem 2. Dominikanin został zabity przez straże, a władca zmarł kilka godzin później, lecz zdążył przekazać koronę Henrykowi IV Burbonowi 3. Ciało zamachowca zostało rozerwane końmi 4.

▪ *ilustracja, Francja, XVI w.*

? Z jakich pobudek doszło do zamachów na władców Francji oraz Niderlandów?

nie szwajcarskich i niemieckich) oraz sprzymierzeńcy spoza granic Francji – w 1562 r. hugenoci poprosili o pomoc Anglików, a po stronie katolików opowiedzieli się władcy katolickiej Hiszpanii i Sabaudii.

Walczące strony starała się pojednać Katarzyna Medycejska. W 1570 r. doprowadziła ona do pokoju, który był korzystny dla hugenotów. Uzyskali oni wolność religijną oraz dostęp do urzędów, a także zostali objęci amnestią. Gwarancję pokoju miały stanowić: wydanie hugenotom czterech ważnych twierdz (m.in. La Rochelle) i małżeństwo Małgorzaty Walezjuszki, siostry króla Karola IX, z przywódcą protestantów Henrykiem Burbonem, królem Nawarry. Wesele zaplanowano na sierpień 1572 r. Do Paryża przyjechało wówczas bardzo wielu hugenotów. Gwizjusze przekonali

Noc św. Bartłomieja stała się symbolem okrucieństwa wojen religijnych, które opanowały Europę w XVI i XVII w. W rzezi dokonanej przez katolików śmierć poniosło blisko 3 tys. hugenotów. Na obrazie ukazano wiszące przez okno ciało przywódcy protestantów, admirała de Coligny 1, oraz Katarzynę Medycejską 2, która wychodzi z zamku, aby przyjrzeć się stosom trupów.

▪ *obraz, Szwajcaria, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

EDYKT NANTEJSKI

Zapisy Edyktu nantejskiego, kończącego 30-letni okres wojen religijnych we Francji, były kompromisem narzuconym katolikom, którzy wcześniej nie chcieli zapewnić protestantom jakichkolwiek swobód religijnych.

Henryk, z łaski Bożej król Francji i Nawarry, wszystkim obecnym i przyszłym pozdrowienie. [...] *Zarządzamy, że religia katolicka, apostolska i rzymska ma być przywrócona we wszystkich miejscach tego naszego królestwa i krajów nam podległych, gdzie wykonywanie tejże zostało przerwane, zabraniając bardzo wyraźnie wszystkim osobom jakiegokolwiek stanu lub godności pod karami wyżej podanymi niepokoić duchownych w spełnianiu świętej służby, korzystaniu z dziesięcin, owoców i dochodów ich beneficjów oraz wszelkich innych praw i obowiązków, które do nich należą.* [...] *I aby nie pozostawić żadnego powodu do zaburzeń i rozterek między naszymi poddanymi, pozwoliliśmy i pozwalamy wyznawcom* [...] *religii reformowanej żyć i przebywać we wszystkich miastach i miejscach tego naszego królestwa i krajów nam podległych, z tym że nie będą poszukiwani, prześladowani i niepokojeni ani też zmuszani do czynienia czegokolwiek w rzeczach dotyczących religii wbrew ich sumieniu, ani też z powodu tejże poszukiwani w domach i miejscach, w których zechcą zamieszkać* [...].

Pozwoliliśmy również wszystkim panom, szlachcie i innym osobom wyznającym religię reformowaną i posiadającym w naszym królestwie i krajach nam podległych jurysdykcję feudalną lub pełne lenna wojskowe [...] *odprawiać nabożeństwo rzeczonej religii w głównym miejscu zamieszkania, gdy będą tam przebywać* [...].

Zabraniamy bardzo wyraźnie wszystkim wyznawcom rzeczonej religii wykonywania kultu poza miejscami dozwolonemi i wyznaczonemi niniejszym edyktem. Jak również jakiegokolwiek wykonywania kultu rzeczonej religii na naszym dworze i w naszym orszaku, jak również w naszych ziemiach i krajach poza górami, ani też w naszym mieście Paryżu i na pięć mil od rzeczonego miasta. W końcu, aby zjednoczyć lepiej wolę naszych poddanych, jak to jest naszym zamiarem, ogłaszamy wszystkich, którzy wyznają lub będą wyznawać rzeczoną religię, za zdolnych do dzierżenia i sprawowania wszelkich godności, urzędów i obowiązków publicznych jakichkolwiek, królewskich, pańskich lub w miastach naszego królestwa.

Źródło: M. Stolarczyk, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, Rzeszów 1978, s. 130–133.

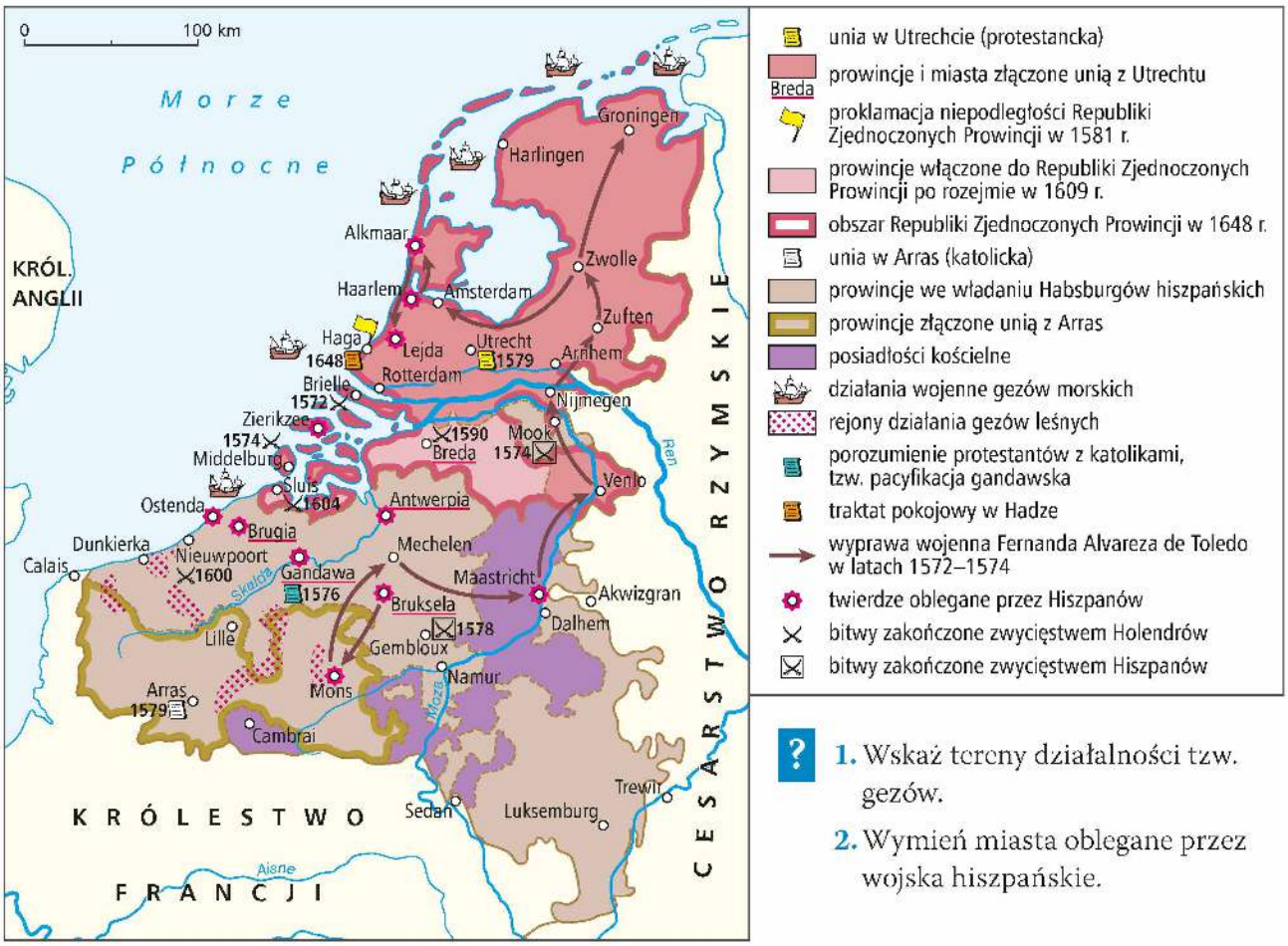
? 1. Omów przywileje, które otrzymali francuscy hugenoci od Henryka IV. Porównaj je z przywilejami Kościoła katolickiego we Francji.

2. Odpowiedz, czy Edykt nantejski wprowadzał całkowitą tolerancję religijną. Uzasadnij swoje zdanie fragmentami tekstu źródłowego.

Karola IX i Katarzynę Medycejską, że jest to znakomita okazja do pozbycia się heretyków we Francji. Już po królewskim ślubie, w **noc św. Bartłomieja** (z 23 na 24 sierpnia 1572 r.), lud Paryża na czele z Gwizjuszami dopuścił się rzezi hugenotów. Zamordowano prawie 3 tys. protestantów oraz ich przywódców (zginął m.in. admirał de Coligny). Oszczędzono króla Nawarry Henryka, który obiecał, że przejdzie na katolicyzm. Pogromy protestantów urządzono także w innych francuskich miastach.

W wyniku tych działań ponownie wybuchła wojna domowa. O władzę w kraju rywalizowały trzy ugrupowania. Na czele pierwszego stał brat i następca Karola IX – Henryk III (pierwszy elekcyjny król Polski). Jego głównym przeciwnikiem był król Nawarry Henryk Burbon, któremu udało się zbiec z dworu w Paryżu i ponownie objąć przywództwo nad hugenotami. Trzecim ugrupowaniem była tzw. Liga Katolicka, której przewodził książę Henryk Gwizjusz. Od imion przywódców walczących stron konflikt został nazwany

NIDERLANDY NA PRZEŁOMIE XVI I XVII W.

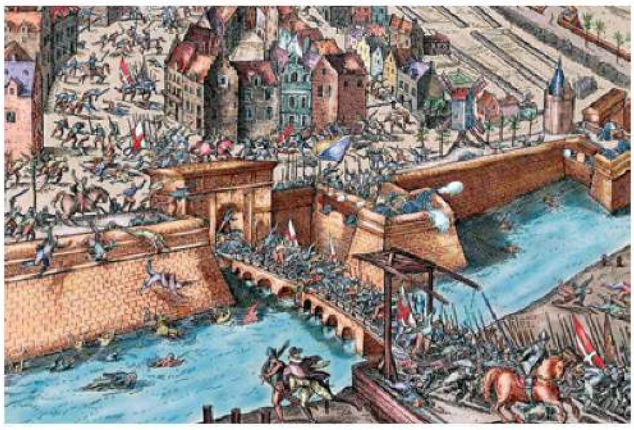

1. Wskaż tereny działalności tzw. gezów.
2. Wymień miasta oblegane przez wojska hiszpańskie.

„wojną trzech Henryków". Jako pierwszy z nich zginął Gwizjusz, zamordowany z rozkazu Henryka III w 1588 r. Rok później fanatyczny mnich zasztyletował Henryka III. W tej sytuacji spadkobiercą tronu francuskiego został król Nawarry, pochodzący w prostej linii od monarchów Francji rządzących w średniowieczu, a ponadto ożeniony z córką i siostrą ostatnich władców z dynastii Walezjuszów. Henryk Burbon zdawał sobie sprawę z tego, że Francuzi, w większości wyznawcy katolicyzmu, nie zaakceptują protestanta na swoim tronie. Po czterech latach wojny o koronę i pokonaniu wojsk Ligi Katolickiej Burbon zdobył Paryż i w 1593 r. przeszedł na katolicyzm. Miał przy tym wypowiedzieć słowa: *Paryż wart jest mszy.* W 1594 r. został koronowany na króla Francji jako Henryk IV. Zakończyło to wojnę domową, gdyż zaakceptowali go zarówno katolicy, jak i hugenoci. W 1598 r. wydał on **Edykt nantejski**, zapewniając protestantom wolność wyznania, prawo do wolności politycznej oraz szereg twierdz.

REWOLUCJA W NIDERLANDACH

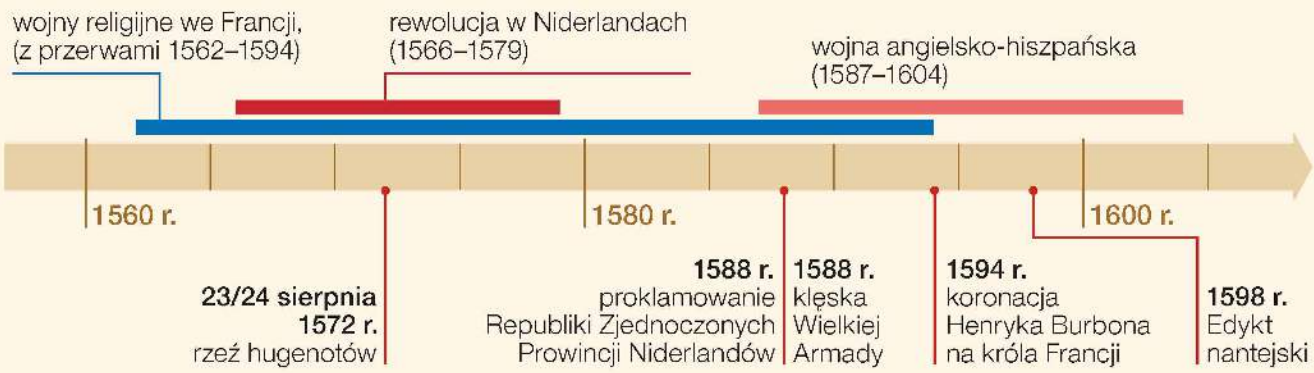
Od końca XV w. Niderlandami władali Habsburgowie, którzy w swoich państwach zdecydowanie zwalczali reformację. Z kolei społe-

Rzeź Antwerpii dokonana przez Hiszpanów 4 listopada 1576 r. doprowadziła do porozumienia protestantów i katolików zamieszkujących Niderlandy przeciwko hiszpańskim Habsburgom. Wymordowanie przez oddziały hiszpańskie 7 tys. mieszkańców Antwerpii przyniosło kres potęgi gospodarczej miasta.

▪ *rycina, Niderlandy, XVI w.*

EUROPA ZACHODNIA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

? Jakie były przyczyny interwencji hiszpańskiej w Niderlandach?

czeństwo Niderlandów, zwłaszcza na północy, chętnie przechodziło na luteranizm, a następnie masowo na kalwinizm. Mimo represji wobec innowierców wprowadzonych przez cesarza Karola V mieszkańcy Niderlandów nie przestali sprzyjać reformacji. Niewiele zmieniło się w okresie panowania jego syna Filipa II, króla Hiszpanii, Neapolu i władcy Niderlandów. W Niderlandach władzę regencyjną sprawowała jego przyrodnia siostra Małgorzata, księżna Parmy, ale faktycznie rządził nimi zaufany króla Hiszpanii – biskup Antoine Perrenot de Granvelle [czyt.: antł**an** per**nu** du grą**wel**], zwierzchnik niderlandzkiego Kościoła katolickiego. Absolutna władza Granvelle'a i podejmowane przez niego prześladowania religijne doprowadziły do powstania silnej opozycji politycznej niderlandzkich protestantów, na której czele stanął książę **Wilhelm Orański**.

W sierpniu 1566 r. niezadowoleni z polityki hiszpańskiej protestanci zniszczyli obrazy w kościołach, co spowodowało eskalację konfliktu. Filip II postanowił stłumić siłą rewolucję w Niderlandach. W 1567 r. nowym namiestnikiem został Fernando Álvarez de Toledo, książę Alba. Wprowadził on represje wobec protestantów i osób zamieszanych w antyhiszpańskie wystąpienia. Wykonano ponad tysiąc wyroków śmierci, a kilkadziesiąt tysięcy ludzi opuściło kraj w obawie przed prześladowaniami. Niektórzy z nich schronili się w lasach i angielskich portach. Niderlandzkich protestantów nazywano pogardliwie „gezami" (fr. *les gueux* [czyt.: le ge] – 'żebracy'; protestantów zaczęto tak określać po tym, jak zwrócili się do księżnej Parmy z prośbą o zaprzestanie represji). Wilhelm Orański udał się zaś do swoich posiadłości w Niemczech i w 1572 r. powrócił do północnych Niderlandów na czele armii. Ogłosił się wówczas namiestnikiem kraju (*stathouder*; czyt.: stedhałder). Sytuacja polityczna sprzyjała niderlandzkim protestantom – poko-

Oblężenie Ostendy przez wojska hiszpańskie w latach 1601–1604 było jednym z najważniejszych epizodów wojny o niepodległość Niderlandów. Zakończyło się kapitulacją miasta.

▪ *obraz, Holandia, XVII w.*

EUROPA W DRUGIEJ POŁOWIE XVI W.

- Królestwo Anglii i kraje od niego zależne
- Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej lenna
- imperium osmańskie i jego lenna
- kraje we władaniu Habsburgów austriackich od 1556 r.
- kraje we władaniu Habsburgów hiszpańskich od 1556 r.
- pozostałe państwa na terenie cesarstwa rzymskiego
- Państwo Kościelne
- granice cesarstwa rzymskiego
- granice państwa zakonu krzyżackiego w Inflantach do 1561 r.
- granice Republiki Zjednoczonych Prowincji po 1581 r.
- szlak floty tureckiej w 1565 r.
- szlak floty tureckiej przed bitwą pod Lepanto w 1571 r.
- szlak floty Ligi Świętej przed bitwą pod Lepanto w 1571 r.
- szlak Wielkiej Armady w 1588 r. i jej odwrót
- miejsce walk Wielkiej Armady z flotą angielską
- ważniejsze bitwy; ważniejsze bitwy morskie
- ważniejsze traktaty
- miejsce rzezi hugenotów w noc św. Bartłomieja

nali Hiszpanów na morzu, a rywalizacja francusko-hiszpańska powstrzymywała Filipa II przed wysłaniem dużej armii do Niderlandów.

Dopiero w 1576 r. do Niderlandów przybył na czele nowych wojsk przyrodni brat Filipa II – Don Juan d'Austria [czyt.: don huan dałstria]. Aby przestraszyć powstańców, jego wojska dokonały okrutnej rzezi ludności Antwerpii. Jednak nie odniosło to pożądanego skutku, a w dodatku przeciwko Hiszpanom wystąpiły południowe, katolickie prowincje Niderlandów, które zawarły z północnymi tzw. **pacyfikację gandawską**. Po kilku latach niderlandzcy katolicy ponownie jednak uznali protekcję Hiszpanii. Przyczynili się do tego sami protestanci, wprowadzający w miastach kalwiński terror.

? 1. Wymień zmiany terytorialne, do jakich doszło w Europie Zachodniej w drugiej połowie XVI w.

2. Wskaż miejsce walk, które zadecydowały o klęsce hiszpańskiej Wielkiej Armady.

W 1579 r. siedem prowincji północnych zawiązało unię w Utrechcie, gwarantującą wolność wyznania (oprócz terytoriów Holandii i Zelandii, gdzie utrzymano jako religię państwową kalwinizm). Stany generalne tych prowincji postanowiły również utworzyć wspólne państwo – **Republikę Zjednoczonych Prowincji Niderlandów**. Na jego czele miał stanąć namiestnik, wybierany spośród członków dynastii orańskiej. Republikę proklamowano w 1588 r., ale Hiszpania, która musiała pogodzić się ze swoją porażką w części Niderlandów, uznała ten kraj dopiero w 1648 r. Południowe prowincje wróciły pod panowanie hiszpańskie.

RYWALIZACJA HISZPAŃSKO-ANGIELSKA

Koniec wojen włoskich i wojny religijne, które wstrząsnęły Francją w drugiej połowie XVI w., spowodowały, że Hiszpania nie musiała czuć się zagrożona ze strony Francji. Rosnące w siłę europejskie i zamorskie imperium **Filipa II** jednak zyskało nowego wroga – Anglię. W 1558 r. rządy objęła tam młodsza córka Henryka VIII, **Elżbieta I**, która uporządkowała kwestie religijne i sytuację wewnętrzną w kraju. Zmieniła także cele polityki państwa, które od tej chwili miało dążyć do pozyskania zamorskich kolonii. Nowe aspiracje Anglików prowadziły do konfliktu z potęgami kolonialnymi – Hiszpanią i Portugalią.

Początkowo Anglicy skupili się na poszukiwaniu północno-wschodniej drogi do Indii. W ten sposób jedna z ich ekspedycji w 1552 r. dotarła do Archangielska, co umożliwiło kupcom z Wysp Brytyjskich handel z Moskwą. Na Atlantyku załogi angielskich okrętów w XVI w. zajęły się przede wszystkim korsarstwem. Napadały na hiszpańskie i portugalskie statki wiozące cenne towary z kolonii i rabowały je. Proceder ten popierała królowa. Jednocześnie Anglicy dysponowali również potężną, dobrze wyposażoną flotą handlową. Dzięki niej postanowili zniszczyć hiszpańsko-portugalski monopol w koloniach. Ich statki kupieckie docierały bezpośrednio do Afryki i Indii. Zakładano tam faktorie handlowe, dzięki którym zdobywano lokalne rynki zdominowane do tej pory przez hiszpańskich i portugalskich kupców. Działania te zaostrzały konflikt między Hiszpanią i Anglią, który dodatkowo nasilany był także przez konflikty religijne i polityczne, m.in. protestanccy Anglicy poparli Wilhelma Orańskiego, który walczył z Hiszpanami w Niderlandach.

Konflikt był także efektem sporów dynastycznych. Filip II planował poślubić angielską królową Elżbietę, a gdy ta odmówiła, zaplanował małżeństwo z królową Szkocji i jednocześnie następczynią tronu w Anglii – **Marią Stuart** [czyt.: stjuart]. Losy szkockiej królowej okazały się dramatyczne. Jako katoliczka nieustępliwie walczyła w swoim kraju z coraz

POSTAĆ HISTORYCZNA

ELŻBIETA I WIELKA

(1533–1603)

Królowa Anglii i Irlandii, młodsza córka Henryka VIII, ostatnia przedstawicielka dynastii Tudorów. Jej matką była Anna Boleyn, skazana przez króla na śmierć, gdy Elżbieta miała 3 lata. W następnych latach przyszła królowa żyła na wygnaniu. Po śmierci ojca nie była bezpieczna, szczególnie gdy władzę przejęła jej starsza siostra, katoliczka – Maria Tudor. Jako protestantka i formalna następczyni tronu Elżbieta stała się wówczas obiektem prześladowań królowej. Gdy w 1558 r. Maria zmarła, Elżbieta wstąpiła na tron. Jej pierwsze decyzje dotyczyły wzmocnienia Kościoła protestanckiego w Anglii i pozbycia się przywróconego przez Marię Tudor zwierzchnictwa papieża. Jej rozważna polityka europejska i zwycięstwo nad Hiszpanią doprowadziły do wzrostu znaczenia Anglii w Europie. Elżbieta nigdy nie wyszła za mąż, choć o jej rękę starali się m.in. car Iwan IV Groźny, książęta francuscy, arcyksiążę Ernest Habsburg, a także król Hiszpanii Filip II. Za jej rządów doszło do rozwoju parlamentaryzmu. Zwłaszcza większą rolę zaczęła odgrywać niższa izba parlamentu – Izba Gmin.

WIELKA ARMADA

Władca Hiszpanii Filip II rozpoczął przygotowania do inwazji na Anglię w 1587 r. Jednak zgromadzone przez niego siły zostały niespodziewanie zaatakowane i zniszczone przez flotę angielską w porcie w Kadyksie. Wydarzenie to opóźniło hiszpańską wyprawę – rozpoczęła się ona dopiero w czerwcu 1588 r. Na pokładach 22 **galeonów** i 108 uzbrojonych statków handlowych znajdowało się ponad 30 tys. marynarzy i żołnierzy. Jednostki te miały dotrzeć do Flandrii, gdzie zamierzano zaokrętować na nie więcej żołnierzy i dopiero wówczas rozpocząć atak. Flota angielska wystawiona przeciwko Wielkiej Armadzie składała się z blisko 200 statków, z czego ponad 30 było jednostkami wojennymi, a reszta – uzbrojonymi okrętami handlowymi. Siłami Elżbiety I dowodzili Charles Howard [czyt.: czarls hołard] i Francis Drake [czyt.: fransis drejk]. Do walk doszło na kanale La Manche. Mniejsze i zwrotniejsze statki angielskie dysponowały także znacznie lepszą artylerią. Po trwających wiele dni zmaganiach flocie angielskiej udało się zniszczyć pojedyncze statki hiszpańskie bez staczania wielkiej bitwy morskiej. Hiszpanie musieli zrezygnować z ataku na Wyspy Brytyjskie i rozpoczęli odwrót. Na Półwysep Iberyjski wróciło jedynie 65 okrętów z ok. 10 tys. żołnierzy i marynarzy.

Okręty angielskie podczas walk z Wielką Armadą na wodach kanału La Manche. Zwycięstwo w starciach z flotą przeciwnika i zadane mu straty sprawiły, że Hiszpanie wycofali się z planów inwazji na Wyspy Brytyjskie.

▪ *obraz, Anglia, XVI w.*

? Jakie czynniki zdecydowały o zwycięstwie Anglików nad Hiszpanami?

silniejszą reformacją. Jednak jej poddani zorganizowali przeciwko niej powstanie i musiała uciekać ze Szkocji. Schroniła się wówczas w Anglii, lecz tam została uwięziona przez królową Elżbietę. Po 18 latach niewoli w **1587 r.** Maria Stuart została stracona pod zarzutem spisku na życie władczyni Anglii.

Śmierć królowej Szkocji stała się pretekstem dla Hiszpanii do rozpoczęcia wojny z Anglią. W **1588 r.** Filip II wysłał przeciwko Anglikom potężną flotę nazywaną **Wielką Armadą**. Do głównych walk morskich doszło na wodach kanału La Manche [czyt.: la mansz]. Mniejsza, lecz lżejsza i bardziej zwrotna flota angielska pokonała Hiszpanów. Jednak pokój między oboma krajami zawarto dopiero w 1604 r. – już po śmierci Filipa II i Elżbiety I. Przegrana oznaczała złamanie potęgi morskiej Hiszpanów i zmieniła układ sił nie tylko w Europie, ale także w koloniach.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw przyczyny wojen religijnych we Francji w XVI w.
2. Omów wydarzenia nocy św. Bartłomieja i ich skutki.
3. Wyjaśnij, jak doszło do wybuchu rewolucji w Niderlandach.
4. Wymień skutki rywalizacji angielsko-hiszpańskiej z drugiej połowy XVI w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Grzybowski, *Elżbieta Wielka*, Warszawa 1989.
E.M. Ruiz, *Zarys dziejów Hiszpanii nowożytnej (od końca XV wieku do 1808 roku)*, tłum. M. Forycki, Poznań 2003.

10 EKSPANSJA TURECKA I EUROPA WSCHODNIA W XVI W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak przebiegały walki państw europejskich z Turkami w XV w.?
2. W jaki sposób księstwa ruskie uniezależniły się od Złotej Ordy?

EKSPANSJA TURECKA

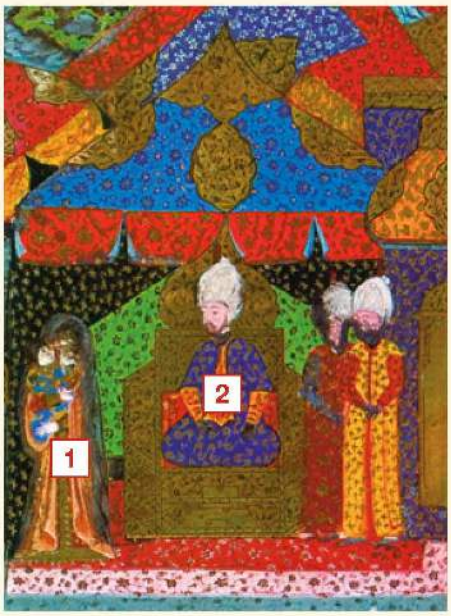
Po zdobyciu w 1453 r. Konstantynopola, w drugiej połowie XV w., Turcy zaczęli sobie podporządkowywać resztę Półwyspu Bałkańskiego. Zajęli ostatecznie Serbię, a ich lennem został wówczas chanat krymski oraz księstwa wołoskie i mołdawskie. Natomiast porażka poniesiona pod Belgradem w 1456 r. na pewien czas powstrzymała ich ekspansję na Węgry. Nieco później kolejne podboje zostały zahamowane przez problemy wewnętrzne imperium osmańskiego oraz wojnę z najgroźniejszym wschodnim przeciwnikiem – Persją. Jednak w **1514 r.** Turcy pokonali potężną armię szacha perskiego w Kurdystanie, a w kolejnych latach podbili Syrię i Egipt.

Największą potęgę Turcy osmańscy osiągnęli za panowania sułtana **Sulejmana II Wspaniałego**. Władca ten podbił Azerbejdżan i Irak oraz dotarł do wybrzeży Indii. Opanował również Trypolitanię (Libię), Algierię i Tunezję. Na terenach tych dominował islam, dlatego władcy Turków udało się odbudować polityczną jedność świata muzułmańskiego.

PODZIAŁ WĘGIER

Na mocy układów z 1515 r. w razie bezpotomnej śmierci Jagiellona władzę w Czechach i na Węgrzech miał przejąć jego szwagier, Ferdynand Habsburg, brat cesarza Karola V. Po klęsce pod Mohaczem i śmierci Ludwika Jagiellończyka Czesi szybko wybrali Ferdynanda na swojego władcę, jednak na Węgrzech pojawiła się opozycja wobec Habsburga na tronie. Ferdynanda poparli magnaci i biskupi, ale szlachta wolała oddać tron jednemu z możnych – **Janowi Zápolyi** [czyt.: **za**poji]. Między zwolennikami tych dwóch węgierskich królów doszło do wojny domowej. Ferdynanda wspierali potężni Habsburgowie, a Zápolyę – Polacy, Francuzi, a także Turcy. Po kilkunastu latach walk, w które zaangażował się Sulejman II, Węgry zostały podzielone na trzy części. Największą, środkową, ze stolicą w Budzie, włączyli do swojego państwa Turcy. Z ziem zachodnich i północnych powstało dziedziczne Królestwo Węgierskie rządzone przez Ferdynanda Habsburga. Na wschodzie utworzono zależne od Turcji księstwo siedmiogrodzkie, w którym władzę miał sprawować syn Jana Zápolyi – Jan Zygmunt. Taki podział Węgier utrzymał się prawie 150 lat.

? Jakie znaczenie dla historii Węgier miały spory polityczne i religijne toczone w XVI w. w Europie?

Królowa Izabela Jagiellonka [1] z małym synem Jana Zápolyi, Janem Zygmuntem, przed sułtanem Sulejmanem Wspaniałym [2] podczas jego pobytu w Budzie w 1541 r. Córka Zygmunta I Starego po śmierci męża walczyła o zapewnienie tronu swojemu synowi.

▪ *ilustracja, Turcja, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

MEMORIAŁ O POWSZECHNEJ KRUCJACIE PRZECIWKO TURKOM

Na początku XVI w. muzułmańskie imperium osmańskie stanowiło duże zagrożenie dla państw chrześcijańskich położonych w Europie Środkowej i Wschodniej. Dlatego ówcześni władcy snuli plany zorganizowania krucjaty przeciwko sułtanowi. W 1517 r. papież Leon X wysłał do europejskich monarchów memoriał o tym, w jaki sposób można przeciwstawić się ekspansji Turków.

To zdaje się nie podlegać dyskusji, mianowicie, czy wojnę należy rozpocząć, ponieważ nie leży to już w naszej mocy; gdy nasz wieczysty i również najpotężniejszy wróg jak największe poczynił i czyni przygotowania celem wypędzenia nas i pozbawienia dobrobytu, majątków, a nawet życia, i jawnie się chełpi [...], *że skoro tylko Wschód ujarzmi, zaraz zwróci swą broń na Zachód i nie spocznie pod żadnym warunkiem, póki nie zagarnie całego chrześcijaństwa.* [...]

Największą przeszkodę stanowiłyby niezgody i spory książąt chrześcijańskich pomiędzy sobą, jeśli jakie obecnie trwają lub wybuchną w przyszłości. Dla wytępienia tego zła, jako nasienia szatana, pożądany jest wprawdzie pokój, lecz przynajmniej należy ustanowić powszechne zawieszenie broni na rok [...]. *To zawieszenie broni umocnią wszyscy książęta najpobożniejszą przysięgą i zabezpieczy się je klątwą wszystkich cenzur kościelnych, także karą pozbawienia królestwa, dóbr, przywilejów i praw.* [...]

Teraz nie zdaje się potrzebne, by więcej książąt równej potęgi było w jednym wojsku; jednak z powodów wypadków ludzkich należy powierzyć dowództwo dwóm, którzy są wielkiej potęgi i powagi [...]. *Do tego najbardziej odpowiednimi są z wielu powodów Jego Ces[arska] Mość i arcychrześcijański król francuski.* [...]

Cała siła wojska polega na piechocie i jeździe pancernej [...]. *Piechotę należy zebrać z tych narodów, które najwięcej poświęcają się służbie pieszej* [...], *jak Szwajcarzy, Niemcy, tzw. landsknechci, Hiszpanie i Czesi.* [...] *Najlepsza jazda pancerna jest francuska i włoska.* [...] *(Okrętów dostarczą oprócz Wenecji i Genui, Neapol, Prowansja, Hiszpania, Portugalia i Anglia.)*

Celem wyprawy ma być Konstantynopol. Na krucjatę można wyruszyć przez Niemcy i Węgry lub przez Dalmację i Ilirię [...]. *Papież uważa również za korzystną dywersję ze strony Węgier i Polski, którym należy dostarczyć w tym celu odpowiednich środków.*

Źródło: *Polityka mocarstw europejskich w okresie 1492–1555*, oprac. W. Pociecha, [w:] *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 29, Kraków 1923, s. 16.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób papież zamierzał przeciwstawić się ekspansji tureckiej w Europie.
2. Wymień nazwy państw europejskich, które zdaniem Leona X powinny uczestniczyć w krucjacie przeciwko Turkom.
3. Wytłumacz na podstawie tekstu źródłowego i informacji z podręcznika, dlaczego planu papieża nie można było zrealizować.

Dzięki temu on i jego następcy mogli przyjmować tytuły kalifów, czyli zwierzchników islamu.

Sulejman Wspaniały wznowił też przerwaną w XV w. ekspansję w Europie. Głównym jego celem stały się Węgry. Terytorium tego kraju od południa i wschodu było otoczone przez obszary zajęte wcześniej przez Turków. Ponadto na początku XVI w. państwo węgierskie było osłabione wewnętrznymi konfliktami i pozbawione silnej armii. W 1521 r. wojska sułtana, złożone z doskonałej piechoty, **janczarów**, zwrotnej jazdy oraz wyposażone w nowoczesną artylerię, zdobyły Belgrad, nazywany „kluczem do Węgier". Po jego zajęciu wojnę wznowiono jednak dopiero w 1526 r. Węgrzy nie uzyskali wsparcia od żadnego z państw europejskich – ani Habsburgowie, ani Jagiellonowie nie byli bowiem zainteresowani wojną z Turkami. Młody król Węgier i Czech **Ludwik Jagiellończyk** przeciwstawił się Turkom **pod Mohaczem**. Bitwa zakończyła

IMPERIUM OSMAŃSKIE W XVI W.

? 1. Wskaż tereny poza Europą opanowane przez Turcję w XVI w.

2. Wymień kraje, którym Turcy osmańscy zagrażali w XVI w.

się klęską wojsk węgierskich i śmiercią króla. Po zwycięstwie wojska tureckie wkroczyły do stolicy Węgier – Budy. Walki o opanowanie całego kraju trwały jeszcze kilka lat i doprowadziły do podziału Węgier na trzy części.

WALKI Z TURKAMI NA MORZU ŚRÓDZIEMNYM

Po opanowaniu Węgier Turcy zaczęli podbój terenów położonych nad Morzem Śródziemnym. Już wcześniej, w 1522 r., opanowali wyspę Rodos, należącą do zakonu joannitów. Sulejman Wspaniały starannie rozbudowywał flotę wojenną, aby z jej pomocą uzyskać panowanie na tamtejszych wodach. W czasie wojen włoskich flota turecka wspomagała francuskie wojska Franciszka I w Italii, walcząc wspólnie przeciwko Habsburgom. Przeciwko Turkom zjednoczyły się państwa chrześcijańskie pod sztandarami Ligi Świętej zwoływanej przez papieża. W 1538 r. u wybrzeży Grecji pod Prevezą okręty tureckie zdołały jednak rozbić wysłaną przez papieża połączoną flotę Hiszpanii, Wenecji i Genui. Zwycięstwo to na kilkadziesiąt lat zapewniło Turkom panowanie w basenie Morza Śródziemnego.

Pod koniec rządów Sulejmana II celem tureckiej ekspansji stała się wyspa Malta, będąca siedzibą joannitów. Panowanie chrześcijan na Malcie przeszkadzało Turkom w opanowaniu środkowej części basenu Morza Śródziemnego. W 1565 r. joannici przetrwali wielkie oblężenie wyspy przez potężną flotę turecką: 9 tys. żołnierzy dowodzonych przez wielkiego mistrza Jeana de la Valette [czyt.: żana de la wa**let**] powstrzymało liczącą 50 tys. ludzi armię turecką, aż do nadejścia odsieczy, która rozbiła przeciwnika.

Po śmierci Sulejmana Wspaniałego kolejny władca Turków, Selim II, próbował kontynuować politykę ekspansji. Dążył on przede

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Lepanto

Wielu historyków uznaje bitwę pod Lepanto za przełom w walkach z Turkami, który zahamował ich ekspansję. Ta najkrwawsza bitwa morska w dziejach rozegrała się u wybrzeży Grecji. Siłami chrześcijańskimi dowodził nieślubny syn cesarza Karola V – Don Juan d'Austria. Składały się one z załóg 206 wiosłowych galer oraz sześciu potężnych wiosłowo-żaglowych galeasów osiągających do 80 m długości. Chrześcijanie mieli olbrzymią przewagę artyleryjską. Turcy wystawili ok. 300 jednostek, ale o mniejszej sile ognia. Najpierw doszło do bitwy artyleryjskiej, a następnie do abordażu, czyli zetknięcia się okrętów i walki wręcz w celu ich zatopienia. Większość okrętów tureckich została spalona i zatopiona, 50 jednostek zdobyli chrześcijanie. Turcy stracili w bitwie ok. 30 tys. żołnierzy i marynarzy. Ponadto z tureckiej niewoli uwolniono kilka tysięcy galerników. Flota Ligi Świętej straciła jedynie 12 galer, lecz liczba osób zabitych i rannych sięgnęła 9 tys.

Bitwa pod Lepanto ukazana na obrazie z epoki. Starcie to z racji swojego znaczenia stało się jednym z popularnych tematów dla twórców zarówno dzieł o tematyce militarnej, jak i religijnej.

▪ *obraz, Europa, XVI w.*

? Dla których państw chrześcijańskich bitwa pod Lepanto miała szczególne znaczenie?

wszystkim do pozbawienia Wenecji posiadłości na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. W 1571 r. Turcy zajęli należący do Wenecjan Cypr. W tej sytuacji papież, Wenecjanie i Hiszpanie zawiązali kolejną Ligę Świętą – przymierze skierowane przeciwko Turkom. W 1571 r. Liga wysłała na wybrzeże Grecji ogromną flotę, która w bitwie morskiej **pod Lepanto** rozbiła siły tureckie. Porażka Turków zahamowała ich ekspansję na tym obszarze, jednak chrześcijanie nie potrafili wykorzystać swojego sukcesu. Wenecjanie, którzy liczyli na zyski z handlu z państwem tureckim, już dwa lata później podpisali z Turkami pokój. Zrzekli się Cypru i zapłacili sułtanowi wysokie odszkodowanie. Natomiast Hiszpanie, zajęci tłumieniem powstania protestanckiego w Niderlandach, zrezygnowali z dalszej wojny, choć mogli wyprzeć Turków z Algierii.

PAŃSTWO MOSKIEWSKIE

W XIV i XV w. państwo moskiewskie zaangażowane było w walkę o uniezależnienie się od Tatarów. Dopiero pod koniec XV w. za panowania **Iwana III Srogiego** Moskwa ostatecznie przestała płacić daninę **Złotej Ordzie**. Władca ten rozpoczął również podbój pozostałych księstw Rusi pod hasłem zjednoczenia terenów zamieszkanych przez ludność prawosławną. Zajął m.in. księstwa: jarosławskie i rostowskie, a także Nowogród Wielki i Twer. Ponieważ poślubił krewną ostatniego cesarza bizantyjskiego, uznał się też za spadkobiercę władców Konstantynopola. Z tego powodu Moskwę określano mianem „trzeciego Rzymu".

W państwie moskiewskim wprowadzono rządy absolutne, zwane **samodzierżawiem**, na wzór tatarski. Władza księcia była wyjątkowo silna, jednak rządził on wspólnie z dumą

EUROPA PÓŁNOCNA I WSCHODNIA W XVI W.

? 1. Wymień tereny zajęte przez Szwecję w XVI w.

2. Podaj, za panowania którego z władców doszło do największego rozwoju terytorialnego państwa moskiewskiego.

bojarską, w której skład wchodzili kniaziowie (książęta) i **bojarzy** (szlachta). Niekiedy książę zwoływał także sobory ziemskie – parlamenty złożone z przedstawicieli bojarów, prawosławnych duchownych oraz mieszczan. Kolejni władcy wzmacniali swoją pozycję, pozbawiając bojarów wcześniejszych przywilejów, a tym samym możliwości wpływania na politykę państwa. Książęta z dynastii Rurykowiczów wprowadzili jednolity system podatkowy, służbę wojskową dla bojarów oraz sądzenie ich przez samego władcę. **Iwan IV Groźny**, wnuk Iwana III, całkowicie odsunął od wpływów dumę bojarską i przejął w kraju rządy absolutne.

Politykę ekspansji zapoczątkowaną przez Iwana III kontynuował jego syn Wasyl III. Zajął on Psków oraz księstwo riazańskie. Syn Wasyla III, Iwan IV, nazywany Groźnym, w 1547 r. jako pierwszy władca moskiewski koronował się na **cara Wszechrusi**. Podobnie jak jego poprzednicy, prowadził podboje, ale jednocześnie dążył do wyjścia Moskwy z izolacji politycznej i gospodarczej w Europie. Dzięki zajęciu chanatów kazańskiego i astrachańskiego Moskwa opanowała szlaki handlowe prowadzące do Azji Środkowej. W okresie jego rządów rozpoczęły się również wyprawy na Syberię, zmierzające do podporządkowania tych obszarów Moskwie.

Iwan IV dążył przede wszystkim do uzyskania dla państwa moskiewskiego dostępu do Bałtyku, co pozwoliłoby na prowadzenie zyskownego handlu z państwami Europy Zachodniej. Moskwa zdobyła wcześniej księstwo nowogrodzkie, dzięki czemu miała dostęp do Zatoki Fińskiej, jednak z powodu na jej znaczne oddalenie od innych portów Iwan IV

POSTAĆ HISTORYCZNA

IWAN IV GROŹNY

(1530–1584)

Wielki książę moskiewski z dynastii Rurykowiczów, a później car Wszechrusi. Na tron książęcy wstąpił w wieku 16 lat, a 16 stycznia 1547 r. ogłosił się carem. W 1555 r. przeprowadził reformę systemu prawnego państwa i usprawnił jego administrację. Iwan IV kontynuował politykę ekspansji swoich poprzedników. W czasach jego panowania do państwa moskiewskiego włączono chanaty astrachański, kazański oraz syberyjski. Car prowadził również podbój ziem ruskich należących do państwa polsko-litewskiego. Jego państwo utrzymywało kontakty handlowe z Anglią. Car słynął z okrucieństwa i prowadził rządy terroru. Zmarł w 1584 r. podczas gry w szachy.

OPRICZNINA

Nazwa 'opricznina' pochodzi od rosyjskiego słowa *opricz*, czyli 'obok', 'osobno'. Terminem tym nie tylko określa się politykę wdrożoną przez Iwana IV Groźnego, ale cały okres w historii Rosji między latami 1565 a 1572. Opricznina została wprowadzona po klęsce poniesionej w wojnie o Inflanty i zdradzie jednego z dowódców, który przeszedł na stronę Polski i Litwy. Nieufny wobec bojarów car postanowił zniszczyć całkowicie jakąkolwiek opozycję wobec swoich rządów. Na obszarach objętych opriczniną odebrano bojarom część majątków, a władzę przejęli w imieniu Iwana IV opricznicy. Pochodzili oni z niższych warstw społecznych (drobna szlachta), a ich celem było sianie terroru i zastraszanie ludzi okazujących niezadowolenie z carskiej decyzji. W okrutny sposób mordowali oni wszelkich przeciwników cara i przeprowadzali masowe deportacje ludności. Dochody z opriczniny zasilały prywatny skarbiec cara. Natomiast pozostałe bojarskie majątki, położone poza opriczniną (tzw. ziemszczyna), zostały obłożone ogromnymi podatkami. Polityka cara doprowadziła do odsunięcia bojarów od wpływu na sprawy państwowe, a miejsce nowej elity władzy zajęli wierni władcy opricznicy.

Iwan IV Groźny 1 wraz z jednym z dowódców opriczników, Malutą Skuratowem 2.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

? W jaki sposób Iwan IV Groźny rozprawił się z bojarską opozycją w państwie moskiewskim?

WARTO WIEDZIEĆ

Zniszczenie Nowogrodu Wielkiego

Iwan IV Groźny był wyjątkowo okrutnym władcą. Nawet za drobne przewinienia wymierzał surowe kary i często przypatrywał się ich wykonywaniu. W 1570 r. na wieść o tym, że władze Nowogrodu Wielkiego, jednego z najbogatszych miast w państwie moskiewskim, pertraktowały z Litwinami, przybył tam ze swoim wojskiem i rozkazał mu rozprawić się z „buntownikami". Polowanie na ludzi trwało miesiąc. Historycy szacują, że zginęło wówczas od 25 do 40 tys. osób. Do wyludnionego i zniszczonego Nowogrodu z rozkazu cara sprowadzono siłą osadników z dalekich stron, ale miasto już nigdy nie odzyskało dawnego znaczenia.

? Poszukaj informacji wyjaśniających, dlaczego mieszkańcy Nowogrodu byli postrzegani przez cara jako zagrożenie.

Sobór św. Zofii w Nowogrodzie Wielkim pochodzący z XI w. znajduje się na tamtejszym kremlu.

▪ *fotografia współczesna, Nowogród Wielki*

zdecydował się na ekspansję w kierunku bogatych Inflant. Wywołało to konflikt z Litwą, Szwecją i Danią. Wojna o Inflanty z Litwą wspieraną przez Polskę wybuchła w latach 60. XVI w. i zakończyła się porażką Moskwy. Iwan IV obarczył odpowiedzialnością za tę klęskę ruskich bojarów. Oskarżył ich o spiski i zdrady. Był to głównie pretekst, by zabrać bojarom przywileje i jeszcze wzmocnić swoją władzę autorytarną. W tym celu Iwan IV wprowadził tzw. **opriczninę**, czyli wydzielił ogromny pas ziemi spod władzy bojarów i podporządkował te obszary bezpośrednio panującemu.

W latach 70. XVI w., po śmierci polskiego króla Zygmunta II Augusta, Iwan IV podjął jeszcze jedną próbę podboju Inflant. Wojska carskie zdobyły wówczas Narwę, dzięki czemu państwo moskiewskie uzyskało bezpośrednie połączenie morskie z Europą Zachodnią. Jednak ostatecznie walki o Inflanty zakończyły się porażką Moskwy i ponownym odepchnięciem jej od Morza Bałtyckiego. Iwan IV Groźny zmarł w 1584 r., a po jego śmierci w państwie moskiewskim na kilkadziesiąt lat zapanował chaos.

SZWECJA W XVI W.

W XVI i XVII w. Szwecja stała się potęgą w basenie Morza Bałtyckiego i odegrała ogromną rolę w polityce europejskiej. W drugiej połowie XV w. i na początku XVI w. Szwedzi i Norwegowie rozpoczęli walkę o zerwanie unii kalmarskiej z Danią, zawartej w 1397 r. Sojusz ten

Krwawa łaźnia sztokholmska została zorganizowana w 1520 r. po zajęciu miasta przez króla duńskiego Chrystiana II. Sąd kościelny oskarżył wówczas przeciwników władcy o herezję i wydał na nich wyroki śmierci. Zostały one wykonane przez władze świeckie. Jednym z zabitych był ojciec przyszłego króla Gustawa I Wazy.

▪ *ilustracja, Szwecja, XVI w.*

dawał bowiem głównie korzyści Duńczykom. Gdy w 1520 r. ponownie zajęli oni Szwecję, a król Chrystian II rozkazał stracić ponad 100 swoich przeciwników (wydarzenie to nazwano „sztokholmską krwawą łaźnią"), Szwedzi zorganizowali powstanie. Na ich czele stanął młody szlachcic Gustaw Eriksson Waza (szw. *vasa* – 'snopek'; wizerunek snopka był w jego herbie rodowym). Dzięki finansowemu wsparciu kupców z Lubeki szybko opanował on Szwecję i Finlandię. Po tych sukcesach 6 czerwca 1523 r. został wybrany przez szwedzki sejm królem i koronowany jako Gustaw I Waza. Oznaczało to ostateczne zerwanie unii kalmarskiej z XIV w.

Nowy władca wprowadził w kraju monarchię dziedziczną i rozpoczął budowę silnego państwa. Ponadto w 1527 r. przyjął luteranizm i przeprowadził sekularyzację dóbr kościelnych, dzięki czemu wzmocnił swoją pozycję. Dwa lata później reformę tę potwierdzili zebrani na synodzie szwedzcy biskupi. Głową zreformowanego Kościoła narodowego został król. Gustaw I wspierał również gospodarkę szwedzką. Za jego rządów doszło do zwiększenia wydobycia rud żelaza, rozwoju hutnictwa i handlu drewnem. Uzyskane dzięki temu dochody wzbogaciły skarbiec królewski. Jednocześnie władca zlikwidował przywileje kupców hanzeatyckich w Szwecji.

Gustaw I i jego następcy dążyli do wzmocnienia władzy centralnej. W kraju nie wykształciły się silne elity posiadające wielką własność. Władza króla opierała się głównie na średniej szlachcie zainteresowanej podbojami i płynącymi z nich zyskami. Wazowie sprawowali rządy, opierając się na przedstawicielstwie

Gustaw I Waza dowodzący żołnierzami podczas walk przeciwko Duńczykom w 1523 r.

▪ *fresk, Uppsala, 1837 r.*

stanowym – **Riksdagu**, w którym oprócz szlachty i mieszczaństwa zasiadali również przedstawiciele wolnych chłopów.

W połowie XVI w. władca szwedzki rozpoczął – zgodnie z oczekiwaniami poddanych – ekspansję w basenie Morza Bałtyckiego. Próbował przy tym wykorzystać rozpad i likwidację państwa zakonu krzyżackiego w Inflantach. W 1557 r. wybuchła tzw. I wojna północna, w której wzięły udział także Dania, Litwa (potem również Polska) i Moskwa. W efekcie tego konfliktu Szwecja uzyskała Estonię.

Po śmierci Gustawa I w 1560 r. władzę przejął jego najstarszy syn Eryk XIV. Uważany był on za zdolnego władcę i początkowo uzyskał duże poparcie poddanych. Jednak w okresie swoich rządów zaczął wprowadzać terror w kraju, co związane było z jego chorobą psychiczną. W 1568 r. został usunięty z tronu przez swojego brata Jana popieranego przez szlachtę. Rządy Jana III upłynęły na walkach z Danią i Moskwą.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw etapy ekspansji tureckiej w Europie, Azji i Afryce.
2. Wymień czynniki, które zadecydowały o sukcesach podbojów Turków osmańskich.
3. Omów politykę wewnętrzną władców Moskwy zmierzających do wprowadzenia w państwie samodzierżawia.
4. Wyjaśnij okoliczności, w jakich władzę w Szwecji przejęła dynastia Wazów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Koneczny, *Jan III Waza i misja Possewina*, Warszawa 2019.
H. Paszkiewicz, *Wzrost potęgi Moskwy*, Kraków 2000.

Podsumowanie rozdziału I
Epoka odrodzenia

1 Cywilizacje pozaeuropejskie

1. W okresie prekolumbijskim w Ameryce żyło blisko 350 wspólnot plemiennych. Liczbę rdzennych Amerykanów zamieszkujących tam pod koniec XV w. ocenia się na 50–75 mln.
2. Najbardziej rozwinięte cywilizacje Ameryki prekolumbijskiej stworzyli Majowie, Aztekowie i Inkowie. Pierwszy lud nie założył jednego dużego państwa, ale wiele miast-państw. Przeciwnie było z Aztekami i Inkami, którzy utworzyli silne imperia, różniące się stopniem scentralizowania władzy.
3. Do największych osiągnięć cywilizacji prekolumbijskich należało wznoszenie okazałych budowli. Na wysokim poziomie stała także astrologia (Majowie, Aztekowie) oraz matematyka. Majowie stworzyli również zaawansowane pismo, zaś Inkowie zbudowali sieć dróg i rozwinęli medycynę. Ponadto stosowali intensywne rolnictwo, hodowali nieznane Europejczykom rośliny i znali sposoby ich przetwarzania.
4. Na innych kontynentach również rozwijały się różne cywilizacje. W Azji silnymi państwami były Chiny, Japonia i państwo Wielkiego Mogoła w Indiach, a w Afryce – Mali, Songhaj i kraje w północnym Sudanie.

2 Wielkie odkrycia geograficzne

1. Do głównych przyczyn wielkich odkryć geograficznych należy zaliczyć wzrost zapotrzebowania na złoto i srebro w Europie oraz poszukiwania nowej morskiej drogi do Indii. Ponadto dla wielu Europejczyków zamorskie wyprawy były szansą na poprawę losu.
2. Pierwsze wyprawy odkrywcze były organizowane przez Portugalczyków. Ich inicjatorem był syn króla Portugalii – Henryk Żeglarz. Duże sukcesy jako odkrywcy odnieśli Bartolomeu Dias oraz Vasco da Gama.
3. W następnych latach wyprawy dalekomorskie zaczęli organizować również Hiszpanie. Skutkiem tego było odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba w 1492 r. Z kolei portugalski żeglarz na służbie hiszpańskiej Ferdynand Magellan jako pierwszy opłynął kulę ziemską.
4. Wyprawy geograficzne doprowadziły do zmiany myślenia o świecie i zapoczątkowały kolonizację nowo odkrytych ziem przez Europejczyków. Mieszkańcy Starego Kontynentu poznali nowe gatunki roślin i zwierząt.

3 Ekspansja kolonialna

1. Już od pierwszych wypraw geograficznych Europejczycy kolonizowali Amerykę i podporządkowywali sobie lokalną ludność. W wyniku ciągłych walk i epidemii przywleczonych z Europy umarła znaczna część Indian.
2. Głównym celem Hiszpanów w pierwszej połowie XVI w. było opanowanie znacznych obszarów w Ameryce Środkowej i Południowej. Doszło do tego m.in. dzięki podbiciu państwa Azteków przez Hernána Cortésa i zajęciu imperium Inków przez Francisca Pizarra.
3. Na opanowanych obszarach Hiszpanie zorganizowali dwa wicekrólestwa: Nową Hiszpanię (Meksyk) i Peru. System ekonomiczno-społeczny (*encomienda*) panujący w tych koloniach opierał się na niewolniczej pracy Indian na ziemiach przyznanych osadnikom z Hiszpanii.
4. Pod koniec XVI w. Anglicy, Francuzi i Holendrzy zaczęli kolonizować Amerykę Północną. W Afryce rozwijało się wówczas tylko osadnictwo holenderskie. W Azji Europejczycy zakładali faktorie handlowe – jedynie na północy tego kontynentu trwała ekspansja Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, które kolonizowało Syberię.

4 Przemiany społeczno-gospodarcze w Europie

1. W XVI stuleciu w Europie nastąpił znaczny przyrost ludności, będący skutkiem zwiększenia produkcji rolnej oraz poprawy warunków życia.
2. W połowie XV w. rozpoczął się dynamiczny rozwój techniki w różnych gałęziach produkcji. Udoskonalono również proces wytwarzania towarów dzięki zastosowaniu systemu nakładczego. Ponadto na szerszą skalę zaczęły powstawać manufaktury.
3. Przeobrażenia w gospodarce z XVI w. wpłynęły na rozwój systemu kapitalistycznego. Pojawiły się weksle i akcje ułatwiające transakcje finansowe. W handlu dalekomorskim znaczącą rolę odgrywały angielskie i holenderskie kompanie handlowe.
4. W wyniku zmian ekonomicznych zachodzących w Europie doszło do podziału kontynentu na dwie strefy – uprzemysłowiony Zachód oraz rolniczy Wschód i Południe. Wstrząsem dla europejskiej gospodarki była inflacja wywołana napływem dużej ilości metali szlachetnych z kolonii.

5 Kultura renesansu

1. W XV i XVI w. przełom w kulturze i sztuce zapoczątkował epokę renesansu. Przemiany te rozpoczęły się we Włoszech, gdzie silną pozycję uzyskało bogate mieszczaństwo, wspierające rozwój sztuki w ramach mecenatu artystycznego.
2. W XIV w. Włosi zaczęli interesować się antykiem. Dzięki tej inspiracji wypracowali nowe formy w malarstwie, rzeźbie, architekturze, filozofii i literaturze. Główną ideą renesansu był humanizm – najważniejszy stał się człowiek i jego działalność. Do wybitnych humanistów należeli m.in. Erazm z Rotterdamu, Niccolò Machiavelli i Thomas More.
3. W sztuce artyści przestali skupiać się jedynie na kwestiach religijnych i zaczęli ukazywać własną wizję świata. We Włoszech do wybitnych twórców należeli: Leonardo da Vinci, Michał Anioł, Sandro Botticelli i Rafael Santi. W innych częściach Europy działali m.in. Jan van Eyck, Pieter Bruegel Starszy, Albrecht Dürer i Hans Holbein Młodszy.
4. W okresie renesansu rozwinęła się również nauka. W medycynie Miguel Servet i Paracelsus poszerzyli wiedzę dotyczącą procesów zachodzących w ciele człowieka. W astronomii Mikołaj Kopernik sformułował teorię heliocentryczną, a Galileusz odkrył m.in. teorię bezwładności.

6 Reformacja i jej skutki

1. Na przełomie XV i XVI w. autorytet duchowieństwa uległ osłabieniu. Wynikało to z negatywnych zjawisk w funkcjonowaniu Kościoła: nepotyzmu, symonii i sprzedawania odpustów. Zostały one skrytykowane w 95 tezach ogłoszonych przez Marcina Lutra w Wittenberdze w 1517 r.
2. Jednym ze skutków reformacji był wybuch powstania chłopskiego w południowych Niemczech w 1524 r. W późniejszym czasie doszło do konfliktu między niemieckimi katolikami i protestantami (I i II wojna szmalkaldzka). Został on zakończony dzięki zawarciu pokoju w Augsburgu w 1555 r.
3. Reformacja dynamicznie rozwijała się m.in. w Szwajcarii. Działało tam dwóch wybitnych reformatorów: Ulrich Zwingli i Jan Kalwin. Drugi z nich był twórcą teorii o predestynacji, która stała się podstawą nowego wyznania chrześcijańskiego, zwanego potocznie kalwinizmem.
4. W 1525 r. Prusy Książęce jako pierwsze państwo przyjęło luteranizm. W kolejnych latach tak samo postąpiły kraje skandynawskie. Natomiast we Francji, w Niderlandach, Szkocji i krajach Europy Środkowej upowszechnił się kalwinizm. W Anglii na mocy Aktu supremacji uchwalonego w 1534 r. ustanowiono Kościół anglikański.

7 Kontrreformacja

1. W reakcji na sukcesy reformacji w Europie część katolickich duchownych zabiegała o zwołanie soboru powszechnego. Postulowane zmiany miały przede wszystkim zapewnić pozostanie wiernych przy Kościele katolickim. Sobór rozpoczął się jednak dopiero w 1545 r. w Trydencie.
2. Sobór trydencki zakończył swoje obrady w 1563 r. Jego głównym ustaleniem w sprawach wiary było uznanie Pisma św. i tradycji katolickiej za źródła dogmatów religijnych. Ponadto postanowiono m.in. o zaprowadzeniu dyscypliny wśród duchowieństwa oraz zreformowaniu i wzmocnieniu organizacji kościelnej.
3. Reforma Kościoła zakładała również powołanie nowych zakonów, które miały wspierać ubogich i chorych oraz zajmować się edukacją. Najważniejszą z tych organizacji było Towarzystwo Jezusowe, założone w 1534 r. przez Ignacego Loyolę. Do jego zadań należało m.in.: bronienie i szerzenie wiary katolickiej oraz zakładanie i prowadzenie szkół.
4. Walkę z reformacją prowadziło także utworzone w 1542 r. Święte Oficjum – sąd kardynalski rozpatrujący sprawy o herezję. Ponadto w 1559 r. ogłoszono *Indeks ksiąg zakazanych*.

8 Europa w okresie wojen włoskich

1. Wskutek zmian społeczno-ekonomicznych, które nastąpiły w Europie Zachodniej pod koniec XV stulecia i w XVI w., osłabła pozycja uprzywilejowanych stanów, wzrosło natomiast znaczenie mieszczaństwa. Dzięki temu władcy mogli umocnić i poszerzyć swoją władzę.
2. Najsilniejszą dynastią w Europie w XVI w. byli Habsburgowie, których potęga narodziła się za rządów Maksymiliana I. Dzięki umiejętnej polityce zdołali oni objąć władzę w cesarstwie, w Niemczech, Czechach, Hiszpanii i na Węgrzech. Najpotężniejszym władcą z dynastii habsburskiej był Karol V.
3. W pierwszej połowie XVI w. zarówno we Francji, jak i w Hiszpanii władca posiadał bardzo silną pozycję. Było to możliwe dzięki przeprowadzeniu w obu krajach odpowiednich reform oraz utrzymywaniu silnych armii.
4. W XVI stuleciu rozpoczęła się długoletnia rywalizacja francusko-habsburska w Europie. W jej wyniku doszło do wybuchu wojen włoskich, trwających z przerwami w latach 1494–1559. Konflikt ten nie doczekał się ostatecznego rozstrzygnięcia. W 1559 r. zawarto pokój w Cateau-Cambrésis.

9 Monarchie europejskie w drugiej połowie XVI w.

1. W drugiej połowie XVI w. we Francji wybuchła wojna religijna między katolikami a hugenotami. Po śmierci króla Henryka II jego żona, Katarzyna Medycejska, uspokoiła na pewien czas sytuację w kraju. Do wznowienia wyniszczających walk doszło w 1562 r.
2. Kolejna wojna domowa wybuchła po tzw. nocy św. Bartłomieja – rzezi hugenotów w Paryżu w 1572 r. Konflikt religijny zakończyła ostatecznie koronacja Henryka Burbona na króla Francji w 1594 r. W 1598 r. zapewniono hugenotom wolność wyznania oraz ograniczoną wolność kultu na mocy Edyktu nantejskiego.
3. Kalwinizm zyskał również poparcie w Niderlandach. Wskutek tego doszło tam do antyhiszpańskiego powstania, na którego czele stanął Wilhelm Orański. W 1588 r. proklamowano Republikę Zjednoczonych Prowincji Niderlandów.
4. W XVI w. doszło do wybuchu konfliktu hiszpańsko-angielskiego. Główną przyczyną sporu były dążenia Anglii do uzyskania własnych kolonii. W 1588 r. król Hiszpanii Filip II wysłał przeciwko Anglikom Wielką Armadę, która poniosła klęskę w starciu z flotą Elżbiety I.

10 Ekspansja turecka i Europa Wschodnia w XVI w.

1. W pierwszej połowie XVI w. władca imperium osmańskiego Sulejman II Wspaniały rozpoczął okres wielkich podbojów. Najpierw zajął Azerbejdżan, Irak i część obszarów w Afryce Północnej. Następnie odniósł zwycięstwo w bitwie pod Mohaczem w 1526 r., które pozwoliło armii tureckiej opanować znaczną część Węgier.
2. Ekspansja Turcji była kontynuowana za panowania Selima II. Zahamowała ją dopiero turecka klęska w bitwie pod Lepanto w 1571 r.
3. Pod koniec XV w. Iwan III Srogi, rządzący Wielkim Księstwem Moskiewskim, rozpoczął podbój ziem ruskich. Jego wnuk, Iwan IV Groźny, został koronowany na cara Wszechrusi. W drugiej połowie XVI w. władca ten podjął nieudaną próbę podboju Inflant. W czasie swojego panowania poprzez opriczninę ograniczył wpływy bojarów w kraju.
4. Na początku XVI w. Szwecja uniezależniła się od Danii. Gustaw I Waza umocnił pozycję monarchy w Szwecji dzięki przejściu na luteranizm i wprowadzeniu ważnych reform. W następnych latach Szwedzi rozpoczęli ekspansję w basenie Morza Bałtyckiego. W 1557 r. wybuchła I wojna północna, wskutek której szwedzkie królestwo podbiło Estonię.

Data	Wydarzenie
1488 r.	dopłynięcie Bartolomeu Diasa do Przylądka Dobrej Nadziei
1492 r.	odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba
1494 r.	traktat w Tordesillas
1494–1559	wojny włoskie
1497–1498	dotarcie Vasco da Gamy drogą morską do Indii
1500 r.	odkrycie Brazylii przez Pedra Álvareza Cabrala
1516 r.	Publikacja *Utopii* Tomasza Morusa
1517 r.	ogłoszenie przez Marcina Lutra 95 tez w Wittenberdze
1519 r.	rozpoczęcie podboju Meksyku przez Hernána Cortésa
1519–1522	opłynięcie kuli ziemskiej przez Ferdynanda Magellana
1524–1526	wojna chłopska w południowych Niemczech
1525 r.	powstanie pierwszego w Europie państwa protestanckiego – Prus Książęcych
1526 r.	bitwa pod Mohaczem
1530 r.	rozpoczęcie podboju imperium Inków przez Francisca Pizarra
1531 r.	powstanie Związku Szmalkaldzkiego
1534 r.	powstanie Kościoła anglikańskiego
1534 r.	założenie Towarzystwa Jezusowego
1536 r.	początek działalności Jana Kalwina w Genewie
1545–1563	sobór powszechny w Trydencie
1547 r.	koronacja Iwana IV Groźnego na cara Wszechrusi
1555 r.	pokój religijny w Augsburgu
1556 r.	abdykacja Karola V
1559 r.	pokój w Cateau-Cambrésis
1562 r.	wybuch wojen religijnych we Francji
1566 r.	wybuch powstania antyhiszpańskiego w Niderlandach
1571 r.	bitwa pod Lepanto
1572 r.	rzeź hugenotów we Francji – tzw. noc św. Bartłomieja
1588 r.	proklamowanie Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów
1588 r.	klęska Wielkiej Armady
1598 r.	wydanie Edyktu nantejskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment dokumentu

20. A zatem papież, mówiąc o całkowitym odpuszczeniu wszystkich kar, nie ma na myśli po prostu wszystkich kar, lecz te jedynie, które sam nałożył.
21. Mylą się więc ci kaznodzieje odpustów, którzy twierdzą, że przez odpusty papieża człowiek zostaje uwolniony od wszelkich kar i zbawiony. [...]
23. Jeżeli jest możliwe udzielenie komuś odpuszczenia wszystkich w ogóle kar, to niewątpliwie otrzymać je mogą tylko najdoskonalsi, a zatem bardzo nieliczni.
27. Wysoko stawiają człowieka ci, którzy twierdzą, że dusza ulatuje natychmiast, gdy tylko zadźwięczy moneta wrzucona do puszki.
28. Jest rzeczą pewną, iż dźwięk monety wrzuconej do puszki może powiększyć zyski i wzmocnić chciwość, lecz wstawiennictwo Kościoła uzależnione jest wyłącznie od woli Bożej. [...]
62. Prawdziwym skarbem Kościoła jest przenajświętsza ewangelia chwały i łaski bożej. [...]
82. Dlaczego jednak papież nie uwalnia wszystkich dusz z czyśćca z przyczyny najświętszej miłości i [...] potrzeby dusz, co byłoby rzeczą najsprawiedliwszą, gdy tymczasem nieskończoną ilość dusz uwolnił (on) dla podłej monety, złożonej na budowę bazyliki – a więc rzeczy małej wagi. [...]
86. Dlaczego również nie buduje papież bazyliki św. Piotra raczej za własne, niż za pieniądze biednych chrześcijan [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 123–125.

a) Wyjaśnij, odwołując się do tekstu, jakie były powody jego powstania.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Tekst przedstawiony w źródle powstał w

A. 1517 r.
B. 1525 r.
C. 1534 r.
D. 1536 r.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, jaki jest stosunek autora źródła do ówczesnej sytuacji panującej w Kościele katolickim. Końcowe fragmenty tekstu zawierają dokładniejsze informacje o papieżu i przyczynach jego postępowania.

Podpunkt b)

1. Przypomnij sobie najważniejsze fakty związane z reformacją. Zastanów się, jakie wydarzenie dało początek rozłamowi w Kościele katolickim w XVI w.
2. W uzasadnieniu podaj, co szczególnie zostało skrytykowane w tekście oraz kto był jego autorem.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Powodem powstania dokumentu było postępowanie papieża, który – chcąc zdobyć fundusze na budowę bazyliki św. Piotra w Rzymie – ogłosił sprzedaż odpustów. Bez pokuty, za pieniądze, można było kupić odpuszczenie grzechów i tym samym rzekomo uzyskać zbawienie. Wywołało to protest mnicha z Wittenbergi Marcina Lutra, który potępił ten proceder w swoim tekście.

Podpunkt b)

A. W źródle jest mowa głównie o sprzedaży odpustów, co zostało poddane krytyce przez autora tekstu. Jako pierwszy oficjalnie potępił ten proceder Marcin Luter. Tekst jest fragmentem 95 tez, które zostały przez niego sformułowane i ogłoszone w 1517 r. To wydarzenie dało początek reformacji w Europie.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło 1. Mapa. Cywilizacje Ameryki prekolumbijskiej

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Było to prawdziwe imperium, administrowane przez hierarchię urzędników, których faktycznym zwierzchnikiem był *Sapa Inca*, mający swą stolicę w Cuzco. [...]. Jako jedyni wśród starożytnych Indian amerykańskich, [...] budowali drogi, a raczej bite ścieżki [...], celem ułatwienia przejścia armii lub urzędników.

Źródło: J.H. Parry, *Morskie imperium Hiszpanii*, Gdańsk 1983, s. 65.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę imperium opisanego w źródle 2.

b) Uzupełnij zdanie.

Obszar, który zamieszkiwali Indianie opisani w tekście, został oznaczony na mapie numerem ?.

2 Źródło 1. Fragment listu dowódcy wyprawy

Ponieważ wiem, że uraduje cię wielkie zwycięstwo, jakim Pan Nasz ukoronował moją podróż, piszę do Ciebie ten (list), z którego dowiesz się, jak przez 33 dni płynąłem z Wysp Kanaryjskich do Indii na okrętach oddanych mi przez najjaśniejszego króla i królową, naszych władców. [...] Pierwszej wyspie, którą odkryłem, nadałem nazwę San Salwador [...]. [...] Wywiedziałem się nienajgorzej od Indian, których schwytałem, że kraj ten nie jest niczym innym, jak wyspą. [...] Z przylądka tego dojrzałem drugą wyspę [...], na wschód od poprzedniej; nazwałem ją od razu Española [Hispaniola].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 1, Rzeszów 1997, s. 62.

Źródło 2. Fragment notatki z wyprawy

Zaczynam [najjaśniejszemu panu] opisywać początek mojej podróży. W mieście Sevilli była mała flota licząca pięć okrętów, gotowa do odbycia długiej podróży. Miała ona odnaleźć Wyspy Moluckie, gdzie znajdują się korzenie. Głównym kapitanem tej floty był [...], szlachcic portugalski [...], który odbył wiele podróży po oceanie [...]. W środę [...] przepłynęliśmy tę cieśninę i wypłynęliśmy na spokojne morze [Ocean Spokojny], po którym żeglowaliśmy trzy miesiące i 20 dni [...].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 1, Rzeszów 1997, s. 64–65.

Na podstawie tekstów i własnej wiedzy, uzupełnij tabelę – wpisz obok źródeł informacje dotyczące opisanych wypraw.

Źródło	Rok rozpoczęcia wyprawy	Dowódca wyprawy	Państwo organizujące wyprawę
1	?	?	?
2	?	?	?

3 **Źródło. Fotografie budowli sakralnych**

A.

B.

Podaj literę, która oznacza zdjęcie przedstawiające budowlę wzniesioną w stylu renesansowym. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do dwóch widocznych na fotografii cech.

4 **Źródło 1. Fragment relacji z epoki**

Albowiem Gwizjusz [...] i inni dostojnicy podniecali tłum do rzezi nadzieją nagrody z łupów i zdobyczy rozgłaszali, że taka jest wola króla. Tak przez cały dzień od brzasku do wieczora podniecona rozbojem i rabunkiem tłuszcza, potrząsając skrwawionymi mieczami, szalała po całym mieście, nie szczędząc starców, kobiet ani dzieci, a zwłoki ofiar dla zabawy wyrzucała przez okna, tak że nie było ulicy ani zakątka, gdzie by nie widziano porozrzucanych ciał pomordowanych. [...] Wówczas to tragarze i najniższy motłoch celem zrabowania odzieży obnażali zwłoki pomordowanych i rzucali je do Sekwany.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 145.

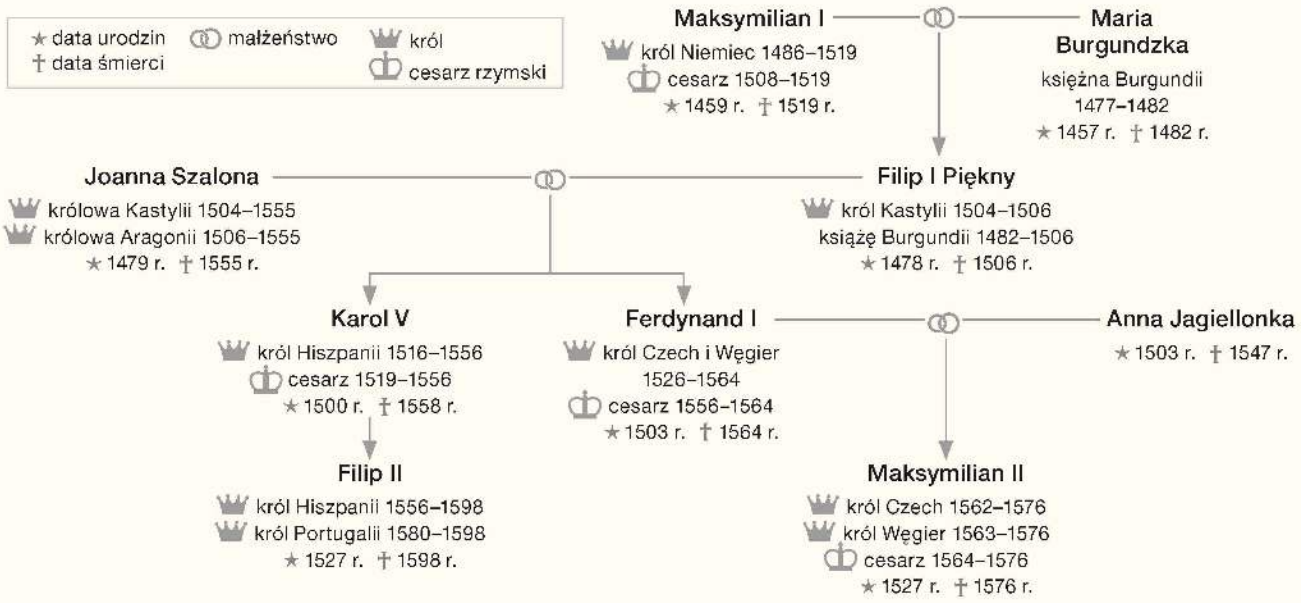
Źródło 2. Fragment traktatu pokojowego

My, [...] oznajmiamy wszem wobec: [...]
3. Nie ma też Cesarski Majestat, My, ani elektorowie, ni książęta, ni stany świętego państwa, prześladować żadnego stanu państwa z powodu (wyznawania) konfesji augsburskiej, ani inną drogą od tej religii wyznania augsburskiego, wiary, obrzędów kościelnych, zarządzeń i ceremonii (nie ma) odrywać, lecz tylko ma pozostawić w spokoju przy tejże religii.
4. W zamian zaś stany, które należą do wyznania augsburskiego, w równej mierze mają pozostawić bez nagabywania przy ich religii rzymski Majestat Cesarski, Nas i elektorów, książąt i inne stany państwa świętego, które stoją przy starej religii.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 137.

Rozstrzygnij, czy źródło 2. jest traktatem pokojowym kończącym konflikt, który został wywołany wydarzeniem opisanym w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obu tekstów.

5 Źródło 1. Fragment tablicy genealogicznej

Źródło 2. Fragmenty opracowania historycznego

Fragment 1.: [...] pokonał długą drogę z Austrii [...] do Flandrii, aby poślubić Marię, księżniczkę Burgundii. [...] Młody, niedoświadczony politycznie książę z dalekiej Austrii stanął w obliczu trudnych zadań. W ciągu następnych trzynastu lat będzie musiał bronić i ochraniać owo burgundzkie dziedzictwo, prowadzić wojny jedna po drugiej [...].

Fragment 2.: [We władcy] powoli dojrzewała decyzja, aby zejść ze sceny światowej polityki i zdjąć ze swoich barków ciężar odpowiedzialności za ogromne cesarstwo [...]. [...] Jednak ostatni cios zadały mu [...] wymuszona ucieczka z Innsbrucka, klęska pod Metzem, rozłam chrześcijaństwa, nie tak dawno ustanowiony prawem Rzeszy. Augsburski pokój religijny gwarantował stanom Rzeszy, a więc książętom, rycerzom i miastom, swobodę praktyk religijnych.

Źródło: F. Weissensteiner, [...] *Krwawy ród Europy*, Warszawa 2011, s. 71, 120.

a) Podaj nazwę dynastii, której męscy członkowie zostali ukazani na tablicy genealogicznej.

b) Każdemu fragmentowi tekstu ze źródła 2. przyporządkuj właściwą osobę. Wybierz je spośród postaci ze źródła 1.

Fragment 1. – ?

Fragment 2. – ?

▪ *Zawieszenie dzwonu Zygmunta* (fragment) – obraz Jana Matejki z XIX w.

II

„ZŁOTY WIEK" RZECZYPOSPOLITEJ

1 Społeczeństwo państwa Jagiellonów w XVI w.

2 Polska gospodarka w „złotym wieku"

3 Rozwój demokracji szlacheckiej

4 Panowanie ostatnich Jagiellonów

5 Rzeczpospolita Obojga Narodów

6 Reformacja i kontrreformacja

7 Pierwsza wolna elekcja

8 Rządy Stefana Batorego

9 Renesans w Rzeczypospolitej

1 SPOŁECZEŃSTWO PAŃSTWA JAGIELLONÓW W XVI W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak wyglądał podział społeczeństwa w średniowieczu?
2. Które miasta odgrywały największą rolę ekonomiczną w Polsce w XV w.?

OBSZAR I ZALUDNIENIE PAŃSTWA JAGIELLONÓW

W momencie śmierci Kazimierza Jagiellończyka w 1492 r. terytorium Polski było niemal dwa razy większe niż to, nad którym władzę obejmował w 1333 r. Kazimierz Wielki. W ówczesnej Europie zarówno Królestwo Polskie, jak i Wielkie Księstwo Litewskie były uważane za kraje rozległe i ludne. Granice złączonych unią personalną Polski i Litwy rozciągały się od Morza Bałtyckiego aż po Dniepr w pobliżu Morza Czarnego oraz od Poznania po Smoleńsk. Pod koniec XVI w. (po rozejmie w Jamie Zapolskim w 1582 r.) obszar Rzeczypospolitej wynosił niemal 815 tys. km^2, a w pierwszej połowie XVII w. wzrósł jeszcze do prawie 1 mln km^2.

Według szacunków demograficznych na przełomie XV i XVI w. na tak dużym terytorium zamieszkiwało od 6 do 7 mln ludzi. Jednak już pod koniec stulecia liczba ta wzrosła do 7, a nawet 8 mln ludzi. Dawało to średnią gęstość zaludnienia na poziomie 9 osób na km^2. Dla porównania w drugiej połowie XVI w. Rzeszę Niemiecką zamieszkiwało 12 mln ludzi (29 osób na km^2), Francję 16–17 mln (36 osób na km^2), a Włochy 11 mln (38 osób na km^2).

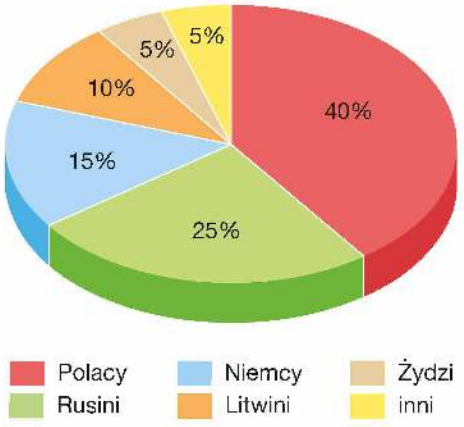
Zdecydowanie więcej ludności mieszkało w zachodniej części Rzeczypospolitej (Wielkopolska, Pomorze Gdańskie, Małopolska, Mazowsze) niż na terenach wschodnich (Kijowszczyzna, wschodnia Litwa). Na zachodzie państwa znajdowało się także znacznie więcej osad wiejskich i miast, które dodatkowo były silniejsze ekonomicznie.

Na wzrost demograficzny w Rzeczypospolitej w XVI w. wpływ miał przede wszystkim rozwój terytorialny państwa, ponieważ przyrost naturalny utrzymywał się na dość niskim poziomie. Przyczyną tego były wysoka śmiertelność niemowląt i matek tuż po porodzie, choroby dzieci oraz powracające epidemie dżumy (a także innych chorób o podobnych objawach). Ponadto zjawiska klimatyczne (powodzie, susze, ataki szarańczy) powodowały wzrost cen żywności i klęski głodu. Nie odnotowano w tym czasie żadnych większych migracji ludności. Dochodziło raczej do wewnętrznych przesunięć ludności z zachodu na wschód.

WIELOETNICZNA RZECZPOSPOLITA

Społeczeństwo państwa polsko-litewskiego było bardzo zróżnicowane pod względem etnicznym i językowym. W rozległym kraju dominowali Polacy, Rusini (Ukraińcy i Białorusini) oraz Litwini. Pierwsi zamieszkiwali głównie obszary Korony, czyli terytoria należące współcześnie do państwa polskiego. Północną część Wielkiego Księstwa Litewskiego (Żmudź i Auksztota, odpowiadające terytorium dzisiejszej Litwy) zasiedlali Litwini.

Szacunkowy podział etniczny Rzeczypospolitej w XVI w.

Z kolei na terenach obecnej Białorusi oraz współczesnej Ukrainy (wchodzących wówczas w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego) dominującą grupą etniczną była ludność ruska. Podział ten jednak w zdecydowanej większości dotyczył tylko ludności chłopskiej. Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego i wschodnich obszarów Korony Polskiej ulegała bowiem stopniowo kulturowej i językowej polonizacji, utożsamiając się w ten sposób z modelem ustrojowym Rzeczypospolitej. Dawało jej to bowiem wiele korzyści, takich jak zrównanie w prawach z polską szlachtą i możliwość współuczestniczenia w rządzeniu państwem. Mimo to zachowała ona poczucie lokalnego patriotyzmu (litewskiego lub ruskiego).

Na obszarze Rzeczypospolitej zamieszkiwała również liczna **ludność żydowska**. Żydzi zaczęli osiedlać się w Polsce już w XIV w., szukając schronienia przed prześladowaniami spotykającymi ich w Europie Zachodniej. Uzyskali liczne przywileje i posługiwali się własnym prawem. W miastach zajmowali się handlem i rzemiosłem, a na wsiach prowadzili karczmy. Na południowym wschodzie Rzeczypospolitej w dużych miastach mieszkali **Ormianie**. Osiedlili się tam pod koniec średniowiecza, uciekając przed ekspansją turecką. Najwięcej Ormian mieszkało we Lwowie i w Kamieńcu Podolskim, a od końca XVI w. także w Zamościu. Zajmowali się głównie handlem, pośrednicząc przede wszystkim w wymianie towarów ze wschodnią Europą i z Kaukazem. Podobnie jak Żydzi tworzyli zwarte wspólnoty mające własny samorząd i sądownictwo.

W miastach Korony i Prus Królewskich dużą grupę etniczną tworzyli **Niemcy**. W znacznej większości byli to potomkowie osadników

ŻYDZI W RZECZYPOSPOLITEJ

W wyniku fali migracji oraz wskutek dużego przyrostu naturalnego w ciągu XVI w. liczba Żydów w Rzeczypospolitej wzrosła z kilkudziesięciu do prawie 300 tys. Ich największe, kilkutysięczne skupiska znajdowały się w Krakowie, Poznaniu, Lublinie i we Lwowie. Żydzi masowo migrowali również na ziemie wschodnie Rzeczypospolitej (Podlasie, Wołyń, Ruś Czerwona), gdzie mieszkali w miastach i na wsi. Nie asymilowali się oni z innymi grupami ludności. Wyróżniali się również zwyczajami żywieniowymi. Mogli spożywać tylko żywność koszerną, tzn. określone produkty, które produkowano i spożywano według ścisłych zasad, a zwierzęta na mięso musiały być zabijane w specjalny sposób (ubój rytualny). Tworzyli zamknięte społeczności (getta), mające własny, cieszący się królewskimi przywilejami, samorząd (kahał). Kahały kierowały życiem społecznym, gospodarczym i religijnym wspólnoty. Gmina żydowska stawała się w ten sposób odrębną jednostką administracyjną. Polskie prawo gwarantowało Żydom także wolność osobistą i swobodę wyznania. Od końca XVI w. w Koronie (a w następnym stuleciu także na Litwie) organizowano tzw. waady – zjazdy, w których uczestniczyli przedstawiciele kahałów. W trakcie tych zebrań zajmowano się m.in. rozdziałem podatków między poszczególne gminy oraz uchwalano prawa regulujące ich funkcjonowanie.

Bima w synagodze zbudowanej w Tykocinie w 1642 r. Miejsce to stanowiło centrum domu modlitwy i służyło do wykładania i czytania Tory. Odgrywało także rolę mównicy, z której kantor prowadził modły.

▪ *fotografia współczesna, Tykocin*

? Dlaczego Żydzi często uznawani są za odrębny stan społeczny?

Dom podcieniowy w miejscowości Żuławki w woj. pomorskim stanowi przykład architektury wznoszonej przez olędrów. Charakterystyczny podcień 1 ułatwiał rozładunek wozów, na których zwożono plony.

▪ *fotografia współczesna, Żuławki*

przybyłych jeszcze w średniowieczu. Zajmowali się głównie handlem i rzemiosłem, utrzymując przy tym wzmożone kontakty gospodarcze i kulturalne z miastami niemieckimi. W Wielkopolsce i Prusach Królewskich mieszkała szlachta pochodzenia niemieckiego, która z czasem się spolonizowała. W zachodniej Polsce osiedlali się Szkoci. Ponadto zamieszkali tam, a także na Żuławach i Mazowszu, holenderscy **menonici** (jeden z odłamów protestantyzmu), nazywani w Polsce olędrami. Byli oni emigrantami wyznaniowymi. Olędrzy trudnili się przede wszystkim rolnictwem, a Szkoci – obwoźnym handlem. Na obszarze Litwy właściwej (Auksztota), Wołynia i Rusi Czerwonej mieszkali również Karaimi – lud pochodzenia tureckiego. W Wielkim Księstwie Litewskim i na Podolu znajdowały się skupiska Tatarów, a całe państwo przemierzali wędrowni Cyganie.

PODZIAŁ SPOŁECZNY LUDNOŚCI

Społeczeństwo państwa polsko-litewskiego w XVI w. miało charakter stanowy. Składało się z czterech stanów społecznych: **szlachty**, **duchowieństwa**, **mieszczaństwa i chłopów**, które różniły się między sobą pozycją prawną. W XV w. władzę w państwie oraz przywileje prawne i ekonomiczne uzyskał mało liczebny

WARTO WIEDZIEĆ

Sytuacja kobiet

W XVI w. kobiety w społeczeństwie polskim miały znacznie gorszą pozycję niż mężczyźni. Nie cieszyły się żadnymi prawami politycznymi, dlatego nie wolno im było sprawować ani urzędów, ani funkcji w administracji. Dorosłe kobiety nie mogły same złożyć pozwu sądowego, a w sądach musiały występować z mężem lub opiekunem prawnym. Jedynie wdowy miały możliwość zeznawać w swoim imieniu. Kobiety miały również ograniczone prawo do dziedziczenia. Wprawdzie córki szlacheckie dopuszczano do dziedziczenia po ojcach, ale otrzymywały one jedynie ¼ jego majątku, podczas gdy synowie dostawali ¾ dóbr. Starano się też, aby swoją część otrzymywały w rzeczach ruchomych lub pieniądzach, unikając oddawania im nieruchomości. Miało to służyć pozostawieniu ziemi i domów w rękach męskich spadkobierców. Ograniczony był też poziom wykształcenia kobiet. Mogły na nie liczyć tylko niektóre szlachcianki oraz mieszkanki miast. Kobiety nie uczęszczały ani do szkół, ani na uniwersytet. Mogły jedynie zdobywać wiedzę w domu. Aktywność kobiet dotyczyła zazwyczaj macierzyństwa i prac w gospodarstwie domowym. W mieście prowadziły także stragany, pracowały jako służba domowa, pełniły funkcje akuszerek. Warto zauważyć, że reformacja wpłynęła na poszerzenie wśród kobiet umiejętności pisania i czytania.

? Jaka była pozycja kobiet w XVI w.?

Młoda żona szewca przędzie len, z którego wyrabiano w XVI w. tkaniny na własne potrzeby. Mieszczanka ma na sobie suknię z renesansowymi rozciętymi rękawami oraz z widocznymi wyciągniętymi fałdkami z koszuli rękawów.

▪ *miniatura, Kraków, 1505 r.*

Struktura społeczeństwa Rzeczypospolitej

stan szlachecki, który stanowił ok. 6% społeczeństwa. Natomiast w najgorszej sytuacji znajdował się najliczniejszy stan chłopski (od 70 do 80% ludności). Jego przedstawiciele w większości byli poddanymi panów feudalnych, którzy byli właścicielami uprawianej przez nich ziemi. Poddaństwo polegało również na „przywiązaniu chłopa do ziemi" (wynikającym z zakazu opuszczania wsi), a także władzy sądowej pana feudalnego nad całą społecznością wiejską.

Mieszczaństwo liczyło w Rzeczypospolitej od 15 do ok. 20% ludności. Mimo to jedynym dużym miastem liczącym pod koniec XVI w. ponad 50 tys. mieszkańców (wraz z przedmieściami) był Gdańsk. Pozostałe ośrodki były znacznie mniejsze. U schyłku stulecia Kraków wraz z Kleparzem zamieszkiwało ok. 20 tys. ludzi, Toruń i Elbląg po ok. 15 tys., a Poznań i Lwów po ok. 10 tys. ludzi. Inne miasta liczyły zaledwie po kilka tysięcy mieszkańców. W XVI w. pozycja miast była stale osłabiana przez sprawującą władzę szlachtę. Stało się to o tyle łatwe, że mieszczaństwo było wewnętrznie rozbite, a każde miasto zabiegało jedynie o przywileje dla siebie. Dlatego nie stworzyły one wspólnej reprezentacji. Poza tym odsuwanie przedstawicieli miast od polityki było także spowodowane obcym pochodzeniem (najczęściej niemieckim) miejskiego patrycjatu.

Duchowieństwo na terenach Polski i Litwy przed reformacją było związane głównie z kościołami prawosławnym i katolickim. Ogólnie szacuje się, że ta grupa społeczna stanowiła niewiele, ok. 0,2% do 0,5% ludności państwa. Uprzywilejowaną pozycję miało duchowieństwo katolickie jako reprezentacja wyznania państwowego. W XVI w. w środowisku tym trwał proces eliminacji z niego przedstawicieli chłopstwa i mieszczaństwa. Interesy Kościoła i szlachty nie zawsze były zgodne, jednak na ogół zwyciężała solidarność stanowa i starano się wypracować kompromis.

Oczywiście w obrębie każdego stanu występowały znaczne dysproporcje majątkowe. Wśród szlachty, mieszczaństwa i chłopstwa byli zarówno ludzie zamożni, jak i żyjący na skraju nędzy. Zdarzało się niekiedy, że chłop był bogatszy od nieposiadającego ziemi szlachcica. Jednak o przynależności do stanów decydowało urodzenie. Tylko w przypadku duchownych miał znaczenie ich osobisty wybór.

Istniały również grupy ludności, których nie można zakwalifikować do wymienionych stanów. Byli to tzw. **ludzie luźni**, często nieposiadający stałego miejsca zamieszkania i zajęcia. Zaliczali się do nich głównie przedstawiciele marginesu (żebracy i przestępcy), ale także często przemieszczający się pracownicy sezonowi czy służba domowa.

Miecznik, czyli rzemieślnik wyrabiający miecze, podczas pracy w swoim warsztacie, ukazany na ilustracji z *Kodeksu Baltazara Behema*, który zawiera spisane przywileje, statuty i ustawy cechowe Krakowa oraz ilustracje prezentujące miejscowych rzemieślników i kupców.

- *miniatura, Kraków, 1505 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWY ANTYMIESZCZAŃSKIE

Silne ekonomicznie miasta mogły stanowić konkurencję dla szlachty. Dlatego jej przedstawiciele wykorzystali swoją pozycję w państwie w celu ograniczenia roli i praw mieszczaństwa.

Ustawa sejmu toruńskiego z 1520 r.

Postanawiamy, iż gdyby jaki szlachcic w mieście lub miasteczku naszym [...] *za zbrodnię gwałtu przez urząd miejski schwytany został, wówczas taki szlachcic* [...] *ma być zamknięty w ratuszu miasta lub miasteczku, gdzie będzie schwytany. Potem urząd miasta lub miasteczka tego* [...] *nie ma osądzać wcale ani też ściągać żadnej kary u takiego szlachcica, zanim na jego żądanie starosta lub podstarości grodu tej jurysdykcji, której podlega takie miasto lub miasteczko, nie weźmie osobiście udziału w tym sądzie miejskim* [...]. *I jeżeli starosta lub podstarości zgodzą się na jeden i ten sam wyrok z urzędem tego miasta* [...], *wówczas tenże szlachcic według tego wyroku* [...] *ma być ukarany. Jeśliby zaś taki starosta nasz* [...] *nie mógł się zgodzić na jeden wyrok z urzędem miejskim* [...], *wówczas ów więzień tymczasem ma być zatrzymany w przyzwoitym więzieniu miejskim* [...], *póki starosta nasz i owo miasteczko nie otrzyma od naszego królewskiego majestatu wyjaśnień, w jaki sposób taki uwięziony szlachcic ma być osądzony i ukarany. Jeśliby zaś w jakim mieście lub miasteczku urząd miejski wbrew powyższemu coś uczynił, wówczas starosta nasz grodzki* [...] *ma uwięzić i ściąć burmistrza wraz z jednym z rajców.*

Konstytucja z 1538 r.

Postanawiamy, że mieszczanie i plebs na przyszłość, zgodnie z dawnym zakazem dóbr ziemskich dziedzicznych nie mają kupować [...].
Dobra zaś, które mieszczanie do tego czasu posiadali i posiadają, mogą zachować na przeciąg 4 lat; owe zaś dobra powinni sprzedać według własnej woli komukolwiek ze stanu szlacheckiego pod groźbą ich utraty.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 86–87.

? 1. Wyjaśnij, jakie prawa mieszczan ograniczała ustawa z 1520 r.
2. Opisz charakter ustaw wymierzanych przeciwko mieszczanom.

MIESZCZANIE I CHŁOPI

W XVI w. polskie miasta powoli traciły na rzecz szlachty swoją niezależność nie tylko polityczną, ale także gospodarczą. Jednym z czynników, które miały na to wpływ, było tworzenie, szczególnie w mniejszych miastach, stref gospodarczych, tzw. jurydyk, które nie podlegały władzom miejskim. Ich terenem stać się mogły klasztory, posiadłości biskupów, domy szlachty lub nawet całe dzielnice. Po 1550 r. zarówno szlachcice, jak i duchowni korzystali z prawa do kupowania posiadłości miejskich i w nich zatrudniali rzemieślników zwanych partaczami, którzy nie należeli do cechów, oraz kupców działających na lokalnym rynku, ale nieodprowadzających podatków na rzecz miasta. Taka działalność przynosiła dochody właścicielom jurydyków, lecz osłabiała mieszczaństwo, szczególnie w mniejszych miejscowościach, i szkodziła jego ekonomicznym interesom. Jednocześnie już w 1496 r. mieszczanie zostali pozbawieni możliwości nabywania majątków ziemskich. Nie mogli również piastować państwowych urzędów ani nie uczestniczyli w sprawowaniu władzy w kraju. Szlachta starała się ograniczyć autonomię miast. Jej działaniom towarzyszył też wzrost pogardy dla ich mieszkańców. Działaniom tym oparły się tylko największe ośrodki handlowe oraz większe miasta Prus Królewskich.

Z kolei chłopi nie posiadali wolności osobistej. Byli zależni od panów feudalnych i zobowiązani do darmowej pracy w folwarku. Nie stanowili jednak własności feudała – nie mógł on ich sprzedać ani oddać. Stan chłopski był bardzo zróżnicowany. Do najbogatszych chłopów należeli sołtysi (właściciele kilkułanowych gospodarstw) oraz młynarze i karczmarze.

Niżej w hierarchii znajdowała się najliczniejsza grupa chłopów, czyli kmiecie. Byli to zamożni gospodarze, którzy posiadali po 1 łanie ziemi ornej i byli zobowiązani do odrabiania pańszczyzny. Biedniejsi byli zagrodnicy uprawiający połowę łanu ziem i często podejmujący dodatkowe prace. Oni również odrabiali pańszczyznę. Najubożsi byli chałupnicy (posiadający tylko chałupę z ogrodem), komornicy (mieszkający w domu kmiecia) oraz służba. Przedstawiciele tych grup zatrudniali się do prac rolnych.

LICZEBNOŚĆ I PODZIAŁ SZLACHTY

Opinie historyków na temat wielkości stanu szlacheckiego są bardzo zróżnicowane: szacowana liczba wahała się od ok. 4% do 10% ogółu ludności. Najnowsze badania wykazują, że w Rzeczypospolitej szlachta stanowiła 5,5–6,5% ludności, a odsetek ten należał do najwyższych w Europie.

Formalnie wszyscy szlachetnie urodzeni byli równi wobec prawa. Wyjątek stanowiła grupa szlachciców nieposiadających ziemi. Mieli oni ograniczony dostęp do urzędów oraz nie byli zobowiązani do uczestnictwa w pospolitym ruszeniu. Pod względem zamożności szlachta była stanem bardzo zróżnicowanym i dzieliła się na kilka grup:

- **magnateria** – znajdowała się najwyżej w hierarchii, a jej przedstawiciele byli właścicielami wielkich majątków ziemskich (na ziemiach etnicznie polskich ponad 20 wsi, na Rusi Halickiej, Podolu, Wołyniu i Ukrainie – nawet kilkaset). Dzięki temu sprawowali najwyższe funkcje państwowe i jako urzędnicy ziemscy zasiadali w senacie;
- **szlachta średnia** – stanowiła liczną grupę, spośród której wywodzili się posłowie na sejm i lokalni urzędnicy ziemscy. Jej przedstawiciele najczęściej byli właścicielami od jednej do kilkunastu wsi;
- **szlachta zagrodowa (zaścianko wa)** – posiadała kawałek ziemi we wsi, ale nie miała poddanych chłopów, dlatego jej uprawą zajmowała się sama;
- **szlachta gołota** – nie posiadała ziemi, a źródłem jej utrzymania była służba na dworach magnatów lub w wojsku.

W poszczególnych regionach kraju istniały znaczne różnice w proporcjach między tymi grupami. Szlachta średnia dominowała w Wielkopolsce i Małopolsce, a na Mazowszu i Podlasiu najliczniejsza była szlachta zagrodowa.

WARTO WIEDZIEĆ

Herb szlachecki i nobilitacja

Zewnętrzną oznaką przynależności do stanu szlacheckiego było pieczętowanie się herbem wywodzącym się jeszcze z tradycji rycerskiej. Jednego herbu – inaczej niż w zachodniej Europie – mogło używać nawet kilkaset rodzin szlacheckich. Uznawano w ten sposób, że wiele rodzin pochodzi od wspólnego przodka. Był to tzw. ród herbowy. Społeczeństwo szlacheckie było zamknięte. Aby być szlachcicem, trzeba się było nim urodzić. Istniała jednak możliwość legalnego wejścia do stanu szlacheckiego poprzez nobilitację. Za wyjątkowe zasługi, najczęściej na polu bitwy, król (od 1578 r. tylko sejm) mógł nadać szlachectwo plebejuszom. Zdarzało się to jednak bardzo rzadko.

? Poszukaj informacji na temat tego, czym różniły się herby polskiej szlachty od herbów szlacheckich z Europy Zachodniej.

Herb szlachecki Ślepowron wywodzący się z czasów piastowskich.

▪ *rysunek*

SZLACHTA POLSKA

Szlachta dzięki otrzymanym przywilejom zdobyła dominującą pozycję w państwie. Mimo znacznego zróżnicowania w statusie majątkowym wszyscy przedstawiciele tego stanu uważali się za grupę, która góruje nad całym społeczeństwem z powodu pełnienia zaszczytnego obowiązku obrony ojczyzny. Wśród szlachty obowiązywała zasada równości wszystkich przedstawicieli stanu, stąd przysłowie: *Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*. Dlatego m.in. zabroniono magnaterii używania tytułów książęcych i noszenia orderów (oprócz nadanych przed unią lubelską z 1569 r.).

Magnateria stanowiła najwyższą warstwę szlachecką i z tytułu posiadanych dóbr miała szerokie wpływy w państwie. Otrzymywała najbardziej prestiżowe godności i urzędy.

Szlachta średnia utrzymywała się z majątków ziemskich, których posiadanie zapewniało byt ich rodzinom oraz umożliwiało angażowanie się w życie polityczne kraju.

Szlachta zagrodowa na co dzień zajmowała się pracą na roli i przypominała bardziej chłopów. O jej przynależności do uprzywilejowanego stanu świadczyło noszenie szabli.

Gołota to najuboższa część szlachty, która nie posiadała majątków i z tego powodu podejmowała się służby wojskowej, pracy najemnej lub służby na dworach magnatów.

? Jak zróżnicowanie statusu społecznego szlachty było widoczne w ubiorze poszczególnych warstw?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw skład etniczny państwa Jagiellonów w XVI w.
2. Opisz strukturę stanową społeczeństwa Rzeczypospolitej w XVI w.
3. Omów sytuację poszczególnych stanów w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.
4. Wyjaśnij przyczyny zróżnicowania stanu szlacheckiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010.

A. Wyczański, *Polska Rzeczą Pospolitą szlachecką*, Warszawa 1991.

2 POLSKA GOSPODARKA W „ZŁOTYM WIEKU”

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób rycerstwo zarządzało swoimi posiadłościami w średniowieczu?
2. Na czym polegał dualizm w rozwoju gospodarki europejskiej w XVI w.?

GENEZA GOSPODARKI FOLWARCZNO-PAŃSZCZYŹNIANEJ

Podstawą gospodarki w Rzeczypospolitej było rolnictwo. Plony służyły przede wszystkim zaspokajaniu potrzeb właścicieli i użytkowników gruntów, a na handel przeznaczano jedynie nadwyżki. Od XV w. na tereny państwa Jagiellonów coraz silniej zaczęła wkraczać gospodarka towarowo-pieniężna. Rozwój polskich miast u schyłku średniowiecza oraz wzrost liczby ludności w Europie Zachodniej spowodowały zwiększenie zapotrzebowania na żywność. Skutkiem tego był wzrost cen zboża i innych produktów rolnych. Sprawiło to, że rolnictwo stawało się coraz bardzo dochodowe.

Zmiany te zbiegły się w czasie z nasileniem aktywności szlachty na polu produkcyjnym. Stan ten, który wykształcił się z rycerstwa, nie mógł już liczyć na utrzymanie się z łupów wojennych i u progu nowożytności rozpoczął poszukiwanie nowych źródeł dochodu. Szlachta polska, w przeciwieństwie do hiszpańskiej czy angielskiej, nie mogła czerpać zysków z eksploatacji kolonii zamorskich. Należała do niej jednak w Rzeczypospolitej ziemia, dlatego zajęła się opłacalną uprawą zbóż oraz hodowlą zwierząt na rzeź w swoich prywatnych majątkach zwanych **folwarkami**. Było to także związane z występującym na początku XVI w. zjawiskiem spadku wartości pieniędzy (więcej zob. s. 46). W jego wyniku oczynszowanie wsi chłopskich ustalone w umowach lokacyjnych z XIV i XV w. zaczęło tracić swoją realną wartość. Sprzedaż płodów rolnych na eksport w XVI w. przynosiła większe dochody niż czynsze.

Nie bez znaczenia przy genezie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej były także zmiany polityczne, do jakich doszło w XV w. Najważniejszą z nich było odzyskanie przez Polskę dostępu do morza. Dzięki temu stała się możliwa swobodna wymiana handlowa z kupcami angielskimi, holenderskimi i skandynawskimi.

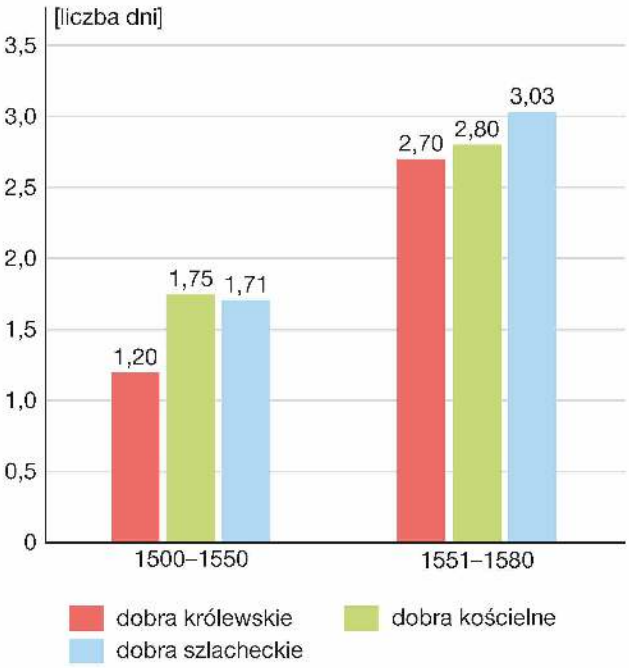
Zboże płaci 1 i ***Zboże nie płaci*** 2 to tytuły obrazów, które ukazują zmianę koniunktury gospodarczej i zapotrzebowania na zboże. W pierwszym wypadku to szlachcice jako producenci dyktują warunki kupcom, które są korzystne dla nich. Drugi obraz ukazuje sytuację, gdy to kupujący są górą i wówczas dochody szlachty są dużo mniejsze.

- *obraz, Polska, początek XVIII w.*

ORGANIZACJA FOLWARKÓW

Ziemia w Rzeczypospolitej należała głównie do szlachty, króla i Kościoła. Prywatne dobra ziemskie zazwyczaj były podzielone na dwie kategorie: obszary użytkowane przez chłopów w zamian za daniny i czynsz oraz folwark prowadzony osobiście przez właściciela. Od XV w. szlachta najbardziej interesowała się produkcją rolną na rynek zewnętrzny, czemu podporządkowano także organizację majątków ziemskich. Najbardziej zyskowna była produkcja zboża w folwarkach, dlatego ich właściciele dążyli do powiększenia ich powierzchni. Początkowo areał zwiększano poprzez zagospodarowywanie nieużytków oraz łąk i lasów wokół wsi. Przygotowanie tych terenów wiązało się jednak ze znacznymi nakładami, dlatego szlachta wymogła na królu wydanie przywileju umożliwiającego jej wycenę i wykup majątków należących do „krnąbrnych i nieużytecznych" sołtysów (przywilej w Warcie 1423 r.). Dzięki temu szlachta w całym kraju dość szybko przejęła duże gospodarstwa sołtysów, a także ich uprawnienia m.in. sądownicze, które otrzymali podczas lokacji. Stała się ona właścicielem młynów i karczm, a chłopi zostali pozbawieni własnego samorządu oraz sądownictwa (sołtys przewodniczył ławie, która rozsądzała spory między nimi). Szlachta powiększała swoje folwarki także kosztem chłopów. Jednak ich całkowite usunięcie było dla niej niekorzystne, gdyż płacili oni daniny i byli zobowiązani do robocizn. Dlatego najczęściej przesuwano ich gospodarstwa na gorsze ziemie.

Średnia liczba dni pańszczyzny z 1 łana w tygodniu w latach 1500–1580

Wraz ze wzrostem powierzchni folwarków zwiększyło się zapotrzebowanie na pańszczyznę. Dlatego z XVI w. zaczęła być ona systematycznie podnoszona. Było to bowiem niezwykle korzystne dla szlachty, która nie musiała opłacać najemnych pracowników. Chłop mógł stawić się do pracy sam lub wystawić parobka wraz z koniem lub wołem i potrzebnymi narzędziami (nazywano to sprzężajem). Właściciele ziemi w Rzeczypospolitej, w przeciwieństwie do tych z Europy Zachodniej, nie byli zainteresowani zamianą pańszczyzny na czynsz. Zmuszeni do bezpłatnej pracy na folwarkach chłopi zaczęli coraz bardziej zaniedbywać własne gospodarstwa, co prowadziło do ich ubożenia.

Żniwa Pietera Bruegla Starszego to obraz, na którym malarz przedstawił XVI-wiecznych niderlandzkich chłopów podczas prac polowych. Za pomocą kos ścinają łany zboża, które następnie są wiązane przez kobiety w snopki i ustawiane na polu. W tym czasie w Rzeczypospolitej podczas żniw chłopi nadal częściej używali sierpów niż kos, których produkcja nie była jeszcze powszechna.

▪ *obraz, Niderlandy, 1565 r.*

ROZWÓJ GOSPODARCZY ZIEM POLSKICH W XVI W.

? **1.** Wskaż przebieg szlaków handlowych: z Wrocławia do Lwowa i z Krakowa do Wilna. Wymień najważniejsze położone na nich miasta.

2. Podaj nazwy rzek, którymi spławiano zboże.

Powiększanie folwarków i wymiaru pańszczyzny było niezwykle korzystne dla szlachty, która bez ponoszenia większych nakładów mogła produkować więcej zboża. Negatywnie odbijało się jednak na chłopach, dlatego obawiano się opuszczania przez nich wsi. Szlachta zadbała wówczas także o ten aspekt i uchwaliła odpowiednie prawa ograniczające możliwość porzucania wsi przez chłopów. Po 1496 r. tylko 1 chłop rocznie mógł odejść do miasta, a w 1520 r. uchwalono prawo, zgodnie z którym władza królewska nie mogła już ingerować w stosunki między panem a jego poddanymi.

Te przepisy oraz wyeliminowanie możliwości nabywania ziemi przez mieszczan wpłynęły na uformowanie się na wsi ustroju folwarczno-pańszczyźnianego.

Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana dobrze funkcjonowała do połowy XVII w. W tym okresie w niektórych rejonach Polski powstawały też wsie czynszowe, w których chłopi za użytkowanie ziemi płacili gotówką. Na takich zasadach osiedlali się w Wielkopolsce i Prusach Królewskich olędrzy. Rolnictwo w epoce nowożytnej wciąż opierało się na trójpolówce. Plony w XVI w. były dość wysokie – z jednego wysianego ziarna uzyskiwano 5. Uprawiano przede wszystkim zboża, ale zarówno chłopi, jak i szlachta utrzymywali przydomowe ogrody, w których rosły pory, selery, kalafiory, kapusta czy sałata. Wiele z tych warzyw sprowadziła do Polski z Włoch królowa Bona, żona Zygmunta I Starego (stąd określenie: włoszczyzna). Na własne potrzeby hodowano także zwierzęta – krowy, świnie, kozy, owce i drób. Jedynie hodowla owiec (w Wielkopolsce i na Pogórzu), wołów (na Ukrainie, Podolu i Wołyniu) oraz koni (głównie na Litwie) była obliczona na osiąganie dużych zysków. Dodatkowe dochody właścicielom ziemskim przynosiły **monopole dworskie**: na użytkowanie młyna, na sprzedaż soli, a przede wszystkim monopol propinacyjny – zapewniający właścicielowi wsi wyłączne prawo produkcji i sprzedaży trunków w jego dobrach.

MIASTA RZECZYPOSPOLITEJ

W porównaniu z Europą Zachodnią polsko-litewskie miasta były niewielkie i słabo rozwinięte gospodarczo. W XVI w. tylko osiem miast liczyło więcej niż 10 tys. mieszkańców, podczas gdy największe ośrodki Europy zamieszkiwało kilkadziesiąt lub kilkaset tysięcy ludzi. Największym polskim miastem był **Gdańsk**, centrum handlowe nie tylko Rzeczypospolitej, ale

WARTO WIEDZIEĆ

Jarmarki i kontrakty

Wymiana handlowa w Rzeczypospolitej odbywała się przede wszystkim na wielkich dorocznych **jarmarkach**. Prawo do ich organizowania miały tylko niektóre miasta. Najbardziej znane odbywały się w Gdańsku, Lublinie, Poznaniu, Warszawie, Wilnie, Grodnie i Brześciu. Miały one określony stały termin i trwały nawet przez dwa tygodnie. Miały głównie charakter hurtowej wymiany towarowej, choć można było też kupić tam pojedyncze przedmioty. Miasto podczas jarmarku gwarantowało wszystkim przybyłym bezpieczeństwo, a także na czas trwania tego święta handlu ograniczano cechowy monopol na sprzedaż wielu produktów. W dniach jarmarku ogłaszano tzw. **pokój jarmarczny**, a każde przestępstwo w czasie jego trwania traktowano z niezwykłą surowością. W XVI w. w dużych miastach Polski (Poznań, Kraków, Lwów) zaczęto również organizować tzw. **kontrakty** – zjazdy szlachty, na których dokonywano transakcji, przede wszystkim dotyczących sprzedaży, zamiany czy dzierżawy dóbr ziemskich.

Wiejski jarmark w XVI-wiecznej Belgii, podobnie jak w Rzeczypospolitej, stanowił ważny element lokalnej wymiany handlowej.

▪ *obraz, Niderlandy, 1590 r.*

? Jakie znaczenie w XVI w. miały jarmarki?

też całej Europy Środkowej i Północnej. Gdańskowi próbowały dorównać o połowę mniejsze **Kraków** i **Lwów**. Pozostałe duże miasta (Toruń, Poznań, Elbląg, Lublin i Wilno) stanowiły ważne ośrodki głównie w handlu regionalnym.

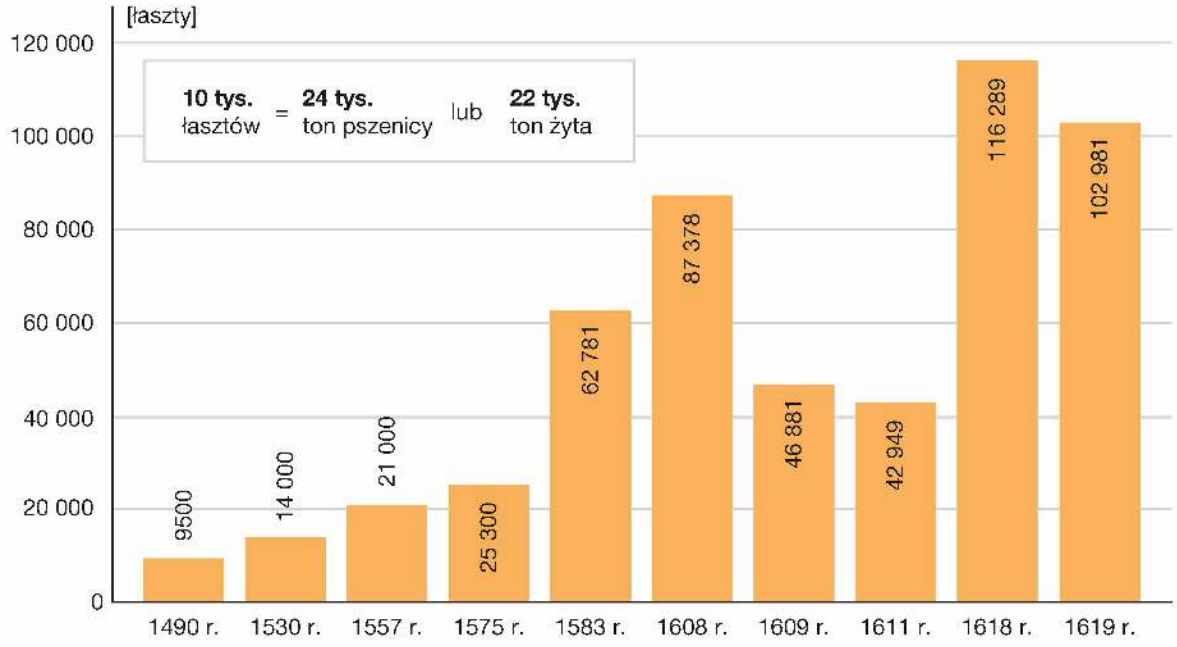
Zdecydowana większość miast ówczesnej Rzeczypospolitej tylko w niewielkim stopniu uczestniczyła w handlu płodami rolnymi, ponieważ ich transport organizowali sami producenci lub kupcy z dużych miast. Małe miasta stanowiły natomiast ośrodki handlu lokalnego, nastawionego na okoliczną ludność. Słabo rozwijały się tam także rzemiosło i przemysł. W Polsce obowiązywały monopole cechowe, które ograniczały swobodną sprzedaż produktów, usługi oraz wolny dostęp do zawodów objętych organizacją cechową w miastach. Konkurencją dla miejskiego rzemiosła było wiejskie rękodzieło rozwijane w majątkach szlacheckich. Mniejsze miasta odgrywały rolę ważnych ośrodków gospodarczych jedynie wówczas, gdy leżały na szlakach handlowych lub prywatni właściciele interesowali się ich rozwojem. Przykładem może być Zamość, wybudowany i zorganizowany przez Jana Zamojskiego, czy Żółkiew, należąca do rodów Żółkiewskich i Sobieskich. Dobrze rozwijały się również królewskie ośrodki górnicze – Wieliczka i Olkusz.

W XVI w. doszło do lokacji wielu nowych miast, głównie na mało zurbanizowanych ziemiach leżących na wschodzie Rzeczypospolitej. Nowe miasta niewiele różniły się jednak od dużych wsi. Po wojnach w XVII i XVIII w. niektóre z nich przestały całkowicie istnieć, a innym odebrano prawa miejskie. Słabość miast Rzeczypospolitej wynikała także z ograniczania praw ich mieszkańców. Ich działalność publiczna była sprowadzona do udziału we współrządzeniu miastem. Przeszkodą dla rozwoju mieszczaństwa w Polsce była szlachta, traktująca handel miejski jako zajęcie niegodne szlachcica i niestarająca się inwestować w rozwój miast.

HANDEL LOKALNY I MIĘDZYNARODOWY

Wymiana handlowa w skali lokalnej odbywała się przede wszystkim na cotygodniowych targach miejskich oraz dorocznych jarmarkach. Uczestniczyli w nich zarówno okoliczni chłopi i szlachta, jak i kupcy z innych ośrodków miejskich. Przeszkodą w rozwoju handlu wewnętrznego był brak jednolitego w całym kraju systemu celnego oraz jednolitych miar i wag. Cła pobierało nie tylko państwo, lecz także władze miast i osoby prywatne. Szlachta wymagała często opłat za przejazd przez

Wielkość eksportu zboża przez Gdańsk w latach 1490–1619

GDAŃSK – GŁÓWNY PORT RZECZYPOSPOLITEJ

Gdańsk został włączony do Korony na mocy pokoju toruńskiego w 1466 r. Za pomoc udzieloną Kazimierzowi Jagiellończykowi podczas wojny trzynastoletniej otrzymał wyjątkowe przywileje handlowe, które rozpoczęły okres jego świetności. W XVI–XVIII w. był głównym portem i najbogatszym miastem Rzeczypospolitej. Gdańsk wykorzystywał swoją silną pozycję, aby nie dopuścić do angażowania się państwa polsko-litewskiego w politykę morską. Sprzyjała temu niechęć szlachty do zajmowania się handlem zamorskim i jej ukierunkowanie na ekspansję na wschód.

1. **Kościół Mariacki** jest największą ceglaną świątynią w Europie.
2. **Ratusz Głównego Miasta** był miejscem obrad rady miejskiej.
3. W **Dworze Artusa** toczyło się życie towarzyskie gdańskich patrycjuszy – bogatych kupców i rzemieślników, którzy zasiadali we władzach miasta. W trakcie uczt i spotkań rozmawiano m.in. o interesach.
4. **Długi Targ** to reprezentacyjny plac, przy którym stały kamienice należące do najbogatszych mieszczan, m.in. Złota Kamieniczka 5. Część placu przed Dworem Artusa pełniła funkcję centrum biznesowego. Codziennie spotykali się tam kupcy, pośrednicy i żeglarze, aby prowadzić interesy oraz zasięgać informacji o statkach wpływających do portu i cenach towarów.

Fontanna Neptuna 6 to symbol związku Gdańska z morzem. Stanęła przed Dworem Artusa w 1633 r.

- *fotografia współczesna, Gdańsk*

Panorama Gdańska – widok na ulicę Długą 7 i Długi Targ.

- *fotografia współczesna, Gdańsk*

? 1. Wymień źródła bogactwa Gdańska w okresie jego świetności.

2. Odszukaj w różnych źródłach informacje na temat rozwoju gdańskiej floty handlowej w XV–XVIII w.

Spichlerze, w których przechowywano zboże, mieściły się na wyspie położonej naprzeciwko Długiego Pobrzeża 8. W XVII w. było ich tam ponad 300.

▪ *fotografia współczesna, Gdańsk*

Gdańscy patrycjusze zostali sportretowani w strojach holenderskich z charakterystycznymi koronkowymi kołnierzami i mankietami. Źródłem bogactwa tej grupy ludności był monopol na handel zagraniczny, który oznaczał, że bez pośrednictwa gdańszczan polska szlachta nie mogła zawierać transakcji z obcokrajowcami.

▪ *portrety autorstwa Peetera Danckersa de Rij [czyt.: pietera dankersa de rej], Gdańsk, ok. 1640 r.*

Długie Pobrzeże 8 to nadwodny deptak ciągnący się wzdłuż lewego brzegu Motławy (dopływu Martwej Wisły). Dawniej składał się z drewnianych pomostów, przy których cumowały statki. Odbywał się tam handel i przeładunek towarów, do którego służył m.in. Żuraw 9 – dźwig portowy, będący jednocześnie bramą wodną.

▪ *fotografia współczesna, Gdańsk*

WARTO WIEDZIEĆ

Apoteoza Gdańska

Malowidło *Apoteoza handlu gdańskiego* albo *Apoteoza łączności Gdańska z Polską* pokazuje zależność bogatego Gdańska od rolniczego zaplecza Rzeczypospolitej. Dzieło umieszczono na stropie Wielkiej Sali Rady w Ratuszu Głównego Miasta. Symbolicznie przedstawia wizję Gdańska jako miasta doskonałego, wybranego przez Boga. Za pośrednictwem rady miasta, ukazanej symbolicznie za pomocą łuku triumfalnego, który rozciąga się między niebem, ziemią i morzem, gwarantuje on mu pomyślność i dobrobyt. Na obrazie umieszczono także wiele innych symboli i scen dotyczących miasta i jego roli w XVI w.

1. **Panorama miasta z ręką Opatrzności**, która obejmuje wieżę ratusza w geście opieki. Ponad nią znajduje się napis w języku hebrajskim oznaczający *Jahwe*.
2. **Wisła** płynąca z gór do morza, na której ukazano wiele statków transportujących do Gdańska towary z Rzeczypospolitej.
3. **Życie codzienne mieszkańców** miasta na tle Dworu Artusa.
4. **Polski szlachcic i gdański kupiec** ściskają sobie dłonie na znak udanej transakcji.

Apoteoza handlu gdańskiego to plafon, czyli część sklepienia ozdobiona malowidłem. Zostało ono wykonane w 1608 r. przez gdańskiego malarza Izaaka van den Blocka.

- *plafon, Gdańsk, 1608 r.*

? Jakie informacje możemy uzyskać na podstawie malowidła Izaaka van den Blocka?

wybudowane przez siebie mosty i groble. Skutkiem tego były wyższe ceny towarów. Podobne konsekwencje miało stosowanie różnych systemów miar i wag w poszczególnych miastach Rzeczypospolitej. Kupcy musieli bowiem znaleźć i opłacić specjalistę, który potrafił je przeliczyć. Skuteczne reformy celne oraz miar i wag przeprowadzono dopiero w drugiej połowie XVIII w.

Znacznie bardziej opłacalny był handel międzynarodowy, w którym w XVI i XVII w. Rzeczpospolita odgrywała ważną rolę. Z kraju eksportowano przede wszystkim zboże, bydło, drewno, płótno lniane i konopie. Najważniejszy szlak handlowy wyznaczała Wisła – w położonych nad nią miastach przeprowadzano transakcje handlowe oraz pobierano cła. Spław zboża, którego ok. 80% wywożono

TEKST ŹRÓDŁOWY

HANDEL POLSKI W XVI W.

Relację o stosunkach handlowych Polski z innymi krajami w drugiej połowie XVI w. sporządził Juliusz Ruggieri [czyt.: rudżdżieri], wysłannik papieski do Polski w latach 1567–1568.

Polska prowadzi handel nie tylko z sąsiadami, lecz i z odleglejszymi krajami. Całe atoli prawie handlu skupienie jest w Gdańsku, porcie nad Morzem Bałtyckim, należącym do króla polskiego. W miesiącu sierpniu odbywa się tu wielki jarmark od św. Dominika [8 sierpnia] czternaście dni i dłużej trwający, na który zbierają się Niemcy, Francuzi, Flamandy [Flamandowie – mieszkańcy Flandrii w dzisiejszej Belgii] *i Anglicy, Hiszpanie, Portugalczycy, i wtedy zawija do portu przeszło 400 okrętów naładowanych winem francuskim i hiszpańskim, jedwabiem, oliwą, cytrynami, konfiturami i innymi płodami hiszpańskimi, korzeniami portugalskimi, cyną i suknem angielskim. Zastają w Gdańsku magazyny pełne pszenicy, żyta i innego zboża, lnu, konopi, wosku, miodu, potażu* [popiół drzewny niezbędny do produkcji mydła i szkła oraz bielenia tkanin], *drzewa do budowy, solonej wołowiny i innych drobniejszych rzeczy, którymi kupcy rozładowane swoje okręty na powrót ładują, co się odbywa w pierwszych ośmiu dniach jarmarku, a w ostatnich ośmiu i przez cały rok przybywają do tego miasta nie tylko kupcy, ale wiele innych osób dla opatrzenia swych sklepów lub domów w wino, sukna, korzenie i inne potrzebne rzeczy. Zboże zaś i inne płody, zbywające od potrzeb krajowych, spławiają do Gdańska na wiosnę i przedają hurtem kupcom gdańskim, którzy składają je w swych magazynach na następny jarmark: a że oni tylko sami mogą prowadzić ten handel, są niezmiernie bogaci i nie masz miasta, z którego by król polski mógł mieć więcej pieniędzy.*

Kraków także znaczny prowadzi handel z Niemcami, Węgrami i Włochami. Z Niemiec sprowadzają płótno, sukno i wiele innych towarów; z Węgier wino, które Polakom smakuje więcej niż inne; z Włoch małmazję [rodzaj słodkiego wina], *oliwę, cytryny i inne podobne płody, ale najwięcej lamy i inne jedwabne materie będące w powszechnym między szlachtą użyciu i którym Polacy dają nad innymi pierwszeństwo. Ale Polska nie wyprowadza z tej strony za granicę tylko srebro, skóry i trochę bydła.*

W Poznaniu [...] *prowadzą handel z Niemcami, we Lwowie z Turcją, skąd sprowadzają wozami przez Wołoszczyznę kobierce, kamloty* [tkanina z wełny wielbłądziej lub koziej], *materie tureckie, małmazję, imbir, rodzynki i wiele innych płodów i towarów wschodnich. Na koniec Wilno ma znaczny handel z krajami moskiewskimi, którym dostarcza płodów krajowych i zagranicznych w zamian za futra różnego gatunku i inne rzeczy mniejszej wartości.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, oprac. S. Ochmann, K. Matwijowski, Wrocław 1981, s. 29–30.

? 1. Wymień towary sprowadzane do Rzeczypospolitej i wysyłane z kraju na eksport w XVI w.

2. Oceń, czy wymiana handlowa z innymi krajami była korzystna z punktu widzenia polskiej produkcji rzemieślniczej.

przez Gdańsk, odbywał się ogromnymi szkutami lub mniejszymi tratwami, zwanymi komięgami. Organizowali go sami producenci (głównie magnaci) bądź kupcy gdańscy lub ich pośrednicy. Inny ważny szlak handlowy przebiegał z Wołynia i województw kijowskiego i bracławskiego przez Lwów na Śląsk. Pędzono nim woły, które następnie sprzedawano w Niemczech. W Jarosławiu i w Brzegu koło Wrocławia organizowano dwa największe jarmarki wołowe w Europie. Rzeczpospolita odgrywała także rolę kraju tranzytowego. Przez jej terytorium prowadził szlak handlowy z Europy Zachodniej do państwa moskiewskiego, gdzie zaopatrywano się w towary niezbędne do rozwoju rzemiosła. Lwów i Kraków pośredniczyły także w handlu towarami luksusowymi z Persją i Turcją.

PIENIĄDZ W RZECZYPOSPOLITEJ

Pieniądz w czasach nowożytnych opierano jeszcze na kruszcu. System monetarny był niezwykle skomplikowany, gdyż w obiegu funkcjonowało wiele różnej wartości monet. Od czasów Zygmunta Starego zaczął obowiązywać system złotówkowy. **Złoty** (tzw. floren polski) istniał jednak tylko jako jednostka obrachunkowa, a nie jako moneta. Złoty był równy **30 groszom** – monetom rzeczywiście będącym w obiegu, a 2 złote były równe **denarowi**. W XVII w. doszło do kryzysu monetarnego spowodowanego tym, że państwo wybijało monety o mniejszej wartości, czyli o mniejszej liczbie srebra. To tzw. **psucie monety** wkrótce starano się naprawić poprzez wypuszczenie na rynek nowego pieniądza. W połowie XVII w. wyemitowano **szeląga**, wartego ⅓ grosza. Pogłębiło to jednak jeszcze bardziej chaos walutowy w Polsce – często podrabiany szeląg tracił na wartości, co znów prowadziło do inflacji. Kilka lat później zaczęto wybijać monetę równą wartości jednego złotego (30 groszy) nazywaną **tymfem** (lub powszechnie: tynfem). Znów jednak moneta nie była warta tyle, ile zakładano. Dopiero pod koniec XVIII w. udało się uspokoić chaos monetarny.

? Poszukaj w literaturze informacji na temat boratynek i tynfów. Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla gospodarki Rzeczypospolitej miała ich nadmierna emisja.

Trzygroszówka z okresu panowania Stefana Batorego. Na awersie (z lewej) był wybijany wizerunek władcy, a na rewersie widać napis brzmiący *Grosz srebrny potrójny miasta Rygi* wraz z herbem wspomnianego miasta (brama miejska z kluczami i głową lwa). Ośrodek ten w XVI w. stał się zależny od króla polskiego i w 1578 r. otrzymał prawo bicia własnej monety.

▪ *moneta, Polska, XVI w.*

Półkopek, srebrna moneta o wartości pół kopy, czyli 30 groszy, po raz pierwszy wybita za panowania Zygmunta II Augusta w 1564 r.

▪ *moneta, XVI w., Antykwariat Numizmatyczny – Michał Niemczyk (niemczyk.pl)*

Towary zagraniczne były w Rzeczypospolitej bardzo popularne. Bogata szlachta i mieszczanie kupowali tkaniny pochodzące z Turcji i Włoch oraz węgierskie wino. Z południa przywożono także kruszec potrzebny do wybijania monet, a w Niemczech polscy rzemieślnicy zaopatrywali się w sukno. Większość tych towarów nabywano podczas jarmarków organizowanych głównie przez duże królewskie miasta (Gdańsk, Lublin, Poznań, Warszawa, Toruń, Wilno) i nieliczne mniejsze prywatne jak Jarosław.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw przyczyny rozwoju w XVI w. folwarków szlacheckich.
2. Wyjaśnij, na czym polegała gospodarka folwarczno-pańszczyźniana.
3. Podaj przyczyny słabości ekonomicznej miast Rzeczypospolitej w XVI w.
4. Scharakteryzuj XVI-wieczną polską gospodarkę na tle gospodarek krajów Europy Zachodniej. Wskaż podobieństwa i różnice.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Żyć w dawnym Gdańsku. Wiek XVI–XVII*, Warszawa 1997.
W. Morawski, *Dzieje gospodarcze Polski*, Warszawa 2011.

3 ROZWÓJ DEMOKRACJI SZLACHECKIEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie przywileje uzyskała polska szlachta w XIV i XV w.?
2. Według jakich zasad obsadzano w Polsce tron królewski od końca XIV w.?

POZYCJA PRAWNA SZLACHTY

Szlachta wykształciła się z rycerstwa, które zajmowało czołową pozycję w powstałej w średniowieczu strukturze stanowej. Jej rola w państwie zwiększyła się dzięki kolejnym przywilejom politycznym i ekonomicznym nadawanym przez monarchów w celu uzyskania przychylności rycerstwa. Ostatecznie wpłynęły one na rozwój tzw. **demokracji szlacheckiej** – ustroju, w którym szlachta miała decydujący udział w rządzeniu państwem.

Polscy władcy od czasów Ludwika Andegaweńskiego (1370–1382), aby uzyskać poparcie dla swoich planów dynastycznych i politycznych, przyznawali rycerstwu (szlachcie) wiele przywilejów: zwolnili z płacenia podatków (przywilej koszycki z 1374 r.), zagwarantowali nietykalność osobistą (przywileje jedlneńsko-krakowskie z lat 1430–1433) oraz zgodzili się, że bez jego zgody nie będą nakładane nowe podatki (przywileje cerekwicko-nieszawskie z 1454 r.). Zwłaszcza przywilej o nietykalności osobistej, nazywany od pierwszych słów dokumentu ***Neminem captivabimus*** [czyt.: kaptiwabimus] (z łac. nikogo nie uwięzimy), dawał ogromną niezależność szlachcie. Głosił on, że żaden szlachcic bez wyroku sądowego nie może zostać aresztowany i skazany (chyba że został pochwycony na gorącym uczynku). Równolegle ze wzmocnieniem politycznej pozycji szlachty władca w kolejnych przywilejach wzmacniał także jej pozycję ekonomiczną.

PRAWO ZIEMSKIE

W Rzeczypospolitej każdy stan społeczny podlegał odrębnemu prawu. Stosunki między szlachtą regulowało prawo ziemskie, a sądzeniem zajmowały się sądy grodzkie i ziemskie. Za te same przestępstwa przewidywało ono łagodniejsze kary niż prawo miejskie dla mieszczan czy wiejskie dla chłopów. Za zamordowanie chłopa szlachcic był karany wniesieniem opłaty na rzecz rodziny ofiary, podczas gdy wobec mieszczan i chłopów za popełnienie morderstwa orzekano karę śmierci. Gdy już skazano szlachcica na śmierć, wyrok wykonywano poprzez ścięcie mieczem – nie uciekano się do kar bardziej okrutnych i hańbiących (np. powieszenie). W postępowaniu sądowym nie można było także wobec szlachetnie urodzonego stosować tortur (jedynie w przypadku oskarżenia o zbrodnię przeciwko królowi).

Komplet sądu ziemskiego, czyli sędzia, podsędek i pisarz, od XV w. był wybierany przez sejmiki szlacheckie. Ilustracja pochodzi ze zbioru aktów prawnych autorstwa Stanisława Sarnickiego.

▪ *rycina, Kraków, 1594 r.*

? Jaką różnicę dostrzegasz między dawnym a obecnym prawem karnym?

POLSKI PARLAMENTARYZM

W średniowieczu Polska była monarchią stanową. Od czasów panowania Kazimierza Wielkiego przy władcy działała rada królewska, którą jednak powoływał on według własnego uznania i której opinie nie były dla niego wiążące. W jej skład najczęściej wchodzili najważniejsi w państwie urzędnicy – kanclerz, podkanclerzy i podskarbi, a także wojewodowie i kasztelanowie (urzędnicy ziemscy) oraz przedstawiciele duchowieństwa rzymskokatolickiego – arcybiskup Gniezna i biskup Poznania. Czasami zapraszano do niej także krakowskich mieszczan.

W XV w. za rządów Jagiellonów pozycja rady uległa wzmocnieniu. Zaczęła ona wówczas współdecydować o polityce zagranicznej oraz mieć wpływ na obsadę urzędów i małżeństwa zawierane przez członków rodziny królewskiej. Ponadto jej skład powiększono o wszystkich biskupów. Z czasem przekształciła się ona w **senat**. W jego skład wchodzili jednak reprezentanci tylko najwyższych warstw społecznych. Dlatego szlachta, której ambicję do współdecydowania o najważniejszych sprawach w państwie rozbudziły uzyskiwane przywileje, nadal zwoływała lokalne wiece, od XV w. nazywane **sejmikami**. W poszczególnych ziemiach odbywały się wiece ziemskie, a wiece generalne (prowincjonalne) w Korczynie dla Małopolski i w Kole dla Wielkopolski.

Sejmik w kościele został uwieczniony przez Jana Piotra Norblina. Szlachta w celu przedyskutowania aktualnych spraw gromadziła się zwykle w świątyniach. Po mszy wynoszono z kościoła monstrancję z hostią w obawie przed możliwością jej profanacji.

▪ *szkic, Polska, XVIII w.*

Sejm walny z początku XVI w. ukazany na miniaturze ze Statutu Łaskiego, dokumentu, w którym spisano wszystkie statuty i przywileje wydane w Królestwie Polskim. Władca został ukazany na niej w otoczeniu senatorów. Widnieją tam także tarcze herbowe ziem i województw z Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, których przedstawiciele tworzyli izbę poselską.

▪ *miniatura, Polska, XVI w.*

Dyskutowano na nich o problemach państwa oraz uchwalano lokalne prawa i podatki. W drugiej połowie XV w. szlachta poszczególnych ziem zaczęła wybierać na sejmikach także swoich reprezentantów (posłów), których wysyłano na spotkania króla z radą królewską. Takie zjazdy ogólnopolskie po łacinie nazywano *parlamentum generale*, czyli zjazd walny lub główny.

Początkowo posłowie przybywający na sejmy tylko zatwierdzali uchwały. Ich rola jednak stale rosła. Ostatecznie stali się oni odrębną grupą i utworzyli **izbę poselską**. Pierwszy sejm, w którym zorganizowano podział na izbę poselską i senat, odbył się w Piotrkowie w 1493 r. Od tej pory obrady parlamentu nazywano **sejmem walnym**.

NARODZINY DEMOKRACJI SZLACHECKIEJ

W XV w. jedyną sprawą, w której sejm miał decydujące zdanie, było uchwalanie nowych podatków. Szlachta cały czas domagała się większych kompetencji sejmu, lecz królowie nie zamierzali dzielić się z nim swoją władzą. Wspierali ich możni, których król pozyskiwał poprzez nadawanie im dożywotnio **królewszczyzn** – ziem będących własnością monarchy. Powszechne było również zastawianie dóbr królewskich pod pożyczki, np. zaciągane na

prowadzenie wojen, co długofalowo umniejszało dochody państwa. Bogaceniu się magnaterii i uszczuplaniu skarbu państwowego była przeciwna szlachta średnia. Sprzeciwiała się ona także zwiększeniu roli rady królewskiej.

Do konfliktu między magnatami a szlachtą doszło po bezpotomnej śmierci króla **Jana Olbrachta**. Najpoważniejszym kandydatem na władcę był wówczas brat zmarłego monarchy, wielki książę litewski **Aleksander**. Jednak aby zostać wybrany, musiał poprzeć polityczne aspiracje możnowładztwa. W 1501 r. w Mielniku wydał przywilej, który zwiększał rolę senatu – reprezentacji możnowładców. Odtąd senat miał decydować o najważniejszych sprawach państwowych, m.in. polityce zagranicznej, wyborze króla i pozbawieniu go władzy w razie łamania przez niego prawa. Średnia szlachta i magnaci niepiastujący najwyższych urzędów w państwie byli przeciwni przywilejowi mielnickiemu. Opozycja rozpoczęła walkę o osłabienie roli możnowładców i senatu. Na sejmie w Piotrkowie w 1504 r. całkowicie zakazano zastawiania przez władcę królewszczyzn i postanowiono, że ich nadawanie mogło się odbywać tylko za zgodą sejmu. Uchwalono także tzw. **ustawę o inkompatibiliach** (łac. *incompatibilitas* – 'niepołączalność'), która zakazywała łączenia przez jedną osobę najważniejszych stanowisk w kraju, np. kanclerza i wojewody, funkcji biskupów dwóch diecezji. Na sejmie w Radomiu w 1505 r. szlachta odniosła kolejny sukces.

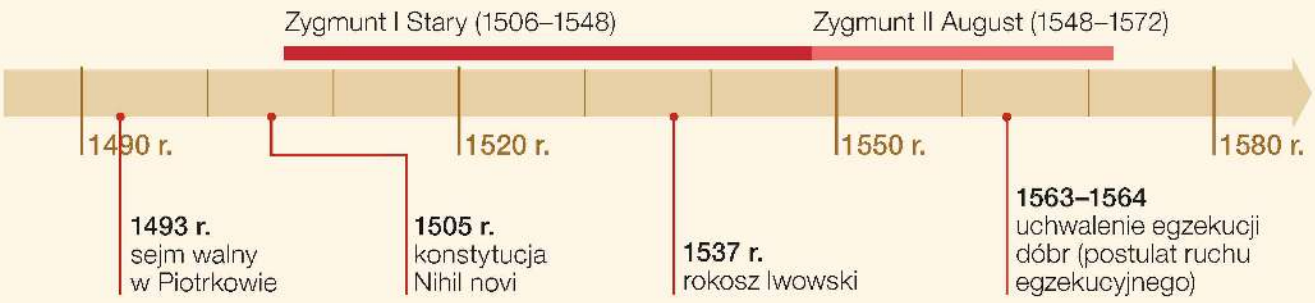

Jan Olbracht był trzecim synem Kazimierza Jagiellończyka. Za jego panowania doszło ostatecznie do przekształcenia Rady Królewskiej w senat, a zjazdu stanu szlacheckiego, złożonego z przedstawicieli wybranych na sejmikach, w izbę poselską.

▪ *obraz, Polska, ok. 1645 r.*

Anulowano przywilej mielnicki i uchwalono **konstytucję *Nihil novi*** (z łac. 'nic nowego'), która przekazywała władzę ustawodawczą całemu sejmowi, włącznie z izbą poselską. Od tej pory nie można było decydować o sprawach ogólnopaństwowych bez zgody każdego z trzech tzw. stanów sejmujących: króla, senatu i izby poselskiej. Konstytucja *Nihil novi* uznawana jest za początek demokracji szlacheckiej, gdyż od tego momentu bez zgody szlachty reprezentowanej przez izbę poselską nie można było podjąć żadnej decyzji państwowej.

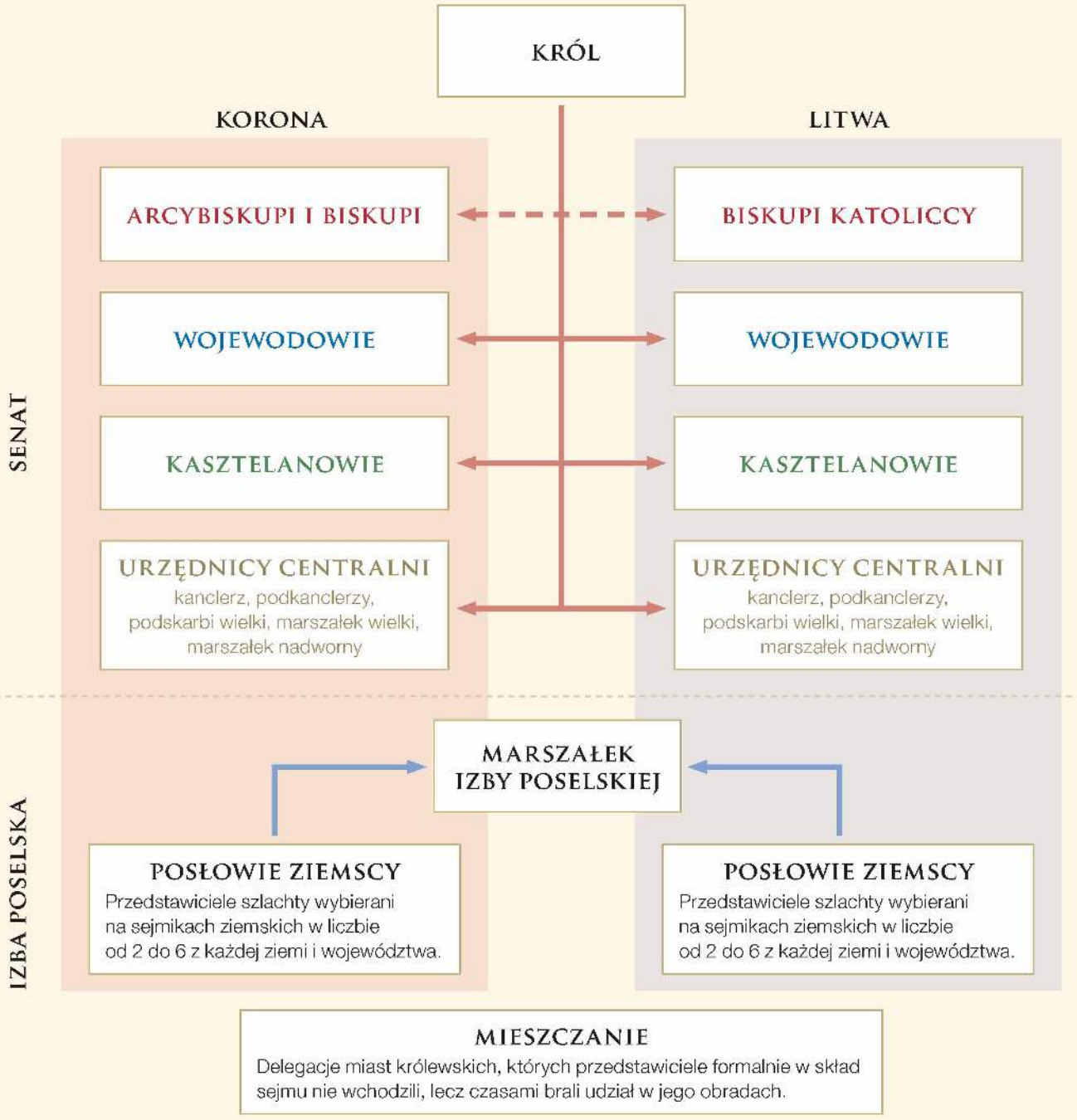
FORMOWANIE SIĘ POLSKIEGO PARLAMENTARYZMU

? Za panowania którego władcy doszło do ukształtowania się demokracji szlacheckiej?

STRUKTURA SEJMU PO 1569 R.

Skład sejmu ukształtował się po zawarciu unii polsko-litewskiej w 1569 r., kiedy do grona parlamentarzystów dołączyli posłowie i senatorowie z Litwy i Prus Królewskich. W senacie zasiadali dostojnicy duchowni i świeccy: arcybiskupi i biskupi, urzędnicy centralni oraz wojewodowie i kasztelanowie wszystkich ziem Rzeczypospolitej. Obowiązywała w nim ustalona hierarchia. Najważniejszym duchownym był arcybiskup gnieźnieński, a urzędnikiem świeckim – kasztelan krakowski. Każdy senator miał wyznaczone miejsce, np. wyżsi rangą kasztelanowie siadali na krzesłach, a mniej znaczący – na wąskich ławach. Inną strukturę miała izba poselska. Od 1569 r. zasiadało w niej ok. 170 posłów. Byli oni wybierani przez **sejmiki ziemskie**.

? Czym różnił się senat od izby poselskiej?

OBRADY SEJMU WALNEGO

Początkowo król, który miał wyłączne prawo do zwoływania sejmu walnego, organizował go nieregularnie, w razie potrzeby. W pierwszej połowie XVI w. posiedzenia parlamentu odbywały się już najczęściej raz w roku. Jego termin wyznaczano na zimę, gdy szlachta wolna była od prac polowych, a zamarznięte drogi umożliwiały jej przybycie na posiedzenie. Od 1573 r. **sejm zwykły** (zwany też zwyczajnym) musiał być zwoływany co najmniej raz na 2 lata i miał trwać 6 tygodni. Mógł on być jednocześnie przedłużony o 2 tygodnie. Ustalono też, że **sejm nadzwyczajny (ekstraordynaryjny)**, który zwoływano np. w wypadku wojny, miał trwać 2 tygodnie. Jeśli jakikolwiek ze zwołanych sejmów nie ukończył swoich prac w terminie, jego konstytucje, czyli uchwały, uważano za nieważne. W XVI w. sejm walny zbierał się w różnych miastach Polski, choć najczęściej było to w Piotrkowie. Z kolei w XVII w. miejscem jego obrad stała się położona w centrum kraju Warszawa.

Po tym, jak król rozesłał listy o zwołaniu sejmu, a szlachta organizowała **sejmiki przedsejmowe**, na których wybierano posłów i spisywano dla nich instrukcje. Początkowo nie były one zobowiązujące i dopiero w XVII w. posłowie musieli przysięgać, że zrobią wszystko, aby się do nich zastosować.

Przebieg posiedzeń sejmu ustalił się w praktyce. Rozpoczynała je msza św., po której następowało sprawdzanie ważności mandatów poselskich i wybór marszałka izby poselskiej. Potem jeden z posłów wygłaszał mowę powitalną na cześć króla, po czym obie izby rozpoczynały obrady osobno, poselska pod przewodnictwem marszałka, a senat – władcy. Posłowie dyskutowali nad kolejnymi punktami obrad, starając się wypracować kompromis. Do uchwalenia wniosku początkowo nie była wymagana jednomyślność, lecz *consensus* [czyt.: konsensus], czyli porozumienie. W praktyce decyzja należała do większości, mniejszość milczała lub jej głos był ignorowany.

Wyniki obrad senatu i izby poselskiej były prezentowane na wspólnym posiedzeniu, które kończyło sejm. Tam też spisywano konstytucje (ustawy). Po zatwierdzeniu ich przez króla były one publikowane drukiem w **księgach grodzkich** (szlacheckie księgi sądowe) w mieście, w którym odbywał się sejm (Radomiu, Piotrkowie, Warszawie), a potem dodawano teksty konstytucji (uchwał sejmowych) do innych ksiąg grodzkich wszystkich ziem Rzeczypospolitej.

Po mszy kończącej obrady posłowie wracali do swoich ziem, gdzie zwoływano sejmiki relacyjne. Na nich zdawali oni sprawozdanie z obrad, przedstawiali uchwały sejmu, a szlachta głosowała nad ich zatwierdzeniem i podejmowała decyzje związane z ich wykonaniem.

NARODZINY RUCHU EGZEKUCYJNEGO

Po śmierci **Aleksandra I** w 1506 r. królem został najmłodszy z synów Kazimierza Jagiellończyka – **Zygmunt I**, zwany później **Starym**. Podobnie jak jego poprzednik, oparł on swoją władzę na wąskiej grupie możnych, jednak nie zamierzał dopuścić do zwiększenia ich roli w państwie. Jego celem było wzmocnienie swojej władzy kosztem sejmu, a także osłabienie roli szlachty. Starania w tym celu podjęła jego żona – pochodząca z Włoch **Bona Sforza**

Śmierć królowej Bony została ukazana na obrazie Jana Matejki. W 1556 r. władczyni, za zgodą syna, wróciła do rodzinnej Italii. Rok później została otruta przez zaufanego doradcę działającego w spisku z Habsburgami. Powodem morderstwa były plany przedstawicieli tej dynastii. Pragnęli oni sfałszować testament królowej, aby zagarnąć jej włoskie majątki i uniknąć spłacania pożyczek, które u niej zaciągnęli.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

[czyt.: sforca]. Z pomocą oddanych królowi możnych starała się przeprowadzić reformę skarbu koronnego, by zwiększyć dochody i uniezależnić się od decyzji sejmu dotyczących podatków. Królowa zamierzała również wprowadzić dziedziczną władzę w Królestwie Polskim, tak by szlachta w zamian za poparcie nowego władcy nie uzyskiwała kolejnych przywilejów. W 1529 r. Bona zrealizowała swój plan na sejmie w Piotrkowie. Jeszcze za życia Zygmunta Starego doprowadziła do wyboru na króla ich syna Zygmunta Augusta. Były to tzw. elekcja i koronacja *vivente rege* [czyt.: wiwente rege], czyli „za życia władcy".

Jednak działania królowej spotkały się z opozycją wobec niej. Widoczna ona już była w 1520 r. na sejmie zorganizowanym w Bydgoszczy w obozie szlachty zebranej na pospolite ruszenie przeciwko Krzyżakom. Późniejsze zabiegi Bony wywoływały coraz większe oburzenie szlachty. Na kolejnych sejmach postulowano, aby król uznał pełną elekcyjność tronu. Do otwartego konfliktu między Zygmuntem I a szlachtą doszło w 1537 r., gdy zwołał on pospolite ruszenie na wyprawę przeciwko Mołdawii. Zebrana pod Lwowem szlachta rozpoczęła burzliwe debaty polityczne, które trwały kilka tygodni. W konsekwencji udało się zmusić króla do uznania elekcyjności tronu. Wydarzenie to, określane od miejsca zawiązania **rokoszem lwowskim**, było również pogardliwie nazwane wojną kokoszą, ponieważ jedynymi ofiarami niedoszłej wojny była duża liczba kur zjedzonych przez debatujących.

W następnych latach stopniowo kształtował się antymagnacki program szlachty, który został nazwany **ruchem egzekucyjnym**. Określenie to pochodzi od zgłaszanych przez szlachtę postulatów egzekwowania (z łac. *executio* – 'wykonanie'; czyt.: egzekucjo) prawa, czyli oddania skarbowi państwa zagarniętych przez magnaterię królewszczyzn. Na czele ruchu stanęło kilku wybitnych polityków związanych z reformacją, m.in. **Mikołaj Sienicki**, **Hieronim Ossoliński** i **Rafał Leszczyński**.

EGZEKUCJA PRAW I DÓBR

Konflikt między szlachtą a królem wybuchł na nowo po śmierci Zygmunta I Starego (1548) i rozpoczęciu rządów przez jego syna **Zygmunta II Augusta**. Sprzeciw szlachty wywołało jego drugie małżeństwo – z Barbarą Radziwiłłówną, zawarte potajemnie jeszcze w 1547 r. Groziło ono wzmocnieniem pozycji magnatów, zwłaszcza wpływowego litewskiego rodu Radziwiłłów. Mimo oporów

Postulaty i cele ruchu egzekucyjnego

Ruch egzekucyjny		
	Postulaty	**Cele**
Egzekucja dóbr	• odebranie magnatom nielegalnie przetrzymywanych królewszczyzn • oszacowanie na nowo dochodów z królewszczyzn	• uzdrowienie skarbu państwa • zwiększenie liczebności armii (wojska kwarciane) • osłabienie magnaterii
Egzekucja praw	• ujednolicenie i kodyfikacja prawa • przetłumaczenie na język polski kodeksów	• zwierzchność prawa nad wszystkimi organami władzy • uniemożliwienie narzucania praw przez króla i łamania ich przez magnaterię
Ujednolicenie wewnętrzne państwa	• połączenie ścisłą unią z Litwą • likwidacja odrębności Prus Królewskich i Mazowsza	• wzmocnienie państwa
Reforma w Kościele	• obciążenie podatkami duchowieństwa • opłaty (tzw. annaty) na potrzeby obronności • zrzeczenie wykonywania wyroków sądów duchownych przez władzę świecką (starostów) • uniezależnienie Kościoła od Rzymu	• zmiana uprzywilejowanej pozycji Kościoła katolickiego

szlachty Zygmunt August przeforsował koronację Barbary na królową. Przedmiotem sporu była także polityka zagraniczna króla. Wzmacniany przez niego sojusz z Habsburgami stał się bardzo niepopularny wśród polityków związanych z ruchem egzekucyjnym, której sprzyjała duża część polityków szlacheckich. Szlachta jawnie wyrażała swoją opozycję wobec króla, który był gotów nawet nie zwoływać sejmu i aby wzmocnić swoją władzę, zamierzał oprzeć się na możnych.

W 1562 r. szlachta spotkała się na zjeździe w Sandomierzu i postanowiła, by wbrew królewskim decyzjom jeszcze w tym roku zebrał się sejm. Skomplikowała się również sytuacja zagraniczna Polski, która stała się stroną konfliktu z Moskwą i Szwecją o Inflanty. Król potrzebował zatem podatków na wojnę. W ciągu kilku miesięcy 1562 r. doszło do radykalnej zmiany nastawienia monarchy wobec ruchu egzekucyjnego. Zygmunt August zwołał sejm do Piotrkowa, na którym ogłosił się sympatykiem polityki szlacheckiej. Na sejmie uchwalono **egzekucję dóbr** królewskich trzymanych przez magnaterię, co miało spowodować ogromny dopływ gotówki do królewskiego skarbca. Za aprobatą króla zwołano również następne sejmy, na których ogłoszono szereg uchwał z programu ruchu egzekucyjnego.

Obrady sejmu egzekucyjnego za panowania Zygmunta Augusta ukazane w Statutach Herburta z 1570 r. Stojący wokół króla i za siedzącymi senatorami posłowie są już dość liczni. Ich ubiór nie różni się prawie od strojów klasy senatorskiej, co świadczy o zmniejszaniu się dystansu między tymi grupami.

▪ *drzeworyt, Polska, XVI w.*

Na sejmach z lat 1562–1567 zarządzono lustrację (przegląd) królewszczyzn w celu sprawdzenia dochodów i zaniedbań tych majątków i kontynuowano egzekucję dóbr. Zarządzono także, że czwarta część dochodów z królewszczyzn będzie przeznaczana na stałe wojsko, zwane **kwarcianym** (od **kwarty**, czyli czwartej części dochodów). Ponadto wprowadzono podatek nadzwyczajny, pobierany od kmieci, Kościoła i warsztatów rzemieślniczych, oraz

CIEKAWOSTKA

Ubiór jako manifestacja polityczna

Wyrazem poparcia dla ruchu egzekucyjnego na sejmie w Piotrkowie w 1562 r. było przywdzianie przez polskiego króla stroju szlacheckiego. Oprócz króla podobny strój założyli jego dworzanie. Marcin Bielski w *Kronice polskiej* pisał: *Wielki to był i zawołany sejm, i prawie jako sądny dzień, na który król do Piotrkowa przyjechał dwór swój wszystek w szarzą ubrawszy* [na szaro]. Podobnie czynili polscy władcy w XVII i XVIII w., gdy chcieli uzyskać poparcie szlachty dla swoich planów. Pokazywali się wówczas w szlacheckim stroju lub w obieg puszczali portret w takim ubiorze.

Portret królewicza Władysława Wazy w stroju polskim. Pomimo że podczas podróży po Europie Zachodniej następca tronu nosił ubiór zgodny z modą francuską, to na zaprezentowanym obrazie został przedstawiony w podbitej futrem delii oraz krótkim żupanie.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

POSTANOWIENIA SEJMU EGZEKUCYJNEGO Z 1562 R.

Sejm z 1562 r. wydał pierwsze akty prawne ograniczające pozycję magnaterii w Polsce. Ta i późniejsze ustawy stały się podstawą budowania państwa, w którym cała szlachta za pośrednictwem reprezentacji w sejmie sprawuje władzę.

Oznajmujem wszem wobec i każdemu z osobna [...] *skarb koronny przez zbytnie upraszanie dóbr stołu naszego bardzo umniejszon a wyniszczon jest, o co się wszystkie ziemie Korony ustawicznie najwięcej uskarżały, przypisując i poczytując to nam za krzywdę i szkodę pospolitą, gdzie by upraszania takowe, bądź i zastawy, które by przeciw statutom koronnym dane i zapisane, zasię ku skarbowi i porządkowi koronnemu przywrócone nie były. Chcąc więc już tedy tak ciężkiemu uskarżeniu pospolitemu, najwięcej czasu tego tak niebezpiecznego i zatrudnionego koniec uczynić, żądając i pragnąc tego, aby uspokojenie pospolite na wszem i we wszem zachowane było, tedy za zjechaniem tu naszem i złożeniem sejmu walnego koronnego na dzień 22 Novembris [listopada] roku 1562, po długich a pilnych radach i namowach, któreśmy czynili i mieli z pany radami naszemi koronnemi, za ich jednostajnym przywilejem i za pozwaniem a obwieszczeniem wszech wobec, którym by ta rzecz należała, po wszystkiej Koronie dostatecznie uczynionym i wywołanym te wszystkie rzeczy i namowy tu niżej opisane tak ustawiamy i skazujemy* [...].
Statut króla Aleksandra stryja naszego, tak go wykładać i rozumieć najdujemy, jako słowa tego statutu same w sobie brzmią i obmawiają, w mocy swej go zostawujemy. A tak wszystkie po tym to statucie daniny, darowizny wieczne, feuda albo lenna, też i przedania nasze, przodków naszych, także też fundusze i nadania wszystkich duchowieństw jakożkolwiek zapisane, mają być i są tym statutem kasowane a wniwecz obrócone, [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 96–97.

? 1. Opisz, jakich majątków dotyczyła ustawa sejmu egzekucyjnego.
2. Wyjaśnij, w czyim interesie i za czyją namową przeprowadzono egzekucję dóbr królewskich.

zakazano – zgodnie z hasłami szlachty innowierczej – wykonywania przez starostów wyroków wydanych przez sądy kościelne.

Uchwały sejmów były zwycięstwem ruchu egzekucyjnego. Szlachta osłabiła wpływ magnaterii na politykę w Polsce, jednocześnie wskazując, że to izba poselska jest tym miejscem, które decyduje o kształcie państwa. Do następstw działalności ruchu egzekucyjnego należy również zaliczyć kilka innych aktów, które ukształtowały system ustrojowy, społeczny i religijny w następnych stuleciach: unia polsko-litewska zawarta w Lublinie w 1569 r., akt tolerancji religijnej z 1572 r., zasada wyboru króla przez całą szlachtę oraz odebranie królowi prawa sądzenia szlachty w drugiej instancji i przekazanie tej kompetencji szlacheckim trybunałom Korony i Litwy.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj pozycję prawną szlachty w XV i XVI w.
2. Wyjaśnij proces formowania się polskiego parlamentaryzmu w XV i XVI w.
3. Przedstaw główne postulaty ruchu egzekucyjnego.
4. Określ, dla których grup szlachty działania ruchu egzekucyjnego były korzystne.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.
A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Warszawa 1988.

4 PANOWANIE OSTATNICH JAGIELLONÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z którym państwem Polska i Litwa toczyły walki w XV w.?
2. Jaką rolę odgrywała w Europie dynastia Jagiellonów w drugiej połowie XV w.?

WOJNY Z MOSKWĄ

W drugiej połowie XV w. Wielkie Księstwo Moskiewskie ostatecznie uwolniło się spod zwierzchności Złotej Ordy, a jego władca Iwan III Srogi rozpoczął podbój pozostałych księstw Rusi pod hasłem zjednoczenia ziem zamieszkanych przez ludność prawosławną (więcej zob. s. 93). Musiało to doprowadzić do konfliktu z Litwą, w skład której wchodziły zachodnie ziemie Rusi. Między obydwoma krajami od 1449 r. panował pokój, respektowany przez Kazimierza Jagiellończyka, który zajęty był walką z zakonem krzyżackim i polityką środkowoeuropejską. Jednak po śmierci tego władcy i rozluźnieniu unii między Litwą a Polską książę moskiewski zajął w 1492 r. mniej związane z Litwą Wiaźmę i tereny nad Oką. Wojna zakończyła się dwa lata później podpisaniem pokoju, który sankcjonował zdobycze moskiewskie.

W kolejnych latach, pomimo ożenku wielkiego księcia litewskiego, a potem króla Polski Aleksandra z córką Iwana III, doszło do kolejnych wojen polsko-moskiewskich. W 1500 r.

Obraz *Bitwa pod Orszą* nieznanego artysty pokazuje sceny z kolejnych etapów stoczonej walki. W starciu tym armia polsko-litewska pod wodzą hetmana Konstantego Ostrogskiego licząca ok. 33 tys. żołnierzy pokonała przeważające siły wroga (ok. 50 tys.). Na obrazie widać przeprawę wojsk polsko-litewskich przez Dniepr. Jazda robi to wpław 1, z kolei piechota i armaty po moście pontonowym 2. Następnie ukazany jest atak walnego szyku polskich kopijników 3, których uzbrojenie jest całkowicie zgodne z zachodnioeuropejską modą początku XVI w. Autor obrazu przedstawił także atak lekkiej jazdy litewskiej na lewym skrzydle 4 oraz samego hetmana 5, który dowodzi wojskami bez hełmu i zbroi. Wiernie oddał także wielki pułk armii moskiewskiej 6.

▪ *obraz, Polska, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WSCHODNI SĄSIEDZI RZECZYPOSPOLITEJ

Wschodnia granica państwa polsko-litewskiego była stale narażona na ataki wojsk moskiewskich, o których przyczynach napisał papieski wysłannik Juliusz Ruggieri [czyt.: rudżdżieri].

Od wschodu ku północy graniczy z Polską Moskwa nie oddzielona od niej morzem, górami lub rzekami, lecz dorywczymi granicami, które siła oręża lub gwałtowne wtargnienia rozmaicie zakreśla, i z tej przyczyny ciągła jest wojna między królem polskim a wielkim księciem moskiewskim, jak są rożne sprzeczne między nimi pretensje. Ten ostatni mniema się być prawym [prawowitym] *panem całej Rusi, której się carem mieni* [uważa się za cara] *i dlatego nie przestając na posiadanej przez siebie części, wdziera się w część należącą do Polski, od której przed kilką laty oderwał, nie bez podejrzenia zdrady, księstwo połockie, dawniej w różnych czasach pozabierał różne inne nie mniej ważne kraje, które król Polski chce odzyskać. Ta a nie inna jest przyczyna ich wojny, a zdaniem moim jest tak silna, że zaledwie śmiem spodziewać się między nimi pokoju i nie sądzę, aby kiedykolwiek przyjść mogło do czego innego jak do kilkoletniego rozejmu. O takim traktowano za mego w Polsce pobytu, ale nie przyszedł do skutku, dlatego że instrukcje posłów moskiewskich nie zdawały się królowi dostateczne do zawarcia onego. Lecz wiadomo, że jeden i drugi szczerze go sobie życzą: król polski, że coraz trudniej jest mu wydołać ogromnym wydatkom tak długiej wojny i że zaledwie jest w stanie bronić się przeciw tak silnemu nieprzyjacielowi; car moskiewski, dlatego że traci przez wojnę znaczną część swych dochodów, nie mogąc wysyłać do Polski soboli i innych kosztownych futer, w zamian za które odbierał od Polski wiele rzeczy do wygodnego służących życia, gdy tymczasem dziś cały handel nie tylko został zatamowany, ale zupełnie przez wojnę zniesiony.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, Wrocław 1980, s. 297–298.

? 1. Omów przedstawione w tekście przyczyny konfliktu z Moskwą.
2. Przedstaw przyczyny, ze względu na które zarówno królowi Polski, jak i carowi zależało na pokoju.

wojska moskiewskie kolejny raz wkroczyły na terytorium państwa Jagiellonów, odnosząc liczne sukcesy i zajmując część ziem. Oddziały litewskie poniosły porażkę, co pokazało, że państwo to bez wsparcia Królestwa Polskiego nie jest w stanie przeciwstawić się samo swojemu wschodniemu sąsiadowi. Zawarty w 1503 r. rozejm przyznawał Moskwie ziemie: czernihowską, siewierską i część smoleńskiej.

Wojna wybuchła ponownie w 1507 r., za panowania Zygmunta Starego. Do konfliktu przyłączyli się także Tatarzy, którzy w tym czasie nad Morzem Czarnym utworzyli własne państwo – chanat krymski. Byli oni jednak sojusznikiem niepewnym i zawierali krótkotrwałe sojusze na przemian z każdą z walczących stron. Wojna trwała kilkanaście lat i toczyła się ze zmiennym szczęściem. W 1514 r. wojska moskiewskie zajęły Smoleńsk, ale w tym samym roku zostały rozbite przez siły polsko-litewskie w **bitwie pod Orszą**. Ostatecznie żadna ze stron nie zdołała uzyskać decydującej przewagi, dlatego w 1522 r. zawarto rozejm na zasadzie utrzymania zdobyczy terytorialnych.

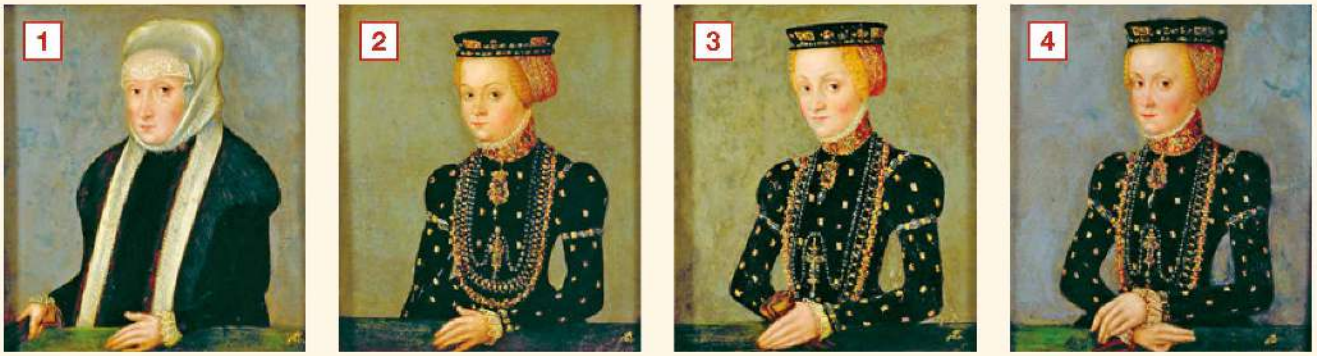
W 1534 r. Litwa podjęła próbę odzyskania utraconych ziem. Jej wojska, wspierane przez oddziały polskie, odniosły kilka sukcesów militarnych, lecz z braku funduszy na prowadzenie wojny musiały przerwać ofensywę. W 1537 r. zawarto nowy rozejm, na warunkach zbliżonych do poprzedniego.

POLITYKA WĘGIERSKA I STOSUNKI Z HABSBURGAMI

Objęcie przez Jagiellonów władzy w Czechach i na Węgrzech pod koniec XV w. zagrażało interesom Habsburgów, którzy również pretendowali do tronów w tych państwach. Dlatego

POLITYKA DYNASTYCZNA JAGIELLONÓW

Zygmunt I Stary doczekał się tylko jednego męskiego potomka, który mógł odziedziczyć po nim królestwo. Miał jednak pięć córek, których zamążpójście stało się przedmiotem polityki zagranicznej. Za swojego życia wydał za mąż jedynie dwie z nich: Jadwigę (z pierwszego małżeństwa z Barbarą Zápolyą) – za Joachima II, elektora brandenburskiego, oraz Izabelę – za króla Węgier Jana Zápolyę. Były to sojusze polityczne wymierzone przeciwko Habsburgom. O małżeństwa pozostałych córek Zygmunta Starego musieli się już zatroszczyć ich matka królowa Bona i brat Zygmunt August.

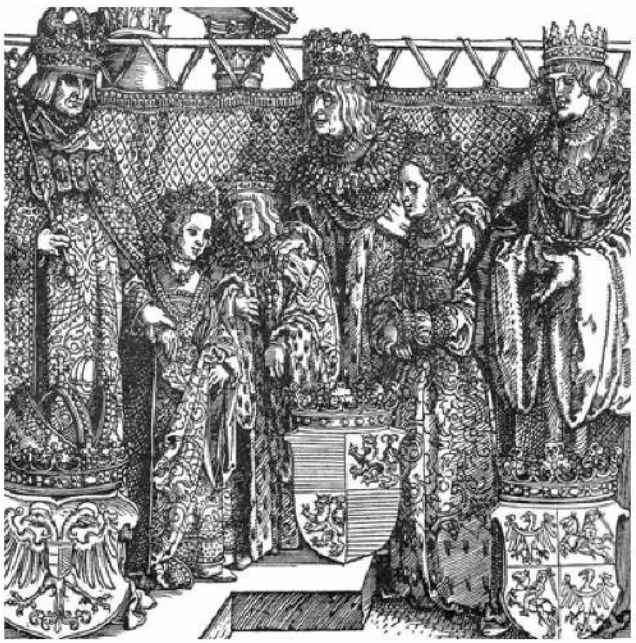
Córki Zygmunta I Starego oraz jego drugiej żony Bony Sforzy. Najstarsza z nich, Izabela [1], wyszła za króla Węgier, kolejna – Zofia [2], poślubiła Henryka II, księcia brunszwickiego. Katarzynę Jagiellonkę [3] wydano za mąż za Jana Wazę, księcia Finlandii i brata króla Szwecji. W 1569 r. została szwedzką królową. Była matką późniejszego króla Rzeczypospolitej Zygmunta III Wazy. Z kolei Anna [4] wyszła za mąż już po śmierci matki i brata, w 1576 r., za wstępującego na polski tron Stefana Batorego.

▪ *obraz, Niemcy, ok. 1556 r.*

? Jaką rolę w polityce zagranicznej w XVI w. odgrywały małżeństwa członków rządzących dynastii?

jednym z głównych celów polityki niemieckiej dynastii stało się wspieranie wrogów Jagiellonów. Zawierali oni przymierza zarówno z Krzyżakami, jak i z Moskwą. Działania te okazały się bardzo skuteczne, gdyż konflikty Litwy z Moskwą oraz niebezpieczeństwo zagrażające Węgrom ze strony Turków spowodowały, że Jagiellonowie zaczęli dążyć do poprawy relacji z cesarzem.

W 1515 r. w Wiedniu doszło do spotkania Maksymiliana I z królem Czech i Węgier Władysławem Jagiellończykiem oraz królem Polski Zygmuntem I Starym. Cesarz poparł wówczas plan zorganizowania krucjaty przeciwko Turkom oraz zobowiązał się, że odstąpi od sojuszu z Moskwą i zrezygnuje ze wspierania antypolskich działań zakonu krzyżackiego. Postanowiono również doprowadzić do dwóch małżeństw habsbursko-jagiellońskich: Ludwik, syn króla Czech i Węgier, miał poślubić wnuczkę cesarza, a siostra Ludwika miała wyjść za mąż

Zjazd w Wiedniu w 1515 r. został przedstawiony przez Albrechta Dürera. Układ zawarty pomiędzy ukazanymi władcami wydawał się dla Polski korzystny. Jednak dekadę później na tym porozumieniu zyskali bardziej Habsburgowie.

▪ *drzeworyt, Niemcy, XVI w.*

POLSKA I LITWA ZA PANOWANIA OSTATNICH JAGIELLONÓW

?

1. Wymień przyłączone i utracone ziemie Polski i Litwy w latach 1492–1572.
2. Wskaż granicę zewnętrzną Polski i Litwy. Oceń, które rejony uchodziły za najbardziej niebezpieczne, a które za najbardziej stabilną granicę.

za cesarskiego wnuka Ferdynanda. Układ obejmował również postanowienie, że Habsburgowie uzyskają tron w Czechach i na Węgrzech, jeśli wymrze męska linia panujących tam Jagiellonów, a w razie gdyby wymarli bezpotomnie Habsburgowie, władzę w należących do nich krajach miał odziedziczyć Ludwik Jagiellończyk.

Rok po zjeździe w Wiedniu zmarł Władysław Jagiellończyk, a władzę w Czechach i na Węgrzech objął jego syn, 10-letni Ludwik. Rządy młodego króla trwały 10 lat. W 1526 r. na Węgry uderzyli Turcy. Władca wyruszył przeciwko nim na czele armii. Do bitwy doszło **pod Mohaczem**. Wojska węgierskie zostały w niej

całkowicie rozbite, a dowodzący nimi Ludwik poniósł śmierć. Tym samym na mocy wiedeńskiej umowy tron w Czechach objął Ferdynand Habsburg.

Z kolei na Węgrzech sprawa następstwa tronu doprowadziła do wybuchu wojny domowej. Część szlachty nie chciała bowiem oddać władzy Habsburgom. Polskie elity także były w tej sprawie podzielone. Część poparła przejęcie tronu węgierskiego przez Ferdynanda, uważając, że wzmocni to koalicję antyturecką. Jednak większość szlachty uważała, że lepszy będzie węgierski kandydat do tronu – Jan Zápolya [czyt.: **za**polja]. Król Zygmunt Stary oficjalnie nie opowiedział się po żadnej ze stron konfliktu.

W kraju znajdowało się także wielu zwolenników Habsburgów. W 1538 r. doprowadzili oni do małżeństwa następcy tronu Zygmunta Augusta z córką Ferdynanda I – Elżbietą. Przeciwna temu związkowi była królowa Bona, wokół której skupiło się stronnictwo antyhabsburskie. Zaaranżowało ono z kolei małżeństwo Izabeli, córki Zygmunta Starego, z Janem Zápolyą.

Zupełnie inną politykę zagraniczną prowadził Zygmunt August. Po objęciu władzy podpisał on z Habsburgami układ o przyjaźni, a porozumienie przypieczętowano kolejnym małżeństwem króla Polski z młodszą siostrą jego pierwszej żony – Katarzyną Habsburżanką.

WOJNY O MOŁDAWIĘ I RELACJE Z TURCJĄ

Mołdawia, pozostająca od końca XIV w. w zależności lennej od Polski, odgrywała dużą rolę w międzynarodowej wymianie handlowej. Przez jej terytorium przebiegały szlaki łączące Morze Czarne z Bałtyckim, a jej porty – Białogród i Kilia – były ważnymi ośrodkami handlu czarnomorskiego. Część polskich elit politycznych opowiadała się za włączeniem Mołdawii do Korony, upatrując w tym znacznych korzyści ekonomicznych. Podobne plany miały również Węgry oraz imperium osmańskie, które w 1484 r. opanowało mołdawskie porty. W drugiej połowie XV w. **hospodarem** Mołdawii był **Stefan Wielki**. Dzięki umiejętnej polityce utrzymywał on niezależność swojego księstwa od mocarstw chcących je sobie podporządkować.

W 1497 r. król Jan Olbracht zorganizował wielką wyprawę zbrojną na Mołdawię w celu przywrócenia polskich wpływów w tym kraju i odebrania Turkom portów czarnomorskich. Zakończyła się ona jednak porażką sił polskich. W 1499 r. Jan Olbracht zawarł z hospodarem mołdawskim i Węgrami sojusz wymierzony przeciwko Turkom. W 1502 r. Stefan Wielki złamał jednak jego postanowienia i na krótko zajął należące do Polski Pokucie. Do kolejnych wojen o te ziemie dochodziło kilkukrotnie za rządów Zygmunta Starego. W 1530 r. hospodar mołdawski ponownie opanował Pokucie, lecz rok później poniósł całkowitą klęskę w bitwie **pod Obertynem**. **Hetman** Jan Tarnowski pokonał wówczas prawie trzy razy większą armię

WARTO WIEDZIEĆ

Za króla Olbrachta wyginęła szlachta

Wyprawa Jana Olbrachta do Mołdawii w 1497 r. wymierzona była przeciwko Turkom, którzy opanowali w 1484 r. porty nad Morzem Czarnym. Liczył on jednocześnie na poparcie Stefana Wielkiego i Węgrów. Gdy Polacy znaleźli się w Mołdawii, hospodar Stefan pod wpływem Turków zażądał, aby najeźdźcy opuścili jego kraj. Polacy zatem udali się nie nad Morze Czarne, ale pod Suczawę, by pokonać Stefana. Mimo to oblężenie stolicy państwa mołdawskiego zakończyło się niepowodzeniem i armia polska rozpoczęła odwrót do granicy. Opóźniały ją jednak potężne tabory, dlatego przebiegał on wolno. Pozwoliło to wojskom mołdawskim łatwo doścignąć Polaków w wąwozie pod Koźminem na Bukowinie, gdzie zadali im potężne straty. Od tego wydarzenia powstało przesadzone powiedzenie powtarzane przez następne pokolenia: *Za króla Olbrachta wyginęła szlachta.*

? Jakie były przyczyny niepowodzenia wyprawy mołdawskiej Jana Olbrachta?

PRZYŁĄCZENIE MAZOWSZA

W XV w. na Mazowszu funkcjonowało kilka księstw rządzonych przez książąt z dynastii Piastów. Utrzymywały one ścisłe związki z Polską, choć w ich politykę ingerowali władcy Czech i Krzyżacy. W wyniku zabiegów polskich monarchów kolejno były one włączane w skład Rzeczypospolitej. W 1462 i 1476 r. Kazimierz Jagiellończyk przyłączył do Korony południowo-zachodnią część Mazowsza. Jego syn, Jan Olbracht, po bezpotomnej śmierci panującego tam Janusza II, zaanektował księstwo płockie. W latach 1524 i 1526 zmarli bezpotomnie rezydujący w Warszawie książęta Stanisław i Janusz III, a ich ziemie inkorporował do Polski Zygmunt I Stary. Z wcielonych terytoriów utworzono odrębne województwo. Uznano też odrębne od praw polskich mazowieckie prawo.

Ostatni książęta mazowieccy: Janusz III 1, Stanisław 2 i Anna 3, byli rodzeństwem. Po śmierci braci lokalna szlachta w celu utrzymania odrębności politycznej Mazowsza bezskutecznie próbowała wydać księżnę za mąż za brata Albrechta Hohenzollerna lub następcę tronu polskiego, Zygmunta II Augusta.

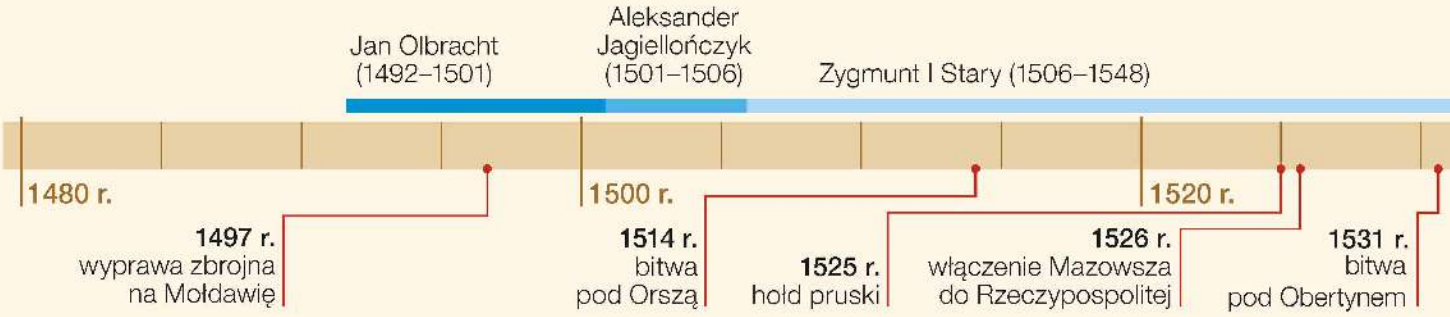
▪ *rycina, Polska, XVI w.*

? W jaki sposób doszło do inkorporacji Mazowsza w XVI w.?

mołdawską, a po kolejnej wyprawie Tarnowskiego przeciwko Mołdawii w 1538 r. Pokucie na stałe wróciło do Polski.

W XVI w. ziemiom polskim zaczęli zagrażać Turcy i podlegli im Tatarzy, którzy regularnie organizowali łupieżcze wyprawy na Rzeczpospolitą. Ochronę granicy południowo-wschodniej powierzono tzw. **obronie potocznej**, stałemu wojsku liczącemu ok. 3 tys. żołnierzy. Po klęsce Węgrów w bitwie pod Mohaczem na południowych kresach wzniesiono także wiele zamków, m.in. Kamieniec Podolski i Zbaraż. Równocześnie podejmowano działania dyplomatyczne mające na celu unormowanie stosunków z imperium osmańskim. W 1533 r. zawarto polsko-turecki **pokój wieczysty**. Dzięki temu aż do końca XVI w. między obydwoma państwami nie doszło do konfliktu mimo powtarzających się najazdów Tatarów na Polskę i Kozaków na ziemie tureckie.

POLITYKA ZAGRANICZNA OSTATNICH JAGIELLONÓW

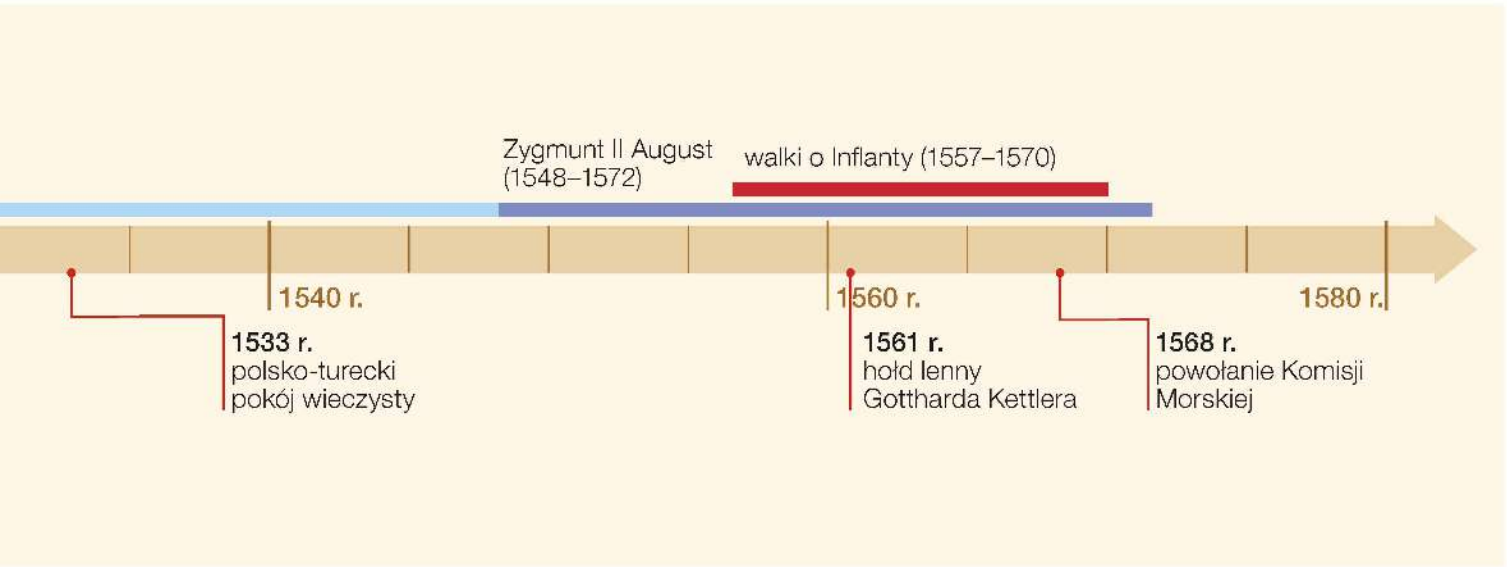
? Z jakimi państwami toczyli wojny ostatni Jagiellonowie?

ROZWIĄZANIE KWESTII KRZYŻACKIEJ

Po wojnie trzynastoletniej państwo krzyżackie stało się lennem Polski. Jednak wkrótce Prusy Zakonne zaczęły dążyć do odzyskania suwerenności. Krzyżacy wchodzili w sojusze antypolskie, m.in. z cesarzem i królem Węgier Maciejem Korwinem. Dzięki poparciu tego ostatniego w latach 70. XV w. Krzyżacy próbowali wystąpić zbrojnie przeciwko polskiemu królowi. Konflikt o obsadę biskupstwa warmińskiego przerodził się w tzw. **wojnę popią (1478–1479)**. Zakończyła się ona porażką wielkiego mistrza i biskupa warmińskiego, którzy musieli się ukorzyć przed polskim władcą.

W 1511 r. wielkim mistrzem zakonu wybrano Albrechta Hohenzollerna, siostrzeńca Zygmunta I Starego. Nie zamierzał on jednak podporządkować się polskiemu władcy i zawarł przeciwko Polsce wielką koalicję złożoną z zakonu krzyżackiego, Moskwy, Brandenburgii i cesarza. Dzięki porozumieniom zawartym podczas zjazdu w Wiedniu w 1515 r. Zygmunt I Stary uzyskał obietnicę cesarza, że ten zerwie stosunki z Albrechtem oraz Wasylem III. Jednocześnie sprawę niezłożenia przez wielkiego mistrza hołdu zawieszono na 5 lat. W 1519 r. polski sejm podjął decyzję o wojnie z zakonem. Pomocy Polsce ponownie odmówiła jednak Litwa. Polskie wojska zaczęły oblegać krzyżackie twierdze, a flota rozpoczęła blokadę krzyżackich portów. W 1520 r. do kontrofensywy przeszli Krzyżacy, ale ponieśli porażkę. Ostatecznie w 1521 r. na prośbę zakonu zawarto czteroletni rozejm.

Decydujący wpływ na dalsze losy Prus Zakonnych miała reformacja. Albrecht Hohenzollern i duża część dostojników krzyżackich uległa wpływom nauk Marcina Lutra. Wielki mistrz był zainteresowany likwidacją zakonu i stworzeniem świeckiego księstwa, w którym on i jego potomkowie sprawowaliby dziedziczną władzę, a dotychczasowi rycerze zakonni staliby się świeckimi właścicielami ziemskimi. Porozumiał się w tej sprawie z Zygmuntem I Starym. W **1525 r.** na rynku w Krakowie Albrecht Hohenzollern, już jako książę świecki, a zarazem spadkobierca państwa krzyżackiego będącego lennem Polski, złożył polskiemu królowi **hołd**, uznając się za jego wasala. W zamian objął władzę w dawnym państwie zakonnym, które od tej pory nosiło nazwę Księstwa Pruskiego, określanego także jako Prusy Książęce. Na podstawie porozumienia ustanowiono, że książę pruski miał zasiadać w polskim senacie, a także miał obowiązek pomocy zbrojnej swojemu królowi. Władca Polski uzyskał prawo rozstrzygania konfliktów między księciem a jego poddanymi. Problem krzyżacki został tymczasowo rozwiązany. Na północy powstało zależne od Polski małe państwo luterańskie, które zerwało związki z cesarstwem i porzuciło antypolską politykę.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT I STARY (1467–1548)

Król polski i wielki książę litewski od 1506 r., syn Kazimierza Jagiellończyka. Swoje rządy opierał na wąskiej grupie senatorów. Dążył do wzmocnienia władzy królewskiej. Za jego panowania oddłużono skarb państwowy, wykupiono z rąk prywatnych liczne dobra królewskie i wprowadzono wysokie cło graniczne, które przynosiło znaczne dochody. Z powodu sprzeciwu szlachty nie udało mu się natomiast wprowadzić stałego podatku na cele obronne. W polityce zagranicznej starał się nie angażować w najpoważniejsze europejskie konflikty. Sprzeciwiał się pomysłom zorganizowania krucjaty antytureckiej. Doprowadził do rozerwania zagrażającego Polsce i Litwie sojuszu pomiędzy cesarzem, Krzyżakami a Moskwą i rozwiązał problem Pokucia. Przyjął hołd lenny od Albrechta Hohenzollerna. Zygmunt Stary był również wielkim mecenasem sztuki renesansowej, m.in. z jego rozkazu przebudowano Wawel.

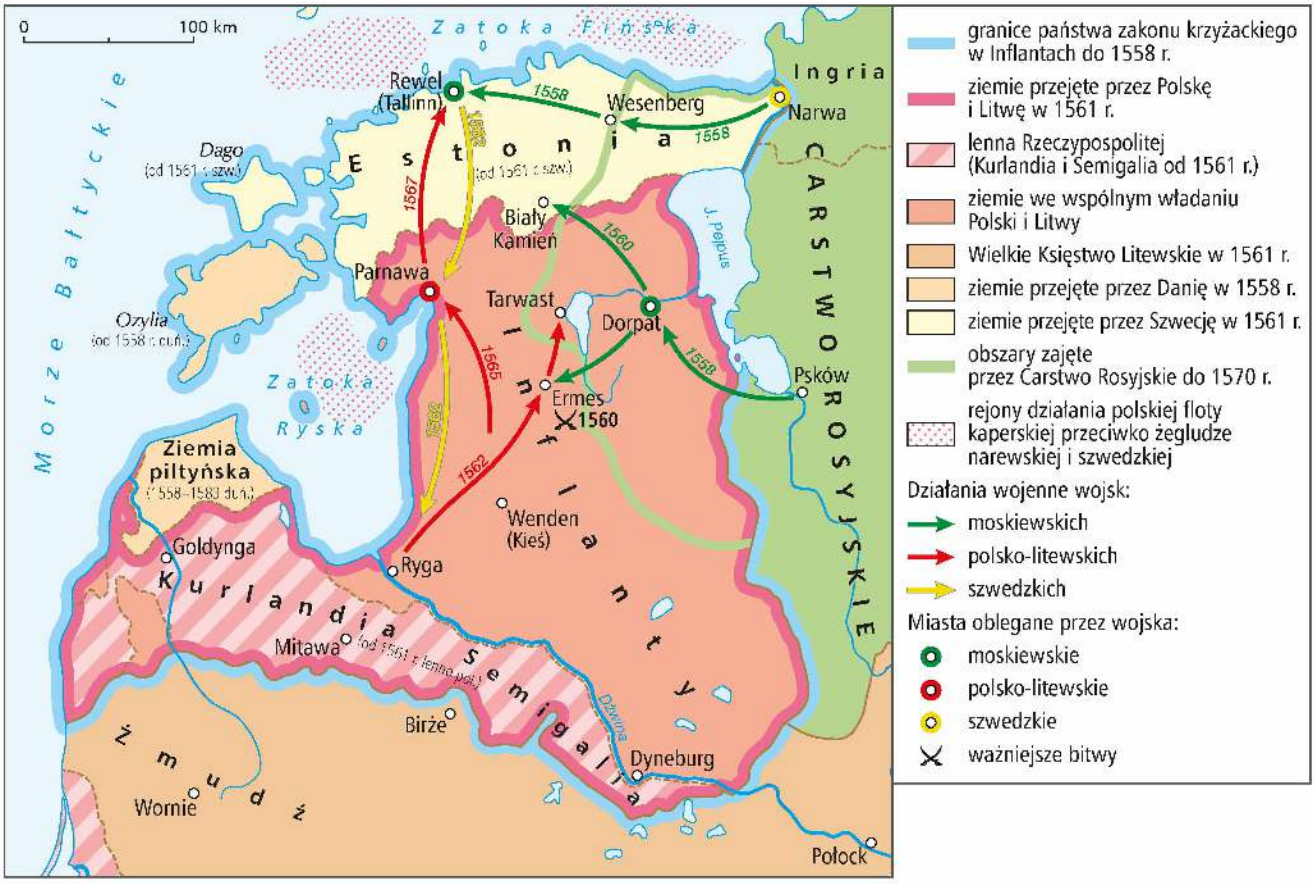
WALKA O WPŁYWY NAD BAŁTYKIEM

W XVI w. w basenie Morza Bałtyckiego nastąpił wzrost znaczenia Danii i Szwecji. Oba kraje rozbudowały swoje floty wojenne i dążyły do zdobycia coraz większych wpływów politycznych w strefie bałtyckiej, zwłaszcza do przejęcia kontroli nad tamtejszym handlem. Szwecja starała się opanować wschodnie wybrzeże Bałtyku, co prowadziło do konfliktu z państwem polsko-litewskim i Moskwą. Kontrola nad najważniejszymi portami Inflant: Rygą, Narwą i Parnawą dawałyby bowiem ogromne wpływy z tamtejszego handlu. Po **sekularyzacji** Prus, czyli wyeliminowaniu roli religii w zrządzaniu państwem, na terenie Inflant utrzymywało się nadal coraz słabsze państwo zakonu krzyżackiego oraz cztery nie całkiem niezależne państewka duchowne. Do rywalizacji o Inflanty przystąpiły nie tylko Dania i Szwecja, ale także zainteresowane dostępem do Morza Bałtyckiego państwo moskiewskie.

W 1554 r. car wymusił na wielkim mistrzu przywileje w handlu bałtyckim i zobowiązanie się do niezawierania porozumień z Zygmuntem II Augustem. Jednak w 1557 r. wojska polsko-litewskie interweniowały w Inflantach i zmusiły wielkiego mistrza do zawarcia z Zygmuntem II Augustem sojuszu przeciwko Moskwie. Rok później car Iwan IV Groźny zaatakował państwo zakonne i zajął jego znaczne obszary z Dorpatem i Narwą. Wielki mistrz Gotthard Kettler musiał wówczas jednoznacznie opowiedzieć się po jednej ze stron. W 1561 r. oddał swoje państwo w opiekę Polsce i Litwie oraz złożył hołd lenny Zygmuntowi Augustowi. W zamian otrzymał we władanie jako świecki książę Kurlandię i Semigalię (przyjrzyj się mapie na s. 139) oraz możliwość wprowadzenia w całym kraju luteranizmu. Do konfliktu szybko włączyli się także Duńczycy i Szwedzi, chcący zdobyć panowanie nad Morzem Bałtyckim (*dominium Maris Baltici*, czyt.: baltic-i). W ten sposób w 1563 r. rozpoczęła się **I wojna północna**.

Walki toczyły się na lądzie i morzu. Zygmunt II August zbudował flotę, aby zwalczać rosyjski handel narewski. Korzystał także z usług kaprów (żeglarzy z prywatnych okrętów), którzy uzyskiwali większość łupów, gdy zdobyli wrogi statek. W 1568 r. powołano w Gdańsku specjalny urząd państwowy – Komisję Morską, która kierowała działaniami i rozbudową floty kaperskiej. Jednak polityka morska Zygmunta II Augusta spowodowała bunt gdańszczan, niezadowolonych z ingerencji państwa w politykę morską. Wojna na morzu oznaczała bowiem atakowanie gdańskich okrętów handlowych. Mimo to Zygmunt II August zdołał narzucić Gdańskowi swoją wolę, a w 1570 r. wysłał specjalną komisję na czele z biskupem Stanisławem Karnkowskim, która w tzw. **statutach Karnkowskiego** opracowała zasady sprawo-

WALKI O INFLANTY W LATACH 1557–1570

? 1. Wskaż obszary, które Gotthard Kettler otrzymał we władanie w 1561 r.

2. Wymień tereny Inflant uzyskane przez poszczególne państwa na mocy porozumień zawartych w 1570 r.

wania przez króla zwierzchnictwa nad miastem i żeglugą morską.

Pierwszy etap wojny w Inflantach zakończył się w 1570 r. pokojem w Szczecinie między Danią i Szwecją. Rzeczpospolita i Moskwa podpisały rozejm. Na jego mocy większą część Inflant zatrzymywała Polska, a przy państwie moskiewskim pozostawały jej zdobycze wojenne, m.in. Narwa i Dorpat. W trakcie konfliktu o Inflanty Zygmunt II August skorzystał z pomocy militarnej swojego lennika Albrechta Hohenzollerna, a w zamian zgodził się w 1563 r. na przeniesienie praw do lenna w Prusach na linię Hohenzollernów rządzącą Brandenburgią. Układ ten stwarzał możliwość połączenia w przyszłości Prus i Brandenburgii.

ĆWICZENIA

1. Omów relacje Polski i Litwy z sąsiednimi państwami na początku XVI w.
2. Oceń, czy korzystnym dla Polski rozwiązaniem konfliktu z Krzyżakami była sekularyzacja zakonu i utworzenie świeckiego państwa pruskiego.
3. Wskaż różnice w polityce zagranicznej dwóch ostatnich Jagiellonów wobec Habsburgów.
4. Podaj przyczyny wybuchu wojny o Inflanty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Baczkowski, *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*, Kraków 2012.
A. Sucheni-Grabowska, *Zygmunt August. Król Polski i wielki książę litewski 1520–1562*, Warszawa 1996.

Hołd pruski – sukces dyplomatyczny czy polityczny błąd?

Kiedy oceniamy hołd pruski z dzisiejszej perspektywy, wiemy, jak wydarzenie to wpłynęło na późniejsze dzieje Polski. Takiej wiedzy nie miał Zygmunt Stary. Nie mógł zatem przewidzieć dalekosiężnych skutków swojej polityki. Czy jednak należało puścić w niepamięć czyny Albrechta sprzed 1525 r.? Pytania o sens i korzyści przyjęcia hołdu pruskiego nadal budzą emocje.

Oddanie Prus Albrechtowi Hohenzollernowi

XIX-wieczni historycy uznali hołd pruski za błąd polityczny. W jakim stopniu przekonanie to opierało się jednak na obiektywnej analizie sytuacji panującej w XVI w., a w jakim odzwierciedlało gorycz związaną z upadkiem Rzeczypospolitej pod koniec XVIII w.? Traktat krakowski z 1525 r. oddawał władzę w Prusach (dotąd krzyżackich) Albrechtowi, pochodzącemu z bocznej linii Hohenzollernów, i jego potomkom. Dzięki niemu Albrecht stawał się bliskim współpracownikiem króla – do jego zadań należało uczestnictwo w sejmach i udział w elekcjach oraz służenie Polsce pomocą wojskową. Trzeba pamiętać, że Albrecht był siostrzeńcem polskiego monarchy, a więzy dynastyczne znaczyły w XVI w. więcej niż kwestie narodowe. Ponadto przypieczętowaniem postanowień traktatu krakowskiego było złożenie przez Hohenzollerna hołdu. Taki akt w ówczesnych czasach miał duże znaczenie. 10 kwietnia 1525 r. na rynku krakowskim ostatni wielki mistrz krzyżacki i pierwszy książę pruski przysięgał wierność królowi i Koronie.

Hołd pruski to obraz Jana Matejki, upamiętniający chwilę na krakowskim rynku, kiedy wielki mistrz krzyżacki Albrecht Hohenzollern [1] zaświadczył o podporządkowaniu się królowi Polski Zygmuntowi I Staremu [2]. W historiografii to wydarzenie jest często uznawane za szczyt potęgi państwa Jagiellonów. Oprócz obydwu władców na obrazie artysta przedstawił królową Bonę [3] oraz wojewodę krakowskiego, a późniejszego hetmana wielkiego koronnego Jana Amora Tarnowskiego [4]. O wątpliwościach, jakie w XIX w. wywoływał hołd pruski, świadczy postać nadwornego błazna Stańczyka [5]. Siedzi on poniżej władcy z zasępionym obliczem, wyrażającym brak przekonania, czy hołd rzeczywiście jest polskim zwycięstwem.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

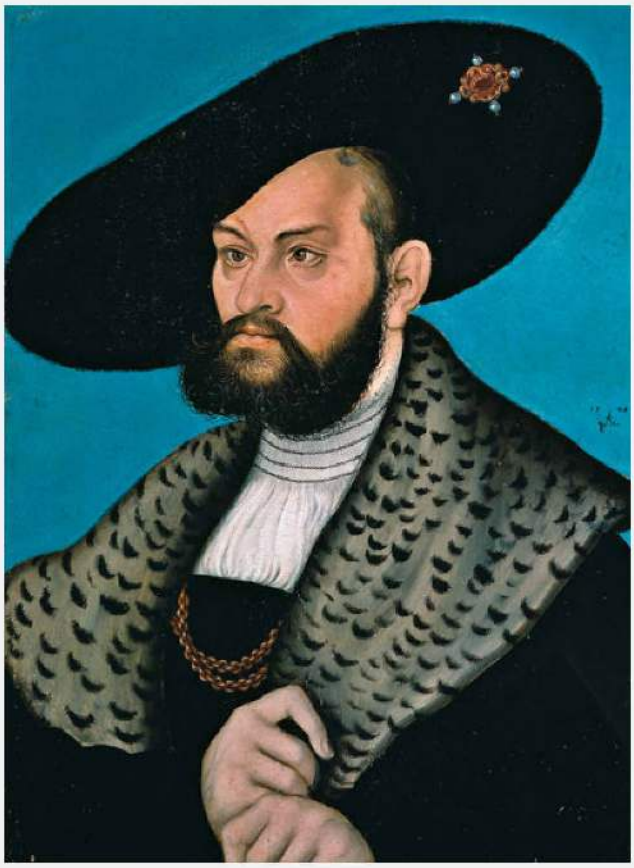
Korzyści płynące z hołdu pruskiego

Jakie korzyści hołd pruski dawał Polsce? Polska, po długoletnich zmaganiach z zakonem, traciła zaprzysięgłego wroga. Albrecht był jako wielki mistrz krzyżacki zobowiązany na mocy II pokoju toruńskiego do złożenia hołdu królowi polskiemu, ale aż do 1525 r. tego nie uczynił. W 1514 r. Krzyżacy zawarli też antypolskie przymierze z Moskwą i Habsburgami, co było złowieszczą zapowiedzią współpracy przyszłych zaborców. Hołd wzmacniał więc pozycję Polski wobec krnąbrnego lennika. Likwidacja zakonu nie spotkała się bowiem z dobrym przyjęciem w Europie. Niezadowolenie papieża i cesarza uderzało w Albrechta, co tym mocniej wiązało go z Polską. Wyrazem głębokiej zależności od niej był zakaz prowadzenia polityki zagranicznej i bicia monety. Ponadto poddani księcia mogli odwoływać się w sporach z władzą do sądów królewskich. Traktat przewidywał ścisłe związanie Prus z Polską, włącznie z możliwością ich aneksji po bezpotomnej śmierci Albrechta. Tron w Królewcu mogli dziedziczyć tylko potomkowie księcia reprezentujący boczną gałąź rodu.

Dalsze losy Prus Książęcych

Na europejskich dworach traktat krakowski uznano za dowód słabości Polski i niezdecydowania króla. XIX-wieczni historycy również oceniali go surowo. Wpływ na to miały rozbiory i rola, jaką w nich odegrały Prusy. Argumentowano, że należało dobić słabnącego przeciwnika, wykorzystując sprzyjającą sytuację międzynarodową. Dodatkowo społeczeństwo Prus, niechętne Krzyżakom, najpewniej poparłoby inkorporację. Zagrożenie walką na dwa fronty było niewielkie, gdyż Zygmunt Stary w 1524 r. zawarł rozejm z Turcją, a wcześniej uregulował relacje z cesarstwem. Późniejsi historycy krytykę skupili na dalszych wydarzeniach. Kluczowa okazała się wydana w 1618 r. przez Zygmunta III Wazę zgoda na przejęcie pruskiego lenna po wygaśnięciu tamtejszej dynastii książąt przez przedstawicieli brandenburskiej linii Hohenzollernów. Od tego momentu będąca częścią Rzeszy Brandenburgia dążyła do zrzucenia zależności w Prusach i połączenia obu części w jedno państwo. Ukoronowaniem tej polityki były traktaty welawsko-bydgoskie z 1657 r. (uniezależnienie Prus) oraz zajęcie Pomorza Gdańskiego (Prus Królewskich) w 1772 r. Prusy wzięły udział w trzech rozbiorach Rzeczypospolitej.

Współczesna historiografia patrzy na hołd pruski z większym dystansem. W politycznych realiach

Albrecht Hohenzollern po złożeniu hołdu ściśle współpracował z Zygmuntem I, doradzając mu m.in. w sprawach bałtyckich. Uważa się, że jako bliski krewny marzył o zdobyciu krakowskiego tronu i dlatego utrzymywał szerokie kontakty z ważnymi osobistościami ówczesnej Europy.

▪ *obraz, Prusy, 1528 r.*

pierwszej połowy XVI w., w trudnej sytuacji wewnętrznej i przy coraz bardziej palącym problemie tureckim, traktat krakowski wydawał się bardzo korzystny. Zlikwidowane zostało zagrożenie ze strony wciąż niebezpiecznego i wpływowego państwa zakonnego. W jego miejsce powstawało słabe państewko, które jak się spodziewano, w krótkim czasie zostanie włączone do Polski. Ponadto Prusy Książęce, będące silnym ośrodkiem renesansu i reformacji, wniosły duży wkład w rozwój nauki i kultury Rzeczypospolitej. Książę Albrecht do końca swojego panowania pozostał lojalnym lennikiem króla. Przy wszystkich pozytywnych stronach hołdu pruskiego nie należy zapominać o tym, że Zygmunt Stary miał niepowtarzalną okazję naprawić błąd Konrada Mazowieckiego. Dalsze problemy Rzeczypospolitej z Prusami, zakończone zainicjowanymi przez Fryderyka Wielkiego rozbiorami, nie były jednak winą Jagiellona, lecz – w większej mierze – krótkowzrocznej polityki Wazów. Dziś nikt nie wini więc Zygmunta Starego za rozbiory.

5 RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki charakter miała unia Polski i Litwy od końca XIV w.?
2. Jakie cele stawiał sobie ruch egzekucyjny w kwestii relacji polsko-litewskich?

DZIEJE UNII POLSKI I LITWY

Zawarta w 1385 r. w Krewie unia polsko-litewska nie oznaczała stałego złączenia obydwu państw. Układ ten *de facto* rozpadł się już w 1399 r. wraz ze śmiercią królowej Jadwigi. W kolejnych latach zawierano kolejne porozumienia, które normowały stosunki między obydwoma państwami. Jednak z powodu ambicji politycznych krewnych Władysława Jagiełły oraz obaw litewskich możnych przed dominacją polskich możnowładców unia Polski i Litwy kilkukrotnie była zrywana.

Po śmierci pierwszego Jagiellona na polskim tronie władzę przejął jego 10-letni syn Władysław. W tym czasie Litwą rządził brat Witolda, wielki książę Zygmunt Kiejstutowicz, który w 1434 r. w Grodnie uznał zwierzchność Władysława Jagiełły. Jednak po jego śmierci w 1440 r. panowie litewscy wybrali na wielkiego księcia młodszego brata króla Władysława III, Kazimierza IV Jagiellończyka. Oznaczało to zerwanie unii personalnej między obydwoma krajami. Do jej wznowienia doszło dopiero w 1447 r., gdy wielki książę litewski Kazimierz Jagiellończyk zgodził się przyjąć koronę polską. W czasie jego panowania unia się umocniła.

Po śmierci monarchy w 1492 r. ponownie nastąpiło rozdzielenie władzy w obu krajach. Na tronie w Polsce zasiadł **Jan Olbracht**, a na Litwie, zgodnie z wolą ich ojca, miał rządzić jego młodszy brat **Aleksander** (unia dynastyczna). Historycy wciąż dyskutują, czy w tym okresie doszło do całkowitego zerwania unii, czy też nastał system rządów (podobnych jak w czasach Jagiełły i jego kuzyna Witolda), w którym król Polski miał formalnie zwierzchność nad wielkim księciem litewskim. Z pewnością jednak relacje między Janem Olbrachtem i Aleksandrem Jagiellończykiem układały się poprawnie. Obaj władcy współdziałali ze sobą ściśle także w polityce zagranicznej. Stosunki te konsolidowało dodatkowo zagrożenie ze strony Moskwy, a obydwa kraje udzielały sobie pomocy militarnej. Na gruncie tej współpracy i zagrożenia zewnętrznego (ze strony Moskwy i Turcji) w 1499 r. Jan Olbracht i Aleksander podpisali traktat, zwany **unią krakowsko-wileńską**, w którym oba państwa zobowiązały się do udzielania sobie pomocy militarnej oraz nieangażowania się w konflikty zbrojne bez zgody drugiej strony. Ustalono również, że senatorowie z obu krajów będą konsultowali ze sobą wybór władców.

DWA PAŃSTWA I JEDEN WŁADCA

W 1501 r. bezpotomnie zmarł Jan Olbracht, a polskie możnowładztwo na polski tron wybrało wielkiego księcia litewskiego **Aleksandra**.

Kanclerz Jan Łaski wręcza królowi Aleksandrowi Jagiellończykowi statut praw. W tym dokumencie w 1506 r. spisano przywileje szlacheckie i prawa obowiązujące w ówczesnej Polsce.

▪ *miniatura, Polska, XVI w.*

Unie polsko-litewskie

Unia	Rok zawarcia	Postanowienia
Unia krewska (zawarta w Krewie)	1385 r.	Wielki książę litewski Jagiełło poprzez ślub z królem Polski Jadwigą złączył kraje unią personalną. W zamian za tron krakowski zobowiązał się do przyjęcia chrztu, kontynuowania walki z Krzyżakami oraz wypuszczenia jeńców polskich z litewskiej niewoli.
Unia wileńsko-radomska (zawarta w Wilnie i Radomiu)	1401 r.	Umowy zawarte w Wilnie i Radomiu oddawały dożywotnią władzę na Litwie wielkiemu księciu Witoldowi. Jednak po jego śmierci prawa dziedziczne do tronu w Wilnie miały wrócić do Jagiełły.
Unia horodelska (Horodło)	1413 r.	Nowy akt potwierdzał odrębność Litwy, która miała mieć własnego wielkiego księcia podlegającego polskiemu królowi. Ponadto przywileje polskiej szlachty rozciągnięto na przedstawicieli kilkudziesięciu rodów litewskich. Odtąd decyzje dotyczące przyszłości obydwu krajów miały zapadać przy współudziale szlachty polskiej i litewskiej.
Unia grodzieńska (Grodno)	1432 r.	Po ponownym rozluźnieniu związków między obydwoma krajami przywracała zwierzchność Jagiełły nad Litwą, gdzie władzę wielkiego księcia sprawował dożywotnio Zygmunt Kiejstutowicz.
Objęcie tronu polskiego przez Kazimierza Jagiellończyka	1447 r.	Po okresie faktycznego zerwania unii (1440–1447) wybór wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka na króla Polski przywracał unię personalną.
Unia krakowsko-wileńska	1499 r.	Unia ta była swego rodzaju przymierzem polityczno-militarnym, które potwierdzało ścisły sojusz między obydwoma państwami (unią dynastyczną). Nie poruszała problemu włączenia Litwy do Korony.
Unia mielnicka (Mielnik)	1501 r.	Była próbą zastąpienia unii personalnej unią realną. Przewidywała połączenie obydwu państw, ścisłą współpracę wojskową, wzajemną pomoc, ujednolicenie monety, wag i miar. Ponadto władca miał być wybierany wspólnie przez dostojników obydwu państw.

Jego następcy także byli władcami jednocześnie Polski i Litwy. Wynikało to nie tyle z zapisów prawnych, ile z praktyki przyjętej przez kolejnych Jagiellonów.

Po wyborze Aleksandra na króla Polacy dążyli do ściślejszego połączenia Litwy z Polską. Już w 1501 r. w Mielniku Aleksander zgodził się na tzw. **unię realną** Polski i Litwy. **Unia mielnicka** głosiła, że Polska i Litwa miały stać się jednym państwem, którego władca miał być wybierany przez dostojników polskich i litewskich. Jednak senatorów litewskich było znacznie mniej, zatem mieliby oni mniejszy wpływ na wybór monarchy. Król nie zamierzał zastosować się do postanowień unii, gdyż Jagiellonowie straciliby dziedziczną władzę nad Litwą. Dlatego skłonił możnych litewskich, aby nie ratyfikowali tego aktu.

W 1506 r. bezpotomnie zmarł Aleksander Jagiellończyk. W testamencie władzę na Litwie przekazał on swojemu bratu Zygmuntowi. To skłoniło polskich możnych do wybrania właśnie Zygmunta na króla Polski. Nowy król na stałe rezydował w Krakowie i nie mógł często angażować się w sprawy litewskie. W 1529 r., głównie za namową stronnictwa opozycyjnego wobec królowej Bony, wysłał na Litwę swojego 9-letniego syna Zygmunta Augusta. Miał on tam sprawować rządy w imieniu króla, lecz faktyczną władzę przejął dopiero w 1544 r., gdy otrzymał od króla wszelkie potrzebne pełnomocnictwa. Zygmunt Stary miał zatrzymać tytuł księcia zwierzchniego Litwy, ale decyzje polityczne miał już podejmować jego syn. Plan wprowadzenia młodego Zygmunta Augusta do wielkiej polityki miał na celu przygotowanie go do objęcia tronu polskiego, zwłaszcza że król Zygmunt Stary był coraz bardziej schorowany, a polityką za niego zajmowała się niepopularna w kraju królowa Bona. Po jego śmierci w 1548 r. Zygmunt August, podobnie jak bywało to wcześniej, przejął także władzę w Polsce.

Pierwsze lata rządów Zygmunta II Augusta upłynęły na sporach z polskim sejmem o uznanie jego żony Barbary Radziwiłłówny za królową Polski. Król odniósł w tej walce sukces, jednak pół roku po koronacji w 1551 r. Barbara zmarła. Pogrążony w żałobie władca postanowił przenieść się na Litwę, gdzie spędził większość czasu do 1562 r. Jednak również tam musiał uporać się z opozycją. Bojarzy litewscy pod wpływem ruchu egzekucji praw i dóbr w Polsce zgłaszali postulaty zrównania ich w prawach z polską szlachtą. Domagali się także zwiększenia swojej roli w sejmie litewskim – posłowie na Litwie nie byli wybierani tak jak w Polsce na szlacheckich sejmikach, ale wyznaczani przez urzędników.

LITWA PRZED UNIĄ LUBELSKĄ

W czasie unii personalnej Litwa pod wieloma względami upodobniła się do Polski. W XV w. w Wielkim Księstwie wyodrębnił się stan szlachecki, po tym jak na bojarów rozszerzono wiele przywilejów polskiej szlachty, m.in. *Neminem captivabimus* (zob. więcej o tym przywileju na s. 123). Wprowadzono również urzędy wojewodów. Najwięcej zmian na Litwie zaszło w okresie panowania Zygmunta Augusta. Szlachta litewska, biorąc przykład z Polski, upowszechniła wówczas na wsi system folwarczno-pańszczyźniany. Przeprowadzono tzw. reformę włóczną, dzieląc każdą wieś na równe części, na których osadzano kmieci. Ponadto chłopom zwiększano pańszczyznę.

W 1564 r. utworzono odrębny system sądownictwa dla szlachty: sądy ziemskie, grodzkie i podkomorskie, a w 1566 r. ogłoszono nowy zbiór praw – tzw. II statut litewski, który zastąpił przestarzałe prawa. Przepisy nowego kodeksu były wzorowane na prawie rzymskim i polskim, jednak wiele z nich wywodziło się z tradycyjnego prawa litewskiego. W 1566 r. na całej Litwie wprowadzono nowy podział administracyjny – województwa podzielono na

RZĄDY ZYGMUNTA AUGUSTA NA LITWIE

Litewscy możni domagali się, aby wspólny władca przynajmniej przez pewien czas przebywał na Litwie, co zapewniłoby im wpływ na króla i możliwość uzyskiwania od niego korzyści. Szanse na to pojawiły się, gdy jeszcze za życia Zygmunta I Starego Zygmunt II August na stałe zaczął rezydować w Wilnie, gdzie odbudował zamek, zorganizował swój własny dwór i otoczył się litewskimi magnatami. W tym czasie król potajemnie poślubił pochodzącą z potężnego rodu magnackiego i cieszącą się złą reputacją Barbarę Radziwiłłównę, co wzbudziło duże niezadowolenie wśród polskiej szlachty. Jednak Zygmunt II August nie zaniedbywał swoich obowiązków na Litwie. Aby zwiększyć zdolności obronne kraju, dokonał przeglądu zamków na południowo-wschodnich rubieżach Wielkiego Księstwa oraz dbał o właściwe uzbrojenie garnizonów wojskowych. Starał się również podnieść poziom gospodarowania w dobrach książęcych oraz zwiększać ich dochodowość.

Zygmunt August i Barbara Radziwiłłówna prawdopodobnie na zamku w Wilnie na obrazie Jana Matejki (fragment). Po śmierci ukochanej żony król do końca życia ubierał się na czarno.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

? Dlaczego – Twoim zdaniem – kronikarze ukazywali rządy Zygmunta II Augusta na Litwie w negatywnym świetle?

WARTO WIEDZIEĆ

Litewscy książęta

Na Litwie rody możnowładcze dominowały nie tylko ekonomicznie, ale także politycznie nad pozostałą częścią szlachty. Ogromne majątki posiadali m.in. Radziwiłłowie, Ostrogscy i Sanguszkowie. W przeciwieństwie do sytuacji w Polsce, gdzie w XVI w. panowała formalna równość wewnątrz stanu szlacheckiego, litewscy panowie (kniaziowie) byli wyraźnie uprzywilejowani w stosunku do ogółu szlachty (bojarów). Dzierżawienie przez bojarów ziemi należącej do kniaziów było formą uzależniania tych pierwszych i wyrazem ich niższego statusu społecznego. Możnowładcy pełnili także najważniejsze urzędy w państwie i zasiadali w radzie wielkoksiążęcej, która sprawowała rządy w czasie nieobecności monarchy. Wiele z tych rodzin wywodziło się w prostej linii od litewskich czy ruskich książąt – potomków wielkiego księcia Giedymina lub Rurykowiczów. Powodowało to ogromne ambicje polityczne członków książęcych rodzin.

? Z czego wynikała silna pozycja rodów możnowładczych w Wielkim Księstwie Litewskim?

Mikołaj Radziwiłł Czarny oraz jego stryjeczny brat Mikołaj Radziwiłł Rudy (brat Barbary Radziwiłłówny) swoje kariery zbudowali za panowania Zygmunta Augusta.

▪ *ilustracja, Litwa, XVI w.*

nowe powiaty. Zorganizowano sejmiki ziemskie, z których miano wybierać posłów na sejm oraz wprowadzono identyczną jak w Polsce organizację sejmu litewskiego. Przeprowadzono także reformy wojskowe, zwiększając liczbę szlacheckiego pospolitego ruszenia. Reformy na Litwie w latach 60. XVI w. miały związek z ruchem egzekucji praw i dóbr w Polsce i sprzyjaniem mu przez Zygmunta Augusta.

UNIA LUBELSKA

Jednym z postulatów ruchu egzekucyjnego była ścisła unia z Litwą. Połączenie dwóch państw było korzystne dla polskiej szlachty, osłabiałoby bowiem pozycję króla, który dysponował dziedziczną władzą na Litwie. Polska szlachta zainteresowana była także ekspansją na żyzne i rozległe tereny należące do państwa litewskiego (zwłaszcza na Ukrainę). Polacy jako cudzoziemcy nie mieli dotąd prawa nabywania tamtejszej ziemi. Zacieśnienie współpracy wymuszała ponadto konieczność udzielania pomocy Litwie w wojnach z Moskwą i Tatarami.

Zainteresowana ścisłym połączeniem z państwem polskim była także średnia i drobna szlachta litewska. Liczyła ona na uzyskanie

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT II AUGUST

(1520–1572)

Ostatni król Polski z dynastii Jagiellonów w linii męskiej. Doprowadził do zawarcia w 1569 r. unii lubelskiej. Na króla został koronowany za życia swojego ojca w 1530 r., co nie przyniosło mu przychylności poddanych, podobnie jak ślub z Barbarą Radziwiłłówną. Władca był jednak dobrym politykiem. Wielkim sukcesem jego dyplomacji i siły militarnej okazało się zdobycie Inflant. Skuteczność polityki zagranicznej Zygmunta Augusta może być mierzona tym, z kim musiał się zmagać w tym czasie, a byli to cesarz Karol V, car Iwan IV Groźny i sułtan Sulejman Wspaniały. W chwili jego bezpotomnej śmierci w 1572 r. Rzeczpospolita Obojga Narodów należała do najpotężniejszych krajów w Europie. Współczesny królowi kronikarz Świętosław Orzelski napisał, że śmierć Zygmunta Augusta „zamknęła wiek świetny" w Polsce.

Unia lubelska to obraz Jana Matejki namalowany w trzechsetną rocznicę jej zawarcia. Malarz przedstawił na nim króla Zygmunta Augusta 1, przyjmującego przysięgę dostojników polskich i litewskich. Obok niego stoi prymas Jakub Uchański 2, trzymający Biblię, na którą składana jest przysięga. Na obrazie ukazana jest także Anna Jagiellonka 3, siostra króla, której nie było wówczas w Lublinie. Korona na jej głowie symbolizuje kontynuowanie przez nią polityki dynastycznej Jagiellonów.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

tych samych praw, jakie miała szlachta polska. Dzięki temu złamana zostałaby pozycja litewskich możnych. Realnej unii z Polską sprzeciwiała się właśnie litewska magnateria, obawiająca się większej kontroli monarchy i utraty uprzywilejowanej pozycji.

Przez długi czas przeciwnikami unii realnej byli Jagiellonowie. Ścisłe połączenie dwóch państw i wprowadzenie polskich zasad ustrojowych na Litwie wiązałoby się z odejściem od zasady dziedziczenia tronu litewskiego przez Jagiellonów i oddaniem przez nich szlachcie części władzy na Litwie. Pod koniec panowania król Zygmunt II August zmienił zdanie w tej sprawie, przechodząc do obozu zwolenników unii realnej z Litwą. Król nie miał potomstwa i zdawał sobie sprawę, że unia personalna po jego śmierci przestanie istnieć. Jedyną szansą dalszego współistnienia Polski i Litwy mogło być połączenie obu państw silniejszymi więzami. Dużą rolę w decyzji króla odegrała sprawa Inflant. Polityczne ambicje Zygmunta II Augusta, dążącego do dominacji nad Bałtykiem, nie mogły się spełnić bez poparcia polskiej szlachty, która żądała unii realnej z Litwą.

W 1562 r. z propozycją wspólnego sejmu polsko-litewskiego i zawarcia unii między państwami wystąpiła szlachta litewska. Przekonanie to pogłębiło zdobycie przez Moskwę Połocka. Wówczas to z intencji króla doszło do reform na Litwie, upodobniających kraj do Polski. W 1568 r. król postanowił zrealizować ideę unii, zwołując do Lublina sejm koronny (polski), na który mieli również przybyć litewscy posłowie (wybrani już na sejmikach). Rokowania na sejmie dotyczące unii przybrały dramatyczny przebieg – Litwini nie zgadzali się na unię, a Polacy wysuwali radykalne idee włączenia Wielkiego Księstwa Litewskiego do Polski. Król proponował rozwiązanie kompromisowe. Posłowie litewscy na początku 1569 r. na znak protestu przeciwko zawarciu unii opuścili obrady. Wówczas Zygmunt II August niespodziewanie dla Litwinów wydał edykt, w którym włączył Podlasie i południową część Wielkiego Księstwa Litewskiego (województwo wołyńskie, bracławskie i kijowskie) do Korony Polskiej. Szlachta tych ziem masowo złożyła przysięgę królowi polskiemu, uznając nowy podział polityczny. Uszczuplenie terytorium Litwy niemal

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT UNII LUBELSKIEJ

Podpisany w Lublinie dokument unii ustanowił ustrój Rzeczypospolitej na następne dwa stulecia.

W imię Pańskie. Amen. Ku wiecznej pamiątce sprawy niżej opisanej. [...]

3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało, a także nieróżna, ale jedna a spólna Rzeczpospolita, która się z dwu państw i narodów w jeden lud zniosła i spoiła.

4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznemi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spólny rozkazował, który spólnemi głosy od Polaków i od Litwy obran, a miejsce obierania w Polsce, a potym na Królestwo Polskie pomazan i koronowan w Krakowie będzie. Któremu obieranie według przywileju Aleksandrowego niebytność której strony przekazać niema [...].

5. Obieranie i podnoszenie wielkiego księcia litewskiego, które przedtym osobno bywało w Litwie, aby już tak ustało, żeby i znak żaden albo podobieństwo na potym nie beło, z któregoby się okazowało albo znaczyło podnoszenie albo inauguracja wielkiego księcia litewskiego. A iż tytuł Wielkiego Księstwa Litewskiego i urzędy zostawają, tedy przy obieraniu i koronacji ma być obwołan oraz królem polskiem i tenże wielkim księciem litewskiem, ruskiem, pruskiem, mazowieckiem, żmudzkiem, kijowskiem, wołyńskiem, podlaskiem i inflandskiem. [...]

20. A te wszystkie rzeczy tu postanowione i obwarowane ani przez Jego Królewską Mość, ani przez pany rady i inne wszystkie stany i posły ziemskie obojga narodu za spólnem zezwoleniem ani pojedynkiem od której części i strony nie mają nigdy wiecznemi czasy być wzruszane i odmieniane, ale wieczne, całe i mocne zachowane być mają. [...]

Akt unii lubelskiej z potwierdzającymi go 77 pieczęciami. Obecnie jest przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

▪ *dokument, Polska, 1569 r.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, Wrocław 1980, s. 6–9.

? 1. Podaj miejsce wyboru i koronacji władcy Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

2. Odpowiedz, czy postanowienia unii mogły w przyszłości zostać zmienione przez króla lub sejm.

3. Wyjaśnij, dlaczego w akcie unii nie pojawił się zapis, że Rzeczpospolita jest wspólnym państwem Polaków i Litwinów.

o połowę było ciosem w litewskich możnych. Nie mogli rozpocząć wojny o swoje terytorium, skoro decyzję podjął suwerenny władca Litwy. Całkowite zerwanie unii wiązałoby się zaś z utratą majątków, które posiadali na Ukrainie. Litwini powrócili więc na sejm i zgodzili się na podpisanie unii z Polską na zasadach kompromisowych: bez inkorporacji Litwy do Polski i wprowadzenia egzekucji dóbr na Litwie. Końcowy akt unii podpisano i zaprzysiężono 1 lipca 1569 r. w Lublinie.

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW

Unia lubelska gwarantowała powstanie jednej, **wspólnej Rzeczypospolitej**, złożonej z dwóch państw i narodów – Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od tej pory połączone ze sobą kraje nazywano Rzecząpospolitą Obojga Narodów. Król polski zrzekał się na rzecz polskiego sejmu swoich praw dziedzicznych do Litwy. Kolejny monarcha miał być wybierany na wspólnej dla Polaków

i Litwinów wolnej elekcji. Zachowywał on tytuł wielkiego księcia litewskiego, choć po elekcji miała odbywać się tylko jedna koronacja – na króla Polski. Wspólny miał być także sejm – zarówno do izby poselskiej, jak i senatu mieli wejść przedstawiciele obu krajów. Zdecydowano się na wspólną politykę zagraniczną i wprowadzono jedną monetę w obu krajach. Część praw szlachty polskiej przeniesiono również na litewską. Za wspólne tereny obu państw uznano także Inflanty. Korona i Wielkie Księstwo miały mieć jednak odrębne urzędy centralne, skarb i wojsko. Nie ujednolicono praw obu państw. Różne też były języki urzędowe w każdym z nich: ruski na Litwie i polski w Koronie.

SKUTKI UNII LUBELSKIEJ

Historia Rzeczypospolitej Obojga Narodów wskazuje, że podjęcie się dzieła unii lubelskiej było dużym sukcesem. Wspólne polsko-litewskie państwo przetrwało ponad 200 lat bez większych wewnętrznych sporów o tożsamość etniczną i prób utworzenia odrębnych państw: polskiego i litewskiego. Zacieśnienie związku polsko-litewskiego to sukces króla i szlachty. Władca zapewnił nierozerwalność dwóch państw, w których przez ostatnie stulecia władali Jagiellonowie. Polska szlachta otrzymała możliwość rozwoju ekonomicznego na wschodzie (głównie na Ukrainie), a litewska mogła korzystać z praw przysługującym ich odpowiednikom w Koronie. Z kolei cała rzesza szlachecka dostała za sprawą unii gwarancję niezmienności ustroju, w którym miała realny wpływ na rządy w kraju.

Jednak warto spojrzeć na unię polsko-litewską z punktu widzenia partykularnych interesów (racji stanu) każdego z dwóch krajów ją tworzących. Historycy litewscy podkreślają, że unia z Polską miała negatywny wpływ na rozwój świadomości narodowej na Litwie. Z jednej strony, konsekwencją unii była bowiem polonizacja litewskiej szlachty, która zamiast zadbać o rozwój kultury typowo litewskiej przyjmowała polskie wzorce. Z drugiej strony, unia z Polską zapewniła Litwinom (jeszcze przynajmniej na blisko 100 lat) dominację lub równowagę ze wschodnim sąsiadem – Wielkim Księstwem Moskiewskim, dążącym do zjednoczenia ziem ruskich (w tym większości terytorium Litwy). Paradoksalnie polska kul-

PRUSY KRÓLEWSKIE W XVI W.

Po wcieleniu do Korony w 1466 r. Prusy Królewskie zachowały szeroką autonomię. Przejawem ich odrębności ustrojowej było funkcjonowanie dwuizbowego sejmu pruskiego, który podejmował najważniejsze decyzje dotyczące prowincji, m.in. uchwalał podatki. W zarządzaniu krajem uczestniczyli tam reprezentanci miast, a językiem urzędowym był język niemiecki. W 1569 r. autonomia Prus Królewskich została zniesiona, zaś sejm pruski przekształcono w sejmik generalny, który w odróżnieniu od innych tego typu zgromadzeń w Polsce był dwuizbowy. W następnych latach w Prusach wprowadzono polski system podatkowy oraz możliwość odwoływania się od wyroków tamtejszych sądów do polskiego Trybunału Koronnego. Jednak Prusy Królewskie w dalszym ciągu posiadały własny herb, skarb i prawo sądowe, a tamtejsze urzędy mogła piastować tylko zamieszkująca te ziemie szlachta pruska.

? Jakie były konsekwencje zmian wprowadzonych w Prusach w drugiej połowie XVI w.?

Herb Prus Królewskich przedstawiał czarnego orła z koroną na szyi, ze zbrojnym ramieniem, na srebrnym polu.

▪ *rysunek*

RZECZPOSPOLITA OBOJGA NARODÓW W 1569 R.

1. Wymień i wskaż obszary odebrane Wielkiemu Księstwu Litewskiemu i wcielone do Królestwa Polskiego w 1569 r.
2. Oceń, czy po inkorporacji części ziem litewskich do Korony doszło do ustanowienia równowagi terytorialnej pomiędzy obiema częściami Rzeczypospolitej.
3. Porównaj mapę Rzeczypospolitej z 1569 r. ze współczesną mapą Europy Wschodniej. Jakie obecnie istniejące kraje znajdowały się pod panowaniem polskiego władcy?

tura, jako bardziej obca, mogła stać się ochroną dla ludowej kultury litewskiej, która i tak ulegała ruskim wpływom od stuleci. Ponadto silne państwo polsko-litewskie mogło skuteczniej przeciwdziałać ekspansji Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, czego widocznym elementem były sukcesy z końca XVI i początku XVII w.

Z punktu widzenia polskiego interesu najbardziej kontrowersyjna wydaje się związana z planowaną unią decyzja króla o włączeniu Wołynia i Ukrainy do Królestwa Polskiego. Polska uzyskała w ten sposób bezpośrednią granicę z Wielkim Księstwem Moskiewskim i chanatem krymskim. Konflikt z Moskwą

CIEKAWOSTKA

Polonizacja szlachty litewskiej

W XVI w. kultura polska stała się atrakcyjna dla szlachty litewskiej. Przez Polskę docierały na Litwę idee humanizmu i odrodzenia, nowinki religijne. Szlachta litewska zainteresowana była wprowadzeniem polskich wzorów gospodarczych. Mówiąca językiem litewskim lub ruskim ludność chłopska nie była na tyle atrakcyjna kulturowo, by czerpać od niej wzory. Dlatego szlachta litewska mówiła albo po rusku, albo po polsku. Polszczyzną posługiwali się z reguły wielcy panowie, którzy w ten sposób mogli uczestniczyć w życiu politycznym i dworskim.

Z początku jednak szlachta litewska miała poczucie swojej odrębności etnicznej. W XVI w. uznawano polską szlachtę na Litwie za cudzoziemców. Dopiero po zawarciu unii lubelskiej szlachta litewska zaczęła coraz bardziej utożsamiać się z Polską i całą Rzecząpospolitą. Spowodowało to, że w XVII w. litewscy szlachcice określali siebie jako „z urodzenia Litwini, z narodowości Polacy" (*gente Lituani, natione Poloni*), choć w trudnych sytuacjach politycznych dalej manifestowali swoje litewskie pochodzenie.

o ziemie ruskie i najazdy Tatarów stały się odtąd wewnętrzną sprawą Korony Polskiej. Podobnie problemem państwa polskiego stała się sprawa zamieszkujących Kijowszczyznę Kozaków. Od końca XVI w. coraz częściej wykazywali oni nieposłuszeństwo wobec polskiego króla i domagali się zwiększenia swoich praw. Zainteresowanie przyłączeniem do Polski Wołynia i Ukrainy nie było jednak sprawą nową. Już w XIV w., za czasów Kazimierza Wielkiego, Polacy byli skłonni rozpocząć ekspansję w tamtym kierunku. Mimo to trzeba mieć na uwadze, że inkorporacja tych obszarów w 1569 r. przesunęła politykę zagraniczną Polski daleko na wschód, stąd całkowicie zaniechano starań choćby o Śląsk czy większego zaangażowania w sprawy Czech i Węgier, które jeszcze pół wieku wcześniej należały do Jagiellonów.

Herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów, symbol unii polsko-litewskiej, składał się z czterech pól – dwóch z wizerunkiem białego orła w koronie, symbolem Korony, oraz dwóch z Pogonią, herbem Litwy.

▪ *rysunek*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw różnice między unią personalną a realną.
2. Wyjaśnij, dlaczego przez długi czas Jagiellonowie byli przeciwnikami ścisłego połączenia Polski i Litwy.
3. Omów działania podjęte przez Zygmunta II Augusta, które miały doprowadzić do zawarcia unii realnej.
4. Scharakteryzuj ustrój polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów.
5. Przedstaw polityczne następstwa inkorporacji Wołynia i Ukrainy do Królestwa Polskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569*, Poznań 2002.
H. Wisner, *Unia. Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988.

6 REFORMACJA I KONTRREFORMACJA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie przyczyny wywołały reformację w Europie?
2. Czym luteranizm i kalwinizm różniły się od katolicyzmu?

PRZYCZYNY REFORMACJI W RZECZYPOSPOLITEJ

Połączone unią Polska i Litwa były krajami wieloetnicznymi i niejednorodnymi religijnie. Większość mieszkańców tych ziem była katolikami (Polacy, Litwini, Niemcy). Duży procent stanowili jednak także wyznawcy prawosławia, do których zaliczali się przede wszystkim Rusini, oraz judaizmu, który wyznawali Żydzi. Z kolei Ormianie byli chrześcijanami z własnym obrządkiem, a Tatarzy – muzułmanami. W XV w. pod wpływem idei napływających z Czech powstało kilka silnych ośrodków husyckich, zwłaszcza w Wielkopolsce. Wielowyznaniowość Polski i Litwy miała duży wpływ na to, że idee reformacji, które dotarły z zachodniej Europy, szybko rozpropagowały się na ich terytorium.

Katedra ormiańska we Lwowie została wzniesiona w XIV w. i na przestrzeni lat wielokrotnie przebudowywana. Niemal od początku swojego istnienia była ośrodkiem biskupstwa ormiańskiego.

▪ *fotografia współczesna, Lwów*

W XVI w. w Polsce, podobnie jak na zachodzie Europy, nasilała się krytyka Kościoła katolickiego. Ludność była niezadowolona z tego, że musiała płacić dziesięcinę. Szlachta krytykowała wykonywanie wyroków sądów kościelnych przez świecką administrację i domagała się zwiększenia opodatkowania Kościoła na rzecz obrony państwa. Wiernych raził również niski poziom moralny i intelektualny znacznej części polskiego duchowieństwa.

POCZĄTKI REFORMACJI

Już na początku lat 20. XVI w. nauki Marcina Lutra zaczęły upowszechniać się wśród ludności niemieckiej w dużych miastach Polski, gdzie najszybciej docierały protestanckie publikacje wydawane w Niemczech i na Śląsku. Najwięcej zwolenników nowych idei było wśród mieszczan **z Prus Królewskich** (Gdańska, Torunia, Elbląga) oraz zachodniej **Wielkopolski** (Wschowy, Międzyrzecza, Skwierzyny, Wałcza). Polska szlachta odnosiła się do luteranizmu niechętnie, ponieważ był popularny wśród mieszczan. Propagowaniu nowych idei religijnych zdecydowanie sprzeciwiał się król Zygmunt I Stary, który wydał nawet zakaz sprowadzania z zagranicy pism luterańskich.

Sytuacja nieco się zmieniła, gdy w 1525 r. król zgodził się na utworzenie protestanckiego państwa w Prusach Książęcych. Rok później władca siłą stłumił w Gdańsku zamieszki religijno-społeczne, na które duży wpływ wywarły poglądy głoszone przez Lutra. Jednak nie zapobiegło to dalszemu rozwojowi reformacji w Prusach Królewskich. W kolejnych dziesięcioleciach większość elit miejskich przeszła na luteranizm. Silny ośrodek reformacji w Królewcu

PODZIAŁ WYZNANIOWY RZECZYPOSPOLITEJ POD KONIEC XVI W.

? 1. Wskaż i nazwij obszary Rzeczypospolitej, na których znaczny odsetek mieszkańców stanowili luteranie. Wyjaśnij, dlaczego właśnie w tych regionach upowszechniło się to wyznanie.

2. Podaj nazwy krain historycznych, w których znajdowały się największe skupiska kalwinistów i braci polskich.

w Prusach Książęcych oddziaływał nie tylko na Prusy Królewskie, ale także na całą Polskę i Litwę. Luteranie zaczęli tworzyć w miastach – początkowo nieoficjalnie – własne gminy wyznaniowe. Dopiero w połowie XVI w. miasta królewskie uzyskały swobodę organizowania swojego życia religijnego. Wtedy też zaczęto w nich masowo zamieniać kościoły na protestanckie **zbory**, w których nabożeństwa odbywały się najczęściej w języku niemieckim.

W latach 50. XVI w. dużą popularność wśród szlachty zyskiwała nauka Jana Kalwina. Przyjęło ją wielu średniozamożnych przedstawicieli tego stanu w Małopolsce i na Litwie, a także

wpływowe rodziny magnackie, m.in. Radziwiłłowie, Chodkiewiczowie czy Leszczyńscy. Szlachcie w nauce Kalwina odpowiadał przede wszystkim sposób organizacji Kościoła. Gminy luterańskie były podporządkowane monarchom lub władzom miejskim, podczas gdy gminy kalwińskie cechowała samorządność – zarządzali nimi świeccy i duchowni wybierani przez wszystkich członków gminy. Taki sposób organizacji przypominał demokrację szlachecką, w której szlachta uczestniczyła w sprawowaniu władzy za pośrednictwem sejmików i sejmu. Atrakcyjne dla szlachty było też podkreślanie przez kalwinizm doniosłości działalności ekonomicznej i publicznej wiernych. Znaczenie miał też fakt, iż kalwiniści nie musieli uiszczać dziesięciny na rzecz Kościoła.

W swoich majątkach kalwińska szlachta zmieniała kościoły na zbory, jednak rzadko zmuszała poddanych do przyjęcia nowego wyznania. Nie była też zainteresowana sporami teologicznymi, a nauki Kalwina traktowała dość wyrywkowo. Nie stosowała się choćby do surowych kalwińskich reguł życia i zachowywała obyczaje szlacheckie, np. wystawne uczty.

BRACIA POLSCY I CZESCY

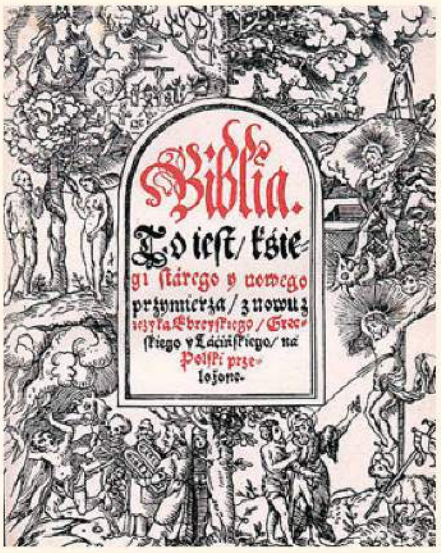
Do Rzeczypospolitej docierały także idee mniejszych i bardziej radykalnych wyznań. W latach 1562–1565 wśród polskich kalwinistów doszło do rozłamu na tle teologicznym. Część wiernych na czele z Piotrem z Goniądza zaczęła głosić **antytrynitaryzm** (od łac. *Trinitas* – Trójca). Odrzucili oni **dogmat** o Trójcy Świętej i zanegowali boskość Chrystusa. Najczęściej nazywano ich arianami w nawiązaniu do nazwy jednego z odłamów wczesnego chrześcijaństwa. Oni sami określali siebie jednak jako bracia polscy. Ostatecznie opuścili Kościół kalwiński i założyli własną wspólnotę religijną.

Bracia polscy uprościli liturgię i odrzucili wszelkie przedmioty kultu. Utrzymywali, że chrzest należy przyjmować dobrowolnie i w pełni świadomie w wieku dorosłym.

OŚRODEK ARIAŃSKI W RAKOWIE

Pod koniec XVI w. Raków stał się ważnym w skali europejskiej ośrodkiem religijnym i kulturalnym. Do miasta przybywali przedstawiciele myśli ariańskiej z całej Europy. Odbywały się w nim synody ariańskie oraz dysputy religijne i filozoficzne. W 1600 r. w Rakowie założono drukarnię ariańską. Wydawane w niej dzieła teologiczne, wśród których najsłynniejszym stał się *Katechizm rakowski*, były rozprowadzane w całej Europie. Trzy lata później w mieście powstała ariańska szkoła wyższa – Akademia Rakowska. Jej uczniowie mieli zapewnioną swobodę odbywania praktyk religijnych, dlatego kształciła się w niej młodzież różnych wyznań, również z zagranicy. Szkoła miała przygotowywać absolwentów do działalności publicznej. Wykładano w niej łacinę, języki nowożytne, matematykę, logikę, a także nauki polityczne, prawne i medyczne. W procesie edukacji nacisk kładziono na samodzielne i niezależne myślenie, nie zaś na pamięciowe przyswajanie wiedzy i dogmatów religijnych. Okres świetności Rakowa zakończył się w 1638 r., gdy na mocy decyzji sejmu miejscowy zbór, drukarnia i akademia zostały zlikwidowane.

? Dlaczego – Twoim zdaniem – nauka w Akademii Rakowskiej była atrakcyjna również dla przedstawicieli innych wyznań?

Biblia nieświeska to przekład Pisma św. dokonany przez arianina Szymona Budnego i wydany w 1572 r. Zgodnie z doktryną braci polskich z tekstu Biblii usunięto fragmenty dotyczące boskiej natury Chrystusa. Arianie uważali, że zdania na ten temat nie zostały spisane przez ewangelistów, ale wprowadzone w czasach późniejszych.

▪ *księga drukowana, Litwa, 1572 r.*

Opowiadali się za tolerancją wobec wszystkich religii i wyznań. Od innych wyznań szczególnie odróżniały ich poglądy społeczne. Arianie twierdzili, że wszyscy ludzie są równi i potępiali poddaństwo. Część ariańskiej szlachty wyzwalała swoich chłopów lub znacznie poprawiała warunki, w których żyli ich poddani. Bracia polscy byli również propagatorami pacyfizmu. Manifestowali to, nosząc u pasa drewnianą szablę zamiast prawdziwej. Ich najważniejszym ośrodkiem był Raków pod Kielcami, gdzie założyli własną drukarnię i szkołę.

W połowie XVI w. w Wielkopolsce osiedlili się **bracia czescy** – zwolennicy husytyzmu, którzy przyłączyli się do reformacji. Wśród wygnańców z Czech było wielu wyspecjalizowanych rzemieślników, dlatego w swoich dobrach chętnie przyjmowała ich miejscowa szlachta i magnaci. Bracia czescy przyczynili się do znacznego rozwoju wielkopolskich miast, m.in. Leszna, Poznania i Szamotuł.

WALKA O TOLERANCJĘ

W połowie XVI w. reprezentanci luteranów, kalwinistów i braci czeskich w Polsce podjęli próby wprowadzenia wspólnych zasad wiary i zjednoczenia się. Jeden silny Kościół protestancki byłby szansą na skuteczną walkę z katolicyzmem i utworzenia z państwa polsko-litewskiego kraju protestanckiego. Starań tych podjął się kalwinista **Jan Łaski** (bratanek prymasa Polski). Jego działalność zbiegła się w czasie z prośbą polskich protestantów do króla w 1552 r. o stworzenie **Kościoła narodowego w Polsce**. Dyskutowano nad zreformowaniem Kościoła katolickiego z wprowadzeniem liturgii po polsku i komunii pod dwiema postaciami. Na czele narodowego Kościoła na wzór angielski stanąłby król Zygmunt II August, który poważnie rozważał taką ewentualność. Sprzeciw przeciwko temu wyraziła przeważająca część biskupów katolickich. Również szlachta w większości odrzuciła pomysł Kościoła narodowego, nie traktując tego postulatu jako najważniejszego w czasie walk o **egzekucję praw** i dóbr. Obawiano się ponadto, że w ten sposób król Zygmunt II August wzmocniłby swoją władzę w Polsce.

Nie powiodły się także próby zjednoczenia wyznań protestanckich w Polsce. Mimo to, wobec narastającego zagrożenia ze strony Kościoła katolickiego w okresie kontrreformacji, w 1570 r. na zjeździe w Sandomierzu luteranie, kalwiniści i bracia czescy podpisali **ugodę sandomierską**, czyli porozumienie, w którym zobowiązali się do wspólnej obrony swoich wyznań. Nie objęło ono braci polskich z powodu

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ŁASKI (1499–1560)

Polski humanista i pisarz, sekretarz Zygmunta I Starego oraz jeden z najwybitniejszych działaczy reformacji. Pochodził z wpływowej rodziny szlacheckiej. Jego stryjem (bratem ojca) był kanclerz wielki koronny i późniejszy arcybiskup gnieźnieński, także Jan Łaski, u którego na dworze w młodości pobierał nauki. Studiował w Wiedniu, a później na włoskich uniwersytetach w Bolonii i Padwie. Zgodnie z wolą stryja miał zostać duchownym. Aby jednak poznać prądy nowej epoki, wyjechał do Bazylei, gdzie przyjaźnił się z Erazmem z Rotterdamu. Po powrocie do kraju rozpoczął karierę duchowną. W latach 1529–1553 przebywał za granicą, m.in. na Węgrzech, w Niemczech oraz w Anglii. Tę ostatnią opuścił, gdy rozpoczęły się tam represje prowadzone przez Marię Tudor. Mimo nieprzychylności duchowieństwa król pozwolił mu przebywać w kraju. Łaski dążył do utworzenia polskiego kościoła narodowego, a gdy to się nie udało, chciał zjednoczenia polskich odłamów protestantyzmu. Ostatecznie osiadł w Pińczowie, skąd prowadził ożywioną działalność misyjną.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONFEDERACJA WARSZAWSKA

Uchwalony przez sejm akt konfederacji warszawskiej miał przede wszystkim na celu zapewnienie pokoju w kraju w okresie bezkrólewia. Dlatego uregulowano w nim także kwestię tolerancji religijnej, gdyż wiadomo było, że problem ten może prowadzić do konfliktów wewnętrznych.

My rady koronne duchowne i świeckie i rycerstwo wszystko i stany inne jednej a nierozdzielnej Rzeczypospolitej oznajmujemy [...], *iż pod tym niebezpiecznym czasem bez króla pana zwierzchniego mieszkając, staraliśmy się o to pilnie wszyscy na zjeździe warszawskim, jakoby przykładem przodków swych sami między sobą pokój, sprawiedliwość i porządek i obronę Rzeczypospolitej zatrzymać i zachować mogli.* [...]
Przeto powstać przeciwko każdemu takiemu obiecujemy, kto by albo miejsca o czas inny do elekcji sobie obierał [...] *albo elekcji owej zgodnie od wszystkich postawionej sprzeciwiać się śmiał. A iż w Rzeczypospolitej naszej jest niezgoda niemała w sprawie religii chrześcijańskiej, zapobiegając temu, aby się z tej przyczyny między ludźmi rozterka jaka szkodliwa nie wszczęła, którą po innych królestwach jaśnie widzimy, obiecujemy to sobie wspólnie, za nas i potomków naszych na wieczne czasy pod rygorem przysięgi, wiarą, poczciwością i sumieniem naszym, iż którzy jesteśmy różni w wierze, pokój między sobą zachować a dla różnej wiary i odmiany w kościołach krwi nie przelewać, ani się karać konfiskatą dóbr, poczciwością, więzieniem i wygnaniem i zwierzchności żadnej ani urzędowi do takowego postępowania żadnym sposobem nie pomagać.* [...]

Akt konfederacji warszawskiej z 1573 r. gwarantował tolerancję religijną w Rzeczypospolitej, co – ze względu na rozmiary terytorium tego państwa – było wówczas ewenementem na skalę światową. W 2003 r. dokument został wpisany na Listę Światową Programu UNESCO „Pamięć Świata".
▪ *dokument, Polska, XVI w.*

Źródło: *Historia. Teksty źródłowe*, red. S. Sierpowski, Warszawa 1998, s. 101–102.

? 1. Wyjaśnij okoliczności, jakie skłoniły szlachtę do uchwalenia aktu konfederacji warszawskiej.
2. Przedstaw postanowienia sejmu konwokacyjnego dotyczące kwestii tolerancji religijnej.

ich poglądów religijnych i społecznych, które inni ewangelicy uznawali za zbyt radykalne.

Efektem zawarcia ugody sandomierskiej było współdziałanie szlachty protestanckiej podczas bezkrólewia i pierwszej wolnej elekcji. Ponieważ wyznawcy protestantyzmu byli w mniejszości, wiedziano, że królem zostanie katolik. Aby zapobiec ograniczeniu swoich praw, protestanci doprowadzili na sejmie konwokacyjnym do uchwalenia w 1573 r. tzw. **aktu konfederacji warszawskiej**. Określał on zasady pokoju religijnego między wszystkimi wyznaniami. Zakazywał ścigania sądowego z powodu wiary i zapowiadał surowe kary dla tych, którzy łamią prawa innowierców. Rzeczpospolita stała się pierwszym państwem w Europie, w którym prawnie zagwarantowano wolność religijną.

KONTRREFORMACJA W POLSCE

Program zmian w Kościele katolickim opracowany przez sobór trydencki zaczęto w Polsce wprowadzać wkrótce po zakończeniu jego obrad. Aby podnieść poziom intelektualny i moralny polskiego duchowieństwa, zakładano seminaria duchowne, a kler parafialny objęto nadzorem ze strony przełożonych.

PAŃSTWO BEZ STOSÓW

W XVI w. w większości państw europejskich toczyła się zażarta walka o dusze wiernych. Odstępcom od wiary katolickiej we Włoszech, w Hiszpanii i cesarstwie Habsburgów groziła śmierć przez spalenie na stosie. Walka religijna przybierała także dramatyczny charakter w krajach protestanckich (Niemczech, Szwajcarii, krajach skandynawskich). Na tym tle Rzeczpospolita, już przed ogłoszeniem konfederacji warszawskiej, postrzegana była jako państwo tolerancyjne (choć lokalnie zdarzały się konflikty między katolikami i protestantami). Dlatego stała się azylem dla różnych grup religijnych, prześladowanych w swoich krajach, m.in. braci czeskich czy menonitów.

Władza świecka w Polsce nie była bowiem zainteresowana ściganiem herezji, a sądy kościelne wkrótce zostały pozbawione prawa do wpływania na świecką administrację w sprawie wyroków kościelnych. Także procesy o herezje, które kończyły się wyrokami śmierci, należały w Polsce do rzadkości – w XVI i na początku XVII w. śmierć na stosie z powodów religijnych poniosły zaledwie trzy osoby. Z tego powodu ówczesną Rzeczpospolitą określa się jako „państwo bez stosów".

? Dlaczego XVI-wieczna Rzeczpospolita jest nazywana krajem tolerancji wyznaniowej?

Księża mieli regularnie głosić kazania w swoich kościołach, mobilizować ludność do przyjmowania komunii świętej oraz kontrolować liczebność parafii, prowadząc księgi chrztów, małżeństw i zgonów.

W 1564 r. do Braniewa na Warmii biskup Stanisław Hozjusz sprowadził **jezuitów**. Założyli oni tam szkołę – kolegium, kształcące młodzież w duchu katolickim. Kilka lat później powstał klasztor jezuitów w Wilnie, który stał się głównym ośrodkiem działalności kontrreformacyjnej na ziemiach litewskich. W 1579 r. wileńskie kolegium jezuitów król Stefan Batory przekształcił w uniwersytet – **Akademię Wileńską**. W następnych dziesięcioleciach jezuici założyli swoje klasztory na terytorium całej Rzeczypospolitej, m.in. we wszystkich większych miastach państwa polsko-litewskiego, także protestanckich (np. w Rydze, Dyneburgu, Gdańsku, Toruniu, Grudziądzu). W ten sposób ograniczono dotychczasowe znaczenie szkolnictwa protestanckiego. Postawy i poglądy wykształcone wśród młodzieży szlacheckiej miały wkrótce zaprocentować odbudowaniem pozycji katolicyzmu.

W walce z reformacją jezuici wykorzystywali różne metody: organizowali dysputy religijne z innowiercami, prowadzili działalność wydawniczą. Wśród nich było wielu utalentowanych kaznodziejów i pisarzy religijnych, np. **Piotr Skarga**, autor niezwykle poczytnych *Żywotów świętych* oraz *Kazań na niedziele i święta całego roku*, a także Jakub Wujek, który dokonał przekładu Biblii na język polski.

KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY I UNIA BRZESKA

W XVI w. Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej przeżywał kryzys. Wielu wiernych, głównie średnia i zamożna szlachta, przechodziło na kalwinizm lub arianizm, a w okresie kontrreformacji również na katolicyzm. Aby temu przeciwdziałać, Cerkiew podejmowała działania zmierzające do odnowy życia religijnego, m.in. rozwijano działalność bractw religijnych i zakładano nowe monastery.

Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej, mimo że oficjalnie był podporządkowany patriarsze Konstantynopola, miał dużą samodzielność. Jednak w 1589 r. powstał patriarchat w Moskwie, który rościł sobie prawo do zwierzchności nad prawosławnymi diecezjami w Polsce i na Litwie. Pojawiło się niebezpieczeństwo, że car wykorzysta patriarchat do ingerencji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Aby temu przeciwdziałać, biskupi prawosławni zdecydowali się zawrzeć unię z Kościołem

POSTAĆ HISTORYCZNA

PIOTR SKARGA (1536–1612)

Pisarz i kaznodzieja, najwybitniejszy przedstawiciel zakonu jezuitów w Polsce. Studiował w Akademii Krakowskiej, po czym przyjął święcenia kapłańskie. Do zakonu jezuitów wstąpił w 1569 r. w Rzymie. Po kilku latach powrócił do Polski i zajął się organizowaniem jezuickich kolegiów. Był pierwszym rektorem Akademii Wileńskiej. Po objęciu władzy w Polsce przez Zygmunta III Wazę został jego nadwornym kaznodzieją i spowiednikiem. Był też zręcznym politykiem, dążącym do osłabiania znaczenia protestantów. Popierał dążenia króla do zwiększenia jego władzy i ograniczenia roli sejmu. Postulaty zmian ustrojowych zawarł w swoim najbardziej znanym dziele – *Kazaniach sejmowych*. Jednocześnie jako zręczny polityk starał się doprowadzić do ograniczenia roli protestantów. Popierał unię brzeską, której był współtwórcą.

katolickim. Poparcia takiej decyzji udzielił papież. Akt związania się Cerkwi z Kościołem katolickim ogłoszono w **1595 r.** na synodzie biskupów prawosławnych. Pomimo sprzeciwu większości wiernych i duchowieństwa zakonnego w 1596 r. **w Brześciu na Litwie** unia została ostatecznie zatwierdzona. Unia brzeska zakładała, że Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej miał uznać zwierzchność papieża, ale zachować swoje obrzędy, w tym liturgię w języku starocerkiewnym oraz prawo do zawierania małżeństw przez księży.

Zawarcie unii doprowadziło do rozłamu w Cerkwi. W przeciwieństwie do większości biskupów przeważająca część wiernych i duchowieństwa zakonnego odrzuciła jej postanowienia. Sytuację tę najlepiej charakteryzuje stwierdzenie jednego z polskich historyków, że po zawarciu unii istniała unicka hierarchia bez wiernych i prawosławni wierni bez hierarchii. Prawosławnym zabroniono odprawiania obrzędów religijnych, gdyż władze Rzeczypospolitej uznawały tylko **Kościół unicki**, nazywany **greckokatolickim**. Przeciwnicy unii, zwani dyzunitami, byli jednak na tyle silni, że na początku XVII w. zdołali wywalczyć sobie prawo do odprawiania nabożeństw. Przywrócono również prawosławną hierarchię kościelną.

Cerkiew greckokatolicka w Uluczu, usytuowana na wzgórzu Dębnik, została zbudowana w XVI w., a później przebudowana w XVII–XVIII w. Początkowo służyła wiernym prawosławnym, a po 1596 r. została przejęta przez unitów.

▪ *fotografia współczesna, Ulucz*

ĆWICZENIA

1. Wymień wyznania protestanckie, które wystąpiły na ziemiach Rzeczypospolitej w XVI w.
2. Wyjaśnij, dlaczego wśród szlachty popularność zyskał kalwinizm.
3. Omów działania polskiego Kościoła katolickiego w walce z reformacją.
4. Wyjaśnij przyczyny zawarcia unii brzeskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.*, Warszawa 2009.
J. Tazbir, *Reformacja, kontrreformacja, tolerancja*, Wrocław 1996.

7 PIERWSZA WOLNA ELEKCJA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób byli powoływani na tron Jagiellonowie w XV i XVI w.?
2. Jak kształtowała się demokracja szlachecka w XVI w.?

PIERWSZE BEZKRÓLEWIE

W lipcu **1572 r.** zmarł bezpotomnie król Zygmunt II August, ostatni męski potomek dynastii Jagiellonów. W tej sytuacji nie było żadnego naturalnego kandydata do tronu. Władca, znany z odkładania ważnych decyzji na później (stąd m.in. jego przydomek „Dojutrek"), nie ustalił przed śmiercią zasad wyboru swojego następcy ani nie zadbał, jak zrobił to niegdyś Kazimierz Wielki, o przekazanie tronu innej dynastii. Sytuacja w kraju była o tyle groźna, że zgodnie z prawem, gdy zabrakło króla, przestawały funkcjonować wszelkie instytucje działające w jego imieniu, w tym sądy. Rzeczypospolitej groziła zatem całkowita anarchia. Należało utrzymać porządek wewnętrzny i jak najszybciej ustalić procedurę wyboru nowego władcy. Poza tym trzeba było szybko załagodzić spory religijne, ponieważ katolicy i różnowiercy obawiali się, że jedna ze stron wykorzysta sytuację do zdobycia uprzywilejowanej pozycji w państwie.

Jednak szlachta bardzo szybko potrafiła się zorganizować. Zwoływała lokalne zjazdy, na których zawiązywano **konfederacje**, zwane w tym czasie **kapturami**. Określenie to odwoływało się do czarnych kapturów noszonych na znak żałoby po śmierci króla. Konfederacje kapturowe przejmowały lokalną władzę wykonawczą oraz powoływały **sądy kapturowe**, które miały bezwzględnie ścigać przestępców w czasie bezkrólewia. Dopuszczono przy tym stosowanie tortur, a nawet łamanie zasady nietykalności osobistej szlachty. Chodziło o to, aby szybkie wyroki oraz surowość kar zapobiegały naruszaniu porządku w tym okresie. Szlachcie przewodniczyli wówczas wybitni politycy: działacz ruchu egzekucyjnego **Mikołaj Sienicki** oraz wyrastający na trybuna ludu szlacheckiego **Jan Zamojski**.

W tym samym czasie zjazdy szlachty i senatorów ustaliły zasady sprawowania władzy w okresie bezkrólewia. Zdecydowano o po-

Potęga Rzeczypospolitej u zenitu. Złota wolność. Elekcja. R.P. 1573 to obraz Jana Matejki, na którym malarz przedstawił scenę z elekcji po śmierci Zygmunta II Augusta.

- *obraz, Polska, XIX w.*

wołaniu funkcji **interrexa** [czyt.: interreksa], czyli dostojnika sprawującego władzę w imieniu króla w czasie bezkrólewia. Do tej roli wysunięto dwóch kandydatów: prymasa Polski, **Jakuba Uchańskiego**, jako pierwszego senatora Rzeczypospolitej, oraz **marszałka wielkiego** koronnego, **Jana Firleja**, jako najwyższego ministra w państwie. Prymas był kandydatem katolików, z kolei Firlej jako kalwinista stał się przywódcą obozu protestantów. Na zjeździe senatorów w październiku 1572 r. zdecydowano, że funkcję interrexa obejmie prymas Uchański. Senatorowie potwierdzili także ważność sądów kapturowych oraz ustalili, że wyznaczeniem miejsca, terminu i sposobu wyboru nowego króla zajmie się **sejm konwokacyjny**. Wszystkie te postanowienia: funkcjonowanie sądów kapturowych, wyznaczanie prymasa na interrexa oraz zwoływanie sejmu konwokacyjnego, miały być stałymi elementami każdego następnego bezkrólewia.

Sejm konwokacyjny zaczął obrady na początku 1573 r. w Warszawie. Uznał on – głównie pod wpływem Jana Zamojskiego – że nowy monarcha będzie wybierany przez całą szlachtę, która przybędzie na początku kwietnia 1573 r. na pola wsi Kamień pod Warszawą. Oznaczało to elekcję *viritim* (z łac. 'każdemu z osobna'). Wybór miejsca był niewątpliwie sukcesem stronnictwa katolickiego. Na Mazowszu nie była popularna reformacja. Zdawano sobie sprawę, że w elekcji wezmą udział tylko ci, których stać na przybycie do Warszawy. W tej sytuacji szlachta mazowiecka, słabo wykształcona i biedna, ale za to silnie związana z Kościołem katolickim, mogła

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN ZAMOJSKI

(1542–1605)

Urodził się w bogatej rodzinie szlacheckiej w ziemi chełmskiej. Studiował na kilku uczelniach w Europie, m.in. w Padwie. Był znakomitym mówcą. Rozgłos uzyskał w czasie pierwszego bezkrólewia, gdy jako poseł na sejm głosił postulat elekcji *viritim*. W czasie drugiej elekcji szlachta poparła jego pomysł wspólnego panowania Anny Jagiellonki i Stefana Batorego. Był najbardziej zaufanym stronnikiem nowego króla i jego przyjacielem. Stefan Batory powierzył mu funkcje kanclerza i hetmana wielkiego koronnego oraz oddał za żonę swoją bratanicę. Zamojski był także utalentowanym dowódcą wojskowym, co udowodnił podczas kampanii moskiewskich. Po śmierci Batorego w 1588 r. pokonał pod Byczyną wojska arcyksięcia Maksymiliana Habsburga, który zamierzał koronować się na króla Polski.

WARTO WIEDZIEĆ

Konfederacje szlacheckie

Już w XIV w. miasta polskie zawiązywały konfederacje (łac. *confoederatio* – 'związek'), by wspólnie bronić kupców przed rozbojami na drogach. W tym czasie na polskich ziemiach powstawały także związki rycerskie występujące przeciwko ograniczeniom swobód przez władcę, choć były i takie, które wspierały króla. Podczas konfederacji wspólnie radzono nad określonymi sprawami, wszystkie miały czasowy charakter i funkcjonowały do momentu osiągnięcia celów. Decyzje podczas zawiązania konfederacji podejmowano większością głosów, a nie – jak w sejmie Rzeczypospolitej – jednogłośnie. Od 1572 r. lokalne konfederacje, zwane kapturami, stały się elementem każdego bezkrólewia. Wkrótce wykształciły się także konfederacje generalne, obejmujące cały kraj.
Na czele takiej konfederacji stała rada generalna, której przewodził wybierany marszałek konfederacji. W XVII w., w czasie walk politycznych z królem, konfederaci powoływali swoją armię.

? W jaki sposób funkcjonowały konfederacje szlacheckie?

przybyć w dużej liczbie i stanowiłaby większość zebranych na polu elekcyjnym. Różnowiercy postulowali jako miejsce elekcji Lublin, gdzie mogło zebrać się dużo więcej przedstawicieli średniej szlachty, lepiej wykształconej i w dużej mierze protestanckiej. Sejm konwokacyjny przyjął także tzw. **akt konfederacji warszawskiej**. Celem dokumentu było utrzymanie pokoju wewnętrznego w Polsce na czas bezkrólewia i elekcji. Jedną z wprowadzonych zasad miało być zachowanie pokoju religijnego.

WOLNA ELEKCJA

Już w 1572 r. dwory europejskie zaczęły zgłaszać kandydatów do polskiego tronu. Największe poparcie miał **Ernest Habsburg**, syn cesarza Maksymiliana II. Zamierzali na niego głosować polscy katolicy na czele z interrexem i wieloma senatorami. Jednak średnia szlachta obawiała się, że będzie chciał on wprowadzić rządy absolutne. Habsburg na tronie oznaczałby także osłabienie polskiej reformacji. Głoszono, że oddałby część Litwy Iwanowi IV Groźnemu w zamian za sojusz przeciwko Turcji.

Również **car Iwan IV** zgłosił swoją kandydaturę do polskiego tronu. Popierało go wielu litewskich i ruskich magnatów, a także część polskiej szlachty. Uznawali oni, że jako król Polski pozostawi Inflanty i ziemie ruskie przy Rzeczypospolitej. Ponadto prawosławny władca nieangażujący się w konflikt między katolikami a protestantami mógłby stać się gwarantem utrzymania pokoju religijnego w Polsce. Przeszkodą były działania Iwana IV w jego ojczyźnie, gdzie szerzył terror i przeprowadzał masowe egzekucje.

Przeciwna Habsburgowi i niechętna carowi była jednak wielka rzesza szlachty. Niektórzy popierali króla Szwecji **Jana III Wazę**, męża Katarzyny Jagiellonki i szwagra Zygmunta Augusta. Liczono się jednak z tym, że jako protestant nie uzyska on poparcia polskich katolików. Szlachta debatowała również nad wystawieniem kandydata spośród swoich szeregów, lecz duża liczba wysuwanych kandydatur i brak porozumienia doprowadziły do zarzucenia tego pomysłu.

Henryk Walezy słynął z zamiłowania do wykwintnych strojów. Na polskim dworze szczególnie szokowały noszone przez niego kolczyki.

- *obraz, Polska, XVI w.*

Obóz antyhabsburski coraz chętniej popierał kandydaturę **Henryka Walezjusza (Walezego)**, brata francuskiego króla Karola IX. Walezjusze byli naturalnymi przeciwnikami Habsburgów. Henryk, choć pierwszy w kolejności do francuskiego tronu, mógłby nigdy na nim nie zasiąść, gdyby jego bratu urodziło się potomstwo. Zatem inaczej niż król Szwecji czy moskiewski car władałby tylko Rzecząpospolitą, rezydowałby w kraju i nie byłby ograniczony polityką swojego królestwa. Obawy szlachty budziły jednak ciążące na Walezjuszu podejrzenia o udział w organizacji rzezi hugenotów – tzw. nocy św. Bartłomieja w 1572 r. (zob. s. 83–84).

Na początku kwietnia 1573 r. na polu elekcyjnym zebrało się ok. 40 tys. szlachty, zgrupowanej według województw, z których przybyła. Elekcję podzielono na dwa etapy. W pierwszym nad kandydaturami miał debatować sejm, złożony z senatorów i deputatów z województw, a następnie kandydatury do głosowania przedstawiano całej zebranej szlachcie. Na koniec prymas miał odwiedzać wszystkie obozy i zbierać głosy szlachty. Bardzo szybko na elekcji porzucono kandydatury cara, króla Szwecji i kogoś spośród szlachty. Agitacja francuskiego posła sprawiła zaś, że szlachta zagłosowała na Henryka Walezego. Poparcia Henrykowi udzieliła także **Anna Jagiellonka**, siostra ostatniego Jagiellona. Francuski poseł obiecał, że Henryk po koronacji poślubi starszą o prawie 30 lat królewnę.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PIERWSZA WOLNA ELEKCJA

W 1573 r. odbył się pierwszy wybór władcy Rzeczypospolitej poprzez wolną elekcję. Przed głosowaniem wśród szlachty pojawiły się pisma, w których opisywano każdego z nich.

Ernest [syn cesarza Maksymiliana II]
Commoda [czyt.: kommoda] [korzyści]*: 1. że zacny syn cesarski, 2. że język czeski rozumie, 3. że wino* [będzie sprowadzane] *z Węgier bez cła, 4. że ma być sto ślachciców* [w] *Wiedniu, 5. że ma być staranie o pokój* [ze] *strony Prus, Inflant, o Bar i nawigację narewską.*
Incommoda [czyt.: inkommoda] [szkody]*: 1. że pan młody, musiałby mieć gubernatory, 2. że z narodu niemieckiego, nam zawżdy przeciwnego, 3. że blisko naród jego, wycisnąłby nas ode wszytkiego, 4. co się inym dzieje, to jest Węgrom, Ślęzakom, Czechom, stałoby się to i Lechom* [Polakom]*, 5. niepokój z Turkiem, z Tatary, z Moskwą, z Wołochy, 6. morze także niewolne* [...]*; 7. jużby się Polakom więcej nie nadziewać [spodziewać] elekcje, boby oni z nas sobie dziedzictwo uczynili* [...].
Moskwa [Iwan IV Groźny]
Commoda: 1. pokój dożywotny z nim samym, 2. język rozumie.
Incommoda: 1. wojna z Turki, Tatary, z Niemcy, z Wołochy [...]*; 2. morza byśmy* [...] *nie mieli, bo port narewski wielki jego klejnot; 3. tyrańst*wo *a* bestialitas *[okrucieństwo] wrodzona; 4. wolę swą uważa za prawo* [...].
Szwedzki [Jan III Waza]
Commoda: [...] *2. rozumie język; 3. między Gdańskiem a Szwecją morze wolne; 4. złączenie królestwa szwedzkiego z Koroną* [...]. *Incommoda: 1. koronowanym królem być nie może; 2. żonę ma, toby nam druga zasię królewna przybyła;* [...] *4. wojna z Moskwą,* [...]*, z Tatary* [...]*, z Turki, że Niemiec* [...]*, z Wołochy* [...]*; 5. ciężaru by nam przybyło, bobyśmy ich od Moskwy bronić musieli; 6. naród nie wiedzieć jaki, chytry, obłudny, zazdrościwy* [...].
Piast
Commoda: 1. język polski, 2. wiadomość rzeczy koronnych.
Incommoda: 1. wzgarda u królów postronnych [...]*; 2. wielka trudność w obraniu jego* [...]*; 3. skoro sowa zjastrzębieje, wyżej chce latać niż sokół;* [...] *6. fakcja* [partia] *familie królewskiej, ta by nas wniwecz obróciła* [...]*; 7. wojna zewsząd, a doma defekt.*
Francuz [Henryk III Walezy]
Commoda: 1. zacny Królewic, dorosły, ćwiczony, waleczny; [...]*; 3. musi nam być powolny przez dalekość przyjaciół swych;* [...] *5. długów koronnych wypłacenie; 6. dochodów niemałych pewnie do Korony przybędzie; 7. sto ślachciców do roku od roku w Krakowie albo w Paryżu na studiach i w wojsku sumptem jego [na jego koszt] ćwiczyć; 8. pokój z Turkiem* [...]*; 9. przymierza i stosunki handlowe wszelakie z królestwem francuskim;* [...].
Incommoda: 1. niepokój z Moskwą [...]*; 2. język, ale łaciński i włoski umie, o polski jemu łacno, gdy uźrzy, że mu go będzie potrzeba.* [...]

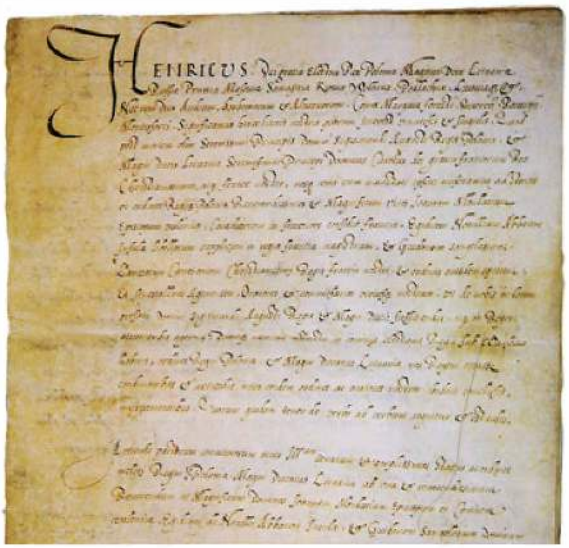
Źródło: *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 492–494.

? **1.** Odpowiedz, na jakie cechy kandydata zwracano największą uwagę.
2. Spróbuj ustalić, w czym wyraża się stronniczość autora tekstu.

ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE I *PACTA CONVENTA*

Kandydaci rywalizujący o tron Rzeczypospolitej znani byli ze swojej niechęci do protestantyzmu oraz dążeń do władzy absolutnej. Dlatego szlachta zdecydowała się na ustalenie warunków, które kandydat musiał przyjąć, aby objąć tron. W rezultacie na sejmie elekcyjnym postanowiono, że koronacja nowo wybranego króla będzie możliwa, gdy zobowiąże się on przestrzegać praw ustrojowych Rzeczypospolitej, zebranych w tzw. **Artykułach henrykowskich**, oraz osobiście zatwierdzi zobowiązania polityczne, czego wymagał od niego sejm Rzeczypospolitej w tzw. *pacta conventa* [czyt.: pakta konwenta].

Artykuły henrykowskie ustalały podstawowe zasady ustroju Rzeczypospolitej, w tym określały rolę monarchy w państwie. Król wyrzekał się w nich prawa do powoływania swojego następcy i gwarantował, że państwo polsko-litewskie pozostanie monarchią elekcyjną. Tylko za zgodą sejmu władca miał prawo do wypowiadania wojny, zwoływania pospolitego ruszenia, nakładania podatków. Decyzje króla w sprawie jego małżeństwa czy polityki zagranicznej wymagały akceptacji senatu. Określono też, że sejm ma być zwoływany przynajmniej co 2 lata na czas nie dłuższy niż 6 tygodni. Wprowadzono zasadę, że przy królu będzie przebywało stale 4 senatorów, zwanych rezydentami, kontrolujących jego politykę. Król nie mógł też powoływać nowych urzędów centralnych. Potwierdzono odrębność prawa litewskiego od koronnego, a także postanowienia konfederacji warszawskiej. Zobowiązano monarchę również do utrzymywania wojska kwarcianego. W ostatnim punkcie artykułów zapisano, że szlachta może wypowiedzieć posłuszeństwo królowi, gdyby ten nie respektował praw Rzeczypospolitej. Prawo to miało chronić poddanych przed absolutystycznymi zapędami monarchów.

***Pacta conventa* Henryka Walezego** zobowiązywały władcę m.in. do spłaty długów po Zygmuncie Auguście oraz poślubienia siostry zmarłego króla, 50-letniej wówczas Anny.

▪ *dokument, Polska, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ARTYKUŁY HENRYKOWSKIE Z 1573 R.

Przedstawione Henrykowi Walezemu artykuły stały się w nowożytnej historii Polski dokumentem, który określał ustrój Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

A iż w tej [...] *Koronie narodu polskiego i litewskiego, ruskiego, inflanckiego* [...] *jest niemało* dissidentes in religione [rozróżnionych w wierze], *przestrzegając* [...] *tumultu, z tej przyczyny rozerwania albo niezgody w religii, warowali to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją osobliwą, że w tej mierze* causa religione [w sprawie religii] *mają być w pokoju zachowani* [...]. *My obiecujemy trzymać w cale, czasy wiecznemi.* [...]

O wojnie albo ruszeniu pospolitym nic zaczynać nie mamy mimo pozwolenie sejmowe wszech stanów, ani za granice koronne obojga narodu rycerstwa koronnego wojennym obyczajem wywodzić żadnym sposobem [...] *my i potomkowie nasi* [...] *nie mamy i słowem naszym królewskim* [...].

To wszystko i coby jednokolwiek jeszcze wolności praw swych stany koronnego obojga narodu Nam przy koronacji podali, przyjmujemy, trzymać, wypełniać powinni jesteśmy i obiecujemy pod wiarą i przysięgą naszą, słowem naszym przyrzekamy, utwierdzamy, umacniamy na wieczne czasy. A jeślibyśmy (czego Boże uchowaj) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom wykroczyli albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czyniemy.

Źródło: *Volumina legum*, t. 2, Petersburg 1859, s. 150–152.

? **1.** Podaj nazwę przyjętego w okresie bezkrólewia dokumentu, do którego odwołano się w tekście.

2. Opisz okoliczności, w jakich szlachta mogła wypowiedzieć posłuszeństwo królowi.

Drugi dokument, który miał zaprzysiąc wybrany przez szlachtę władca, stanowiły *pacta conventa*. Był to rodzaj umowy między szlachtą a królem elektem dotyczącej aktualnej sytuacji politycznej kraju. O ile Artykuły henrykowskie miały charakter stały, o tyle *pacta conventa* przy każdej elekcji redagowano na nowo. Henryk Walezy zagwarantował w *pacta* sojusz między Polską i Francją oraz wzajemną pomoc wojskową. Zobowiązywał się także do wzmocnienia polskiej armii, budowy floty, finansowania Akademii Krakowskiej, spłaty długów Zygmunta Augusta oraz ufundowania studiów stu Polakom we Francji.

RZĄDY I UCIECZKA HENRYKA WALEZEGO

Zarówno Artykuły henrykowskie, jak i *pacta conventa* w imieniu Henryka Walezego zaprzysiągł francuski poseł Jean de Monluc [czyt.: żą de mon**lik**]. Sam król przybył do Polski w styczniu 1574 r. Wcześniej trwały rokowania w Paryżu z polskimi posłami na temat zobowiązań władcy. Szczególny opór budziła sprawa konfederacji warszawskiej. Miesiąc po przybyciu do Rzeczypospolitej Henryk Walezy został uroczyście koronowany w Krakowie na króla Polski. Po 566 dniach bezkrólewia na tronie Rzeczypospolitej zasiadł nowy władca.

Otoczony francuskimi doradcami i stronnikami partii katolickiej w Polsce monarcha powoli starał się wzmacniać swoją władzę, pozyskując wielu wpływowych magnatów. Kilkumiesięczne panowanie Henryka w Polsce przerwała wieść o bezpotomnej śmierci jego brata Karola IX i wolnym tronie we Francji, który mu się należał według prawa. Z tego powodu

Ucieczka Henryka Walezego przedstawiona na XIX-wiecznym obrazie. Król opuścił kraj nocą w czerwcu 1574 r. wraz z grupą najbliższych współpracowników.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

z 18 na 19 czerwca Henryk Walezy z nieliczną grupą swoich doradców potajemnie opuścił Polskę, by objąć władzę w ojczyźnie. W Polsce ucieczka została przyjęta z oburzeniem, choć szlachta nie wiedziała o tym, że wcześniej senat odmówił Walezjuszowi zgody na jego wyjazd.

Po niespełna 5 miesiącach Rzeczypospolita ponownie nie miała władcy. Sytuacja była jednak jeszcze bardziej skomplikowana. Formalnie bowiem Henryk wciąż pozostawał królem Polski, więc nie było możliwości ogłoszenia bezkrólewia, a on sam, mimo że koronowany już na króla Francji, obiecywał, że wkrótce wróci. Senatorowie i szlachta postanowili dać ultimatum władcy, że jeśli nie nastąpi to do 12 maja 1575 r., zostanie zdetronizowany i będzie ogłoszone bezkrólewie.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób ukształtowała się w Rzeczypospolitej wolna elekcja.
2. Przedstaw kandydatów ubiegających się o tron polski podczas pierwszej elekcji.
3. Wymień i scharakteryzuj instytucje i akty prawne, które powstały podczas pierwszego bezkrólewia i stały się elementem życia politycznego Rzeczypospolitej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Płaza, *Wielkie bezkrólewia*, Kraków 1988.
W. Sobieski, *Trybun ludu szlacheckiego. Pisma historyczne*, wyb. S. Grzybowski, Warszawa 1978.

8 RZĄDY STEFANA BATOREGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były etapy wyboru króla ustalone podczas pierwszej wolnej elekcji?
2. Jacy kandydaci starali się wówczas o polski tron?

DRUGA WOLNA ELEKCJA

Zgodnie z ultimatum postawionym przez senatorów i szlachtę Henryk Walezy miał wrócić do kraju do 12 maja 1575 r. Władca jednak nie zdecydował się na to. W dniu upływu ultimatum odbył się zjazd szlachecki pod Stężycą w województwie sandomierskim. Na nim wyraźnie zarysował się podział między magnaterią i szlachtą. Ci pierwsi stanowczo opowiadali się za kandydaturą Maksymiliana II Habsburga, natomiast drudzy coraz odważniej się jej przeciwstawiali. Wśród nich prym ponownie wiedli Mikołaj Sienicki i Jan Zamojski. Jednak przywódcy szlacheccy nie mieli własnego kandydata, dlatego stanęli na stanowisku, że zjazd nie jest ani sejmem, ani elekcją i nie może nawet ogłosić bezkrólewia. W tej sytuacji nie wolno było zgłosić oficjalnej kandydatury Habsburga. Pomimo nacisków senatorów i trwania już przesłuchania obcych posłów zachwalających swoich kandydatów zjazd został zerwany.

W tym czasie na Rzeczpospolitą spadł olbrzymi najazd tatarski. Według przekazów orda uprowadziła w niewolę ponad 50 tys. ludzi. W tej sytuacji nie można było zwlekać z wyborem nowego władcy. W październiku 1575 r. zebrał się sejm konwokacyjny, który pod wpływem prymasa interrexa wyznaczył szybki termin elekcji. Tym razem najważniejszym kandydatem do tronu był sam cesarz, którego popierali najpotężniejsi senatorowie Polski i Litwy. Swoje kandydatury zgłosili także syn Iwana IV carewicz Fiodor, król Szwecji Jan III oraz książę Siedmiogrodu **Stefan Batory**.

W grudniu 1575 r. doszło do **podwójnej elekcji**. Prymas Uchański bez porozumienia ze szlachtą ogłosił królem Maksymiliana II. Wywołało to ogromne oburzenie wśród wyborców zebranych na polach elekcyjnych. Pojawiło się zagrożenie wojną domową. Szlachta nie doszła jednak do porozumienia w sprawie wspólnego kandydata do tronu, aż do momentu, gdy Jan Zamojski wysunął pomysł powołania na tron królewny **Anny Jagiellonki** i związania jej małżeństwem ze **Stefanem Batorym**. Wywołało to powszechną euforię wśród przywiązanej do dynastii Jagiellonów szlachty. Upatrywała ona w tej propozycji realizację koncepcji wyboru na króla polskiego kandydata, „Piasta", oraz nawiązanie do małżeństwa Jadwigi z Jagiełłą.

Anna Jagiellonka w stroju koronacyjnym została przedstawiona na obrazie Marcina Kobera. Po śmierci brata została jedyną dziedziczką rodu w kraju i symbolem dynastii. Wyszła za mąż dopiero w wieku 53 lat za Stefana Batorego.

▪ *obraz, Polska, XVI w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

CHARAKTERYSTYKA STEFANA BATOREGO

Sekretarz królewski i współpracownik Jana Zamojskiego, Reinhold Heidenstein [czyt.: hajdensztajn], pozostawił charakterystykę króla Stefana Batorego oraz wymienił jego zasługi dla Rzeczypospolitej.

Roztropność jego była zadziwiająca, nabył ją czytaniem i rozważaniem historyków węgierskich, tureckich i włoskich. Lubił najbardziej Cezara i ciągle go miał pod ręką. Po łacinie mówił doskonale [...]. *Gdzie wiedział, że ma prawo i słuszność za sobą, nigdy nie ustąpił. Prawda u niego była najwyższą cnotą.* [...] *Utrzymywali niektórzy, że kiedy jeszcze był księciem Siedmiogrodu, do gniewu i okrucieństwa był bardzo pochopny. Ale ja przekonany jestem, że nikt prędzej nad niego krzywd wyrządzonych nie przebaczał i nie zapominał, za to najmniejszą usługę dla siebie długo pamiętał i hojnie ją wynagradzał* [...]. *Za złe mu poczytywali niektórzy, że Węgrom bardzo był życzliwy i że Węgrzy w obcym państwie chciwymi się pokazywali. Może być, ale też zasługi jego dla Polski są nieocenione. Sławę wojenną podźwignął, broń i sposób wojowania zmienił lub polepszył.* [...] *Inflanty i Połock odzyskał, granice Litwy rozszerzył przez zdobycie zamku i ziemi wielskiej, cło portowe w Gdańsku, Elblągu i Rydze korzystnie urządził i innymi dochodami skarb zbogacił, bo był bo był dobrym gospodarzem i dla siebie, i dla Rzeczypospolitej.*

Źródło: *Epoka nowożytna. Teksty źródłowe*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2001, s. 127–128.

? **1.** Omów zalety, jakie autor tekstu przypisuje Stefanowi Batoremu.

2. Wyjaśnij, jak Reinhold Heidenstein oceniał panowanie Batorego w Rzeczypospolitej.

Bardziej aktywni okazali się zwolennicy Jagiellonki i Batorego, którzy opanowali Kraków i czekali na przybycie księcia siedmiogrodzkiego do Polski. Już w lutym 1576 r. na Węgrzech Batory zaprzysiągł Artykuły henrykowskie i *pacta conventa*, a w kwietniu dotarł do Krakowa, gdzie szybko odbył się jego ślub z Anną Jagiellonką i koronacja. Maksymilian II, choć do końca życia używał tytułu króla Polski, nie zdecydował się na walkę o koronę. W ten sposób formalnie królami Polski tytułowało się trzech monarchów, gdyż Henryk Walezy nigdy nie zdecydował się na abdykację.

WOJNA Z GDAŃSKIEM

Batory szybko przybył do kraju i został wraz z Anną koronowany. Jednak miał przeciwko sobie silne ugrupowania magnaterii, które nadal popierało Habsburga. Władca postanowił zjednać sobie przeciwników politycznych, co szybko spowodowało topnienie szeregów prohabsburskich. Kolejni magnaci uznawali władzę nowego króla. Po stronie Batorego stanęły też miasta pruskie, popierające wcześniej Habsburga. Nieugięty pozostał jedynie Gdańsk. Jego władze obawiały się, że Batory będzie kontynuował politykę morską Zygmunta II Augusta. Dlatego chciały doprowadzić do ustępstw z jego strony i odwołania niekorzystnych dla nich statutów Karnkowskiego (zob. na s. 139).

W otoczeniu króla wyłoniły się dwie koncepcje rozwiązania sporu. Zamojski chciał, aby zbuntowane miasto zjednać, tak jak wcześniej magnatów, łaskawością. W tej sytuacji inni

Talar gdański został wybity w 1577 r. podczas wojny największego portu w Rzeczypospolitej z królem Stefanem Batorym. Dlatego na awersie monety umieszczono zamiast podobizny władcy wizerunek Chrystusa. Na rewersie znajduje się herb miasta.

▪ *moneta, Polska, XVI w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN BATORY (1533–1586)

Książę Siedmiogrodu w latach 1571–1576, a od 1576 r. król Polski. W polityce wewnętrznej dążył do wzmocnienia władzy królewskiej. Zreformował polskie wojsko, które za jego panowania należało do najnowocześniejszych w Europie. W sprawach religijnych wykazywał tolerancję. Toczył zwycięskie wojny z Moskwą, które zatrzymały jej ekspansję w Inflantach. Od młodości był wrogi Habsburgom. Władca nie znał języka polskiego, a jego poglądy na sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej kształtowały się za pośrednictwem opinii doradców, głównie Jana Zamojskiego. Król planował także podbój państwa moskiewskiego oraz zorganizowanie krucjaty antytureckiej z udziałem państw zachodnioeuropejskich, która doprowadziłaby do wyzwolenia Węgier spod panowania osmańskiego. Podjęte w tym kierunku działania przerwała niespodziewana śmierć monarchy w 1586 r.

zarzucali mu, że został przez potężnych kupców gdańskich kupiony. Z kolei biskup Karnkowski domagał się upokorzenia miasta. Batory zaskoczył wszystkich swoim uporem i tym, że wybrał konfrontację z gdańszczanami. Skonfiskowano należące do nich towary, a cały handel morski skierowano do Elbląga. Gdańsk uzyskał poparcie niechętnych Polakom Duńczyków. Wprawdzie wojska królewskie pokonały siły gdańszczan w **bitwie pod Lubiszewem**, lecz wobec braku odpowiednich środków i odmowy szlachty finansowania wojny nie zdołały zdobyć potężnie ufortyfikowanego miasta.

Do rozstrzygnięcia konfliktu było daleko. W tym czasie doszło do wybuchu walk w Inflantach, gdzie wojska moskiewskie wtargnęły w głąb prowincji, dopuszczając się masowych okrucieństw i mordując całe garnizony. W tej sytuacji inflanccy poddani błagali o ratunek. Do zakończenia sporu wzywali Litwini i mieszkańcy Rygi. Swoją mediację zaproponował elektor brandenburski Jerzy Fryderyk. Wkrótce powierzono mu w nagrodę za to administrację Prus Książęcych jako opiekunowi krewniaka, księcia Albrechta młodszego, wobec jego choroby umysłowej. Pod koniec 1577 r. zawarto więc kompromis kończący wojnę. Gdańszczanie ukorzyli się przed królem i zgodzili się zapłacić odszkodowanie, a statuty Karnkowskiego zostały na sejmie w 1585 r. ostatecznie zniesione.

WOJNA O INFLANTY

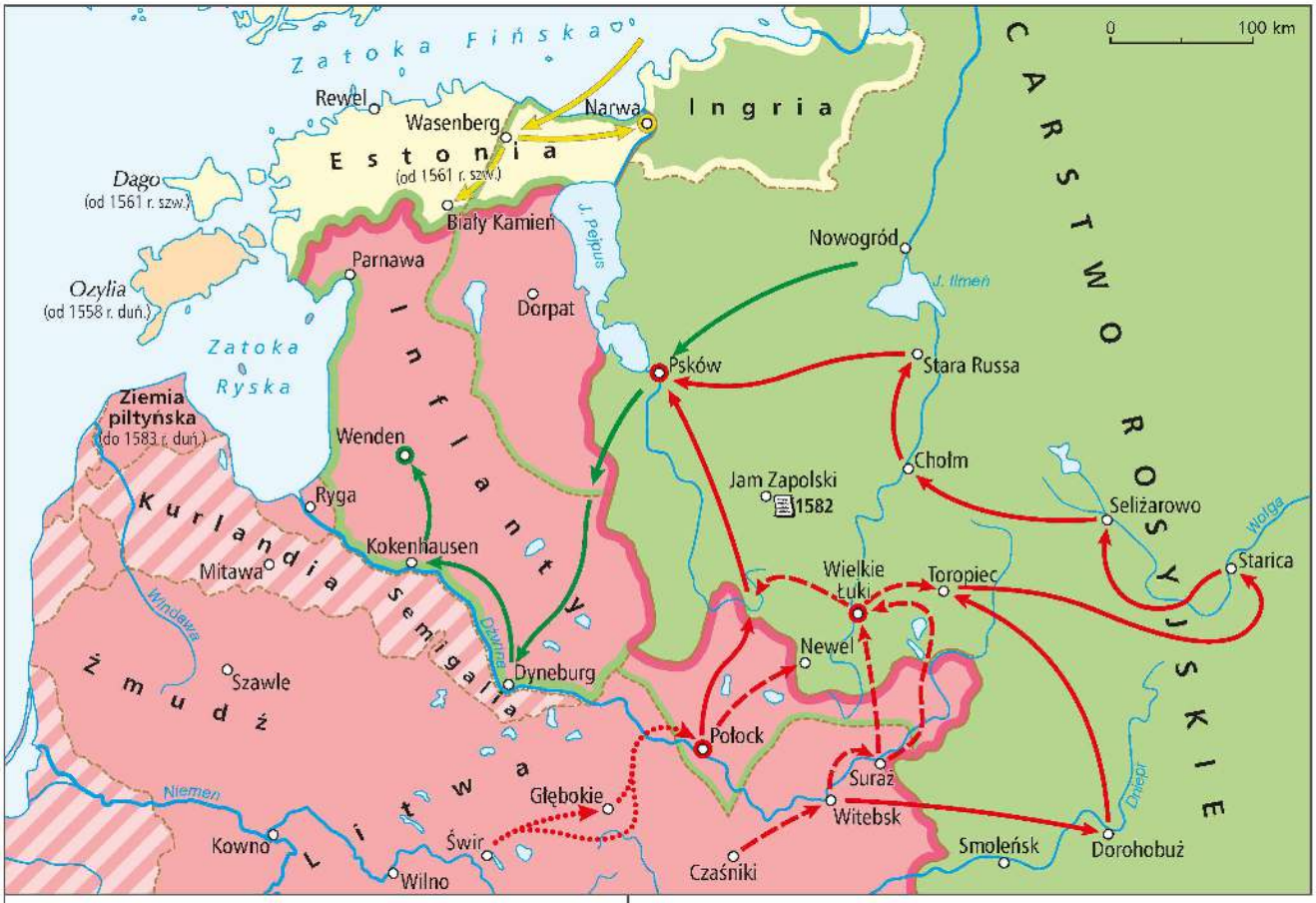
W 1570 r., po okresie walk w Inflantach, zawarto pięcioletni rozejm. Po jego upływie w 1575 r. Rosjanie zaczęli znów opanowywać

Zdobycie Połocka przez wojska Stefana Batorego przedstawione na drzeworycie z *Gazety norymberskiej*. Widać na nim atak polskich oddziałów na drewniane umocnienia oraz pochód kapitulacyjny załogi, której dowódcy klękają przed królem, oddając mu klucze do miasta.

▪ *drzeworyt, Norymberga, 1579 r.*

WALKI O INFLANTY W LATACH 1578–1581

?

1. Wskaż zasięg zdobyczy terytorialnych państwa moskiewskiego w Inflantach do 1577 r.
2. Oceń, jaką rolę w walce o Inflanty odegrało zajęcie Połocka i Wielkich Łuk oraz oblężenie Pskowa.

twierdze inflanckie. Wykorzystali przy tym brak jakiejkolwiek reakcji ze strony Rzeczypospolitej, pogrążonej w problemach wewnętrznych związanych z kolejnymi bezkrólewiami i elekcjami. W 1577 r. ruszyła wielka ofensywa rosyjska. Iwan IV formalnie nie wypowiedział wojny Polsce, jednak miasta inflanckie były bronione przez załogi polsko-litewskie – Inflanty stanowiły bowiem własność Rzeczypospolitej. W tej sytuacji Batory, który szybko zakończył wojnę z Gdańskiem, zamierzał podjąć działania zbrojne przeciwko Moskwie. Na sejmie w 1578 r. uchwalono podatki na wojnę, choć w zamian król musiał zgodzić się na reformę sądownictwa.

Batory nie zamierzał toczyć wojny w samych Inflantach. Uznał, że najlepszym celem będzie uderzenie na terytorium państwa moskiewskiego. W ten sposób chciał nie tylko zaskoczyć wojska carskie, ale także odciąć zdobyte przez cara Inflanty od reszty jego państwa. Pierwszą wyprawę król planował skierować przeciwko **Połockowi**, zajętemu w 1563 r. przez Rosjan. W 1579 r. wojska polskie nie tylko zajęły tę twierdzę, ale także spustoszyły należące do Moskwy ziemie siewierską

Batory pod Pskowem to obraz Jana Matejki, na którym ukazał on fikcyjną scenę przyjęcia przez króla Rzeczypospolitej poselstwa cara Iwana IV Groźnego podczas oblężenia Pskowa. Stanowi ona połączenie dwóch wydarzeń: przyjęcia poselstwa bojarów po zdobyciu Wielkich Łuków i zawarcia rozejmu w Jamie Zapolskim. Scena rozgrywa się w obozie polskim w otoczeniu husarii ubranej według XVII-wiecznych wzorów [1]. Siedzący król [2] trzyma na kolanach obnażoną szablę [3], a jego nogi spoczywają na skórze niedźwiedzia [4] – symbolu pokonanej Rosji. Za władcą stoi kanclerz Jan Zamojski [5]. Przed władcą klęczy władyka połocki Cyprian [6], podając mu w geście pojednania chleb i sól na tacy ze szczerego złota.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

i smoleńską. Sejm, choć niechętnie, zgodził się na nowe podatki i kontynuowanie wojny. Batory poprowadził więc w 1580 r. swoją armię pod **Wielkie Łuki**, konsekwentnie otaczając Inflanty od wschodu. Wielkie Łuki zostały zdobyte, lecz polskie wojska poniosły sporo strat – zwłaszcza już po samym zwycięstwie, gdy w wyniku wybuchu prochu pożar strawił niemal doszczętnie twierdzę.

W 1581 r. sejm – zastrzegając, że to po raz ostatni – zgodził się na uchwalenie podatku na kolejną wojnę z Moskwą. Celem trzeciej wyprawy Batorego był **Psków**, leżący daleko na północ na tyłach Inflant. Oblężenie potężnej twierdzy podjęto dość późno (w sierpniu 1581 r.), stąd armia polsko-litewska musiała oblegać Psków także zimą. W tym czasie Szwedzi wyrzucili załogi rosyjskie z Narwy i innych zamków w Estonii. W ten sposób Iwan IV utracił niemal wszystkie zdobycze z poprzednich lat. Nie mając środków na prowadzenie dalszej wojny z Polską, car zdecydował się na rokowania pokojowe. Już na początku **1582 r. w Jamie Zapolskim** w Rosji zawarto rozejm, który miał trwać przez najbliższych 10 lat. Rosjanie mieli oddać Rzeczypospolitej całe Inflanty oraz ziemię połocką. Inne zdobyte przez Batorego zamki zwrócono carowi. Kwestią otwartą pozostawała sprawa Estonii. Szwedzi nie zamierzali jej oddawać ani Rzeczypospolitej, ani Moskwie.

POLITYKA WEWNĘTRZNA KRÓLA

Przygotowując się do wojny z Moskwą, Batory wystąpił do sejmu o uchwalenie potrzebnych na ten cel podatków. Podczas obrad w 1578 r. szlachta zgodziła się na nie, ale w zamian za zgodę króla na reformę sądownictwa. Władca zrezygnował w niej z kompetencji sądow-

PIECHOTA WYBRANIECKA

Piechota wybraniecka była jedną z formacji stworzonych w ramach planowanego przez Stefana Batorego zwiększenia zdolności obronnych państwa. Zorganizowano ją na wzór chłopskiej piechoty węgierskiej. Przyjęto zasadę, że z każdych 20 łanów w królewszczyznach miał się stawić do służby wojskowej 1 piechur, a inni mieszkańcy majątku mieli go wyposażyć na wojnę i opiekować się jego gospodarstwem. Rekrutacja była dobrowolna. Piechota wybraniecka nie była zbyt liczna – jej stan nigdy nie przekroczył 2300 żołnierzy.

Strzelec piechoty wybranieckiej uzbrojony w rusznicę [1], szablę [2] oraz topór o długim stylisku [3], służący czasami jako forkiet, czyli podpórka podczas oddawania strzału. Żołnierze tej formacji byli pierwszą polską jednostką wojskową posiadającą jednolite umundurowanie.

? Jakim uzbrojeniem dysponowali żołnierze piechoty wybranieckiej?

niczych. Od tej pory od wyroków w sądach szlacheckich można było odwoływać się nie do sądu królewskiego, ale do **Trybunału Koronnego**, złożonego z przedstawicieli szlachty wybieranych na sejmikach (także osób duchownych, gdy sprawa dotyczyła członka tego stanu). Podobnie później ustanowiono analogiczny **Trybunał Litewski**.

Batory przeprowadził także reformy w polskiej armii, która w tym okresie opierała się głównie na oddziałach jazdy, szczególnie husarii. Ta ostatnia już wcześniej zmieniła się z lekkiej jazdy zwiadowczej w ciężką jazdę pancerną, zdolną do niszczenia w polu przeważających sił przeciwnika. Batory znał zalety wojsk Rzeczypospolitej, jednocześnie przekonał się, że nie potrafią one zdobywać miast. Bez piechoty i artylerii sama jazda nie była w stanie pokonać przeciwnika broniącego się w swoich fortecach. Wprawdzie dysponował on własnymi oddziałami piechoty węgierskiej oraz oddziałami najemników niemieckich i szkockich, w których zaciągu pomagali mu gdańszczanie, jednak chciał wzmocnienia tej formacji. Dlatego na sejmie w 1578 r. podjęto także decyzję o utworzeniu **piechoty wybranieckiej**, złożonej z mieszkańców wsi i miast królewskich. Ponadto podczas pobytu we Lwowie zaciągnął do służby Rzeczypospolitej Kozaków zaporoskich (więcej na ich temat zob. s. 262–263). W zamian za żołd mieli oni teraz walczyć z Moskwą, a podczas pokoju strzec ziem ruskich przed najazdami tatarskimi.

Artyleria nie wymagała zasadniczo wprowadzania przez władcę wielkich zmian. Jego poprzednik, Zygmunt II August, zadbał znakomicie o jej wysoki poziom. Batory musiał tylko zorganizować odpowiednie zaprzęgi opłacane ze skarbu królewskiego. Na swój koszt musiał także wynająć niezbędnych przy pracach oblężniczych saperów, specjalizujących się w budowie mostów, robieniu podkopów, sypaniu szańców i umocnień.

Wygrana z Moskwą zaniepokoiła szlachtę, która zaczęła obawiać się prób wzmocnienia władzy królewskiej przez Batorego. Sejm traktował go jak przeciwnika, ponieważ podczas wojny król, usiłując zdobyć pieniądze, odwoływał się bezpośrednio do sejmików z pominięciem sejmu. Władca chciał też poszerzenia swoich kompetencji, przy czym korzystał

WARTO WIEDZIEĆ

Sprawa Samuela Zborowskiego

Zborowscy w XVI w. należeli do grona najpotężniejszych rodzin magnackich w Koronie. Młody Samuel, podobnie jak jego pięciu braci, liczył na wysokie urzędy i wpływ na politykę. Zgubiły go jednak ogromna ambicja i porywczość. W 1574 r. w czasie uroczystości koronacyjnych Henryka Walezego zabił w afekcie kasztelana przemyskiego Andrzeja Wapowskiego. Groziła mu za to kara śmierci, choć król obszedł się z nim dość łagodnie, skazując go na banicję. Następne lata banita spędził w Siedmiogrodzie i na Ukrainie, przewodząc tamtejszym Kozakom. Choć z początku należał do zwolenników Batorego i walczył w jego kampaniach przeciwko Moskwie, król nie anulował nałożonej na niego kary. To z pewnością spowodowało, że Samuel zaczął spiskować przeciwko Batoremu. Ludzie Zamojskiego przejęli listy, które miały świadczyć o zdradzie. Zborowski w 1584 r. został pochwycony na terenie województwa krakowskiego, choć jako banita nie miał prawa przebywać w Rzeczypospolitej. Kanclerz Zamojski (jednocześnie starosta krakowski, który z urzędu miał ścigać takich banitów w swojej ziemi) zdecydował, że Zborowski nie będzie sądzony za zdradę, ale zostanie skazany z wyroku z 1574 r. Prawo głosiło bowiem, że jeśli banita powróci w granice Rzeczypospolitej, powinien zostać pochwycony i za zgodą króla może być skazany na śmierć. Batory wyraził aprobatę dla poczynań Zamojskiego. Szybko zatem wykonano na Zborowskim wyrok śmierci. Choć jak później się okazało, było to błędem, gdyż Samuela Zborowskiego ogłoszono politycznym męczennikiem, który umarł w obronie wolności szlacheckich.

Samuel Zborowski prowadzony na śmierć na szkicu Jana Matejki.

▪ *szkic, Polska, XIX w.*

? W jaki sposób banita Zborowski stał się symbolem walki o wolność polskiej szlachty?

z poparcia niektórych rodów magnackich. Wzrost ich znaczenia osłabiał z kolei ruch egzekucyjny.

Batory chciał też wprowadzić zmiany w regulaminie elekcji, co szlachta potraktowała jako plany osadzenia na tronie polskim swojego krewnego. Niepopularny wśród szlachty stał się także Jan Zamojski, który wyrósł na najpotężniejszego po królu człowieka w państwie. Część szlachty przeszła do otwartej opozycji wobec króla i Zamojskiego po skazaniu na śmierć w 1584 r. Samuela Zborowskiego.

ĆWICZENIA

1. Omów przebieg drugiej wolnej elekcji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.
2. Przedstaw bilans wojen Stefana Batorego z Gdańskiem i Moskwą.
3. Wyjaśnij, dlaczego szlachta, która popierała wybór Batorego na króla, niedługo potem przeszła do opozycji wobec niego.
4. Wymień reformy wprowadzone w kraju przez Stefana Batorego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Besala, *Stefan Batory*, Warszawa 1992.
A. Bogucka, *Anna Jagiellonka*, Wrocław 1994.

9 RENESANS W RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie wartości propagował renesansowy humanizm?
2. Czym charakteryzowały się literatura i sztuka w epoce odrodzenia?

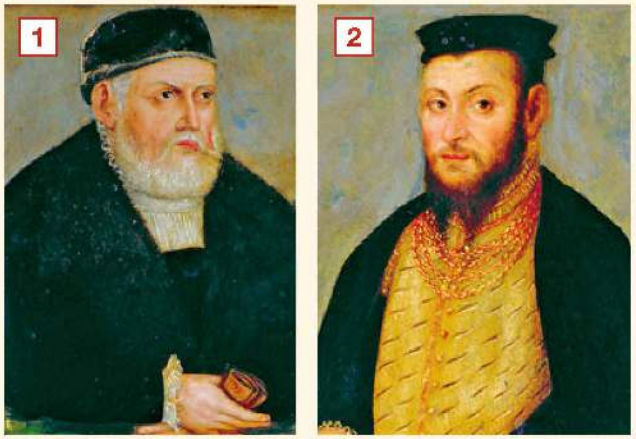
HUMANIZM W POLSCE

Humanizm dotarł na ziemie polskie w drugiej połowie XV w. i początkowo był ściśle związany z kręgami dworskimi i uniwersyteckimi w Krakowie. Nowe idee pojawiły się w Polsce dzięki kontaktom kulturalnym z Węgrami i Czechami oraz za sprawą studiującej na włoskich uniwersytetach polskiej młodzieży szlacheckiej. Ponadto na dwór królewski zapraszani byli zagraniczni artyści i uczeni, którzy również przywozili z sobą wiedzę o nowych prądach epoki. Głównym propagatorem idei humanizmu w państwie polsko-litewskim był Włoch **Filippo Buonaccorsi** [czyt.: błonakorsi], **zwany Kallimachem**, doradca króla Kazimierza Jagiellończyka i wychowawca jego synów. Znaczną rolę w upowszechnieniu renesansu odegrał także Zygmunt I Stary, który przed objęciem tronu przebywał na dworze swojego brata na Węgrzech i w Czechach. Ponadto w 1518 r. poślubił on Włoszkę **Bonę Sforzę**. Wraz z nową królową nad Wisłę przybyło wielu artystów z tego kraju, a monarcha wraz ze swoim otoczeniem stał się głównym mecenasem kultury.

Humanizm upowszechniał się szczególnie na Akademii Krakowskiej, która w XV w. przeżywała swój okres świetności. Studiowała na niej młodzież z całej Europy Środkowej, a wykłady prowadzili tam znani humaniści zarówno z Polski, jak i z zagranicy. W XVI w. Kraków stał się ważnym europejskim ośrodkiem kultury. Na dworze ostatnich Jagiellonów przebywali wybitni przedstawiciele polskiego renesansu, historycy: Ludwik Decjusz i Marcin

NAJWIĘKSI MECENASI POLSKIEGO RENESANSU

Największymi mecenasami kultury w Polsce byli monarchowie, zwłaszcza Zygmunt I Stary i Zygmunt II August. Na ich dworach przebywali i prowadzili swoją działalność wybitni architekci, rzeźbiarze, pisarze, historycy i uczeni. Artystów wspierały również wielkie rody magnackie, np. Radziwiłłowie, Firlejowie czy Zamojscy. Twórcy i uczeni często spędzali na ich dworach większą część swojego życia, a w zamian za utrzymanie sławili ich w swoich dziełach. Mecenat artystyczny prowadzili również najwyżsi dostojnicy duchowni oraz bogaci mieszczanie.

Zygmunt I Stary [1] **i Zygmunt II August** [2] zlecali wielu wybitnym artystom wykonanie konkretnych dzieł bądź też zatrudniali ich jako swoich sekretarzy.

▪ *obraz, Niemcy, ok. 1556 r.*

? Odszukaj w dostępnych Ci źródłach informacje na temat najważniejszych polskich mecenasów renesansowych z kręgów kościelnych oraz o ufundowanych przez nich dziełach.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BONA SFORZA (1494–1557)

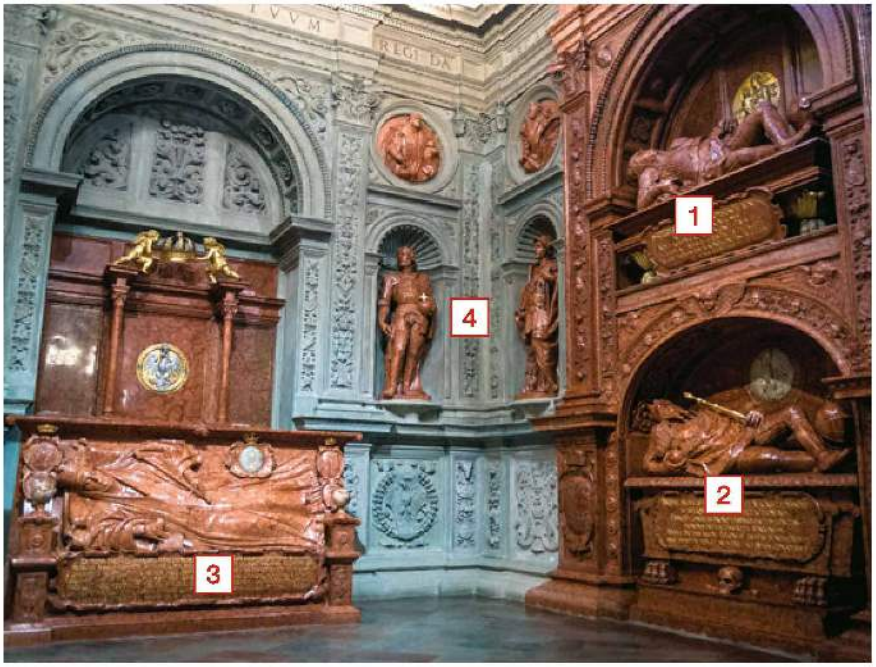
Bona Sforza d'Aragona urodziła się w rodzinie książąt władających Mediolanem. Do Polski przybyła w 1518 r., gdy została żoną polskiego króla – Zygmunta I Starego. We Włoszech uzyskała staranne wykształcenie, a jej ambicje i możliwości sięgały znacznie wyżej niż tylko bycie żoną i matką królów. Interesowała się polityką oraz finansami królestwa. Wraz z grupą oddanych jej współpracowników starała się wzmocnić władzę królewską w Polsce i na Litwie. W tym celu dążyła do polepszenia stanu królewskiego skarbca. Mimo tych zasług szlachta niechętnie patrzyła na jej rządy. Zwłaszcza przeciwni jej byli działacze ruchu egzekucyjnego. Królowa jednak nie tylko zajmowała się polityką, ale wspierała także artystów i sprawowała mecenat nad polską młodzieżą, wysyłając chętnych na studia do krajów zachodnich. Chciała też przyłączenia do Korony Śląska w zamian za swoje dziedziczne księstwa Bari i Rossano. Ponadto upowszechniła w Polsce włoskie makarony oraz nowe przyprawy. W 1556 r. Bona wróciła do rodzinnej Italii, gdzie rok później została otruta.

Kromer, geograf Bernard Wapowski czy pisarze: Jan Dantyszek, Jan Kochanowski i Łukasz Górnicki. Wielu z nich utrzymywało kontakty z czołowymi myślicielami europejskimi, np. z Erazmem z Rotterdamu. Rozwijała się zatem sztuka epistolarna (łac. *epistula* – 'list'), zarówno dyplomatyczna, jak i prywatna.

SZTUKA RENESANSU

Początki sztuki renesansowej w Polsce wiążą się z przybyciem do Krakowa włoskiego architekta i rzeźbiarza **Franciszka Florentczyka**. Król Zygmunt Stary powierzył mu przebudowę zamku wawelskiego – dawny gotycki wystrój dziedzińca zamku zastąpiono wówczas renesansowymi krużgankami. Prace na Wawelu kontynuował jego rodak **Bartolomeo Berrecci** [czyt.: bereczczi], który wzniósł przy wawelskiej katedrze kaplicę Zygmuntowską – mauzoleum ostatnich Jagiellonów. Renesansowy zamek i kaplica na Wawelu służyły jako wzorce dla innych budowli tego typu w całym kraju.

Zmieniała się także architektura miast. Istniejące kamienice przebudowywano w stylu renesansowym i dekorowano attykami, płaskorzeźbami i portalowymi wejściami. Wizytówką

Wnętrze kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu jest miejscem pochówku ostatnich władców z dynastii Jagiellonów. Najważniejszymi elementami kaplicy są nagrobki Zygmunta I Starego [1] oraz Zygmunta II Augusta [2]. Zostały one wykonane z czerwonego marmuru węgierskiego i przedstawiają posągi śpiących władców. Obok nich znajduje się nagrobek córki Zygmunta Starego Anny Jagiellonki [3]. Pozostałą przestrzeń ścian kaplicy wypełniają liczne posągi i popiersia apostołów oraz postaci ze Starego Testamentu [4].

▪ *fotografia współczesna, Kraków*

polskiego renesansu stały się okazałe ratusze, np. w Poznaniu, Sandomierzu, Chełmnie czy Zamościu.

Do Polski i na Litwę przybywali zagraniczni artyści, głównie z Włoch i Niderlandów. Jednym z najwybitniejszych był pochodzący z Włoch architekt i rzeźbiarz Santi Gucci [czyt.: guczczi], finansowany przez magnatów i władców Rzeczypospolitej. Do jego dzieł należą nagrobki Zygmunta Augusta i Stefana Batorego oraz zamek w Baranowie Sandomierskim. W drugiej połowie XVI w. sławę zyskali również polscy architekci i rzeźbiarze. Dużą renomę zyskał szczególnie Jan Michałowicz z Urzędowa, twórca kaplic i nagrobków m.in. w katedrze wawelskiej.

W Polsce nastąpił także rozwój malarstwa ściennego i ilustratorstwa książkowego. Wybitnym przedstawicielem tych dyscyplin był **Stanisław Samostrzelnik**, zakonnik cysterski, twórca wielu mistrzowskich polichromii.

Ilustracja autorstwa Stanisława Samostrzelnika z dzieła Jana Długosza *Katalog biskupów gnieźnieńskich*.

- *miniatura, Polska, XVI w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Manieryzm północny

Najbogatsze miasto Rzeczypospolitej, Gdańsk, który korzystał w epoce renesansu ze znakomitej koniunktury gospodarczej, w XVI w. także rozpoczął wielką przebudowę średniowiecznych struktur miasta. Jednak odbywała się ona nie na podstawie wzorców włoskich, lecz z racji położenia i kontaktów handlowych pod wpływem artystów niderlandzkich. Dzięki nim rozwijały się architektura i sztuka manierystyczna (manieryzm północny). Wzniesione wówczas budowle miały w większości charakter świecki i związane były ze środowiskiem mieszczańskim. Najwcześniej postawiono w mieście Bramę Zieloną, która miała stanowić gdańską rezydencję królów (jednak nigdy żadnego nie gościła). Ponadto w tym czasie w mieście wzniesiono Bramę Wyżynną, Ratusz Starego Miasta oraz Wielką Zbrojownię. Na początku XVII w. niderlandzcy architekci zbudowali także Bramę Złotą oraz Dwór Artusa. Wszystkie one stanowią imponujące przykłady budownictwa XVI i XVII w. na ziemiach polskich.

Wielka Zbrojownia to najokazalszy zabytek architektury manierystycznej w Gdańsku. Fasadę budynku wieńczą bogato dekorowane szczyty [1]. Ten element architektoniczny zdobiący wiele gdańskich kamienic jest znakiem rozpoznawczym manieryzmu północnego.

- *Zbrojownia, Gdańsk, 1600–1605*

? Dlaczego wpływ na architekturę Gdańska mieli głównie architekci niderlandzcy?

ARCHITEKTURA RENESANSU W RZECZYPOSPOLITEJ

Architektura renesansowa rozwijała się w państwie polsko-litewskim od początku XVI do połowy XVII w. Za pośrednictwem artystów sprowadzanych z zagranicy do naszego kraju docierały wzorce włoskie i niderlandzkie (manieryzm północny), które były twórczo dostosowywane do polskich realiów. W nowym stylu wznoszono zamki, dwory, ratusze, domy mieszczańskie i kaplice grobowe lub zgodnie z jego wyznacznikami je przebudowywano. Powstało natomiast stosunkowo niewiele renesansowych kościołów.

Zamość powstał z woli hetmana Jana Zamojskiego jako realizacja renesansowej koncepcji miasta idealnego. Włoski architekt Bernardo Morando zaprojektował geometrycznie uporządkowane miasto, otoczone bastionami 1 oraz fosą, z centralnie położonym rynkiem. Działała tam Akademia Zamojska, pierwsza prywatna uczelnia w Polsce.

- *rycina, Kolonia, 1618 r.*

Dziedziniec zamku w Baranowie Sandomierskim, zwanym małym Wawelem, otaczają dwupoziomowe krużganki 2, typowe dla włoskiego renesansu.

- *zamek, Baranów Sandomierski, 1591–1606*

Ratusz w Poznaniu jest jednym z najpiękniejszych renesansowych ratuszy w Polsce. Jego fasadę zdobi trzypoziomowa włoska loggia [czyt.: lodżia] 3 – wnęka balkonowa otwarta na zewnątrz budynku.

- *ratusz, Poznań, 1550–1605*

Kaplica Zygmuntowska na Wawelu 4 to budowla na planie centralnym, zwieńczona kopułą. Włoscy architekci renesansowi uważali tego typu obiekty za najbliższe ideałowi ówczesnego stylu.

- *kaplica, Wawel, 1524–1531*

Kamienice ormiańskie przy rynku w Zamościu. Każdą z nich wieńczy attyka 5 – ozdobna ścianka zasłaniająca dach, charakterystyczna dla polskiego renesansu.

- *kamienice, Zamość, XVII w.*

? 1. Wymień cechy przedstawionych budowli stanowiące nawiązania do włoskiej architektury renesansowej.

2. Odszukaj informacje na temat roli Ormian w rozwoju gospodarczym Zamościa.

Arras wawelski ukazujący herby Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, obu krajów znajdujących się pod panowaniem ostatniego Jagiellona, oraz rzymską boginię zwycięstwa Wiktorię. Tkaniny te zostały zamówione w latach 50. XVI w. w Brukseli przez Zygmunta II Augusta dla dekoracji zamku na Wawelu.

▪ *arras, Wawel, XVI w.*

MYŚL SPOŁECZNA I POLITYCZNA

W Polsce rozwijała się także publicystyka poruszająca ważne problemy społeczne i polityczne. Dzieła zajmujące się aktualną problematyką cieszyły się dużym zainteresowaniem wśród szlachty zaangażowanej w sprawy Rzeczypospolitej. Wybitnym przedstawicielem humanistycznej myśli społeczno-politycznej był **Andrzej Frycz Modrzewski**. Europejską sławę przyniosło mu dzieło *O poprawie Rzeczypospolitej*. Przedstawił w nim, w jaki sposób powinno funkcjonować państwo i społeczeństwo. Modrzewski postulował równość wszystkich mieszkańców Rzeczypospolitej wobec prawa. Państwo zapewniałoby wszystkim obywatelom taki sam dostęp do edukacji, a ubogim i chorym – opiekę i pomoc. Idee te uchodziły wówczas za rewolucyjne. Dzieło wydano drukiem w 1551 r., jednak w wersji ocenzurowanej, gdyż Kościół katolicki uznał niektóre fragmenty za szkodliwe. Modrzewski był bowiem zwolennikiem powołania polskiego Kościoła narodowego, opartego na ideach reformacji.

Odmienne postulaty zgłaszali ideolodzy szlacheccy związani z ruchem egzekucyjnym. Stanisław Orzechowski, znakomity orator i pisarz, głosił – w przeciwieństwie do Modrzewskiego – że Rzeczpospolita to jedynie rycerstwo polskie z radą koronną, a więc prawa polityczne powinny przysługiwać tylko szlachcie. Mimo że był duchownym, nie stronił od krytyki Kościoła katolickiego w duchu reformacyjnym (m.in. sprzeciwiał się celibatowi księży). Sławę przyniosły mu tzw. turcyki – mowy nawołujące do krucjat przeciwko imperium osmańskiemu.

Mowy głoszone na sejmach przez jednego z przywódców ruchu egzekucyjnego – Mikołaja Sienickiego – były tak podziwiane, że jego autora określano jako „polskiego Demostenesa". Skutecznie domagał się on nie tylko egzekucji dóbr, lecz także ograniczenia wpływów duchowieństwa i wyłączenia szlachty spod sądów kościelnych. Do czołowych pisarzy politycznych epoki odrodzenia należał również Wawrzyniec Goślicki, sekretarz Zygmunta Augusta, zwolennik tolerancji religijnej i zasady odpowiedzialności króla za jego czyny. W swoim najważniejszym dziele *O doskonałym senatorze* nakreślił wzór idealnego męża stanu.

LITERATURA

Renesans przyniósł także rozwój literatury pięknej. W znacznym stopniu przyczyniło się do tego rozwijające się drukarstwo na ziemiach polskich. Za prekursora renesansowej literatury uznaje się **Biernata z Lublina**, autora filozoficznych powiastek. Jego *Raj duszny* wydany w 1513 r. jest jedną z pierwszych książek wydrukowanych po polsku. Do znakomitych poetów należeli sekretarze i współpracownicy królewscy: Andrzej Krzycki, Jan Dantyszek i Klemens Janicki, twórcy okolicznościowej poezji pisanej po łacinie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

O ROLI EDUKACJI W SPOŁECZEŃSTWIE

W czasach renesansu w Polsce nastąpił rozwój szkolnictwa. Na to, jak ważną rolę wykształcenie odgrywa w życiu jednostki i całego społeczeństwa, zwracał uwagę Andrzej Frycz Modrzewski w dziele *O poprawie Rzeczypospolitej.*

Istnieje stary i od początku społeczności przyjęty obyczaj, iż państwo ma staranie o szkołach, z których dobrego urządzenia wynika wielka chluba żywota ludzkiego i religii, z zaniedbywania zaś wypaczenie i zło. Kiedy rozczytuję się w dziejach starożytnych, widzę, iż nie było żadnego narodu ani tak bardzo ogładzonego, ani tak bardzo pozbawionego ludzkiej ogłady, który nie troszczył się szczególnie o dobre wychowanie młodzieży. Dlatego ustanawiano osobne miejsca, dokąd młodzież miała się udawać w celu zdobycia nauki; przełożonymi jej czyniono nauczycieli, aby udzielali najlepszych umiejętności, nadawali zbawiennymi wskazówkami ogładę temu bardzo niebezpiecznemu wiekowi i kształtowali go do wszystkiego, co w życiu potrzebne. Obyczaj to znamienity, a urząd pełen największego trudu. Tych, którzy sobie obrali taki rodzaj życia, postanowiono na podstawie praw i ustaw zwalniać całkowicie od wszelkich innych obowiązków w państwie. [...]

Przyznajmy więc, iż twórczynią i jakby rodzicielką najlepszych praw jest szkoła. Ale wiadomo także, że i zagadnienia religijne są najpierw omawiane w szkołach, a dopiero później przechodzą do wiadomości publicznej. [...] *Szkoły dają kościołom również dobrych kaznodziei, opracowują wskazówki, jak uczyć; do nich idzie się poradę w wątpliwościach. Po cóż jeszcze nam wspominać – co z pewnością trzeba wymienić na końcu, że szkoła dostarcza nam zdolnych mówców, panującym wymownych doradców, państwu roztropnych polityków.* [...]

W dawnych czasach krzewiło się w szkołach ćwiczenia wymowy głównie w tym celu, aby ludzie wychodzący z nich umieli, ilekroć by tego zaszła potrzeba, czy to chwalić wszystkie sprawy ludzkiego żywota, jeśli z cnoty pochodzą, czy też je ganić, jeśli się łączyły z występkiem. Uczonym ze szkół dano pełną swobodę takiego postępowania. Tak wielką czcią była otaczana nauka. Nie wiem, dlaczego dzisiejsze obyczaje zeszły z drogi i ze szlaków dawnych czasów; dlaczego mało się ceni szkoły, a ludzie zajmujący się naukami uważają, iż nie do nich odnosi się to, co tu powiedziałem. [...] *Państwom pożyteczni są nie tylko ci uczeni, którzy zajmują się sprawami publicznymi, ale także ci, którzy pracują w szkołach. Kształcą oni bowiem wielu ludzi i wszczepiają w nich nauki niezbędne dla prowadzenia spraw publicznych.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, Wrocław 1981, s. 114–116.

? 1. Wyjaśnij, jaką rolę przypisywał nauczycielom Andrzej Frycz Modrzewski.
2. Przedstaw znaczenie edukacji dla państwa i społeczeństwa.

Wielkim osiągnięciem literatury renesansu było tworzenie w języku polskim. Ojcem polszczyzny literackiej jest **Mikołaj Rej**. W swoich licznych utworach propagował on humanistyczne idee, określając, jaki powinien być wzór idealnego szlachcica – obywatela Rzeczypospolitej. Do ideału należały według Reja: życie wiejskie, zgodne z naturą, pełne umiarkowania i pielęgnowania wszelkich cnót. Za twórcę polskiego języka poetyckiego uznaje się **Jana Kochanowskiego**. Jego pieśni, treny i fraszki, zaliczane do najznakomitszych osiągnięć

Jan Kochanowski był jednym z najwybitniejszych poetów w dziejach polskiej literatury. Pochodził z rodziny szlacheckiej. Studia odbył w Krakowie, a następnie w Padwie.

▪ *ilustracja, Polska, XVI w.*

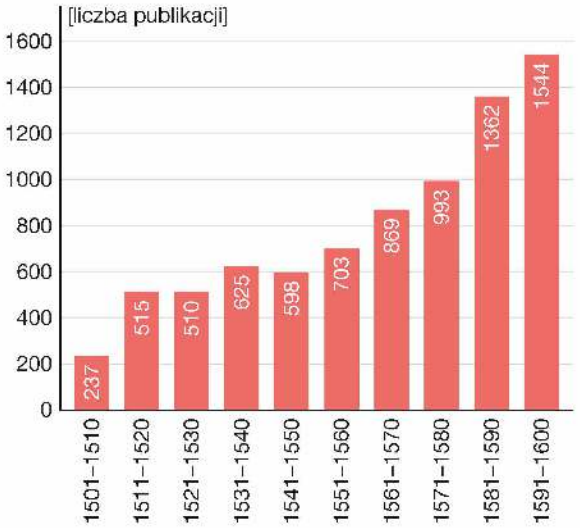
WARTO WIEDZIEĆ

Drukarstwo w Polsce

Pierwsza drukarnia w Polsce powstała w Krakowie w latach 70. XV w. Na początku XVI w. warsztaty drukarskie funkcjonowały już we wszystkich dużych miastach w kraju. Wydawano coraz więcej tytułów, przede wszystkim dzieła o tematyce religijnej, a także poradniki, zielniki oraz książki historyczne, literaturę piękną i podręczniki. Słowo drukowane szybko stało się orężem w sporach politycznych i religijnych. Wykorzystywano je także jako narzędzie politycznej propagandy.

? Jaką rolę słowo drukowane odgrywało w życiu publicznym w Rzeczypospolitej w XVI w.?

Liczba tytułów opublikowanych w Polsce w latach 1501–1600

polskiej literatury, stały się wzorem dla następnych pokoleń poetów. Tworzący u schyłku renesansu **Mikołaj Sęp Szarzyński** ze względu na tematykę oraz nastrój swoich dzieł jest jednocześnie uważany za prekursora polskiego baroku. Pisał po polsku i po łacinie. Pozostawił po sobie zarówno liryki patriotyczne, jak i utrzymane w refleksyjno-filozoficznym nastroju sonety, pieśni i epitafia. W języku polskim pisał także inny znakomity literat – Łukasz Górnicki, sekretarz na dworze Zygmunta Augusta. Był on autorem twórczego przekładu dzieła Baltazara Castiglionego [czyt.: kastiljonego] *Dworzanin – Dworzanina polskiego*, na którego łamach przybliżał Polakom ideał renesansowego życia dworskiego.

Na uwagę zasługuje też twórczość lubelskiego mieszczanina Sebastiana Klonowica, autora poematów opisujących życie chłopów, oraz pochodzącego z rodziny ormiańskiej Szymona Szymonowica, twórcy sielanek opartych na wzorach antycznych.

GEOGRAFIA I HISTORIOGRAFIA

Szlachta była zainteresowana pracami historycznymi, zwłaszcza związanymi z historycznym uzasadnieniem jej roli w państwie. W XVI w. narodził się mit głoszący, że szlachta – w odróżnieniu od chłopów i mieszczan – wywodzi się od starożytnego plemienia **Sarmatów**. Mieli oni podbić tereny państwa polsko-litewskiego, a także przyjąć miejscowy język słowiański, ale zachowali swoje zwyczaje, np. przywiązanie do wolności. Do upowszechnienia tej teorii przyczyniły się prace z zakresu geografii i historii.

Na początku XVI w. rektor Akademii Krakowskiej **Maciej z Miechowa** (zwany Miechowitą) wydał *Traktat o dwu Sarmacjach*, azjatyckiej i europejskiej, w którym opisał Europę Wschodnią pod względem geograficznym i mieszkające tam w przeszłości ludy. Jest on również autorem wydrukowanej pierwszej historii Polski, pt. *Chronica* [czyt.: kronika] *Polonorum*. Z kolei Bernard Wapowski opracował pierwszą mapę Polski. Uznaje się go za ojca polskiej kartografii. Popularnym historykiem był także Marcin Kromer. Jego wydane w 1555 r. w Bazylei dzieło *O pochodzeniu i dziejach Polaków* stało się głównym drukowanym źródłem wiedzy o Polsce w XVI-wiecznej Europie. Starał się on pisać na podstawie zgromadzonych dokumentów, do których miał dostęp, pracując w kancelarii królewskiej. Wybitnymi historykami byli także Marcin Bielski, autor pierwszej napisanej przez Polaka wizji dziejów powszechnych, oraz Reinhold Heidenstein, kronikarz wojen prowa-

dzonych przez Stefana Batorego. Duże zainteresowanie wzbudzały też badania nad przeszłością szlacheckich rodów. Genealogią i heraldyką zajmował się Bartosz Paprocki, autor *Herbów rycerstwa polskiego* i *Gniazda cnoty*.

ROZWÓJ NAUK ŚCISŁYCH I MEDYCZNYCH

Do najwybitniejszych uczonych epoki odrodzenia zalicza się w Rzeczypospolitej astronoma **Mikołaja Kopernika**. Jego największym osiągnięciem było stworzenie heliocentrycznej teorii budowy Układu Słonecznego, uznającej, że Ziemia oraz inne planety krążą wokół Słońca. Pogląd ten stał w sprzeczności z dotychczasowymi poglądami głoszonymi przez Kościół, zgodnie z którymi wszechświat miał być zbudowany wokół Ziemi. Wnioski Kopernika stanowiły największy przełom w nauce. Kościół katolicki potępił jednak teorię Kopernika, uznając ją za zagrożenie dla religii. Duży wkład w rozwój astronomii i nauk ścisłych mieli także **Wojciech z Brudzewa**, **Jan z Łańcuta** i Tomasz Kłos, autor pierwszego polskiego podręcznika do matematyki.

W kraju rozwijały się również nauki medyczne. Znane w Europie były dzieła królewskich lekarzy nadwornych: Józefa Strusia (badał ludzkie tętno) i Wojciecha Oczki (zajmował się chorobami wenerycznymi i właściwościami wód termalnych). Ponadto polscy lekarze propagowali higienę i ruch. Z astronomią i medycyną była związana alchemia, którą w XVI w. uważano za naukę. Dzięki niej dokonano wielu odkryć, które zapoczątkowały rozwój nowożytnej chemii. Najbardziej znanym polskim alchemikiem był Michał Sędziwój. Podczas przeprowadzanych doświadczeń dokonał on szeregu ważnych spostrzeżeń dotyczących właściwości i znaczenia tlenu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIKOŁAJ KOPERNIK

(1473–1543)

Astronom, matematyk i ekonomista, jeden z najwybitniejszych uczonych epoki odrodzenia. Urodził się w Toruniu, w zamożnej rodzinie kupieckiej. Studiował w Akademii Krakowskiej, a także na uniwersytetach w Bolonii i Padwie. Dzięki swojemu wujowi, biskupowi warmińskiemu, otrzymał godność kanonika warmińskiego. Większość życia spędził w Lidzbarku Warmińskim i Fromborku. Przez kilka lat zarządzał dobrami kapituły warmińskiej, a w 1521 r. dowodził obroną Olsztyna przed Krzyżakami. W swoim najważniejszym dziele *O obrotach sfer niebieskich* przedstawił teorię o heliocentrycznym układzie planet, która zrewolucjonizowała wyobrażenia ówczesnych Europejczyków o świecie. Kopernik wniósł również znaczący wkład w rozwój ekonomii. Sformułował prawo głoszące, że gorszy pieniądz (o niższej zawartości kruszcu) wypiera z rynku lepszy.

ĆWICZENIA

1. Opisz polski wkład w rozwój nauki w Europie epoki renesansu.
2. Porównaj poglądy społeczno-polityczne Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Stanisława Orzechowskiego.
3. Wymień czynniki, które wpłynęły na rozwój polskiej literatury w czasach odrodzenia.
4. Sprawdź, czy w Twojej miejscowości lub najbliższej okolicy znajdują się zabytki architektury i sztuki renesansowej. Swoje ustalenia wraz z opisem zabytków przedstaw w formie krótkiej notatki.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kowalczyk, *Kultura i ideologia Jana Zamoyskiego*, Warszawa 2005.
M. Rożek, *Złoty wiek*, Warszawa 1991.

Podsumowanie rozdziału II
„Złoty wiek" Rzeczypospolitej

1 Społeczeństwo państwa Jagiellonów w XVI w.

1. Pod koniec XVI w. państwo polsko-litewskie było zamieszkiwane przez ok. 8 mln ludzi. W pierwszej połowie XVII w. obszar Rzeczypospolitej wynosił niemal 1 mln km^2. Najwięcej ludności mieszkało na zachodnich ziemiach państwa.
2. Polskę i Litwę zamieszkiwały różne grupy etniczne wyznające odmienne religie i wyznania. Dominowali Polacy, Litwini i Rusini. Istniały też duże skupiska Żydów, Ormian i Niemców. W mniejszych grupach żyli Holendrzy (olędrzy), Szkoci, Karaimi, Tatarzy i Cyganie.
3. Struktura społeczeństwa Rzeczypospolitej miała charakter stanowy. Składało się ono ze szlachty, duchowieństwa, mieszczaństwa i chłopów. Pozostała część ludności niekwalifikującej się do żadnego stanu należała do tzw. ludzi luźnych.
4. Od XVI w. mieszczaństwo traciło swoją pozycję polityczną i niezależność gospodarczą. W jeszcze gorszej sytuacji byli chłopi, pozbawieni wolności osobistej.
5. Uprzywilejowanym stanem w państwie była szlachta, wśród której istniał wewnętrzny podział na magnaterię, szlachtę średnią, szlachtę zagrodową i gołotę.

2 Polska gospodarka w „złotym wieku"

1. Od XVI w. wzrastało w Europie zapotrzebowanie na produkty rolnicze. Umożliwiło to powstanie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.
2. Przeważająca część produkcji rolnej odbywała się w folwarkach. Szlachta, aby zwiększyć zyski, dążyła do powiększenia swoich majątków ziemskich. W wyniku tego doszło m.in. do zwiększenia pańszczyzny i wprowadzenia praw ograniczających możliwość opuszczenia wsi przez chłopów.
3. W Rzeczypospolitej miasta były małe i słabo rozwinięte gospodarczo. Największe miasto i centrum gospodarcze stanowił Gdańsk. Znacznie mniejsze były Kraków i Lwów.
4. Handel wewnętrzny w Rzeczypospolitej odbywał się na targach i corocznych jarmarkach. Źle wpływał na niego brak jednolitego systemu celnego oraz miar i wag. W handlu międzynarodowym dużą rolę odgrywała Wisła, którą spławiano głównie zboże na eksport. Z kolei z Wołynia i Ukrainy prowadził szlak handlowy na Śląsk.

3 Rozwój demokracji szlacheckiej

1. Wysoka pozycja szlachty w Rzeczypospolitej wynikała z nadania jej licznych przywilejów. Duże znaczenie miał również rozwój polskiego parlamentaryzmu. Dawna rada królewska została przekształcona w senat, a szlachta organizowała się w ramach sejmików. W 1493 r., w czasie pierwszego sejmu walnego w Piotrkowie, dokonano podziału na dwie izby – izbę poselską i senat.
2. Od początku funkcjonowania sejmu szlachta średnia domagała się, aby zwiększyć kompetencje tej instytucji i ograniczyć wpływy magnatów. W 1505 r. uchwalono konstytucję *Nihil novi*, przyznającą sejmowi całą władzę ustawodawczą.
3. W czasie rządów Zygmunta I Starego średnia szlachta ponownie wystąpiła przeciwko magnatom oraz wzmocnieniu władzy królewskiej (rokosz lwowski). Z czasem ukształtował się antymagnacki program szlachty, nazwany ruchem egzekucyjnym.
4. W 1562 r. król Zygmunt II August poparł egzekucję praw i dóbr. Na sejmach w latach 1562–1567 przeprowadzono wiele reform, m.in. zarządzono lustrację królewszczyzn i utworzono wojsko kwarciane.

4 Panowanie ostatnich Jagiellonów

1. W pierwszej połowie XVI w. Litwa w wyniku wojen z Wielkim Księstwem Moskiewskim utraciła znaczne obszary na wschodzie. Z kolei Polska w celu zabezpieczenia swoich południowych granic zawarła z Turcją pokój wieczysty w 1533 r.
2. Dużym zagrożeniem była polityka prowadzona przez Habsburgów, której celem było osłabienie pozycji Jagiellonów w Europie. Z tego powodu doszło w 1515 r. do zawarcia w Wiedniu porozumienia między obiema dynastiami.
3. W latach 1478–1479 i 1519–1521 Polska prowadziła zwycięskie wojny z zakonem krzyżackim. W 1525 r. Albrecht Hohenzollern jako świecki władca złożył hołd lenny Zygmuntowi I Staremu.
4. W połowie XVI w. państwo polsko-litewskie, Moskwa, Dania i Szwecja rywalizowały o wpływy nad Morzem Bałtyckim. W 1561 r. wielki mistrz państwa zakonnego w Inflantach złożył hołd lenny Zygmuntowi II Augustowi. Na mocy rozejmu z Moskwą w 1570 r. Polska utrzymała większość Inflant.

5 Rzeczpospolita Obojga Narodów

1. W XV w. doszło do dwukrotnego zerwania unii polsko-litewskiej. Ponowne zbliżenie obu państw nastąpiło w 1499 r., gdy zawarto unię krakowsko-wileńską. Z kolei unia mielnicka z 1501 r. nie weszła w życie.
2. Istotne zmiany zaszły na Litwie za panowania Zygmunt II Augusta. W tym czasie wzorowano się na polskich rozwiązaniach dotyczących m.in. prawa i gospodarki (system folwarczno-pańszczyźniany). Stopniowo dążono do połączenia Polski i Litwy. Polska szlachta liczyła na korzyści gospodarcze, a litewska na uzyskanie nowych praw.
3. W 1569 r. doszło do zawarcia unii realnej w Lublinie. Wcześniej Zygmunt II August wydał akt dotyczący włączenia Podlasia, województwa wołyńskiego, bracławskiego i kijowskiego do Korony Królestwa Polskiego.
4. Zawarta unia przyczyniła się do powstania nowego państwa zwanego Rzecząpospolitą. Od tej pory władca miał być wybierany przez szlachtę polską i litewską. Powołano wspólny sejm. Wspólna miała być również polityka zagraniczna i moneta. Szlachta litewska uzyskała przywileje takie, jakie miała szlachta polska. Z kolei i na Litwie, i w Koronie odrębne pozostały urzędy centralne, skarb i wojsko.

6 Reformacja i kontrreformacja

1. Podobnie jak w zachodniej Europie, również w Polsce (Prusy Królewskie i Wielkopolska) rozprzestrzeniały idee Lutra. W 1525 r. powstało luterańskie państwo w Prusach Książęcych. Z tego powodu luteranizm mocno wpływał na całą Polskę i Litwę. Na znaczeniu zyskał również kalwinizm.
2. Część wyznawców kalwinizmu zaczęła głosić antytrynitaryzm. Zostali nazwani braćmi polskimi. W połowie XVI w. z Czech do Wielkopolski przybyli bracia czescy – zwolennicy husytyzmu.
3. W połowie XVI w. luteranie, kalwiniści i bracia czescy dążyli do utworzenia Kościoła narodowego, co ostatecznie się nie powiodło. Mimo to polscy protestanci zawarli w 1570 r. ugodę sandomierską, a w 1573 r. uchwalono tzw. akt konfederacji warszawskiej.
4. W celu przeciwdziałania reformacji w Polsce wprowadzono postanowienia soboru trydenckiego. Za edukację w duchu katolickim odpowiadali jezuici (kolegia jezuickie i Akademia Wileńska).
5. W 1596 r. w Rzeczypospolitej doszło do zawarcia unii brzeskiej między Cerkwią prawosławną a Kościołem katolickim. Na jej mocy wyznawcy prawosławia mieli uznać papieża, ale z zachowaniem swoich obrzędów.

7 Pierwsza wolna elekcja

1. W lipcu 1572 r. zmarł król Zygmunt II August, ostatni męski przedstawiciel dynastii jagiellońskiej. Szlachta, aby przeciwdziałać anarchii, zawiązała konfederację i wprowadziła sądy kapturowe, mające działać tylko w czasie bezkrólewia. Utworzono funkcję interrexa, który miał zastępować króla w czasie bezkrólewia. Sposób wyboru władcy określono na sejmie konwokacyjnym.
2. Do polskiego tronu zgłosiło się kilku kandydatów, m.in. Ernest Habsburg, car Iwan IV, Jan III Waza i Henryk Walezy. Ostatecznie to francuski książę zyskał największe poparcie.
3. Przed objęciem władzy nowy król był zobowiązany do akceptacji praw ustrojowych Rzeczypospolitej, które zostały zawarte w polsko-litewskich aktach prawnych – Artykułach henrykowskich. Ponadto musiał zaprzysiąc *pacta conventa*, będące osobistymi przyrzeczeniami władcy wobec szlachty. Dotyczyły one polityki, gospodarki i kultury.
4. W 1574 r. Henryk Walezy został koronowany na króla. Jednak po kilku miesiącach władca opuścił Polskę, aby objąć tron we Francji po śmierci swojego brata. Gdy okazało się, że król nie ma zamiaru wracać do Polski, ogłoszono jego detronizację i kolejne bezkrólewie.

Piotr Skarga był jezuitą i nadwornym kaznodzieją króla Zygmunta III Wazy. Należał do najwybitniejszych przedstawicieli kontrreformacji w Polsce.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

8 Rządy Stefana Batorego

1. W trakcie kolejnej elekcji w 1575 r. wybrano dwóch władców. Prymas pod wpływem senatorów ogłosił królem Maksymiliana II Habsburga, a szlachta osadziła na tronie Annę Jagiellonkę, zobowiązując ją do poślubienia Stefana Batorego. Książę Siedmiogrodu szybciej przybył do Krakowa i w 1576 r. koronowano go na króla.
2. Batory jako król szybko przekonał do siebie magnaterię. Jedynie Gdańsk nie uznał jego władzy, co doprowadziło do wojny. Ostatecznie w 1577 r. doszło do porozumienia między królem a gdańszczanami.
3. W tym samym roku wojska moskiewskie zaczęły zajmować miasta w Inflantach. W 1579 r. Stefan Batory ruszył przeciwko rosyjskim siłom. W trzech kampaniach w latach 1579–1581 król pokonał wojska moskiewskie. Na mocy rozejmu w Jamie Zapolskim w 1582 r. Rzeczpospolita odzyskała Inflanty.
4. W czasie rządów Stefana Batorego dokonano istotnych reform. W 1578 r. został utworzony Trybunał Koronny. W tym samym roku powołano piechotę wybraniecką. Batory pod koniec swojego panowania bezskutecznie próbował wzmocnić władzę królewską.

9 Renesans w Rzeczypospolitej

1. Od połowy XV w. duży wpływ na polską kulturę miał humanizm. Jego głównym rzecznikiem był Filippo Buonaccorsi (Kallimach). W XVI w. Kraków stał się ważnym ośrodkiem kultury, do czego w głównej mierze przyczyniła się królowa Bona.
2. Pod wpływem włoskich architektów (Franciszek Florentczyk, Bartolomeo Berrecci) w stylu renesansowym przebudowano Wawel. Styl ten upowszechnił się również w miastach. Najznakomitszym przykładem renesansowej urbanistyki jest Zamość.
3. Idee humanizmu silnie oddziaływały na publicystykę. Do najwybitniejszych myślicieli należeli m.in. Andrzej Frycz Modrzewski, Stanisław Orzechowski i Mikołaj Sienicki.
4. Z kręgu literatury pięknej najważniejszymi autorami byli Mikołaj Rej, Jan Kochanowski, Mikołaj Sęp Szarzyński i Łukasz Górnicki, którzy tworzyli swoje dzieła w języku polskim.
5. Za panowania ostatnich Jagiellonów rozwijała się również nauka. Wybitnym uczonym był Mikołaj Kopernik, który opisał heliocentryczną teorię budowy Układu Słonecznego. Osiągnięcia notowano także w naukach medycznych i chemii. Ponadto powstawały prace z historii (*Traktat o dwu Sarmacjach, Chronica Polonorum, O pochodzeniu i dziejach Polaków*).

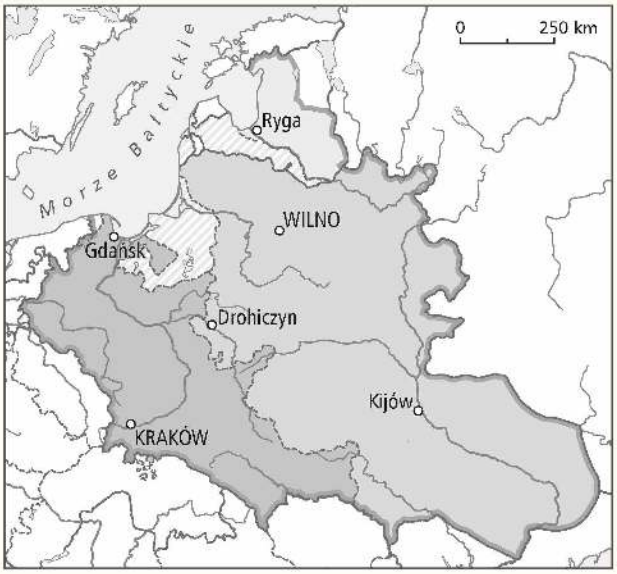
Data	Wydarzenia
1454 r.	przywilej cerekwicko-nieszawski
1493 r.	zwołanie pierwszego sejmu walnego
1497 r.	wyprawa na Mołdawię
1501 r.	unia mielnicka
1505 r.	konstytucja *Nihil novi*
1507 r.	wybuch wojny z Moskwą
1514 r.	bitwa pod Orszą
1515 r.	zjazd w Wiedniu
1519–1521	wojna polsko-krzyżacka
1525 r.	złożenie hołdu Zygmuntowi I Staremu przez władcę Prus Książęcych Albrechta Hohenzollerna
1526 r.	śmierć Ludwika Jagiellończyka, króla Czech i Węgier
1526 r.	przyłączenie Mazowsza do Korony
1531 r.	bitwa pod Obertynem
1533 r.	wieczysty pokój z Turcją
1537 r.	wojna kokosza
1547 r.	potajemne małżeństwo Zygmunta Augusta i Barbary Radziwiłłówny
1558 r.	początek wojen inflanckich
1561 r.	złożenie przez Gotthardа Kettlera, księcia Kurlandii, hołdu Zygmuntowi II Augustowi
1562 r.	początek obrad sejmów egzekucyjnych
1569 r.	unia realna Polski z Litwą w Lublinie
1570 r.	ugoda sandomierska
1572 r.	śmierć Zygmunta II Augusta, pierwsze bezkrólewie
1573 r.	pierwsza wolna elekcja, konfederacja warszawska
1574 r.	ucieczka Henryka Walezego z Polski
1576 r.	ślub królowej Anny Jagiellonki ze Stefanem Batorym, elekcja Stefana Batorego
1577 r.	wojna Batorego z Gdańskiem
1578 r.	utworzenie Trybunału Koronnego
1578–1581	wojna z Moskwą
1579 r.	założenie Akademii Wileńskiej
1580 r.	założenie Zamościa przez Jana Zamojskiego
1582 r.	rozejm w Jamie Zapolskim
1596 r.	zawarcie unii brzeskiej

Sposób na zadania

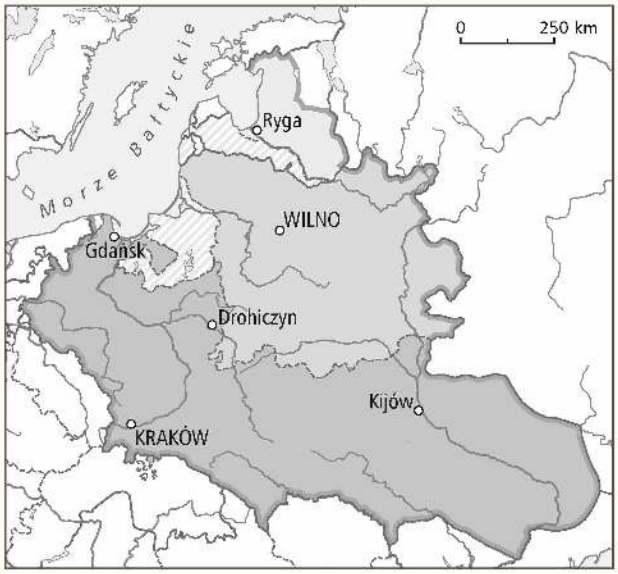
WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Mapy

A.

B.

Źródło 2. Fragment dokumentu

3. Iż już Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie jest jedno nierozdzielne i nieróżne ciało [...].
4. A temu obojemu narodowi, żeby już wiecznymi czasy jedna głowa, jeden pan i jeden król spolny rozkazował, który spolnemi głosami od Polaków i od Litwy obran, a miejsce obierania w Polszcze [...].
8. Sejmy i rady ten oboj naród ma zawżdy mieć wspólne koronne pod królem polskiem, panem swym, i zasiadać tak panowie [litewscy] między pany [koronnymi] osobami swemi, jako posłowie [litewscy] między posły [koronnymi] i radzić o spolnych potrzebach [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 101–102.

a) Rozstrzygnij, która mapa ukazuje Koronę Polską w chwili zawarcia aktu przedstawionego w źródle 2. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do źródła 1.

b) Wyjaśnij, jakie zasady ustrojowe miały obowiązywać na mocy dokumentu przedstawionego w źródle 2.

Wskazówki

Podpunkt a)

Przypomnij siebie, w jaki sposób doszło do zawarcia aktu ze źródła 2. W uzasadnieniu odwołaj się do zmian terytorialnych widocznych na obu mapach.

Podpunkt b)

O zasadach ustrojowych jest mowa w punktach 4. i 8., które dotyczą zarówno Litwy, jak i Polski.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Mapa B. Tekst w źródle 2. jest aktem unii lubelskiej z 1569 r. W chwili jej zawarcia Korona Polska obejmowała swoimi granicami nowe obszary Podlasie, Wołyń i całą Ukrainę. Ziemie te zostały przyznane Polsce niedługo przed zawarciem unii na mocy edyktu wydanego przez Zygmunta II Augusta.

Podpunkt b)

W Rzeczypospolitej szlachta polska i litewska miała wspólnie wybierać władcę. Ponadto planowano utworzenie wspólnego parlamentu, złożonego z posłów i senatorów Korony i Litwy.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Fragment statutu toruńskiego z 1520 r.**

Zygmunt etc., ogłaszamy niniejszym wszystkim, iż bacząc na korzyść poddanych naszych, za radą i zgodą wszystkich senatorów naszych obojga stanów i posłów ziem koronnych postanawiamy i uchwalamy na wieczne czasy, iż wszyscy osadnicy, czyli kmiecie wszystkich wsi, tak naszych jak poddanych naszych jakiegokolwiek stanu, którzy przedtem nie pracowali jednego dnia w tygodniu, dla nas i swoich panów z każdego łanu jeden dzień tygodniowo mają i są obowiązani pracować [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 82.

a) Zapisz stosowaną w historiografii nazwę powinności chłopskiej opisanej w źródle.

b) Udowodnij, że statut toruński sprzyjał rozwojowi gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej.

2 **Źródło. Fragment opracowania**

Sejm podjął uchwałę nawiązującą do statutu z 1504 r. i uznał za nieważne zastawy, darowizny, lenna i sprzedaże królewszczyzn, dokonane po tej dacie. Posłowie przewidywali rewindykację [zwrot] tych dóbr do skarbu i takież nadzieje żywił król. Donosił on o przebiegu sejmu z najwyższym zadowoleniem wojewodzie wileńskiemu, Mikołajowi Czarnemu Radziwiłłowi [...]. Kontrola dochodów z królewszczyzn miała służyć skarbowi królewskiemu, a przede wszystkim – ustaleniu funduszu na cele obrony potocznej[1]. Monarcha przyznał ostatecznie czwartą część corocznych dochodów domeny królewskiej na pokrywanie stałego zaciągu zbrojnego na pograniczu.

[1] Obrona potoczna – system obrony południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej.

Źródło: A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku*, Kraków 1988, s. 29, 31.

a) Rozstrzygnij, czy tekst przedstawia skutki działania ruchu egzekucyjnego. Uzasadnij odpowiedź, podając dwa argumenty.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Do reform opisanych w tekście doszło za panowania

A. Jana Olbrachta. B. Zygmunta I Starego. C. Zygmunta II Augusta. D. Henryka Walezego.

3 **Źródło. Fragment dokumentu**

1. Iż za żywota naszego my i potomkowie nasi, królowie polscy [...] nie mamy mianować ani obierać [...] króla, na państwo sukcesora naszego sadzać, a to dlatego, aby zawdy wiecznymi czasy po zejściu naszym i potomków naszych wolne odbieranie zostało wszem stanom koronnym [...].
2. A iż w tej zacnej Koronie narodu polskiego i litewskiego, ruskiego, inflanckiego i innych niemało jest różnowierstwa, [...] warowali [strzegli] to sobie niektórzy obywatele korony konfederacją [...], że w tej mierze w sprawie religii mają być w pokoju zachowani [...].
4. O wojnie albo ruszeniu pospolitym nic zaczynać nie mamy mimo [bez] pozwolenie sejmowe wszech stanów [...]. [...]
21. A jeślibyśmy (czego Boże uchowaj) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom [warunkom] wykroczyli albo czego nie wypełnili, tedy obywatele koronni obojga narodu od posłuszeństwa i wiary nam powinnej wolne czynimy i panowania.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 108, 110.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę dokumentu, którego fragment został przedstawiony w źródle.

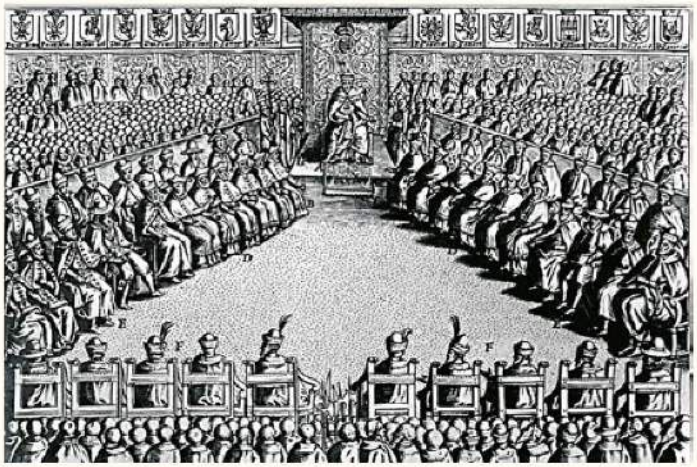
b) Wyjaśnij, w jaki sposób postanowienia dokumentu zawarte w punkcie 1, 4 i 21 ograniczały władzę królewską.

4 **Źródło 1. Fragment relacji nuncjusza papieskiego Fulwiusza Ruggieriego**

Dnia następnego w połączonych izbach kanclerz lub podkanclerz w długiej mowie od tronu wylicza wszystko, co ma być oddane pod rozwagę sejmujących i na tym kończy się otwarcie sejmu. Czwartego dnia, gdy się wszyscy zgromadzą, podkanclerz zapytuje każdego senatora o zdanie. [...] Król, wyrozumiawszy myśl senatorów, podaje od siebie nazajutrz każdy przedmiot do dalszego roztrząśnienia, o czym wszystkim naradza się senat czasem w przytomności posłów, czasem w ich nieobecności. [...] Król dawniej stanowił o wszystkim za zgodą senatu [...]. Lecz odkąd herezja rozwolniła węzły posłuszeństwa szlachty, posłowie nabrali takiej śmiałości, przywłaszczyli sobie taką władzę, że na kształt [na wzór] rzymskich trybunów nie dopuszczą przejść żadnemu prawu, na które by się wprzód nie zgodzili, grożąc, że prawu zapadłemu bez ich zezwolenia szlachta posłuszną nie będzie, dlatego król i senat chcąc co postanowić starają się zjednać wprzód na to przyzwolenie posłów, którzy dawniej żadnego prawie nie mieli znaczenia.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 99.

Źródło 2. Rycina

a) Rozstrzygnij, czy ilustracja w źródle 2. przedstawia obrady zgromadzenia opisanego w tekście. Uzasadnij odpowiedź.

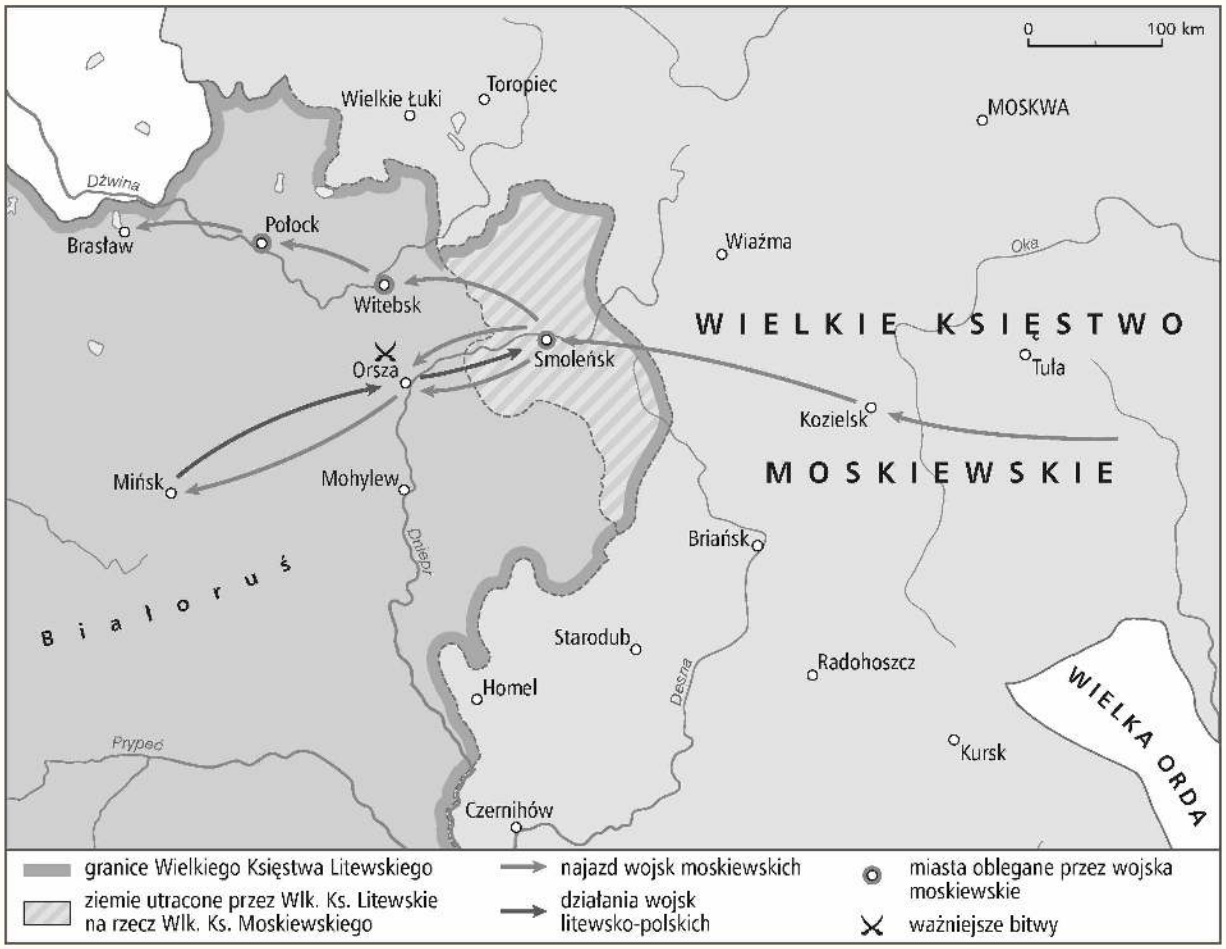
b) Podaj, jaki jest stosunek autora źródła 1. do demokracji szlacheckiej. Uzasadnij odpowiedź.

5 **Źródło. Kamienice w Kazimierzu Dolnym**

Udowodnij, że budynki przedstawione na zdjęciu zostały wzniesione w stylu renesansowym. Odwołaj się do widocznego na zdjęciu elementu architektonicznego.

6 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragment uniwersału królewskiego

A to tym sposobem, że we wszystkich wsiach naszych tenże [szlachcic] urodzony Mroczek ma obrać i postanowić z każdych 20 łanów jednego człowieka, który by się nam do tego oświadczył dobrowolnie, śmielszego [...] od innych, a takowy od tego czasu ma być i będzie wolen od wszelkich powinności naszych [...].

Powinność takowego pieszego będzie ta: w każdą ćwierć roku do rotmistrza swego, [...] na miejsce oznajmione stawiać się do lustracji i z rusznicą swą dobrze narządzoną, szablą, siekierką i barwą [mundurem] taką, jaką mu rotmistrz albo porucznik naznaczyli, z inszymi pieszymi podobną. Proch też swój i ołów [naboje] ma mieć. [...] A kiedy nam potrzeba będzie wywieść tę piechotę do wojska naszego, tedy my żołd jej płacić będziemy po równo z drugimi pieszymi.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 111–112.

a) Rozstrzygnij, czy mapa i tekst źródłowy dotyczą panowania tego samego króla Polski. Uzasadnij odpowiedź.

b) Podaj stosowaną w historiografii nazwę formacji wojskowej, opisanej w źródle 2.

c) Na podstawie źródła 2. oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Do opisywanej formacji chłopi byli werbowani pod przymusem.	P	F
Zwerbowane osoby zgłaszały się do wojska z własnym uzbrojeniem.	P	F
W zamian za służbę wojskową werbowanych chłopów zwalniano z pańszczyzny.	P	F

▪ *Poddanie Bredy* – obraz Diega Velázqueza z XVII w.

III
EUROPA W XVII W.

1 Angielska wojna domowa
2 Wojna trzydziestoletnia
3 Absolutyzm we Francji
4 Zmiany polityczne w Europie w XVII w.
5 Kultura baroku

1 ANGIELSKA WOJNA DOMOWA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób doszło do ukształtowania się angielskiego parlamentu?
2. Jaki przebieg miała reformacja w Anglii?

PRZEMIANY SPOŁECZNE I KONFLIKTY RELIGIJNE

Rozwój gospodarczy oraz związane z nim przemiany społeczne i religijne przyczyniły się do dużych zmian politycznych na Wyspach Brytyjskich. W XVI w. dynamicznie zaczęły się tam rozwijać górnictwo, metalurgia i sukiennictwo. Te nowe gałęzie gospodarki przynosiły wielkie dochody przede wszystkim inwestującym w nie mieszczanom. Sukcesy ekonomiczne odnosili też kupcy i bankierzy, zajmując się obsługą dobrze prosperującego w pierwszej połowie XVII w. handlu kolonialnego. W wyniku tych przemian już nie tylko urodzenie, ale także poziom zamożności stał się ważnym wyznacznikiem statusu społecznego.

Zachodzące zmiany objęły również w dużym stopniu szlachtę. Wprawdzie stara arystokracja, która utrzymywała się z ziemi i renty feudalnej, nadal była w posiadaniu wielkich majątków, jednak coraz większą rolę zaczęła odgrywać tzw. **nowa szlachta** (ang. ***gentry***; czyt.: dżentry). Jej przedstawiciele wzbogacili się, przejmując od monarchów dawne posiadłości kościelne. Ponadto znacznie lepiej od konserwatywnej arystokracji dostosowali się do wymogów nowoczesnej gospodarki, śmiało przestawiając swoje posiadłości na nowe rodzaje produkcji zgodne z zapotrzebowaniem rynku. Wspólnie z mieszczaństwem organizowali manufaktury oraz współfinansowali wyprawy morskie, co przynosiło im ogromne zyski.

Statki angielskiej kompanii handlowej przed wyruszeniem w podróż do Azji.

▪ *obraz, Anglia, XVII w.*

PURYTANIZM I JEGO ODŁAMY

Napięte stosunki społeczne w Anglii pogarszały się także przez kwestie religijne. Część Anglików chciała dalszego wdrażania zasad reformacji. Jednak Kościół anglikański, podporządkowany królowi, nie dostrzegał takiej potrzeby, a ponadto opowiadał się także nad utrzymaniem pozostałości dawnych ograniczeń stanowych. Dlatego część wiernych zaczęła przyjmować sprzeczny ze starym porządkiem kalwinizm, w wersji angielskiej nazywany **purytanizmem** (od ang. *pure* – 'czysty'). Głoszono, że człowiek powinien być bogobojny, pracowity, wstrzemięźliwy i oszczędny. Jednak jeszcze w XVI w. angielscy purytanie podzielili się na dwa odłamy. Pierwsi z nich – **prezbiterianie**, głównie bogaci mieszczanie – akceptowali wszelkie zasady Kościoła kalwińskiego. Byli oni zwolennikami zorganizowania wspólnoty na zasadzie gmin wyznaniowych, zarządzanych przez seniorów – prezbiterów i nie widzieli miejsca w kraju dla innych wyznań. Bardziej radykalni byli **independenci**, wywodzący się z uboższych warstw społecznych. Uważali, że wszyscy powinni być równi wobec prawa i chcieli radykalnych reform. W kwestiach religijnych opowiadali się za istnieniem odrębnych wspólnot religijnych w ramach jednego, tolerancyjnego Kościoła.

Purytanie w Ameryce Północnej, gdzie przybyli na statku „Mayflower" w 1620 r. Część angielskich wyznawców kalwinizmu w wyniku sporów z Kościołem anglikańskim zdecydowała się opuścić kraj i udała się do kolonii.

▪ *ilustracja, Anglia, ok. 1700 r.*

? Jakie – Twoim zdaniem – były przyczyny podziału wyznawców purytanizmu?

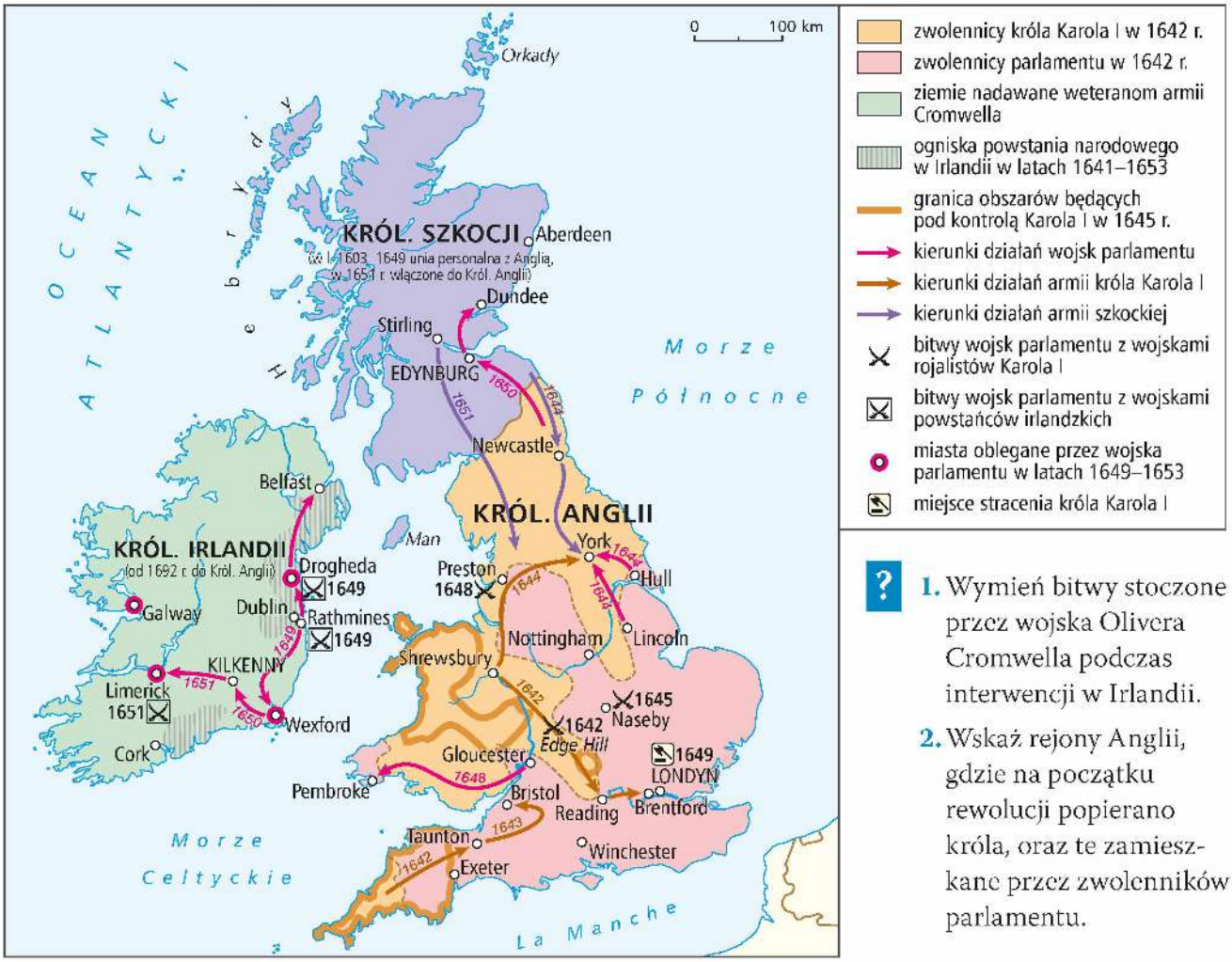
Pod koniec XVI w. władcy Anglii dostrzegali, że dodatni bilans w handlu zagranicznym stanowi wyznacznik siły gospodarczej kraju. Zasady obowiązującego w XVII w. tam **merkantylizmu** skupiały się na tym, aby rozwijać produkcję wewnętrzną, czemu miało służyć obłożenie wysokimi cłami eksportu surowców oraz importu gotowych wyrobów. Natomiast niskie cła obowiązywały na importowane surowce potrzebne do produkcji rzemieślniczej oraz na gotowe wyroby wysyłane za granicę.

Przemiany społeczne nie przyniosły wbrew oczekiwaniom zmiany prawa w Anglii. Arystokracja nie chciała dopuścić do likwidacji ograniczeń stanowych. Zachowanie starego ustroju gwarantowało jej bowiem utrzymanie dotychczasowego statusu oraz wpływu na władzę. Dlatego nie zlikwidowano systemu cechowego oraz utrzymano cła i (na północy Anglii) poddaństwo chłopów. Wywoływało to niezadowolenie części poddanych. Średniozamożne mieszczaństwo domagało się wolnego handlu i przemysłu, a właściciele majątków i wolni chłopi (tzw. **yeomeni**; czyt.: jeomeni) chcieli zniesienia ustroju feudalnego. Każda z tych grup społecznych upominała się także o prawa polityczne dające realny wpływ na władzę.

SPÓR KRÓLA Z PARLAMENTEM

Po bezpotomnej śmierci Elżbiety I w 1603 r. angielską koronę odziedziczył jej daleki krewny, król Szkocji **Jakub VI Stuart**, w Anglii koronowany jako **Jakub I**. Nowy król zapoczątkował unię personalną między Anglią, Walią i Irlandią a Szkocją. Anglicy jednak szybko się do niego zniechęcili, gdyż oparł on swoje rządy na arystokracji i chciał wprowadzić rządy absolutne. Niepopularne było także porozumienie władcy z Hiszpanią oraz ignorowanie

WYSPY BRYTYJSKIE W XVII W.

1. Wymień bitwy stoczone przez wojska Olivera Cromwella podczas interwencji w Irlandii.
2. Wskaż rejony Anglii, gdzie na początku rewolucji popierano króla, oraz te zamieszkane przez zwolenników parlamentu.

zachodzących przemian społecznych oraz współpracy z parlamentem, która wykształciła się w czasach Tudorów. Dlatego Izba Gmin, w której większość stanowili purytanie, stała się centrum opozycji antykrólewskiej.

Konflikt między monarchą a parlamentem pogłębił syn Jakuba I – **Karol I Stuart**. Prowadził on niepopularną politykę zagraniczną i liczne wojny, które nie przynosiły państwu korzyści. Kiedy poparł króla Francji w walce z hugenotami, opozycja sprzeciwiła się uchwaleniu nowych podatków. Doszło do konfliktu króla z parlamentem. Władca ostatecznie zaprzestał jego zwoływania i w 1629 r. nastąpił okres tzw. **jedenastoletniej tyranii**, w którym to ani razu nie zwołano tego zgromadzenia. W tym czasie, aby zdobyć potrzebne mu środki pieniężne, władca wprowadzał nowe oraz dawno zapomniane podatki, nakładał kary oraz sprzedawał tytuły arystokratyczne. Uzyskał także poparcie londyńskich finansistów w zamian za prawa monopolu w pewnych dziedzinach gospodarki. Budziło to opór pozostałej części mieszczaństwa, domagającej się wolnego handlu oraz swobody produkcji. Jednak władca wobec sprzeciwiających się jego polityce mieszczan i nowej szlachty stosował terror i cenzurę.

POCZĄTEK KONFLIKTU

Tyrania Karola I wywołała powszechne niezadowolenie w Anglii. Władca poniósł także porażkę w rodzinnej Szkocji. Chciał bowiem w tym kraju, gdzie większość ludności przyjęła w okresie reformacji kalwinizm, wprowadzić anglikanizm. W wyniku jego działań w 1637 r. w Szkocji wybuchło powstanie przeciwko królowi. Karol I potrzebował pieniędzy na prowadzenie tej wojny, dlatego w 1640 r. zwołał parlament, licząc, że opozycja poprze go i uchwali nowe podatki. Posłowie jednak

zażądali ukarania winnych nadużyć w czasach, gdy nie zwoływano parlamentu. Jednocześnie opozycja podjęła tajne rokowania ze Szkotami w sprawie pokoju. W tej sytuacji Karol I zdecydował się rozwiązać parlament, nazwany później **Krótkim Parlamentem**. Mimo to w tym samym roku był zmuszony ponownie go zwołać. Nowe zgromadzenia, nazywane później **Długim Parlamentem**, wymusiło na władcy deklarację, że nie może zostać rozwiązane bez zgody samego parlamentu.

Członkowie Izby Lordów i Izby Gmin nie chcieli rozpoczynać walki z królem i domagali się tylko ukarania jego doradców. Władca nie chciał jednak iść na kompromis. W tej sytuacji w parlamencie coraz większe znaczenie zaczęli odgrywać radykalni purytanie, na czele których stali **John Pym** [czyt.: dżon pym] i **Oliver Cromwell** [czyt.: oliwer kromłel]. Doprowadzili oni do ogłoszenia w 1641 r. tzw. **Wielkiej remonstrancji** – listy zarzutów wobec króla o przekroczenie prawa w okresie jego samowolnych rządów i żądania reformy Kościoła anglikańskiego w duchu purytańskim. Wielu posłów nie poparło jednak tych żądań. W tym samym czasie w Irlandii wybuchło antyangielskie powstanie, co skłoniło część parlamentu do zawarcia ugody z królem. Karol I zamierzał wykorzystać tę sytuację i w 1642 r. rozpoczął aresztowania radykalnych członków parlamentu. Po stronie opozycji stanęli mieszkańcy Londynu i to król musiał uciekać z miasta.

Próba aresztowania członków parlamentu przedstawiona na obrazie z XIX w. Działania Karola I zmierzające do pozbycia się opozycji doprowadziły do wybuchu wojny domowej.

▪ *obraz, Anglia, XIX w.*

WOJNA DOMOWA I POWSTANIE REPUBLIKI

Ucieczka króla ze stolicy oznaczała faktycznie wybuch wojny domowej w Anglii. Władcę poparli arystokraci i wielcy właściciele ziemscy, a także duchowni anglikańscy i katolicy. Natomiast zwolennikami parlamentu byli przedstawiciele gentry, większość bogacącego się mieszczaństwa oraz wolni chłopi. Początkowo gorzej uzbrojone i zorganizowanie oddziały parlamentu poniosły wiele porażek. Dopiero gdy po ich stronie opowiedzieli się Szkoci, **rojaliści** zostali pokonani w bitwie pod **Marston Moor** [czyt.: marston mur] w **1644 r.** Rok później stworzona przez Olivera Cromwella **Armia**

POSTAĆ HISTORYCZNA

OLIVER CROMWELL (1599–1658)

Przywódca opozycji antykrólewskiej i dyktator Anglii. W młodości został głęboko wierzącym purytaninem. Jego gorliwość religijna i talent oratorski przyczyniły się do wybrania go w 1628 r. na posła do Izby Gmin. Podczas obrad tzw. Długiego Parlamentu stał się znany dzięki swoim antykrólewskim oracjom. W trakcie wojny domowej stworzył Armię Nowego Wzoru. Okazał się także skutecznym politykiem – zapobiegł ugodzie parlamentu z władcą. Podjął decyzję o postawieniu króla przed trybunałem i utworzeniu republiki. W 1653 r. przyjął tytuł lorda protektora, potwierdzając tym samym swoją władzę dyktatorską. W 1657 r. odmówił jednak przyjęcia korony proponowanej mu przez parlament. Poparcie społeczne zawdzięczał umiejętnej polityce zagranicznej oraz licznym nadaniom majątków skonfiskowanych rojalistom.

ARMIA NOWEGO WZORU

Klęski w walce siłami królewskimi sprawiły, że Oliver Cromwell postanowił zorganizować wojsko mogące skutecznie się im przeciwstawić. Rekrutami w nowej armii byli głównie wolni chłopi (yeomeni), drobni właściciele ziemscy i rzemieślnicy. W ich szeregach panowała żelazna dyscyplina i równość, a zgodnie z duchem purytanizmu o awansach decydowały zasługi i przydatność do służby. Żołnierze byli w dodatku przekonani, że walczą za słuszną sprawę. Oddziały powołane przez Cromwella stały się podstawą regularnej Armii Nowego Wzoru. Wojsko składało się z piechoty i jazdy, ale zwłaszcza ciężkozbrojni, tzw. żelaznobocy, potrafili zdobyć przewagę na polu bitwy w walce z rojalistami.

? Z czego wynikała przewaga Armii Nowego Wzoru nad jednostkami wiernymi królowi?

Kawalerzysta z oddziałów ciężkiej konnicy Cromwella nazywanych „żelaznobokimi". W ich szeregach służyli przedstawiciele średnich warstw społecznych, najbardziej religijni i oddani sprawie walki z rojalistami.

Nowego Wzoru pokonała wojska królewskie **pod Naseby** [czyt.: nejsbi]. Karol I próbował uciekać, lecz został pojmany w Szkocji i dwa lata później oddany w ręce parlamentu.

Wśród zwolenników parlamentu doszło wówczas do rozłamu. Prezbiterianie skłonni byli do kompromisu z królem, a radykalni independenci na czele z Cromwellem uważali, że należy króla postawić przed sądem. Karol I wykorzystał niezgodę wśród członków parlamentu i uciekł z niewoli. Król sprzymierzył się ze szkocką szlachtą i w maju 1648 r. wkroczył znów do Anglii. Poniósł jednak klęskę **pod Preston**. Większość zwolenników parlamentu nadal gotowa była do zawarcia porozumienia z monarchą. Dlatego kiedy w grudniu 1648 r. zgromadzenie podjęło decyzję o rozpoczęciu rokowań z Karolem I, wojsko zajęło Londyn i aresztowało część posłów. W Izbie Gmin pozostali jedynie independenci, bezkrytycznie wypełniający polecenia Cromwella, Izbę Lordów rozwiązano. Tak okrojone zgromadzenie nazwano **Parlamentem Kadłubowym**. To zasiadający w nim posłowie zdecydowali o oskarżeniu Karola I o **zdradę stanu**. Do jego osądzenia powołano Sąd Najwyższy, a w akcie oskarżenia stwierdzono, że monarcha naruszył wszystkie stare prawa, sprawował rządy jak tyran i wywołał wojnę domową z parlamentem reprezentującym naród. Karol I nie odpowiedział na zarzuty oraz zakwestionował kompetencje sądu, twierdząc, że żaden władca nie może być sądzony przez swoich poddanych. Jednak pod naciskiem tłumów i samego Cromwella **27 stycznia 1649 r.** sąd uznał Karola I winnym i skazał go na karę śmierci. Trzy dni po ogłoszeniu wyroku król został ścięty, zaś Anglię ogłoszono republiką.

W 1649 r. armia Cromwella ruszyła do Irlandii, gdzie trwał bunt zwolenników zabitego władcy. Wojska krwawo stłumiły powstanie, mordując tysiące osób cywilnych. Majątki buntowników, w większości irlandzkiej szlachty, zostały skonfiskowane i rozdane zwolennikom republiki, którzy osiedlili się na wyspie. Rok później Cromwell wyruszył z kolei przeciwko Szkotom, którzy zerwali z rewolucją i na swojego władcę wybrali Karola II, syna skazanego na śmierć monarchy. Armia Nowego Wzoru rozbiła także wojska szkockie. Irlandię i Szkocję połączono wówczas z Anglią, ale po śmierci Cromwella unia się nie utrzymała.

Karol I Stuart został ścięty 30 stycznia 1649 r. w Londynie. Stracenie władcy z wyroku poddanych było do tego czasu wydarzeniem bez precedensu w Europie.

▪ *obraz, Anglia, XVII w.*

PROTEKTORAT CROMWELLA

Po rozbiciu opozycji pełnię władzy w Anglii przejął Cromwell, a istnienie republiki stało się fikcją. W 1653 r. rozwiązał on Parlament Kadłubowy i przyjął tytuł **lorda protektora**. W ten sposób stał się niekoronowanym władcą Anglii, a rządy parlamentu zastąpiła **dyktatura wojskowa**. Wprawdzie parlament zaoferował Cromwellowi koronę, lecz ten odmówił jej przyjęcia. Początkowo swoją władzę opierał na armii, a wszystkie główne urzędy obsadził generalicją. Dopiero w ostatnich latach rządów powierzył część swoich kompetencji parlamentowi. Przywrócił m.in. Izbę Lordów, zarządził zwrot majątków dawnym rojalistom, coraz bardziej skłaniał się też do wprowadzenia swobód religijnych. Nie zamierzał jednak przywrócić republiki. Pod koniec życia ustanowił zasadę dziedziczenia urzędu lorda protektora, a swoim następcą mianował syna Ryszarda.

W polityce zagranicznej Cromwell dążył przede wszystkim do rozwoju zamorskich kolonii i wzmocnienia pozycji angielskich kupców. W **1651 r.** uchwalono **Akt nawigacyjny**, który zezwalał na import towarów do Anglii wyłącznie na statkach angielskich lub należących do kraju, z którego dane towary pochodziły. W ten sposób wyeliminowano pośredników w wymianie handlowej, a także kontrolowano wszystkie kontakty cudzoziemców z koloniami angielskimi. Ustawa ta była szczególnie niekorzystna dla Holendrów, do których należała ⅓ europejskich statków. Na tym tle w latach 1652–1654 doszło do wojny między Holandią i Anglią. Anglicy rozpoczęli także wojnę z Hiszpanią w koloniach (1656). Mimo zajęcia Jamajki ten konflikt przyniósł im więcej strat finansowych niż zysków. Cromwell utrzymywał także ożywione stosunki dyplomatyczne w Europie Północnej i Środkowej, m.in. popierał atak Szwecji na Rzeczpospolitą w 1655 r.

RESTAURACJA STUARTÓW

Śmierć Olivera Cromwella w 1658 r. oznaczała koniec protektoratu. Jego syn Ryszard nie zdobył takiej popularności jak ojciec i nie miał umiejętności potrzebnych do rządzenia państwem. Z tego powodu po kilku miesiącach sprawowania władzy został zmuszony do rezygnacji. Popierające wcześniej Cromwella warstwy społeczne uznały, że ich cele zostały osiągnięte, a w wyborach do parlamentu wygrali rojaliści. Rozpoczęto pertraktacje w sprawie powrotu Stuartów na tron.

W 1660 r. koronę odzyskał **Karol II Stuart** (syn straconego Karola I). Nowy król obiecał, że nie będzie prześladował dawnej opozycji antykrólewskiej, utrzyma pokój religijny oraz pozostawi ziemię w rękach tych, którzy uzyskali ją w ostatnich latach.

Zaufanie wobec monarchy szybko jednak osłabło. Doszło do konfliktu między parlamentem a królem na tle polityki zagranicznej i spraw wyznaniowych. Anglikanie byli zaniepokojeni prokatolickim nastawieniem Karola II i jego zbliżeniem z Francją. Obawiano się, że następcą nieposiadającego legalnego potomstwa Karola II będzie jego brat Jakub – katolik, zwolennik absolutyzmu i sojusznik króla Francji Ludwika XIV. W parlamencie doszło w tym czasie do podziału na dwie frakcje: **torysów** i **wigów**. Pierwsi uznawali, że istnieje władza królewska jest dziedziczna i nienaruszalna. Drudzy (w głównej mierze purytanie) twierdzili, że parlament jako przedstawicielstwo społeczeństwa ma prawo do zmian praw sukcesyjnych, a nawet do wypowiedzenia posłuszeństwa monarsze. Dużym sukcesem wigów było uchwalenie i wymuszenie na królu podpisania w **1679 r.** ***Habeas Corpus Act*** [czyt.: habeas korpus akt] – ustawy gwarantującej każdej osobie nietykalność osobistą i skuteczną ochronę prawną. Oznaczało to, że nikt nie może zostać aresztowany bez nakazu sądowego. Dokument ten stał się później podstawą do stworzenia demokracji angielskiej.

MONARCHIA PARLAMENTARNA

Karol II zmarł w 1685 r., a jego następca Jakub II – jak oczekiwano – otaczał się katolikami i lekceważył parlament. Wierni poprzedniemu władcy torysi przestali popierać Jakuba II. W 1688 r. parlament zjednoczył się przeciwko królowi i zaproponował angielski tron córce Jakuba II, protestantce **Marii Stuart** i jej mężowi **Wilhelmowi III Orańskiemu**, namiestnikowi Republiki Zjednoczonych Prowincji. Mimo że Jakub II dysponował armią, nie doszło do wojny, gdyż cała Anglia wraz z dworem królewskim stanęła po stronie Wilhelma III. To bezkrwawe przekazanie tronu nazwano

Koronacja Wilhelma III oraz jego małżonki Marii Stuart na króla i królową Anglii podczas sesji brytyjskiej Izby Lordów 11 kwietnia 1689 r.

▪ *wydruk, Anglia, 1689 r.*

chwalebną (sławetną) rewolucją. Jednak zdetronizowany władca znalazł poparcie w Szkocji i Irlandii. Doszło do walk między jakobitami (zwolennikami Jakuba II) a oranżystami (zwolennikami nowego władcy). Ostatecznie wojska Wilhelma III pokonały jakobitów i opanowały cały kraj.

W 1689 r. Wilhelm został obwołany królem Anglii i zatwierdził **Ustawę o prawach** (ang. ***Bill of Rights***; czyt.: rajts). Odtąd bez zgody parlamentu monarcha nie mógł pobierać podatków i utrzymywać stałej armii. Zgromadzenie miało być zwoływane regularnie, a podczas obrad miała obowiązywać wolność wypowiedzi. Wielkie osiągnięcie stanowił także **Akt tolerancyjny** (ang. *Toleration Act*; czyt.: tolerejszn akt) wprowadzający w kraju swobodę wyznaniową, choć dostęp do urzędów i rangi oficerskiej uzależniono od przysięgi na anglikańskie wyznanie wiary. Ustalono także odpowiedzialności ministrów przed parlamentem, co czyniło ze zgromadzenia najważniejszą władzę w państwie. Król nadal jednak zwoływał i rozwiązywał parlament oraz mianował członków Izby Lordów. Jego podpisu wymagały także wszelkie uchwały parlamentu. Na mocy wszystkich zasad w Anglii zainicjowano ustrój **monarchii parlamentarnej**.

Ponad pół wieku zmagań parlamentu angielskiego ze Stuartami zakończyło się ostatecznie zwycięstwem opozycji antykrólewskiej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWA O PRAWACH

Zatwierdzona 13 lutego 1689 r. Ustawa o prawach przyznawała przedstawicielstwu narodu istotny wpływ na władzę. Stała się ona podstawą nowego ustroju w Anglii.

1. Że rzekoma władza zawieszania praw lub ich wykonywania na podstawie powagi królewskiej, a bez zgody parlamentu, jest bezprawiem.
2. Rzekoma władza zwalniana spod prawa lub wykonywania go na podstawie powagi królewskiej, a bez zgody parlamentu, jest bezprawiem. [...]
4. Ściąganie pieniędzy na użytek Korony pod pozorem prerogatywy królewskiej, a bez zezwolenia parlamentu, na dłuższy czas lub w inny sposób, aniżeli on zezwolił lub ma zezwolić, jest bezprawiem.
5. Poddani mają prawo zanosić do króla petycje: wszelkie areszty i prześladowania za wnoszenie petycji są bezprawiem.
6. Tworzenie i utrzymywanie stałych armii w czasie pokoju bez zgody parlamentu jest sprzeczne z prawem.
7. Poddanym protestanckiej religii wolno mieć broń gwoli własnej obrony, stosownie do ich stanu i jak zezwala na to prawo.
8. Wybór członków parlamentu ma być swobodny.
9. Wolność mów, rozpraw lub postępowania w parlamencie nie ma być oskarżana ani badana przed jakimkolwiek trybunałem lub w jakimkolwiek miejscu poza parlamentem.
10. Nie wolno żądać nadmiernie wysokiej rękojmi, nakładać nadmiernych grzywien ani zadawać kar okrutnych, a nie będących w użyciu.
11. Sędziowie przysięgli winni być należycie losowani, zaprzysięgani i wybierani, ci co zasię, którzy sądzą w sprawach o zdradę stanu, muszą być wolnymi ludźmi.
12. Wszelkie łaski i obietnice co do grzywien i konfiskat osób prywatnych przed stwierdzeniem winy są bezprawne i nieważne. [...]

Źródło: M. Stolarczyk, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, wyd. II, Rzeszów 1984, s. 163–164.

? 1. Odpowiedz, które z punktów ustawy tworzą podział kompetencji w rządzeniu krajem.
2. Przedstaw prerogatywy, jakie zagwarantował sobie parlament w sprawowaniu władzy w Anglii.

Zagwarantowane przez Wilhelma III Orańskiego akty, łącznie z uchwalonym wcześniej *Habeas Corpus Act*, wprowadzały niespotykany dotąd w Europie wpływ szerokich grup społeczeństwa (szlachty i mieszczan) na współrządzenie krajem oraz szereg swobód obywatelskich. Izba Gmin stała się reprezentacją nie jednego stanu, ale znacznie szerszej grupy. Władzę uzyskała zatem nowa warstwa społeczna, co doprowadziło do rozwoju innych stosunków społeczno-gospodarczych. Jednocześnie przemiany w Anglii pokazały władcom Europy, że nieliczenie się z opinią społeczeństwa i dążenie do absolutyzmu może doprowadzić nie tylko do usunięcia z tronu, ale także do sądu nad królem.

ĆWICZENIA

1. Podaj społeczne, gospodarcze, polityczne i religijne przyczyny angielskiej wojny domowej.
2. Omów poszczególne etapy angielskiej wojny domowej.
3. Scharakteryzuj rolę Olivera Cromwella podczas angielskiej wojny domowej.
4. Przedstaw w kolejności chronologicznej najważniejsze dokumenty uchwalane przez parlament angielski w XVII w., tworzące podstawy monarchii parlamentarnej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

N. Davies, *Wyspy. Historia*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2003.
Ch. Hill, *Oliver Cromwell i rewolucja angielska*, tłum. I. Szymańska, Warszawa 1988.

Jakie było znaczenie angielskiej wojny domowej i jej bohatera?

Ile wciąż pisze się i wydaje książek o Karolu i jego czasach! Tak świeże i trwałe jest ciągle jeszcze zainteresowanie owym wielkim kryzysem moralności, religii i władzy – pisał o angielskiej wojnie domowej w 1833 r., ponad 150 lat po jej wybuchu, pisarz i poeta romantyzmu Samuel Coleridge [czyt.: samjuel koleridż]. Wydarzenia z połowy XVII w. wciąż jeszcze budzą żywiołowe dyskusje. Historycy spierają się o przyczyny angielskiej wojny i jej znaczenie dla przyszłości Anglii, a także całej Europy. Równie ciekawa i niejednoznacznie oceniana przez historyków jest postać Cromwella.

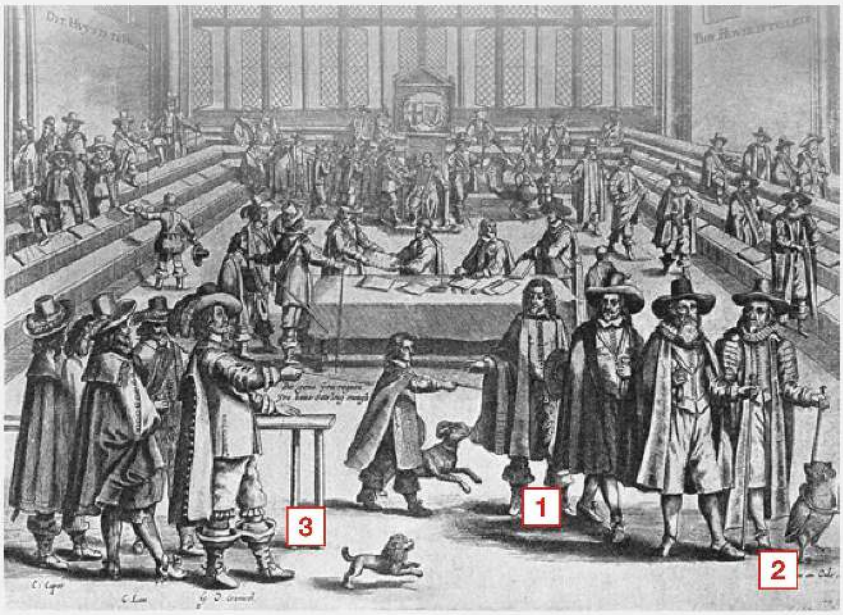
Wojna domowa czy rewolucja?

Już nazwy, jakimi często określa się angielską wojnę domową, świadczą o tym, jak bardzo historycy różnią się w ocenie tych wydarzeń. Od XIX w. utrwaliła się nazwa „rewolucja purytańska". Posługujący się tym terminem uznawali, że wydarzenia XVII w. miały głównie podłoże religijne – purytanie walczyli o wolność sumienia i to nie dla ogółu, ale głównie dla swojego wyznania, postulując dodatkowo umiarkowane zmiany ustrojowe (stanowiłoby to gwarancję utrzymania swobody wyznaniowej). Badania nad historią gospodarczą przyniosły zupełnie inny obraz wojny. Przeciwnicy dość wąskiego religijnego spojrzenia na te wydarzenia wskazywali, że główną rolę odegrały wówczas przemiany społeczne i gospodarcze – zanik feudalnych struktur społecznych, pojawienie się zaczątków kapitalizmu w relacjach ekonomicznych, silny wpływ na produkcję i handel nowych grup społecznych: *gentry* i bogacącego się mieszczaństwa. Ten sposób patrzenia na angielską wojnę przejęli historycy marksistowscy (materialiści historyczni), propagujący podział dziejów Europy na pięć epok: wspólnotę pierwotną, niewolnictwo, feudalizm, kapitalizm i socjalizm. Podstawą stworzenia tej chronologii były obowiązujące w wydzielonych epokach stosunki społeczne i gospodarcze. Wydarzenia w Anglii z połowy XVII w. miały swoje wyjątkowe miejsce w tym podziale. Marksiści uznali je za tzw. rewolucję burżuazyjną – twierdząc, że był to koniec

Oliver Cromwell oraz jego żelaznobocy śpiewają pod Dunbar psalm 117 przed bitwą z wojskami szkockimi. Oddziały złożone z najbardziej fanatycznych zwolenników lorda protektora odznaczały się także silną purytańską religijnością.

▪ *obraz, Anglia, 1886 r.*

Rozpędzenie parlamentu angielskiego przez Cromwella w 1653 r. zostało w satyryczny sposób przedstawione na holenderskiej rycinie. Dodano na niej elementy, które nie wystąpiły w rzeczywistości, a stanowiły komentarz autora ilustracji do tego wydarzenia. Wraz z deputowanymi [1] parlament opuszcza sowa [2], która w tamtych czasach była symbolem głupoty, do tego Cromwell szczuje wychodzących psami [3].

▪ *miedzioryt, Niderlandy, XVII w.*

systemu feudalnego i początek epoki kapitalizmu. Marksiści rozumieli przy tym termin „burżuazja" nie jako ogół wielkich przedsiębiorców i bogatych mieszkańców miast – jak uznaje się w historiografii zachodniej Europy – ale klasę społeczną skupiającą wszystkich właścicieli przedsiębiorstw (małych i dużych), kupców, przedstawicieli wolnych zawodów, inteligencję, a także niekiedy posiadaczy ziemskich żyjących z wyzysku tzw. klasy pracującej.

Obecne oceny rewolucji

Współcześni historycy podejmujący temat angielskiej wojny domowej zdecydowanie odżegnują się od operowania wąskimi ramami tych zdarzeń – ograniczającymi je choćby tylko do kwestii religijnych bądź społeczno-gospodarczych. Obecnie wskazuje się na to, że po raz pierwszy pojawiły się grupy głoszące hasła wolnościowe, nie zawężając ich tylko do jednej warstwy czy odłamu wyznaniowego. Dość szeroka tolerancja religijna, odebranie wielu przywilejów arystokracji i Kościołowi, zerwanie z zasadami feudalnymi ograniczającymi swobodną wymianę handlową i rozwój przemysłu stanowiły wstęp do powolnych zmian w społeczeństwie angielskim (i ogólnie w Europie) prowadzących do ukształtowania się parlamentaryzmu, demokracji, wolnego rynku i swobód obywatelskich. To szerokie znaczenie walki parlamentu z królem i powstania pierwszej republiki angielskiej musi zatem iść w parze z nazwą tych wydarzeń. Stąd najczęściej pojawiające się terminy: „rewolucja angielska" lub „wielka rebelia" bądź „angielska wojna domowa", podkreślające doniosłość tych zdarzeń, lecz w bardzo szerokim ujęciu.

Cromwell – postać niejednoznaczna

Z pewnością nieco większe emocje budzi ocena postaci będącej twarzą wojny w Anglii – Olivera Cromwella. Obłudnik, ambitny uzurpator, królobójca – w ten sposób przedstawiali go konserwatywni historycy już od XVIII stulecia. Jako bohatera, który wprowadził na nowy tor historię Anglii, protektora angielskiego handlu i potęgi kolonialnej, postrzegali go liberałowie, zwłaszcza pod koniec XIX w. Postępowanie Cromwella stało się zatem przedmiotem dyskusji nie tylko w historiografii, ale także w polityce – w dwupartyjnym (konserwatywnym i liberalnym) systemie parlamentarnym. Negatywne emocje wywołuje do dziś postać Cromwella wśród Szkotów i Irlandczyków zamieszkujących Wielką Brytanię. Postrzegany jest on przez pryzmat toczonych z tymi narodami wojen i w końcu podporządkowania Szkocji i Irlandii bezpośredniej władzy w Londynie. Sprzeciw wobec tej postaci, zwłaszcza wśród Irlandczyków, został wyrażony pod koniec XIX w., gdy Anglicy na tyłach parlamentu chcieli postawić pomnik lorda protektora. Choć projekt zrealizowano, musiano wówczas zrezygnować z finansowania go z publicznych pieniędzy.

Z pewnością wielkości Cromwellowi nie można odmówić. Jednak przywódca wojny domowej w Anglii to bohater iście makiaweliczny – dążący do celu w sposób apodyktyczny, bezwzględny, wręcz fanatyczny.

2 WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak zakończyła się rywalizacja habsbursko-francuska w XVI w.?
2. Jaka sytuacja religijna panowała w Czechach pod koniec średniowiecza?

PRZYCZYNY KONFLIKTU

Rywalizacja francusko-habsburska po wojnach włoskich przygasła, jednak po uspokojeniu sytuacji wewnętrznej we Francji ponownie przybrała na sile. Tym razem terenem zmagań stała się rozbita politycznie i religijnie Rzesza. Na początku XVII w. składała się ona z ok. 300 księstw i wolnych miast, które formalnie były podporządkowane cesarzowi z dynastii Habsburgów. W rzeczywistości poszczególni władcy dążyli do uzyskania jak największej niezależności. Ponadto kraj był podzielony religijnie. Początkowo po wybuchu reformacji dominację w państwach niemieckich uzyskali protestanci. Jednak kontrreformacja skutecznie zahamowała rozprzestrzenianie się nowych wyznań. Katoliccy władcy, przy wsparciu cesarza, gorliwie zaczęli wcielać w życie zasadę: *Czyja władza, tego wyznanie*, zmuszając protestantów zamieszkujących ich kraje do konwersji (czyli zmiany wyznania, w tym wypadku na katolickie) lub emigracji. Działania te sprawiły, że w 1608 r. na sejmie Rzeszy kraje protestanckie zażądały formalnego potwierdzenia pokoju religijnego. Zgody na to nie wyrazili jednak cesarscy radcy i Bawaria. W związku z tym **15 maja 1608 r.** protestanci zawarli sojusz – **Unię Protestancką**. Na jej czele stanął władca Palatynatu Reńskiego elektor Fryderyk IV, a następnie jego syn Fryderyk V. Do unii początkowo mogły należeć tylko kraje i miasta niemieckie, a jako cel jej istnienia podawano obronę interesów własnych członków. Protestanci szukali jednak także sojuszników za granicą, m.in. w Niderlandach, Anglii i Szwecji.

W 1609 r. w Rzeszy wybuchł kryzys związany z obsadzeniem tronu niewielkiego niemieckiego państwa w Nadrenii. Cesarz odmówił wówczas przekazania rządów ubiegającym się o spadek władcom protestanckim, których popierała Unia Protestancka, a za jej pośrednictwem także Anglia i skłócona z Habsburgami katolicka Francja. W tej sytuacji niemieckie państwa katolickie poczuły się zagrożone

Przyczyny wybuchu wojny trzydziestoletniej

Pośrednie	Bezpośrednie
rywalizacja polityczna między Francją i Habsburgami na terenie Rzeszy	wycofanie się cesarza z respektowania listu majestatycznego, który gwarantował czeskim innowiercom pełną tolerancję religijną
działalność kontrreformacyjna katolickich władców państw niemieckich	wybuch narodowego powstania w Czechach
powstanie na terenie Niemiec dwóch zwalczających się obozów – protestantów, którzy zawarli w 1608 r. Unię Protestancką, oraz katolików, którzy utworzyli w 1609 r. Ligę Katolicką	detronizacja katolickiego władcy Czech z dynastii Habsburgów i osadzenie na tronie stojącego na czele Unii Protestanckiej Fryderyka V
walka o swobodę wyznaniową w Czechach prowadzona przez protestantów z katolickimi władcami z dynastii Habsburgów	

i utworzyły **10 lipca 1609 r. Ligę Katolicką**, na której czele stanął książę Bawarii Maksymilian I. Poparcia Lidze natychmiast udzielili papież i cesarz. W tej sytuacji Unia Protestancka zawarła formalne przymierza obronne z Anglią i Francją.

POWSTANIE CZESKIE

Mimo napiętej sytuacji konflikt między protestantami i katolikami nie wybuchł w Niemczech, lecz w Królestwie Czeskim. Stanowiło ono odrębne państwo, którego władcami od 1526 r. byli Habsburgowie. Czesi w dużej części byli zdeklarowanymi protestantami. W XVI w. odrodził się tam husytyzm w nowo utworzonym Kościele tzw. braci czeskich, ale popularnością cieszył się także luteranizm. Wyznający katolicyzm Habsburgowie starali się zwalczać reformację w Czechach.

W 1609 r. czeskim protestantom udało się nakłonić cesarza Rudolfa II do uchwalenia **listu majestatycznego**. Dokument ten gwarantował innowiercom pełną tolerancję i powoływał 30 defensorów, którzy mieli pilnować przestrzegania swobód religijnych. Respektować listu majestatycznego nie zamierzał jednak nowy cesarz Maciej I. Konflikt między czeskimi poddanymi a cesarzem nasilił się, gdy postanowił on w 1617 r. przekazać koronę czeską i węgierską swojemu kuzynowi, Ferdynandowi, wrogo nastawionemu wobec protestantyzmu.

W 1618 r. doszło do zjazdu czeskiej szlachty protestanckiej, która wystosowała do cesarza petycję ze skargą. Została ona jednak odrzucona, a władca zakazał Czechom jakichkolwiek zgromadzeń politycznych. Mimo to zorganizowano kolejny zjazd. W jego trakcie najbardziej radykalna grupa protestantów udała się do królewskiego zamku na Hradczanach w Pradze. Doszło tam do kłótni z namiestnikami cesarskimi, podczas której dwóch z nich wyrzucono przez okno. Wydarzenie to, nazwane drugą **defenestracją praską**, stało się początkiem narodowego powstania czeskiego.

Czesi utworzyli własny rząd, tzw. dyrektorium, który podjął działania w celu zdobycia

WARTO WIEDZIEĆ

Defenestracja praska

Do drugiej defenestracji praskiej doszło 23 maja 1618 r., kiedy przedstawiciele protestanckiej szlachty z okna zamku na Hradczanach w Pradze wyrzucili dwóch najbardziej znienawidzonych namiestników cesarskich oraz sekretarza kancelarii dworskiej. Spadli oni na ziemię z kilkunastu metrów, ale przed śmiercią uratowały ich leżące śmieci wyrzucane z komnat zamkowych. Za sprawą tego wydarzenia ukształtował się termin „defenestracja", pochodzący od łacińskiego *de fenestra* ('przez okno'). Historycy często z ironią wskazują, że zjawisko defenestracji stało się politycznym zwyczajem mieszkańców Królestwa Czeskiego – podobne wydarzenia w Pradze odbyły się kilka razy. Pierwszej defenestracji dokonano w 1419 r., kiedy z okna praskiego ratusza husyci wyrzucili kilku katolickich rajców. O kolejnej zwykle nie wspomina się zbyt często – w 1484 r., podczas konfliktu katolików z kalikstynami, z okna ratusza staromiejskiego wypchnięto burmistrza, a z okien ratusza nowomiejskiego wyrzucono ciała zabitych rajców.

Defenestracja praska z 1618 r. spowodowała wybuch wojny trzydziestoletniej.

▪ *obraz, Czechy, XIX w.*

? Odszukaj informacje o ostatniej słynnej defenestracji praskiej, do której doszło w 1948 r.

sojuszników wśród państw wrogich Habsburgom. Wsparcie obiecały im niemieckie kraje protestanckie oraz Anglia i Niderlandy. Jednak tylko Holendrzy przekazali Czechom 50 tys. guldenów i wysłali na pomoc armię zaciężną dowodzoną przez Ernsta von Mansfelda. Sojusznikiem Czechów stali się również Węgrzy, którzy w 1619 r. pod wodzą księcia Siedmiogrodu Gábora Bethlena [czyt.: betlena] zorganizowali antyhabsburskie powstanie. W tym czasie cesarzem został gorliwy katolik Ferdynand II, co przekreśliło jakiekolwiek szanse porozumienia. Czesi pozbawili go tronu i na swojego króla wybrali elektora Palatynatu Reńskiego **Fryderyka V Wittelsbacha**, przywódcę Unii Protestanckiej.

POCZĄTEK WOJNY TRZYDZIESTOLETNIEJ

Rozpoczęte w 1618 r. walki między Habsburgami a ich czeskimi poddanymi i wspierającymi ich siłami Unii Protestanckiej były początkiem długotrwałego konfliktu, który przeszedł do historii Europy jako **wojna trzydziestoletnia (1618–1648)**. Całe zmagania dzielą się na kilka faz, a pierwsza z nich jest nazywana okresem czesko-palatynackim (1618–1624). Początek wojny przyniósł Habsburgom porażki, a wojska siedmiogrodzkie obległy Wiedeń. Od klęski uratował ich polski król Zygmunt III Waza. Wysłał on na Węgry oddziały lisowczyków, którzy zmusili wojska Bethlena do odwrotu. Po odparciu tego ataku armia Ferdynanda II pod dowództwem **gen. Johana von Tilly'ego** uderzyła na Czechy. Siły czeskie zostały rozbite w **bitwie pod Białą Górą w 1620 r.**, a kraj poddano krwawym represjom. Cesarz odwołał wszystkie przywileje oraz swobody polityczne i religijne, a ok. 600 przywódców powstania zostało straconych. Majątki protestantów skonfiskowano i przekazano członkom rodów katolickich z Niemiec, Włoch i Hiszpanii. Cesarz zlikwidował także autonomię kraju, który odtąd stał się dziedziczną posiadłością jego rodu. W wyniku walk, represji i emigracji liczba ludności Czech spadła z 4 mln na początku stulecia do 1 mln w jego połowie.

Po pokonaniu Czechów wojska cesarskie w 1622 r. zajęły Palatynat Reński, a Fryderyk V został pozbawiony tytułu elektora. Do rangi tej Ferdynand II wyniósł swojego najwierniejszego sojusznika – księcia Bawarii Maksymiliana. Działania te sprawiły jednak, że pokonani protestanci uzyskali pomoc Holendrów, obawiających się wzrostu potęgi Habsburgów, oraz neutralnych dotąd książąt protestanckich Rzeszy.

DUŃSKI OKRES WOJNY (1624–1629)

W 1624 r. za namową Francji i Anglii pomocy protestantom niemieckim w walce z Habsburgami udzielił król duński Chrystian IV. Przyczyną zaangażowania się Duńczyków w wojnę była obawa przed marszem armii cesarskiej

Bitwa pod Białą Górą stała się dla Czechów symbolem klęski, która odcisnęła się dramatycznie na dalszych losach ich narodu. Po przegranej zostali poddani brutalnej rekatolizacji i uciskowi narodowemu. Pozbawieni elit, z czasem w znacznym stopniu ulegli germanizacji.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALBRECHT VON WALLENSTEIN (1583–1634)

Wybitny dowódca wojsk cesarskich z okresu wojny trzydziestoletniej. Był on czeskim szlachcicem i w historii tego kraju występuje częściej jako Albrecht Václav z Valdštejna. Jest uznawany – choć nie bez kontrowersji – za symbol zniemczonego Czecha. Walczył przeciwko czeskim powstańcom, a po bitwie pod Białą Górą z Fryderykiem V. Za swoje zasługi wojenne i wierność Habsburgom został mianowany księciem Frydlandu, otrzymując ogromny majątek. Z sukcesami walczył z Duńczykami na Pomorzu i z niderlandzkimi najemnikami na Śląsku. W 1630 r. został odsunięty od dowodzenia armią, jednak po sukcesach wojsk szwedzkich ponownie stanął na czele wojsk katolickich. Klęska pod Lützen w 1632 r. i rozmowy na własną rękę z protestantami w Niemczech spowodowały, że popadł w niełaskę u cesarza. W 1634 r. oskarżono go o zdradę, a sam cesarz odsunął go od dowodzenia armią. Wówczas Wallenstein zdecydował się na przejście na stronę Szwedów. Wierni cesarzowi oficerowie po odkryciu planów dowódcy pozbawili go życia.

na północ. Chrystian IV nie chciał także, aby Duńczyków ubiegli Szwedzi, oznaczałoby to bowiem osłabienie pozycji Danii w basenie Morza Bałtyckiego. Wkroczenie wojska duńskich do posiadłości Habsburgów rozpoczęło tzw. duński okres wojny trzydziestoletniej (1624–1629). Szybko okazało się jednak, że zaprawiona w walkach armia Habsburgów, dowodzona przez wybitnych wodzów **Albrechta von Wallensteina** [czyt.: fon wallensztajna] oraz Johana von Tilly'ego, góruje nad przeciwnikiem. Duńczycy zostali pokonani i w 1628 r. zdecydowali się na podjęcie rokowań pokojowych. Na mocy zawartego w 1629 r. pokoju w Lubece król duński zobowiązał się, że nie będzie ingerował w wewnętrzne sprawy Rzeszy. W zamian zezwolono mu na zatrzymanie wszystkich ziem, które posiadał przed wybuchem konfliktu.

Pokonanie Danii sprawiło, że cesarz poczuł się zwycięzcą i zdecydował się na zrobienie porządków w Rzeszy. W **1629 r.** wydał **edykt restytucyjny**, nakazujący zwrot wszystkich ziem kościelnych zsekularyzowanych po 1552 r. Wielu książąt niemieckich było temu przeciwnych. Jednocześnie niemieccy władcy katoliccy zażądali w 1630 r. redukcji wojsk cesarskich i zwolnienia Wallensteina, obawiali się bowiem, że cesarz, wykorzystując silną armię, będzie starał się wprowadzić rządy absolutne w Rzeszy.

SZWEDZKI OKRES WOJNY (1630–1635)

Sukcesami Habsburgów w 1629 r. zaniepokojeni byli także Francuzi. Przekonali oni luterańskich Szwedów do przystąpienia do wojny i wsparli ich finansowo. Dlatego król Gustaw II Adolf zdecydował się szybko na rozejm z Rzecząpospolitą (więcej zob. s. 251) i przerzucił w 1630 r. swoje wojska na obszar Rzeszy. W ten sposób rozpoczął się szwedzki okres wojny trzydziestoletniej (1630–1635). Szwedzi zajęli Pomorze Zachodnie i rozpoczęli marsz w głąb Rzeszy. Wycofujące się wojska cesarskie borykały się z problemami z zaopatrzeniem, dlatego zaatakowały Magdeburg. Miasto zostało kompletnie zniszczone, a okrucieństwo zdobywców wywołało oburzenie w Rzeszy i skłoniło neutralne dotąd państwa do wystąpienia przeciwko cesarzowi. Z wojny czasowo wycofała się również Bawaria, która zawarła sojusz z Francją. Po stronie Szwedów opowiedział się także elektor saski. Połączone wojska szwedzko-saskie rozbiły wojska Habsburgów w bitwie **pod Breitenfelden** [czyt.: brajtenfelden] w **1631 r.** W tej sytuacji cesarz ponownie powierzył dowództwo Wallensteinowi, który zgromadził nową armię i w listopadzie **1632 r.** doprowadził do wielkiej bitwy **pod Lützen** [czyt.: licen].

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZŁUPIENIE MAGDEBURGA W 1631 R.

W 1631 r. wycofujące się wojska cesarskie, którym brakowało zaopatrzenia, zaatakowały Magdeburg i dokonały rzezi jego mieszkańców. Informacje o zajściach w mieście po wkroczeniu tam zdobywców przekazał w swojej relacji szwedzki poseł Johan Adler Savius.

Jest rzeczą więcej niż pewną, że dn. 10 maja Magdeburg został wzięty szturmem przy pierwszym ataku i całe to wielkie miasto leży obecnie w popiołach [...]. *W fortecy było* [...] *niewiele więcej ponad 2000 ludzi, gdy wróg przed jej murami liczyć miał 24 000; przeto nie szczędził ludzi, lecz bezustannie dniem i nocą przypuszczał szturm po szturmie. Oblężeni natomiast, nie mając sił, które by ich zluzowały* [zmieniły], *musieli bezustannie dniem i nocą być na wałach, pełnić straż i walczyć* [...]. *Gdy więc nieprzyjaciel podsunął się pod wał, kazał chłopom z całej okolicy znosić chrust, którym wypełnił rów, przeważnie zresztą suchy, przebył go i wkopał się w wał, że kiedy rozpoczął się szturm generalny na całe miasto, jeźdźcy, jak powiadają, z rozwianymi proporcami wjechali przez rów na wały, a knechty [żołnierze] z innych stron wpadli do miasta, mordując, kogo spotkali, hańbiąc kobiety i dziewczęta, tyranizując młodych i starych, nie oszczędzając nikogo. Tak splądrowawszy całe miasto, ostatecznie je podpalili, że spłonęło do szczętu; ocalała jedynie katedra i kilka domów rybackich nad Łabą.* [...] *Najgorzej obszedł się nieprzyjaciel z pastorami; pomordowawszy ich we własnych ich bibliotekach, spalił ich następnie wraz z książkami* [...]. *Kroaci i Walończycy znęcali się w sposób okrutny* [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 240.

Oblężenie i zdobycie Magdeburga w maju 1631 r. było jednym z najbardziej okrutnych wydarzeń w dziejach wojny trzydziestoletniej. To protestanckie miasto zostało całkowicie zniszczone, a z 30 tys. mieszkańców przeżyło jedynie 5 tys.

▪ *obraz, Niderlandy, 1650 r.*

? 1. Opisz, w jaki sposób wojska cesarskie zdobyły protestancką twierdzę.

2. Wyjaśnij, dlaczego żołnierze cesarscy potraktowali mieszkańców Magdeburga w opisany w tekście sposób.

Zakończyła się ona zwycięstwem Szwedów, lecz w walce poległ król Gustaw II Adolf. Nowa władczyni Szwecji, królowa Krystyna, i jej doradcy kontynuowali politykę nieżyjącego monarchy. Jednak wojska szwedzkie, pozbawione genialnego wodza, zaczęły ponosić porażki. W **1634 r.** doszło do decydującej bitwy **pod Nordlingen**, która zakończyła się pogromem Szwedów. Ich hegemonię ostatecznie złamał pokój podpisany przez elektora saskiego i książęta Rzeszy z cesarzem w **Pradze w 1635 r.**

WOJNA TRZYDZIESTOLETNIA

?

1. Wymień najważniejsze państwa protestanckie i katolickie uczestniczące w wojnie trzydziestoletniej.
2. Wskaż kierunki działań wojsk szwedzkich i cesarskich w latach 30. XVII w.

FRANCUSKI OKRES WOJNY (1635–1648)

Znajdujące się w ciężkim położeniu w Rzeszy wojska szwedzkie w 1635 r. zostały uratowane przez Francję, która wypowiedziała wojnę Hiszpanii. W ten sposób rozpoczęła się ostatnia faza zmagań europejskich nazwana francuskim okresem wojny trzydziestoletniej (1635–1648) lub czasami także – ze względu na liczbę zaangażowanych w nią państw – wojną europejską. Walki francusko-habsburskie toczyły się w Hiszpanii, Niderlandach hiszpańskich oraz w Niemczech. Do koalicji antyhabsburskiej przystąpiły także Republika Zjednoczonych Prowincji (Holandia), Sabaudia, Wenecja, a od 1640 r. Siedmiogród.

ARMIE OKRESU WOJNY TRZYDZIESTOLETNIEJ

Na polach bitew Europy Zachodniej w XVII w. dominowała piechota złożona z posługujących się bronią palną muszkieterów oraz zapewniających im ochronę pikinierów. Nabijanie muszkietów trwało ok. 2–3 minut, dlatego – aby zagwarantować oddziałom ciągłość ognia podczas bitwy – stosowano tzw. kontrmarsz. Polegał on na tym, że żołnierzy ustawiano w 10- lub 12-szeregowym szyku. Pierwsza linia po oddaniu salwy wycofywała się pomiędzy szeregami muszkieterów na tyły oddziału, w tym czasie nabijając swoją broń, dzięki czemu po chwili była już gotowa do kolejnego strzału.

W okresie wojny trzydziestoletniej swój okres odrodzenia przeżywała także jazda. Jej oddziały wykorzystywały w walce broń palną (głównie pistolety), stosując karakol – odpowiednik kontrmarszu w piechocie. Jednak Gustaw Adolf, który podczas wojen zetknął się ze znakomitą polską jazdą, rozwijał także rajtarię, która wzorem Polaków atakowała również za pomocą broni białej.

Muszkieterzy walczyli za pomocą muszkietów lontowych, które dzięki udoskonaleniom były coraz bardziej szybkostrzelne i miały coraz większy zasięg.

? Jakiego typu broń zyskała największe znaczenie podczas wojny trzydziestoletniej?

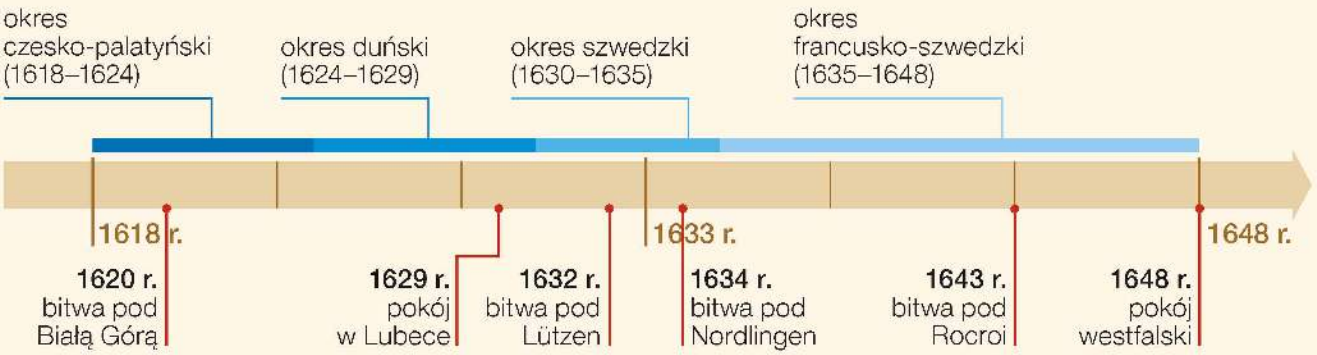
Rajtarzy byli kawalerzystami, a ich uzbrojenie składało się z dwóch pistoletów i rapieru. Ubierali się zwykle w skórzane kaftany, a ich jedynym opancerzeniem był hełm Pappenheimera, wzorowany na szyszaku polskiej husarii.

Krwawe walki w kolejnych latach nie przyniosły zdecydowanej przewagi żadnej ze stron. Jednak trudności wojsk cesarskich w zaopatrzeniu i nieudolność dowódców sprawiły, że w Rzeszy przewagę uzyskały wojska szwedzkie. Sukces odnieśli również Francuzi, którzy w 1643 r. rozbili Hiszpanów w bitwie **pod Rocroi** [czyt.: rokrła]. Kolejne klęski wojsk habsburskich w latach 1644 i 1645 skłoniły cesarza do rokowań pokojowych. Hiszpanie natomiast jeszcze przez następne kilkanaście lat (do 1659 r.) pozostawali w stanie wojny z Francją.

POKÓJ WESTFALSKI

Rokowania pokojowe między Francją i Szwecją a cesarstwem rozpoczęły się już w 1644 r. Toczono je w miastach położonych w niemieckiej Westfalii. Początkowo toczyły się wolno, jednak po kolejnych zwycięstwach wojsk francuskich nabrały tempa. Ostatecznie **pokój westfalski** podpisano **24 października 1648 r.** (osobno między Francją a książętami Rzeszy w **Münster** [czyt.: minster] oraz Szwecją a cesarstwem w **Osnabrück** [czyt.: onasbrik]). Oznaczał on kres dominacji

WALKI W EUROPIE W LATACH 1618–1648

? Jakie bitwy stoczono w szwedzkim okresie wojny trzydziestoletniej?

habsburskiej w Europie i wzrost roli Francji. Główne postanowienia traktatów były następujące:

- Francja otrzymała Dolną i Górną Alzację oraz biskupstwa Toul [czyt.: tul], Metz [czyt.: mec] i Verdun [czyt.: werdę] (na pograniczu Francji i Rzeszy).
- Szwecji oficjalnie nadano tzw. Pomorze Przednie (od Szczecina po Rugię).
- Saksonia dostała Łużyce (odebrane Królestwu Czech).
- Habsburgowie uznali także oficjalnie niepodległość Szwajcarii i Republiki Zjednoczonych Prowincji.
- Brandenburgia otrzymała drugą część Pomorza (z Kołobrzegiem).
- Przywrócono postanowienia pokoju augsburskiego z 1555 r. i zadecydowano, że jego zasady obejmą też wyznawców kalwinizmu.
- Protestantom oddano odebrane przez cesarza po 1624 r. majątki i przywileje.
- Poszczególnym księstwom niemieckim przyznano prawo prowadzenia odrębnej polityki zagranicznej bez zgody cesarza.

Dodatkowym ciosem dla Habsburgów było to, że król Francji jako właściciel przyznanych mu terytoriów mógł ingerować w wewnętrzne sprawy Rzeszy, osłabiając tym rolę cesarzy.

Zawarcie pokoju westfalskiego zakończyło główny okres wojen religijnych w Europie pomiędzy katolikami a protestantami. Jego postanowienia trwale ukształtowały mapę polityczną kontynentu i zapewniły władcom prawo decydowania o wyznaniu swoich poddanych.

▪ *obraz, Niderlandy, 1648 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wojna trzydziestoletnia na Śląsku

Walki podczas wojny trzydziestoletniej toczyły się także na należącym do Królestwa Czech Śląsku. Tamtejsza szlachta w 1619 r. stanęła po stronie czeskich powstańców, a po ich klęsce została upokorzona przez cesarza. Władca zmusił ją do przyjęcia haniebnego traktatu, w którym głoszono, że pokój i stabilizację zawdzięczają Habsburgom. Przez kolejne lata przez prowincję przetaczały się armie walczących stron, łupiąc jej mieszkańców. W pokoju westfalskim kilka punktów poświęcono sprawie śląskiej, m.in. uznając swobodę religijną we Wrocławiu i w księstwach legnickim, brzeskim i oleśnickim. Pozwolono też protestantom na budowę trzech tzw. Kościołów Pokoju w granicach podległych bezpośrednio cesarzowi (Świdnica, Jawor, Głogów). Wojna trzydziestoletnia spowodowała na Śląsku wielkie zniszczenia materialne oraz ludnościowe. W wyniku walk zginęła lub wyemigrowała ponad $^1/_3$ ludności prowincji.

? Jaki przebieg miała wojna trzydziestoletnia na Śląsku?

Ewangelicki Kościół Pokoju w Jaworze został wzniesiony z nietrwałych materiałów, takich jak drewno, słoma, glina i piasek. Takie były warunki cesarskie dotyczące budowy Kościołów Pokoju. Poza tym musiały być one zlokalizowane poza granicami miasta (ale nie dalej niż strzał z armaty od niego), nie mogły przypominać kościołów (m.in. pozbawiono je dzwonnic), a ich budowa musiała być ukończona w ciągu jednego roku na koszt protestantów.

▪ *fotografia współczesna, Jawor*

SKUTKI WOJNY

Trwająca 30 lat wojna przyczyniła się do ogromnych strat ludności oraz kryzysu gospodarczego, który dotknęło przede wszystkim terytorium państw niemieckich. W takich regionach Rzeszy, jak Pomorze, Meklemburgia i Palatynat, na niektórych terenach wymarło nawet do 90% mieszkańców. Ginęli przede wszystkim cywile, zabijani przez wojsko lub umierający w wyniku głodu i epidemii. Straty gospodarcze i demograficzne odrabiano przez całe dziesięciolecia, a na wschód od Łaby trwało to nawet 100 lat.

Polityczne korzyści odniosły Szwecja i Francja, które nie tylko zdobyły nowe ziemie, lecz także uzyskały wpływ na decyzje w sprawach niemieckich. Mimo że Habsburgowie przegrali wojnę i zostali pozbawieni samodzielnego wpływu na losy Rzeszy, to jednak umocnili swoją pozycję w swoich dziedzicznych od tej pory królestwach: w Czechach i na Węgrzech. Ponadto nieocenionym sukcesem dla Niemiec było zakończenie wojen religijnych.

ĆWICZENIA

1. Opisz sytuację religijną w Rzeszy przed wybuchem wojny trzydziestoletniej.
2. Przedstaw przyczyny wybuchu powstania czeskiego i jego klęski.
3. Omów kolejne etapy wojny trzydziestoletniej.
4. Przedstaw skutki wojny trzydziestoletniej dla Niemiec, Czech i Śląska.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maroń, *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław 2008.
L.E. Wolke, G. Larsson, N.E. Villstrand, *Wojna trzydziestoletnia. Europa i świat 1618–1648*, tłum. W. Łygaś, Warszawa 2010.

3 ABSOLUTYZM WE FRANCJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były przyczyny kryzysu monarchii stanowej na początku epoki nowożytnej?
2. Jak zakończyły się wojny religijne we Francji w XVI w.?

LUDWIK XIII I KARDYNAŁ RICHELIEU

W 1589 r. królem Francji został Henryk IV Burbon, który ustabilizował sytuację wewnętrzną po latach wojen domowych i wprowadził tolerancję religijną. Wzmocnił on także swoją władzę, likwidując feudalne pozostałości wszelkiej władzy lokalnej i wprowadzając na jej miejsce urzędy centralne. Odtąd każdą prowincję kontrolował podległy królowi intendent. Pomysłem na uzyskanie nowych dochodów stało się sprzedawanie urzędów. W ten sposób powstawała nowa grupa społeczna – szlachta urzędnicza. Henryk IV przestał też zwoływać **Stany Generalne**.

Następcą Henryka IV w 1610 r. został jego syn, 9-letni **Ludwik XIII**. Rzeczywistą władzę objęła jego matka, regentka Maria Medycejska, i związani z nią dworzanie. W czasie jej rządów doszło do kryzysu i osłabienia władzy królewskiej. Objawiało się to m.in. zwołaniem w latach 1614–1615 Stanów Generalnych oraz obraniem innego kierunku w polityce zagranicznej – regentka rozpoczęła współpracę z hiszpańskimi Habsburgami. W 1617 r. pełnię władzy przejął sam Ludwik XIII. Początkowo rządził samodzielnie, jednak sytuacja zmieniła się, gdy w 1624 r. pierwszym ministrem rady królewskiej został kardynał **Armand Jean du Plessis de Richelieu** [czyt.: ar**mą** żą di ple**s-i** risze**lie**]. Postawił on sobie za cel wzmocnienie władzy Burbonów i podniesienie autorytetu państwa na arenie międzynarodowej. Aby to osiągnąć, musiał pokonać dwie wielkie siły opozycyjne: hugenotów i arystokrację. Protestanci francuscy mieli liczne przywileje polityczne gwarantowane im przez Edykt nantejski. Richelieu ograniczył obszar ich wpływów, a w 1628 r. po wielu miesiącach oblężenia zdobył główną twierdzę hugenocką, La Rochelle [czyt.: la ro**szel**]. Hugenotom odebrano wówczas wszystkie twierdze, prawo do zgromadzeń

POSTAĆ HISTORYCZNA

ARMAND JEAN DU PLESSIS DE RICHELIEU (1585–1642)

Francuski kardynał i pierwszy minister za rządów Ludwika XIII. Pochodził ze średniozamożnej szlachty, a karierę zawdzięczał własnym zdolnościom. Na scenie politycznej pojawił się w 1614 r. jako deputowany kleru do Stanów Generalnych. Szybko stał się zaufanym doradcą Marii Medycejskiej. W 1616 r. został sekretarzem stanu do spraw wojny i polityki zagranicznej. Po przejęciu władzy przez Ludwika XIII zdobył zaufanie władcy, który w 1622 r. poparł nadanie mu godności kardynalskiej. W ciągu następnych kilku miesięcy Richelieu stał się najważniejszą osobą w państwie i w 1624 r. objął urząd pierwszego ministra. Dążył do przekształcenia Francji w monarchię absolutną. Po śmierci został uznany za wybitnego męża stanu oraz utalentowanego polityka, za życia był jednak postacią znienawidzoną. Uważano go za tyrana, który manipulował rządem i królem, choć w rzeczywistości władca doceniał zdolności kardynała.

WARTO WIEDZIEĆ

Zakaz pojedynków

Pojedynki w XVII w. uchodziły za coś naturalnego dla szlachty czy arystokracji francuskiej. Ich powodem mogło być wszystko, co rzekomo godziło w dobre imię i honor szlachcica. Były one jednak surowo zakazane (od 1566 r.). Uczestniczenie w nich groziło odebraniem dóbr i karą śmierci. I rzeczywiście z inicjatywy kardynała Richelieu takie kary wymierzano – nawet arystokratom. Poza tym ogromna liczba młodych szlachciców, którzy polegli lub zostali okaleczeni w pojedynkach, zatrważała rządzących, którzy woleli, by ci ginęli na polach bitew w obronie interesów własnego kraju.

? Do jakich tradycji nawiązywał zwyczaj pojedynków?

Pojedynki były tak powszechne w XVI i XVII w. we Francji, że przedstawiano je na wielu obrazach, na których często stanowiły jedynie tło dla innych scen lub widoków.

▪ *obraz, Francja, XVII w.*

i tworzenia własnych oddziałów zbrojnych. Zachowali jednak wolność wyznania, którą zapewnił im tzw. **edykt łaski** nadany w 1629 r.

Po pokonaniu hugenotów kardynał rozprawił się bezwzględnie ze spiskującą przeciwko władcy arystokracją, w tym także członkami rodziny królewskiej. Pierwszy minister działał zgodnie z dewizą polityczną, że wszystko – od władzy państwowej po działanie obywateli – musi być podporządkowane **racji stanu**, czyli interesowi państwa. Dążył do scentralizowania władzy z wykorzystaniem istniejącej administracji – nie tworzył zatem nowych instytucji, ale reformował dotąd istniejące. Dlatego nowe uprawnienia na prowincji – ustawodawcze, sądownicze, administracyjne i podatkowe – otrzymali intendenci. Jednocześnie zostali oni ściśle podporządkowani władzy centralnej, a ich stanowisk nie można było kupić. Kardynał odebrał realną władzę radzie królewskiej i przekazał rządowi złożonemu z ministrów. Znaczenie utraciły Stany Generalne oraz zgromadzenia lokalne poszczególnych prowincji, ograniczone zostały także uprawnienia samorządów miejskich.

Richelieu dużą wagę przywiązywał również do spraw gospodarczych. Ograniczał import i wspierał rodzimą produkcję oraz eksport, a także promował rozwój manufaktur i handlu. Jednocześnie rozwijał francuską flotę wojenną. Stworzył też kompanie do handlu z Indiami, Ameryką i Moskwą. Wszystkie te działania przynosiły zyski skarbowi królewskiemu. Rządy kardynała Richelieu oznaczały także powrót Francji do skutecznej polityki antyhabsburskiej. Stworzył on bowiem sprawnie działającą dyplomację oraz rozbudował armię.

RZĄDY KARDYNAŁA MAZARINA

W 1642 r. zmarł kardynał Richelieu, a rok później – pozostający w jego cieniu Ludwik XIII. Nowym władcą został syn zmarłego króla **Ludwik XIV**, który miał zaledwie 4 lata. W tej sytuacji rządy w jego imieniu sprawowali matka, Anna Austriaczka, oraz pierwszy minister, kardynał **Jules Mazarin** [czyt.: żil mazar**ę**] (właśc. Giulio Mazzarini, czyt.: dżuljo maccarini). Jednak zarówno odsunięta od władzy arystokracja, jak i pozbawieni przywilejów hugenoci oraz uciskani przez aparat państwowy chłopi i plebs miejski chcieli wykorzystać nową sytuację.

W latach 1643–1645 w różnych rejonach Francji wybuchały powstania chłopskie, spowodowane wprowadzeniem kolejnych podatków potrzebnych do sfinansowania wojny trzydziestoletniej. W 1648 r. przeciwko nakładaniu obciążeń wystąpił tym razem parlament paryski

(sąd rejestrujący wszystkie edykty królewskie). Podobnie jak kilka lat wcześniej w Anglii, jego przedstawiciele sformułowali program reform politycznych. Domagali się m.in. zatwierdzania nowych podatków przez parlament, zakazu aresztowań bez wyroków sądów, a także zniesienia urzędów intendentów. Gdy Mazarin podjął próbę rozprawienia się z parlamentem drogą siły, wystąpił przeciwko niemu lud Paryża. W ten sposób rozpoczął się bunt skierowany przeciwko rządom kardynała. Kręgi dworskie ironicznie określały te wydarzenia jako **frondę** (fr. 'proca'). Uznano bowiem, że wystąpienia ludności przeciwko prawowitej i nadanej – jak uważano – przez Boga władzy królewskiej podobne są do zachowania dzieci, które nieodpowiedzialnie i na oślep strzelają z procy.

Ostatecznie Mazarin postanowił spacyfikować Paryż siłą. Gdy jego wojska otoczyły stolicę, w kraju wybuchła wojna domowa zakończona w 1649 r. kapitulacją tzw. **frondy parlamentarnej**. Nie oznaczało to jednak końca kryzysu. Nowy bunt, nazwany **frondą książąt**, wznieciła bowiem arystokracja. Ponownie doszło do walk, w których arystokraci ponieśli całkowitą klęskę. Paradoksalnie fronda była korzystna dla Mazarina, gdyż mieszczaństwo i średnia szlachta z ulgą przyjęły przywrócenie silnej władzy królewskiej. Warstwy te uznały, że absolutyzm jest najlepszą ochroną ich interesów.

Pozytywny był także bilans polityki zagranicznej prowadzonej przez Mazarina. Świadczy o tym m.in. zwycięstwo w wojnie z Hiszpanią i podpisanie pokoju pirenejskiego w 1659 r., na mocy którego Francja uzyskała część południowych Niderlandów i północnej Katalonii.

WŁADZA ABSOLUTNA LUDWIKA XIV

Po śmierci Mazarina w 1661 r. rządy w królestwie przejął 22-letni Ludwik XIV. Król nie zamierzał już dzielić się władzą z nikim. Dlatego konsekwentnie dążył do ograniczenia roli arystokracji w polityce. W tym celu wybudował w **Wersalu** pod Paryżem olbrzymi pałac, w którym zgromadził wokół siebie wszystkich przywódców rodów arystokratycznych, a następnie podporządkował ich sobie, umiejętnie rozdając urzędy i majątki (dlatego ten obiekt nazywano **„złotą klatką"**).

Bitwa na Wydmach była ostatnią bitwą stoczoną podczas wojny francusko-hiszpańskiej. Połączone siły francusko-angielskie pokonały w niej armię hiszpańskiego namiestnika Niderlandów, po czym zdobyły port w Dunkierce.

▪ *obraz, Francja, XVII w.*

W rządzeniu państwem królowi pomagali wybitni politycy, jednak żaden z nich nie uzyskał takiego znaczenia jak Richelieu i Mazarin. Główne decyzje państwowe podejmowała **Wysoka Rada** (zwana też Radą Stanu), w której skład wchodziło siedmiu ministrów, a przewodniczył jej sam król. Zajmowali się oni sprawami polityki zagranicznej i najważniejszymi kwestiami wewnętrznymi. Inne instytucje centralne: Rada Finansów (zajmująca się podatkami), Rada Depesz (administrująca państwem) oraz Rada Prywatna (sądownicza), miały charakter ministerstw podległych królowi. Na prowincjach władcę reprezentowało ok. 30 intendentów, bogatych ludzi z wykształceniem prawniczym wspomaganych przez sekretarzy i adwokatów. Stanowiska w administracji państwowej sprawowała bezwzględnie posłuszna monarsze tzw. szlachta urzędnicza. Jej przedstawicielami byli najczęściej bogaci mieszczanie, którzy za dochody z piastowanych urzędów kupowali tytuły szlacheckie. Z urzędów centralnych usunięta została natomiast całkowicie arystokracja. Władca pozbawił także znaczenia dawne urzędy koronne, a piastujące je osoby pełniły już tylko funkcję reprezentacyjną.

WERSAL – SIEDZIBA KRÓLA SŁOŃCE

W pałacu w Wersalu architektura, sztuka, technika, moda i kuchnia świadczyły o potędze króla i świetności Francji. Dwór liczył 10 tys. osób, spośród których tylko najwyżsi rangą arystokraci mieszkali w rezydencji na stałe. Panowały tam ściślejsze niż na innych europejskich dworach zasady określające sposób zachowania się i ubiór na każdą okazję. Ci, którzy przestrzegali etykiety i byli stale do dyspozycji króla, mogli liczyć na jego przychylność i zaszczytne stanowisko.

Plan dnia Króla Słońce

Ludwik XIV był bardzo pracowity i każdy dzień miał zaplanowany co do minuty. Codzienne czynności króla zostały podniesione do rangi rytuałów, które odbywały się na oczach tłumu dworzan – niczym przedstawienie odgrywane w barokowej scenerii pałacu.

8.30 – ceremonia wstawania z łoża w królewskiej sypialni 1 w obecności ok. stu najbardziej zaufanych osób

10.00 – przejście przez Galerię Zwierciadlaną 2 i oficjalne komnaty 3 do kaplicy 4 na mszę

11.00 – spotkanie z ministrami w sali obrad 5

13.00 – obiad w sypialni 1, spożywany samotnie lub w towarzystwie zaproszonych osób

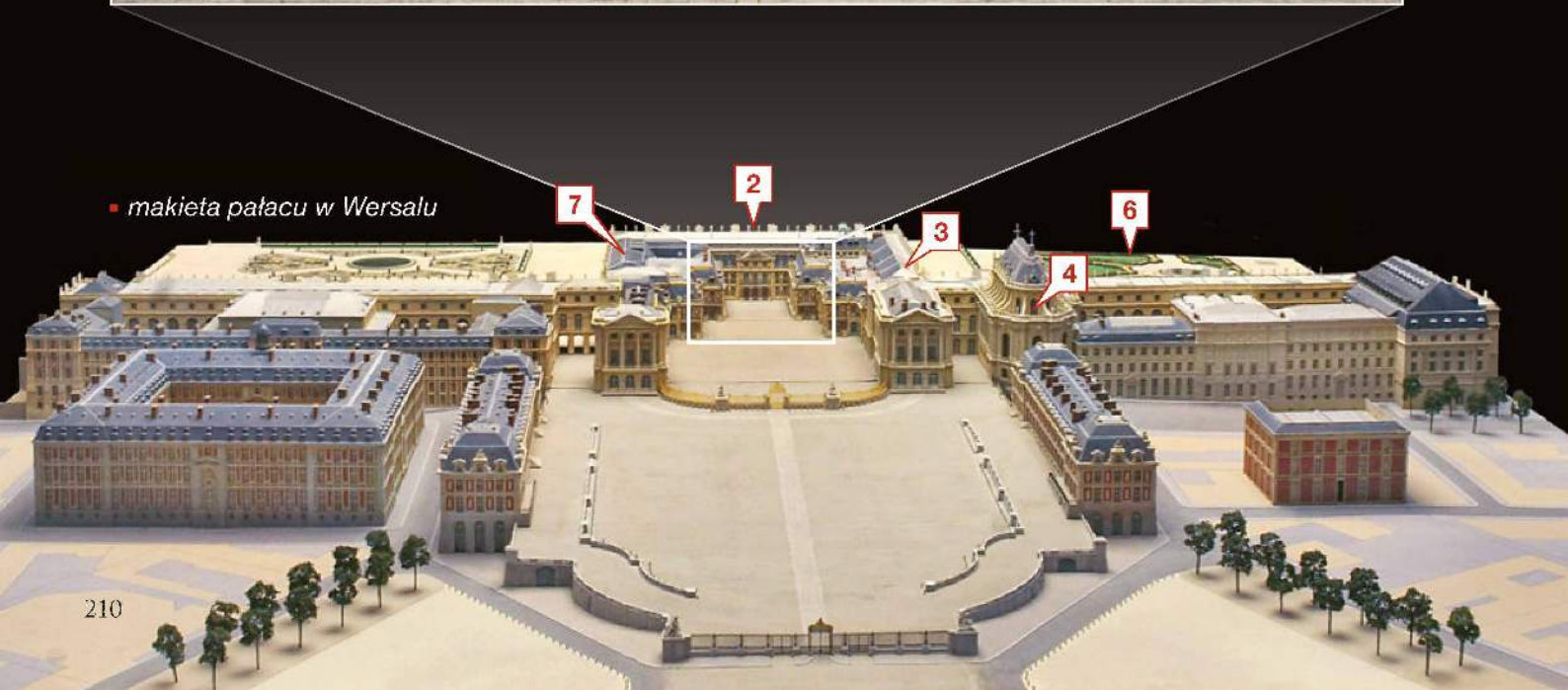
14.00 – spacer po ogrodzie 6 w gronie dam dworu lub polowanie w lesie

18.00 – podpisywanie dokumentów państwowych

22.00 – uroczysta publiczna kolacja z rodziną w apartamencie królowej 7

23.00 – ceremonia kładzenia się spać

• *makieta pałacu w Wersalu*

W **Galerii Zwierciadlanej** gromadzili się rano dworzanie, którzy nie byli na tyle uprzywilejowani, aby uczestniczyć w ceremonii wstawania z łoża. Mogli wtedy zobaczyć króla zmierzającego na mszę i spróbować z nim porozmawiać.

- *fotografia współczesna, Wersal*

Ubiory obowiązujące w Wersalu miały za zadanie olśniewać, były więc bardzo strojne i kosztowne. Na dworze Ludwika XIV wyznaczano nowe trendy w modzie. Król spopularyzował bujne peruki, czerwone obcasy i surduty (szustokory) do kolan. Damy nosiły suknie z gorsetami odsłaniające ramiona.

Fontanny w ogrodach Wersalu stanowiły cud ówczesnej inżynierii. Wodę doprowadzano do nich z Sekwany, odległej o 10 km.

- *fontanna, Wersal, XVII w.*

?

1. Wyjaśnij, jakie przesłanie propagandowe niosły pałac i dwór w Wersalu.
2. Opisz, w jaki sposób Ludwik XIV sprawował kontrolę nad swoim dworem.
3. Zastanów się, jaki był cel stworzenia rytuału z codziennych zajęć Ludwika XIV.

WARTO WIEDZIEĆ

„Złota klatka" francuskiej arystokracji

W swojej rezydencji w Wersalu Ludwik XIV „gościł" kwiat francuskiej arystokracji – potencjalnych przeciwników silnej władzy królewskiej. Dlatego Wersal często był nazywany „złotą klatką", w której rola arystokracji została sprowadzona do zaszczytnej, ale z punktu widzenia sprawowania władzy mało istotnej. Dworzanie poświęcali swój czas głównie balom i knuciu intryg oraz donoszeniu na siebie nawzajem, aby przypodobać się władcy. Jednak życie dworskie z Wersalu i jego elementy – moda, elegancja, styl bycia i maniery oraz produkty luksusowe – zaczęły być naśladowane w całej Europie. Pałac nosił również miano baśniowego „pałacu słońca", a sam król – Króla Słońce.

? Dlaczego Wersal stanowił „złotą klatkę" dla francuskiej arystokracji?

Ludwik XIV wraz ze swoim dworem podczas święcenia jednego z pomników w ogrodach Wersalu. Tego typu spotkania stanowiły główne zajęcie przebywającej tam arystokracji.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

System zależności politycznej urzędów od Ludwika XIV najlepiej wyrażał się w wypowiedzianych przez niego przed parlamentem paryskim słowach: *Państwo to ja*. Król nie podlegał żadnej kontroli – tworzył prawo i stał ponad nim. Likwidował opozycję za pomocą policji, a inwigilacja i możliwość aresztowania każdego bez wyroku sądowego pozwoliły mu pozbyć się wszelkich spisków i buntów.

Ludwik XIV nie ustrzegł się jednak także błędów. W pierwszych latach opierał się na dawnych współpracownikach kardynała Mazarina. Z czasem część z nich umarła lub popadła w niełaskę. W ich miejsce król nie potrafił już znaleźć tak wybitnych ministrów. Ponadto częste zmiany urzędników spowodowały, że swoją sprawność utraciła także częściowo administracja. Do tego w 1685 r. król, będąc

WARUNKI RZĄDÓW ABSOLUTNYCH

Silna władza królewska była uwarunkowana wieloma czynnikami i bez ich istnienia nie mogłaby powstać. Podstawą do stworzenia absolutyzmu było:

- zjednoczone pod względem terytorialnym państwo i poczucie więzi jego obywateli za sprawą m.in. tradycji historycznej, kultury i wspólnoty interesów;
- władza królewska oparta na jednej grupie społecznej, najlepiej na średniej szlachcie czy mieszczaństwie, która byłaby przeciwwagą dla niechętnej wzmocnieniu władzy królewskiej arystokracji;
- rozbudowa administracji, za której pośrednictwem można skutecznie rządzić i jednocześnie ograniczyć funkcjonujący system zależności feudalnej;
- ograniczenie roli parlamentu jako politycznego przedstawicielstwa stanowego;
- ułożenie relacji z Kościołem, najlepiej poprzez podporządkowanie go władzy świeckiej;
- korzystna sytuacja gospodarcza kraju, która była gwarancją w ściąganiu podatków koniecznych na opłacenie administracji, utrzymanie armii i prowadzenie aktywnej polityki zagranicznej.

? Jakie warunki musiały zaistnieć, aby mogła powstać władza absolutna?

TEKST ŹRÓDŁOWY

OSOBISTE RZĄDY LUDWIKA XIV

Po objęciu władzy Ludwik XIV wszystkie najważniejsze decyzje podejmował samodzielnie, a ministrowie mieli jedynie głos doradczy. Było to zgodne z wyznawanymi przez króla zasadami, które opisał w swoim pamiętniku dworzanin władcy, Louis de Saint-Simon [czyt.: lłi de są-s-i**mą**].

Od chwili objęcia rządów po śmierci kardynała Mazariniego przestrzegał Ludwik XIV przez całe życie dwóch zasad. Jedna z nich była wyśmienita, a polegała na tym, by nie mieć nadal nigdy pierwszego ministra i nie dopuszczać do swej Rady żadnego kardynała, biskupa ani prałata [...]. *Druga, daleka od tej trafności, zasadzała się na tym, że umieszczał w Radzie jedynie ludzi miernego stanu* [...], *którzy całe swe znaczenie zawdzięczaliby jedynie swemu stanowisku sekretarza stanu, generalnego kontrolera finansów lub ministra, których mógłby traktować i usuwać, jak i kiedy mu się podoba, a którzy sami przez się nie będąc niczym, spadliby powrotem w nicość, z której ich wyciągnął.* [...] *Poza tą polityką trzymania magnatów z dala od Rady uprawiał jeszcze inną, dążąc do tego, by ich poniżyć, upodlić, zawstydzić* [...]. *Zresztą, każda egzystencja niezawisła od niego dzięki urodzeniu, godnościom, uznanej zasłudze, w szczególności zdolnościom i wiedzy, nade wszystko zaś – sile uczucia i charakteru: wszystko to było dlań nie do zniesienia, nie wyłączając talentów jego generałów i ministrów, po śmierci których doznawał zawsze uczucia takiej ulgi, że nie mógł się powstrzymać od* [...] *wypowiadania tego na zewnątrz.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 324–325.

? **1.** Wyjaśnij, dlaczego Ludwik XIV przestrzegał opisanych powyżej zasad.

2. Przedstaw, w jaki sposób król zapewniał sobie wierność ministrów i doradców.

gorliwym katolikiem, zniósł Edykt nantejski, co zmusiło wielu hugenotów, którzy nie chcieli przejść na katolicyzm, do opuszczenia kraju. Z Francji wyemigrowało wówczas kilkaset tysięcy osób. Wśród nich znajdowała się elita ekonomiczna państwa, dlatego ich wyjazd wywarł negatywny wpływ na gospodarkę kraju.

ROZWÓJ GOSPODARCZY

Utrzymanie dworu i wielkiej armii oraz prowadzenie skutecznej polityki zagranicznej wymagały sporych nakładów finansowych. Potrzeba było szukać innych źródeł pieniędzy niż podatki, gdyż wprowadzenie nowych obciążeń groziło wystąpieniami społecznymi. Zadania poprawy sytuacji finansowej państwa podjął się **Jean-Baptiste Colbert** [czyt.: żą ba**tist** kol**ber**], od 1665 r. generalny kontroler finansów. Był on zwolennikiem merkantylizmu i na wzór angielski uważał, że dochody państwa można zwiększyć przez rozwój produkcji przemysłowej. Dlatego wspierał rozwój państwowych i prywatnych manufaktur produkujących towary na potrzeby rynku wewnętrznego oraz na eksport. Jednocześnie ograniczył import za sprawą wysokich ceł, zwłaszcza na towary luksusowe, które można było produkować we Francji. Do kraju sprowadzano jedynie surowce potrzebne dla francuskiego przemysłu (m.in. drewno) i maszyny. Colbert zakazał także wysyłania zboża za granicę, aby nie dochodziło do dużych podwyżek cen chleba. Niskie ceny chleba prowadziły do obniżenia kosztów płac robotników i tym samym cen wytwarzanych przez nich towarów. Dzięki temu na rynkach zagranicznych towary francuskie mogły być tańsze.

Ponadto dla wsparcia eksportu francuskiego Colbert założył kompanie handlowe, m.in. lewantyńską, wschodnioindyjską i zachodnioindyjską. Rozbudował także francuską flotę wojenną i handlową, co pozwoliło na rozpoczęcie ekspansji zamorskiej. Za panowania Ludwika XIV Francuzi zajęli m.in. Pondicherry [czyt.: pondiczeri] w Indiach i Madagaskar oraz założyli kolonię w Luizjanie nad rzeką Missisipi.

Oprócz wzmacniania eksportu Colbert podejmował również działania zmierzające do ożywienia rynku wewnętrznego, znosząc m.in. cła wewnętrzne. Rozpoczął także inwestycje w poprawę stanu dróg lądowych i szlaków wodnych, m.in. zainicjował trwającą w latach 1666–1681 budowę Kanału Południowego, który łączył Atlantyk z Morzem Śródziemnym. Od nazwiska Colberta gospodarcza polityka Francji w drugiej połowie XVII w. jest często nazywana **kolbertyzmem**. Nie przyniosła ona jednak efektów we wszystkich sferach. Dochody państwa nie były inwestowane, ale przeznaczane na kosztowne wojny Ludwika XIV. Z kolei działania mające na celu ochronę handlu i przemysłu doprowadziły ostatecznie do wojen celnych z Anglią i Holandią.

POLITYKA ZAGRANICZNA

Druga połowa XVII w. to okres francuskiej dominacji w Europie i agresywnej polityki Ludwika XIV. Planował on przede wszystkim opanować zachodnie obszary Rzeszy, należące do Hiszpanii Niderlandy Południowe i Holandię. Dążył także do przejęcia samej Hiszpanii wraz z jej posiadłościami zamorskimi, zgłaszając pretensje swojej dynastii, Burbonów, do sukcesji tronu. Francja udzielała również wsparcia Stuartom walczącym o tron angielski (więcej zob. s. 194).

Żoną Ludwika XIV została córka władcy Hiszpanii, Maria Teresa. Pozwoliło to na wysuwanie roszczeń terytorialnych przez Francję wobec Hiszpanii. W 1667 r. doszło do wybuchu tzw. **wojny dewolucyjnej**, w której Francuzi domagali się Niderlandów Południowych należnych zgodnie z sukcesją Marii Teresie. Konflikt trwał tylko do **1668 r.** i, wobec groźby pomocy Hiszpanii ze strony Anglii, Holandii i Szwecji, zakończył się **pokojem w Akwizgranie**. Francuzi uzyskali tylko część Niderlandów Hiszpańskich z miastem Lille [czyt.: lil].

Wkrótce Francja rozpoczęła nowy konflikt ze swoim dawnym sojusznikiem – Republiką Zjednoczonych Prowincji. Holendrzy czuli się zagrożeni zdobyczami francuskimi w Niderlandach i nie zgadzali się na nałożony na nich zakaz handlu we Francji. Francuzi chcieli zaś wyeliminować holenderskich kupców jako konkurencję dla swoich. Ludwik XIV zawarł sojusz z Anglią oraz Szwecją i przy nieformalnym wsparciu cesarstwa w **1672 r.** zaatakował Holendrów. Jednak sukcesy Francuzów spowodowały powstanie wrogiej im koalicji na czele z Holandią, Habsburgami, Brandenburgią i Danią. Po podpisaniu w 1674 r. odrębnego pokoju z Holendrami przez Anglików Francja musiała prowadzić wojnę sama, ale dzięki potężnej armii udało jej się odnieść wiele sukcesów. Mimo to wyczerpanie wojną sprawiło, że rozpoczęto rozmowy pokojowe. Traktat kończący wojny Francji z koalicją podpisano **w Nijmegen** [czyt.: neimechen] w **1678 r.** z Holandią i Hiszpanią, a w **1679 r.** – z cesarstwem.

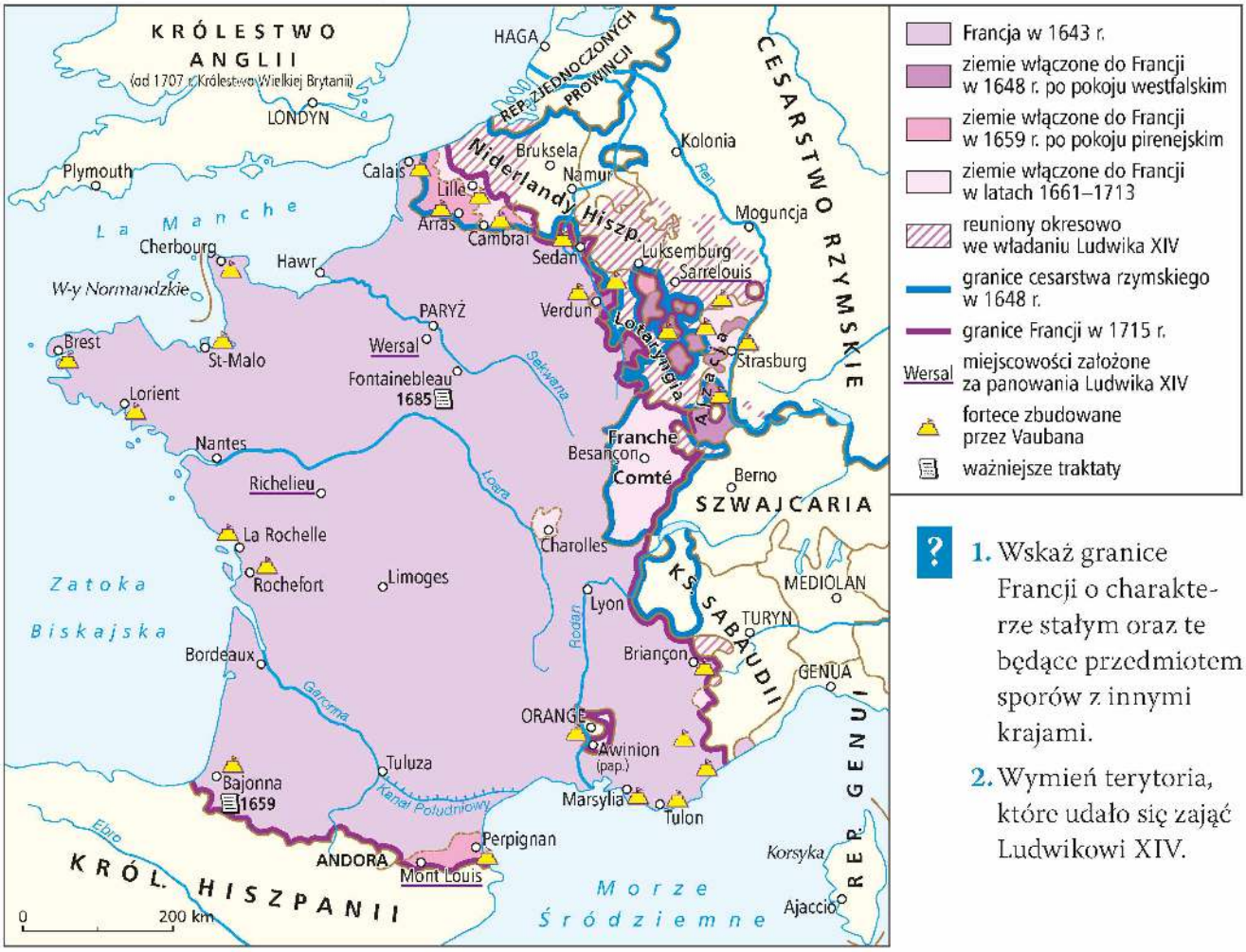
W latach 80. XVII w. Francja prowadziła politykę reunionów (fr. *réunion*, czyt.: rejunią – 'ponowne zjednoczenie') przyłączania do swojego terytorium pogranicznych ziem, głównie części Rzeszy Niemieckiej, na podstawie orzeczeń trybunałów francuskich. Małe

Ludwik XIV na czele swojej armii przekracza Ren w miejscowości Lobith [czyt.: lobit] podczas ataku na Republikę Zjednoczonych Prowincji w 1672 r.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

FRANCJA W DRUGIEJ POŁOWIE XVII W.

?

1. Wskaż granice Francji o charakterze stałym oraz te będące przedmiotem sporów z innymi krajami.
2. Wymień terytoria, które udało się zająć Ludwikowi XIV.

państwa niemieckie bez oporu poddawały się tym działaniom. Do odnowienia wojny z Francją dążył jedynie namiestnik holenderski Wilhelm III Orański (od 1689 r. król Anglii). W 1686 r. udało mu się stworzyć antyfrancuską koalicję, która od miejsca zawarcia sojuszu została nazwana **Ligą Augsburską**. Francja uprzedziła przeciwników i w 1687 r. pierwsza zaatakowała państwa niemieckie. Od 1689 r. Francja musiała toczyć wojnę ze wszystkimi swoimi sąsiadami (oprócz Szwajcarii). Ostatecznie wojnę zakończył **traktat pokojowy w Rijswijk** [czyt.: rejszwejg] (1697 r.). Ludwik XIV zgodził się w nim na znaczne ustępstwa. Uznał Wilhelma III Orańskiego za króla Anglii i zrezygnował z pomocy dla Jakuba II. Ponadto zrzekł się Lotaryngii i Luksemburga oraz podpisał z Holendrami bardzo korzystny dla nich traktat handlowy.

ĆWICZENIA

1. Opisz proces kształtowania się władzy absolutnej we Francji.
2. Przedstaw rolę kardynałów Richelieu i Mazarina w dziejach Francji.
3. Wymień grupy społeczne we Francji zainteresowane wprowadzeniem absolutyzmu i jemu przeciwne. Scharakteryzuj przyczyny takich postaw.
4. Omów politykę zagraniczną Ludwika XIV.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baszkiewicz, *Richelieu*, Warszawa 1984.
M. Hryniewicz, *Na dworze Króla-Słońce*, Warszawa 1990.
W.S. Magdziarz, *Ludwik XIV*, Wrocław 2004.

4 ZMIANY POLITYCZNE W EUROPIE W XVII W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa miały status europejskich mocarstw na początku XVII w.?
2. Jakie zmiany polityczne w Europie przyniosła wojna trzydziestoletnia?

UPADEK POTĘGI HISZPANII

W XVI w. Hiszpania była światowym mocarstwem, jednak pod koniec tego stulecia nastąpił zmierzch jej potęgi. W rządzonym przez Habsburgów państwie pojawiły się problemy gospodarcze spowodowane uzależnieniem od towarów importowanych z kolonii. Ponadto widoczne stały się zacofanie techniczne oraz narastające konflikty społeczne. Kraj nawiedziły także liczne epidemie. Nastąpił kryzys w rolnictwie i handlu wewnętrznym, związany z upadkiem drobnej własności ziemskiej i przejmowaniem ziemi przez najmożniejsze rody szlacheckie. Zanikała w ten sposób warstwa średniej szlachty, która dotąd napędzała rozwój gospodarczy. Z kolei najbogatsi mieszczanie zaczęli kupować tytuły szlacheckie, co zwalniało ich z płacenia podatków, uszczuplając dochody państwa. Ponadto rozbudowany system podatkowy hamował jakiekolwiek inicjatywy ekonomiczne.

Klęska Wielkiej Armady w 1588 r. pokazała słabość potęgi Hiszpanii, lecz jej władcy nadal kontynuowali niezwykle kosztowną politykę

WARTO WIEDZIEĆ

Wypędzenie morysków

Moryskami (hiszp. *morsico* – 'mały Maur') nazywano muzułmańską ludność Hiszpanii, która po zwycięstwie rekonkwisty przyjęła chrześcijaństwo. Mimo zmiany wiary moryskowie byli traktowani przez Hiszpanów z nieufnością. Ich prześladowania rozpoczął Filip II, który w 1566 r. zabronił im posługiwania się językiem arabskim oraz nakazał rezygnację z tradycyjnych ubiorów i obyczajów. W 1568 r. wybuchło powstanie morysków. Ostatecznie Hiszpanie pokonali powstańców i przesiedlili część z nich. Jednak armia i kler domagały się ostatecznej rozprawy z przegranymi. Pod ich wpływem na początku XVII w. Filip II wydał edykt nakazujący moryskom opuścić początkowo region Walencji, a potem także Aragonię i Katalonię. Szacuje się, że 8-milionowy kraj opuściło wówczas ok. 300 tys. ludzi. Większość z nich osiedliła się w Afryce Północnej. Nagły ubytek tak dużej liczby mieszkańców przyczynił się do pogorszenia sytuacji gospodarczej kraju. Wcześniej, pod koniec XV w., podobnie postąpiono w Hiszpanii z tamtejszymi Żydami, nazywanymi Sefardyjczykami.

Wygnanie morysków z Walencji, gdzie stanowili oni blisko połowę wszystkich hiszpańskich muzułmanów, odbiło się szczególnie niekorzystnie na sytuacji gospodarczej tego regionu.

▪ *obraz, Hiszpania, XVII w.*

? Poszukaj informacji na temat innej grupy etnicznej, która u schyłku średniowiecza została wypędzona z Hiszpanii.

mocarstwową. W pierwszej połowie XVII w. coraz częściej w imieniu królów rządzili ich pierwsi ministrowie. Prowadzili oni niepopularną politykę wewnętrzną i narażali Hiszpanię na wydatki związane z wojnami europejskimi. W okresie panowania Filipa IV taką funkcję sprawował **Gaspar de Guzmán** [czyt.: gas**par** de guz**man**]. Początkowo bezskutecznie próbował on wprowadzić w kraju reformy, a później zaangażował Hiszpanię w wojnę trzydziestoletnią po stronie cesarza. Wiązało się to z olbrzymimi kosztami utrzymania armii.

Klęski poniesione w walkach z Francuzami oraz wysokie podatki potrzebne do sfinansowania wojny pogorszyły i tak już zły stan gospodarki państwa. Doprowadziło to do konfliktów społecznych i etnicznych w Hiszpanii. Szczególnie katastrofalny okazał się **rok 1640**, który uznaje się za moment ostatecznego końca potęgi Hiszpanii. Wówczas do Sewilli z kolonii nie przybył ani jeden okręt z ładunkiem szlachetnych metali. W tym roku wybuchły także wielkie powstania w Katalonii i Portugalii. Pierwsze z nich udało się stłumić w 1652 r., natomiast drugie doprowadziło do niepodległości Portugalii uznanej przez Hiszpanię po długiej wojnie w 1668 r.

W drugiej połowie XVII w. osłabiona konfliktami wewnętrznymi Hiszpania poniosła również klęskę w wojnach z Francją. Spowodowało to utratę części Katalonii i Niderlandów Południowych, a w 1678 r. przejęcie przez Francję należącego do Habsburgów hiszpańskich regionu Franche-Comté (zachodnia Burgundia).

POLITYKA OBRONNA HOLANDII

Jednocześnie w drugiej połowie XVII w. rywalizacja handlowa oraz kolonialna doprowadziły do wybuchu walk pomiędzy Zjednoczonymi Prowincjami i Anglią. Kolejne wojny, toczone głównie przez siły morskie, przerywane okresami pokoju, przyniosły sukcesy Holendrom, którzy utrzymali swoją główną pozycję na morzach.

- **I wojna holendersko-angielska** (1652–1654) wybuchła z powodu uchwalenia przez Cromwella Aktu nawigacyjnego. Anglikom udało się zablokować siły przeciwnika w portach i zmusić do rozmów pokojowych. Na mocy zawartego porozumienia Holendrzy zobowiązali się do respektowania aktu i wypłacenia odszkodowań angielskim kupcom.

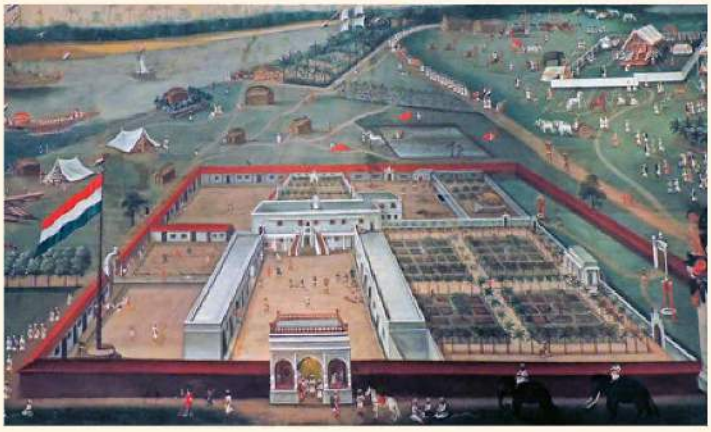

Holenderski okręt flagowy Siedem Prowincji [1] podczas bitwy czterodniowej, do której doszło w dniach 11–16 czerwca 1666 r. z flotą angielską. Zakończyła się ona zwycięstwem Holendrów, którzy rozgromili siły przeciwnika. Dowódcą floty Zjednoczonych Prowincji w czasie tego starcia był Michiel de Ruyter [czyt.: michjel de rajter], uznawany za jednego z najznakomitszych admirałów w dziejach.

▪ *obraz, Niderlandy, ok. 1670 r.*

HANDEL I POLITYKA

Przyczynami wielu konfliktów w czasach nowożytnych były działania państw europejskich zmierzające do zdobycia jak największego udziału w handlu europejskim i światowym. Ogromne zyski przynosiły zwłaszcza przywożone z Nowego Świata szlachetne kruszce. Dlatego każde państwo silnie wpływało na działalność handlową, stosując **protekcjonizm**. Nawet w Holandii, stanowiącej centrum światowego handlu, wprowadzono wiele monopolów i ograniczeń, które miały na celu utrzymanie przewagi holenderskiej nad innymi państwami. Często te same osoby zarządzały kompaniami handlowymi i odgrywały pierwszorzędną rolę w polityce danego kraju, co sprawiało, że protekcjonizm handlowy był wyznacznikiem polityki. Realizowane w praktyce założenia merkantylizmu miały przyczynić się do bogacenia się kupców z danego kraju, a wraz z nimi – całego państwa, i tym samym do ograniczenia korzyści zagranicznych kontrahentów. Tego typu obostrzenia w handlu międzynarodowym wywoływały niekiedy konflikty zbrojne. Coraz częściej jednak ustalenia handlowe między państwami regulowano na zasadzie traktatów dwustronnych. Anglicy takie umowy podpisali w latach 1654–1656 z Portugalią, Danią, Holandią, Francją i Szwecją.

Faktoria holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej w miejscowości Hooghly [czyt.: hołhli] w Bengalu.
▪ *obraz, Niderlandy, 1665 r.*

? Jakie nowożytne konflikty wybuchły z powodu zaostrzenia przepisów handlowych?

- **II wojna holendersko-angielska** (1665–1666) wybuchła w koloniach i przeniosła się do Europy. W walkach Holendrzy odnieśli spektakularny sukces, zatapiając część floty angielskiej na Tamizie. Dzięki temu zwycięstwu zawarli w **1667 r. w Bredzie** korzystny pokój, gdyż Anglicy musieli dokonać kilku ustępstw w Akcie nawigacyjnym na rzecz Holandii. Holendrzy uzyskali także Surinam, oddając jednak Anglikom Nową Holandię, kolonię w Ameryce Północnej.
- **III wojna holendersko-angielska** (1672–1674) wybuchła, gdy Anglicy sprzymierzyli się z Francuzami, którzy zaatakowali Holendrów na lądzie. Ich flota ponownie jednak poniosła klęskę. Pokój zawarto w 1674 r., a Anglicy zmienili front i wsparli Holendrów w walce z Francuzami, których uznano za większe zagrożenie. Jednocześnie zmagając się z Anglikami od 1672 r., Holendrzy walczyli też z Francuzami. Walki trwały aż do **1678 r.**, gdy zawarto **pokój w Nijmegen**. Na jego mocy Holendrzy nie stracili żadnej ze swoich posiadłości, a w dodatku uregulowali kwestie handlowe z Francją.

Pozycja Republiki Zjednoczonych Prowincji dodatkowo wzrosła, gdy jej namiestnik Wilhelm III Orański otrzymał w 1689 r. koronę angielską. Na wieść, że podąża on do Anglii, Ludwik XIV zdecydowanie poparł obalonego Jakuba II i wypowiedział Holendrom wojnę. Tym razem za Holandią stanęła nie tylko Anglia, lecz także kraje niemieckie, Hiszpania i cesarstwo. Mimo pomocy sprzymierzeńców Holendrzy z trudem odparli ataki wojsk francuskich. Walki zakończyły się dopiero zawarciem traktatu w **Rijswijk** w 1697 r. Jego najważniejszym postanowieniem było utrzymanie uznanej przez Francję angielsko-holenderskiej unii personalnej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LUDWIK XIV O SYTUACJI POLITYCZNEJ W EUROPIE

Ludwik XIV dzięki korzystnemu układowi sił w Europie prowadził politykę podbojów. W swoich wspomnieniach tak charakteryzował sytuację polityczną na Starym Kontynencie.

W istocie rzeczy wszędzie panował spokój: żadnego niepokoju w królestwie ani żadnej obawy o prawdopodobieństwo takowego, który mógłby mi w czymś przeszkodzić czy przeciwstawić się mym planom. Z mymi sąsiadami zawarty został pokój, prawdopodobnie na tak długo, jak tego bym sam sobie życzył [...].

Hiszpania nie mogła podnieść się tak szybko po doznanych stratach: została nie tylko pozbawiona swych finansów, lecz straciła także zaufanie i była niezdolna do żadnego większego wysiłku, ani w sprawach finansowych, ani w sprawach ludzi, zajęta wojną z Portugalią, wojną, która okazała się dla mnie wygodna, ponieważ sytuację Hiszpanii uczyniła trudniejszą, i której większość grandów hiszpańskich [najwyższych arystokratów] *nie chciała kończyć.* [...]

Nie musiałem bać się niczego ze strony cesarza, który został wybrany tylko dlatego, że pochodził z austriackiego domu królewskiego i który był związany tysiącem sposobów układami kapitulacyjnymi z państwami wchodzącymi w skład cesarstwa, zaś sam nie mógł prawie nic przedsięwziąć. Elektorzy, którzy narzucili mu tak trudne warunki, nie mogąc mieć wątpliwości co do jego niechęci, żyli w stanie ciągłej podejrzliwości wobec niego. Część książąt cesarstwa była powiązana z moimi interesami.

Szwecja tylko ze mną mogła osiągnąć prawdziwe i trwałe korzyści: straciła właśnie wielkiego władcę i chodziło tylko o to, by utrzymała swe zdobycze w okresie niepełnoletności nowego króla.

Dania, osłabiona niedawną wojną, w czasie której była bliska poddania się, myślała tylko o pokoju i odpoczynku.

Anglia ledwie dyszała po przeżytych nieszczęściach i dążyła jedynie do umocnienia swych rządów za panowania przywróconego na tron króla, który zresztą skłaniał się ku Francji.

Cała polityka Holendrów i tych, którzy nimi rządzili, miała na celu tylko dwie sprawy: utrzymać handel i poniżyć ród orański; jakakolwiek wojna przeszkodziłaby jednemu i drugiemu, a główną pomocą dla nich była moja przyjaźń.

Źródło: J. Carpentier, F. Lebrun, *Historia Europy*, tłum. T. Szafrański, Warszawa 1994, s. 187.

? 1. Scharakteryzuj sytuację polityczną Europy na podstawie relacji Ludwika XIV.

2. Wskaż, które znaczące państwa europejskie w XVII w. Ludwik XIV pominął w swoim obrazie politycznym Europy. Wyjaśnij, jakie były tego przyczyny.

WZROST ZNACZENIA BRANDENBURGII

W 1618 r. władzę w Prusach Książęcych przejął Jan Zygmunt Hohenzollern, elektor i władca Brandenburgii. W ten sposób w wyniku unii personalnej doszło do powstania nowego państwa, obejmującego Brandenburgię i Prusy Książęce. Oba terytoria rozdzielało polskie Pomorze Gdańskie (Prusy Królewskie). Brandenburgia była częścią Rzeszy, natomiast Prusy Książęce w pierwszej połowie XVII w. stanowiły nadal lenno Rzeczypospolitej. Silną pozycję utrzymywała tam szlachta, która często korzystała ze wsparcia polskiego króla i występowała przeciwko własnym władcom dla zachowania swoich przywilejów.

Sytuacja państwa Hohenzollernów uległa zmianie za panowania **Fryderyka Wilhelma**, nazywanego Wielkim Elektorem. Wykorzystał on wojnę trzydziestoletnią i inne konflikty w basenie Morza Bałtyckiego do poszerzenia swojej władzy i zajęcia nowych terytoriów. W 1648 r. Brandenburgia, jako sojusznik Francji i Szwecji, uzyskała na mocy traktatu westfalskiego Pomorze Zachodnie z Kołobrzegiem. Ponadto w czasie najazdu Szwedów na Polskę, w 1657 r., doszło pomiędzy elektorem brandenburskim a władcą Polski do zawarcia

Fryderyk Wilhelm [1], z brandenburskiej linii Hohenzollernów, oraz jego żona, księżniczka Luiza Henrietta von Nassau [2]. Wielki Elektor panował w latach 1640–1688 i stworzył podwaliny pod mocarstwową pozycję państwa brandenbursko-pruskiego.

▪ *obraz, Niemcy, XVII w.*

traktatów welawsko-bydgoskich (więcej zob. s. 285), w których Fryderyk Wilhelm wymógł na polskim królu zrzeczenie się praw lennych do Prus Książęcych.

Wielki Elektor wzmocnił swoją pozycję również wewnątrz kraju. Liczne wojny potęgowały ciągłe zagrożenie państwa, dzięki czemu uzyskiwał on od stanów brandenburskich zgodę na pobieranie stałych podatków potrzebnych na utrzymanie armii. Nałożono je jednak tylko na mieszczan i chłopów, gdyż Fryderyk Wilhelm oparł swoją władzę absolutną na stanie szlacheckim. Grupę zarządzającą krajem oraz podstawę silnej pozycji monarchy stanowił korpus oficerski.

Na poprawę sytuacji ekonomicznej państwa Fryderyka Wilhelma wpłynęła także decyzja francuskiego króla o odwołaniu Edyktu nantejskiego. Francję opuściło wówczas wielu hugenotów, których Fryderyk Wilhelm zaprosił do swojego państwa i zapewnił im warunki do osiedlenia się i prowadzenia działalności gospodarczej. Spowodowało to w Brandenburgii dynamiczny rozwój handlu i rzemiosła, a także rozkwit kultury i nauki.

POTĘGA SZWECJI

Po odsunięciu od władzy Zygmunta III Wazy (więcej zob. s. 246) w 1604 r. królem Szwecji został jego stryj Karol Sudermański, koronowany jako **Karol IX**. Jego panowanie upłynęło pod znakiem wojen z Rzecząpospolitą o Inflanty, walk z Moskwą oraz najazdu duńskiego na Szwecję. Po śmierci króla w 1611 r. tron przejął jego syn **Gustaw II Adolf**. Przystąpił on do energicznej modernizacji kraju i dzięki reformom, a także budowie nowoczesnej armii i floty wprowadził Szwecję w okres świetności. W 1613 r. zakończył walki z Danią, a następnie uderzył na Moskwę. Dzięki sukcesom militarnym podpisał z nią korzystny pokój, na mocy którego zajął Ingrię i Karelię. Z kolei w 1621 r. zajął Inflanty należące do Rzeczypospolitej, a cztery lata później część Kurlandii. W latach 1626–1629 opanował należące do Polski tereny ujścia Wisły. Tuż po zawarciu rozejmu z Rzecząpospolitą w 1629 r. Szwecja włączyła się do wojny trzydziestoletniej po stronie państw protestanckich (więcej zob. s. 202). Armia

Śmierć Gustawa II Adolfa [1] podczas bitwy pod Lützen była olbrzymią stratą dla wojsk szwedzkich. Dowództwo po nim przejął Bernard Weimarski [czyt.: wajmarski], który poprowadził żołnierzy do zwycięstwa. Jednak ze względu na śmierć władcy i duże straty jest ono uważane za pyrrusowe.

▪ *obraz, Niderlandy, XVII w.*

SZWECJA W XVII W.

?

1. Wymień państwa będące głównymi przeciwnikami Szwecji w walce o panowanie w basenie Morza Bałtyckiego.
2. Odpowiedz, za panowania którego władcy w XVII w. Szwecja uzyskała największe nabytki terytorialne.

Gustawa II Adolfa szybko rozbiła siły cesarskie, lecz sam władca zginął w zwycięskiej bitwie pod Lützen w 1632 r.

Tron Szwecji przejęła wówczas 6-letnia córka zmarłego władcy **Krystyna Waza**. Rzeczywistą władzę w jej imieniu sprawował jednak kanclerz Axel Oxenstierna [czyt.: aksel oksienstierna]. Kontynuował on politykę swojego poprzednika, nadal biorąc udział w wojnie trzydziestoletniej. Na mocy pokoju westfalskiego Szwedzi otrzymali Pomorze Przednie, wyspę Rugię, arcybiskupstwo Bremy (bez samego miasta Bremy) i biskupstwo Verden [czyt.: werden], a także Thedinghausen [czyt.: tedinghałzen] i Wildeshausen [czyt.: wildeshałzen].

Następcą Krystyny, która w 1654 r. abdykowała, został jej kuzyn (syn córki Karola IX Sudermańskiego) **Karol X Gustaw**. W 1655 r. rozpoczął on wojnę z Rzecząpospolitą (więcej zob. s. 280). Za jego panowania Szwecja osiągnęła swój największy zasięg terytorialny. Jednak sukcesy

Karola X doprowadziły do zawiązania antyszwedzkiej koalicji złożonej z Rzeczypospolitej, Danii, Brandenburgii, państwa moskiewskiego, cesarstwa i Holandii. Ostatecznie walki zakończyły się dopiero w 1660 r., po nagłym zgonie króla szwedzkiego. Jego następcą został 4-letni syn – Karol XI. Po objęciu samodzielnych rządów zawarł on sojusz z Francją i w 1674 r. zaatakował Brandenburgię. Wkrótce jednak musiał zmagać się ze sprzymierzeńcami elektora brandenburskiego – Danią i Holandią. Wojska szwedzkie poniosły wówczas szereg porażek i utraciły na rzecz Brandenburgii część ziem na Pomorzu.

WĘGRY I TURCJA

Objęcie przez Habsburgów władzy w Czechach i na Węgrzech doprowadziło do stałego zaangażowania cesarstwa w walce z napierającą Turcją i powstaniami niepodległościowymi Węgrów. Głównym ośrodkiem dążeń wolnościowych tych ostatnich stał się zależny od Turcji Siedmiogród. Jednak na wzmacnianie się książąt Siedmiogrodu również niechętnie patrzyła Turcja. Dlatego przeciwdziałała ona planom Jerzego II Rakoczego, który wspólnie ze Szwecją, Brandenburgią i Kozakami dążył do zniszczenia Rzeczypospolitej podczas potopu szwedzkiego.

Próby opanowania Siedmiogrodu podjęli w 1662 r. Habsburgowie. Tymczasem Turcja mimo zaangażowania w walkach z Wenecją potrafiła odzyskać utracone terytoria. W kolejnych latach Turcy podjęli ofensywę na północy, wypowiadając wojnę Rzeczypospolitej (1672 r.) i Moskwie (1677–1681). Zachęceni zwycięstwami wkrótce wypowiedzieli ponownie wojnę Habsburgom. Również tym razem pretekst stanowiła sprawa węgierska. W 1682 r. Węgrzy pod wodzą magnata Imre Thököly'ego [czyt.: tokoljego] zorganizowali antyhabsburskie powstanie. Węgrów poparli Turcy, którzy wystawili potężną armię pod wodzą Kara Mustafy. Ich wojska podeszły pod sam **Wiedeń**. Od upadku uchronił stolicę cesarstwa polski król Jan III Sobieski, który **12 września 1683 r.** rozbił armię turecką pod jej murami.

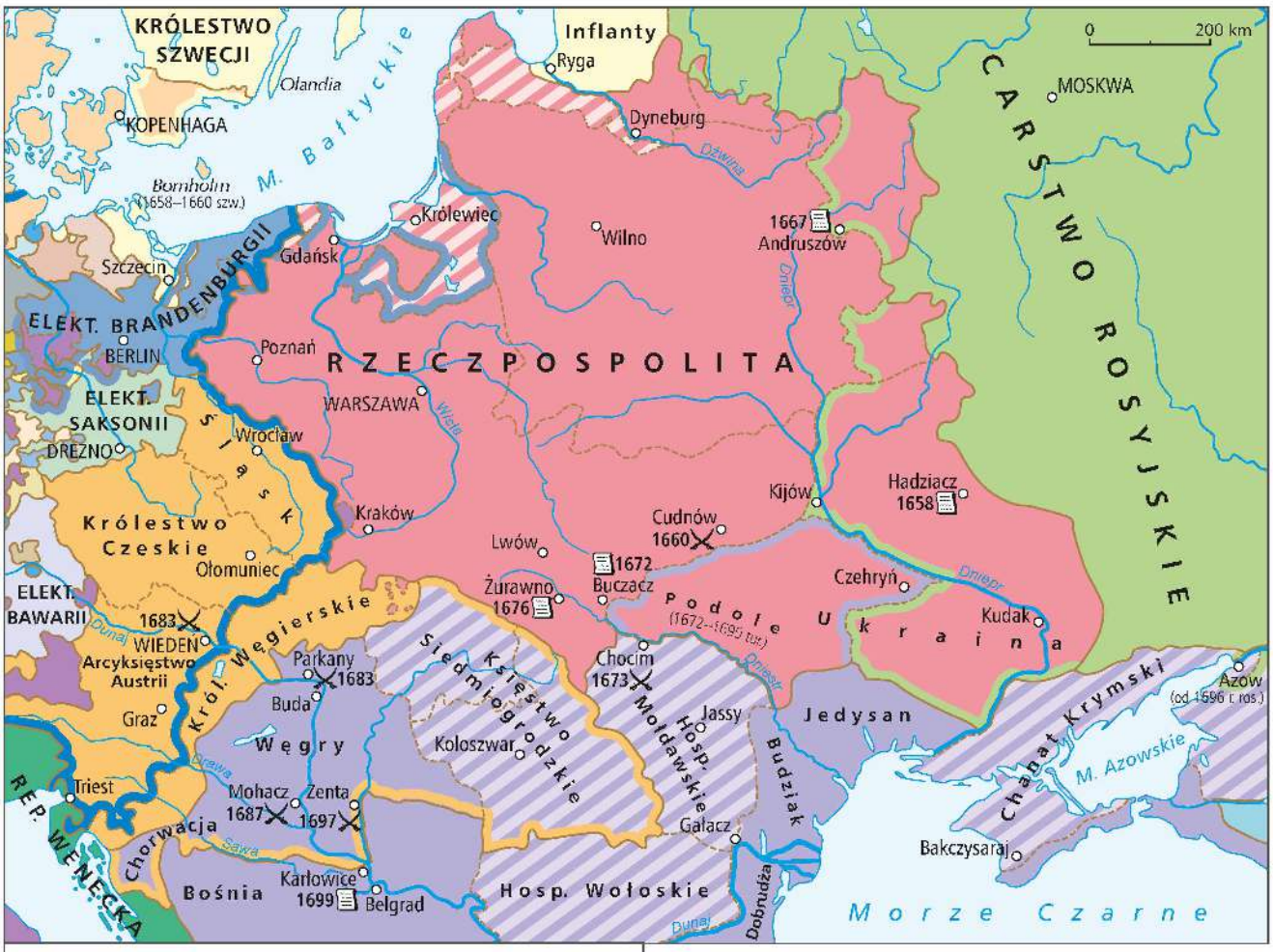
Po wiktorii wiedeńskiej do sojuszu przeciwko Turkom przystąpiły także Państwo Kościelne i Wenecja. Zawarły one w **1684 r.** w Linzu [czyt.: lincu] tzw. **Ligę Świętą**. Dołączyła do niej również Moskwa. Turcy odparli ataki moskiewskie i polskie, jednak zostali pokonani na Węgrzech. Kolejne sukcesy – udany atak floty rosyjskiej na miasto Azow w 1696 r. oraz rozgromienie armii tureckiej w **bitwie pod Zentą** w 1697 r. – doprowadziły do rozejmu podpisanego w **1699 r. w Karłowicach**. Węgry i Siedmiogród weszły w skład imperium habsburskiego, grecki Peloponez i Dalmację przydzielono Wenecji, a Polska odzyskała Podole i część Ukrainy. Pokój w Karłowicach oznaczał kres potęgi tureckiej w Europie.

Zdobycie obozu tureckiego przez wojska Jana III Sobieskiego podczas bitwy pod Wiedniem w 1683 r. Klęska wojsk tureckich stanowiła przełomowy moment. Odtąd państwo osmańskie przestało stanowić realne zagrożenie dla chrześcijańskich krajów europejskich.

▪ *obraz, Austria, XVII w.*

WALKI HABSBURGÓW Z TURKAMI W XVII W.

- kraje we władaniu Habsburgów austriackich
- Rzeczpospolita i jej lenna
- imperium osmańskie i jego lenna
- Brandenburgia po pokoju westfalskim w 1648 r.
- granice ziem przyłączonych do Brandenburgii w latach 1649–1697
- granice ziem zajętych przez Rosję w 1667 r.
- granice zdobyczy terytorialnych Turcji do 1699 r.
- granice zdobyczy habsburskich w 1699 r.
- granice obszarów przyłączonych do Szwecji
- granice cesarstwa rzymskiego
- ważniejsze traktaty
- ważniejsze bitwy

? 1. Porównaj wielkość zdobyczy terytorialnych w XVII w. dwóch mocarstw europejskich: Francji i cesarstwa.

2. Wskaż i nazwij obszary, które utraciła Turcja w pokoju karłowickim (1699). Wymień państwa, którym przypadły te zdobycze terytorialne.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację polityczną na wschodzie Europy w XVII w.
2. Przedstaw zmiany na arenie międzynarodowej, do których doszło w XVII w.
3. Podaj przyczyny konfliktów zbrojnych na zachodzie Europy po traktacie westfalskim.
4. Wyjaśnij, które kraje europejskie odniosły korzyści polityczne w drugiej połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Kersten, *Historia powszechna. Wiek XVII*, Warszawa 1987.
Th. Munck, *Europa XVII wieku (1598–1700). Państwo, konflikty i porządek społeczny*, tłum. R. Sudół, Warszawa 1998.

5 KULTURA BAROKU

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie idee upowszechniły się w kulturze Europy w XV i XVI w.?
2. Na czym polegały zmiany wprowadzone w sztuce i architekturze w epoce renesansu?

POMIĘDZY RENESANSEM A BAROKIEM

Na początku XVI w. twórcom we Włoszech stopniowo przestawał wystarczać renesansowy porządek, harmonia i umiar. Pragnęli, aby ich dzieła wykroczyły ponad obowiązujące normy, krępujące twórczą swobodę. Dlatego rozpoczęli poszukiwania indywidualnego stylu, nazywanego **manierą**, który odróżniałby ich sztukę od twórczości artystów renesansowych. W ten sposób narodził się zupełnie nowy styl w sztuce – **manieryzm**. W sztukach plastycznych cechowały go skomplikowane układy w formie, wyszukana tematyka oraz precyzja i wykwintność przekazu. Przyjmuje się, że kierunek ten trwał od ok. 1527 r. do końca XVI w.

Manieryzm był głównie kierunkiem w sztuce i nie wpłynął na inne dziedziny, takie jak filozofia czy myśl społeczna. Podstawowa różnica między twórczością renesansową a manieryzmem polegała na odstąpieniu przez artystów od realizmu i skupieniu się na emocjach i przekazywaniu ich za pomocą sztuki. Twórcy dostrzegali, że renesansowe ideały porządku i harmonii w świecie nie pasują do ówczesnej rzeczywistości, pełnej niepokoju i konfliktów. Z tego powodu na malowidłach tego okresu postacie przedstawiano często w sposób zdeformowany i bez zachowania proporcji. Nierzadko malarze wykorzystywali także swoją wyobraźnię i ukazywali np. różne fantastyczne wizje oraz nierealne istoty. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli manieryzmu w malarstwie i rzeźbie był **El Greco** [czyt.: el greko]. Podobne zabiegi stosowano także w ówczesnej muzyce i literaturze.

Artyści manieryzmu zachowali w swojej twórczości wiele elementów renesansowych, dlatego okres ten często jest uważany za schyłek odrodzenia. Jednak wielu badaczy uznaje manieryzm za wstępną fazę nowej epoki – **baroku**. Styl barokowy rozwijał się od końca XVI do połowy XVIII w. i był pierwszym stylem

Wniebowzięcie jest jednym z najbardziej znanych obrazów El Greca. Dzieło to tematycznie i kompozycyjnie nawiązuje do *Assunte* Tycjana. Odwołując się do pomysłu wielkiego poprzednika, El Greco podzielił obraz na dwie części – ziemską 1 i nadprzyrodzoną 2. W przeciwieństwie do wersji tycjanowskiej apostołowie nie wznoszą jednak głów ku górze, by obserwować cud wniebowzięcia, ale obserwują pusty grób 3.

▪ *obraz, Hiszpania, XVI w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Skąd pochodzi nazwa „barok"?

Terminu „barok" używano już w XVII i XVIII w., jednak pierwotnie w ten sposób nazywano wszystkie nieregularne, odmienne od przyjętego kanonu dzieła. Historycy nie są pewni, skąd pochodzi ta nazwa. Najczęściej podaje się dwa źródła tego słowa: portugalskie *barocco* [czyt.: barokko], oznaczające perłę o nieregularnym kształcie, oraz francuskie *baroque* [czyt.: ba**rok**], czyli 'bogactwo ozdób'. Te określenia oddają nieregularności form w porównaniu z poprzednią epoką oraz wskazują na bogactwo ornamentyki sztuki barokowej. Pojawiają się także inne próby wytłumaczenia wyrazu „barok". Czasem wywodzi się je od włoskiego *baro* oznaczającego 'oszustwo'. Kolejnym tropem w ustalaniu etymologii tego słowa są nazwiska dwóch włoskich artystów XVI-wiecznych – architekta Barozziego [czyt.: barocciego] i malarza Barocciego [czyt.: baroczcziego]. Niektórzy historycy sztuki właśnie od nich wywodzili termin „barok".

? W jaki sposób starano się wytłumaczyć znaczenie słowa „barok"?

europejskim, który upowszechnił się poza granicami kontynentu i dotarł do Ameryki Łacińskiej. Dzieła twórców z tego okresu cechowały ruch, dynamika i kontrast.

Kluczową rolę w narodzinach nowej epoki odegrała kontrreformacja (więcej na ten temat zob. s. 69). Wobec zachodzących zmian społecznych i religijnych hierarchowie katoliccy przyjęli założenie, że sztuka stanie się narzędziem Kościoła w walce z ruchami reformatorskimi. Kunsztowność kazań miała wzmocnić ich oddziaływanie na wiernych, a bogaty wystrój świątyń utwierdzać w wierze katolików oraz przyciągać innowierców.

SZTUKA BAROKU

Charakterystyczne dla sztuki barokowej cechy najlepiej widoczne są w architekturze. Wznoszono wówczas przede wszystkim kościoły oraz pałace, a także klasztory i kamienice. Wszystkie te budowle miały zazwyczaj dość obszerne rozmiary i były bogato zdobione. Przy ich planowaniu, dla zwiększenia efektu przekazu, łączono w całość architekturę, malarstwo oraz rzeźbę. Dlatego budynki barokowe zachwycały bogato zdobionymi elewacjami oraz przepychem wnętrz. Oprócz samych budynków po raz pierwszy architekci zainteresowali ich otoczeniem, aranżując wspaniałe ogrody.

W architekturze barokowej związanej z kontrreformacją dominowały kościoły. Ich rozmiary i olśniewające wnętrza stanowiły przeciwieństwo zborów protestanckich. Wiele barokowych kościołów wzorowano na rzymskiej świątyni jezuitów **Il Gesù** [czyt.: il dże**zu**]. W ich wnętrzach umieszczano rzeźby i malowidła przedstawiające świętych i anioły, stawiano spiralne kolumny i balustrady, a na sklepieniach często malowano niebo pokryte chmurami. Duży wpływ na architekturę barokową wywarł **Giovanni** [czyt.: dżiowanni] **Bernini**, którego najbardziej znanym dziełem jest kolumnada otaczająca plac przed bazyliką św. Piotra w Rzymie. W jego dorobku znajdują się także liczne kościoły, pałace oraz wystroje wnętrz. Cechą charakterystyczną zaprojektowanych przez niego budowli jest zachowanie renesansowych proporcji i planów przy jednoczesnym zamiłowaniu do bogatych dekoracji. Ze sztuką odrodzenia zupełnie zerwał za to **Francesco** [czyt.: franczesko] **Borromini**, który swoje budynki wznosił na planach elips czy ośmioboków.

Ważnym elementem architektury barokowej były rzeźby. Cechowały je przede wszystkim silna dynamika oraz ruch. Postacie starano się ukazywać w najważniejszym momencie akcji, tak aby oddawały, szczególnie w rzeźbie religijnej, uczucia i stany ekstazy. Oprócz postaci biblijnych tematem rzeźb były także postacie mitologiczne, ukazywane dynamicznie i z wyrazistą gestykulacją.

Kościół Il Gesù w Rzymie 1 oraz jego wnętrze 2, które zostało bogato ozdobione i wykonane w nowym stylu, nazwanym później barokiem. Zastosowane rozwiązania burzyły cenione dotychczas harmonię i umiar. Zaprojektowane przez Giovanniego Battistę Gaullego [czyt.: dżiowanniego battistę gałlego] sklepienie jest jednym z najbardziej znanych przykładów barokowego iluzjonizmu. Zabieg ten polegał na takim zastosowaniu perspektywy, by sklepienia i ściany były przedstawione jako przestrzeń uciekająca w głąb, co dawało złudzenie zatarcia granic między architekturą rzeczywistą a malowaną.

▪ *fotografia współczesna, Rzym*

W epoce baroku znakomicie rozwijało się także malarstwo, które było bardzo zróżnicowane. Ściany kościołów i pałaców pokrywano monumentalnymi i dynamicznymi dekoracjami, osiągając w ten sposób wrażenie przestrzeni, ruchu i nieskończoności. Z kolei rozwijające się równolegle malarstwo sztalugowe cechował niezwykły realizm przedstawionych postaci i dynamiczny sposób ich ujęcia. Główną rolę w kompozycji odgrywały na nich światłocień, **kontrasty barw** oraz **skróty perspektywy**. W dziełach religijnych szczególną wagę przywiązywano do oddania silnych uczuć.

Tematyka obrazów barokowych była niezwykle różnorodna. W malarstwie religijnym najczęściej wykorzystywano tematykę mistyczną (religijną) i martyrologiczną (dotyczącą męczeństwa). Dzieła sztuki tworzono głównie na potrzeby poszczególnych świątyń, w których miały przemawiać do obecnych tam wiernych. Na obrazach pojawiało się wiele symboli. Na malowidłach przedstawiających Chrystusa oraz świętych Kościoła często występowali zwykli ludzie, dotknięci chorobami i nieszczęściami. Ważnym motywem dzieł barokowych był także motyw śmierci i przemijania, co symbolizowały wizerunki trupich czaszek i klepsydr. Do tematów najczęściej podejmowanych w malarstwie świeckim należały sceny mitologiczne, alegoryczne oraz wydarzenia historyczne. Na zamówienie władców, szlachty i bogatych mieszczan powstawały również portrety, pejzaże, sceny rodzajowe oraz martwe natury.

Równolegle z rozwojem baroku związanego z kontrreformacją rozwinął się w Europie **barok dworski**, który miał świecki charakter. Sztuka barokowa ze swoim rozmachem i bogactwem form stanowiła znakomitą oprawę dla władzy absolutnej papieży i monarchów, dlatego celem artystów baroku dworskiego stało się wychwalanie władców, a także głoszenie ich wyjątkowości i wielkości. Nurt ten pojawił się w Rzymie,

MISTRZOWIE ŚWIATŁA I CIENIA

Miejscem narodzin malarstwa barokowego była Italia. Na przełomie XVI i XVII w. tworzył tam **Caravaggio** [czyt.: karawadżdżio], który znakomicie operował światłocieniem. Początkowo malował obrazy o tematyce rodzajowej i mitologicznej, a później także religijnej. Osiągnął mistrzostwo w realistycznym ukazywaniu natury. Silne kontrasty między światłem a cieniem były również charakterystyczne dla twórczości malarza flamandzkiego **Petera Paula Rubensa**. Operował on także grą kolorów, a postacie uwieczniał w ruchu, co nadawało obrazom dynamiki i dramatyzmu. Zarówno kobiety, jak i mężczyzn przedstawiał w obfitych, naturalnych kształtach, co było dla ówczesnych odzwierciedleniem zdrowia i siły postaci. Do dziś symbolem malarstwa barokowego są „rubensowskie kształty". Rubens stworzył także znakomity warsztat malarski, w którym uczyli się malować wybitni artyści niderlandzcy, m.in. **Antoon van Dyck** [czyt.: wan deik] i **Jan Bruegel** [czyt.: brojchel] **Młodszy**. Niedoścignionym mistrzem światła i cienia był inny malarz – **Rembrandt van Rijn**. Na swoich obrazach przedstawiał twarze w naturalny sposób, a poruszana przez niego tematyka nie dotyczyła piękna i potęgi ludzkiego ciała, lecz przeżyć duchowych. Do grona wybitnych mistrzów baroku zalicza się również **Diega Velázqueza** [czyt.: welazkeza]. W swoich pracach kładł on nacisk na interpretację oraz wydobywanie z uwiecznionych postaci ich cech charakteru i umysłowości. Namalował wiele portretów hiszpańskiej rodziny królewskiej.

Porwanie córek Leukippa Rubensa wykorzystuje wątki zaczerpnięte z mitologii greckiej. Dzieło zostało wykonane przy współudziale Antoona van Dycka, który namalował konie.

- *obraz, Holandia, XVII w.*

Nocna straż lub ***Wymarsz strzelców*** to obraz Rembrandta van Rijna pokazujący kompanię straży obywatelskiej, w skład której wchodzili kupcy sukna, podczas wymarszu. Malarz w nowatorski sposób przedstawił na nim portretowanych ludzi, którzy zamiast paradnego ustawienia są ukazani w ruchu. Dzieło zostało wykonane z niezwykłą dokładnością i dbałością o szczegóły.

- *obraz, Amsterdam, 1642 r.*

? Dlaczego malarzy epoki baroku określano mianem „mistrzów światła i cienia"?

ARCHITEKTURA I RZEŹBA BAROKU

Twórcy barokowi nie zerwali z dziedzictwem antyku, lecz wykorzystywali elementy architektury klasycznej (kolumny, porządki, gzymsy, frontony, kopuły) w nowy sposób, porzucając renesansowe zasady regularności, harmonii i umiaru. Ich dzieła miały przede wszystkim wzbudzać zachwyt, zaskakiwać i – w przypadku kościołów – ułatwiać wiernym przeżywanie wiary. Aby wyrazić emocje oraz wywołać efekt ruchu i niepokoju, stosowano światłocień, krzywizny i nieregularne linie, kontrastowe kolory, bogatą ornamentykę i dekorację rzeźbiarską. Budowle były monumentalne, oszałamiały przepychem zarówno z zewnątrz, jak i wewnątrz.

Kościół św. Mikołaja w praskiej dzielnicy Malá Strana należy do najwspanialszych budowli barokowych poza Italią. W przeciwieństwie do kościołów renesansowych jego elewacja nie jest płaska, lecz ma falisty kształt, podkreślony łamaną linią gzymsów 1. Efekt światłocienia uzyskano poprzez połączenie elementów wklęsłych i wypukłych: nisz 2, frontonów wieńczących okna i drzwi 3, pilastrów (płaskich filarów przyściennych) 4 i zdwojonych kolumn 5. Wszystko to nadaje elewacji dynamizmu, czyli wrażenia ruchu. Zgodnie z ówczesnymi tendencjami budowla jest zwieńczona imponującą kopułą 6 i ma tylko jedną nawę 7, do której przylegają kaplice boczne 8. Jej wnętrze jest praktycznie pozbawione kątów prostych.

▪ *kościół, Praga, 1704–1755*

? 1. Wskaż podobieństwa i różnice między architekturą renesansową i barokową.

2. Oceń, które rozwiązania w architekturze i rzeźbie barokowej mogły robić szczególne wrażenie na oglądających je osobach. Uzasadnij swoją ocenę.

Wnętrze kościoła św. Mikołaja w Pradze urządzono z przepychem, który stanowił iście teatralną oprawę dla liturgii. Na efekt wizualny składały się nie tylko zdobienia w postaci marmurów, fresków i rzeźb, lecz także oświetlenie zaaranżowane tak, aby tworzyć nastrój tajemniczości.

- *kościół, Praga, 1704–1755*

Ekstaza św. Teresy dłuta Berniniego ukazuje moment mistycznego uniesienia św. Teresy z Ávili oraz anioła ze strzałą wymierzoną w jej serce. Dzieło to, umieszczone w jednym z rzymskich kościołów, przez stulecia budziło liczne kontrowersje.

- *rzeźba marmurowa, Rzym, 1652 r.*

Apollo i Dafne to jedna z najsłynniejszych rzeźb Berniniego. Artysta w sposób pełen ekspresji uwiecznił moment przemiany nimfy Dafne, uciekającej przed zakochanym Apollem, w drzewo laurowe.

- *rzeźba marmurowa, Rzym, 1622–1625*

Bazylika św. Piotra w Rzymie została ukończona dopiero w okresie baroku. Fasada kościoła jest dziełem Carla [czyt.: karla] Maderny, a plac poprzedzający świątynię zaprojektował Bernini. Zgodnie z zamysłem artysty monumentalna kolumnada miała się kojarzyć z matczynymi ramionami Kościoła otaczającymi wiernych.

- *fotografia współczesna, Rzym*

BAROK W KRAJACH PROTESTANCKICH

Obok Kościoła i dworów władców kolejną grupą mającą największy wpływ na rozwój kultury miało protestanckie mieszczaństwo. W Republice Zjednoczonych Prowincji mecenat kultury był sprawowany nie tylko przez bogatych mieszczan (bankierów, kupców), lecz także przez rady miejskie czy cechy rzemieślnicze. Sztuka mieszczańska miała służyć przede wszystkim ozdabianiu prywatnych domów lub instytucji miejskich, więc z zasady nie mogła charakteryzować się przepychem czy monumentalnością. Wystąpiło szczególne zapotrzebowanie na zdobnictwo przestrzeni domowej i malarstwo. Charakterystyczne dla baroku mieszczańskiego były małoformatowe pejzaże, portrety, martwe natury, a nawet sceny z życia rodzinnego i gospodarczego.

? Z czego wynikała specyfika baroku mieszczańsko-protestanckiego?

Portret rodzinny to obraz Antoona van Dycka, słynącego jako portrecista, m.in. władcy Anglii Karola I, na którego dworze pracował od 1632 r.

▪ *obraz, Niderlandy, ok. 1621 r.*

gdzie tamtejsi architekci zaczęli wznosić pierwsze wspaniałe świeckie rezydencje. Główny nacisk kładziono przy tym na ich reprezentatywność, a nie na walory obronne czy wygodę. Strefy gospodarcze i prywatne miały być skryte przed okiem gości.

Mimo że barok dworski narodził się w Rzymie, to najsilniej rozwinął się we Francji, na dworze Ludwika XIV. Za jego panowania Paryż stał się stolicą kultury świeckiej. Francuski król sprowadził z kraju i zagranicy wybitnych twórców, których hojnie wspierał w zamian za tworzenie dzieł ku jego czci. W samym Paryżu utworzono trzy akademie królewskie: architektury, malarstwa i rzeźby. Najznakomitszym symbolem baroku dworskiego jest wybudowany na polecenie Ludwika XIV pałac w podparyskim Wersalu. Szybko stał się on wzorem

Barokowy ogród tworzył wraz z pałacem harmonijny zespół architektoniczny. Sztuka ogrodowa rozwinęła się zwłaszcza we Francji. Rozwiązania zastosowane przez Ludwika XIV w Wersalu naśladowano na innych dworach europejskich.

▪ *fotografia współczesna, Wersal*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROZPRAWA O METODZIE

W swoim dziele *Rozprawa o metodzie właściwego kierowania rozumem i poszukiwania prawdy w naukach* Kartezjusz przedstawił proces dochodzenia do wiedzy.

[...] *Nigdy moje zamierzenia nie sięgały poza starania o udoskonalenie własnych myśli i o budowanie tylko na całkowicie własnym gruncie. To, że pragnę przedstawić wam tutaj wzór swej pracy,* [...], *nie znaczy bynajmniej, że chciałbym komukolwiek radzić, by go naśladował* [...].

Pierwszym było, aby nigdy nie przyjmować za prawdziwą żadnej rzeczy, zanim by jako taka nie została rozpoznana przez mnie w sposób oczywisty: co znaczy, aby starannie unikać pośpiechu i uprzedzeń oraz aby nie zawrzeć w swych sądach nic ponad to, co jaki się przed mym umysłem tak jasno i wyraźnie, że nie miałbym żadnego powodu, by o tym powątpiewać.

Drugim, aby dzielić każde z badanych zagadnień na tyle cząstek, na ile by się dało i na ile byłoby potrzeba dla najlepszego ich rozwiązania.

Trzecim, by prowadzić swe myśli w porządku, poczynając od przedmiotów najprostszych i najdostępniejszych poznaniu i wznosić się po trochu, jakby po stopniach, aż do poznania przedmiotów bardziej złożonych, przyjmując porządek nawet wśród tych przedmiotów, które bynajmniej z natury swej nie wyprzedzają się wzajemnie.

I ostatnim, by czynić wszędzie wyliczenie tak całkowite i przeglądy tak powszechne, aby być pewnym, że nic nie zostało pominięte.

Źródło: M. Adamczyk, B. Chrząstowska, J.T. Pokrzywniak, *Starożytność – oświecenie*, Warszawa 1988, s. 373–374.

? 1. Przedstaw przebieg kartezjańskiego procesu dochodzenia do wiedzy.

2. Wyjaśnij, dlaczego Kartezjusz uważał, że nie należy przyjmować za prawdziwą żadnej rzeczy, której wcześniej się samemu nie rozpoznało.

dla innych tego typu budowli w Europie. Pod koniec XVII i w pierwszej połowie XVIII w., inspirując się Wersalem, wzniesiono m.in. Wilanów pod Warszawą, Schönbrunn [czyt.: szejnbrunn] w Wiedniu czy Carskie Sioło pod Petersburgiem. Wszystkie pałace otoczono wielkimi ogrodami i parkami, które udekorowano licznymi fontannami i rzeźbami autorstwa znakomitych artystów. Oprócz architektów na dworach monarchów wzorem Francji tworzyli także wielcy malarze.

NAUKA I FILOZOFIA

Po XVI-wiecznych odkryciach Mikołaja Kopernika w XVII w. nastąpiła rewolucja naukowa związana z nowymi poglądami dotyczącymi wszechświata, przyrody i człowieka. Najwybitniejszymi uczonymi byli astronom i matematyk **Johannes Kepler** oraz astronom i fizyk **Galileusz**. Każde nowe odkrycie pociągało za sobą następne. Odkryte przez Keplera prawa ruchu planet doprowadziły do powstania teorii grawitacji **Izaaka Newtona** [czyt.: njutona] i zmian zasad mechaniki. W XVII w. stworzono także podstawy współczesnej chemii – odkryto pojęcie pierwiastka oraz sformułowano pierwsze zasady termodynamiki.

Ponadto rozwijały się geografia, kartografia, biologia i medycyna. Zaczęły powstawać pierwsze stowarzyszenia zrzeszające uczonych, m.in. stworzone w 1660 r. i funkcjonujące do dziś **Royal Society** [czyt.: rojal sosajety] **w Londynie**. Zmieniało się również podejście do nauki. Coraz częściej odrzucano zmysły jako źródło poznawania zjawisk przyrodniczych i głoszono poglądy, że źródłem zrozumienia przez człowieka otaczającej go rzeczywistości jest rozum. Ten nurt w filozofii, nazywany **racjonalizmem**, został zainicjowany przez **Kartezjusza**. Przeciwieństwo racjonalizmu stanowił **empiryzm**, propagowany w Anglii przez **Francisa Bacona** [czyt.: fransisa bejkona]. Założeniem tej filozofii było poznanie świata za pomocą ludzkich zmysłów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KARTEZJUSZ (1596–1650)

Ten francuski filozof, matematyk i fizyk, który zajmował się także prawem i medycyną oraz m.in. chemią, astronomią i meteorologią, był jednym z największych uczonych XVII w. i wywarł olbrzymi wpływ na naukę kolejnych stuleci. Jego właściwe imię to René Descartes [czyt.: rene de**kart**]. Jego przykład pokazuje, że choć renesans przeminął, to ludzie zajmujący się nauką wciąż byli wielce wszechstronni. Znakomite wykształcenie zdobył w kolegium jezuickim, a swoją ciekawość świata zaspokajał dzięki podróżom. Porzucił Francję i zamieszkał najpierw w Holandii, a w 1649 r. na zaproszenie królowej Krystyny przybył do Szwecji, gdzie zmarł w 1650 r. Główna idea filozofii Kartezjusza zawiera się w zdaniu *Myślę, więc jestem* (*Cogito ergo sum;* czyt.: kogito ergo sum). Według niego myślenie jest jedynym źródłem prawdy. Głosił, że do postrzegania rzeczywistości nie potrzeba więc żadnych innych narzędzi niż rozum, a poznanie zmysłowe daje zasadniczo mylne wyobrażenia o świecie. Największą sławę przyniosło mu dzieło *Rozprawa o metodzie* (1637 r.).

Inne prądy umysłowe łączyły myśl filozoficzną z ideami społecznymi i religijnymi, uznając, że potrzeba przeprowadzenia zmian na świecie. Na początku XVII w. we Włoszech i Francji pojawił się **libertynizm** – ruch społeczno-religijny głoszący swobodę polityczną, wyznaniową i obyczajową oraz podważający wszelkie istniejące autorytety. W połowie XVII w. we Francji w kręgach krytyków Kościoła katolickiego zaczął dominować **jansenizm** (od nazwiska propagatora ruchu Kornela Jansena), postulujący odnowę katolicyzmu w duchu nauk św. Augustyna. Idee te były bliskie kalwinizmowi, zgodnie z którym łaska Boga jest źródłem zbawienia i wierni zobowiązani są do surowej moralnej dyscypliny. Do zwolenników jansenizmu należeli m.in. pisarz **Jean-Baptiste Racine** [czyt.: żą ba**tist** ras-in] oraz matematyk i filozof **Blaise Pascal** [czyt.: blez pas**kal**].

TEATR, LITERATURA I MUZYKA

Barok przyniósł istotne, wręcz rewolucyjne zmiany w dziedzinach sztuki dotąd mało eksponowanych: w teatrze i muzyce. Sztuki teatralne zyskały popularność przede wszystkim na dworach monarszych, gdzie zaczęły powstawać regularnie działające teatry. W wystawianych dramatach przedstawiano coraz bardziej skomplikowane perypetie postaci. Ważne stały się typowe dla baroku efekty widowiskowe: bogata scenografia i skomplikowana maszyneria teatralna. Równolegle rozwijał się także teatr ludowy, prezentowany przez wędrowne trupy aktorskie. Z obu tradycji sztuk teatralnych wyrósł m.in. **teatr elżbietański**, którego podstawy stworzył wybitny angielski dramatopisarz **William Shakespeare** [czyt.: ŭiliam szekspir].

Literatura baroku – podobnie jak sztuki plastyczne – charakteryzuje się różnorodnością i wielowątkowością. Pojawiły się nowe gatunki literackie oraz środki wyrazu. Centrum

CIEKAWOSTKA

Pierwsze gazety

W epoce baroku zaczęto wydawać pierwsze gazety. W świecie, w którym wiele się działo, istniała potrzeba coraz szybszej informacji. Pierwsze gazety (tygodniki) zaczęły pojawiać się w Antwerpii w 1605 r., a następnie w Strasburgu. Opisywano tam wydarzenia głównie lokalne. W pierwszej połowie XVII w. gazety publikowano także w Paryżu, Londynie, Rzymie, a nawet w Sztokholmie. W Polsce pierwsza gazeta ukazała się w 1661 r. pod wyjątkowo długim tytułem „Merkuriusz Polski dzieje wszystkiego świata w sobie zamykający dla informacji pospolitej". Niestety, periodyk ten wychodził jedynie przez pół roku.

Jan Sebastian Bach, pochodzący z rodziny muzyków, należał do najwszechstronniejszych kompozytorów doby baroku i do dziś jest uważany za jednego z najwybitniejszych artystów w dziejach muzyki.

▪ *obraz, Niemcy, XVIII w.*

europejskiej literatury stała się w tym czasie Francja. Tam właśnie rozkwitł **klasycyzm**. Nawiązywał on do twórczości antycznej, zwłaszcza do Arystotelesa i Horacego. Twórczość klasycystyczna była często wiązana z celami moralizatorskimi, a nawet propagandowymi. W ten sposób francuska literatura i sztuka służyły absolutyzmowi Ludwika XIV. Twórcy tego okresu przedstawiali powikłane losy swoich bohaterów, cierpiących, zmagających się z wielkimi namiętnościami, często bezsilnych wobec boskich wyroków. Wybitnymi dramaturgami byli **Pierre Corneille** [czyt.: pier kor**nej**], autor *Cyda*, oraz **Jean Racine**. W nurt moralizatorski wpisywał się także znakomity komediopisarz tworzący na dworze Ludwika XIV – **Molier**. W swoich prześmiewczych, pełnych zwrotów akcji komediach drwił on zwłaszcza z przywar arystokracji.

W muzyce wprowadzono nowe formy, takie jak **oratorium**, **kantata** czy **pasja**. Uświetniały one nabożeństwa zgodnie z zasadą, że wiara miała być kształtowana za sprawą wszystkich zmysłów. Wybitni kompozytorzy baroku wywodzili się zarówno ze środowisk protestanckich, np. **Georg Friedrich Haendel** [czyt.: georg fridriś hendel] i **Jan Sebastian Bach**, jak i katolickich, m.in. **Antonio Vivaldi** [czyt.: wiwaldi], twórca koncertu jako nowego gatunku muzycznego. W baroku muzyka i teatr zostały połączone w nową formę artystyczną – operę. Jej twórcą był Włoch **Claudio Monteverdi** [czyt.: klaudio monteweRdi]. Bardzo szybko opera uzyskała szeroką widownię i bogatych mecenasów. Do wielkich miłośników tej formy sztuki należał m.in. król Polski Władysław IV Waza.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw proces narodzin nowej epoki w kulturze w XVI i XVII w.
2. Przedstaw i porównaj charakterystyczne elementy sztuki manierystycznej i barokowej.
3. Wymień największych twórców epoki baroku oraz ich najwybitniejsze dzieła.
4. Opisz tematykę podejmowaną przez artystów w utworach barokowych.
5. Scharakteryzuj najważniejsze nurty filozofii baroku i wymień ich przedstawicieli.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Broniewski, *Historia architektury dla wszystkich*, Warszawa 1990.
Th.R. Hoffmann, *Barok*, tłum. P. Taracha, Warszawa 2006.

Podsumowanie rozdziału III
Europa w XVII w.

1 Angielska wojna domowa

1. Od XVI w. w angielskiej gospodarce zwiększało się znaczenie nowej szlachty (*gentry*), mieszczaństwa i wolnych chłopów. Mimo to w kraju narastały niepokoje społeczne.
2. W 1603 r. Jakub I Stuart został królem Anglii. Władca ignorował parlament, co doprowadziło do powstania opozycji antykrólewskiej.
3. Kolejny władca, Karol I Stuart, wszedł w jeszcze ostrzejszy konflikt z parlamentem. Jeden z okresów jego panowania nazwano jedenastoletnią tyranią.
4. W 1642 r. doszło do wybuchu angielskiej wojny domowej. Na czele sił parlamentu stanął Oliver Cromwell. W 1649 r. pokonanego króla skazano na śmierć i ustanowiono w Anglii republikę.
5. W 1653 r. Cromwell rozwiązał Parlament Kadłubowy i został lordem protektorem. Dwa lata po jego śmierci koronę angielską zdobył Karol II Stuart. W 1679 r. parlament uchwalił *Habeas Corpus Act*.
6. W wyniku tzw. chwalebnej rewolucji Jakub II Stuart stracił władzę na rzecz Wilhelma III Orańskiego. Nowy władca zatwierdził Ustawę o prawach i Akt tolerancyjny.

2 Wojna trzydziestoletnia

1. Jedną z przyczyn wybuchu wojny trzydziestoletniej był narastający spór między katolikami i protestantami w krajach niemieckich. W toku konfliktu powstały dwa wrogo nastawione do siebie obozy: Unia Protestancka (1608 r.) i Liga Katolicka (1609 r.).
2. W 1618 r. doszło do drugiej defenestracji praskiej, która zapoczątkowała czeskie powstanie przeciw habsburskiemu cesarzowi i wojnę trzydziestoletnią. Wskutek tego wystąpienia królem Czech został Fryderyk V Wittelsbach. O klęsce Czechów zdecydowała bitwa pod Białą Górą w 1620 r.
3. Druga faza wojny, nazywana okresem duńskim (1624–1629), nie przyniosła sukcesów protestantom. Dopiero w 1630 r. zaangażowanie się w konflikt Szwecji poprawiło ich sytuację. W następnych latach przewagę ponownie uzyskały wojska cesarstwa.
4. W 1635 r. siły szwedzkie wsparła Francja. Od tego momentu walki toczyły się również w Hiszpanii. Udział Francuzów był decydujący dla przebiegu całej wojny i przyczynił się do jej zakończenia. W 1648 r. zawarto pokój westfalski, który osłabił pozycję Habsburgów w Europie.

Bitwa pod Lützen w 1632 r. była jedną z największych stoczonych w czasie wojny trzydziestoletniej. Starcie zakończyło się zwycięstwem wojsk szwedzkich nad armią cesarską pod wodzą Albrechta von Wallensteina. W bitwie zginął jednak król Szwecji – Gustaw II Adolf. Wydarzenie to miało przełomowe znaczenie dla całej wojny.

▪ *obraz olejny, Szwecja, XVII w.*

3 Absolutyzm we Francji

1. Panujący we Francji w latach 1589–1610 Henryk IV Burbon umocnił władzę królewską i zaprowadził tolerancję religijną. Jego następca, Ludwik XIII, rządził z pomocą pierwszego ministra – kardynała Richelieu. Duchowny ten doprowadził do osłabienia pozycji hugenotów i arystokracji. W gospodarce wspierał krajową produkcję i eksport.
2. W 1643 r. królem Francji został Ludwik XIV. Jego pierwszym ministrem był kardynał Jules Mazarin, który tłumił liczne bunty, m.in. frondę książąt. W 1659 r. Francja zawarła z Hiszpanią korzystny pokój pirenejski.
3. Ludwik XIV objął samodzielne rządy w 1661 r. Od tego czasu był władcą absolutnym, samodzielnie podejmującym najważniejsze decyzje w państwie i stosującym represje wobec opozycji. W rządzeniu krajem pomagała mu Wysoka Rada.
4. Za panowania Ludwika XIV zrealizowano znaczące reformy we francuskiej gospodarce. Odpowiadał za nie Jean-Baptiste Colbert, który prowadził politykę merkantylistyczną. Rozwijał on krajowy przemysł – w tym celu ograniczał import i wspierał eksport.
5. Ludwik XIV prowadził liczne wojny, które jednak nie przyniosły Francji znaczących sukcesów (m.in. wojna dewolucyjna, konflikt z Ligą Augsburską).

4 Zmiany polityczne w Europie w XVII w.

1. Od końca XVI w. Hiszpania rządzona przez Habsburgów przechodziła kryzys gospodarczy. Do pogorszenia sytuacji przyczyniły się klęski w wojnach prowadzonych przez ten kraj w XVII w. Ponadto na terenie państwa wybuchały powstania. Jedno z nich doprowadziło do uniezależnienia się Portugalii.
2. W drugiej połowie XVII w. trwała rywalizacja holendersko-angielska. Jednym z sukcesów Holendrów było zawarcie korzystnego pokoju w Bredzie w 1667 r. Z kolei spory holendersko-francuskie w XVII w. zakończył traktat pokojowy w Rijswijk w 1697 r.
3. W 1618 r. została zawarta unia personalna między Brandenburgią i Prusami Książęcymi. Drugie z tych państw w 1657 r. uniezależniło się od Rzeczypospolitej.
4. W pierwszej połowie XVII w. Szwecja prowadziła zwycięskie wojny. Sukcesy te były skutkiem reformy wojska przeprowadzonej przez Gustawa II Adolfa. Kres szwedzkich zwycięstw nastąpił w drugiej połowie XVII w.
5. W XVII w. imperium osmańskie było silnie skonfliktowane z Habsburgami. Po odparciu Turków spod Wiednia w 1683 r. kraje chrześcijańskie utworzyły Ligę Świętą, która złamała turecką potęgę w Europie.

Ludwik XIV 1 w towarzystwie ministra finansów Jeana-Baptiste'a Colberta 2 podczas spotkania z członkami Akademii Nauk w 1667 r. Król Francji był w tamtym czasie najpotężniejszym władcą w Europie. Rządzona przez niego Francja była nie tylko potęgą polityczną i militarną, ale również stanowiła główny ośrodek ówczesnej nauki, kultury i sztuki.

- *obraz, Francja, XVII w.*

5 Kultura baroku

1. Od ok. 1527 r. do końca XVI w. w sztuce europejskiej dominował manieryzm. Jego wybitnym przedstawicielem był El Greco.
2. Styl barokowy obowiązywał w sztuce od końca XVI do połowy XVIII w. W architekturze przeważały wówczas okazałe budowle z bogatymi zdobieniami. Z kolei malarstwo cechował dynamizm i realizm w ukazywaniu postaci. Do najwybitniejszych malarzy barokowych należeli m.in.: Caravaggio, Peter Paul Rubens, Rembrandt van Rijn, Diego Velázquez.
3. Od XVII w. nastąpił dynamiczny rozwój nauki (Galileusz, Johannes Kepler, Izaak Newton). W filozofii upowszechnił się racjonalizm (Kartezjusz) i empiryzm. Pojawiły się również nowe prądy umysłowe: jansenizm i libertynizm.
4. W baroku rozwinęły się teatr (William Szekspir, Lope de Vega) i muzyka (Jan Sebastian Bach, Georg Friedrich Haendel, Antonio Vivaldi). W okresie tym narodziła się opera.
5. W XVII-wiecznej literaturze dominowały dzieła klasycystyczne. Wybitnymi twórcami byli Pierre Corneille, Jean-Baptiste Racine i Molier.

***Dawid* Giovanniego Lorenza Berniniego** to jedna z najsłynniejszych rzeźb barokowych. Marmurowy posąg przedstawia biblijnego bohatera w dynamicznej pozie szykującego się do walki.

▪ *rzeźba, Włochy, XVII w.*

Data	Wydarzenie
1603 r.	koronacja Jakuba I Stuarta na króla Anglii
1608 r.	powstanie Unii Protestanckiej
1609 r.	powstanie Ligi Katolickiej
1611–1632	panowanie Gustawa II Adolfa
1618 r.	unia personalna między Brandenburgią a Prusami Książęcymi
1618–1648	wojna trzydziestoletnia
1620 r.	bitwa pod Białą Górą
1624 r.	włączenie się Danii do wojny trzydziestoletniej
1629 r.	edykt restytucyjny
1630 r.	przystąpienie Szwecji do wojny trzydziestoletniej
1632 r.	bitwa pod Lützen
1635 r.	przystąpienie Francji do wojny trzydziestoletniej
1640 r.	odzyskanie niepodległości przez Portugalię
1640–1653	obrady tzw. Długiego Parlamentu w Anglii
1642–1651	wojna domowa w Anglii
1643–1715	panowanie Ludwika XIV
1645 r.	bitwa pod Naseby
1648 r.	pokój westfalski
1648–1653	fronda we Francji
1649 r.	ścięcie króla Karola I – ogłoszenie Anglii republiką
1651 r.	uchwalenie pierwszego Aktu nawigacyjnego
1653–1658	protektorat Cromwella
1660 r.	restauracja Stuartów w Anglii
1667–1668	wojna dewolucyjna
1682 r.	antyhabsburskie powstanie na Węgrzech
1683 r.	bitwa pod Wiedniem
1684 r.	powstanie Ligi Świętej
1685 r.	wygnanie hugenotów z Francji
1686 r.	powstanie Ligi Augsburskiej
1688 r.	chwalebna rewolucja w Anglii
1689 r.	koronacja Wilhelma III Orańskiego na króla Anglii
1697 r.	traktat w Rijswijk
1699 r.	pokój w Karłowicach

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Obrazy

A.

B.

Rozstrzygnij, który obraz przedstawia dzieło typowe dla malarstwa barokowego. Uzasadnij odpowiedź, podając dwie cechy widoczne na obrazie.

Wskazówki

Przypomnij sobie, jakie były cechy malarstwa barokowego. Zwróć uwagę na to, w jaki sposób zostały przedstawione postacie na obu obrazach. Przyjrzyj się również sposobowi operowania światłem i cieniem.

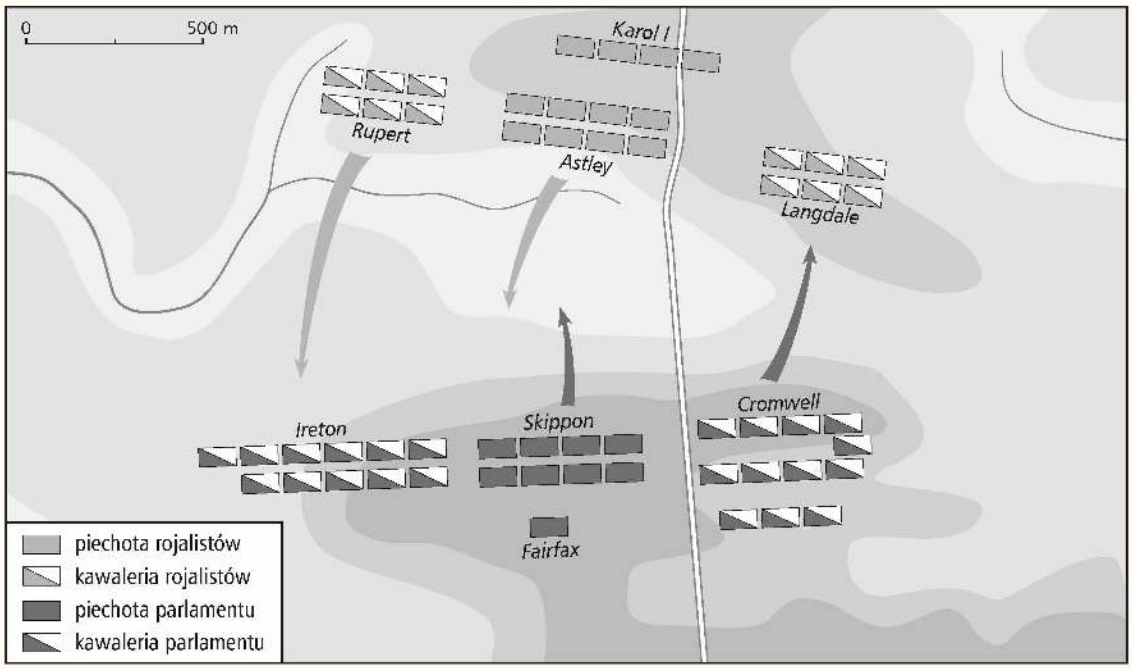
Odpowiedź

Obraz B jest dziełem malarstwa barokowego. Świadczy o tym m.in. to, że w tej scenie rodzajowej ukazano namalowane postaci w realistyczny sposób. Niektóre z nich mają na sobie zniszczone ubrania, a ich twarze – przeciętne czy starzejące się – są przedstawione bez idealizacji. Ponadto malarz zastosował światłocień, co jest kolejną cechą malarstwa barokowego. Widać dobrze oświetlony stół, cienie postaci i półmrok panujący w pomieszczeniu.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Plan bitwy

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Źródło przedstawia bitwę pod

A. Białą Górą. B. Rocroi. C. Naseby. D. Wiedniem.

2 Źródło. Fragment dokumentu

[...] przez obecny parlament i na mocy jego władzy zostaje postanowione:
po pierwszym grudnia 1651 r. i na przyszłość żadne towary bądź jakikolwiek produkty, czy to płody ziemi, czy przetwory i wyroby z Azji, Afryki bądź Ameryki lub z jakiejś ich części bądź z jakichś wysp należących do nich [...], jak również z angielskich plantacji oraz innych, nie będą przywożone bądź dostarczane do republiki angielskiej [...] albo jakichkolwiek krajów bądź obszarów przynależnych do tej republiki, bądź stanowiących jej własność na jakimkolwiek innym okręcie bądź okrętach [...], ale jedynie na takich, które rzeczywiście i bez oszustwa przynależą tylko do ludzi naszej republiki albo naszych plantacji, którzy są ich właścicielami bądź prawnymi posiadaczami; przeto kapitan okrętu i marynarze, którzy w większości swej są obywatelami naszej republiki, są również zagrożeni karą konfiskaty i utraty wszystkich towarów, które będą przywożone wbrew temu [...] [dokumentowi], jak też (zagrożeni karą) utraty okrętu z całym jego sprzętem [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 306.

a) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Dokument został uchwalony po śmierci króla Karola I Stuarta.	P	F
Źródło przeszło do historii jako Akt nawigacyjny.	P	F
Dokument przewidywał jedynie karanie obcokrajowców.	P	F

b) Wyjaśnij, jaki był cel wydania dokumentu przedstawionego w źródle.

3 Źródło 1. Mapa

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Wojska cesarskie na prawej flance zaczynają się cofać, pociągając za sobą część oddziałów centrum. Gdy wydaje się, że klęska Wallensteina jest nieunikniona, na pole bitwy dociera długo oczekiwana kawaleria Pappenheima. [...] Chcąc wesprzeć swą piechotę w centrum, [...] [król szwedzki], jak to ma w zwyczaju, rzuca się w wir walki na czele odwodowego oddziału kawalerii. Tym razem jednak opuszcza go wojenne szczęście. Cesarska kula trafia go w lewe ramię. Krwawiący król nie może utrzymać spłoszonego konia, który wlecze go po ziemi zaczepionego o strzemię w stronę szyków wroga. Tu najpierw dostaje cios rapierem, a potem postrzał w głowę. Jak policzono po bitwie, jeszcze kilka kul trafia leżącego na zimnie i dogorywającego Lwa Północy. W ferworze walki żaden z oficerów szwedzkich nie dostrzegł miejsca, w którym poległ [...]. Król szwedzki przeleżał więc w błocie do zakończenia bitwy [...].

Źródło: M. Straszewicz, [...], „Rzeczpospolita", seria „Bitwy Świata", nr 18, 14.07.2007, s. 13–14.

a) Rozstrzygnij, czy źródło 2. opisuje bitwę rozegraną w czasie konfliktu ukazanego w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obydwu źródeł.

b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Wspomniany w źródle 2. władca szwedzki to

A. Jan III Waza.
B. Gustaw II Adolf.
C. Karol IX Sudermański.
D. Karol X Gustaw.

4 **Źródło 1. Fragment pamiętnika**

W całym rzymskim cesarstwie, we wszystkich królestwach i krajach chrześcijańskich, uznano za czyn zły i karygodny, że osoby, wywodzące się z Czech i z dwóch wyższych stanów, popełniły występek równie haniebny i w żadnej kronice świata niespotkany, bezlitośnie rzucając z okna w głęboki rów dwóch namiestników Najjaśniejszego Pana. Najsamprzód czterech panów i jeden szlachcic [...] ujęli gwałtownie hrabiego Martinica [namiestnika cesarskiego] i trzymając go mocno pod ręce, podprowadzili do otwartych już okien, krzycząc: „Teraz wymierzymy sobie sprawiedliwość na wrogach naszej religii!" [...]. [...] Napastnicy podnieśli go z ziemi i strącili głową w dół rowu zamkowego, razem z rapierem i sztyletem.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 238.

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Traktaty [...] były korzystne dla Francji; otrzymała ona prawie całą Alzację [bez Strasburga), potwierdzenie swych praw [...] do Trzech Biskupstw, pewne nabytki na prawym brzegu Renu. Szwecja zyskała tak zwane Pomorze Przednie (ze Szczecinem) i ziemie u ujścia wielkich rzek: Odry, Łaby i Wezery. Wzmocnienie jej pozycji nad Bałtykiem nie pozostało bez wpływu na dalszą sytuację w tym rejonie Europy [...]. To jednak, co liczyło się przede wszystkim, to fakt osłabienia Niemiec, utrwalenia, a nawet pogłębienia ich rozbicia politycznego. Można powiedzieć, że Rzesza z państwa związkowego stała się związkiem państw.

Źródło: M. Serwański, *Historia powszechna. Wiek XVI–XVIII*, Poznań 2003, s. 186.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę wydarzenia opisanego w źródle 1.

b) Wyjaśnij, jaki jest stosunek autor źródła 1. do działań Czechów opisanych przez niego w tekście. Uzasadnij odpowiedź.

c) Rozstrzygnij, czy źródło 2 opisuje konsekwencje wydarzenia opisanego w źródle 1. Uzasadnij odpowiedź.

5 **Źródło. Fragment memoriału**

Jak sądzę, bez trudu zgodzimy się na zasadę, że różnice co do wielkości i potęgi poszczególnych państw wynikają z różnej ilości znajdującego się w ich granicach pieniądza. Wychodząc z tego założenia, należy stwierdzić, że corocznie wywozi się z granic naszego królestwa produkty wyrabiane z naszego surowca, a przeznaczonych na zbyt na obczyźnie (jako to wino, wódka, ocet, żelazo, owoce [...]), wartości 12–18 milionów liwrów. Oto są szańce naszego królestwa, nad ustrzeżeniem których trzeba nam wytężać wszystkie siły. Holendrzy i inni cudzoziemcy prowadzą przeciw nim ustawiczną wojnę i jak dotąd z takim sukcesem, że zamiast by suma ta dostawała się do naszego państwa w gotówce i w następstwie powodowała ogromne bogactwo, przynoszą nam ją w różnych towarach, bądź ich wyrobu, bądź sprowadzanych z zagranicy [...]. Przemyślność ich, a nasza nieroztropność doszła tak daleko, że przy pomocy faktorów [pośredników] swych i komisarzy, których mają prawo osadzać po wszystkich portach królestwa, opanowali cały handel morski i wyznaczają ceny na wszystkie towary, które kupują i sprzedają. Łatwo stąd wywnioskować, że o ile zdołamy znieść zyski Holendrów, ciągnione z poddanych naszego króla, i udaremnić zbyt towarów, które nam przywożą, o tyle pomnożymy ilość gotówki, którą winniśmy ściągnąć w granice królestwa dzięki wywozowi naszych produktów, i o tyle powiększymy potęgę, wielkość i bogactwo państwa. [...] Poza korzyścią wynikającą ze ściągnięcia do królestwa znacznej ilości gotówki pewne jest, że przez rozkwit rękodzieł milion ludzi gnuśniejących dotąd w lenistwie będzie mogło zarabiać na życie: że pokaźna ich liczba znajdzie zajęcie przy żegludze i portach, a pomnożenie liczby okrętów niemal w nieskończoność pomnoży również wielkość i potęgę państwa.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 320–321.

a) Udowodnij, że tezy zawarte w tekście są zgodne z założeniami merkantylizmu.

b) Podaj pozytywne skutki, jakie mogły osiągnąć władze państwa, realizując politykę gospodarczą opisaną w źródle.

▪ *Hetman Jan Karol Chodkiewicz z husarią pod murami Chocimia* – obraz Wojciecha Kossaka z XX w.

IV
WIEK WOJEN

1 Rządy Zygmunta III Wazy
2 Walki o koronę carów
3 Kozacy i konflikty z imperium osmańskim
4 Powstanie Chmielnickiego
5 Potop szwedzki
6 Wojna domowa i król „Piast”
7 Panowanie Jana III Sobieskiego
8 Kryzys Rzeczypospolitej
9 Barok i sarmatyzm

1 RZĄDY ZYGMUNTA III WAZY

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki przebieg miały dwie pierwsze wolne elekcje w Rzeczypospolitej?
2. Co było przyczyną sporu w relacjach polsko-szwedzkich w XVI w.?

PODWÓJNA ELEKCJA

Po niespodziewanej śmierci Stefana Batorego w 1586 r. w Rzeczypospolitej ponownie zapanowało bezkrólewie. Ponadto kraj był podzielony w związku z ostatnimi wydarzeniami dotyczącymi stracenia Zborowskiego. Duża część szlachty znajdowała się w opozycji wobec Zamojskiego. Podczas sejmu elekcyjnego zebrani podzielili się na dwa obozy, między którymi omal nie doszło do otwartej bitwy. Wobec sporów wewnętrznych nieco na drugi plan zeszły sprawy związane z kandydatami do polskiego tronu. Najpoważniejszymi z nich byli:

- **Maksymilian Habsburg**, brat cesarza Rudolfa II, popierany przez przeciwników Batorego i Jana Zamojskiego. Sam kanclerz rozważał kandydaturę innego z Habsburgów, arcyksięcia Ernesta, ale większość popierającej go szlachty sprzeciwiała się jakiemukolwiek Habsburgowi na polskim tronie.
- **Car Fiodor**, syn Iwana IV Groźnego, popierany przez część szlachty polskiej i litewskiej, która wierzyła, że ureguluje on stosunki polsko-moskiewskie, a połączone kraje będą potęgą zdolną pokonać coraz silniejszych Turków. Utracił poparcie, gdy zaczął głosić, że podporządkuje Rzeczpospolitą Moskwie.
- Królewicz szwedzki **Zygmunt Waza**, popierany przez królową Annę Jagiellonkę. Zyskał poparcie szlachty, gdy poseł szwedzki przedstawił korzyści płynące z połączenia obydwu krajów.
- Kandydatura króla Polaka (tzw. „Piasta"), była poważnie rozważana przez szlachtę, wśród rodzimych przedstawicieli brakowało jednak znaczącej kandydatury (Zamojski sam nie zdecydował się kandydować).

W **sierpniu 1587 r.** ponownie w dziejach Rzeczypospolitej doszło do podwójnej elekcji. Szlachta popierająca Zamojskiego powołała

POSTAĆ HISTORYCZNA

ZYGMUNT III WAZA (1566–1632)

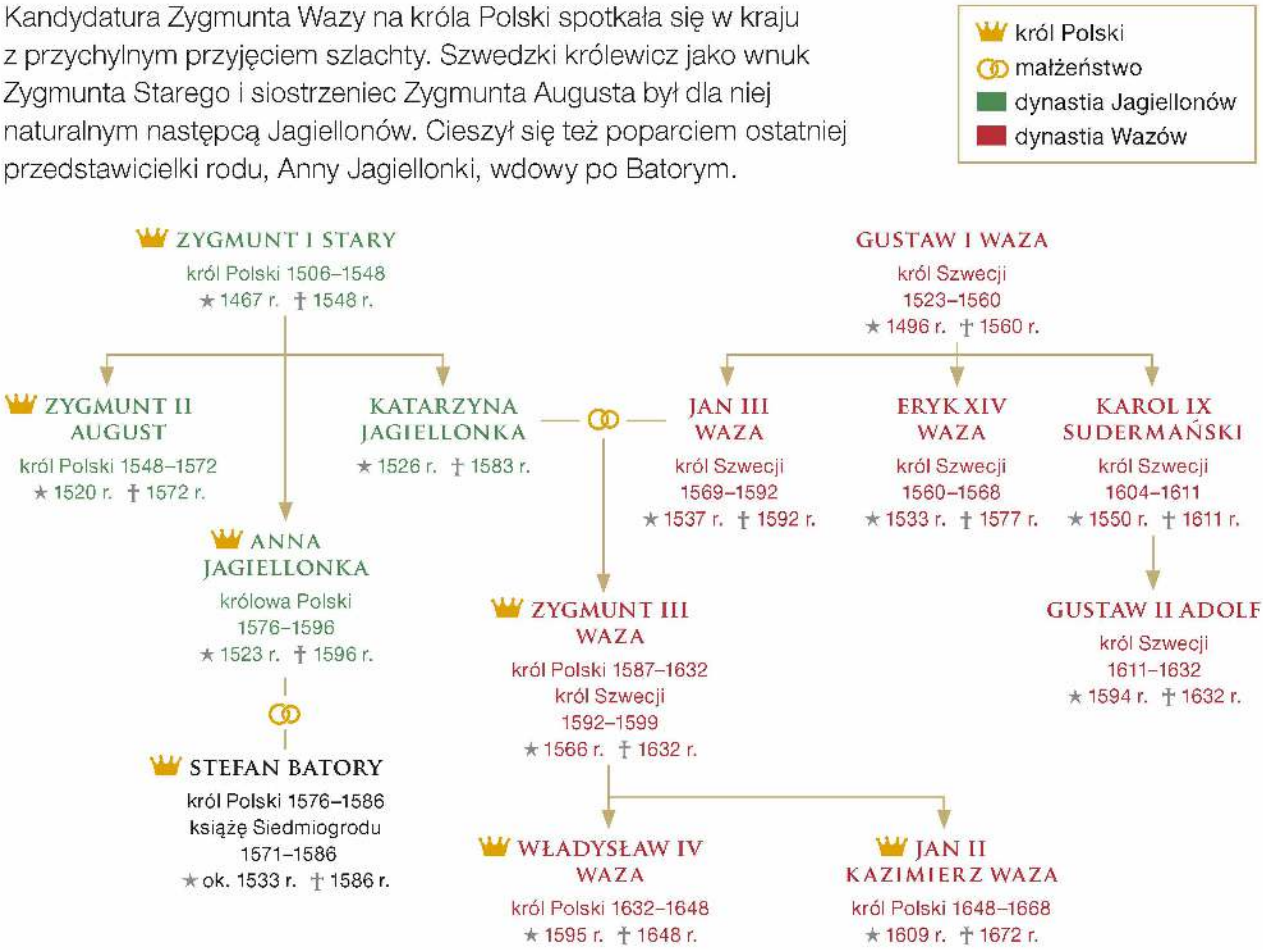

Przyszły król Polski urodził się na zamku Gripsholm nieopodal Sztokholmu. Był siostrzeńcem Zygmunta II Augusta i Anny Jagiellonki. W 1587 r. dzięki poparciu stronnictwa antyhabsburskiego i hetmana Jana Zamojskiego został wybrany na króla Polski. Pięć lat później, po śmierci swojego ojca, objął również rządy w Szwecji. Jako gorliwy katolik i zwolennik kontrreformacji szybko zraził do siebie zarówno protestanckich Szwedów, jak i polski obóz reformacyjny. W Rzeczypospolitej król dążył do wprowadzenia silnej władzy królewskiej. Wywołało to opór szlachty zakończony rokoszem, po którym musiał zrezygnować ze swoich planów. Jego panowanie przebiegało pod znakiem licznych wojen. Z powodów dynastycznych zaangażował kraj w długoletni spór ze Szwecją. Wmieszał się również w walkę o tron moskiewski, a wsparcie udzielone przez niego Habsburgom doprowadziło do konfliktu Rzeczypospolitej z Turcją. Panował przez 45 lat.

TABLICA GENEALOGICZNA

Jagiellonowie i Wazowie

Kandydatura Zygmunta Wazy na króla Polski spotkała się w kraju z przychylnym przyjęciem szlachty. Szwedzki królewicz jako wnuk Zygmunta Starego i siostrzeniec Zygmunta Augusta był dla niej naturalnym następcą Jagiellonów. Cieszył się też poparciem ostatniej przedstawicielki rodu, Anny Jagiellonki, wdowy po Batorym.

? W jakich latach istniała unia personalna między Rzecząpospolitą a Szwecją?

na tron Zygmunta Wazę, a jego przeciwnicy – Maksymiliana Habsburga. Posłowie obu elektów podpisali *pacta conventa* i zobowiązali się do zachowania pokoju wyznaniowego. W dodatku przedstawiciele szwedzkiego królewicza pod naciskiem szlachty zagwarantowali, że Szwecja zwróci Polsce Estonię zagarniętą podczas wojen w Inflantach oraz że Zygmunt jako król będzie przebywał w Polsce i będzie mógł ją opuścić tylko za zgodą sejmu.

Wobec podwójnego wyboru kluczową sprawą stała się szybkość działania obydwu stron. Zwolennicy Zygmunta Wazy szybko opanowali Kraków, natomiast arcyksiążę Maksymilian dopiero we wrześniu 1587 r. zaprzysiągł *pacta conventa* i na czele wojsk wyruszył na Wawel. Wojska Habsburga nadciągnęły pod mury stolicy w połowie października i podjęły bezskuteczny szturm. Ostatecznie zostały odparte i musiały wycofać się na Śląsk. W grudniu 1587 r. do Krakowa przybył królewicz Zygmunt Waza i został koronowany na króla Polski. Sprawę zwrotu Estonii odłożono do czasu, gdy odziedziczy on tron w Szwecji.

Mimo że królem został Zygmunt III Waza, na granicy ze Śląskiem wciąż czekały gotowe do ataku wojska Maksymiliana i jego polscy sojusznicy. Na początku 1588 r. przeciwko tym siłom wyruszył hetman Jan Zamojski. Do bitwy doszło **pod Byczyną**. Zakończyła się ona klęską sił arcyksięcia, który dostał się do niewoli. Mimo to Habsburgowie dopiero w 1589 r. zrzekli się pretensji do polskiej korony, zobowiązując się jednocześnie do nieudzielania azylu zwolennikom Maksymiliana i do niezawierania sojuszy z Moskwą.

KRÓL I HETMAN

Mimo że Zamojski popierał wybór na polski tron Zygmunta III, jego relacje z nowym władcą od pierwszych dni nie układały się dobrze. Król, przyzwyczajony do innych zwyczajów politycznych, nie zamierzał tolerować wszechwładzy kanclerza. Ten z kolei uznał takie traktowanie za niewdzięczność młodego Wazy. Ponadto w otoczeniu nowego monarchy coraz większe znaczenie zaczęli odgrywać przeciwnicy polityczni Zamojskiego. Krytykowali oni jego działania i blokowali zgłaszane przez niego reformy. Na sejmie w 1589 r. doprowadzili do odrzucenia projektu reformy elekcji, który m.in. odsuwał od głosowania szlachtę nieposesjonatów, czyli nieposiadających majątku i nieruchomości (co zmniejszyłoby wpływy magnaterii, która wysługiwała się ubogą szlachtą), oraz zakazywał obecności na polu elekcyjnym wojska. Sam król osłabiał rolę Zamojskiego poprzez usuwanie z kluczowych urzędów (np. podkanclerzego) jego zwolenników i zastępowanie ich zagorzałymi przeciwnikami kanclerza. W tej sytuacji Zamojski stał się oponentem króla. Stworzył on rosnące w siłę stronnictwo nazywane **popularystami**. Wśród nich była klientela Zamojskiego – szlachta, z którą wiązały go interesy ekonomiczne, oraz oficerowie, którym przewodził jako hetman. Do jego stronnictwa przyłączyli się także zwolennicy ruchu egzekucyjnego. Popularyści otwarcie opowiadali się za tolerancją dla protestantów oraz byli przeciwnikami Habsburgów.

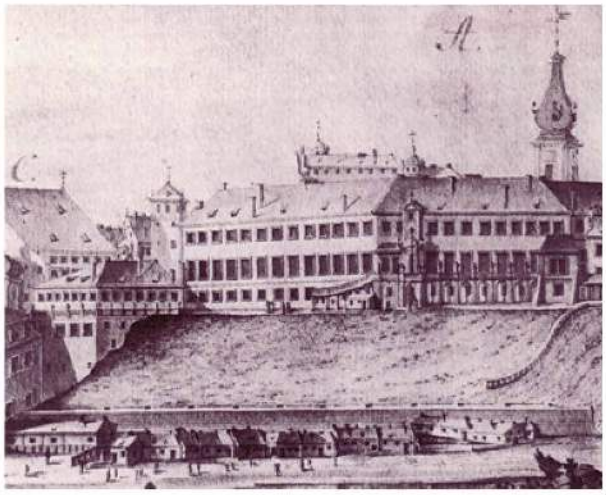
W tym czasie Zygmunt III, zawiedziony panowaniem w Rzeczypospolitej, zaczął nosić się z zamiarem powrotu do Szwecji. Zapewne tym były też podyktowane tajne rokowania podjęte przez niego z niedawnymi rywalami, Habsburgami, którzy nadal dążyli do uzyskania polskiej korony. Już w 1588 r. ich dyplomaci sondowali, czy jest możliwa rezygnacja Zygmunta III z tytułu władcy Rzeczypospolitej. W maju 1589 r. rozmowy z Habsburgami podjął sam król. W tajnej korespondencji zdecydował się przekazać prawa do tronu Ernestowi Habsburgowi. Chciał jednak, aby odbyło się to za zgodą polskiego sejmu. Ernest miał także poślubić siostrę Zygmunta III Annę Wazównę, zrzec się jako król Polski pretensji do Inflant na rzecz Szwecji oraz wziąć udział we wspólnej wyprawie przeciwko Moskwie. Ustalenia miały niewielką szansę wejść w życie, dlatego wkrótce sam Zygmunt III wycofał się z powziętych planów. Jednak tajne rokowania zostały ujaw-

WARTO WIEDZIEĆ

Warszawa – nowa stolica

W 1595 r. wybuchł na Wawelu pożar zaprószony przez eksperyment alchemiczny odbywający się w obecności Zygmunta III. Jednak spłonięcie części krakowskiej rezydencji było królowi na rękę, gdyż już wcześniej nosił się z zamiarem przeniesienia swojej rezydencji. W 1596 r. wraz z dworem przeprowadził się do Warszawy – dawnej siedziby Piastów mazowieckich. Nowa rezydencja leżała bowiem bliżej Szwecji, której sprawami król był żywo zainteresowany. Proces przenosin trwał jeszcze ponad 10 lat. Oficjalnie Kraków pozostał stolicą i tam odbywały się królewskie koronacje. Warszawa była nazywana do końca XVIII w. „miastem rezydencjonalnym Jego Królewskiej Mości".

? Jakie względy zdecydowały o przeniesieniu stolicy do Warszawy?

Zamek Królewski w Warszawie był pierwotnie siedzibą książąt mazowieckich. Po przenosinach Zygmunt III zlecił jej rozbudowę swojemu nadwornemu architektowi Santiemu Gucciemu.

▪ *rycina, Warszawa, XVII w.*

Uroczysty wjazd orszaku ślubnego Zygmunta III Wazy do Krakowa w 1605 r., przedstawiony na fragmencie *Rolki sztokholmskiej*. Ślub z arcyksiężniczką Konstancją, młodszą siostrą zmarłej w 1598 r. Anny Habsburżanki (pierwszą żoną monarchy), był wyrazem prohabsburskiej polityki Wazy. Król 1 został przedstawiony w stroju hiszpańskim, z kapeluszem, do którego przypięty jest pęk czaplich piór. Przed nim idą pieszo jego pokojowcy 2, a obok z odkrytymi głowami drabanci-halabardnicy 3, którzy stanowili osobistą straż władcy. Przed Zygmuntem III kroczyła grupa najwyższych dostojników państwowych 4.

- *obraz, Polska, XVII w.*

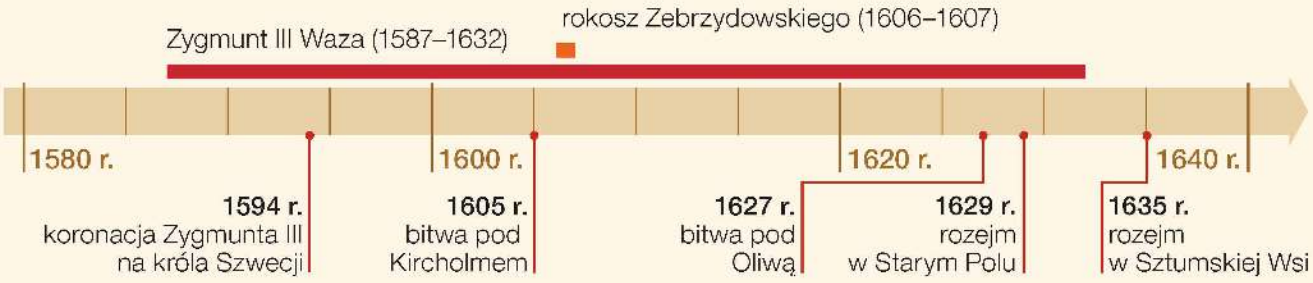
nione, a nastawiona antyhabsbursko szlachta zażądała w tej sprawie śledztwa.

W 1592 r. zebrał się **sejm inkwizycyjny** (od łac. *inquisitio*; czyt.: inkłisicjo – śledztwo), na którym miał być sądzony król za sekretne rokowania z Habsburgami. Zygmunt III przyznał się do planów opuszczenia Polski i obiecał, że nie wyjedzie z kraju bez zgody sejmu. Sejm nie podjął wówczas żadnej decyzji, która na przyszłość zabraniałaby monarsze zrzeczenia się władzy. Pozytywnym efektem sejmu było pojednanie króla z kanclerzem Zamojskim.

WYBUCH WOJNY ZE SZWECJĄ

W **1592 r.** zmarł król Szwecji Jan III, a tron odziedziczył po nim Zygmunt III Waza. W ten sposób Rzeczpospolita i Szwecja zostały połączone **unią personalną**. Ten związek mógł przynieść wiele korzyści obydwu państwom, jednak nowy król, ze względu na żarliwy katolicyzm, nie był popularny w Szwecji. Wprawdzie w **1594 r.** Zygmunt III zatwierdził wszystkie prawa (łącznie z religijnymi) przysługujące szlachcie szwedzkiej i w Uppsali został koronowany na króla, ale gdy wrócił do Polski, szybko zawiązała się przeciwko niemu silna opozycja. Na jej czele stał brat Jana III, **książę Karol Sudermański**. Oskarżył on Zygmunta III o próbę wzmacniania w Szwecji wpływów katolickich i ograniczenie roli Kościoła narodowego. Król uznał te działania za bunt i za zgodą polskiego sejmu wraz z wojskiem udał się do swojej ojczyzny. Jego armia została jednak pokonana w bitwie **pod Linköping** [czyt.:

WOJNY POLSKO-SZWEDZKIE

? W jakich latach trwały walki ze Szwedami o ujście Wisły?

Bitwa pod Kircholmem przedstawiona na obrazie przez flamandzkiego malarza Pietera Snayersa [czyt.: pitera snajersa]. To efektowne zwycięstwo wojsk polsko-litewskich odbiło się szerokim echem w ówczesnej Europie.

▪ *obraz, Niderlandy, 1630 r.*

linszopin], lecz ostatecznie obie strony zdecydowały się na zawarcie porozumienia. Po wyjeździe króla poparcie dla niego zdecydowanie osłabło. W 1599 r. Riksdag zdetronizował Zygmunta, a na tron powołał jego 4-letniego syna Władysława. Zygmunt III nie zgodził się jednak na przysłanie następcy do Sztokholmu. Wobec tego w 1600 r. władcą Szwecji ogłoszono **Karola IX Sudermańskiego**.

Początkowo szlachta polska starała się zachować neutralność wobec konfliktu władcy z jego szwedzkimi poddanymi. Dlatego w 1600 r. Zygmunt III zdecydował się inkorporować do Rzeczypospolitej pozostającą w rękach szwedzkich Estonię, realizując w ten sposób postanowienia *pacta conventa*. Liczył na wybuch wojny między oboma krajami i odzyskanie tronu w Sztokholmie. Państwo polsko-litewskie, próbując przejąć północne Inflanty, stało się stroną w sporze o szwedzką koronę i wplątało się w wieloletnią wojnę ze Szwecją.

Szwedzi szybko zareagowali na decyzję Zygmunta III. Zajęli główne twierdze na terenie polskich Inflant i opanowali obszar aż po rzekę Dźwinę. W 1601 r. wojska polsko-litewskie pod dowództwem hetmana Zamojskiego zaczęły odbijać utracone miasta. W 1602 r. dowodzenie w Inflantach przejął hetman litewski **Jan Karol Chodkiewicz**. Odzyskał on Dorpat i pokonał w 1604 r. armię szwedzką w bitwie **pod**

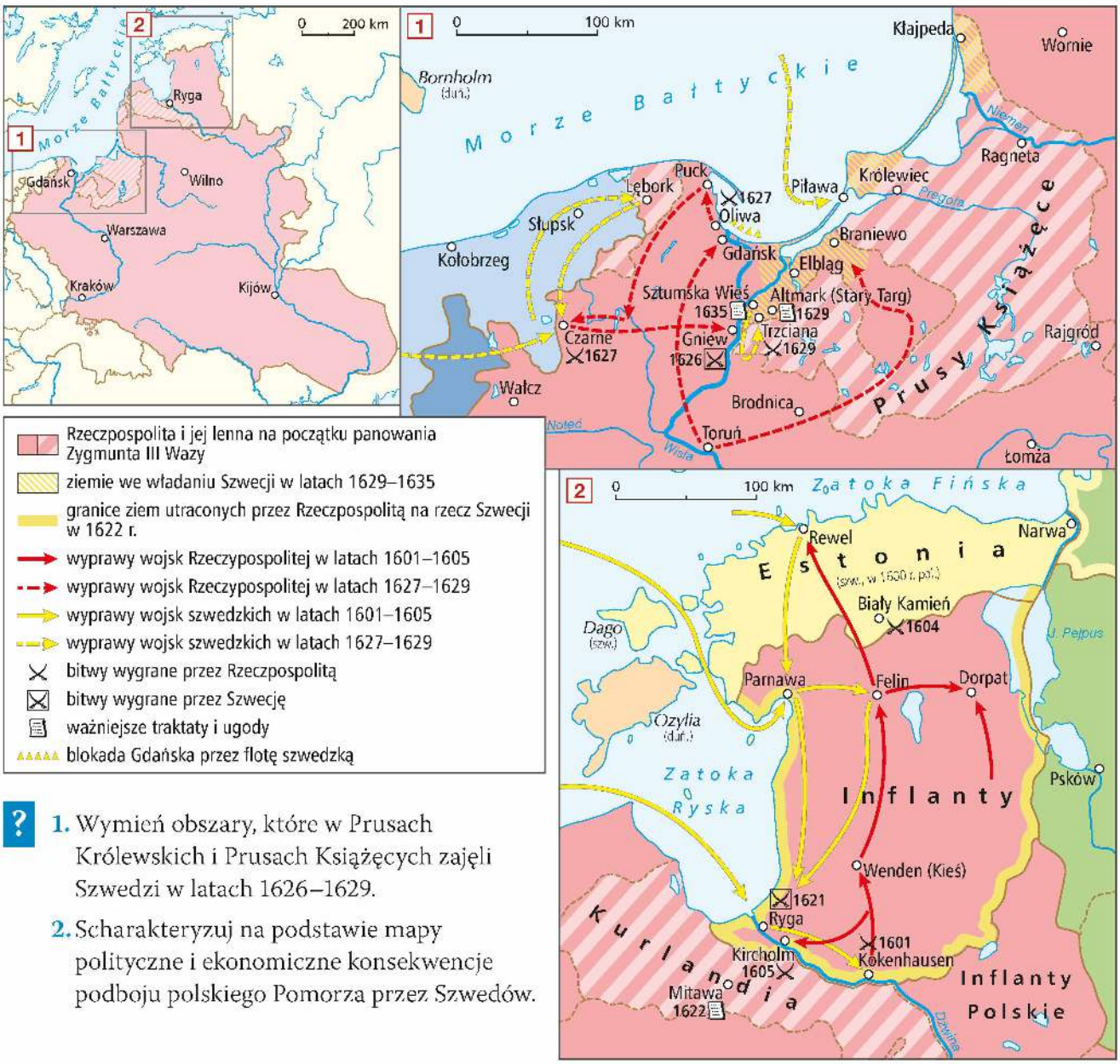
POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN KAROL CHODKIEWICZ (1560–1621)

Jeden z największych wodzów w dziejach Rzeczypospolitej, wywodzący się z litewskiej rodziny magnackiej. Brał udział w tłumieniu powstania kozackiego Semena Nalewajki w 1596 r., a także w wyprawie Jana Zamojskiego na Wołoszczyznę. W 1601 r. został hetmanem polnym litewskim. Odznaczył się jako dowódca podczas walk ze Szwedami w Inflantach. W 1602 r. przejął całkowite dowodzenie na tym terenie i odniósł wspaniałe zwycięstwo pod Kircholmem. W nagrodę za ten sukces otrzymał z rąk króla buławę hetmana wielkiego litewskiego. W 1607 r. w imieniu władcy Chodkiewicz tłumił bunt rokoszan, a następnie walczył z różnym skutkiem przeciwko Moskwie. Ostatnią walką hetmana było dowodzenie oblężonym przez Turków Chocimiem w 1621 r. Podczas obrony ponad 60-letni Chodkiewicz zmarł.

WOJNY POLSKO-SZWEDZKIE W INFLANTACH I NA POMORZU

- Rzeczpospolita i jej lenna na początku panowania Zygmunta III Wazy
- ziemie we władaniu Szwecji w latach 1629–1635
- granice ziem utraconych przez Rzeczpospolitą na rzecz Szwecji w 1622 r.
- wyprawy wojsk Rzeczypospolitej w latach 1601–1605
- wyprawy wojsk Rzeczypospolitej w latach 1627–1629
- wyprawy wojsk szwedzkich w latach 1601–1605
- wyprawy wojsk szwedzkich w latach 1627–1629
- bitwy wygrane przez Rzeczpospolitą
- bitwy wygrane przez Szwecję
- ważniejsze traktaty i ugody
- blokada Gdańska przez flotę szwedzką

?

1. Wymień obszary, które w Prusach Królewskich i Prusach Książęcych zajęli Szwedzi w latach 1626–1629.
2. Scharakteryzuj na podstawie mapy polityczne i ekonomiczne konsekwencje podboju polskiego Pomorza przez Szwedów.

Białym Kamieniem. Rok później Szwedzi wysłali nową armię do Inflant i rozpoczęli oblężenie Rygi. Z odsieczą miastu ruszył Chodkiewicz na czele swoich nielicznych sił. **27 września 1605 r.** doszło do bitwy **pod Kircholmem**. Siły polsko-litewskie, pomimo że były mniej liczebne, odniosły wspaniałe zwycięstwo. Stało się tak głównie dzięki znakomitemu wykorzystaniu przez hetmana ciężkiej polskiej jazdy – **husarii**. Zwycięstwo pod Kircholmem ocaliło Rygę, jednak nie doprowadziło do ostatecznego sukcesu. Klęska Szwedów i brak pieniędzy w Rzeczypospolitej na kontynuowanie wojny skłoniły obie strony do zawarcia rozejmu.

ROKOSZ ZEBRZYDOWSKIEGO

W ciągu kilkunastu lat panowania Zygmunt III skupił wokół siebie lojalną grupę **regalistów**. Popierali oni planowane przez króla reformy wzmacniające jego władzę, np. utworzenie niezależnego od sejmu skarbu i stałej armii. Król i jego doradcy uznawali jednak potrzebę utrzymania ustroju tzw. **monarchii mieszanej**, w której obok władcy decyzje polityczne podejmuje parlament złożony z senatu (reprezentującego magnaterię) i izby poselskiej (przedstawicielstwa średniej szlachty). Mimo to opozycja we wzmocnieniu władzy królewskiej widziała chęć zniszczenia dorobku demokracji szlacheckiej.

HUSARIA

Ciężkozbrojna husaria jest zaliczana do najskuteczniejszych jednostek w dziejach kawalerii. Złoty okres tej formacji rozpoczął się za panowania Stefana Batorego. Swoją przewagę na polu bitwy husarze zawdzięczali znakomitemu wyćwiczeniu, specjalnie szkolonym koniom oraz uzbrojeniu. Niezwykle istotną rolę odgrywała także taktyka walki, która była efektem połączenia charakterystycznych dla jazdy wschodniej impetu i ruchliwości z właściwą dla kawalerii zachodniej zwartością formacji. Największe triumfy polska husaria święciła w bitwach pod Kircholmem, Kłuszynem oraz Wiedniem.

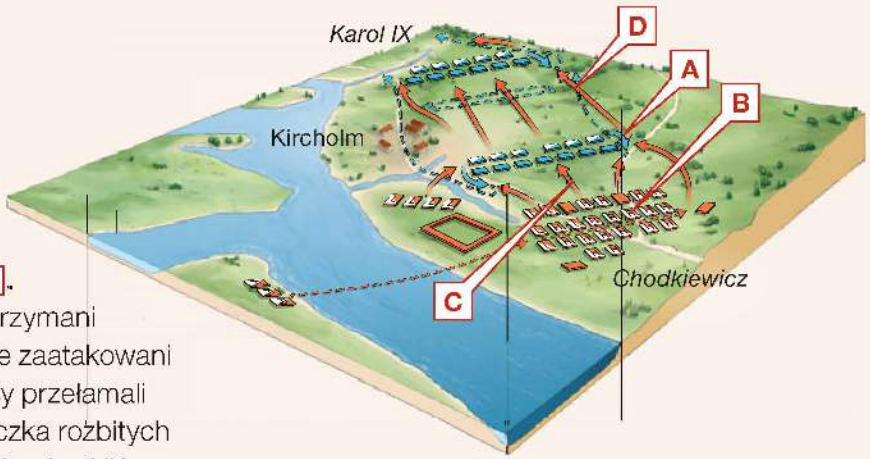
1. **Kopia husarska** stanowiła główną broń jeźdźców. Miała od 4,5 do 6,2 m długości i była przeznaczona do jednokrotnego użytku, gdyż jej drzewce, dla lekkości wydrążone w środku, łamało się podczas zderzenia z przeciwnikiem. Po skruszeniu kopii husarze używali do kłucia koncerzy – długich na ok. 1,5 m mieczy, które wozili przypięte do siodła po lewej stronie.
2. **Szabla** była podstawową bronią husarza podczas bezpośrednich starć z wrogiem.
3. **Pistolety** były noszone w ozdobnych olstrach (futerałach) przy siodle. Używano ich jednak tylko podczas starć z bliskiej odległości.
4. **Ozdobne skóry dzikich zwierząt** husaria zaczęła nosić na wzór wojsk tureckich i tatarskich.
5. **Skrzydła** stanowiły charakterystyczny element stroju husarzy. Przypinano je do pleców lub siodeł jeźdźców. Były jednak raczej paradnym elementem uzbrojenia, nieczęsto stosowanym na polu walki.
6. **Zbroja husarska** składała się z napierśnika i naplecznika mocowanych za pomocą szelek oraz obojczyka, naramienników i chroniących ręce karwaszy.

Husarze podczas szarży jechali w 3 lub 4 szeregach, oddaleni od siebie o kilka metrów, aby ograniczyć straty od ostrzału wroga. Dzięki znakomitemu wyszkoleniu tuż przed linią nieprzyjaciela zacieśniali szyk w celu zwiększenia impetu uderzenia.

Bitwa pod Kircholmem

O zwycięstwie w bitwie pod Kircholmem zdecydowały talent hetmana Chodkiewicza oraz wyszkolenie żołnierzy. Na początku bitwy hetman sprowokował przeciwnika do ataku A. Gdy Szwedzi zbliżyli się, zostali powstrzymani ogniem piechoty i dział B, a następnie zaatakowani przez husarię C. Ciężkozbrojni jeźdźcy przełamali szyki nieprzyjaciela D. Paniczna ucieczka rozbitych oddziałów szwedzkich uniemożliwiła Karolowi IX wykorzystanie pozostałych sił. Szwedzi stracili ponad 8 tys. żołnierzy (70% stanu sprzed bitwy) oraz wielu dowódców.

Jazda polsko-litewska:
- piechota polsko-litewska
- husaria
- rajtaria
- lekka jazda

Piechota szwedzka
Jazda szwedzka

- kierunek ataku wojsk polsko-litewskich
- ruch wojsk polsko-litewskich
- kierunek ataku wojsk szwedzkich
- kierunek ucieczki wojsk szwedzkich

2

6

	Piechota	Jazda	Działa	Ogółem
Wojska szwedzkie	10 200	2 100	11	12 300
Wojska polsko-litewskie	1 050	2 700	5	3 750

Piechota mogła chronić się przed pędzącą jazdą jedynie za pomocą pik. Pikinierzy opierali je o ziemię i pochylali w kierunku nieprzyjaciela.

? 1. Wymień czynniki, jakie decydowały o skuteczności działań polskiej ciężkozbrojnej kawalerii.

2. Opisz uzbrojenie polskich husarzy i porównaj je z uzbrojeniem poznanych wcześniej jednostek kawalerii europejskiej.

Popularyści sprzeciwiali się także prohabsburskiej polityce króla oraz nietolerancji władcy wobec wyznań reformowanych.

Do starcia stronnictw doszło w 1605 r. na sejmie. Miał się on zająć się głównie polityką zagraniczną. Szlachta sprzeciwiała się zawartemu małżeństwu Zygmunta III z Konstancją Habsburżanką – siostrą jego zmarłej żony Anny. W tym samym roku zmarł Jan Zamojski i popularyści zostali bez przywódcy, co Zygmunt III postanowił wykorzystać. W 1606 r. zwołał kolejny sejm, na którym miało dojść do przeprowadzenia reformy państwa i wzmocnienia władzy monarszej. Małopolska szlachta pod przywództwem wojewody krakowskiego **Mikołaja Zebrzydowskiego** sprzeciwiła się jednak propozycjom króla o decydowaniu na sejmie większością głosów i stworzeniu stałej armii. Na zjazdach, m.in. w Stężycy, Lublinie, Sandomierzu (stąd również nazwa rokosz sandomierski) i Wiślicy, szlachta otwarcie wystąpiła przeciwko reformom państwa. Opozycjoniści zaczęli nazywać swój protest **rokoszem**, nawiązując w ten sposób do buntu szlachty z czasów Zygmunta Starego. Domagali się od króla odstąpienia od planów wzmocnienia władzy, bardziej tolerancyjnej polityki wobec innowierców i usunięcia z dworu jezuitów. W 1607 r. wśród części rokoszan pojawił się także pomysł detronizacji Zygmunta III. Choć rokoszanie występowali jako spadkobiercy ruchu egzekucji praw i dóbr, to nie wysunęli żadnych własnych projektów reform państwa. Ich celem było tylko niedopuszczenie do wzmocnienia władzy króla. Rokosz upadł po tym, jak w lipcu 1607 r. w **bitwie pod Guzowem** wojska królewskie pokonały szlacheckie pospolite ruszenie. Bitwa nie przyniosła dużo ofiar, dlatego obie strony wkrótce łatwo doszły do porozumienia. Zygmunt III przebaczył rokoszanom i ogłosił amnestię, jednocześnie wycofał się z reform wzmacniających jego władzę (1608 r.). Rokoszanie zaś ukorzyli się przed władcą. Jedynym sukcesem tego wystąpienia stało się opracowanie przez sejm w 1609 r. procedury wypowiedzenia posłuszeństwa królowi.

WOJNA W INFLANTACH I PRUSACH

Podpisany po bitwie pod Kircholmem rozejm ze Szwecją był w następnych latach kilkukrotnie przedłużany. W tym czasie na tronie w Sztokholmie zasiadł syn Karola IX – **Gustaw II Adolf**, który rozpoczął w kraju gruntowne reformy obejmujące także armię. Dopiero w 1617 r. zdecydował się na przerwanie rozejmu z Rzecząpospolitą i atak na Inflanty. Mimo to nie odniósł większych sukcesów i rok później podpisał kolejny rozejm. Do wznowienia działań wojennych doszło w 1621 r., kiedy armia Rzeczypospolitej była zaangażowana

Bitwa pod Oliwą była chrztem bojowym młodej polskiej floty. Mimo większego doświadczenia i siły ognia floty szwedzkiej starcie zakończyło się całkowitym sukcesem sił polskich dowodzonych przez admirała Arendta Dickmanna [czyt.: arenta dikmana]. Polacy zatopili jeden okręt wroga, a drugi – admiralski, zdobyli za pomocą abordażu. Admirał Dickmann poległ w walce, jednak blokada Gdańska została przerwana.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Królewska flota wojenna

Od czasów wojny trzynastoletniej władcy Polski podczas wojen toczonych na morzu wykorzystywali flotę kaperską. Tworzenie regularnej floty wojennej rozpoczęto w 1570 r., jednak w ciągu następnych lat kilkukrotnie je przerywano. Zawodowe siły morskie zaczął organizować w 1601 r. Zygmunt III Waza. Brały one udział w walkach ze Szwedami i zwalczały żeglugę rosyjską. Największym zwycięstwem okrętów królewskich (zarazem ostatnim) była bitwa pod Oliwą w 1627 r.

? Który z polskich władców rozpoczął budowę królewskiej floty wojennej?

Galeon „Wodnik", który brał udział w bitwie pod Oliwą. Jego załoga zaatakowała i dokonała abordażu szwedzkiego galeonu „Solen". „Wodnik" uzbrojony był w 17 armat, a jego załoga podczas bitwy składała się z ok. 50 marynarzy i 80 żołnierzy piechoty morskiej.

w wojnę z Turcją. Szwedzki władca wykorzystał tę sytuację i zajął Rygę. Szlachta nie chciała opodatkować się na następną wojnę ze Szwecją, dlatego w 1622 r. zawarto nowy rozejm.

Gustaw II Adolf wznowił wojnę w 1625 r. Zajął wtedy niemal całe Inflanty. Po tej udanej kampanii zdecydował się na przeniesienie wojny do Prus Królewskich, aby opanować główne polskie porty nad Bałtykiem. Armia szwedzka w czerwcu 1626 r. szybko zajęła pozbawione obrony pruskie miasta. Siły polskie, które przeszły do kontrofensywy, poniosły porażkę w **bitwie pod Gniewem**. Tam po raz pierwszy szarże husarii zostały powstrzymane salwami szwedzkiej piechoty. Dzięki tym sukcesom Szwedzi przejęli kontrolę nad handlem wiślanym, ale nie zdołali zdobyć samego Gdańska. Podjęli wprawdzie w 1627 r. próbę sforsowania Wisły, lecz zakończyła się ona nierozstrzygniętą bitwą pod Tczewem.

Wojna przedłużała się i mimo zwycięstw wojsk polskich w **bitwie pod Hamersztynem** (dzisiaj Czarne) i floty w starciu **pod Oliwą** nie potrafiły one pokonać przeciwnika. Dopiero porażka wojsk szwedzkich w bitwie **pod Trzcianą** w 1629 r. i działania dyplomatyczne Francji (chciała przyłączenia się Szwecji do wojny trzydziestoletniej) doprowadziły do zawarcia rozejmu. Został on podpisany 26 września 1629 r. **w Starym Targu (Altmarku)** i miał obowiązywać przez 6 lat. Szwedzi zatrzymali Inflanty na północ od Dźwiny oraz porty Prus Królewskich i Prus Książęcych z wyjątkiem Gdańska, Pucka i Królewca. Uzyskali również prawo do pobierania cła w wysokości 3,5% wartości towarów wysyłanych z Gdańska. Uzyskane pieniądze pozwoliły Szwedom sfinansować prowadzenie działań wojennych w czasie wojny trzydziestoletniej.

Rozejm altmarski kończył się w 1635 r. Na tronie polskim zasiadał już wówczas syn Zygmunta III – Władysław IV Waza, a pozycja Rzeczypospolitej była znacznie silniejsza. Nowy władca zreformował armię i rozpoczął budowę floty. Natomiast Szwedzi byli zmęczeni udziałem w wojnie trzydziestoletniej i ponoszonymi w niej porażkami. W tej sytuacji doszło do podpisania nowego rozejmu, mimo że Władysław IV dążył do konfrontacji ze Szwedami. Układ zawarto 12 września 1635 r. **w Sztumskiej Wsi**. Tym razem miał obowiązywać przez 26,5 roku. Na jego mocy Szwedzi zatrzymali Inflanty, ale musieli oddać wszystkie miasta pruskie i zrezygnować z pobieranych ceł. Oba rozejmy pozostawiły nierozstrzygniętą sprawę pretensji polskich Wazów do korony szwedzkiej.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ROZEJM W SZTUMSKIEJ WSI

Śmierć Gustawa II Adolfa w wojnie trzydziestoletniej i przejęcie rządów w Szwecji przez jego małoletnią córkę Krystynę sprawiły, że Rzeczpospolita w 1635 r. mogła bez walki wynegocjować lepsze warunki rozejmu.

1. Między Najjaśniejszym księciem i Panem Władysławem IV, Królem Polskim [...], *a Najjaśniejszą Księżną i Panią Krystyną, przyszłą Królową Szwedów* [...], *zawiera się z dniem dzisiejszym rozejm na lat dwadzieścia sześć rachując od daty niniejszego do pierwszego lipca, starego stylu, roku 1661.* [...]

3. [...] *Rzeczypospolitej Polskiej zwróci Najjaśniejsza Królowa i Królestwo Szwedzkie tę część Prus, którą dotychczas w okupacji posiada, z tym jednak, że Piława zwrócona będzie bezpośrednio elektorowi brandenburskiemu, Księciu Pruskiemu, by ją miał w posiadaniu na podstawie tego samego prawa, na podstawie którego posiadał ją przed wojną.*

4. W sprawie zwrotów terytorialnych będzie przestrzegana ta zasada, iż po wręczeniu szwedzkiemu komisarzowi ratyfikacji przez Jego Królewską Mość [...] *– Malbork wraz z Wielkimi Żuławami, Sztumem, Braniewem, Tolkmickiem zostaną po wycofaniu załóg zwrócone do rąk Komisarzy Najjaśniejszego Króla i Królestwa Polskiego; fortalicje zaś na Gdańskiej Głowie i Chorążówce zostaną w obecności wysłańców obu stron zrównane w ziemią* [...].

Elbląg zasie wraz z dawnym swym terytorium i Małymi Żuławami oraz umocnieniami tam zbudowanymi, a także Piławę [...], *zatrzyma Najjaśniejsza Królowa i Królestwo Szwedzkie, dopóki nie nastąpi ratyfikacja przez Rzeczpospolitą Polską; po tejże wręczeniu, zwrócone zostaną także te miejscowości po wycofaniu z nich, bez nijakiej dla mieszkańców szkody, ich załóg* [...].

5. Po zwrocie wszystkich terytoriów zostaną cła w niedługim czasie zniżone do tego stanu rzeczywistego i prawnego, w jakim były przed tą wojną, [...].

6. W Inflanciech pozostaną obie strony także przy tym stanie posiadania, w jakim były podczas minionego sześcioletniego rozejmu. [...]

14. Przywrócony będzie dawniejszy handel między oboma królestwami i podległymi prowincjami i wykonywany po staremu, a wszystko wróci do tego stanu, w którym było przed wojną i wolne będzie od wszelkich nowości i ciężarów przez tę wojnę nałożonych.

15. Spław towarów z W. Księstwa Litewskiego nie dozna żadnej przeszkody na rzece Dźwinie, na którym będzie ten sam wymiar opłat, co przed tą wojną.

Źródło: K. Ogier, *Dziennik podróży do Polski*, tłum. E. Jędrkiewicz, cz. 1, Gdańsk 1950, s. 251–264.

? 1. Wymień odzyskane przez Rzeczpospolitą ziemie w wyniku zawarcia rozejmu w Sztumskiej Wsi.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ miały decyzje zawarte w rozejmie z 1635 r. na handel Rzeczypospolitej.

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności, w jakich doszło do wyboru Zygmunta III na króla Polski.
2. Przedstaw plany Zygmunta III dotyczące wzmocnienia władzy królewskiej.
3. Omów przyczyny konfliktu państwa polsko-litewskiego ze Szwecją. Oceń, czy można było uniknąć tej wojny.
4. Przedstaw główne etapy walk polsko-szwedzkich na początku XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. O. Lunde, *Dynastia wojowników. Wojny Szwecji 1611–1721*, Poznań 2015.
L. Podhorodecki, *Rapier i koncerz: z dziejów wojen polsko-szwedzkich*, Warszawa 1985.
H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 2006.

2 WALKI O KORONĘ CARÓW

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Do jakich zmian doszło w państwie moskiewskim w XVI w.?
2. Jak zakończyły się polsko-moskiewskie walki o Inflanty?

KRYZYS PAŃSTWA CARÓW

W 1584 r. zmarł car Iwan IV Groźny, a tron przejął, zupełnie do tego nieprzygotowany, jego syn Fiodor. Carewicz prawdopodobnie cierpiał także na chorobę psychiczną. Tymczasem kraj pogrążał się w kryzysie. Lata terroru Iwana IV doprowadziły do opustoszenia większości obszarów kraju, a skarb państwa zrujnowały przegrane wojny ze Szwecją i Rzecząpospolitą.

Najbardziej wpływową osobą w państwie moskiewskim u boku nowego cara był dawny opricznik i doradca Iwana Groźnego – **Borys Godunow**. Jego siostra została żoną cara Fiodora. W ten sposób Godunow mógł wpływać na wszelkie decyzje władcy. Planował on przejęcie władzy w Moskwie. Fiodor nie doczekał się bowiem potomstwa, a najmłodszy (ur. w 1580 r.) syn Iwana Groźnego, Dymitr, w 1591 r. zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach w klasztorze w Ugliczu, gdzie został zesłany po śmierci ojca. O jego zamordowanie podejrzewano Godunowa. Osoba młodego Dymitra na tyle obrosła legendą, że zarówno na dworze carskim, jak i wśród ludu krążyła pogłoska, że carewicz cudownie ocalał i ukrywa się przed wszechwładnym bojarem.

W 1598 r. bezpotomnie zmarł Fiodor I, ostatni przedstawiciel dynastii Rurykowiczów. Władzę w kraju jako car przejął wówczas Borys Godunow. Jego rządy zapoczątkowały kilkunastoletni okres w dziejach państwa moskiewskiego, określany jako **Wielka Smuta**. Był to czas anarchii, buntów i walki o władzę. W kraju zapanował wielki głód, co doprowadziło do powstań chłopskich.

DYMITRIADY

W 1602 r. na wschodnich terenach Rzeczypospolitej pojawił się człowiek, który podawał się za cudownie ocalałego carewicza Dymitra, syna Iwana IV Groźnego, i prawowitego następcę tronu moskiewskiego. Był to w rzeczywistości zbiegły z Moskwy prawosławny mnich Grigorij Otriepiew. Większość polskich elit sceptycznie podchodziła do **Samozwańca** (tak nazywali go przeciwnicy). Jednak zyskał on poparcie kilku polskich magnatów, m.in. z rodziny Wiśniowieckich oraz wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszcha. Ten ostatni miał olbrzymie długi i był gotów zaryzykować wiele, aby zdobyć fortunę. Fałszywy Dymitr obiecał mu, że po objęciu tronu carskiego poślubi jego córkę

Dymitr I Samozwaniec, car moskiewski w latach 1605–1606, określany w Moskwie Łżedymitrem ('łgać' – kłamać). Postać niejednoznaczna – otaczał się Polakami, ale równocześnie sprzyjał miejscowym bojarom i nie spełnił wcześniejszej obietnicy wprowadzenia katolicyzmu w państwie moskiewskim.

▪ *obraz, Rosja, XVII w.*

Marynę i przekaże mu w zarząd ogromne dobra w państwie moskiewskim. Także wielu przedstawicieli szlachty było gotowych wyruszyć na awanturniczą wyprawę na wschód, aby zdobyć tam majątek. Zaczęli oni napływać do obozu Samozwańca, zasilając szeregi jego armii.

Początkowo król Zygmunt III krytycznie odnosił się do Dymitra. Jednak wkrótce udzielił mu prywatnie cichego poparcia. Przychylnie na poczynania Samozwańca patrzyli także nuncjusz papieski oraz jezuici. Dymitr przeszedł bowiem potajemnie na katolicyzm i obiecywał im unię rosyjskiej Cerkwi prawosławnej z Kościołem katolickim.

Pod koniec 1604 r. Dymitr Samozwaniec, na czele zebranych wojsk, wyruszył na Moskwę. W ten sposób rozpoczął się okres tzw. **dymitriad** – interwencji zbrojnych polskich i litewskich magnatów w państwie moskiewskim, których celem było osadzenie na tamtejszym tronie pretendentów podających się za ocalonego syna Iwana Groźnego Dymitra.

Podczas wyprawy Dymitra Samozwańca okazało się, że poparcie dla „cudownie ocalałego carewicza" było duże także w Moskwie. Wiele miast poddawało się mu bez walki. Opór stawiła jedynie armia Borysa Godunowa, ale car wkrótce zmarł, a jego syna szybko pozbawiono władzy. W końcu bojarzy sami zaproponowali Dymitrowi tron w Moskwie. W 1605 r. został on koronowany na cara, a rok później poślubił Marynę Mniszchównę.

Wbrew obawom jednych i oczekiwaniom drugich Dymitr I nie stał się jednak marionetką w rękach króla polskiego i stacjonujących w Moskwie Polaków. Nie podporządkował się także bojarom. Mimo to miejscowej ludności nie podobały się jego dobre stosunki z Polakami oraz brak przywiązania do tradycji, m.in. nosił zachodnie stroje i nie miał brody – rosyjskiego symbolu szlachectwa. Dlatego rosła przeciwko niemu opozycja. W 1606 r. bojarzy rozpuścili plotkę wśród ludu, że Polacy chcą zamordować cara. W Moskwie wybuchły antypolskie zamieszki, w których zginęło kilkuset Polaków przebywających w tym czasie w stolicy. Sam Dymitr został zamordowany przez bojarów, a na tron wstąpił jeden z nich – **Wasyl Szujski**.

WARTO WIEDZIEĆ

Staropolscy kondotierzy

Podczas dymitriad w szeregi wojsk samozwańców zaciągali się awanturnicy, zbuntowani żołnierze, dezerterzy oraz szlachcice żądni bogactwa i sławy. Jednym z nich był pułkownik Aleksander Józef Lisowski. Dowodził on grupą kawalerii, która działała w głębi państwa moskiewskiego, a żołnierze służyli w niej w zamian za zdobyte łupy. Jego oddziały nie były obciążone taborami z zaopatrzeniem, więc poruszały się niezwykle sprawnie i szybko. Od nazwiska dowódcy zaczęto nazywać ich lisowczykami. W 1608 r. przeprowadzili oni rajd w kierunku Morza Kaspijskiego, a w 1615 r. dotarli do wybrzeży Morza Białego. Po zakończeniu wojen z Moskwą lisowczycy wrócili do kraju i w 1619 r. za zgodą Zygmunta III wzięli udział w wojnie trzydziestoletniej. Później walczyli także w wojnie polsko-tureckiej oraz podczas konfliktów ze Szwedami. W bitwach wykazywali się walecznością, lecz w czasie pokoju bezlitośnie łupili ludność cywilną. Dlatego ok. 1635 r. formacja ta została ostatecznie rozwiązana.

Jeździec polski to obraz namalowany przez Rembrandta. Przedstawia on kawalerzystę w stroju noszonym przez Polaków służących w oddziałach lisowczyków.

▪ *obraz, Holandia, 1655 r.*

? Z czego wynikała sprawność działania oddziałów lisowczyków?

W tym czasie w kraju doszło do olbrzymiego buntu chłopów nazwanego od nazwiska przywódcy **powstaniem Bołotnikowa**. Przyczyną była wieść, że car Dymitr cudem ocalał. Ta sama informacja, odpowiednio podtrzymywana, sprawiła, że niedługo w Rzeczypospolitej pojawił się nowy samozwaniec, który szybko uzyskał poparcie kilku magnatów kresowych oraz polskich żołnierzy i szlachty zainteresowanych zdobyciem kolejnych łupów w państwie moskiewskim. „Cudownie ocalałego męża" rozpoznała również Maryna Mniszchówna. Polacy kolejny raz zorganizowali prywatną wyprawę w głąb państwa moskiewskiego. Dymitr II odniósł wiele sukcesów i opanował dużą część kraju, jednak nie zdobył stolicy. Swój obóz założył w Tuszynie (12 km od Moskwy). Zgromadził tam pokaźne siły wojskowe, zorganizował carski dwór, stworzył własną administrację i rozpoczął panowanie.

WOJNA RZECZYPOSPOLITEJ Z MOSKWĄ

Car Wasyl Szujski po objęciu władzy w Moskwie uwolnił polskich jeńców przetrzymywanych na Kremlu, ale nie zdecydował się na zawarcie pokoju z Rzecząpospolitą. Uzgodniono tylko rozejm do 1612 r. Obie strony zdawały sobie przy tym sprawę, że jest to stan przejściowy. Z tego powodu zagrożony przez Dymitra II i niepewny postawy Polaków Wasyl Szujski zwrócił się ku Szwecji. W 1609 r. Moskwa i Szwecja zawarły pokój wieczysty, w którym obie strony zobowiązały się do prowadzenia wspólnej polityki zagranicznej, a władca Moskwy uznawał panowanie Szwedów w Inflantach. W zamian król Szwecji ofiarował carowi 5 tys. żołnierzy, którzy mieli być jednak przez niego opłacani. Sojusz był wymierzony przeciwko Rzeczypospolitej. Skłoniło to Zygmunta III do wypowiedzenia wojny Moskwie.

Wojna wybuchła w 1609 r. Wojska polsko-litewskie dowodzone przez hetmana **Stanisława Żółkiewskiego** uderzyły na potężnie ufortyfikowany Smoleńsk. W czasie oblężenia twierdzy do obozu króla przybywały liczne oddziały polskie, które odeszły ze służby u Dymitra II. Zjawili się także bojarzy oferujący Zygmuntowi III pomoc w walce z Wasylem Szujskim. Zaproponowali oni, że po zwycięstwie tron moskiewski zostanie ofiarowany synowi Zygmunta III, królewiczowi Władysławowi. Warunkiem było przyjęcie przez niego prawosławia i zagwarantowanie integralności państwa moskiewskiego. Wykluczono jednak możliwość unii z Rzecząpospolitą. Zygmunt III swoją odpowiedź na te propozycje uzależnił od decyzji sejmu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW ŻÓŁKIEWSKI (1547–1620)

Znakomity wódz polski z początku XVII w. – zwycięzca wielu kampanii wojennych przeciwko Szwedom, Turkom, Tatarom i Moskwie. Swoją karierę polityczną rozpoczął u boku kanclerza Jana Zamojskiego. Podczas panowania Stefana Batorego brał udział w wojnach z gdańszczanami i Moskwą. W czasie podwójnej elekcji stał po stronie Zamojskiego i w 1588 r. odznaczył się w bitwie pod Byczyną. W tym samym roku otrzymał buławę hetmana polnego koronnego. Później walczył przeciwko zbuntowanym Kozakom na Ukrainie oraz brał udział w wyprawach Zamojskiego do Mołdawii i Wołoszczyzny. Podczas rokoszu Zebrzydowskiego stanął po stronie króla i dowodził w bitwie pod Guzowem. Największą sławę przyniosło mu zwycięstwo pod Kłuszynem w 1610 r. i opanowanie Moskwy. Wydarzenie to opisał w swoim pamiętniku zatytułowanym *Początek i progres wojny moskiewskiej*. Ostatnie lata życia, już jako hetman wielki koronny (od 1618 r.), spędził na interwencjach wojskowych na Ukrainie i w Mołdawii. Zginął w 1620 r., po przegranej bitwie z Turkami pod Cecorą.

Bitwa pod Kłuszynem uwieczniona na obrazie namalowanym na zlecenie hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Oprócz batalii pod Kircholmem była ona przykładem wielkiej skuteczności i siły bojowej husarii. Straty armii Wasyla Szujskiego i oddziałów mogły sięgnąć nawet 15 tys. zabitych. Szacuje się, że Żółkiewski stracił ok. 300 husarzy oraz 400 koni.

▪ *obraz, Polska, 1620 r.*

W 1610 r. Wasyl Szujski ruszył na odsiecz Smoleńska na czele 30-tysięcznej armii. Naprzeciw nim wyruszyło 6,5 tys. żołnierzy polskich dowodzonych przez hetmana **Stanisława Żółkiewskiego**, do których dołączyły oddziały wierne dotychczas Dymitrowi II. Do spotkania obydwu armii doszło 4 lipca 1610 r. **pod Kłuszynem**. Mimo niemal pięciokrotnej przewagi wojsk moskiewsko-szwedzkich Żółkiewski całkowicie rozbił armię przeciwnika. Po tym zwycięstwie hetman ruszył na Moskwę, aby tam szukać decydującego rozstrzygnięcia w tej wojnie (taki sam plan już wcześniej przedstawił królowi). Tymczasem bojarzy obalili Szujskiego i ponownie zaproponowali tron carski królewiczowi Władysławowi. Hetman podpisał traktat, lecz Zygmunt III nie zgodził się wysłać do państwa moskiewskiego jako kandydata na cara swojego najstarszego syna. Nie zatrzymał jednak pochodu Żółkiewskiego na Moskwę i wojska polskie w porozumieniu ze zwolennikami królewicza Władysława wkroczyły do rosyjskiej stolicy.

WALKI O KORONĘ CARÓW

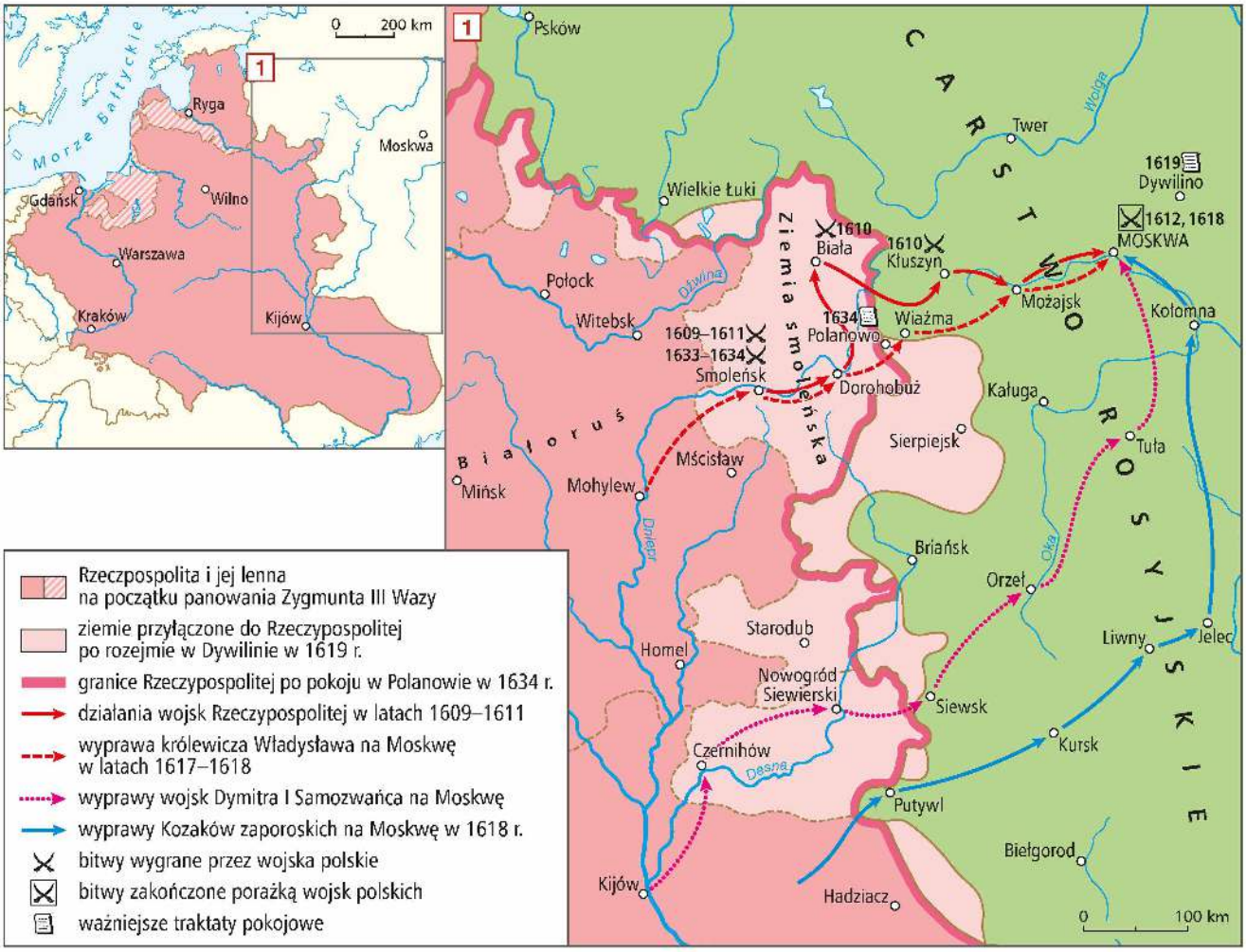
Po zajęciu przez Polaków Moskwy w państwie carów zapanował chaos. Został zamordowany Dymitr II, a jego zwolennicy poparli jako kandydata na tron jego małoletniego syna. Własnego pretendenta zgłosili także Szwedzi. W Moskwie szybko narastała jednak nienawiść wobec wszystkich przybyszów, którzy grabili kraj. Pierwsze powstanie antypolskie zostało stłumione w 1611 r. przez wojska Żółkiewskiego. W tym samym roku armia Zygmunta III zdobyła w końcu Smoleńsk i wróciła do Rzeczypospolitej. Rok później w państwie moskiewskim doszło do kolejnego powstania przeciwko obcemu panowaniu. Powstańcy zablokowali polski garnizon na Kremlu i wobec nieudanej odsieczy zmusili go w listopadzie 1612 r. do kapitulacji. W 1613 r. Duma bojarska wybrała na cara jednego spośród bojarów – **Michała Romanowa**.

Car Wasyl Szujski oraz jego bracia 1, prezentowani królowi Zygmuntowi III 2 oraz królewiczowi Władysławowi 3 przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego 4 na sejmie w 1611 r.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

WOJNY Z MOSKWĄ

? 1. Odpowiedz, jakie ziemie zdobyła Rzeczpospolita w wyniku rozejmu w Dywilinie.

2. Posługując się mapą, wyjaśnij, dlaczego Smoleńsk i ziemia smoleńska były dla państwa moskiewskiego terytoriami strategicznymi.

Król Zygmunt III jeszcze w 1612 r. próbował interweniować w państwie moskiewskim, jednak gdy polski garnizon na Kremlu skapitulował, wycofał się z ataku na Moskwę. Działania wojenne przerwano. Wojska carskie skupiły się zaś na walkach ze Szwecją na północy kraju. Wojnę tę zakończył moskiewsko-szwedzki traktat pokojowy **w Stołbowie w 1617 r.** Nie powiodły się zaś rokowania pokojowe Moskwy z Rzecząpospolitą. Z tego powodu sejm w 1616 r. zezwolił na wyprawę na Moskwę królewicza Władysława i uchwalił na ten cel podatki. Na decyzję władz Rzeczypospolitej duży wpływ miało powodzenie rokowań moskiewsko-szwedzkich.

Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę ruszyła w 1617 r., a na jej czele stanął hetman Jan Karol Chodkiewicz. Na terenie państwa moskiewskiego Polaków wsparło 20 tys. Kozaków zaporoskich. Polsko-kozackie wojsko nie zdobyło jednak Moskwy i musiało wrócić do kraju. Dlatego rozpoczęto rokowania pokojowe. W **1619 r.** zawarto **rozejm w Dywilinie**, który miał obowiązywać przez 14,5 roku. Na jego mocy ziemie smoleńska, siewierska i czernihowska przeszły we władanie Rzeczypospolitej. Milczeniem pominięto jednak w umowie sprawę carskiego tronu dla królewicza Władysława. Przyłączenie do Rzeczypospolitej nowych obszarów spowodowało, że państwo polsko-litewskie osiągnęło obszar o powierzchni blisko **1 mln km²** – największy w całych jego dziejach.

POLACY NA KREMLU

Wojska polskie zajęły moskiewski Kreml w 1610 r. Dowództwo nad garnizonem przejął wówczas Aleksander Gosiewski. W marcu 1611 r. w Moskwie wybuchły zamieszki, które Polacy stłumili, dokonując rzezi ludności i podpalając część miasta. Kilka dni po tych wydarzeniach siły moskiewskie rozpoczęły blokadę Kremla. Polacy przetrwali zimę i wiosnę 1612 r., lecz latem ich sytuacja stała się dramatyczna. We wrześniu 1612 r. nieudaną próbę dostarczenia żywności dla załogi Kremla podjął hetman Jan Karol Chodkiewicz. Po jego odwrocie na Kremlu zaczęły rozgrywać się wstrząsające sceny. Żołnierze padali z głodu i zimna, dochodziło nawet do kanibalizmu. Mimo ciężkiej sytuacji obrońcy odparli kilka szturmów wroga, lecz pozbawieni wieści z kraju skapitulowali 7 listopada 1612 r. Powstańcy dokonali masakry załogi, oszczędzając jedynie oficerów, których wydano z niewoli dopiero w 1618 r. Dzień kapitulacji polskiej załogi na Kremlu jest obecnie świętem narodowym w Rosji.

? Poszukaj informacji o tym, w jaki sposób we współczesnej Rosji czczony jest dzień kapitulacji polskiej załogi Kremla.

WOJNA SMOLEŃSKA

Rozejm z Moskwą podpisany w Dywilinie miał wygasnąć w 1633 r. Przez ten okres car Michał Romanow szykował się do wojny z Rzecząpospolitą. Zaatakował, zanim skończył się rozejm. W 1632 r. zmarł Zygmunt III i car, licząc na zamęt spowodowany wolną elekcją, wysłał 32 tys. żołnierzy na wschodnie tereny Rzeczypospolitej. Jego armia zajęła szybko ziemie siewierską i smoleńską, ale dopiero wiosną 1633 r. wojska moskiewskie rozpoczęły oblężenie Smoleńska.

W tym czasie w Rzeczypospolitej szybko przeprowadzono elekcję nowego władcy, którym został syn Zygmunta III – **Władysław IV Waza**. Nowy król zaraz po wyborze rozpoczął przygotowania do odsieczy Smoleńska. Zorganizował nową piechotę, wzorowaną na zachodniej, w której służyli chłopi i mieszczanie. Szkolili ich doświadczeni oficerowie biorący udział w wojnie trzydziestoletniej. Pod Smoleńsk armia przybyła w sierpniu 1633 r., gdy obrońcy bronili się już resztką sił. Wojska moskiewskie nie chciały przyjąć otwartej bitwy, dlatego król okrążył je w ich obozie. Po trzech miesiącach bombardowania na początku 1634 r. armia carska poddała się. Warunki kapitulacji były honorowe: żołnierze mogli wrócić do Moskwy, mieli pozostawić tylko działa i broń palną.

Po zwycięstwie pod Smoleńskiem wojska polskie oblegały zdobyte przez oddziały moskiewskie miasta, jednak bez większych sukcesów. Król zdecydował się zatem na rozmowy

Król Władysław IV przyjmuje kapitulację Rosjan, którzy oblegali Smoleńsk. Poddanie się wojsk nie oznaczało zakończenia wojny, gdyż walki trwały na całym froncie od Ukrainy po Inflanty. Polski władca liczył na zdobycie Moskwy i osadzenie na jej tronie swojego brata Jana Kazimierza.

▪ *obraz, Polska, 1634 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WŁADYSŁAW NA CARSKIM TRONIE

Zygmunt III niechętnie odniósł się do powołania na tron moskiewski syna, królewicza Władysława. Motywacje władcy w tej sprawie opisał historyk i polityk czasów Wazów Stanisław Kobierzycki.

Król publicznie bowiem oświadczył na zjeździe w Lublinie, potem w Wilnie, że sposobi się i wyrusza na wyprawę moskiewską dla dobra publicznego, nie zaś z jakichkolwiek prywatnych pobudek. Podkreślił wtedy, że będzie służył korzyściom Rzeczypospolitej, nie zaś swoim własnym i że niczego nie zachowa dla siebie i dla swojego potomstwa, co uzyskałby bronią. [...] *Jeśliby zatem syn króla Władysław został wyniesiony na moskiewski tron, to ten zaszczyt dla jego rodu z całą pewnością byłby sprzeczny z jego obietnicami. Nadarzyłaby się wówczas wielka okazja dla tych, którzy pragną przewrotów i znów rozgorzałyby w Polsce płomienie niedawnej wojny domowej pozornie przysypane popiołem! Rzeczpospolita stałaby się wtedy znów terenem buntów i odżyłyby podejrzenia uparcie tkwiące w umysłach, że król dąży do władzy absolutnej, i z pewnością ją zdobędzie, kiedy połączy siły, finanse swoje i swojego syna, którego narzucił na władcę sąsiedniej potędze. Przede wszystkim stany powinny być proszone o wydanie zgody, aby królewicz Władysław stanął na czele państwa moskiewskiego. I to była przyczyna królewskiej decyzji, argument o największym ciężarze gatunkowym.* [...]
I przeciwnie – inni z zapałem mówili, że król, poświęcając swego syna na rzecz Moskwian, okazuje swą prawdziwą naturę i miłość do ojczyzny, ponieważ jedynie w Rzeczypospolitej widzi swego prawnego spadkobiercę i przedkłada ją ponad swój skarb i pociechę, czyli ponad swe dzieci z najmilszej sobie królewskiej dynastii. Z tego też powodu [...] *niektórzy uważali za stosowne bronić króla, którego atakowali podżegacze do przewrotów, rozsiewając wśród ludu przesadzone czy wręcz czcze pogłoski o dążeniu Zygmunta do zdobycia władzy absolutnej.*

Źródło: S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, tłum. M. Krajewski, Wrocław 2005, s. 157–158.

? 1. Odpowiedz, jakich argumentów używał Zygmunt III, nie zgadzając się na objęcie przez królewicza Władysława tronu w Moskwie.

2. Wyjaśnij, czego – zdaniem autora tekstu – mogłaby się obawiać się polska szlachta, gdyby Władysław objął władzę w państwie moskiewskim.

pokojowe. W 1635 r. kończył się rozejm ze Szwecją i Rzeczpospolita mogła znaleźć się w wojnie z dwoma państwami. W czerwcu 1634 r. podpisano **pokój w Polanowie**. Ustalono nową granicę na wschodzie. Do Moskwy powróciły jedynie wschodnie skrawki ziem smoleńskiej i siewierskiej. Władysław IV zrzekł się praw do tronu carskiego i uznał legalność panowania Michała Romanowa. W zamian za to otrzymał finansową rekompensatę (20 tys. rubli). W traktacie zagwarantowano także wymianę jeńców i swobodę handlu.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, co w historii Rosji kryje się pod terminem „Wielka Smuta".
2. Scharakteryzuj przyczyny konfliktu Rzeczypospolitej z Rosją na początku XVII w.
3. Zreferuj zabiegi Zygmunta III i jego syna królewicza Władysława o carską koronę.
4. Opisz przebieg i skutki dwóch wojen z Rosją w pierwszej połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Andrusiewicz, *Dzieje Dymitriad 1602–1614*, t. 1–2, Warszawa 1990.
H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII*, Warszawa 1995.

3 KOZACY I KONFLIKTY Z IMPERIUM OSMAŃSKIM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak kształtowały się stosunki między Polską a Turcją w czasach Jagiellonów i Stefana Batorego?
2. W jaki sposób w granicach Rzeczypospolitej znalazły się Ukraina, Wołyń i Podlasie?

IMPERIUM OSMAŃSKIE I KSIĘSTWA NADDUNAJSKIE

Od czasu opanowania przez imperium osmańskie Węgier i zawarcia pokoju wieczystego w 1533 r. relacje polsko-tureckie w XVI w. układały się poprawnie. Wprawdzie Stefan Batory miał w planach wyzwolenie Węgier z tureckiej niewoli, jednak nie podjął nawet takiej próby.

Rzeczpospolita graniczyła bezpośrednio z imperium osmańskim tylko na krótkim odcinku, znacznie szerszą granicę posiadała z tureckimi lennikami: chanatem krymskim, Siedmiogrodem i Mołdawią. W hospodarstwach Mołdawii i Wołoszczyzny oraz księstwie Siedmiogrodu od końca XVI w. toczyły się walki o władzę między lokalnymi rodami możnowładców. Przewagę uzyskiwali ci, których popierali tureccy sułtani, ale ich łaskę można było równie szybko zyskać, jak utracić. Dlatego niektórzy z lokalnych władców zwracali się także o pomoc do Rzeczypospolitej i cesarstwa, aby osiągnąć niezależność. Próbę taką podjął hospodar wołoski **Michał Waleczny**, który podczas wojny turecko-habsburskiej wystąpił w 1594 r. przeciwko sułtanowi. Odniósł kilka sukcesów, jednak już w 1595 r. ofensywę przeciwko niemu podjęli Turcy, którzy planowali zmienić Mołdawię i Wołoszczyznę w swoje prowincje.

W tej sytuacji na interwencję nad Dunajem zdecydował się hetman Jan Zamojski. Uznał on, że likwidacja naddunajskich księstw będzie niekorzystna dla Rzeczypospolitej, a umocnienie tam polskich wpływów spowoduje zabezpieczenie się przed ewentualną ekspansją turecką i wzmocni pozycję Polski wobec Habsburgów. Pozostający w konflikcie z królem Zamojski nie zdołał jednak przekonać do tego przedsięwzięcia sejmu. Poparła go tylko kresowa magnateria, która widziała możliwość zdobycia nowych posiadłości w tureckich lennach. Dlatego w 1595 r. zorganizował on prywatną wyprawę do Mołdawii. Jego wojska osadziły na tamtejszym tronie przychylnego Polsce hospodara **Jeremiego Mohyłę** oraz zajęły zamki w Jassach i Chocimiu. Doprowadziło to do starcia z Turkami pod Cecorą, zakończonego porozumieniem. W 1598 r. w Stambule zawarto układ, na mocy którego Mołdawia stała się polsko-tureckim **kondominium**. Zgodnie z nim polski monarcha wyznaczał przyjaznego Turkom hospodara, który miał być lennikiem sułtana i płacić mu haracz. Sukcesy Zamojskiego były nawet większe. W 1600 r. podjął się on jeszcze jednej interwencji w księstwach naddunajskich, przybywając z pomocą Jeremiemu Mohyle. Dzięki zwycięstwu podporządkował sobie Wołoszczyznę, osadzając na tamtejszym tronie Szymona Mohyłę – brata Jeremiego.

Michał Waleczny jest uznawany za pierwszego władcę, któremu udało się zjednoczyć trzy historyczne ziemie dzisiejszej Rumunii – Wołoszczyznę, Mołdawię i Siedmiogród.

▪ *rycina, Wołoszczyzna, XVII w.*

NAJAZDY TATARSKIE

Tatarzy krymscy od końca XV w. wielokrotnie najeżdżali południowo-wschodnie ziemie Polski i Litwy. Mimo planów wyprawy przeciwko chanatowi krymskiemu pod koniec XVI w. hetman Jan Zamojski nie uzyskał poparcia króla i szlachty. Na przełomie XVI i XVII w. ataki Tatarów na ziemie polskie stały się częstsze. Tatarzy, którzy byli lennikami imperium osmańskiego, atakowali w odwecie za wyprawy Kozaków zaporoskich na obszary tatarskie i tureckie oraz prohabsburską politykę Zygmunta III. W latach 1605–1644 doszło do 75 tatarskich najazdów. Oznacza to, że zdarzały się one co roku, a czasami nawet kilka razy do roku. Tatarzy docierali zarówno na Ukrainę, jak i na Wołyń, pod Lwów, Przemyśl czy do południowych części Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tatarscy wojownicy nie tylko plądrowali i niszczyli miasta i wsie, lecz także porywali ludzi. W latach 1605–1633 w jasyr wzięto ok. 100 tys. jeńców. Uprowadzone osoby wykupywali z niewoli krewni. Ci, o których się nie upomniano, byli sprzedawani jako niewolnicy w głąb imperium osmańskiego.

? Jakie skutki dla Rzeczypospolitej miały najazdy tatarskie?

Wojownik tatarski (ordyniec) na koniu. Uzbrojenie lekkiej jazdy tatarskiej składało się m.in. z szabli, sztyletów, łuku refleksyjnego z kołczanem, a także widocznej tu włóczni i hełmu. Dużym walorem wojsk tatarskich była zdolność do szybkiego przemieszczania się, nawet do 100 km dziennie.

„AWANTURY MOŁDAWSKIE" POLSKICH MAGNATÓW

Rządzący Mołdawią Jeremi Mohyła swoje córki wydał za przedstawicieli kresowych magnackich rodów polskich: Wiśniowieckich, Potockich i Koreckich. Liczył, że magnaci będą go wspierać w utrzymaniu się na mołdawskim tronie. Tymczasem po śmierci Jana Zamojskiego sułtan zmienił zdanie co do statusu Mołdawii. Po śmierci Jeremiego Mohyły w 1606 r. od władzy odsunięto jego syna Konstantego. Wówczas interwencję w sprawie szwagra podjął w 1607 r. Stefan Potocki, który przywrócił go do władzy. Jednak w 1611 r. Konstanty ponownie utracił tron, a kolejna wyprawa Potockiego zakończyła się klęską. Nowy hospodar podpisał z hetmanem Żółkiewskim układ, w którym obiecywał przyjaźń polskiemu królowi i zobowiązywał się nie występować przeciwko jego interesom.

W 1615 r. doszło do jeszcze jednej polskiej interwencji w Mołdawii, bez zgody króla, ale za jego cichym przyzwoleniem. Prywatnymi wojskami dowodzili Samuel Korecki i Michał Wiśniowiecki. Po początkowych sukcesach wyprawy magnacka armia w pościgu za dotychczasowym hospodarem przekroczyła granicę turecką. Zostało to uznane w Stambule za *casus belli* [czyt.: kasus belli], czyli przyczynę wypowiedzenia wojny. Dlatego rok później silna armia turecka wtargnęła do Mołdawii i rozbiła wojska magnackie. Turcy ostatecznie obalili Mohyłów i w 1617 r. skierowali swoje oddziały na Rzeczpospolitą. Hetman Żółkiewski zastąpił im drogę **pod Buszą** nad Dniestrem. Doszło tam do rokowań i podpisania traktatu, który utrzymywał pokój między obydwoma krajami. Strona turecka zobowiązała się w nim powstrzymywać najazdy Tatarów, a polska – wyprawy Kozaków zaporoskich, których działalność coraz bardziej wpływała na stosunki Rzeczypospolitej z imperium osmańskim.

CIEKAWOSTKA

Nieustraszony awanturnik z Kresów

Najlepszym przykładem magnata awanturnika, prowadzącego własną politykę, był na początku XVII w. Samuel Korecki. Ten odważny żołnierz walczył niemal na wszystkich frontach wojen Rzeczypospolitej na początku XVII w. Mimo że był kresowym magnatem, budził wielki szacunek wśród Kozaków zaporoskich. Jego męstwo w walkach z Turkami w Mołdawii i na Wołoszczyźnie przeszło bowiem do legendy. Potrafił ze swoim niewielkim oddziałem siać spustoszenie w granicach samej Turcji. Po jednej z klęsk zadanych przez Turków dostał się do niewoli, z której udało mu się uciec, przejąć statek i obronić go przed atakiem piratów. Dopłynął nim wówczas do Rzymu, gdzie został godnie przyjęty przez papieża. Drugi raz do niewoli tureckiej dostał się po klęsce wojsk polskich pod Cecorą. Został wówczas wywieziony do Stambułu, gdzie zmarł. Jego ciało zostało przez polską delegację wykupione i w tajemnicy przetransportowane do kraju.

KOZACY NA UKRAINIE

W czasach nowożytnych Ukrainą nazywano terytorium dwóch, odebranych Litwie rozległych województw: bracławskiego i kijowskiego, włączonych do ziem koronnych tuż przed zawarciem unii lubelskiej, a także odebranego Moskwie województwa czernihowskiego (w granicach Rzeczypospolitej w latach 1619–1667). Obszar ten zamieszkiwali Rusini. Jednak od drugiej połowy XVI w. na Ukrainie oraz na Wołyniu osiedlali się również polscy szlachcice i chłopi.

Tereny Ukrainy były wschodnimi kresami Rzeczypospolitej. Od wschodu graniczyły z państwem moskiewskim, a od południa z podległym Turcji chanatem krymskim. Jednak południowo-wschodnia granica Rzeczypospolitej miała w dużej mierze umowny przebieg. Między ostatnimi osadami na Ukrainie a siedzibami Tatarów krymskich ciągnął się pas ziemi niczyjej o szerokości ok. 200 km. Prawdziwą granicę tych dwóch światów stanowiły skalne progi na Dnieprze (tzw. porohy), które utrudniały nie tylko żeglugę, ale także przeprawę przez rzekę (zob. mapa s. 265). Dzieliły one również Ukrainę na dwie części – na północ od porohów kraj był lesisty i zasiedlony, a na południe od nich rozpościerały się bezludne stepy, zwane **Dzikimi Polami** lub **Zaporożem** (też Niżem).

Właśnie tereny Dzikich Pól stały się ojczyzną **Kozaków** (nazywanych też Zaporożcami). Byli to przybywający od XVI w. na te tereny awanturnicy, zbiegowie z dóbr magnackich, myśliwi i rybacy szukający wolności na niezamieszkanym obszarze. Zagrożenie ze strony Tatarów powodowało jednak, że musieli stać się oni żołnierzami i organizować się w większe grupy. Z biegiem czasu Kozacy stawali się coraz liczniejsi i zaczęli atakować tatarskie i tureckie osady czy karawany kupieckie. Na jednej z wysp na Dnieprze wznieśli warowny obóz, zwany **Siczą**, w którym przebywali podczas zimy. Inni Kozacy osiedlali się na Zaporożu, gdzie powstawały osady całkowicie wolne od systemu feudalnego.

Kozacy wyznawali zasady otwartości i równości. Do towarzystwa przyjmowano każdego, nie pytając o jego przeszłość, pochodzenie czy

Sicz Zaporoska, silnie ufortyfikowany obóz (tzw. kosz), stanowił główny ośrodek Kozaków zaporoskich i ich nieformalną stolicę. Pierwsza Sicz (nazwa wywodzi się od słowa „zasieka", oznaczającego „umocnienia drewniane") została założona w połowie XVI w. na wyspie Chortyca, poniżej progów rzecznych (porohów) na Dnieprze. Sicz Zaporoska została zlikwidowana na polecenie Katarzyny II w 1775 r.

▪ *fotografia współczesna, Ukraina*

WARTO WIEDZIEĆ

Chadzki kozackie

Obrona przed najazdami tatarskimi stała się jedną z przyczyn organizacji wojska kozackiego – Kozaczyzny. Z czasem Kozacy w odwecie zaczęli organizować wypady rabunkowe na ziemie i miasta należące do imperium osmańskiego. Pierwsze chadzki przeprowadzono w XVI w. Jednak największe i najbardziej znane wyprawy odbyły się podczas heroicznej doby Kozaczyzny. W 1606 r. Kozacy na czajkach zaatakowali porty w Kilii, Akermanie i Warnie. W kolejnych latach napadli m.in. na Izmaił i Perekop, a także na położone na czarnomorskim wybrzeżu Azji Mniejszej Synopę i Trapezunt. W 1615 r. ich wyprawa dotarła na przedmieścia Stambułu. Dodatkowo po ich spaleniu Zaporożcy rozbili wysłaną w pościg za nimi flotę turecką. W następnych latach kontynuowali oni wyprawy aż do 1638 r.

Czajki były szybkimi łodziami kozackimi, dzięki którym docierali na tereny tureckie i tatarskie. Miały one ok. 20 m długości oraz 3 m szerokości. Poruszały się dzięki wiosłom i żaglom. Każda z nich mogła zabrać 70 żołnierzy wyposażonych w strzelby i szable, a nawet niewielkie działka.

? Dlaczego mimo zakazów wydawanych przez władze Rzeczypospolitej Kozacy kontynuowali swoje najazdy na posiadłości Turków i Tatarów?

poglądy religijne i polityczne. Decyzje o całej wspólnocie zapadały podczas narad, w których uczestniczyli wszyscy członkowie grupy. Ustrój stworzony przez Kozaków można uznać jako bezpośrednią i wojenną demokrację. Na czas wypraw wybierano bowiem **hetmana**, który zyskiwał władzę absolutną, jednak tracił ją po zakończeniu walk. Poszczególnymi jednostkami kozackimi dowodzili **atamani**. Wśród Kozaków zaczęła wyodrębniać się elita, tzw. **starszyzna**. Tworzyli ją posiadacze majątków ziemskich i oficerowie kozaccy. Wraz z powstaniem starszyzny zmieniły się również zasady obrad rady kozackiej. Dzieliła się ona na dwie części (podobnie jak polski sejm) – starszyznę i czerń (szeregowych Kozaków), które obradowały osobno, ale dalej decyzję podejmowano wspólnie. Większość Kozaków była przywiązana do prawosławia i uważała się za jego obrońców. W Rzeczypospolitej stanowili oni kategorię ludności, która pozostawała poza organizacją stanową społeczeństwa.

REJESTR KOZACKI I PIERWSZE BUNTY

Obyci z walką i niebezpieczeństwem Kozacy byli doskonałymi żołnierzami. Najchętniej walczyli pieszo i stanowili świetną piechotę, która w chwili zagrożenia potrafiła bronić się za **taborem**, a także budować umocnienia polowe. W razie potrzeby walczyli także konno, ale na tym polu ustępowali zarówno kawalerii polskiej,

jak i Tatarom. Organizowali też skuteczne wyprawy na posiadłości tureckie i tatarskie nad Morzem Czarnym (tzw. **chadzki**) na wiosłowych łodziach nazywanych czajkami. Kozacy stawali się idealnymi żołnierzami w czasie wojen Rzeczypospolitej. Stanowili jednak problem po ich zakończeniu, gdyż zagrażali pokojowi wewnętrznemu. Dlatego już za panowania Zygmunta Augusta wprowadzono tzw. **rejestr** – podczas pokoju część Kozaków otrzymywała od państwa żołd i podlegała władzy hetmana. Początkowo **Kozaków rejestrowych** było tylko 300, lecz ta liczba w czasach Batorego została powiększona o kolejnych 200.

Opieka państwowa objęła jednak niewielką część Kozaków i nie mogła zniechęcić pozostałych do organizowania chadzek. Ich wyprawy wywoływały zazwyczaj odwetowe najazdy Tatarów i groziły wybuchem wojny z imperium osmańskim, które uważało Kozaków za poddanych króla polskiego. Dlatego sejm w 1590 r. powiększył rejestr do 3 tys. żołnierzy, a wpisani do niego Zaporożcy mieli składać przysięgę i podlegać szlacheckim dowódcom.

Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny był ruskim szlachcicem. Dzięki wykształceniu, które zdobył w Akademii Ostrogskiej w Ostrogu, szybko zyskał czołową pozycję wśród kozackiej starszyzny. Uznanie Zaporożców zyskał podczas chadzek na posiadłości tureckie.

▪ *rycina, Kijów, ok. 1622 r.*

Nie uspokoiło to Ukrainy. Pod koniec XVI w. Kozacy stali się tak potężną siłą, że zaczęli zagrażać samej Rzeczypospolitej. W 1591 r. wybuchło pierwsze **powstanie kozackie** (1591–1593), na czele którego stanął polski szlachcic, hetman kozacki Krzysztof Kosiński. Siły powstańcze zostały wprawdzie rozbite, lecz już dwa lata później doszło do kolejnych walk. Zaporożcy i chłopi, którzy do nich się przyłączyli, pod wodzą atamana Semena Nalewajki atakowali miasta i majątki szlacheckie. Pokonała ich dopiero regularna armia, a sejm w 1597 r. uznał Kozaków za wrogów państwa i skazał na banicję, odbierając im wszystkie dotychczasowe przywileje.

Jednak postanowienia te przetrwały tylko do 1601 r. Wówczas objęto Kozaków amnestią pod warunkiem, że wezmą udział w wojnie ze Szwecją. Rzeczpospolita potrzebowała bowiem zaporoskiej piechoty. Wraz z walkami ze Szwecją oraz wyprawami magnatów kresowych do Mołdawii na początku XVII w. rozpoczął się okres największych sukcesów Kozaków, nazywany przez ukraińskich historyków **heroiczną dobą Kozaczyzny**. Hetmanem był wówczas **Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny**, który opowiadał się za współpracą z Rzecząpospolitą, dlatego Kozacy wzięli udział we wszystkich wojnach toczonych w tym czasie. Jednocześnie z brawurą i odwagą organizowali łupieżcze wyprawy na posiadłości tureckie. Z ich powodu w 1615 r. Turcy zagrozili Rzeczypospolitej wojną. Doszło jednak do zawarcia pokoju oraz ponownego ograniczenia rejestru. Mimo to już w 1618 r., gdy królewicz Władysław IV wyprawił się do Moskwy, hetman Konaszewicz-Sahajdaczny przyprowadził mu 20 tys. żołnierzy (podczas gdy rejestr liczył tylko 1000 ludzi). Ta sytuacja znakomicie pokazywała brak pomysłu władz Rzeczypospolitej na rozwiązanie problemu Kozaków, co miało mieć fatalne skutki w przyszłości.

WOJNA Z TURCJĄ

Wyprawy polskich magnatów do Mołdawii, najazdy kozackie na posiadłości tureckie oraz udział polskich lisowczyków w walkach

POŁUDNIOWO-WSCHODNIE ZIEMIE RZECZYPOSPOLITEJ W XVII W.

? 1. Wskaż i nazwij terytoria sporne Rzeczypospolitej i Turcji w XVII w.
2. Wymień obszary zagrożone najazdami tatarskimi i kozackimi.

w Siedmiogrodzie po stronie Habsburgów były przyczynami wybuchu wojny z Turcją. Sułtan uznawał cesarstwo za swojego największego wroga w Europie, więc każda pomoc dla Habsburgów była traktowana jako przejaw wrogości wobec imperium osmańskiego. W ten sposób Rzeczpospolita włączyła się do walk z muzułmańskim imperium osmańskim i zaczęła być postrzegana jako „przedmurze chrześcijaństwa", broniące dostępu islamowi do Europy.

W 1618 r. Turcja zakończyła wojnę z Persją i sułtan zaczął przygotowania do walk w Europie. Zamierzał uderzyć albo na Rzeczpospolitą, albo na państwo Habsburgów. Gdy jednak w **1620 r.** oddziały polskie dowodzone przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego wkroczyły

Bitwa pod Cecorą zakończyła się porażką, ale wojska polskie nie zostały rozbite i rozpoczęły odwrót. Przyniósł on jednak całkowitą klęskę. Hetman Stanisław Żółkiewski zginął w walce, a jego odciętą głowę sułtan kazał powiesić nad wejściem do swojego pałacu.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

do Mołdawii, interweniując tam na rzecz kolejnego hospodara, Turcy wysłali przeciwko Polakom swoje siły. Do spotkania wojsk doszło **pod Cecorą**. Sama bitwa była nierozstrzygnięta, lecz odwrót zakończył się klęską wojsk polskich. Podczas walk zginął sędziwy hetman Żółkiewski.

Po klęsce Polaków pod Cecorą sułtan zorganizował ogromną armię, liczącą ponad 100 tys. żołnierzy, która w 1621 r. miała ruszyć na południowe ziemie państwa polsko-litewskiego. W tej sytuacji w Rzeczypospolitej rozpoczęto przygotowania do odparcia zagrożenia. Sejm uchwalił podatki na zaciąg nowej armii, zwołał pospolite ruszenie i wezwał na pomoc Kozaków. Na czele wojsk stanął hetman Jan Karol Chodkiewicz. Wojsko miało się zebrać **pod Chocimiem**. Zgromadzono tam 22 tys. jazdy oraz 5 tys. piechoty. Ponadto Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny przyprowadził w ostatniej chwili na pomoc armii koronnej ponad 30 tys. Kozaków zaporoskich. Wojska Chodkiewicza broniły się w ufortyfikowanym obozie koło twierdzy chocimskiej we wrześniu 1621 r. Odparto wszystkie szturmy armii tureckiej. W trakcie walk zmarł hetman Chodkiewicz.

Poniesione straty, zbliżająca się zima oraz informacje o zbieraniu się w Rzeczypospolitej pospolitego ruszenia, które miało przyjść z odsieczą oblężonym, sprawiły, że Turcy rozpoczęli pertraktacje. Zakończono je podpisaniem **pokoju hetmańskiego**. Zgodnie z nim granice państw pozostały bez zmian, a hospodarów w księstwach naddunajskich mieli powoływać Turcy pod warunkiem, że będą chrześcijanami przyjaźnie usposobionymi do obu stron. Turcja zobowiązała się także hamować najazdy Tatarów, a Polska – Kozaków.

Zamek w Chocimiu położony jest nad rzeką Dniestr. Na przestrzeni wieków był wielokrotnie zdobywany i burzony, ale jego strategiczne położenie sprawiało, że każdorazowo właściciele tych ziem odbudowywali fortecę. Podczas bitwy z Turkami w 1621 r. ośrodkiem obrony Polaków i Litwinów nie był jednak zamek, lecz otoczony wałami i szańcami obóz położony obok niego.

▪ *fotografia współczesna, Ukraina*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TATARZY KRYMSCY

Przebywający w latach 30. i 40. XVII w. na Ukrainie francuski inżynier wojskowy i kartograf Guillaume le Vasseur de Beauplan [czyt.: gi**jom** le wa**ser** de bo**plą**] opisał te tereny i opracował ich mapę. Swoje obserwacje wydał drukiem po powrocie do Francji. W dziele *Opisanie Ukrainy* przedstawił zarówno mieszkańców Ukrainy, jak i ich sąsiadów, m.in. Tatarów.

Tatarzy mieszkają na tym wielkim półwyspie znajdującym się nad Morzem Czarnym [...].
Chan, który jest ich królem, gdy otrzyma polecenie sułtana nakazujące wkroczenie do Polski, podejmuje wszelkie przygotowania, by wojsko uczynić gotowym. Gdy chan sam staje na czele, wojsko jego stanowi armia złożona z 80 000 żołnierzy. W innym przypadku nie masz żołnierza więcej jak 40 do 50 tys. Prowadzi ich wówczas murza [czyt.: mur-za; tytuł szlachty tatarskiej]. *Do nieprzyjacielskiego kraju wkraczają zazwyczaj z początkiem stycznia, w każdym bądź razie zawsze zimą, by nie napotkać w drodze na żadne przeszkody.* [...]
Tak oto zbliżają się do granic Polski, wybierając drogi wiodące przez doliny, których umyślnie poszukują, a które wydają się od siebie odległe jak jedna ręka od drugiej. Czynią to po to, aby ukryć swą wyprawę i by nie wytropili ich Kozacy, którzy trzymają straże w różnych miejscach. Ci, dowiedziawszy się o ich przybyciu i kierunku ich pochodu, czynią alarm w kraju. Lecz Tatarzy posługują się podstępem, o którym wspomniałem, posuwając się jedynie dolinami. Wieczorem zaś, gdy obozują, baczą z tego samego powodu, by nie rozpalać ognisk. Wysyłają także do przodu czujki [zwiad] dla pochwycenia kilku Kozaków, aby zasięgnąć języka o nieprzyjacielu. [...]
Nigdy też nie wracają drogą, którą szli przy wkraczaniu, lecz zataczają coś w rodzaju kręgu, by lepiej umknąć polskim wojskom, gdyż Tatarzy biją się jedynie w defensywie [w obronie], a do tego muszą być czymś porządnie przynagleni, albo chyba że zdarzy się, iż jest ich dziesięciu na jednego. A i to jeszcze czekaliby na reakcję Polaków miast atakować. Gdyż ci łotrzykowie (tak chyba trzeba nazwać tych Tatarów) nie wkraczają do Polski po to, by się bić, lecz by łupić i grabić przez zaskoczenie. Gdy spotykają Polaków, to ci przeważnie pokonują ich łatwo i zmuszają do odwrotu, a Tatarzy tym razem szybciej uciekają niż stępa. Na koniec przebiegłszy i spustoszywszy kraj, kończą swój najazd i wracają na Dzikie Pola.

Źródło: *Historia Polski nowożytna. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, Wrocław 1980, s. 301–304.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego wojskom Rzeczypospolitej tak trudno było powstrzymać najazdy tatarskie.
2. Scharakteryzuj ocenę Beauplana dotyczącą przydatności bojowej Tatarów.

NAPIĘTE STOSUNKI I PLANY WOJNY Z TURCJĄ

Pokój zawarty w 1621 r. pod Chocimiem trzy lata później przemianowano na pokój wieczysty, ale nie rozwiązało to problemów między oboma państwami. Tatarzy dalej łupili polskie ziemie, a Kozacy wciąż wyprawiali się nad Morze Czarne. Do konfliktu doszło jednak dopiero w 1633 r. Wówczas turecki namiestnik Silistrii chciał wykorzystać bezkrólewie w Polsce i wojnę z Moskwą, aby zająć Kamieniec Podolski. Jako pierwsze do Rzeczypospolitej wtargnęły czambuły (oddziały) tatarskie. **Hetman Stanisław Koniecpolski** dogonił wycofującą się ordę i pobił ją pod Sasowym Rogiem w Mołdawii. Następnie pod Kamieńcem Podolskim pokonał znacznie liczniejsze wojsko namiestnika Silistrii i zapobiegł wkroczeniu ich do Rzeczypospolitej. Po zwycięstwie Koniecpolskiego między Rzecząpospolitą a imperium osmańskim przywrócono przyjazne stosunki.

W latach 30. i 40. XVII w. na dworze Władysława IV popularna stała się idea wojny z imperium osmańskim. Wojna miała zarówno rozwiązać problem kozacki, jak i doprowadzić do zdobycia księstw naddunajskich. Zaatakowano by nie tylko imperium osmańskie, ale także chanat krymski. Pokonanie Tatarów

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW IV WAZA (1595–1648)

Król Polski, najstarszy syn Zygmunta III Wazy i Anny Habsburżanki. Był lubiany przez szlachtę i już w młodości uznawano go za następcę tronu. W 1610 r. został wybrany przez bojarów carem, jednak mimo dwukrotnej wyprawy po koronę nigdy nie zasiadł na moskiewskim tronie. Po śmierci ojca niemal jednogłośnie został wybrany królem. Zaraz po objęciu tronu musiał prowadzić wojnę z Moskwą i Turcją. Dążył do odzyskania korony szwedzkiej. Po śmierci Gustawa II Adolfa chciał poślubić wdowę po nim, lecz gdy się to nie udało, rozpoczął przygotowania do wojny. Jego zamysły zniweczyła szlachta, wymuszając zawarcie rozejmu w Sztumskiej Wsi. W latach 40. XVII w. zaczął prowadzić tajne przygotowania do wojny z Turcją, pozyskując dla swoich celów Kozaków zaporoskich. Wojnie sprzeciwiła się znów szlachta. Musiano zdemobilizować wojsko i ograniczyć rejestr kozacki, co spowodowało wybuch powstania Chmielnickiego. Król zmarł w 1648 r.

przyniosłoby spokojny rozwój gospodarczy Ukrainy i zlikwidowało zagrożenie z ich strony, co z kolei ograniczałoby najazdy Kozaków na ziemie sułtana. Władysław IV planował także na podbitych lennach tureckich stworzyć posiadłości dziedziczne Wazów, co pozwoliłoby kolejnym przedstawicielom tej dynastii na uzyskanie polskiej korony.

Król podjął rozmowy z Kozakami w sprawie wojny z Turcją, obiecując im powiększenie rejestru oraz wycofanie wojsk koronnych z terenów wschodniej Ukrainy. Jednocześnie przestał wysyłać chanowi tatarskiemu „upominki", licząc, że Tatarzy uderzą na Rzeczpospolitą – a to z kolei skłoni sejm do wypowiedzenia im wojny i nałożenia podatków na jej finansowania. Błędem króla okazało się jednak podejmowanie decyzji w sprawie kampanii wojennej bez wiedzy sejmu. Gdy rozeszła się wieść o planach Władysława IV, szlachta sprzeciwiła się im, a bez jej poparcia nie można było przeprowadzić jakichkolwiek działań zbrojnych. Pod jej naciskiem władca musiał wycofać się ze swoich zamierzeń.

Stanisław Koniecpolski był bogatym magnatem kresowym, hetmanem oraz jednym z najwybitniejszych polskich wodzów w dziejach.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj przyczyny konfliktu polsko-tureckiego na początku XVII w.
2. Odpowiedz, jak doszło do sformowania się Kozaczyzny.
3. Wyjaśnij, na czym polegał problem kozacki w Rzeczypospolitej.
4. Przedstaw znaczenie problemu tatarskiego w polityce zagranicznej i wewnętrznej Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*, Warszawa 1978.
L. Podhorecki, *Tatarzy. Od Czyngis-chana do XX wieku*, Warszawa 2010.
F. Suwara, *Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.*, Oświęcim 2016.

4 POWSTANIE CHMIELNICKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie grupy etniczne i religijne zamieszkiwały wschodnie terytoria Rzeczypospolitej?
2. Jak układały się relacje państwa polsko-litewskiego z Moskwą i chanatem krymskim w pierwszej połowie XVII w.?

PROBLEM KOZACKI

Po zwycięstwie chocimskim, do którego walnie przyczyniły się wojska kozackie, władze Rzeczypospolitej nie zdecydowały się na jakiekolwiek rozwiązanie problemu Zaporożców. Sytuację zaostrzyła w 1622 r. śmierć przychylnego Rzeczypospolitej hetmana Piotra Konaszewicza-Sahajdacznego. Zawiedzeni brakiem uznania ze strony polskich władz Kozacy kontynuowali najazdy na ziemie tureckie, co groziło kolejnym konfliktem z sułtanem. Z tego powodu na Ukrainę wysłano wojska koronne. Po kilku nierozstrzygniętych potyczkach doszło do podpisania nad jeziorem Kurukowo porozumienia (tzw. **ugody kurukowskiej**). Ustalono w niej rejestr kozacki na 6 tys. ludzi, podczas gdy pod Chocimiem Rzeczpospolitą wspomagało ok. 30 tys. Kozaków. Ponadto wojska rejestrowe miały pilnować spokoju na pograniczu i stacjonować w sześciu dobrach królewskich jako siedzibach sześciu pułków kozackich. Zaporożcy, którzy znaleźli się poza rejestrem, mogli zachować prawa kozackie o tyle, o ile osiedlą się w wyznaczonych królewszczyznach. Ci, którzy pozostali w dobrach prywatnych, musieli przyjąć obywatelstwo miejskie lub poddaństwo.

Ugoda ta nie rozwiązywała problemu Kozaków. W czasie wojen ze Szwecją (1626–1629) i Moskwą (1632–1634) liczbę Kozaków na żołdzie Rzeczypospolitej znów powiększano, a wraz z nastaniem pokoju rejestr zmniejszano. Chwiejna polityka władz polskich powodowała niezadowolenie Kozaków i wywoływała kolejne powstania. W 1635 r. w celu lepszej kontroli Zaporożców i ograniczenia ich wypraw na Morze Czarne sejm zdecydował o zbudowaniu tuż przed skalnymi progami na Dnieprze potężnej twierdzy o nazwie **Kudak**. Miała ona przede wszystkim przerwać

Kozacy piszą list do sułtana to rosyjski obraz z XIX w. Żyjący na pograniczu cywilizacyjnym Zaporożcy stanowili barwną społeczność znaną nie tylko z męstwa, ale również z rubasznego poczucia humoru. W 1676 r. sułtan Mehmed IV przesłał im list, w którym zażądał podporządkowania się jego władzy. Większość pisma stanowiły wzniosłe tytuły władcy imperium osmańskiego, dlatego rozbawieni Zaporożcy w odpowiedzi zastąpili je rymowanymi obelgami.

▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

WOJSKO ZAPOROSKIE

Kozacy zaporoscy stanowili przede wszystkim znakomitą piechotę, potrafiącą bronić się zza umocnień lub w taborze. Podczas przemarszów otaczali się taborem złożonym z kilku rzędów (od 6 do 10) chłopskich wozów. Po ataku nieprzyjaciela Kozacy szybko formowali z wozów warowny obóz, który otaczali rowem i niewysokim nasypem. Oprócz piechoty Kozacy dysponowali także jazdą. Według francuskiego inżyniera Guillaume le Vasseur de Beauplana 100 Kozaków, broniąc się zza umocnień, potrafiło stawić czoło nawet 1000 Polaków, jednak 200 jeźdźców polskich bez trudu rozpraszało nawet 2000 jeźdźców kozackich. Wojsko zaporoskie dzieliło się na pułki. W 1625 r. było ich 6, a po wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r. – aż 23. Doborowe oddziały rejestrowe stanowiły jednostki armii kozackiej. Z racji tego, że pozostawały one na żołdzie Rzeczypospolitej, były najlepiej uzbrojone i wyszkolone.

1 Rusznice nazywane samopałami stanowiły podstawową broń kozackiej piechoty. Były to długie strzelby, tanie i proste w użyciu.

2 Szable były używane przez Kozaków podczas walki wręcz. Wykorzystywano najprzeróżniejsze typy tej broni, od tureckich janczarek po polskie szable ze zdobionymi rękojeściami.

3 Wozy taboru podczas walki z nieprzyjacielem spinano łańcuchami w koło. Utrudniało to wdarcie się wroga w głąb pozycji kozackich i zapobiegało rozerwaniu taboru.

4 Małe armatki ustawione na wozach oraz ciężkie hakownice wzmacniały siłę ognia kozackiego taboru.

? Jakie wady i zalety miała taktyka walki stosowana przez wojska zaporoskie?

połączenie Ukrainy z Siczą i zatrzymać dostawy broni i amunicji. Jej wznoszenie wywołało ponownie bunt Kozaków, którzy pod wodzą **Iwana Sulima** napadli ją i zniszczyli. Zbuntowani Zaporożcy zostali jednak pokonani przez pułki rejestrowe.

W latach 30. XVII w. Kozacy zaczęli wysuwać pierwsze pomysły legalizacji Kozaczyzny i nadania, zwłaszcza kozackiej starszyźnie wywodzącej się z drobnej ruskiej szlachty, takich samych przywilejów, jakie miała szlachta polska. Spotkało się to ze sprzeciwem drugiej strony. Wśród szlachty zwyciężyła krótkowzroczna polityka twardej ręki wobec Kozaków. Jednocześnie uwidocznił się brak przywódców zdolnych upomnieć się o prawa Rusi i prawosławia. Dawne rody kniaziowskie spolonizowały się i przeszły na katolicyzm, a z głosem Kozaków nikt się nie liczył.

Wobec postawy szlachty na Ukrainie ponownie doszło do wybuchu powstania. W 1637 r. Kozacy pod wodzą samozwańczego hetmana **Pawła Pawluka** zostali jednak pokonani. Wiosną 1638 r. sejm, zgodnie z propozycjami het-

mana Koniecpolskiego, ograniczył rejestr do 6 tys., a pozostałym Kozakom odebrał wszystkie dotychczasowe prawa, przywileje i dochody, nakazując traktować ich jak *w chłopy obrócone pospólstwo*. Rozgoryczenie Kozaków było olbrzymie. Po latach walk w szeregach armii Rzeczypospolitej i położeniu wielu zasług w jej obronie władze nie tylko ich nie doceniły, lecz odebrały wszystkie dotychczasowe prawa. W ten sposób upadła szansa kompromisowego rozwiązania problemu kozackiego. W odpowiedzi wybuchły kolejne bunty, znów spacyfikowane przez wojska koronne.

PRZYCZYNY POWSTANIA CHMIELNICKIEGO

Od 1638 r. na Ukrainie zapanował rzadki na tym obszarze spokój, który trwał 10 lat i szybko został nazwany **złotym pokojem**. Szlachta i magnateria myślała, że rozwiązały problem Kozaczyzny. Nie był to jednak dobry czas dla pozbawionych praw Kozaków. Wielu z nich opuściło wówczas swój kraj, udając się do państwa moskiewskiego, gdzie wzięli udział w podboju Syberii.

Na Ukrainie magnateria rozwijała swoje dobra i kolonizowała nieużytki. Wiązało się to z wdrożeniem praw feudalnych. Po latach wolnizny zaczęto także zbierać czynsze i wprowadzono pańszczyznę. Wprawdzie obciążenia były mniejsze niż w innych rejonach Rzeczypospolitej, ale wśród przywykłej do wolności ludności ruskiej budziły opór i powodowały wzrost napięć społecznych.

Rzeczywista władza na Ukrainie znalazła się w rękach spolonizowanych magnatów, tzw. ukraińskich królewiąt, którzy przyjmowali wiarę katolicką i dla prawosławnych Kozaków stawali się obcymi. Szczególnie znienawidzeni przez mieszkańców Ukrainy byli dzierżawcy majątków magnackich (głównie średnia szlachta i Żydzi), którzy starali się osiągnąć jak największe zyski kosztem ludności wiejskiej.

Nadzieją dla Kozaków była planowana od początku lat 40. XVII w. przez króla Władysława IV wyprawa przeciwko Turkom i Tatarom. Miała ona uwolnić Ukrainę od ciągłego zagrożenia,

Kozackie czajki w walce z galerami tureckimi na Morzu Czarnym.

▪ *obraz, Turcja, XVII w.*

ale także uzyskać dziedziczne ziemie dla polskich Wazów. Ważną rolę w tej wojnie mieli odegrać Kozacy – król zamierzał wziąć na służbę Rzeczypospolitej ponad 40 tys. z nich. W 1646 r. sejm nie zgodził się jednak na wojnę z Turcją. Niespełnione obietnice wobec Kozaków, którzy przygotowywali się już do wojny, spowodowały ich wielkie rozgoryczenie. Na Zaporożu wrzało i wystarczyła iskra, aby doszło do wybuchu powstania. Okazała się nią sprawa pisarza wojska zaporoskiego, **Bohdana Chmielnickiego**. Doznał on osobistej krzywdy z rąk polskiego szlachcica i, nie mogąc dojść sprawiedliwości, udał się na Zaporoże. W ten sposób prywatna zemsta stała się jedną z przyczyn największego powstania kozackiego.

WYBUCH POWSTANIA NA UKRAINIE

Chmielnicki przybył na Sicz i stanął na czele rozgoryczonych Kozaków gotowych do wystąpienia przeciwko magnatom i szlachcie. Zdawał sobie jednak sprawę, że piechocie zaporoskiej brakuje wsparcia skutecznej

TEKST ŹRÓDŁOWY

UCISK LUDNOŚCI UKRAINY

Wykaz różnego rodzaju krzywd wyrządzonych Kozakom i ludności Ukrainy został przedstawiony w *Latopisie naocznego świadka* (Litopys Samowydcia), który został napisany prawdopodobnie przez Romana Rakuszę-Romanowskiego, uczestnika powstania Chmielnickiego.

Jeden był początek i jedna przyczyna wojny Chmielnickiego, a mianowicie prześladowanie prawosławia przez Lachów i wyzyskiwanie Kozaków. Wtedy bowiem onych nie chcących robić pańszczyzny, do czego nie przywykli, skierowano do służby zamkowej i tych starostowie trzymali do posyłania z listami [...], *sprzątania dworów i kierowali do innych nieznośnych prac. Ci zaś znowu, którzy zostawali Kozakami rejestrowymi, a nad onymi byli nasyłani od hetmana koronnego panowie szlachta pułkownicy, którzy o ich wolności bynajmniej nie dbając, lecz jak potrafiąc onych poskramiali, lekce ich sobie ważąc. Żołd wyznaczony Kozakom przez króla Jego Miłość i Rzeczpospolitą na trzydzieści złotych rocznie sobie zabierali, dzieląc się z setnikami, bo setników nie Kozacy obierali i mianowali, lecz pułkownicy, kogo od siebie chcieli, żeby im byli życzliwi. Również pułkownicy zmuszali Kozaków do wszelakiej domowej niezwyczajnej pracy* [...].

W miastach zaś od Żydów taka była krzywda, że nie wolno Kozakowi w domu swoim trzymać żadnego trunku na swoje potrzeby, nie tylko miodu, gorzałki, piwa, lecz nawet i brahy [wywar pozostały po pędzeniu wódki – red.]. [...] *więcej niż sześć tysięcy nie powinno być Kozaków. Chociaż i syn kozacki, to pańszczyznę musiał odrabiać i czynsz płacić.* [...]

Pospólstwo zaś, chociaż we wszystko obfitowało [...], *a jednak – czego nie zwykła była cierpieć Ukraina – ździerstwami wielkimi trapili starostowie, i namiestnicy, i Żydzi. Bo dzierżawcy sami nie mieszkali na Ukrainie, tylko urząd piastowali, i przez to mało wiedzieli o krzywdach ludzi pospolitych, a chociaż wiedzieli, byli zaślepieni podarkami od starostów i Żydów arendarzy* [dzierżawców karczm] [...].

Źródło: *Latopis naocznego świadka*, cyt. za: W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 2007, s. 34–35.

? 1. Wymień krzywdy, które spotkały Kozaków w okresie tzw. złotego pokoju.
2. Wyjaśnij, kogo autor *Latopisu* najbardziej obwiniał za niesprawiedliwości i cierpienia mieszkańców Ukrainy.

kawalerii i nie jest ona w stanie pokonać wojsk królewskich. Dlatego doprowadził do sojuszu z chanem krymskim Islamem Girejem, który wysłał na pomoc Kozakom armię dowodzoną przez **Tuhaj-beja**.

Początkowo Chmielnicki dysponował jedynie ok. 1 tys. Kozaków oraz 6–7 tys. Tatarów, lecz po wyjściu z Siczy zaczęli do niego masowo dołączać Zaporożcy z Dzikich Pól i miast Ukrainy. Przeciwko Kozakom wyruszył hetman Mikołaj Potocki na czele ok. 12–15 tys. żołnierzy. Nie wiedział on jednak o przybyciu Tatarów i rozdzielił swoje wojska na trzy dywizje. Dwie z nich wysłał na Zaporoże w celu szybkiego stłumienia buntu. Pierwsza, pod wodzą syna hetmana Stefana, posuwała się drogą lądową, a druga, złożona z **Kozaków rejestrowych** – Dnieprem. Pod koniec kwietnia siły Stefana Potockiego zostały otoczone przez armię kozacko-tatarską w obozie **nad Żółtymi Wodami** i pokonane. W tym czasie na stronę Chmielnickiego przeszli Kozacy rejestrowi, którzy płynęli Dnieprem. Dzięki tym sukcesom Chmielnicki mógł rozpocząć marsz w głąb Ukrainy. Do spotkania z armią koronną doszło pod koniec maja **pod Korsuniem**. Nieudolnie dowodzone wojska polskie zostały całkowicie rozbite, a do tatarskiej niewoli dostali się hetman wielki koronny Mikołaj Potocki i hetman polny koronny Marcin Kalinowski.

Na wieść o zwycięstwach Chmielnickiego na całej Ukrainie wybuchło powstanie ludowe.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOHDAN CHMIELNICKI (1595–1657)

Hetman wojsk zaporoskich i przywódca największego powstania kozackiego przeciwko Rzeczypospolitej. Uczęszczał do kolegium jezuickiego we Lwowie. W 1620 r. wziął udział w bitwie pod Cecorą, w której zginął jego ojciec, a on sam dostał się do tureckiej niewoli. Wrócił z niej po dwóch latach i osiadł w Subotowie na Kijowszczyźnie. W 1637 r. został pisarzem wojsk zaporoskich. Zwrotem w jego służbie Rzeczypospolitej okazał się osobisty konflikt z polskim szlachcicem Danielem Czaplińskim, który pozbawił go gospodarstwa (chutoru). Nie mogąc dojść sprawiedliwości na drodze prawnej, wykradł listy królewskie mówiące o zwiększeniu rejestru kozackiego i uciekł z nimi na Zaporoże, a następnie rozpoczął powstanie. Podczas walk z Rzecząpospolitą okazał się dobrym dowódcą i sprawnym politykiem. Po klęsce pod Beresteczkiem i niepowodzeniu wypraw na Mołdawię związał się z Moskwą. Zmarł w sierpniu 1657 r. w Czehryniu. Obecnie uznawany jest za bohatera narodowego Ukrainy.

Powstańcy atakowali zwłaszcza znienawidzonych Żydów oraz majątki szlacheckie. Zarówno oni, jak i walczące z nimi prywatne wojska magnatów dopuszczały się licznych okrucieństw. Sytuację dodatkowo skomplikowała niespodziewana śmierć Władysława IV, którego Kozacy uznawali za swojego protektora.

W czasie trwania walk na Ukrainie rozpoczęto przygotowania do wolnej elekcji. Wśród magnatów pojawiły się dwa pomysły na rozwiązanie problemu kozackiego. Stronnictwo na czele z kanclerzem Jerzym Ossolińskim i wojewodą bracławskim, Rusinem Adamem Kisielem, dążyło do porozumienia z Kozakami. Natomiast wojewoda ruski **Jeremi Wiśniowiecki** i inni magnaci posiadający majątki na Ukrainie chcieli krwawego stłumienia buntu. Ostatecznie sejm zdecydował się na podjęcie rozmów z Chmielnickim. Nie przyniosły one rezultatów i we wrześniu wznowiono działania wojenne. Do spotkania wojsk koronnych i Kozaków doszło na pograniczu Podola i Wołynia, **pod Piławcami**. Jednak pospolite ruszenie uciekło z powodu plotki o nadchodzącej wielkiej armii tatarskiej. Po tym sukcesie Chmielnicki ruszył na Lwów, którego władze zapłaciły ogromny okup, aby jego wojska odstąpiły od oblężenia. Kolejnym celem Kozaków był Zamość, lecz ta potężna twierdza odparła ich ataki.

WALKI W LATACH 1649–1653

W październiku 1648 r. na wolnej elekcji szlachta wybrała królem **Jana Kazimierza Wazę**, brata zmarłego Władysława IV. Opowiadał się on za pokojowym rozwiązaniem konfliktu na Ukrainie. Polacy zaproponowali, że uznają Chmielnickiego za hetmana wojska zaporoskiego i przywrócą dawne kozackie

Jeremi Wiśniowiecki, dziedzic wielkich dóbr w województwach ruskim, wołyńskim i kijowskim. Z pochodzenia Rusin. Posiadał własną armię, która odegrała ważną rolę w skutecznej obronie Zbaraża. Wiśniowiecki przyczynił się też znacząco do zwycięstwa pod Beresteczkiem.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

przywileje. Chmielnicki jednak odrzucił ten kompromis, twierdząc, że walka toczy się już o wyzwolenie całej Rusi i obronę prawosławia.

Konflikt wybuchł na nowo. W połowie 1649 r. potężna armia kozacko-tatarska (ok. 70 tys. Kozaków i 50 tys. Tatarów) obległa wojska koronne (10 tys. żołnierzy) w zamku **w Zbarażu** na Wołyniu. Obrona Zbaraża, którą kierował Jeremi Wiśniowiecki, trwała blisko półtora miesiąca. Polakom udało się ostatecznie utrzymać zamek. Z pomocą oblężonym wyruszył król. Pod Zborowem drogę zastąpiły mu wojska kozacko-tatarskie. Przewaga przeciwników skłoniła Jana Kazimierza do rokowań. Królowi udało się przekonać Tatarów, którzy nie chcieli nadmiernego wzmocnienia się Chmielnickiego, by zawarli osobny pokój z Rzecząpospolitą. Wówczas do rokowań przystąpili także Kozacy. Podpisano tzw. **ugodę zborowską**, która przywracała kozackie przywileje, zwiększała rejestr Kozaków do 40 tys. oraz uznawała Chmielnickiego za hetmana wojsk zaporoskich. Ustalono też, że w województwach kijowskim, bracławskim i czernihowskim urzędy będzie obejmować tylko szlachta prawosławna, a Kozacy uzyskają własne sądy (podporządkowane hetmanowi zaporoskiemu). Dodatkowo do senatu mieli być dołączeni prawosławni biskupi, a król miał zlikwidować Kościół unicki.

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie Kostki-Napierskiego

W czasie powstania Chmielnicki rozesłał po całej Rzeczypospolitej emisariuszy wzywających do powstań chłopskich przeciwko szlachcie. Plany te w większości się nie powiodły. Jedyny taki bunt wybuchł na Podhalu w 1651 r. Na czele powstania tamtejszych chłopów stanął Aleksander Kostka-Napierski. Był on z pewnością przybyszem spoza Podhala i głosił, że jest potomkiem bogatej rodziny szlacheckiej – Kostków herbu Dąbrowa. Można więc podejrzewać, że był jednym z wysłanników Chmielnickiego, choć nie znaleziono na to dowodów. Buntownicy wystąpili przeciwko miejscowej szlachcie. Udało im się zdobyć zamek Czorsztyn. Ostatecznie wojsko zorganizowane przez biskupa krakowskiego stłumiło powstanie, a jego przywódcy zostali straceni.

Mimo że ugoda zborowska zatwierdzona została przez sejm, to jednak nie zamierzali się do niej stosować magnaci posiadający majątki na Ukrainie, a prawosławna ludność Ukrainy uznawała, że powstanie należy prowadzić dalej. Wkrótce w Polsce przewagę uzyskali zwolennicy siłowego rozwiązania konfliktu. W 1651 r. ponownie wybuchły walki na

Ruiny zamku w Zbarażu, który w 1649 r. był przez ponad miesiąc oblegany przez połączone siły kozacko-tatarskie. Skuteczna obrona twierdzy przez oddziały polskie pod dowództwem Jeremiego Wiśniowieckiego była pierwszym sukcesem Polaków podczas powstania Chmielnickiego.

- *fotografia współczesna, Ukraina*

Ukrainie. W czerwcu **1651 r.** doszło na Wołyniu do wielkiej bitwy **pod Beresteczkiem**. Zwycięstwo odniosły wojska koronne, jednak siły kozackie nie zostały całkowicie rozbite. We wrześniu ponownie stawiły one **pod Białą Cerkwią** na Kijowszczyźnie opór wojskom polskim wkraczającym na Ukrainę. Podpisano tam kolejną ugodę. Zmniejszono w niej rejestr do 20 tys., a zasięg autonomii kozackiej ograniczono do województwa kijowskiego.

Nowa ugoda także nie przetrwała długo. Chmielnicki miał coraz bardziej ambitne plany. Chciał zdobyć mołdawski tron dla swojego syna Tymofieja, dlatego na czele armii kozacko-tatarskiej ruszył na Suczawę. Przeciwko Kozakom wysłano wówczas 10-tysięczną armię koronną na czele z hetmanem polnym Marcinem Kalinowskim. W czerwcu **1652 r. pod Batohem** na Ukrainie doszło do całkowitej klęski Polaków w bitwie z wojskami kozacko-tatarskimi. Po bitwie opłaceni przez Kozaków Tatarzy wymordowali 3,5 tys. jeńców w zemście za mordy popełnione przez Polaków pod Beresteczkiem.

Chmielnicki zajął Mołdawię, lecz jego syn musiał odpierać ataki zbuntowanych Mołdawian oraz wspomagających ich Polaków. Polacy zorganizowali jeszcze jedną kampanię przeciwko armii kozacko-tatarskiej. Pod koniec 1653 r. doszło do spotkania armii na Podolu **pod Żwańcem**. Polakom groziła klęska. Król znów porozumiał się z chanem, rozbijając sojusz Kozaków z Tatarami. Sytuacja ta wymusiła na Kozakach zawarcie ugody, która powtarzała warunki spod Zborowa. Oznaczało to całkowite zaprzepaszczenie zwycięstwa spod Beresteczka.

ZAANGAŻOWANIE MOSKWY W SPRAWY UKRAINY

W 1653 r. upadł plan podporządkowania Mołdawii przez Chmielnickiego. Przywódca powstania uznał, że jedyną możliwością, aby uniezależnić Kozaków od Rzeczypospolitej, jest zwrócenie się o pomoc do Moskwy. W **styczniu 1654 r.** starszyzna kozacka podpisała z Moskwą **ugodę w Perejasławiu**, na mocy której Ukraina miała wejść w skład państwa

Stefan Czarniecki podczas walk z wojskami moskiewskimi. Ten znakomity dowódca został skierowany przez króla w 1660 r. na Litwę w celu wsparcia wojsk hetmana Pawła Sapiehy.

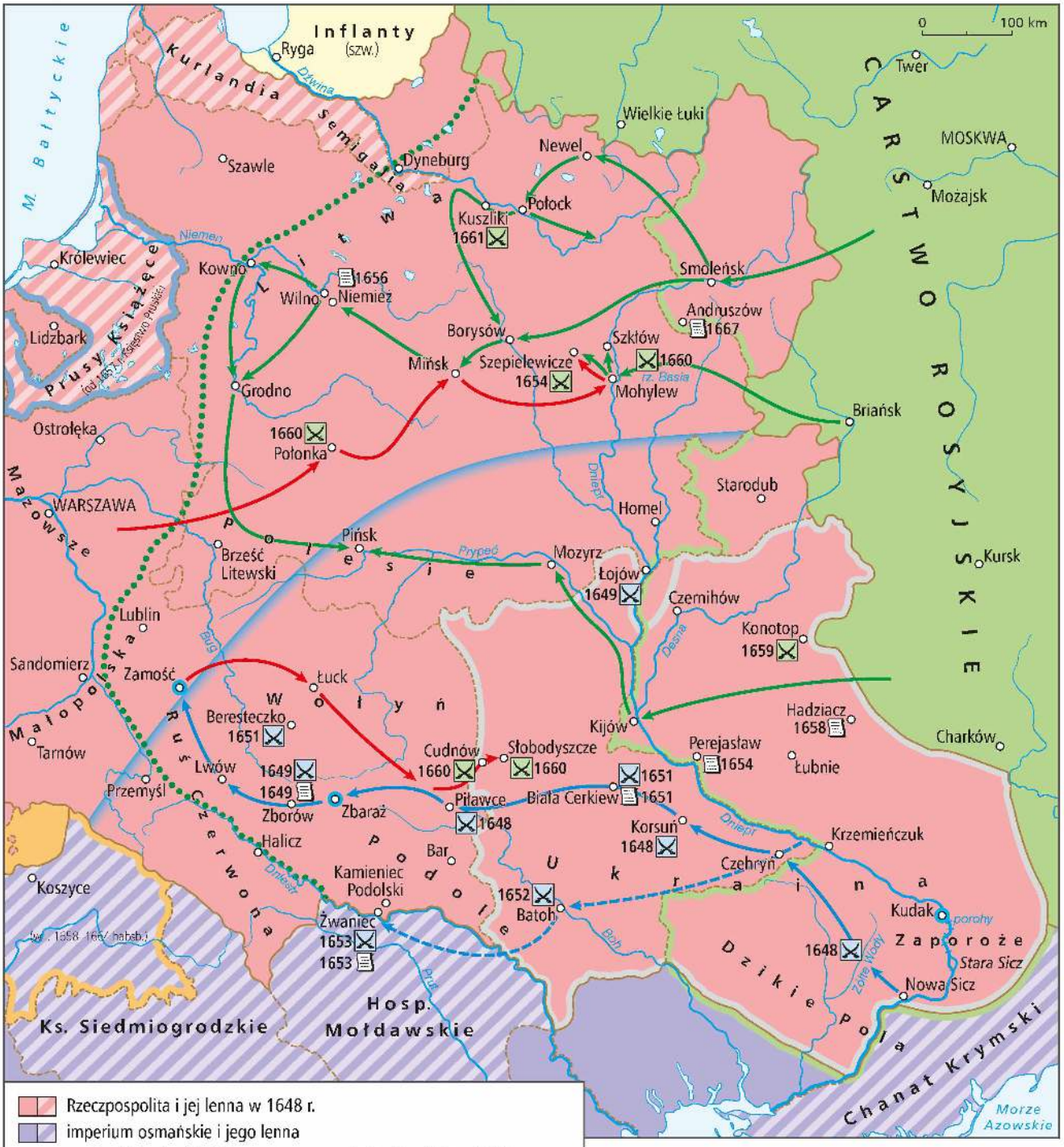
▪ *obraz, Polska, XIX w.*

moskiewskiego. Car gwarantował przywileje starszyzny oraz funkcjonowanie wojska i administracji kozackiej. Chmielnicki planował stworzenie państwa ukraińskiego pod protekcją Moskwy. Jednak już po podpisaniu ugody wojska carskie wkroczyły na Ukrainę i zaczęły ograniczać władzę Kozaków.

Ugoda w Perejasławiu wiązała się z zerwaniem pokoju polanowskiego przez Moskwę i wypowiedzeniem wojny Rzeczypospolitej. Wojska moskiewskie wkroczyły na Ukrainę i zaatakowały Litwę. Po kilkumiesięcznym oblężeniu zdobyły Smoleńsk i pokonały spieszące mu z odsieczą wojska litewskie. Na początku 1655 r. zajęły również Połock, Witebsk i Mohylew, a w lecie weszły do Mińska i stolicy Litwy Wilna. Pokonani Litwini rozpoczęli przeciwko najeźdźcy wojnę partyzancką. Nieco lepiej wyglądała sytuacja na Ukrainie, gdzie na stronę polską przeszli Tatarzy, obawiający się nadmiernego wzmocnienia Moskwy. Wojska polsko-tatarskie pokonały siły moskiewskie i Kozaków w bitwie **pod Ochmatowem**.

W lipcu 1655 r. na Rzeczpospolitą najechała Szwecja. W obliczu szwedzkich zwycięstw i w obawie przed wzrostem potęgi tego państwa car zatrzymał ofensywę na Litwie i w 1656 r.

WOJNY Z KOZAKAMI I MOSKWĄ

- Rzeczpospolita i jej lenna w 1648 r.
- imperium osmańskie i jego lenna
- granice Księstwa Ruskiego na mocy ugody hadziackiej w 1658 r.
- ziemie zagarnięte przez Moskwę w 1667 r.
- najdalszy zasięg powstania Chmielnickiego
- ziemie zajęte przez Brandenburgię w 1657 r.
- kraje we władaniu Habsburgów austriackich
- najdalszy zasięg najazdu moskiewskiego w latach 1654–1656
- działania wojsk kozackich w 1648 r.
- działania wojsk kozackich w 1652 r.
- działania wojsk moskiewskich w latach 1654–1655
- działania wojsk Rzeczypospolitej w 1660 r.
- bitwy stoczone podczas powstania Chmielnickiego
- bitwy stoczone podczas wojny polsko-moskiewskiej w latach 1654–1667
- miasta i twierdze oblegane przez Kozaków
- ważniejsze traktaty, ugody i rozejmy

? 1. Wymień bitwy z okresu powstania Chmielnickiego zakończone porażką wojsk polskich i wskaż miejsca, w których się toczyły.

2. Wskaż obszary zamieszkiwane przez Kozaków i porównaj je z zasięgiem powstania z 1648 r. Dlaczego Twoim zdaniem objęło ono tak duży obszar?

zawarł z Polską rozejm. Swoje nastawienie wobec Moskwy zmienił też Chmielnicki. Próbował on uniezależnić się od cara i zawarł sojusz z władcami Szwecji i Siedmiogrodu. Jednak w 1657 r. Chmielnicki zmarł, a władzę wśród Kozaków objął **Iwan Wyhowski** – zwolennik rozmów z Rzecząpospolitą. Dzięki jego staraniom w **1658 r.** doszło do podpisania **unii w Hadziaczu**, która ustalała warunki powrotu Kozaków pod władzę polskiego króla. Formalnie miała powstać Rzeczpospolita Trojga Narodów z Ukrainą jako księstwem ruskim (obejmującym województwo kijowskie, bracławskie i czernihowskie), z oddzielnymi urzędami, skarbem, wojskiem i trybunałem sądowym. Najwyższym urzędnikiem księstwa ruskiego miał być hetman kozacki, a uprzywilejowanym wyznaniem na Ukrainie miało być prawosławie.

Na unię w Hadziaczu od razu zareagowała Moskwa. Wypowiedziała rozejm i wznowiła działania zbrojne na Litwie. Wśród Kozaków obalono Wyhowskiego i obwołano hetmanem Jurija Chmielnickiego, który odnowił z Moskwą ugodę perejasławską i rozpoczął walkę z Polską. W 1660 r. Polakom i Litwinom udało się w dwóch bitwach – **pod Połonką** na Nowogródczyźnie i **pod Cudnowem** na Ukrainie – rozbić wojska moskiewskie i zażegnać zagrożenie z ich strony. Wojna jednak trwała nadal. Z powodu kryzysu politycznego w Rzeczypospolitej nie udało się zatrzymać Kozaków w ramach państwa polsko-litewskiego. Sami Kozacy byli podzieleni – jedni popierali opcję moskiewską, drudzy – polską. W 1667 r. Rzeczpospolita i Moskwa zdecydowały się na podpisanie rozejmu **w Andruszowie** na 13 lat. Do Moskwy wracały ziemie smoleńska, siewierska i czernihowska. Podzielono także Ukrainę – jej część położoną na lewym brzegu Dniepru otrzymała Moskwa. Korona utraciła również Kijów, który po dwóch latach miał jednak wrócić do Polski (Moskwa nigdy Kijowa nie oddała).

SKUTKI POWSTANIA CHMIELNICKIEGO

Powstanie Kozaków z 1648 r. oraz będąca jego konsekwencją wojna z Moskwą miały bardzo niekorzystne skutki dla Rzeczypospolitej. Najważniejszymi z nich były:

- olbrzymie zniszczenia Ukrainy i upadek miast; gospodarka tych obszarów była odbudowywana przez kolejne kilkadziesiąt lat,
- utrata części terytorium,
- stawianie przez magnatów z Ukrainy dobra własnego ponad interesami Rzeczypospolitej,
- wykazanie słabości Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej, co wykorzystały inne państwa (np. Szwecja w 1655 r.),
- zaangażowanie się Moskwy w wewnętrzne sprawy państwa polsko-litewskiego i wzmocnienie jej pozycji w regionie,
- brak armii mogącej skutecznie walczyć z zagrożeniami, zależność obrony kraju od prywatnych wojsk magnackich,
- wrogość między ludnością katolicką a prawosławną.

ĆWICZENIA

1. Opisz budzenie się świadomości etnicznej Kozaków zaporoskich w XVI i XVII w.
2. Przedstaw przyczyny wybuchu powstania Chmielnickiego w 1648 r.
3. Zreferuj poszczególne etapy powstania Chmielnickiego. Wskaż, w czym dostrzegasz przyczyny klęsk Polaków i sukcesów Kozaków.
4. Omów skutki powstania Chmielnickiego dla Rzeczypospolitej w połowie XVII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

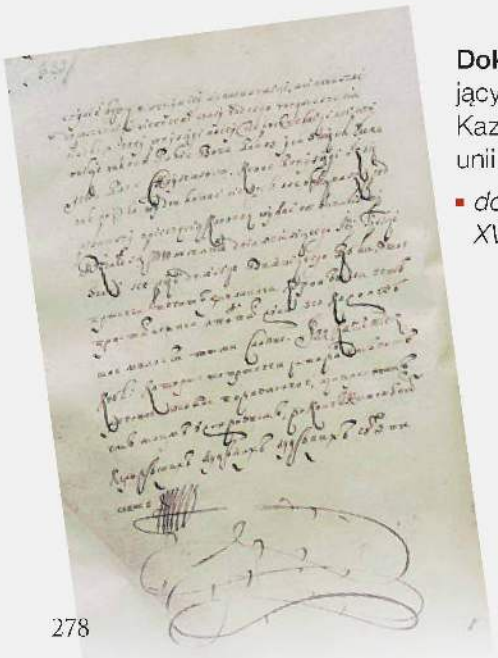
N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000.
J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław 1988.
W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984.

Rzeczpospolita Trojga Narodów – idea, która przyszła za późno?

W 1658 r. w ugodzie hadziackiej Rzeczpospolita zgodziła się na powołanie Wielkiego Księstwa Ruskiego, które razem z państwem polsko-litewskim miało tworzyć Rzeczpospolitą Trojga Narodów. Wydarzyło się to po tym, jak Bohdan Chmielnicki w 1654 r. podpisał ugodę perejasławską i oddał Kozaków pod protekcję Moskwy. Dopiero wówczas w Rzeczypospolitej dostrzeżono skalę zagrożenia. Ostatecznie postanowienia unii hadziackiej nie weszły nigdy w życie, poza tym nie wszyscy Kozacy również jej sprzyjali.

Dlaczego nie wcześniej?

Niektórzy polscy historycy uznają, że idea Rzeczypospolitej Trojga Narodów pojawiła się o kilkanaście lat za późno. Niektórzy zastanawiali się, dlaczego to ugoda hadziacka *nie przyszła chociażby o lat 10 lub 20 wcześniej, jeszcze przed straszliwym przelaniem krwi*. Wiadomo jednak, że kilkanaście czy kilkadziesiąt lat przed zawarciem ugody hadziackiej szlachta polska nie była w ogóle zainteresowana, aby dopuścić Kozaków do przywilejów szlacheckich i oddać im w zarząd południowo-wschodnie województwa Korony. Przed wybuchem powstania Chmielnickiego szlachta uznawała, że Rzeczpospolita jest bezpieczna i silna na tyle, by poradzić sobie z wszelkimi zagrożeniami. Dopiero powstanie kozackie z 1648 r. i potop szwedzki pokazały słabość państwa i wojsk polsko-litewskich. Wstrząs, jakim było pojawienie się szwedzkich oddziałów na obszarze Rzeczypospolitej i poddanie się Kozaków opiece Moskwy, spowodowały, że w sprawie kozackiej zdecydowano się w końcu zawrzeć kompromis.

Dokument zawierający przysięgę Jana Kazimierza na tekst unii hadziackiej.

- *dokument, Polska, XVII w.*

Ugoda hadziacka

Jednak nie tylko za późno podjęto się stworzenia Rzeczypospolitej Trojga Narodów. Ugoda hadziacka została wypracowana w atmosferze wzajemnej nieufności i chyba żadna ze stron nie wierzyła, że porozumienie rozwiąże spór polsko-kozacki. Kozacka czerń obawiała się powrotu na ziemie ukraińskie dawnych właścicieli ziemskich i stosunków społecznych sprzed 1648 r. Dowódcy kozaccy z kolei nie wierzyli, że pozostaną właścicielami ziem, które otrzymali pod sztandarami Chmielnickiego w walce przeciwko polskiej szlachcie. Ugoda hadziacka dawała korzyści polityczne Kozakom, ale nie gwarantowała utrzymania obecnego stanu posiadania. Sprawę powrotu szlachty ruskiej do swoich majątków miał rozstrzygnąć dopiero król w porozumieniu z hetmanem kozackim po stworzeniu Wielkiego Księstwa Ruskiego. Korzyści z nowej unii z pewnością osiągnęłaby starszyzna kozacka, która stanęłaby na czele Wielkiego Księstwa Ruskiego, powołanego z województw kijowskiego, czernihowskiego i bracławskiego. To jej przedstawiciele weszliby w skład wspólnego dla państwa polsko-litewsko-ruskiego sejmu, to oni objęliby wszystkie najważniejsze urzędy wzorowane na urzędach polskich i litewskich. W traktacie unii hadziackiej zapisano bowiem: *A dla lepszej pewności, ponieważ hetman z wojskiem zaporoskim i województwa oderwane wszystkie insze postronnych narodów protekcje odrzuca, a dobrowolnie jako wolni do wolnych, równi do równych i zacni do zacnych powracają, przeto dla pewniejszego dotrzymania tego teraźniejszego postanowienia, pozwala temuż narodowi ruskiemu Jego K[rólewska] M[o]ść i Rz[ecz]p[ospo]l[i]ta wolnych pieczętarzów, marszałków i podskarbich* cum dignitate senatoria [z urzędem senatorskim] *i inne urzędy narodu ruskiego, którzy według roty urzędni-*

Iwan Wyhowski na początku powstania Chmielnickiego służył w armii polskiej i podczas bitwy pod Żółtymi Wodami dostał się do tatarskiej niewoli. Wykupiony z niej przez samego Chmielnickiego, został pisarzem wojsk zaporoskich. Był zwolennikiem współpracy z Rzecząpospolitą i po śmierci hetmana doprowadził do zawarcia ugody hadziackiej.

▪ *obraz, Ukraina, XVIII w.*

ków koronnych przysięgę wykonać mają, przydawszy ten punkt, iż przeciwnego teraźniejszemu postanowieniu przez konstytucje a[l]bo dekreta sejmowe i zadworne reskrypta, uniwersały, przywileja nic się przeto nie działo.

Dla Kozaków na pewno kuszące było przyrzeczenie nobilitacji stu osób z każdego pułku, a także zwiększenie rejestru. Jak napisano w tekście ugody: [...] *Wojska zaporoskiego liczba trzydzieści tysięcy być ma, a[l]bo jako wielmożny hetman zaporoski na regestrze poda. Zaciągowego zasię wojska dziesięć tysięcy, które także jako i zaporoskie pod władzą tego hetmana zostawać ma i z podatków na sejmie uchwalonych w województwach kijowskim, bracławskim i czerniehowskim i innych od Rzeczypo-sp[olitej] mają się na tegoż żołnierza obracać. Konsystencja wojsku zaporoskiemu, w tych województwach i dobrach naznacza się, w których przed wojną zostawali, któremu to wojsku wszelakie wolności przywilejami Najjaśniejszych Królów Polskich nadane konfirmuje, zachowując ich przy starodawnych wolnościach, i zwyczajach ich* [...]. (Obydwa cytaty za: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, Wrocław 1980, s. 227–233.)

Ponadto Kozacy zostali zwolnieni z podatków, otrzymali prawo do produkcji alkoholu oraz amnestię. To jednak nie wystarczało wszystkim. Również wśród polsko-litewskiej szlachty ugoda hadziacka budziła opór. Wielu senatorów uważało, że jest to jawne łamanie postanowień unii lubelskiej z 1569 r. Z kolei katoliccy i uniccy hierarchowie kościelni sprzeciwili się zniesieniu religijnej unii brzeskiej w Rzeczypospolitej i swobodzie kultu prawosławnego na obszarze nowo powołanego Księstwa Ruskiego.

Brak poparcia Kozaczyzny

Nie tylko jednak atmosfera wzajemnej nieufności oraz sprzeciw wobec konkretnych punktów ugody powodowały, że unia polsko-litewsko-rusko nie miała szansy przetrwania. Największym problemem było, że hetman Iwan Wyhowski i Jerzy Niemirycz, którzy reprezentowali stronę kozacką, nie mieli poparcia całej Kozaczyzny. Wciąż wielu Kozaków opowiadało się za porozumieniem z Moskwą i uznawało Rzeczpospolitą za największego wroga. Już w lecie 1659 r. wśród Kozaków wybuchło powstanie skierowane przeciwko hetmanowi Wyhowskiemu i ugodzie z państwem polsko-litewskim. Zwolennicy Wyhowskiego zostali wymordowani, a on sam stracił buławę hetmańską. Po niespełna roku idea państwa polsko-litewsko-ruskiego została zaprzepaszczona.

Rzeczpospolita Trojga Narodów

5 POTOP SZWEDZKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jak układały się relacje polsko-szwedzkie w czasie panowania Zygmunta III i Władysława IV?
2. W jakiej sytuacji politycznej znajdowała się Szwecja po śmierci Gustawa II Adolfa?

PRZYCZYNY NAJAZDU SZWEDZKIEGO

Powstanie Chmielnickiego wykazało słabość wojskową i polityczną Rzeczypospolitej. W dodatku coraz bardziej niepopularny wśród szlachty stawał się król **Jan Kazimierz Waza**. Monarcha ten dążył bowiem do wzmocnienia władzy królewskiej i w tym celu budował własne stronnictwo. Te działania były postrzegane przez sejm i sejmiki jako próba wprowadzenia w państwie absolutyzmu.

W tym czasie, po zakończeniu wojny trzydziestoletniej, Szwecja stała się największą potęgą w basenie Morza Bałtyckiego. Jej władcy nieustannie dążyli do uzyskania całkowitego panowania nad Bałtykiem (*dominium Maris Baltici*). Na drodze do tego stały im Dania, Rzeczpospolita i Moskwa.

Przyczyną wybuchu nowej wojny była także sytuacja wewnętrzna Szwecji. Kolejne konflikty przynosiły środki finansowe potrzebne do funkcjonowania państwa i utrzymania silnej armii. W czasie pokoju w kraju brakowało pieniędzy. Uważano zatem, że tylko kolejna kampania wojenna i zdobyte podczas niej łupy są w stanie rozwiązać problemy finansowe Szwecji.

Nowy król szwedzki **Karol X Gustaw** zamierzał uderzyć na Polskę lub Moskwę. Za napaścią na Rzeczpospolitą przemawiał rachunek ekonomiczny – przez jej porty (i jej lenników)

WARTO WIEDZIEĆ

Hieronim Radziejowski – magnat i zdrajca

Życie Hieronima Radziejowskiego znaczone było pasmem skandali. Najpierw zyskał on protekcję króla Władysława IV i jego żony Ludwiki Marii, a po śmierci władcy poparł jego brata Jana Kazimierza. W 1651 r. został oskarżony przez innych magnatów o kupno urzędu podkanclerzego koronnego (zarzucano to też pozostałym stronnikom władcy). W tym samym czasie król przejął jego korespondencję do królowej, w której Radziejowski oskarżał Jana Kazimierza o nieudolne prowadzenie wojny i romans ze swoją żoną. Właśnie rozwód i spór o majątek stały się przyczynami jego banicji. W styczniu 1652 r. Radziejowski próbował zbrojnie odbić z rąk swojego szwagra Kazanowskiego pałac położony pod Warszawą. Ponieważ znajdował się on w bezpośredniej bliskości rezydencji królewskiej, sprawą zajął się sejm. Magnat został oskarżony o obrazę majestatu, za co groziła kara śmierci. W tej sytuacji uciekł z kraju, a sąd sejmowy zaocznie skazał go na śmierć. W 1655 r. Radziejowski powrócił do Polski jako sojusznik i doradca Karola Gustawa. Ale i w służbie szwedzkiej nie układało mu się dobrze. W 1656 r. aresztowano go za zdradę.

? Dlaczego Radziejowski mimo zdrady nie został w Rzeczypospolitej ukarany?

Hieronim Radziejowski po potopie został zrehabilitowany i wrócił do łask Jana Kazimierza. Dla potomnych stał się symbolem magnackiej zdrady i ambicji, a jednocześnie bezkarności.

▪ *rycina, Polska, XVII w.*

ZMIANY W POLSKIEJ ARMII

Armia Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w. dzieliła się na oddziały stałe, opłacane ze skarbu państwa, oraz wojsko utrzymywane przez województwa i powoływane doraźnie w okresie zagrożenia wojennego. Klęska pod Batohem w 1652 r. i wymordowanie przez Kozaków doświadczonych oficerów pozbawiły armię zawodową kadry. Dlatego zlikwidowano dotychczasowy podział, wprowadzając jednolitą dla całego państwa stałą formację zaciężną, tzw. wojska komputowe, w całości opłacane przez województwa. Ich nazwa pochodzi od etatu, czyli komputu (łac. *computatio* – rachunek, obliczenie), uchwalanego przez sejm. W czasie pokoju liczebność wojsk komputowych wynosiła 12 tys. dla Korony i 6 tys. dla Wielkiego Księstwa. W czasie wojny zwiększano te liczby odpowiednio do 24–40 tys. dla Korony i 8–22 tys. dla Litwy. Oprócz wojsk komputowych nadal istniały jednostki formowane na zasadzie poboru rekruta: piechota wybraniecka oraz od 1655 r. piechota łanowa, a także wojska prywatne i pospolite ruszenie.

? Do jakich zmian doszło w armii polskiej w połowie XVII w.?

Towarzysz jazdy pancernej uzbrojony w broń drzewcową, szablę, łuk refleksyjny oraz pistolety. Do ochrony służyła mu kolczuga, kaptur kolczy, misiurka oraz karakan – tarcza typu mongolsko-tatarskiego. W drugiej połowie XVII w., ze względu na częste wojny oraz wysoki koszt uzbrojenia husarzy, pancerni stali się dominującą formacją polskiej jazdy (60–70%).

eksportowano 35% towarów, którymi handlowano w basenie Morza Bałtyckiego. Przejęcie tych ośrodków handlu uczyniłoby ze Szwecji potęgę. Jednak gdy w 1654 r. Moskwa zaatakowała Rzeczpospolitą, Szwedzi uznali, że korzystniejsze dla nich będzie pokonanie państwa carów w sojuszu z Polską. Zwycięstwa moskiewskie na Litwie zagrażały bowiem panowaniu szwedzkiemu w Inflantach. Mimo to rozmowy polsko-szwedzkie nie powiodły się. Przeszkodą w porozumieniu były wciąż pretensje polskich Wazów do korony szwedzkiej.

Wobec fiaska planów wojny z Moskwą Karol Gustaw podjął decyzję o ataku na osłabioną Polskę. Szwedzi doskonale orientowali się w problemach wewnętrznych Rzeczypospolitej. Informacji królowi szwedzkiemu udzielał zbiegły z Polski magnat **Hieronim Radziejowski**. Król szwedzki liczył na to, że niezadowolenie szlachty i magnaterii z rządów Jana Kazimierza spowoduje zaakceptowanie Karola Gustawa jako króla Polski. Jednym z sojuszników Szwedów mógł być hetman wielki litewski **Janusz Radziwiłł**, który dostrzegał w szwedzkiej interwencji ratunek przed Moskwą i przeciwdziałanie próbom wzmocnienia władzy króla. Pretekstem do złamania rozejmu i wszczęcia wojny stało się dla Szwedów używanie przez Jana Kazimierza tytułu dziedzicznego władcy Szwecji.

POTOP SZWEDZKI

Wojska szwedzkie, liczące łącznie ponad 40 tys. żołnierzy, uderzyły na wyczerpaną wojnami z Kozakami i Moskwą Rzeczpospolitą w lipcu 1655 r. z dwóch kierunków: z Pomorza Przedniego do Wielkopolski i z Inflant na Litwę. Pospolite ruszenie szlachty wielkopolskiej zebrane dla obrony kraju pod Ujściem za namową magnatów Krzysztofa Opalińskiego i Andrzeja Karola Grudzińskiego poddało się Szwedom bez walki. Również bez oporu Szwedzi zajęli

Litwę. Hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł zawarł w Kiejdanach traktat ze Szwedami, oddający Litwę pod **protektorat** Karola Gustawa. Oznaczało to zerwanie przez Litwę unii lubelskiej z Polską.

Jan Kazimierz wraz z wiernymi mu wojskami wycofywał się na południe, a we wrześniu 1655 r. król opuścił Polskę i schronił się na Śląsku w granicach monarchii habsburskiej. Opuszczenie przez władcę kraju spowodowało, że Szwedom poddawały się kolejne oddziały. Wojska nieprzyjacielskie zalały kraj niczym biblijny potop, dlatego wojnę ze Szwecją, która rozpoczęła się w 1655 r., zaczęto określać jako **potop szwedzki**.

Szybkie szwedzkie sukcesy sprawiły, że Karol Gustaw zaczął rozważać zdobycie polskiej korony i utrzymanie dużej części terytorium Rzeczypospolitej. Jednak konsekwentnie realizował również plan opanowania terenów nad Bałtykiem: Prus Królewskich oraz Kurlandii i Żmudzi. W grudniu 1655 r. ruszył na podbój Prus Królewskich – najbogatszej polskiej dzielnicy. Większość miast (Toruń, Tczew, Gniew, Starogard) zdobyto bez walki, lecz niepokonany pozostał **Gdańsk**, będący kluczem do całej prowincji. Nie udała się blokada morska miasta, którą przełamali Holendrzy, prowadzący handel z Gdańskiem. W styczniu 1656 r. Szwedzi zawarli za to traktat z elektorem brandenburskim i księciem pruskim **Fryderykiem Wilhelmem**, na mocy którego Prusy Książęce powiększone o Warmię stały się lennem szwedzkim.

WOJNA O WYZWOLENIE RZECZYPOSPOLITEJ

Poddanie się wojsk koronnych zakończyło okres szybkich sukcesów Szwedów. Poddając się im, szlachta liczyła, że Karol Gustaw utrzyma jej prawa i przywileje, a jako znakomity wódz nie dopuści do kolejnych porażek Rzeczypospolitej. Tymczasem najeźdźcy postępowali na zajętych terenach jak w okresie wojny trzydziestoletniej, gdy armia miała sama wyżywić się na zajętych obszarach. Wprowadzali zatem liczne kontrybucje, rabowali wszelkie wartościowe przedmioty i dzieła sztuki oraz dopuszczali się gwałtów i mordów. Postępowanie to zrodziło przeciwko nim ma-

OBRONA JASNEJ GÓRY

Odparty atak na klasztor paulinów na Jasnej Górze, gdzie od końca XIV w. znajduje się słynący z cudów obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus, nie miał żadnego znaczenia militarnego. Jednak wymiar moralny tego wydarzenia był ogromny. Ufortyfikowany klasztor był oblegany dłużej niż miesiąc przez ponad 2 tys. żołnierzy szwedzkich oraz sprzymierzonc z nimi chorągwie polskiej kawalerii. Szwedom opierało się 300 ludzi wraz z zakonnikami, którym przewodził przeor, ojciec Augustyn Kordecki. Dzielna postawa obrońców w klasztorze i organizowane przez nich wypady nękające Szwedów pod murami umocniły w przeciwnikach przekonanie, że Jasna Góra jest nie do zdobycia. Gdy w grudniu wojska nieprzyjacielskie odeszły spod klasztoru, zasługę za ocalenie tego miejsca przypisano czczonej tam Matce Bożej.

Oblężenie Jasnej Góry rozpoczęło się 18 listopada 1655 r. i trwało do 27 grudnia. Postawa obrońców udowodniła, że można skutecznie walczyć z przeważającymi siłami wroga i inspirowała do oporu.

▪ *rycina, Polska, XVII w.*

? Dlaczego udaną obronę klasztoru jasnogórskiego uważa się za przełom w wojnie ze Szwedami?

sowy opór, zarówno początkowo przychylnej im szlachty, jak i chłopów.

Już miesiąc po kapitulacji pod Ujściem w Wielkopolsce zaczęły powstawać pierwsze oddziały partyzanckie. Podobnie działo się na Litwie. Do początkowo nielicznych partyzantów dołączało coraz więcej ochotników. Nienawiść wobec Szwedów była potęgowana ich postępowaniem wobec Kościoła katolickiego. Protestanccy Szwedzi rabowali kościoły, profanowali przedmioty kultu oraz nakładali kontrybucje na obiekty sakralne. Najgłośniejsza stała się próba zajęcia przez nich **Jasnej Góry** (w listopadzie i grudniu 1655 r.). Wieść o bohaterskiej obronie klasztoru rozniosła się po całej Rzeczypospolitej, dając nadzieję na pokonanie Szwedów. W grudniu 1655 r. szlachta zawiązała **konfederację w Tyszowcach**, a później konfederację ogólnokrajową w Łańcucie, które wzywały do walki ze Szwedami i zwoływały pospolite ruszenie.

Wzrost oporu przeciwko Szwedom spowodował, że do kraju wrócił Jan Kazimierz. Król wraz z hetmanami udał się do Lwowa, gdzie rozpoczął organizację nowej armii. Dowództwo nad polskimi wojskami objął **regimentarz Stefan Czarniecki**. Karol Gustaw ruszył wówczas na południe, aby zająć Lwów. W lutym 1656 r. armie szwedzka i polska

Potyczka Karola X Gustawa z Tatarami zdarzyła się w czasie bitwy pod Warszawą stoczonej w lipcu 1656 r. Podczas walk po stronie polskiej walczył ok. 2-tysięczny oddział Tatarów, którzy w pewnym momencie zagrozili samemu królowi szwedzkiemu.

- *obraz, Szwecja, XVII w.*

spotkały się **pod Gołębiem**. Czarniecki przegrał bitwę, lecz ocalił większość armii, dzięki czemu nadal mógł nękać siły przeciwnika i prowadzić tzw. **wojnę podjazdową**, w której był mistrzem. Po nieudanym oblężeniu Zamościa i Przemyśla armia szwedzka wycofała się na północ, gdzie w bitwie pod Warką poniosła pierwszą znaczącą klęskę. Tuż przed tym zwycięstwem Jan Kazimierz złożył uroczyste **śluby w katedrze lwowskiej** (1 kwietnia 1656 r.), oddając kraj pod opiekę Matki Bożej i deklarując, że po zwycięstwie nad Szwedami poprawi dolę mieszczan i chłopów, których

POSTAĆ HISTORYCZNA

STEFAN CZARNIECKI (1599–1665)

Hetman polny koronny, wybitny polski dowódca z czasów potopu szwedzkiego, wojen z Kozakami i Moskwą. Pochodził ze średniozamożnej szlachty. Walczył w latach 20. XVII w. przeciwko Turkom pod Chocimiem. Później brał udział w wojnie ze Szwecją w Prusach Królewskich oraz w wojnie smoleńskiej. Podczas powstania Chmielnickiego walczył nad Żółtymi Wodami, gdzie dostał się do niewoli, a później pod Beresteczkiem. Cudem uniknął śmierci w rzezi polskiej szlachty pod Batohem. Sławę bohatera przyniosły mu walki ze Szwedami w czasie potopu. W latach 1656–1657 dowodził głównymi operacjami wojsk polskich, a w latach 1658–1659 walczył przeciwko Szwedom w Danii. Od 1660 r. toczył walki na wschodzie przeciwko Moskwie. Pod koniec życia otrzymał buławę hetmana polnego koronnego. Sam o swojej karierze mówił: *Jam nie z soli, ani z roli, ale z tego, co mnie boli.* Oznaczało to, że swoją pozycję osiągnął nie za sprawą dochodów z żup solnych ani majątków ziemskich, jak jego konkurenci do buławy, ale dzięki służbie ojczyźnie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

AKT KONFEDERACJI TYSZOWIECKIEJ

Wezwanie do powszechnego oporu wobec Szwedów ogłoszono po raz pierwszy w akcie konfederacji zawiązanej przez szlachtę w Tyszowcach. Po prawie pół roku od wkroczenia wojsk szwedzkich zrozumiano, że ich głównym zamiarem jest okupacja i rozgrabienie Polski.

Niech się nie dziwuje ani tego nikt nie będzie rozumienia, aby cny naród polski za łagodnemi wiarołomnego pana uwiódłszy się obietnicami, wolnemi głosami sobie obranego miał kiedy odstąpić pana. Prawda to, że oba stany, tak J[ego] K[rólewska] M[ość], jako też i stan rycerski oraz adversa [niepowodzenia] *ucisnęła fortuna i do tak ścisłych przywiodła terminów, że za nastąpieniem ze wszech stron wojsk nieprzyjacielskich na zgubę Rzeczpospolitej sprzysiężonych, J[ego] K[rólewska] M[ość] za granicę ustąpić, stanowi zaś rycerskiemu i województwom za protektora króla szwedzkiego przyznać przyszło, któremu według pism i obligów naszych wiary dotrzymać już by należało.*
Ale kiedy uważamy, jako bez wszelakiej do wojny przyczyny, mimo pakta przez ś.p. króla Władysława w Sztumdorfie [Sztumskiej Wsi] z królestwem szwedzkiem zawarte, na Rzeczypospolitą nastąpił, więc i lubo od wojska i od wszystkich niemal województw jest już za protektora przyznany, którym wszelką ochronę i religii św. katolickiej in toto *[w całości] konserwacyją obiecawszy, przeciwnym sposobem, w tak prędkim czasie wszystko* intervertere et convellere [czyt.: interwertere et konwellere] [przywłaszczać i niszczyć] *ta* obrusa [ukryta] *protekcyja poczęła i tenże król szwedzki państwa koronne wojskom swoim pustoszyć, miasta i dwory szlacheckie rabować i wniwecz pozwala obracać* [...].
Z tych tedy wszystkich przyczyn i z wrodzonej narodowi polskiemu należytej przeciw panom swoim cnoty i wiary, zabiegając dalszemu ojczyzny zniszczeniu, pomienionego króla szwedzkiego za protektora mieć nie możemy i [...] *z wszystkiemi temi, którzy by mu* quocumque modo adhaerere [czyt.: kłokumkłe modo adherere] *[jakimkolwiek sposobem pomagać] chcieli,* pro hostibus patriae *[czyt.: patrie] [za wrogów ojczyzny] deklarujemy.* [...]

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, Wrocław 1980, s. 204.

? 1. Odpowiedz, dlaczego i w jakich okolicznościach uznano w Polsce króla szwedzkiego za „protektora".
2. Wytłumacz, z jakiego powodu konfederaci postanowili odstąpić od władcy Szwecji i rozpocząć z nim walkę.

wzywał do walki z najeźdźcą. Zapowiedział także wygnanie z Polski arian, których oskarżano o współpracę z wrogiem.

W drugiej połowie 1656 r. wojska Czarnieckiego toczyły walki ze Szwedami w Wielkopolsce i Prusach Królewskich. Udało się też wyzwolić Warszawę. Jednak wkrótce do kontrofensywy ruszył Karol Gustaw i w **bitwie pod Warszawą** (lipiec 1656 r.) pokonał siły Jana Kazimierza. Polacy wycofali się, a Szwedzi ponownie zajęli stolicę. Karol Gustaw zdecydował się wrócić do Prus Królewskich i zacieśnić układ z elektorem brandenburskim. Obiecał Fryderykowi Wilhelmowi nie tylko wolną rękę w Prusach Książęcych, ale także część Wielkopolski. Do Prus wysłano polsko-litewskie wojska hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego wspieranego przez Tatarów. Do końca 1656 r. udało się wyzwolić spod władzy szwedzkiej większość terenów Rzeczypospolitej.

ZMIANA SYTUACJI MIĘDZYNARODOWEJ

Gdy Szwedzi zaatakowali Rzeczpospolitą, wojska moskiewskie wstrzymały ofensywę na Litwie i Ukrainie. Car Aleksy uznał bowiem, że Karol Gustaw jest groźniejszym wrogiem niż Polacy. Dlatego pod koniec 1656 r. Rzeczpospolita i Moskwa podpisały rozejm w Niemieży. Odpowiedzią na sojusz polsko-moskiewski był zawarty w **grudniu 1656 r. traktat rozbiorowy w Radnot** między Szwe-

WARTO WIEDZIEĆ

Prześladowania protestantów

Śluby lwowskie Jana Kazimierza i zapowiedź wypędzenia arian z Polski stanowiły efekt ogólnego przekonania szlachty o tym, że winę za klęski Polaków w pierwszym okresie wojny ze Szwecją ponoszą polscy protestanci (pomimo że króla Szwecji poparła większość szlachty). Uważano, że to innowiercy zorganizowali i poparli agresję Szwedów. Wnioski takie wysuwano w wyniku działalności niektórych przywódców arian i braci czeskich, którzy otwarcie poparli Karola Gustawa, licząc na polepszenie swojej sytuacji pod władzą luterańskich Szwedów. Przedstawiciele tych wyznań zorganizowali także pertraktacje między Szwecją i Siedmiogrodem w Radnot w 1656 r. Dlatego podczas walk Polacy mścili się na protestantach zamieszkujących Rzeczpospolitą.

Wojny ze Szwedami nie należy jednak traktować jako religijnej, choć wydarzenia związane z Kościołem i religią miały duży wpływ na zaangażowanie społeczeństwa. Wrogość wobec protestantów sprawiła, że w 1658 r. sejm podjął decyzję o wygnaniu z kraju braci polskich. W 1660 r. wszyscy arianie zamieszkujący Rzeczpospolitą musieli przyjąć katolicyzm lub udać się na emigrację. Wśród nich byli wybitni uczeni i pisarze. To wydarzenie przyczyniło się do powstawania opinii o Polsce jako kraju nietolerancyjnym.

? Jakie były postanowienia konfederacji warszawskiej wobec innowierców?

Stanisław Lubieniecki, polski astronom, historyk i pisarz, w 1655 r. stał na czele delegacji arian (braci polskich) do króla szwedzkiego Karola X Gustawa, domagającej się przywrócenia im swobód wyznaniowych. Skazany w 1658 r. na wygnanie, bezskutecznie zabiegał o odwołanie edyktu o banicji braci polskich.

▪ *rycina, Niderlandy, XVII w.*

cją i Siedmiogrodem. Ustalono w nim, że ziemie Rzeczypospolitej zostaną podzielone między Szwedów, Siedmiogród, Brandenburgię, Kozaków Chmielnickiego oraz Bogusława Radziwiłła, walczącego po stronie Szwedów. Planowano, że królem pozostałego niewielkiego państwa polskiego zostanie siedmiogrodzki książę **Jerzy II Rakoczy**. Z tego powodu do Małopolski wkroczyły wojska siedmiogrodzkie.

Na wieść o układach Węgrów ze Szwecją pomocy militarnej Rzeczypospolitej udzielili Habsburgowie. Do sojuszu Rzeczypospolitej i cesarstwa dołączyli Duńczycy, którzy nie chcieli dopuścić do wzrostu potęgi Szwecji. W połowie 1657 r. doszło do klęski koalicji powstałej w Radnot. Zagrożeni przez Duńczyków Szwedzi wycofali swoje główne siły z Polski, a wojska siedmiogrodzkie zostały pokonane przez Polaków. W tym samym czasie umarł Chmielnicki, co osłabiło wrogą Polsce frakcję wśród Kozaków.

Największe sukcesy odniósł elektor brandenburski **Fryderyk Wilhelm**. Od początku potopu stanął po stronie Szwedów, łamiąc zobowiązania lenne wobec Rzeczypospolitej. Liczył on nie tylko na zerwanie układów lennych, ale również na zajęcie Warmii oraz części Prus Królewskich i Wielkopolski. Gdy jednak w 1657 r. koalicja z Radnot zaczęła tracić przewagę, Fryderyk Wilhelm postanowił zmienić front. Zwrócił się do króla polskiego z propozycją, że w zamian za zerwanie zobowiązań lennych z Prus Książęcych podpisze sojusz wojskowy z Rzecząpospolitą przeciwko Szwecji. Polacy zawarli z elektorem brandenburskim **układy welawsko-bydgoskie** (wynegocjowane w Welawie, a zatwierdzone w Bydgoszczy). Dawały one Hohenzollernom pełną suwerenność w Prusach Książęcych. W dodatku otrzymali oni w zastaw od Polski starostwo drahimskie oraz w lenno ziemię lęborsko-bytowską na Pomorzu.

Układy z Fryderykiem Wilhelmem okazały się najpoważniejszym skutkiem politycznym potopu szwedzkiego. Przyczyniły się one do wzrostu potęgi i międzynarodowego prestiżu państwa Hohenzollernów.

WOJNA ZE SZWECJĄ W LATACH 1655-1660

- Rzeczpospolita i jej lenna w 1655 r.
- granice ziem śląskich we władaniu Wazów w latach 1645–1666
- lenna imperium osmańskiego
- kraje we władaniu Habsburgów austriackich
- Brandenburgia po podpisaniu traktatów welawsko-bydgoskich w 1657 r.
- posiadłości kościelne
- najdalszy zasięg najazdu moskiewskiego w latach 1654–1656
- najdalszy zasięg wojsk szwedzkich w Rzeczypospolitej
- działania wojsk szwedzkich w 1655 r.
- działania wojsk szwedzkich w 1656 r.
- działania wojsk polskich podczas potopu szwedzkiego
- działania wojsk siedmiogrodzkich w 1657 r.
- Szwedzi otoczeni w widłach Wisły i Sanu w IV 1656 r.
- miasta polskie oblegane i niezdobyte przez Szwedów
- miasta zajęte przez Szwedów i oblegane przez Polaków
- ważniejsze bitwy z okresu potopu szwedzkiego
- ważniejsze traktaty

1. Wskaż główne kierunki działań wojsk szwedzkich w 1655 r. Wskaż na mapie obszary Rzeczypospolitej, które pod koniec 1655 r. nie były zajęte przez obce wojska.
2. Wymień obszary Rzeczypospolitej, które pod koniec 1655 r. nie były zajęte przez obce wojska.
3. Wymień i wskaż na mapie miejsca podpisania najważniejszych układów z czasów potopu szwedzkiego.

Medal pamiątkowy, wybity z okazji zawarcia pokoju w Oliwie w 1660 r. Na ten traktat szczególnie czekali mieszczanie Gdańska, bo chociaż miasto nie zostało zajęte przez wroga, mocno ucierpiało wskutek wojny. Obroty handlowe mocno spadły i kasa miasta z tego powodu świeciła pustkami.

▪ *medal, XVII w.*

POKÓJ W OLIWIE I SKUTKI WOJNY

Po wyzwoleniu spod okupacji szwedzkiej polskich miast, m.in. Krakowa i Torunia, w latach 1658–1659 wojna przeniosła się na terytorium Danii. Po początkowych sukcesach Szwedów zaczęli przeważać Duńczycy, wsparci przez flotę holenderską na Bałtyku oraz walczący w Danii korpus polski dowodzony przez Stefana Czarnieckiego. Między Rzecząpospolitą i Szwecją rozpoczęły się rokowania pokojowe za pośrednictwem dyplomatycznym Francji, która nie chciała dopuścić do umocnienia się w tej części Europy Habsburgów. Pokój podpisano **w Oliwie w 1660 r.**

Nie doszło do żadnych znaczących zmian terytorialnych w stosunku do sytuacji przed zerwaniem rozejmu. Główne postanowienia pokoju były następujące:

- Polska zrezygnowała z większości Inflant wraz z Rygą.
- Rzeczpospolita uznała suwerenność Prus Książęcych, potwierdzając w traktacie pokojowym zawarte w 1657 r. traktaty welawsko-bydgoskie.
- Jan Kazimierz w imieniu swoim i swoich następców zrzekł się pretensji do korony szwedzkiej, zachowując jednak dożywotnio tytuł króla Szwecji.
- Szwecja gwarantowała wolność handlu na Bałtyku oraz zwrot zrabowanych archiwów i bibliotek (czego dochowano jedynie w małym stopniu).
- Rzeczpospolita miała zapewnić wolność wyznania innowiercom w Prusach Królewskich.

Osobny traktat pokojowy w Kopenhadze Szwecja zawarła z Danią. Duńczycy odzyskiwali Bornholm i Trondheim [czyt.: trondhajm], ale zrzekli się całej Skanii zdobytej przez Szwedów na początku wojny. Skutkiem potopu były:

- pogłębienie ogromnej słabości politycznej i militarnej Rzeczypospolitej,
- wielkie straty społeczne i gospodarcze wywołane walkami, przemarszem wojsk oraz wybuchem epidemii,
- straty w dziedzinie kultury spowodowane rabunkiem przez Szwedów dzieł sztuki, bibliotek a nawet fragmentów architektury,
- zniszczenie umocnień i zamków prowadzone celowo przez najeźdźców.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację polityczną, w jakiej znalazła się Rzeczpospolita tuż przed potopem szwedzkim.
2. Przedstaw przebieg walk polsko-szwedzkich w latach 1655–1657.
3. Oceń wpływ potopu na relacje między Rzecząpospolitą a Prusami.
4. Przedstaw polityczne, społeczne, gospodarcze i kulturalne konsekwencje wojny ze Szwecją.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Mączak, *W czasach „Potopu"*, Wrocław 2005.
Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław 2005.

6 WOJNA DOMOWA I KRÓL „PIAST”

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki przebieg miał rokosz szlachty przeciwko Zygmuntowi III Wazie?
2. W jaki sposób wojny prowadzone z Kozakami, Moskwą i Szwecją wpłynęły na sytuację wewnętrzną Rzeczypospolitej?

RZECZPOSPOLITA PO POTOPIE

Wojny z Kozakami oraz najazdy moskiewski i szwedzki wykazały słabość instytucji kierujących życiem politycznym Rzeczypospolitej. Dostrzegalne były nieudolność władzy wykonawczej, niedołężność administracji oraz powszechne lekceważenia prawa. Wyraźne niezrozumienie dla potrzebnych przemian społecznych i politycznych pokazała sprawa Kozaków, z którymi aby zawrzeć ugodę, należało przebudować państwo polsko-litewskie. Opór wobec przekształceń ustrojowych stawiała przede wszystkim średnia szlachta. Gdy w czasie wojny jej majątki zostały zniszczone i nierzadko straciła ona źródła stałego dochodu, najważniejszą rolę w państwie przejęła magnateria. Średnia szlachta często stawała się **klientelą** magnatów i traciła zainteresowanie sprawami państwowymi. Dotychczasowa postawa obywatelska szlachty w obliczu kryzysu państwa ustąpiła egoizmowi stanowemu.

W Rzeczypospolitej zmalał również autorytet króla. Choć był on głową państwa, nie miał realnej władzy. Podziały i konflikty w kraju pogłębiała nietolerancja religijna. Poczucia odpowiedzialności za państwo brakowało również magnaterii, która podzielona na liczne **frakcje**, częściej myślała o swoich interesach niż o racji stanu. Dodatkowo król Jan Kazimierz był skonfliktowany z opozycją, a sceną tych sporów były sejmy. W trudnych czasach, gdy sejm powinien podejmować najważniejsze dla państwa decyzje (m.in. uchwalać podatki na armię), często obrady kończono bez podjęcia jakichkolwiek uchwał (konstytucji). Szczególnie niebezpieczne dla przyszłych dziejów Rzeczypospolitej okazało się przerwanie obrad

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN II KAZIMIERZ WAZA (1609–1672)

Elekcyjny król Polski, syn Zygmunta III Wazy i przyrodni brat Władysława IV. W młodości uczestniczył w walkach ze Szwecją i w kampanii smoleńskiej. Podczas wojny trzydziestoletniej zaciągnął się do wojsk cesarskich i walczył przeciw Francuzom i Szwedom. Następnie przyjął od Hiszpanów propozycję godności wicekróla Portugalii. W czasie podróży na Półwysep Iberyjski został zatrzymany we Francji i spędził dwa lata w tamtejszym więzieniu jako sprzymierzeniec Habsburgów. Został uwolniony dopiero w 1640 r., po interwencji poselstwa polskiego. Władcą Polski i Litwy został w 1648 r., po nagłej śmierci swojego brata. Niemal całe panowanie Jana Kazimierza upłynęło na wojnach. Próbował przeprowadzić w kraju wiele reform, lecz opozycja magnacka i bezkompromisowy charakter władcy zniweczyły te zabiegi. W 1665 r., po części z jego winy, w kraju wybuchła wojna domowa. Zniechęcony do panowania w Polsce, Jan Kazimierz abdykował w 1668 r. i wyjechał do Francji, gdzie zmarł.

sejmu w **1652 r.** przez jednego posła. Wówczas **Władysław Siciński**, poseł powiatu upickiego z Litwy, skorzystał z ***liberum veto*** [czyt.: liberum weto] (łac. 'wolne nie pozwalam'). Mimo że w sejmie obowiązywała zasada jednomyślnego podejmowania decyzji, udawało się do tej pory przekonywać przeciwników projektu znajdujących się w mniejszości, aby wstrzymywali się od wyrażenia sprzeciwu. Poseł Siciński nie zgodził się na przedłużenie sejmu i opuścił obrady. Zapewne uczynił to z polecenia Radziwiłłów. Gdy nie udało się go nakłonić do zmiany decyzji, marszałek sejmu zakończył posiedzenie. Początkowo zrywanie sejmów nie zdarzało się często, lecz pod koniec XVII w. stało się niemal powszechną praktyką.

Ustrój kraju wymagał zatem modyfikacji, która nie tylko zmieniłaby sposób głosowania w sejmie, ale także wzmocniłaby władzę królewską. Reformy można było przeprowadzić tylko za zgodą sejmu, który jednak stawał się polem

Apoteoza panowania Jana Kazimierza, na której ukazano przede wszystkim zalety osobiste władcy. Po jego bokach umieszczone zostały personifikacje Wielkoduszności i Roztropności, a także mityczny heros Herkules i bogini wojny Bellona. U stóp władcy spoczywają jeńcy moskiewscy oraz tureccy.

- *obraz, Gdańsk, 1649 r.*

Ludwika Maria Gonzaga była królową Polski, żoną dwóch władców, Władysława IV oraz Jana Kazimierza Wazy. Pochodziła z jednej z najświetniejszych rodzin XVII-wiecznej Francji. Wraz z nią do Polski trafiły dworskie obyczaje z Francji oraz moda, kultura i kuchnia, naśladowane przez magnaterię i część szlachty.

- *obraz, Warszawa, XVII w.*

rywalizacji stronnictw magnackich. Dwór królewski musiał zatem najpierw osłabić rolę magnatów. Jan Kazimierz i jego żona, **Ludwika Maria**, starali się przeprowadzić reformy, lecz ich błędem okazało się łączenie interesów kraju z interesami własnej dynastii. Jan Kazimierz, nie mając potomstwa, chciał zapewnić sukcesję w Rzeczypospolitej wskazanemu przez siebie kandydatowi. Szlachta była zaś zdecydowanie przeciwna elekcji *vivente rege* (za życia króla).

PLANY REFORM I NASTĘPSTWA TRONU

Jeszcze w czasie trwania walk ze Szwecją w latach 1658–1659 rozpoczęto dyskusję nad usprawnieniem funkcjonowania sejmu, sposobem elekcji władcy, podwyższeniem stałych dochodów skarbu oraz nową organizacją administracji na wszystkich szczeblach. Rozpatrywano także przekształcenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w państwo trojga narodów (włączając Ukrainę jako osobny człon) oraz kwestie tolerancji wyznaniowej. Swoje propozycje reformy sejmu i spraw skarbowo-wojskowych w 1658 r. przedstawił król. Chciał on ograniczenia *liberum veto* – pojedynczy sprzeciw miał być zgłaszany jedynie w wypadku wyraźnego naruszenia prawa. Proponował wdrożenie zasady obradowania sejmu co roku oraz podejmowania uchwał większością ⅔ głosów. Miała również powstać stała rada złożona z senatorów i posłów wskazywanych przez sejm. Planowano także wprowadzenie stałych

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA JANA KAZIMIERZA

Podczas sejmu w 1661 r., na którym ważyły się losy elekcji *vivente rege*, w krytycznym momencie 4 lipca wystąpił sam król, wygłaszając mowę, w której wzywał do naprawy ustroju Rzeczypospolitej.

[...] *nie było niebezpieczeństwa, żeby jedna strona drugiej przemocą wpychała na tron pana; a luboby to bywało, nie trzeba było [się] bać, żeby nas sąsiedzi między siebie rozerwali. Obecnie, niestety! (o gdybym był fałszywym prorokiem) wszystkie te nieszczęścia zagrażają z coraz większą pewnością i obawiać się należy, iż bez takiej elekcji stanie się Rzeczpospolita łupem okolicznych narodów. Moskwa i Ruś odwołają się do ludów jednego z nimi języka i Litwę dla siebie przeznaczoną; granice Wielkopolski staną otworem dla Brandeburczyka, a przypuszczać należy, iż o całe Prusy [Królewskie] certować* [wystąpić] *zechce, czy przez ugodę ze Szwedami, czy przez wojnę na własnym teatrze; zresztą dom austriacki, spoglądający łakomie na Kraków, nie opuści dogodnej dla siebie sposobności i przy powszechnym rozrywaniu państwa nie wstrzyma się od zaboru* [...]. *A kto nam zaręczy, że i same wojsko nasze albo działów sobie osobnych nie uczynią, albo się z potęgą najezdniczą nie połączą? Przybył Rzeczypospolitej nowy jakoby naród, Kozacy, którzy za mego żywota żadnego do obrad nie mają przystępu, ale podczas zamieszania w bezkrólewiu wszystkiego sobie pozwolą* [...].

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 95–96.

? 1. Przedstaw zagrożenia, o których według Jana Kazimierza powinno się pamiętać w Rzeczypospolitej w przypadku utrzymania wolnej elekcji.

2. Odpowiedz, czy zagrożenie przedstawione przez króla było realne w 1661 r.

podatków pośrednich, np. czopowe pobierane od produkcji alkoholu i cło generalne.

Do poparcia propozycji królewskich zobowiązali się senatorowie. Ostatecznie posłowie jednak odrzucili projekty króla, uznając, że jest to plan wprowadzenia przez niego władzy absolutnej i ograniczenia szlacheckich przywilejów. Szlachta coraz bardziej była przekonana o tym, że dotychczasowe zasady ustrojowe się sprawdzają. Nie łączono klęsk z ostatnich lat z brakiem reform i silnej władzy wykonawczej. Uznano raczej, że odparcie obcych wojsk najeżdżających Rzeczpospolitą dokonało się za sprawą szlachty.

Niepopularna była także zmiana polityki zagranicznej Jana Kazimierza. Podczas wojny ze Szwecją sojusznikiem państwa polsko-litewskiego byli Habsburgowie. Ich pomoc dla Rzeczypospolitej nie była jednak znacząca, a presja cesarza, by król Polski pogodził się z elektorem brandenburskim, przyniosła Rzeczypospolitej duże straty. Jan Kazimierz już w 1657 r. zaczął rezygnować z sojuszu z Habsburgami na rzecz polityki profrancuskiej. Orędowniczką poparcia sojuszu z Francją była pochodząca z tego kraju królowa Ludwika Maria. Jednak opłacana przez cesarza silna prohabsburska partia w Polsce dyskredytowała sojusz z królem Francji, głosząc, że plany reform Jana Kazimierza mają na celu wprowadzenie rządów absolutnych w stylu francuskim.

Niepopularności królowi Polski przysporzyła sprawa przeprowadzenia elekcji *vivente rege*. Jan Kazimierz w 1660 r. zaczął zabiegać o to, aby jego następcą został kandydat francuski z rodu Kondeuszów – Henryk Juliusz d'Enghien [czyt.: dą**gią**], którego żoną miała zostać siostrzenica Ludwiki Marii. Wybór Francuza na króla miał nie tylko utrwalić sojusz z Francją, ale także oszczędzić Rzeczypospolitej perturbacji związanych z wyborem nowego władcy.

ROKOSZ LUBOMIRSKIEGO

Reformy sejmu i elekcji miały zostać przedstawione na sejmie w 1661 r. Poparcie dla propozycji króla wyraziło wielu magnatów. Jednak było też wielu ich przeciwników, którzy zjednywali sobie poparcie magnatów na czele z **Jerzym**

Sebastianem Lubomirskim, marszałkiem wielkim koronnym i hetmanem polnym koronnym. Błędem króla podczas obrad sejmu okazało się powiązanie reform parlamentu ze zmianami w elekcji. Przeciwnicy wyboru na króla księcia d'Enghien stali się bowiem jednocześnie przeciwnikami reformy sejmu. Ostatecznie stronnictwo królewskie poniosło klęskę.

Mimo porażki na sejmie Jan Kazimierz nadal zabiegał o elekcję Kondeusza. Przeciwnicy elekcji Francuza uzyskali jednak wsparcie konfederacji wojskowych, które zawiązano w Koronie i na Litwie. Sejm w 1661 r. nie wypłacił bowiem żołnierzom należnego żołdu. Pod Szczercem koło Lwowa wojsko koronne wypowiedziało posłuszeństwo hetmanom i zawarło tzw. **Związek Święcony**. Przystąpiło do niego ponad 18 tys. żołnierzy, czyli więcej niż połowa armii koronnej. Podobny związek zawarła armia litewska. Przywódcy konfederacji wojskowych połączyli się z opozycją antykrólewską – zaczęli głosić hasła obrony dotychczasowych rozwiązań ustrojowych i odrzucali elekcję *vivente rege*. W 1662 r. sytuacja w kraju groziła wybuchem wojny domowej. Ostatecznie Jan Kazimierz ustąpił i zgodził się na uchwalenie konstytucji uznającej elekcję *vivente rege* za zdradę stanu.

Wincenty Gosiewski, hetman polny litewski, zasłużony w walkach podczas potopu szwedzkiego. W 1658 r. trafił do niewoli moskiewskiej, z której wrócił po czterech latach. Został zamordowany przez skonfederowanych żołnierzy podczas rozmów, które prowadził w celu wypracowania porozumienia.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

Po tym niepowodzeniu król postanowił pozbyć się swojego najgroźniejszego wroga, zwolennika Habsburgów, Jerzego Sebastiana Lubomirskiego. Na sejmie w 1664 r. zarzucono magnatowi zdradę stanu, a sąd sejmowy skazał go na **infamię** i pozbawienie dóbr. Kompromisowe rozwiązanie, które poparła nawet Maria Ludwika, nie zostało przyjęte wskutek sprzeciwu Jana Kazimierza. Lubomirski schronił się za granicą, ale duża część szlachty stanęła po stronie hetmana. Dlatego w 1665 r. Lubomirski, przy wsparciu Habsburgów, wrócił do Polski i zdecydował się na zbrojny rokosz przeciw królowi. Przystąpiła do niego znaczna część

WARTO WIEDZIEĆ

Proces Jerzego Lubomirskiego

Skład sądu sejmowego, który sądził Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w 1664 r. za zdradę stanu, został powołany pospiesznie i w wielkiej tajemnicy. Sam proces zaskoczył opinię publiczną, wydawało się bowiem, że król i marszałek dojdą do porozumienia. W ciągu zaledwie dwóch tygodni sąd sejmowy podjął decyzję o uznaniu magnata winnym nawoływania żołnierzy do buntu i podjęcia próby przejęcia władzy w Rzeczypospolitej. Dowody przeciwko niemu nie były mocne, opierały się niemal wyłącznie na ustnych zeznaniach świadków. Wielu sędziów nie było przekonanych o jednoznacznej winie marszałka. Wyrok skazujący go na infamię został jednak wydany, głównie za sprawą nacisków Jana Kazimierza. Opozycja antykrólewska uznała zatem ten proces za niesprawiedliwy, a w oczach dużej części szlachty Lubomirski stał się ofiarą zabiegów władcy o ograniczenie szlacheckiej złotej wolności.

? Dlaczego doszło do procesu Jerzego Sebastiana Lubomirskiego?

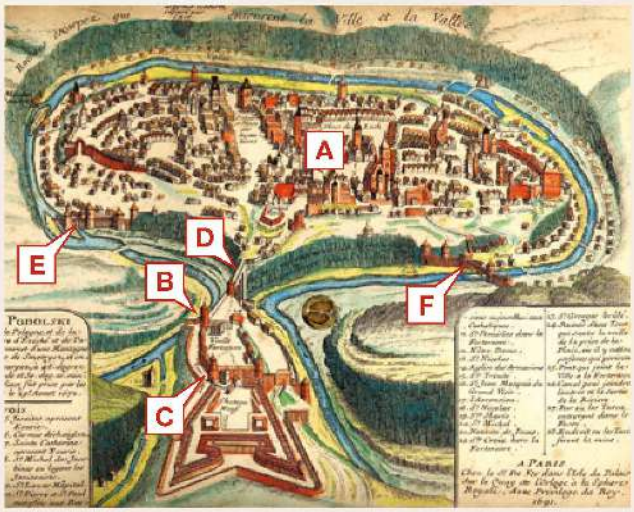
Jerzy Sebastian Lubomirski był znakomitym kawalerzystą, który doświadczenie wojenne zdobywał pod okiem hetmana Koniecpolskiego i Stefana Czarnieckiego.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

TWIERDZA W KAMIEŃCU PODOLSKIM

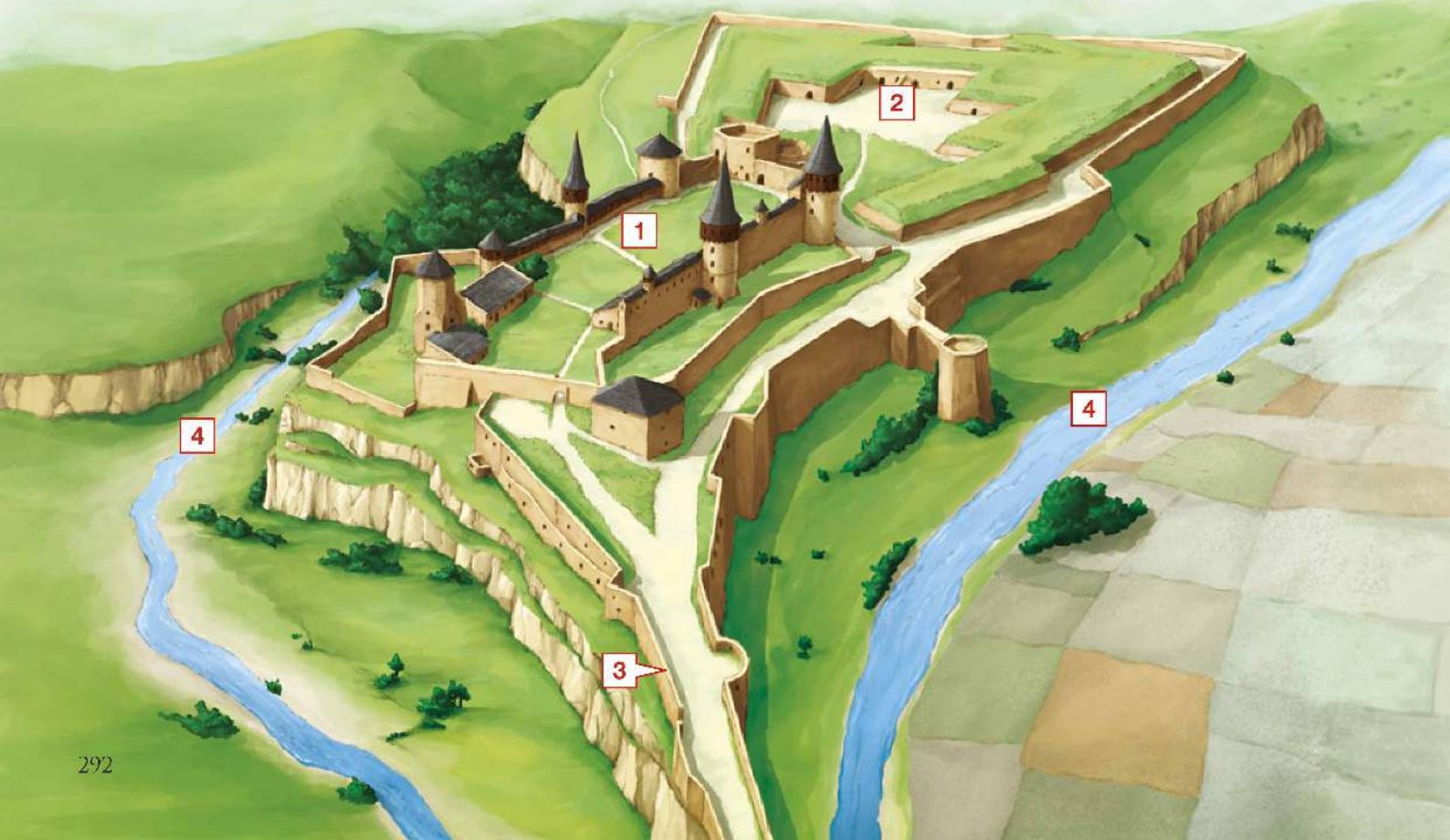
Kamieniec Podolski był jedną z największych twierdz na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej. Przez niemal 300 lat uważany był za niezwyciężony i skutecznie osłaniał granice państwa. Jego walory obronne wynikały przede wszystkim ze znakomitego położenia. Został on bowiem zbudowany na skalnej wyspie położonej w pętli, którą utworzyła rzeka Smotrycz. Dzięki temu dostęp do Kamieńca był możliwy tylko trzema drogami, z czego dwie wiodły z doliny rzeki, a jedna bezpośrednio przez zamek.

1. **Stary Zamek** został zbudowany w drugiej połowie XIV w., a po tym, jak w 1432 r. Kamieniec Podolski znalazł się w granicach Polski, był rozbudowywany. Stanowił on klasyczny przykład średniowiecznej budowli obronnej złożonej z wysokich kamiennych murów wzmocnionych licznymi wieżami.
2. **Nowy Zamek** został zbudowany w 1618 lub 1621 r. i stanowił wzmocnienie obronności twierdzy potrzebne ze względu na rozwój broni palnej. Składał się on z kamienno-ziemnych bastionów i nadszańca, które były odporne na ostrzał artyleryjski.
3. **Kamienny Most zwany Tureckim** łączy Stary Zamek z miastem. Jego budowę rozpoczęto prawdopodobnie za panowania Zygmunta I Starego. Ma on długość 40 m i początkowo wspierał się na arkadach. U jego obydwu krańców stały baszty nadbramne.
4. **Jar rzeki Smotrycz**, która w tym miejscu wyrzeźbiła wyspę połączoną z lądem wąskim przesmykiem, jest wąski i głęboki, przez co znakomicie zabezpieczał dostęp do miasta.

Mapa Kamieńca Podolskiego z 1691 r. z widocznym Starym Miastem A, Starym Zamkiem B, Nowym Zamkiem C oraz Mostem Tureckim D. Na ilustracji ukazano także prowadzące do miasta bramy, od północy Brama Lacka E oraz od południa Brama Ruska F.

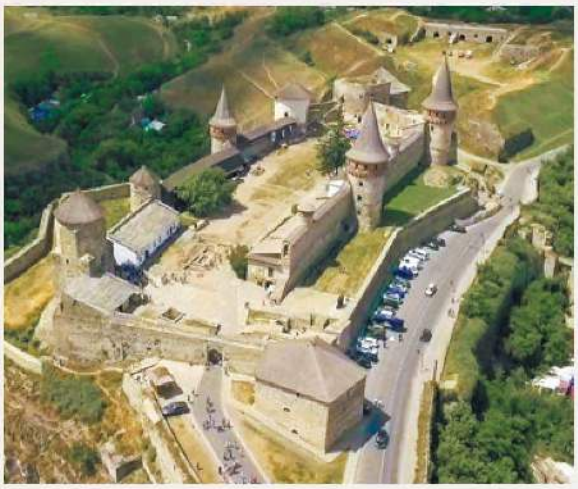
▪ *mapa, Polska, 1691 r.*

Brama Lacka była jedną z dwóch (drugą była Brama Ruska), przez które można było dostać się do miasta od strony doliny rzeki Smotrycz. Była ona budowlą obronną z pięcioma basztami i przegradzała całe koryto rzeki. W razie zagrożenia, dzięki systemowi śluz, spiętrzano wody rzeki, tak że przed budowlą powstawało sztuczne jezioro utrudniające do niej dostęp.

- *fotografia współczesna, Ukraina*

Twierdza w Kamieńcu Podolskim jest obiektem, który władze Ukrainy mają zamiar rozpatrzeć do zgłoszenia na listę światowego dziedzictwa UNESCO.

- *fotografia współczesna, Ukraina*

? 1. Omów znaczenie warunków naturalnych dla obronności Kamieńca Podolskiego.

2. Przedstaw różnice w budowie Starego i Nowego Zamku w Kamieńcu Podolskim. Wyjaśnij, dlaczego ten drugi był bardziej odporny na ostrzał artyleryjski.

szlachty, uznająca, że broni on złotej wolności szlacheckiej. W kraju wybuchła wojna domowa. W lipcu **1666 r.** rokoszanie pokonali siły królewskie w bitwie **pod Mątwami**, mordując kilka tysięcy jeńców, w tym zasłużonych w poprzednich wojnach żołnierzy Stefana Czarnieckiego. Ogrom strat sprawił, że obydwie strony zdecydowały się na pojednanie. Król pod naciskiem szlachty ogłosił amnestię i obiecał wypłacenie żołdu. Wyrzekł się także całkowicie planów elekcji *vivente rege*. Z kolei pozbawiony poparcia Lubomirski ukorzył się przed władcą, dzięki czemu cofnięto nałożony na niego wyrok (choć nie zwrócono mu urzędów). Wyjechał na Śląsk, gdzie niedługo potem zmarł.

Rokosz Lubomirskiego pogłębił kryzys państwa polsko-litewskiego. Król porzucił całkowicie plany reformy, a jego autorytet upadł. W kraju narastały walki poszczególnych **fakcji** magnackich. Po śmierci królowej Ludwiki Marii (1667 r.) Jan Kazimierz całkowicie zrezygnował z rządów w Rzeczypospolitej. W 1668 r. na sejmie oficjalnie abdykował, po czym udał się do Francji, gdzie zmarł w 1672 r.

WYBÓR „PIASTA" NA KRÓLA

Po abdykacji Jana Kazimierza szybko przystąpiono do organizacji nowej elekcji. Głównymi kandydatami do tronu byli: Filip Wilhelm, książę neuburski [czyt.: nojburski] – popierany przez Ludwika XIV, Karol Lotaryński (za którym stał cesarz), car Aleksy lub jego syn Fiodor, elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm oraz polscy magnaci Dymitr i Michał Wiśniowieccy. Jednak szlachta była negatywnie nastawiona do cudzoziemców. Dlatego dużą rolę odegrało pismo podkanclerzego koronnego Andrzeja Olszowskiego, w którym uznał on, że aby uniknąć wojny domowej, należy wybrać „Piasta" – polskiego szlachcica. Wskazał przy tym na **Michała Korybuta Wiśniowieckiego**, 29-letniego syna kniazia Jaremy. Młody Wiśniowiecki nie był związany z żadną fakcją, przez co stałby się gwarantem pokoju.

W maju 1669 r. odbyła się elekcja. Stawiło się na nią blisko 80-tysięcy szlachty, która zdominowała stronnictwa magnaterii. Domagała się

ona rehabilitacji Jerzego Sebastiana Lubomirskiego (zmarłego dwa lata wcześniej) i uznała, że najlepszym kandydatem do korony jest Michał Korybut Wiśniowiecki, syn Jeremiego Wiśniowieckiego. Po kilku dniach obrad został on ogłoszony władcą.

KONFLIKT KRÓLA Z OPOZYCJĄ

Przeciwko nowemu królowi szybko wystąpiła niezadowolona magnateria, która nie cofała się przed podejmowaniem prób doprowadzenia do abdykacji władcy lub do jego obalenia. Najbardziej aktywne było stronnictwo profrancuskie, tzw. **malkontenci**, do którego należał marszałek i hetman **Jan Sobieski**. Potajemnie przygotowywano plan detronizacji króla. Już w 1669 r. doprowadzili oni do zerwania sejmu koronacyjnego, wykorzystując do tego problem szlachty z Kresów, która była zmuszona opuścić swoje majątki po utracie przez Rzeczpospolitą części terytorium i teraz domagała się od króla zadośćuczynienia za swoje straty. Malkontenci przeciwni byli także koronacji królowej, Eleonory Habsburżanki, siostry cesarza Leopolda I. Ze względu na niechęć do króla opozycja torpedowała również proponowane przez stronnictwo królewskie reformy państwa.

Wobec sprzeciwu opozycji król odwołał się do sejmików, a więc do szlachty, u której cieszył się wielkim zaufaniem. Gotowy był nawet wezwać przeciwko magnatom pospolite ruszenie. Wskutek tej groźby udało się złamać opór malkontentów i doprowadzić do zgody sejmu na koronację królowej. Zwalczające się stronnictwa jednak nadal zrywały sejmy i sejmiki. Dochodziło nawet do starć zbrojnych. Buntowali się ponownie nieopłaceni żołnierze, którymi dowodził przeciwnik dworu, hetman Sobieski.

Koronacja Michała Korybuta Wiśniowieckiego w katedrze krakowskiej.

▪ *rycina, Polska, po 1669 r.*

POCZĄTEK WOJNY Z TURCJĄ

Rok 1671 przyniósł chwilowe zawieszenie broni między malkontentami a regalistami (zwolennikami króla). Ważniejszym problemem w tym czasie była walka z Kozakami dowodzonymi przez hetmana **Piotra Doroszenkę**. Nie zgadzał się on na podział Ukrainy między Rzeczpospolitą a Moskwę i rozpoczął walkę o stworzenie na tych terenach księstwa ruskiego pod protektoratem Turcji. Wsparcia udzielili mu lennicy sułtana – Tatarzy. Wprawdzie w 1671 r. hetman Sobieski pokonał wojska kozacko-tatarskie, jednak nie był w stanie całkowicie zakończyć konfliktu. Ponadto nad Rzecząpospolitą zawisła znacznie poważniejsza groźba – wojna z imperium osmańskim. Mimo to na sejmach 1672 r. znów rozgorzała walka polityczna. Zrywano obrady i wzajemnie oskarżano się o zdradę.

Jako pretekst do wojny Turcy wykorzystali działania wojenne Rzeczypospolitej przeciwko ich lennikom – Kozakom Doroszenki i Tatarom. W rzeczywistości imperium osmańskie dążyło do nowych podbojów. Osłabiona Rzeczpospolita, sprzymierzona z cesarstwem – największym wrogiem sułtana, była najlepszym celem armii tureckiej. Turcy wraz z Tatarami i Kozakami Doroszenki uderzyli na Polskę w 1672 r. Szybko pokonali wojska polskie na Ukrainie i zdobyli największą twierdzę **– Kamieniec Podolski**. Ich armia dotarła aż pod Lwów, a Tatarzy spustoszyli całą wschodnią część Korony. Wojna zakończyła się klęską Polaków, którzy musieli zawrzeć bardzo niekorzystny **pokój w Buczaczu (1672 r.)**. Zgodnie z nim Polska musiała oddać Turcji całe

SPORY O KRÓLA MICHAŁA

Obranie cudem, Królestwo kłopotem, / Szkodą złe rady, a szelągi złotem, / Sejmy niezgodą, żona urąganiem, / Dwór nieporządkiem, słudzy oszukaniem – tak zaczyna się paszkwil opisujący króla Michała już po jego śmierci. Współcześni albo go nienawidzili, pragnąc go strącić z tronu, albo ślepo kochali. Niejednoznaczna jest także ocena historyków. Z pewnością Michał Korybut Wiśniowiecki nie należał do wybitnych władców. Wielu badaczy dziejów w XIX i XX w. (Józef Szujski, Władysław Konopczyński czy Paweł Jasienica) bardzo surowo go oceniało, zarzucając mu brak pomysłu na prowadzenie polityki, a nawet gnuśność, ogromną podejrzliwość i mściwość. Biografia Wiśniowieckiego napisana przez Adama Przybosia pokazuje jednak monarchę w innym świetle. Aktywnie uczestniczył on w pracach sejmu i posiedzeniach senatu, prowadził rozległą korespondencję z innymi dworami europejskimi. Trudno mu zatem zarzucić brak pracowitości. Czy rzeczywiście był mściwy? Po sejmie 1670 r. król gotowy był zawrzeć porozumienie z wrogim mu stronnictwem malkontentów. Problem w ocenie króla Michała polega głównie na tym, że panował on w bardzo trudnych czasach, którym nie potrafił sprostać. Kierował się zdaniem intrygantów na dworze, a czasami kosztem interesów państwa osłabiał rolę swoich przeciwników politycznych.

? Jakie znaczenie dla oceny króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego miała legenda jego ojca, kniazia Jaremy?

Michał Korybut Wiśniowiecki, syn popularnego wśród szlachty Jeremiego, nie miał autorytetu i charyzmy swojego ojca. Jego 4-letnie rządy zakończyły się przedwczesną śmiercią monarchy w wieku 33 lat.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

Podole (z Kamieńcem), Bracławszczyznę oraz południową część Kijowszczyzny. Hańbiące w traktacie było też to, że król Polski zobowiązywał się płacić sułtanowi tureckiemu 22 tys. zł haraczu, co stawiało go na równi z innymi lennikami tureckimi.

Pomimo katastrofy militarnej w kraju zaostrzyła się rywalizacja pomiędzy zwaśnionymi obozami. Zebrane w 1672 r. pod Gołębiem pospolite ruszenie nie zamierzało iść na Turków i Tatarów, lecz domagało się rozprawy z malkontentami. Zawiązano konfederację w obronie króla i przeciwko stronnictwu profrancuskiemu. W odpowiedzi wojsko Sobieskiego zawiązało konfederację pod Szczebrzeszynem. Istniało realne zagrożenie wojną domową. Na początku 1673 r. między obu stronami doszło jednak do zawieszenia broni – głównym powodem było podpisanie haniebnego traktatu w Buczaczu.

ĆWICZENIA

1. Opisz plany reform Jana Kazimierza i oceń możliwość ich realizacji.
2. Porównaj zmagania opozycji magnackiej i regalistów w czasie panowania Jana Kazimierza i Michała Korybuta Wiśniowieckiego.
3. Przedstaw przyczyny i skutki rokoszu Lubomirskiego.
4. Wyjaśnij przyczyny klęski Rzeczypospolitej w wojnie z Turcją w 1672 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Płaza, *Rokosz Lubomirskiego*, Kraków 1994.
A. Przyboś, *Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673*, Kraków 2007.

7 PANOWANIE JANA III SOBIESKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jakiej sytuacji wewnętrznej znajdowała się Rzeczpospolita podczas panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego?
2. Jakie korzyści przynosiła Rzeczypospolitej polityka prohabsburska, a jakie polityka profrancuska?

ELEKCJA JANA III SOBIESKIEGO

Zawarty w Buczaczu haniebny traktat z Turcją wywołał w Polsce wielkie oburzenie. W 1673 r. sejm unieważnił jego postanowienia i uchwalił nowe podatki na wojnę. Wystawiono armię liczącą ok. 40 tys. żołnierzy, która jesienią pod wodzą hetmana Sobieskiego ruszyła przeciwko siłom tureckim stacjonującym w Mołdawii. Stoczona **11 listopada 1673 r.** bitwa **pod Chocimiem** zakończyła się zwycięstwem Polaków. Dzień przed tym triumfem zmarł król Michał Korybut Wiśniowiecki.

Mimo zwycięstwa pod Chocimiem Polacy nie potrafili odzyskać ziem utraconych w 1672 r. Wkrótce żołnierze zaczęli się domagać wypłaty zaległych żołdów, a dowódcy bardziej niż o wojnie myśleli o wyborze nowego króla. Wolna elekcja odbyła się w kwietniu 1674 r. Partia prohabsburska wysunęła kandydaturę księcia Karola Lotaryńskiego, natomiast malkontenci – księcia neuburskiego Filipa Wilhelma oraz wybitnego wodza, księcia Ludwika Burbona, zwanego Wielkim Kondeuszem. Jednak coraz większe znaczenie zyskiwała kandydatura zwycięskiego hetmana Jana Sobieskiego. Był on zwolennikiem partii profrancuskiej, lecz szlachta widziała w nim przede wszystkim wodza, który powstrzymał Turków pod Chocimiem, a także mógł być jedynym, który zagrodzi drogę do tronu pretendentom z zagranicy popieranym przez magnaterię. Sobieski w końcu sam uznał, że jest najlepszym kandydatem, a dzięki zabiegom żony, Marii Kazimiery, uzyskał też poparcie Ludwika XIV.

Bitwa pod Chocimiem stoczona w 1673 r. była swoistym rewanżem za upokarzający traktat w Buczaczu. Miała ona niemal odwrotny przebieg od tej z 1621 r. To Polacy byli stroną atakującą, a Turcy bronili się w dawnym polskim obozie. To znakomite zwycięstwo nie przyniosło jednak przełomu w wojnie. Podniosło natomiast prestiż Rzeczypospolitej i autorytet Sobieskiego w Europie.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN III SOBIESKI (1629–1696)

Znakomity wódz i elekcyjny władca Rzeczypospolitej. W młodości odebrał staranne wykształcenie i wraz z bratem odbył podróż edukacyjną po Europie. Do kraju powrócili w 1648 r. i wzięli udział w walkach z Kozakami. Marek Sobieski zginął pod Batohem. W 1655 r. Sobieski zadeklarował wierność szwedzkiemu królowi, ale rok później związał się z królem Janem Kazimierzem i polityką profrancuską. W 1665 r. otrzymał urząd marszałka wielkiego koronnego, niedługo potem został hetmanem polnym, a później wielkim koronnym. W latach 1667–1668 walczył z Tatarami i Kozakami Doroszenki na Ukrainie. Po wyborze Michała Wiśniowieckiego na króla pozostał w opozycji do władcy. W 1672 r. dowodził walkami z Turcją. Po wstąpieniu na tron próbował doprowadzić do sojuszu z Francją. W 1683 r. ponownie zawarł przymierze z Habsburgami i przeprowadził skuteczną odsiecz Wiednia. Kolejne wyprawy króla do Mołdawii zakończyły się porażką. Okres jego rządów upłynął pod znakiem walk frakcji magnackich i zrywanych sejmów.

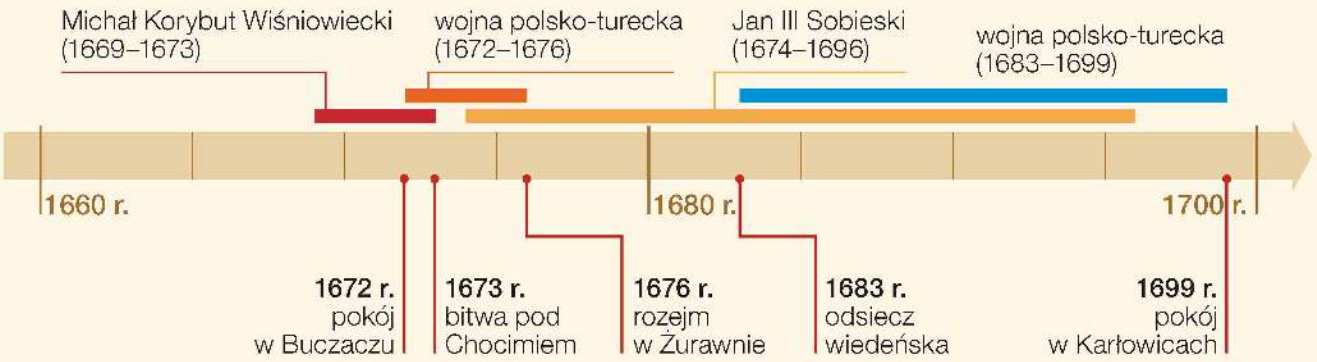
Podczas elekcji za hetmanem opowiedziała się cała szlachta koronna, a pod jej wpływem także Litwini. 21 maja 1674 r. Jan Sobieski został wybrany królem Polski. Król-elekt szybko zaprzysiągł *pacta conventa* i wyruszył przeciwko Turkom. Koronacja odbyła się dopiero w 1676 r.

WOJNA Z TURCJĄ

Po elekcji Sobieski zdecydował się odłożyć koronację i wyruszyć przeciwko Turkom. Z jednej strony nie chciał rezygnować z funkcji hetmana wielkiego koronnego, aby nie stracić wpływów wśród wojska, a z drugiej – liczył na to, że na skutek sukcesów w walkach umocni swoją pozycję wśród szlachty i magnaterii. W 1674 r. kampania wojenna toczyła się głównie na Ukrainie, gdzie do konfliktu polsko-tureckiego wmieszała się Moskwa. Dzięki wojnie moskiewsko-tureckiej wojska Sobieskiego odzyskały wiele miast na Podolu. Jednak podczas kampanii część armii litewskiej pod wodzą hetmana Michała Paca zrezygnowała z walki i odeszła na Litwę.

W maju 1675 r. na Polskę ruszyła kolejna ofensywa turecko-tatarska. Sobieski skoncentrował swoje siły pod Lwowem i z sukcesami rozbijał mniejsze oddziały tatarskie, co uniemożliwiało im ich niszczycielskie rajdy. Rozgromił również przednią straż armii tureckiej. Turcy zdecydowali się odwrót, choć jeszcze po drodze próbowali bez powodzenia zająć Trembowlę.

WALKI Z TURCJĄ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII W.

? Jak długo trwały zmagania z Turcją w drugiej połowie XVII w.?

WOJNY Z TURCJĄ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII W.

?

1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone z Turkami w latach 1672–1676.
2. Wskaż i wymień obszary, które utraciła Turcja na rzecz Rzeczypospolitej i cesarstwa w wyniku pokoju w Karłowicach.

Kolejna kampania odbyła się w 1676 r., już po koronacji władcy. Król mianował nowych hetmanów: wielkiego koronnego **Dymitra Wiśniowieckiego** i polnego koronnego **Stanisława Jabłonowskiego**. Sejm koronacyjny uchwalił podatki na 60-tysięczną armię, lecz sejmiki odmówiły ich zbierania w tak dużej wysokości. Z tego powodu Sobieski miał do dyspozycji tylko 20 tys. żołnierzy. Gdy wojska tureckie ruszyły w głąb Rzeczypospolitej, Sobieski został zmuszony zablokować im drogę i okopał się ze swoimi skromnymi siłami **pod Żurawnem**. Armia turecka licząca ok. 40 tys. żołnierzy otoczyła polski obóz i rozpoczęła szturmy. Po ponad dwóch tygodniach oblężenia **17 października 1676 r.** podpisano rozejm. Był on bardziej korzystny niż traktat w Buczaczu. Na jego mocy Polska odzyskała część prawobrzeżnej Ukrainy (z Białą Cerkwią i Pawołoczą), jednak Podole i Bracławszczyzna dalej pozostały w rękach tureckich. Co ważne, w traktacie nie było już mowy o płaceniu sułtanowi haraczu.

WARTO WIEDZIEĆ

Oblężenie Trembowli

Gdy w 1675 r. 10-tysięczna armia turecka podeszła pod zamek w Trembowli, jego załogę stanowiło niespełna 100 żołnierzy piechoty, okoliczna szlachta oraz ok. 200 chłopów i mieszczan z pobliskiego miasteczka. Dowódcą obrony był kapitan Jan Samuel Chrzanowski, ale do historii przeszła jego małżonka Anna Dorota Chrzanowska, która zagrzewała obrońców do walki i zapobiegła kapitulacji załogi. Dzielna kobieta, gdy wiarę w powodzenie oporu stracił nawet jej mąż, miała zagrozić mu, że zabije siebie i jego (inne podania mówią, że zagroziła wysadzeniem prochów). Pani Chrzanowska miała także osobiście dowodzić jednym z wypadów obrońców na stanowiska wroga. Dzięki twardemu oporowi załoga Trembowli doczekała się odsieczy. Nagrodą dla dowódcy obrony był stopień pułkownika, nadanie szlachectwa oraz stanowisko komendanta Lwowa.

Oblężenie Trembowli było przykładem determinacji załogi zamku. Dzielną postawę Anny Doroty Chrzanowskiej opiewało wiele opowiadań, powieści i obrazów.

▪ *rycina, Polska, XVIII w.*

? Dlaczego postawa małżonki dowódcy obrony Trembowli stała się tak popularna w historii?

POLITYKA ZAGRANICZNA SOBIESKIEGO

W XVII w. w Europie uformowały się dwa obozy państw: prohabsburski i profrancuski. Francja Ludwika XIV na trwałe związała się ze Szwecją i z państwem tureckim. Sobieski, aby aktywnie uczestniczyć w polityce europejskiej, musiał otwarcie opowiedzieć się po jednej ze stron. Sobieski uznał, że większe korzyści państwu polsko-litewskiemu przyniesie sojusz z Francją. W 1675 r. podpisał z nią **w Jaworowie** traktat zakładający sojusz skierowany przeciwko Brandenburgii. Polska za francuskie pieniądze miała rozpocząć wojnę ze swoim niedawnym lennikiem i odzyskać Prusy Książęce. W planach Sobieskiego księciem pruskim miałby zostać jego syn, co otworzyłoby mu drogę do polskiej korony po śmierci ojca.

Jednak gdy w 1676 r. zawarto rozejm z imperium osmańskim, sejm postanowił zredukować armię i nie zgodził się na konflikt zbrojny z Brandenburgią. Posłowie zdecydowali się również odnowić układy zawarte dotychczas z Brandenburgią i cesarzem. Król mimo to nie zaniechał polityki bałtyckiej. W 1677 r. podpisał sojusz wojskowy z królem Szwecji Karolem XI, który prowadził właśnie wojnę z Brandenburgią. Rzeczpospolita i Szwecja miały wspólnie uderzyć na Prusy Książęce. Król udał się do Gdańska i zaczął przygotowywać armię do wojny. Szwedzi działali jednak opieszale i nie ruszyli na ziemie elektora. Plany Sobieskiego wobec Prus Książęcych ostatecznie przekreślił

Poselstwo Jana Gnińskiego do sułtana Mehmeda IV trwało ponad rok i zakończyło się podpisaniem w 1678 r. traktatu pokojowego z Turcją potwierdzającego warunki rozejmu w Żurawnie. Przebieg spotkania z sułtanem został opisany przez posła w diariuszu opatrzonym czterema miniaturami.

▪ *miniatura, Polska, XVII w.*

REFORMY WOJSKOWE JANA III SOBIESKIEGO

Mimo trudności z zebraniem pieniędzy na wystawienie odpowiednio dużej armii Sobieskiemu udało się przeprowadzić znaczące zmiany w polskiej wojskowości. Król zrezygnował całkowicie z pospolitego ruszenia. Zdawał sobie sprawę, że zebrana szlachta zamiast walczyć może zacząć debatować nad królewską polityką. Był to krok ku utworzeniu armii zawodowej. W 1677 r. sejm dał zgodę na zorganizowanie stałych sił zbrojnych w czasie pokoju. Miały one liczyć tylko 12 tys. żołnierzy. Dało to jednak podstawy do stworzenia korpusu zawodowego oficerów. Na uwagę zasługuje także dbałość króla o jednolite uzbrojenie piechoty i rozwój formacji artyleryjskich dowodzonych przez Marcina Kątskiego. Ciężkozbrojna husaria odgrywała ogromną rolę w czasie kampanii Sobieskiego, lecz król zdecydował się również na zwiększenie liczebności lekkiej jazdy oraz piechoty, tak by mieć możliwość prowadzenia działań wojennych w każdych warunkach.

Piechur z berdyszem i muszkietem z czasów panowania Jana III Sobieskiego. To właśnie ten władca wprowadził do uzbrojenia piechoty berdysze, czyli zakrzywione topory bojowe na długim drzewcu. Zastępowały one szable oraz piki, służyły też jako podpórka przy oddawaniu strzału.

? Dlaczego Sobieski dbał o rozwój piechoty oraz artylerii?

koniec wojny Ludwika XIV z Holandią i traktaty pokojowe, które w latach 1678 i 1679 zawarto w całej Europie.

Niewiele pomyślniej układała się polityka Sobieskiego wobec Moskwy i Turcji. Aby mieć wolną rękę na północy, król uznał, że należy ułożyć trwałe stosunki z tymi sąsiadami. Poselstwa wysłane do Moskwy i Stambułu w latach 1677 i 1678 przyniosły połowiczny efekt. Podpisano traktat pokojowy z Turcją (1678 r.), ale nie odzyskano utraconych ziem. Jeszcze trudniejsze okazały się rokowania z carem. Nie chciał on oddać zajętych terenów (m.in. Kijowa, który według wcześniejszego rozejmu miał powrócić do Polski). Zdecydowano się zatem przedłużyć rozejm andruszowski o kolejne 13 lat.

ZMIANA SOJUSZÓW

Brak sukcesów w polityce bałtyckiej spowodował, że Sobieski zerwał sojusz z Francją i postanowił ostatecznie rozstrzygnąć wojnę z imperium osmańskim. Nowa polityka Sobieskiego nie przyniosła mu zwolenników w samej Rzeczypospolitej. Stronnicy Habsburgów pozostawali nieufni wobec króla, a jego wcześniejsi zwolennicy przeszli do zdecydowanej opozycji. Brak poparcia w kraju oznaczał niemożność przeprowadzenia jakichkolwiek reform ustrojowych, choćby zasad sejmowania.

Nadzieję na poprawę sytuacji przyniósł rok 1683. O sojusz z Rzecząpospolitą zaczął wówczas usilnie zabiegać cesarz Leopold I, zagrożony przez potęgę turecką. Dla Sobieskiego była to znakomita okazja, aby we współdziałaniu z Habsburgami odzyskać utracone przez Polskę ziemie i odsunąć Turcję od południowych granic kraju. Musiał jednak doprowadzić do ratyfikacji przez sejm układu sojuszniczego z cesarzem, co wymagało zneutralizowania stronnictwa profrancuskiego. Dzięki umiejętnym działaniom władcy udało się rozbić opozycję. Uczynił to, rozdając jej przywódcom nieobsadzone dotychczas wysokie urzędy, m.in. Stanisław Jabłonowski został hetmanem wiel-

kim koronnym, Hieronim Lubomirski – marszałkiem nadwornym koronnym, a na Litwie najwyższe urzędy oddano Sapiehom. Dzięki temu sejm zgodził się na traktat sojuszniczy z cesarstwem. Król nie wykorzystał jednak nadarzającej się okazji i nie zbudował własnego stronnictwa, które stanowiłoby trwałe zaplecze dla jego działań politycznych.

ODSIECZ WIEDEŃSKA

Po podpisaniu rozejmu z Rzecząpospolitą Turcy skierowali całą swoją potęgę przeciwko Moskwie. W latach 1677–1681 wojskom carskim udało się powstrzymać najazdy turecko-tatarskie, choć rozejm z 1681 r. oddawał imperium osmańskiemu sporą część lewobrzeżnej Ukrainy – Zaporoże. Kolejnym celem ekspansji tureckiej w Europie miało być państwo Habsburgów. W 1672 r. na Węgrzech wybuchło antyhabsburskie powstanie pod wodzą Imre Thököly'ego [czyt.: tokoljego], którego Turcy uznali za swojego lennika i dlatego przystąpili do wojny przeciwko cesarzowi.

Cesarz na początku kwietnia 1683 r. za pośrednictwem papieża zawarł sojusz z Rzecząpospolitą, obawiając się całkowitej klęski. Uznano, że ani Rzeczpospolita, ani cesarstwo nie zawrze separatystycznego (tzn. oddzielnego) pokoju

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZWYCIĘSTWO POD WIEDNIEM

Jednym z najznakomitszych źródeł historycznych na temat czasów panowania Jana III Sobieskiego są jego listy pisane do żony Marii Kazimiery, czule nazywanej Marysieńką. Dotyczą one nie tylko uczuć i spraw codziennych małżonków, lecz także wydarzeń politycznych.

Bóg i Pan nasz na wieki błogosławiony dał zwycięstwo i sławę narodowi naszemu, o jakiej wieki przeszłe nigdy nie słyszały. Działa wszystkie, obóz wszystek, dostatki nieoszacowane dostały się w ręce nasze. Nieprzyjaciel, zasławszy trupem aprosze [rowy oblężnicze], *pola i obóz, ucieka w konfuzji. Wielbłądy, muły, bydle, owce, które to miał po bokach, dopiero dziś wojska nasze brać poczynają, przy których Turków trzodami tu przed sobą pędzą; drudzy zaś, osobliwie* des renegats [odstępcy], *na dobrych koniach i pięknie ubrani od nich tu do nas uciekają. Taka się to rzecz niepodobna stała, że dziś już między pospólstwem tu w mieście i u nas w obozie była trwoga, rozumiejąc i nie mogąc sobie inaczej perswadować, jeno że nieprzyjaciel nazad się wróci. Prochów samych i amunicyj porzucił więcej niżeli na milion.* [...] *Wezyr tak uciekł od wszystkiego, że ledwo na jednym koniu i w jednej sukni. Jam został jego sukcesorem* [następcą], *bo po wielkiej części wszystkie mi się po nim dostały splendory; a to tym trafunkiem, że będąc w obozie w samym przedzie i tuż za wezyrem postępując, przedał się jeden pokojowy jego i pokazał namioty jego, tak obszerne, jako Warszawa albo Lwów w murach. Mam wszystkie znaki jego wezyrskie, które nad nim noszą; chorągiew mahometańską, którą mu dał cesarz jego na wojnę i którą dziśże jeszcze posłałem do Rzymu Ojcu św. przez Talentego pocztą.* [...] *Kiedy już nieprzyjaciel począł uchodzić i dał się przełamać – bo mnie się przyszło z wezyrem łamać, który wszystkie a wszystkie wojska na moje skrzydło prawe sprowadził,* [...] *przybiegały tedy do mnie książęta, jako to elektor bawarski, Waldeck, ściskając mię za szyję a całując w gębę, generałowie zaś w ręce i w nogi; cóż dopiero żołnierze!* [...] *Cóż dopiero, i to dziś rano, książę lotaryński, saski* [...], *cóż komendant Staremberk tuteczny! Wszystko to całowało, obłapiało, swym Salwatorem* [Zbawcą] *zwało. Byłem potem we dwóch kościołach. Sam lud wszystek pospolity całował mi ręce, nogi, suknie* [...].

Źródło: Jan Sobieski, *Listy do Marysieńki*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1973, s. 214–217.

? 1. Wymień łupy, które trafiły w ręce zwycięzców po opanowaniu tureckiego obozu.

2. Opisz i uzasadnij reakcję żołnierzy i mieszkańców stolicy cesarstwa na zwycięstwo wojsk Jana III Sobieskiego.

BITWA POD WIEDNIEM

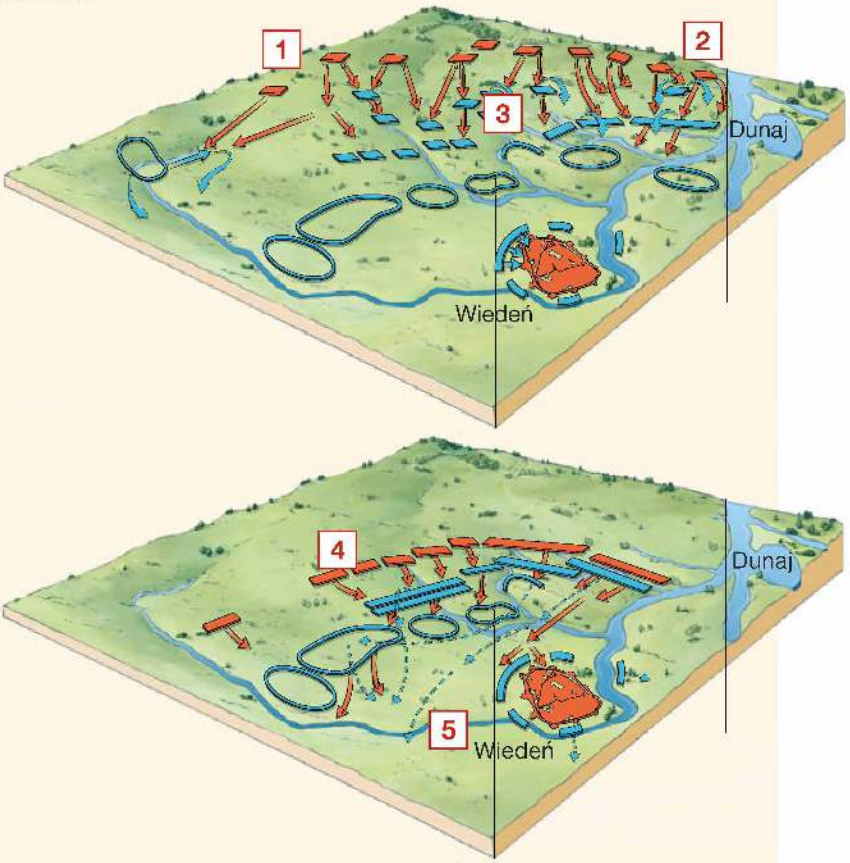
Plan bitwy pod Wiedniem został przedstawiony na spotkaniu dowódców sprzymierzonych wojsk. Z koncepcją uderzenia na wojska tureckie po przemarszu przez Las Wiedeński wystąpili niezależnie Jan III oraz znakomity wódz cesarski Karol Lotaryński. Połączona armia polsko-cesarsko-bawarska liczyła ok. 65 tys. żołnierzy i dysponowała 150 działami. Dowództwo nad tymi siłami objął polski władca. Wódz turecki, wezyr Kara Mustafa, dysponował ok. 110 tys. wojska. Oblegał on Wiedeń już od dwóch miesięcy i był bliski jego zdobycia. Wojska sprzymierzonych przez 2 dni pokonywały lesiste tereny pod stolicą cesarstwa, aby 11 września zająć pozycje wyjściowe do ataku.

I faza bitwy

Armia polska znalazła się na prawym skrzydle 1, a jej zadaniem było odcięcie przeciwnikowi odwrotu i doprowadzenie do jego zniszczenia. Lewym skrzydłem, które atakowało wzdłuż Dunaju 2, dowodził Karol Lotaryński. Wezyr Kara Mustafa skierował przeciwko odsieczy większość swoich wojsk, które ustawił na pozycjach obronnych na linii wzgórz 3. Atak wojsk sprzymierzonych rozpoczął się rankiem 12 września.

II faza bitwy

Po oczyszczeniu przez piechotę drogi dla jazdy oraz sprawdzeniu, czy teren nadaje się do ataku husarii, Sobieski wydał o godzinie 17 rozkaz do natarcia 20 tys. jeźdźców ciężkiej kawalerii polskiej i bawarsko-cesarskiej 4. Szarżujące wojska przełamały opór Turków i zmusiły ich do ucieczki 5. Żołnierze Sobieskiego wdarli się do obozu wroga. O godzinie 18 polski król był już w namiocie wezyra.

obóz wojsk tureckich
wojska sprzymierzonych
wojska tureckie
kierunek ataku wojsk sprzymierzonych
kierunek ataku wojsk tureckich
kierunek odwrotu wojsk tureckich
kierunek ucieczki wojsk tureckich

? Jaki był wkład armii polskiej w pokonanie wojsk tureckich pod Wiedniem?

z sułtanem. Polacy zobowiązywali się wystawić 40 tys. żołnierzy, którzy mieli działać na Podolu i Ukrainie, a Habsburgowie – 60 tys. walczących na Węgrzech. W razie zagrożenia stolicy którejś ze stron (z polskiej strony chodziło o Kraków) druga miała przyjść jej z pomocą z całą armią. W układzie ułatwiono też cesarzowi zaciąg żołnierzy w Rzeczypospolitej. Obie strony zobowiązywały się również do poszukiwania nowych sojuszników.

Niedługo po podpisaniu sojuszu, w lipcu 1683 r., potężna armia turecka rozpoczęła **oblężenie stolicy cesarstwa – Wiednia**. Zgodnie z zawartą umową Sobieski na czele ok. 21 tys. żołnierzy wyruszył z odsieczą nad Dunaj. Na Morawach doszło do połączenia wojsk polskich z armią cesarską i posiłkami z państw Rzeszy Niemieckiej. Dowództwo nad całością sił objął Sobieski. **12 września 1683 r.** wojska sprzymierzonych rozpoczęły

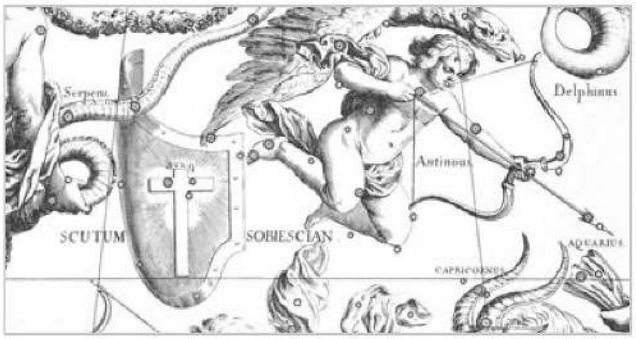
atak na oblegających Wiedeń Turków. Bitwa zakończyła się pogromem oddziałów tureckich dowodzonych przez **wielkiego wezyra** Kara Mustafę. Wygrana nie tylko uratowała państwo Habsburgów, ale uchroniła także Rzeczpospolitą od kolejnego najazdu tureckiego. Wiktoria wiedeńska dała też nadzieję innym narodom środkowej i południowej Europy (Węgrom, Rumunom, Bułgarom i Serbom) na wyzwolenie spod tureckiego panowania.

Turcy szybko potrafili się podnieść po porażce. 7 października 1683 r. zaatakowali pod Parkanami wracające do Polski wojska Sobieskiego. Pierwsza bitwa okazała się klęską Polaków, jednak dwa dni później w tym samym miejscu Sobieski z pomocą wojsk cesarskich rozbił całkowicie siły tureckie.

ZAKOŃCZENIE WALK Z TURCJĄ

Wygrane bitwy nie rozstrzygnęły jednak wojny. W 1684 r. w Linzu [czyt.: lincu] pod patronatem papiestwa zawarto sojusz skierowany przeciwko Turkom nazwany **Ligą Świętą**. Tworzyły ją Rzeczpospolita, cesarstwo, papiestwo oraz Wenecja (w 1686 r. do Ligi przystąpiła również Moskwa). Planowano ostatecznie pokonać imperium osmańskie. Sobieski liczył na to, że w wojnie odzyska stracone w 1672 r. tereny Podola i Ukrainy, ale także zdobędzie Mołdawię. Król chciał na mołdawskim tronie osadzić swojego najstarszego syna Jakuba, który dzięki temu stałby się w przyszłości najważniejszym kandydatem do polskiego tronu. Udało mu się odnieść jedynie połowiczne sukcesy. Wprawdzie wyzwolił wiele miast, ale nie zdobył Kamieńca, a wyprawy do Mołdawii w latach 1685–1686 nie przyniosły podboju tego kraju.

Sojusz z Habsburgami nie przysporzył zatem żadnych sukcesów. Postanowiono więc zawrzeć przymierze z Moskwą. W 1686 r. podpisano traktat pokojowy nazwany **pokojem Grzymułtowskiego** (od nazwiska głównego negocjatora, wojewody poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego). Polacy mieli zrezygnować na rzecz Moskwy z Zaporoża i Kijowa (za który mieli otrzymać dość dużą sumę

Tarcza Sobieskiego (*Scutum Sobiescianum*) to ilustracja gwiazdozbioru odkrytego przez astronoma Jana Heweliusza. Zestawił on 7 gwiazd nieba północnego w nową konstelację – Janina – o kształcie herbu Jana III. Uczynił to na pamiątkę zwycięstwa króla polskiego nad Turkami. Władca otrzymał tę rycinę wraz z opisem gwiazdozbioru i wierszami gdańszczan w 1684 r.

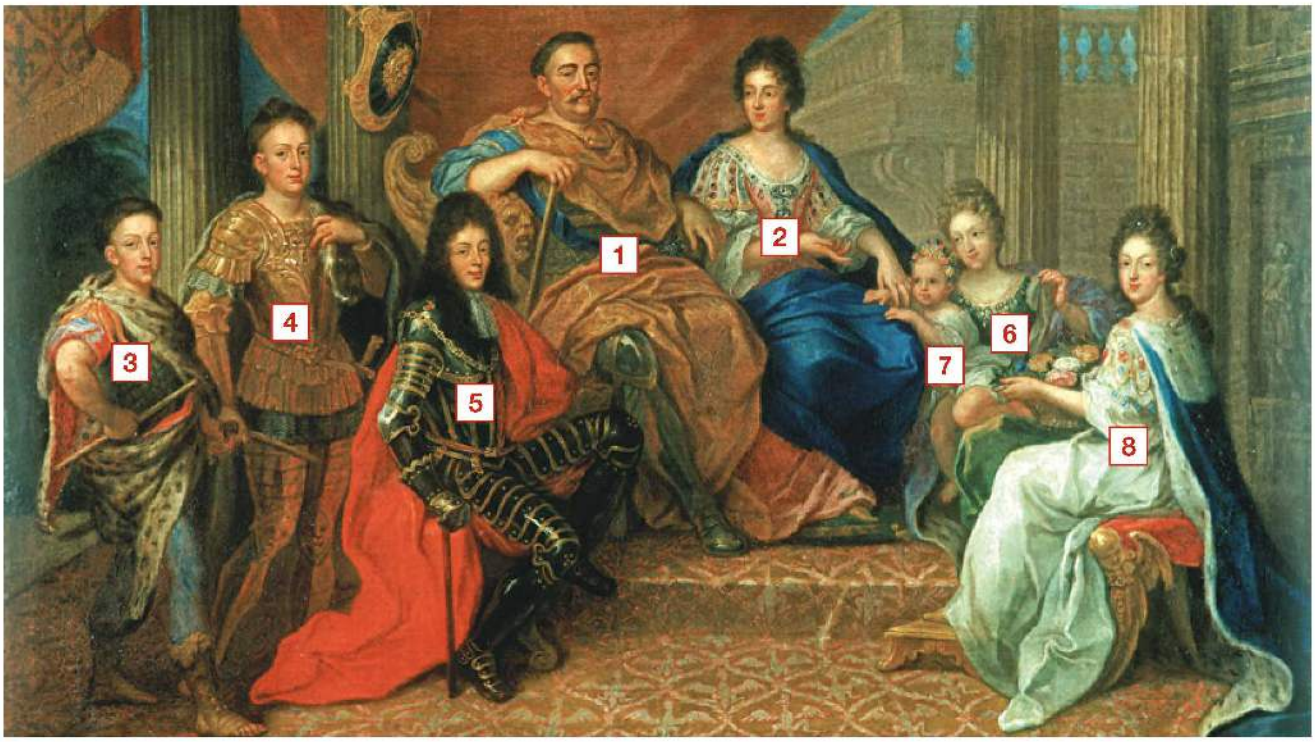
▪ *rycina, Polska, XVII w.*

pieniędzy), a w zamian za to Moskwa miała przystąpić do wojny przeciwko imperium osmańskiemu. Sobieski próbował jeszcze raz uderzyć na osłabiony kraj sułtana i jego lenna. Jednak kolejna wyprawa do Mołdawii podjęta w 1691 r. oraz próby opanowania Kamieńca się nie powiodły. Po tej porażce Sobieski porzucił plany walki z imperium osmańskim.

Dopiero w ostatniej fazie wojny następca Jana III Sobieskiego, August II, zorganizował w 1698 r. wyprawę przeciwko Turkom, lecz bez większych rezultatów. Ostatecznie w 1699 r. sułtan zdecydował się zawrzeć pokój z Ligą Świętą. Został on **podpisany w Karłowicach** na pograniczu węgiersko-serbskim. Rzeczpospolita odzyskała wówczas Podole i Bracławszczyznę, ale w zamian za oddanie mołdawskich zdobyczy Sobieskiego. Na pokoju z Turkami najbardziej jednak skorzystały cesarstwo (otrzymując Węgry z Siedmiogrodem) i Wenecja (uzyskując Peloponez i Wyspy Jońskie). Pokój w Karłowicach zakończył ostatecznie polsko-tureckie konflikty.

OSTATNIE LATA PANOWANIA JANA III

Pod koniec panowania zniechęcony do polityki wewnętrznej król wycofał się z czynnego udziału w życiu publicznym. Do głosu doszła wówczas głównie opozycja, która paraliżowała życie polityczne, zrywając jeden sejm za

Portret rodzinny Sobieskich przedstawiający całą rodzinę na krótko przed śmiercią monarchy. Oprócz Jana III [1] i jego małżonki Marii Kazimiery [2] uwieczniono na nim synów króla: Konstantego [3], Aleksandra [4] oraz Jakuba [5] z żoną Jadwigą Elżbietą [6] i córeczką Marią Leopoldyną [7], a także królewską córkę, Teresę Kunegundę [8]. Władca oraz jego młodsi synowie noszą charakterystyczne szlacheckie fryzury oraz polskie stroje, podczas gdy najstarszy syn wygląda na zwolennika mody francuskiej.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

drugim. Najgorsza sytuacja panowała na Litwie. Wszechpotężna rodzina Sapiehów tępiła brutalnie jakiekolwiek przejawy sprzeciwu wobec siebie. Fakcje magnackie walczyły ze sobą na sejmach, ale także na sejmikach i trybunałach, przez co zagrożone było zarówno życie polityczne, jak i społeczne.

Niepowodzeniem zakończyła się profrancuska polityka królowej Marii Kazimiery, która pod koniec panowania Sobieskiego próbowała wzmocnić pozycję jednego ze swoich synów w ewentualnej elekcji po śmierci króla. Jan III zgadzał się po cichu na zbliżenie z Francją, jednak gdy okazało się, że ta nie jest w stanie wpłynąć na Turcję, by w odrębnym pokoju zwrócono Polsce zagarnięte ziemie, król zrezygnował ze zmiany polityki. Po ciężkiej, kilkuletniej chorobie władca zmarł w 1696 r., pozostawiając Rzeczpospolitą targaną walkami frakcji magnackich.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj politykę zagraniczną Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII w.
2. Przedstaw argumenty, które potwierdzą opinię, iż bitwa pod Wiedniem (1683 r.) miała ogromne znaczenie dla Europy, ale niewielkie dla Rzeczypospolitej.
3. Wymień postanowienia traktatu pokojowego z Turcją w Karłowicach. Oceń znaczenie tego dokumentu z punktu widzenia polskiej polityki zagranicznej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Odsiecz wiedeńska, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 2011.
H. Widacka, *Lew Lechistanu*, Warszawa 2010.
Z. Wójcik, *Jan III Sobieski*, Warszawa 1991.

8 KRYZYS RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na czym opierała się gospodarka Rzeczypospolitej w XVI w.?
2. Jakie były różnice między polskim a zachodnioeuropejskim systemem ekonomicznym?

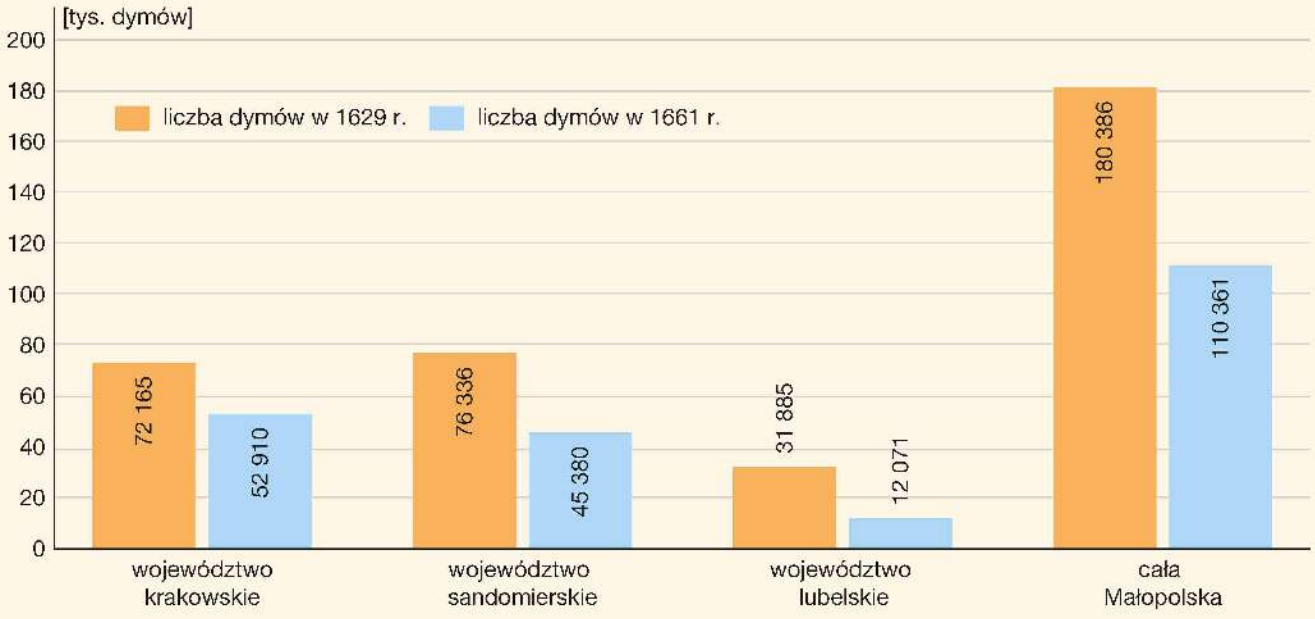
ZNISZCZENIA WOJENNE

W połowie XVII w. niemal cała Rzeczpospolita została zajęta przez wojska kozackie, moskiewskie i szwedzkie. W toczonych wojnach państwo polsko-litewskie poniosło znaczne straty terytorialne, lecz udało mu się zachować suwerenność. Konflikty wywołały jednak dewastację gospodarki oraz olbrzymie straty wśród ludności. Wszystkie armie najeźdźców prowadziły rabunkową politykę, utrzymując się na koszt podbitej ludności. Na Ukrainie wyjątkowo groźne były niemal coroczne najazdy Tatarów, którzy uprowadzali w **jasyr** tysiące ludzi. Z kolei okupujący Litwę żołnierze moskiewscy rabowali i wywozili na wschód wszelkie ruchomości, a nawet ludność (zwłaszcza rzemieślników), którą osadzali w miastach należących do cara. Najbardziej dotkliwy dla gospodarki

ZNISZCZENIA W MAŁOPOLSCE

Rejestry podymnego, czyli podatku płaconego przez chłopów, mieszczan i szlachtę zagrodową od zamieszkanego domu (dymu), pozwalają badaczom częściowo odtworzyć liczbę zamieszkanych gospodarstw na danym terytorium. Dzięki badaniom spisów dotyczących województw Małopolski (nieobjętych w tym okresie żadnym innym najazdem) sprzed potopu szwedzkiego oraz po jego zakończeniu udało się ustalić skalę zniszczeń, do jakich doszło w wyniku najazdu i jego skutków na tych terenach.

Zniszczenia po potopie szwedzkim w województwach w Małopolsce

? Które z województw doznały największych zniszczeń w skali procentowej, a które jeśli chodzi o liczbę zniszczonych dymów?

i kultury był jednak potop szwedzki. Szwedzi pobierali z miasteczek i wsi kontrybucje pieniężne i żywnościowe, a nierzadko pustoszyli całkowicie osady i palili je. Wywieźli do swojego kraju również cenne dobra kultury z całej Polski (łącznie z elementami architektonicznymi pałaców i kościołów).

W wyniku zniszczeń wojennych i grabieży w Prusach Królewskich blisko 30% wsi przestało istnieć, a drugie tyle zostało zniszczonych w połowie. Na Podlasiu i Rusi Czerwonej w ruinę popadło ok. 60% gospodarstw chłopskich. Historycy szacują, że podczas wojen w drugiej połowie XVII w. w kraju zniszczono całkowicie ok. 30% wszystkich wsi.

Dotkliwe dla gospodarki państwa okazały się zniszczenia miast. Tylko nieliczne z nich uniknęły zajęcia i złupienia przez obce wojska, a wiele nawet kilkakrotnie było palonych, rabowanych i obarczanych kontrybucjami. Dotkliwe były też dewastacje narzędzi pracy, warsztatów rzemieślniczych oraz zgromadzonych w nich surowców i towarów. Zniszczenia objęły miasta różnej wielkości, ale najtrudniej odbudować było te najmniejsze. Nie miały one na to środków i stały się właściwie osadami rolniczymi.

Spośród największych miast swoją pozycję utrzymał jedynie Gdańsk, ale także to miasto odczuło skutki blokad morskich. Dodatkowo

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZNISZCZENIE I WYLUDNIENIE ŁOWICZA W POŁOWIE XVII W.

Lekarz Andrzej Kazimierz Cebrowski w swoich *Rocznikach miasta Łowicza* przedstawił obraz nieszczęść, które spotkały łowiczan podczas potopu szwedzkiego.

W sierpniu bowiem Karol Gustaw, król szwedzki, złamawszy traktaty i sojusze, z wielkim wojskiem i ogromnym sprzętem wojennym wpadł do Wielkopolski [...] *wkrótce przybył do Łowicza, który nie mógł się oprzeć takiej potędze i dobrowolnie wydany został przez dowódcę zamku.* [...]
Najpierw część żołnierzy szwedzkich, która została się do obrony zamku i miasta, gdy król z wojskiem dalej po całym królestwie grasował, zajęła prawie wszystkie domy. Musieliśmy, choć niechętnie, żywić ich i konie. Broń wszystkim odebrali, niektórych wypędzili z domów, innym zabrali wszystkie sprzęty i co miesiąc z każdego domu brali podatki nie do zniesienia [...] *Nie szczędzili i świątyń, najpierw całkiem zburzyli klasztor bonifratrów, leczących chorych, z kościołem św. Jana Bożego, potem zrównali z ziemią kościół Jana Chrzciciela ze szpitalem i kaplicą św. Krzyża, dalej bardzo zrujnowali klasztor dominikanów, a w końcu sprofanowali kolegiatę niedawno odbudowaną, w której złupili ołtarze, błyszczące złotem i zdobne pięknymi wizerunkami świętymi, zabrali szaty kościelne, kielichy, krzyże, świeczniki itp. Oraz trumienkę świętej Wiktorii, ślicznie zrobioną z czystego srebra i bardzo drogocenną razem z relikwiami jej i innych patronów miasta. Z organów porywali piszczałki, ludzi przebywających w kościele pobili i ograbili, wreszcie pół miasta spalili* [...].
Ale to, co wycierpieliśmy od nieprzyjaciół, łatwiej można znieść niż krzywdy zadane przez wojsko nasze polskie, którego 30 000 niespodziewanie bez żadnego hałasu wpadło do miasta w Wielką Środę przed Wielkanocą 1656 roku i ograbiło całe miasto. Wszystko, co jeszcze zostało się po nich, zrabowali niegodziwi chłopi. Powyrywali szklane okna i kraty do nich z murów, zamki ze skrzyń i piwnic, wiele kradzieży i rozbojów popełnili, nielicznych podróżnych ograbili i zabili. [...]
Ale ponieważ nigdy nieszczęścia same nie chodzą, we wrześniu przyszedł mór bardzo zaraźliwy, od którego zmarło 1800 ludzi, wielu innych zginęło z głodu, tak że niemal całe miasto pozbawione było mieszkańców.

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, Wrocław 1981, s. 40–42.

? **1.** Przedstaw losy Łowicza podczas potopu szwedzkiego.
2. Wyjaśnij, dlaczego miasta polskie padały ofiarą grabieży także ze strony własnych wojsk.

obroty handlowe w Gdańsku spadły z powodu zniszczenia polskiej gospodarki i słabnącego popytu szlachty na wszelkie towary sprowadzane z Zachodu.

SPOŁECZNE SKUTKI WOJEN

Konsekwencjami walk i zniszczeń wojennych były głód i choroby. Katastrofalne rozmiary przybrały szczególnie epidemie z lat 1659–1663. Dlatego trudno dziś powiedzieć, jaka część ludności zginęła wskutek bezpośrednich działań wojennych, a jaka w wyniku chorób zakaźnych i głodu. Przyjmuje się jednak, że pod koniec lat 70. XVII w. liczba mieszkańców Rzeczypospolitej zmniejszyła się o ok. 25% w porównaniu z połową stulecia. Szczególnie mocno ucierpiały ludniejsze, centralne i zachodnie dzielnice kraju. Niemal zupełnie wyludniły się miasta we wschodnich województwach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szczególnie dużo zginęło w Rzeczypospolitej Żydów, którzy byli brutalnie traktowani zarówno przez najeźdźców, jak i wojska polskie.

Zniszczenia gospodarcze w majątkach szlacheckich i magnackich spowodowały mniejszy popyt ich właścicieli na artykuły produkowane w miastach. To z kolei odbijało się na sytuacji ekonomicznej i tak już słabych ośrodków miejskich. Bez silnych, dobrze prosperujących miast malały szanse na przezwyciężenie kryzysu. Gospodarka Rzeczypospolitej w coraz większym stopniu uzależniała się od produkcji rolniczej. Mniejsza liczba chłopów pańszczyźnianych spowodowała spadek produkcji w majątkach ziemskich. Prawie połowa gruntów leżała odłogiem. Zniszczono również niektóre rolne inwestycje, takie jak wały przeciwpowodziowe na Żuławach. Drastyczne zmniejszenie się pogłowia bydła odbiło się na skali naturalnego nawożenia, a co za tym idzie – wpłynęło na wydajność upraw. Ponadto w XVII w. w kraju doszło do pogorszenia się warunków klimatycznych. Ochłodzenie klimatu oraz zniszczenia gospodarki spowodowały, że plony były mniejsze niż dotychczas.

Duży spadek produkcji zboża sprawił, że Rzeczpospolita przestała być jednym z jego głównych eksporterów do Europy Zachodniej. Ponadto na zachodnioeuropejskich rynkach obniżeniu uległy ceny zbóż. Pojawiła się też silna konkurencja ze strony państwa moskiewskiego oraz rodzimych, zachodnich

WARTO WIEDZIEĆ

Kryzys państw europejskich w XVII w.

Kryzys gospodarczy w Europie rozpoczął się ok. 1620 r., choć jego przejawy były widoczne już wcześniej. W słabszych ekonomicznie krajach spadła wartość pieniędzy i zmniejszyły się obroty handlowe. Nadmiar kruszców przywożonych z Nowego Świata (srebra i złota) przyczynił się do spadku ich wartości, a tym samym do wzrostu cen. Uderzało to w państwa, których gospodarka była oparta na rolnictwie (południowa i środkowo-wschodnia Europa), ponieważ stało się tam niedochodowe. Upadek znaczenia jednych krajów stanowił szansę rozwoju ekonomicznego dla innych (jak Anglia czy Niderlandy), które przyjmowały zasady gospodarki kapitalistycznej, gdzie głównym źródłem dochodów stał się handel. Kryzys ekonomiczny pogłębił się dodatkowo w efekcie trwającej w pierwszej połowie XVII w. wojny trzydziestoletniej.

Port w Kadyksie na południu Hiszpanii. Kryzys europejski w pierwszej połowie XVII w. oznaczał kres kolonialnej potęgi Hiszpanii. Ciężar handlu oceanicznego przeniósł się wówczas do portów holenderskich i angielskich.

▪ *ilustracja, Hiszpania, XVII w.*

? Jakie były przyczyny kryzysu gospodarczego w Europie w XVII w.?

WARTO WIEDZIEĆ

Problem egzulantów

Utrata na stałe lub na jakiś czas wielu ziem Rzeczypospolitej spowodowała problem zabezpieczenia losu uciekinierów (tzw. egzulantów). W nowych realiach dochodziło często do deklasacji, czyli obniżenia pozycji społecznej, tej grupy. By znaleźć utrzymanie, dawni właściciele ziemscy ze Wschodu decydowali się na podjęcie służby u innych szlachciców. Egzulanci byli też siłą polityczną – zwłaszcza na sejmikach, sejmach czy elekcjach – z którą musiała poważnie liczyć się partia dworska. Instrukcje wydawane posłom wskazują, że zaakceptowali oni rozejmy i traktaty pokojowe z drugiej połowy XVII w., odbierające Rzeczypospolitej ziemie, z których wywodzili się egzulanci. Ci ostatni jednak domagali się odszkodowań za utracone dobra.

? Jakie ziemie na wschodzie Rzeczpospolita utraciła w XVII w.?

producentów (zwłaszcza w Anglii). Czynniki te spowodowały, że nastawione na eksport gospodarstwa polskie i litewskie zaczęły ponosić straty. Dlatego szlachta, aby utrzymać dotychczasowy poziom dochodów, zdecydowała się zrobić to najprostszą metodą – podniosła chłopom obciążenia i zwiększyła pańszczyznę (nawet do 6 dni w tygodniu z 1 łana). Spadająca liczba gospodarstw chłopskich powodowała, że na szlacheckich folwarkach brakowało rąk do pracy. Kryzys gospodarstw chłopskich pociągnął za sobą upadek niektórych folwarków, zwłaszcza średnioszlacheckich.

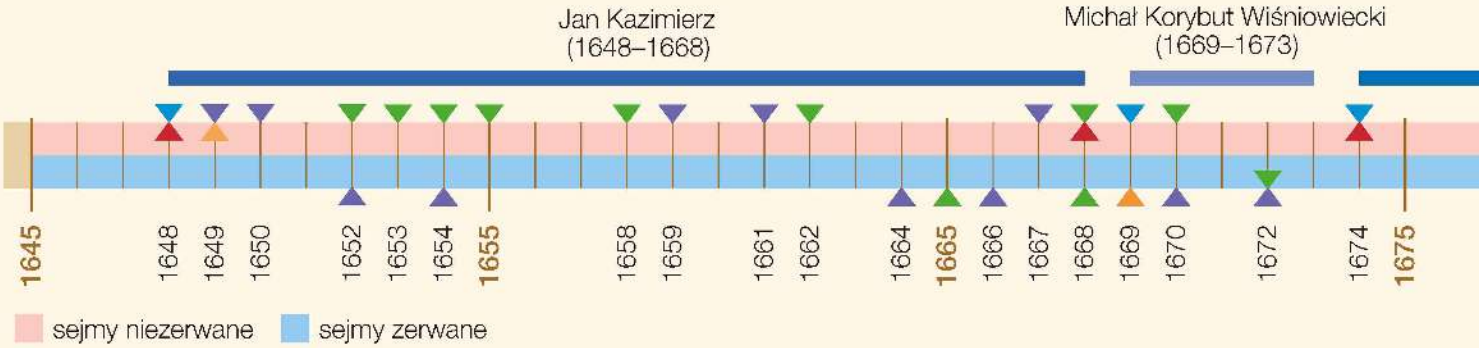
Poddanych obowiązywał także przymus propinacyjny, którego celem było zmuszanie ich do kupowania alkoholu produkowanego w szlacheckich majątkach. W ten sposób szlachta starała się wyrównać straty spowodowane niskimi cenami zboża. Prowadziło to do ruiny chłopskich gospodarstw i miało negatywne skutki społeczne w postaci pijaństwa. W wyniku działań właścicieli majątków zmniejszyła się liczba zamożnych chłopów, a wzrosła – liczba zagrodników posiadających tylko przydomowe działki oraz bezrolnych, którzy zatrudniali się w większych gospodarstwach. Mimo niezadowolenia chłopów nie doszło do większych antyszlacheckich wystąpień.

WZROST ROLI MAGNATERII

W produkcji zboża w Rzeczypospolitej zaczęli liczyć się przede wszystkim producenci, którzy mogli zaoferować dużą ilość towaru. Jednocześnie niskie ceny powodowały, że właściciele ziemscy musieli zwiększyć produkcję i ograniczyć związane z nią koszty: zagospodarowywano pustki, łąki, przenoszono chłopów na gorsze grunty, tak by poszerzyć wielkość folwarków. W ten sposób powstawały ogromne **latyfundia magnackie**.

Po zniszczeniach wojennych z połowy XVII w. swój stan posiadania najszybciej od-

SEJMY ZERWANE W DRUGIEJ POŁOWIE XVII W.

? Za panowania którego władcy zerwano największą liczbę sejmów?

MAGNACKA KLIENTELA

Magnaci nie tylko posiadali potężne majątki, ale także otaczali się dworem na kształt królewskiego. Na dwór magnacki zjeżdżała się okoliczna szlachta i to nie jedynie biedna, szukająca protekcji i zajęcia. Tworzył się w ten sposób układ, w którym magnat był patronem, a związani z nim przedstawiciele rodów szlacheckich stawali się klientelą. Magnat gwarantował możliwość zrobienia kariery, biedniejsi służyli jako czeladź, bogatsi i zdolniejsi mogli zostać urzędnikami dworskimi lub zyskać poparcie przy obejmowaniu urzędów ziemskich. Z kolei możny oczekiwał od swoich klientów poparcia na sejmikach czy sejmach. Potężne majątki magnackie i system klientalny stanowiły zagrożenie dla jedności Rzeczypospolitej. Wielu magnatów prowadziło nawet samodzielną politykę zagraniczną, a ich klientela okazywała się skutecznym narzędziem uzyskiwania wpływu na poszczególne instytucje państwowe (sejm, sejmiki, sądy), w których funkcjonował szlachecki samorząd.

? Jakie były przyczyny wzrostu znaczenia magnaterii w drugiej połowie XVII w.?

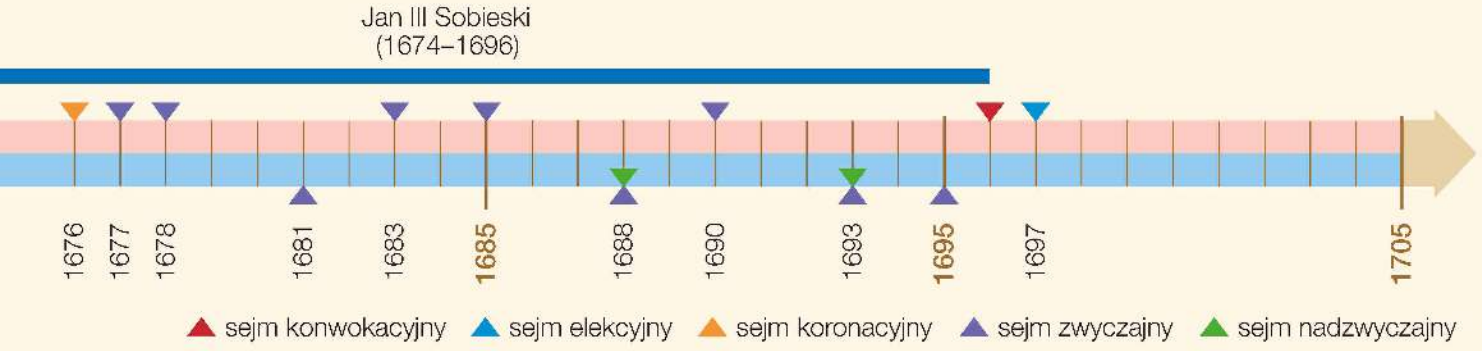

Patron i jego klienci przedstawieni na rysunku Jana Norblina. Zniszczenia wojenne z połowy XVII w. uzależniły ekonomicznie średnią szlachtę od magnatów.

▪ *rysunek, Polska, XVIII w.*

budowali magnaci. Największe majątki magnackie znajdowały się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego i na ziemiach ruskich Korony. Dochody uzyskiwane z dóbr najmniej dotkniętych przez wojnę umożliwiły im podnoszenie z ruiny pozostałych. Takiej szansy nie miała zazwyczaj średnia i drobna szlachta posiadająca jedną lub kilka wsi, których zniszczenie powodowało bankructwo i utratę całego dobytku. Efektem kryzysu gospodarczego było zatem olbrzymie **rozwarstwienie wśród stanu szlacheckiego**. Na jednym biegunie znalazły się opływająca w luksusy magnateria i bogata szlachta, a na drugim sytuowali się posiadacze małych majątków i tzw. gołota w ogóle pozbawiona ziemi.

W XVII w. zmieniała się struktura własności. Wielkie posiadłości ziemskie stale się powiększały kosztem drobnych właścicieli, którzy często byli narażeni na utratę dobytku w związku z zadłużaniem i wykupywaniem ich ziemi. Tymczasem możni nie tylko wykupywali dobra słabszej ekonomicznie szlachty, ale także przejmowali w posiadanie liczne królewszczyzny.

SIEDZIBY MAGNACKIE

W XVII w. w państwie polsko-litewskim powstało wiele wspaniałych rezydencji magnackich inspirowanych włoską i francuską architekturą pałacową. Szczególnie rozpowszechnione były założenia typu *palazzo in fortezza* [czyt.: palacco in fortecca], które łączyły funkcje reprezentacyjne i obronne. Część mieszkalna takiego założenia zwykle była otoczona fortyfikacjami bastionowymi na planie cztero- lub pięcioboku. Jedną z najbardziej imponujących rezydencji w tym stylu był zamek w Podhorcach na terenie dzisiejszej Ukrainy (zob. mapa na s. 312). Powstał on w latach 1637–1641 dla hetmana Stanisława Koniecpolskiego, właściciela 170 miasteczek i 740 wsi. Pałac wzniesiono z wielkim rozmachem jako pomnik godny wybitnego wodza. Na początku XVIII w. przeszedł on w ręce hetmana Wacława Rzewuskiego, który nadał budowli ostateczny kształt.

Zamek w Podhorcach został wzniesiony na krawędzi wzgórza, w którego dół opadał dawniej ogród w stylu włoskim 1. Reprezentacyjną część tej budowli chroniły umocnienia z czterema bastionami w narożnikach 2 oraz fosa 3. Brama wjazdowa 4 prowadziła na dziedziniec, który otaczały umieszczone w murach magazyny oraz mieszkania służby i załogi 5. Znajdujące się tam schody wiodły na taras 6 okolony balustradą. Do głównej bryły budynku przylegały dwa alkierze 7, czyli części narożne kryte osobnymi dachami.

- *fotografia współczesna, Podhorce*

Zejście do ogrodu znajdowało się na tyłach rezydencji.

- *fotografia współczesna, Podhorce*

? 1. Opisz walory obronne i reprezentacyjne zamku w Podhorcach.

2. Określ, jaki wizerunek swojej osoby Stanisław Koniecpolski budował za pomocą zamku w Podhorcach. Uzasadnij odpowiedź.

Panoplia to motywy dekoracyjne złożone z elementów uzbrojenia i chorągwi. Umieszczone nad wejściem do pałacu, symbolizowały męstwo wojenne Stanisława Koniecpolskiego.

- *fotografia współczesna, Podhorce*

Kawaliery 8 – małe wieżyczki służące do obserwacji, a czasem również obrony – usytuowano w narożnikach bastionów.

- *fotografia współczesna, Podhorce*

Zamek Krzyżtopór, choć zachowany w postaci ruin, również stanowi imponujący przykład założenia typu *palazzo in fortezza*. Wybudował go Krzysztof Ossoliński w latach 1627–1644.

- *fotografia współczesna, Ujazd*

Zmiany społeczne i skupowanie majątków przez magnatów spowodowały, że poszerzyła się grupa szlachty nieposiadającej żadnych dochodów lub dysponującej jedynie niewielkimi dobrami. Stawała się ona zależna od magnaterii, która ją utrzymywała i wykorzystywała do realizacji własnych celów politycznych. Szlachciców należących do tej grupy nazywano **klientami**. Dysponująca najliczniejszą rzeszą klientów magnateria litewsko-ruska miała coraz większy wpływ na politykę państwa. Tak więc większość posłów zrywających sejmy wywodziła się spośród klienteli magnatów ziem wschodnich Rzeczypospolitej.

PRZEMIANY USTROJOWE I SKARBOWOŚĆ

W XVII w. ustrój Rzeczypospolitej nie uległ żadnym zasadniczym zmianom. Jednak większy wpływ na politykę kraju miała magnateria. Dlatego system rządów po potopie szwedzkim historycy często nazywają **oligarchią magnacką**. Władza skupiła się w rękach kilkunastu najpotężniejszych rodzin magnackich.

Wcześniej magnateria miała możliwość kształtowania polityki dzięki zasiadaniu w senacie. W drugiej połowie XVII w. uzyskała także wpływ na izbę poselską – która jeszcze w XVI w. była przeciwwagą dla magnackich interesów. Zerwanie sejmu w 1652 r. za sprawą *liberum veto* jednego posła stało się w drugiej połowie XVII w. praktyką. Posłowie zrywali sejmy na skutek instrukcji poszczególnych magnatów reprezentujących różne, zazwyczaj zwalczające się stronnictwa. Blokowanie prac sejmu doprowadziło do tego, że podstawowe decyzje w sprawie podatków i dysponowania nimi podejmowano na sejmikach ziemskich, gdzie magnackie wpływy były dużo mniejsze. Dlatego system powstały w tym okresie określany jest jako **rządy sejmikowe**.

Jednym z największych problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej w XVII w. był wciąż pusty skarb. Niemal każdy projekt wprowadzający stałe podatki wywoływał długie debaty na sejmie, a często również oskarżanie króla o próby wzmocnienia władzy. Szlachta

MAJĄTKI MAGNACKIE W RZECZYPOSPOLITEJ W XVII W.

Rzeczpospolita i jej lenna w 1648 r.
granica Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 1699 r.

Posiadłości:
- Radziwiłłów
- Zamojskich
- dobra arcybiskupstwa i kapituły gnieźnieńskiej
- Ostrogskich
- Wiśniowieckich, Zbaraskich, Zasławskich

Ważniejsze rezydencje magnackie:
- Chodkiewiczów
- Koniecpolskich
- Leszczyńskich
- Lubomirskich
- pozostałe rody
- Ostrogskich
- Potockich
- Radziwiłłów
- Sapiehów
- Sobieskich
- Wiśniowieckich
- Zamojskich
- Żółkiewskich

1. Odpowiedz, dlaczego wielka własność ziemska przeważała głównie na wschodzie kraju.
2. Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla jedności państwa polsko-litewskiego miało istnienie rozległych majątków magnackich.

coraz częściej odwoływała się w sprawach uchwalenia podatków do sejmików, przez co cała procedura ogromnie się wydłużała. Ze względu na małe zaangażowanie w politykę bałtycką nie udało się też narzucić stałego poboru ceł morskich. Pomimo wielu trudności poczyniono jednak pewne zabiegi zmierzające do zreformowania systemu skarbowego. W 1629 r., gdy Szwedzi okupowali Prusy Królewskie, sejm zdecydował o uchwaleniu **podatku podymnego**. Miał on być płacony przez miasta i wsie od tzw. kominów (dymów), czyli zamieszkanych budynków. Dochód z podymnego okazał się dwukrotnie wyższy niż z uchwalanych wcześniej podatków łanowych (płaconych od łanu uprawianej ziemi). Ponadto w drugiej połowie XVII w. nałożono **podatek pogłówny** – opłacany przez każdą osobę powyżej 10. roku życia. Zastosowano go tylko kilkakrotnie. Stanowił on przejaw zmian w systemie podatkowym – był pierwszym w kraju podatkiem bezpośrednim. Król pobierał także

SEJMIKI SZLACHECKIE

Sejmiki były instytucjami samorządu szlacheckiego działającymi w ramach powiatów, ziem lub województw. Wyrosły one z dawnych wieców, w których brali udział wyżsi dostojnicy państwowi i kościelni, szlachta oraz przedstawiciele lokalnych miast. W XV w. tych ostatnich odsunięto od udziału we władzach. Ważne znaczenie dla funkcjonowania sejmików w systemie prawnym Rzeczypospolitej miały nadane w 1454 r. przez Kazimierza Jagiellończyka przywileje cerekwicko-nieszawskie (zob. s. 123), które uzależniały od zgody sejmików stanowienie nowych praw, podatków oraz zwoływanie pospolitego ruszenia. W sejmikach ziemskich uczestniczył ogół szlachty zamieszkującej daną jednostkę terytorialną. Posiadały one szerokie uprawnienia, a w zależności od celu, w jakim zbierało się dane zgromadzenie, określano je różnymi nazwami.

Typy sejmików szlacheckich

Nazwa sejmiku	Data powstania	Zakres działań
przedsejmowy	2. poł. XV w.	wysłuchanie legata królewskiego oraz wybór posłów na sejm walny i przygotowanie dla nich instrukcji
relacyjny	XVI w.	wysłuchanie relacji posłów z obrad sejmu walnego oraz podejmowanie uchwał związanych z wykonaniem ustaw sejmowych
elekcyjny	XV w.	wybór 4 kandydatów, spośród których król mianował jednego na sędziego ziemskiego
kapturowy	od 1572 r.	wybór władz konfederacji oraz sądu kapturowego dla danej ziemi na czas bezkrólewia
deputacki	od 1578 r.	coroczny wybór deputata do Trybunału Koronnego
gospodarski	początek XVII w.	podejmowano decyzje o wyborze poborcy podatkowego i kontrolowano jego działalność

? Jakie uprawnienia miały sejmiki szlacheckie?

podatki z królewszczyzn: uchwalaną na wojnę tzw. kwartę, płaconą przez dzierżawców z ich dochodów, czy też łanowe, pobierane od chłopów z dóbr królewskich. Z królewszczyzn i dóbr kościelnych opłacano od 1649 r. również tzw. **hibernę** – podatek na rzecz stacjonującego wojska. Mimo to przychody skarbu okazywały się niewystarczające na utrzymanie silnej armii.

Tynfy były symbolem upadku gospodarczego Rzeczypospolitej. Wartość bitego w czasach Jana Kazimierza 1 tynfa wynosiła 30 groszy, jednak rzeczywista 10–15 groszy ze względu na zaniżoną ilość srebra.

- *moneta, Polska, XVIII w.*

SYTUACJA WYZNANIOWA W XVII W.

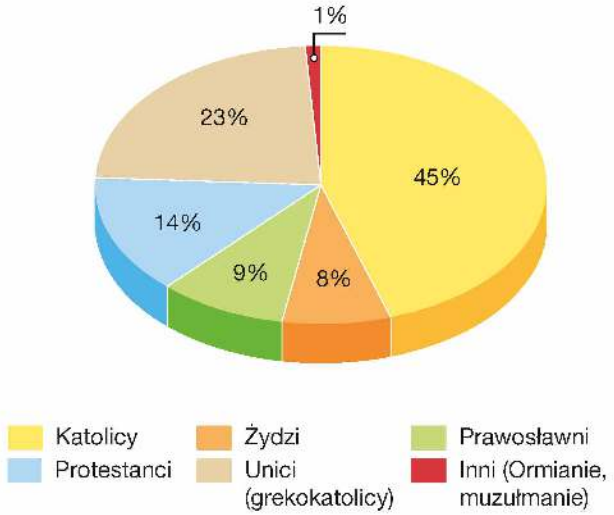
Podjęte w czasach panowania Zygmunta III Wazy działania przeciwko reformacji przyniosły konkretne efekty w drugiej połowie XVII w. Szkolnictwo katolickie, które rozwinęli jezuici, wychowało wówczas nowe pokolenie polskiej szlachty. Jednocześnie grono innowierców malało oraz traciło swoich możnych protektorów. Magnaci ze względów politycznych decydowali się na przejście na katolicyzm i często zaczynali wrogo odnosić się do swoich dawnych współwyznawców. Na początku XVII w. w dużych miastach, takich jak Kraków, Poznań, Lublin czy Wilno, zaczęło dochodzić do tumultów

religijnych, wzniecanych zwykle przez uczniów kolegiów jezuickich. Ostatecznie w tych ośrodkach w pierwszej połowie XVII w. doprowadzono do zamknięcia zborów ewangelickich.

Wobec wrogich działań katolików ewangelicy domagali się respektowania postanowień konfederacji warszawskiej z 1573 r. i zachowania pokoju religijnego. Do ich ostatniej skutecznej akcji doszło w czasie bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy. Udało się im wówczas uzyskać na sejmie gwarancję tolerancji, ale katolicy przeforsowali zawarcie w zapisie formuły *z zachowaniem praw Kościoła katolickiego*, co dało w przyszłości możliwość ograniczania praw **dysydentów**. Wkrótce z inicjatywy króla Władysława IV podjęto jeszcze próbę pogodzenia skłóconych ze sobą wyznań w Rzeczypospolitej: katolickiego, augsburskiego i kalwińskiego. W 1645 r. odbyło się w Toruniu tzw. *Colloquium Charitativum* [czyt.: kollokujum charitatiwum] (z łac. 'dobroczynna rozmowa'). Rywalizujące ze sobą wyznania nie mogły jednak dojść do porozumienia – największą przeszkodą okazały się sprawy dogmatyczne.

Sytuacja wyznaniowa w Rzeczypospolitej zaostrzyła się w czasach potopu szwedzkiego. Wielu dysydentów świadomie przyjęło Szwedów za swoich protektorów i zdecydowało popierać ich władzę. Katolicy uznali to za zdradę króla i państwa. Wojnę ze szwedzkimi najeźdźcami potraktowano jak religijną, czego skutkiem było ustawodawstwo antyariańskie i zasada, że apostazja (odstępstwo od wiary) jest zabroniona katolikom pod karą śmierci.

Struktura wyznaniowa Rzeczypospolitej w 1660 r.

W pierwszej połowie XVII w. istniał także poważny problem religijny na wschodzie kraju, gdzie narastał konflikt między zwolennikami unii brzeskiej (unitami) a prawosławnymi (dyzunitami). Prawosławni domagali się przywrócenia zlikwidowanej przez unię brzeską hierarchii kościelnej. Zasługi w częściowym rozładowaniu tego konfliktu miał król Władysław IV. To dzięki niemu przywrócono formalnie 5 diecezji prawosławnych i możliwość odprawiania kultu przez dyzunitów. Nie powiodły się jednak plany władcy dążącego do zorganizowania wspólnego synodu wschodnich wyznań, na którym można było ustalić zasady połączenia ich w jeden Kościół. Problem prawosławia stał się szczególnie istotny w czasach powstania Chmielnickiego, kiedy to Kozacy określali się jako obrońcy prawosławia przed zabiegami polskich panów.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację gospodarczą Rzeczypospolitej w XVII w.
2. Wyjaśnij, na czym opierała się magnacka dominacja w państwie polsko-litewskim w drugiej połowie XVII w.
3. Zreferuj, jaki wpływ na przemiany ustrojowe, gospodarcze, społeczne i wyznaniowe w Rzeczypospolitej miały prowadzone w XVII w. wojny.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1986.
M. Nagielski, K. Kossarzecki, Ł. Przybyłek, A. Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.

9 BAROK I SARMATYZM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaka była geneza kultury baroku w Europie?
2. Jaki wpływ na rozprzestrzenianie się kultury barokowej miał zakon jezuitów?

POCZĄTKI BAROKU W POLSCE

W Rzeczypospolitej, tak jak i w innych krajach katolickich, narodziny baroku przypadają na koniec XVI w. i ściśle wiążą się z potrydencką reformą Kościoła. Ogromny wpływ na kulturę i naukę w tym okresie wywierała kontrreformacja. W szkolnictwie dużą rolę zaczęli odgrywać jezuici. Kościół zaczął wówczas stosować cenzurę – biskupi wydawali pozwolenia na druk książek. W Polsce na początku XVII w. wprowadzono też indeks ksiąg zakazanych. Trafiły tam m.in. prace Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Mikołaja Reja.

Kultura barokowa rozwijała się w Rzeczypospolitej szczególnie intensywnie w pierwszej połowie XVII w. Wynikało to przede wszystkim z dobrej koniunktury gospodarczej. Bogacąca się magnateria, szlachta i mieszczaństwo wykorzystywały sztukę do podkreślenia swojego prestiżu. Ponadto panujący wówczas Wazowie obejmowali mecenatem wielu artystów. Na wzór siedziby króla w Warszawie budowano i przebudowywano liczne rezydencje magnackie. Wszelkie nowinki z dziedziny kultury docierały do państwa polsko-litewskiego z zachodniej i południowej Europy. Przywozili je z sobą synowie magnaccy i szlacheccy, którzy wyjeżdżali na zagraniczne studia do Włoch, Francji czy Niderlandów. Na zaproszenie króla i magnatów do Polski przybywali także wybitni artyści propagujący nowe formy w sztuce.

Rozwój kulturalny kraju został zahamowany w związku z pasmem wojen, które toczyły się od połowy XVII stulecia. Zaprzestano wówczas wspierania artystów i zamknięto się na zachodnie wzory na rzecz rodzimych tradycji. Pod znakiem wojen upłynął także schyłkowy okres baroku (pierwsze dziesięciolecia XVIII w.), w wyniku czego w kraju niemal zanikło środowisko artystyczne. Za koniec tej epoki uważa się połowę XVIII stulecia, gdy w Rzeczypospolitej zaczęło rozwijać się oświecenie.

ARCHITEKTURA BAROKOWA W POLSCE

Sztuka baroku w Polsce miała w dużej mierze charakter sakralny. Jej upowszechnianie wiązało się z działalnością nowych zakonów, takich jak jezuici, karmelici, kapucyni czy bernardyni. Nowe okazałe, bogato zdobione

Kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie powstał w czasach panowania Zygmunta III Wazy dla zakonu jezuitów i był jedną z pierwszych budowli barokowych w Rzeczypospolitej. Jego fasada przypomina kościół Il Gesù w Rzymie, a w niszach na niej znajdują się rzeźby świętych jezuickich, m.in. św. Ignacego Loyoli oraz św. Franciszka Ksawerego.

▪ *fotografia współczesna, Kraków*

WARTO WIEDZIEĆ

Kalwaria Zebrzydowska

Ufundowane przez wojewodę krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego w 1600 r. sanktuarium i Droga Krzyżowa, znajdujące się pod miejscowością Kalwaria Zebrzydowska w Małopolsce, to najbardziej znana obecnie kalwaria. Jako pierwszy powstał tam mały kościółek z kaplicą Grobu Pańskiego, a następnie według oryginalnego wzoru z Jerozolimy stworzono 12 kaplic Męki Pańskiej. Od tego czasu miejsce to nazywano polską Jerozolimą. Do kalwarii Zebrzydowski sprowadził bernardynów, którym ufundował klasztor. Mieli oni opiekować się przybywającymi tu pielgrzymami. Założenie to stało się tak popularne wśród pątników, że na ich potrzeby rozwinęło się okoliczne miasto – nazywane z początku Zebrzydowem, a później przemianowane na Kalwarię Zebrzydowską.

? Poszukaj informacji o innych znanych kalwariach powstałych w Polsce.

Sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej zostało wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO i jest jednym z najważniejszych zabytków architektury barokowej w Polsce.

- *fotografia współczesna, Polska*

kościoły i klasztory fundowali najczęściej władcy i przedstawiciele magnaterii. Hojne wspieranie Kościoła przynosiło prestiż, świadcząc o zamożności rodu, ale także jako dobry uczynek zapewniało zbawienie po śmierci.

Barokowe formy architektoniczne pojawiły się w Rzeczypospolitej wraz z budową kościołów jezuitów, które naśladowały rzymską świątynię Il Gesù. Ufundowany dla jezuitów przez Zygmunta III Wazę kościół pod wezwaniem **św. Piotra i Pawła w Krakowie** stał się później wzorem dla wielu innych tego typu budowli w kraju. Zgodnie z zasadą barokowej różnorodności powstawały także odmienne typy budynków sakralnych, np. w Gostyniu kościół filipinów zbudowano na planie ośmioboku otoczonego wianuszkiem kaplic, kościół sakramentek na warszawskim Nowym Mieście na planie równoramiennego krzyża greckiego, a kościół klarysek na Starym Mieście był trójnawowy. Niekiedy w dobrach magnackich oprócz kościołów fundowano niezwykle kosz-

Pałac w Wilanowie był najokazalszą rezydencją barokową w Rzeczypospolitej. W konstrukcji tej budowli zastosowano zarówno rozwiązania architektoniczne charakterystyczne dla pałaców zachodnioeuropejskich, jak i elementy rodzime, typowe dla polskich dworów szlacheckich. Jako jeden z nielicznych zabytków Warszawy pałac dotrwał do naszych czasów w stanie niezmienionym.

- *fotografia współczesna, Polska*

towne **kalwarie** ukazujące Drogę Krzyżową – na rozległym, często pagórkowatym terenie budowano w sporym oddaleniu od siebie ciąg kaplic Męki Pańskiej. Pierwszą ufundował w 1600 r. Mikołaj Zebrzydowski. Z czasem kalwarie stały się miejscami pielgrzymek.

Oprócz architektury sakralnej rozwijało się również barokowe budownictwo świeckie. Zapoczątkował je Zygmunt III, z którego inicjatywy przebudowano krakowski zamek na Wawelu po pożarze pod koniec XVI w. i przystosowano do funkcji siedziby królewskiej zamek Piastów mazowieckich w Warszawie. Rozbudowę nowej rezydencji królewskiej z wielkim rozmachem kontynuował także Władysław IV Waza. Po zniszczeniach spowodowanych przez potop szwedzki stolica stała się najszybciej odbudowanym ośrodkiem. Na zlecenie króla Jana III Sobieskiego rozpoczęto przebudowę dworu wiejskiego w Milanowie. W latach 1677–1696 stał się on pałacem królewskim otoczonym regularnie zaplanowanymi ogrodami, a nazwa miejscowości została zmieniona na **Wilanów** (od łac. *villa nova* – nowa rezydencja).

Elekcyjnym monarchom chcieli dorównać magnaci, dlatego zaczęli rozbudowywać lub przebudowywać własne siedziby. Dzięki temu powstawały efektowne pałace, nieustępujące tym stawianym na zachodzie Europy.

RZEŹBA I MALARSTWO

Głównym ośrodkiem kultury barokowej w pierwszej połowie XVII w. był w Rzeczypospolitej dwór Wazów. Polscy królowie zasłynęli także jako mecenasi malarstwa i rzeźby. Zygmunt III do swoich rezydencji w Warszawie, Krakowie czy Ujazdowie sprowadzał z Włoch i Niderlandów wiele znakomitych obrazów. Wspierał także artystów, np. wenecjanina **Tomasza Dolabellę**, autora m.in. przedstawienia bitwy pod Lepanto, całopostaciowego portretu Stanisława Tęczyńskiego oraz wystroju kościoła i klasztoru dominikanów w Krakowie. Z kolei na dworze Władysława IV tworzył **Peeter Danckers de Rij**, portretujący rodzinę królewską. W czasach Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego wybitne dzieła malował gdańszczanin **Daniel Schultz** [czyt.: szulc]. Spod jego pędzla wyszły m.in. portrety władców i magnatów, obrazy religijne i sceny rodzajowe z zastosowaniem charakterystycznego dla baroku światłocienia.

Wazowie traktowali sztukę również jako element propagandy politycznej, zlecając malarzom, autorom rycin czy literatom opiewanie sukcesów swojej dynastii. Oryginalnym przejawem mecenatu artystycznego, ale także chęci kształtowania pamięci o ojcu, było ufundowanie przez Władysława IV **kolumny Zygmunta** (1644 r.) przed Zamkiem Królewskim w Warszawie. Ponadto Władysław IV zasłynął jako mecenas teatru i opery.

W dziedzinie rzeźby wciąż najczęstsze były przedstawienia nagrobne. Magnateria i szlachta upamiętniały w świątyniach swoich zmarłych krewnych z wykorzystaniem nagrobków typowych dla renesansu – wyobrażeniami postaci leżących (z głową wspartą na ręku bądź z rękami złożonymi na piersi).

Kolumna Zygmunta w Warszawie ukazuje króla jako władcę katolickiego i rycerza – w jednej ręce dzierży krzyż, a w drugiej szablę.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

KULTURA POLSKA W EPOCE BAROKU

W polskiej kulturze epoki baroku występowały te same tendencje i tematyka, co w krajach Europy Zachodniej, takie jak żarliwa religijność, wystawność i przepych, refleksja nad przemijaniem. Wzorce francuskie, włoskie czy niderlandzkie docierające na dwór królewski i dwory magnackie wywierały wpływ na sztukę, architekturę i literaturę. Jednocześnie rozwijał się barok sarmacki, oparty na kulcie swojskości, szlacheckich obyczajów i bohaterskiej przeszłości. Część szlachty chętnie przyswajała elementy kultury wschodniej, co uwidoczniło się w stroju szlacheckim, uzbrojeniu i zdobnictwie. To połączenie elementów wschodnich, zachodnich i rodzimych stanowi o wyjątkowości polskiej kultury w dobie baroku.

Sklepienie kościoła św. Anny w Krakowie zdobią freski i sztukaterie, czyli wypukłe dekoracje gipsowe, popularne w okresie baroku. Wystrój świątyni, zaliczanej do najpiękniejszych w Polsce, powstał pod kierownictwem włoskiego sztukatora Baltazara Fontany. Na zdjęciu widać m.in. barokowy motyw putta – pulchnego aniołka.

- *fotografia współczesna, Kraków*

Kościół Wizytek w Warszawie jest arcydziełem architektury późnobarokowej z pierwszej połowy XVIII w., wzorowanym na budowlach wznoszonych w Rzymie. Fasada budynku jest falista, dynamiczna i światłocieniowa. Efekt ten uzyskano dzięki zastosowaniu zdwojonych kolumn, z których jedne są cofnięte, a inne – wysunięte do przodu, elementów wklęsłych i wypukłych (nisz, łamanych gzymsów) oraz dekoracji rzeźbiarskiej.

- *fotografia współczesna, Warszawa*

Gdańska patrycjuszka Konstancja Schumann [czyt.: szuman] została uwieczniona przez Daniela Schultza w stroju w stylu francuskim i modnej lokowanej fryzurze. Mieszkanki Rzeczypospolitej chętniej ubierały się na modłę zachodnią niż sarmacką. Trendy francuskie upowszechniły się szczególnie za sprawą królowych Ludwiki Marii Gonzagi i Marii Kazimiery.

- *obraz olejny, Gdańsk, ok. 1674 r.*

Nagrobek biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebickiego ma bogatą symbolikę związaną z przebiegiem życia człowieka. Tablica z inskrypcją 1 nawiązuje do spraw ziemskich, czaszka i rozkładające się ciała 2 odnoszą się do śmierci, a muszlowa nisza z popiersiem zmarłego, zwieńczona skrzydlatą główką 3, symbolizuje wieczne życie w niebie.

- *nagrobek wapienny, Kraków, 1695–1696*

Szlachcic i śmierć to dekoracja sztukatorska z kościoła św. Trójcy w Tarłowie. Takie nawiązania do średniowiecznego motywu tańca śmierci, jaskrawo kontrastujące z barokowym przepychem, miały skłonić ludzi do zwrócenia się ku Bogu. Tematykę kruchości życia i marności dóbr ziemskich poruszali także pisarze, m.in. Mikołaj Sęp Szarzyński i Daniel Naborowski.

- *sztukateria, Tarłów, ok. 1650 r.*

?

1. Wymień dziedziny sztuki, które rozwijały się w Rzeczypospolitej w epoce baroku.
2. Odpowiedz, dlaczego, Twoim zdaniem, w kulturze polskiej doby baroku pojawiła się tematyka śmierci i przemijania.

Krymski sokolnik króla Jana Kazimierza z rodziną to obraz Daniela Schultza, gdańskiego malarza, uznawanego za jednego z najwybitniejszych XVII-wiecznych twórców w Rzeczypospolitej.

▪ *obraz, Polska, 1664 r.*

W czasach baroku pojawiły się jednak nowe formy ukazujące klęczących zmarłych przed krucyfiksem (m.in. nagrobek wojewody poznańskiego Piotra Opalińskiego w Sierakowie) lub też popiersia osoby zmarłej.

LITERATURA BAROKOWA

Dzieje literatury barokowej można podzielić na dwa okresy: przed potopem szwedzkim i po nim. W pierwszej połowie XVII w. polscy twórcy uczestniczyli w ogólnoeuropejskim nurcie literackim. Przejmowali wzory poezji, eksperymentowali z nowymi formami, tłumaczyli na polski obcojęzyczną literaturę, a ich dzieła dorównywały innym barokowym twórcom. Ich poezja była wydawana drukiem, często z pomocą mecenasów kultury. Ważne miejsce w historii polskiej literatury tego okresu zajmuje m.in. **Daniel Naborowski**.

Po potopie szwedzkim utwory poetyckie zwykle krążyły w formie rękopisów. Zainteresowanie poezją było duże, zwłaszcza na magnackich dworach, gdyż jej czytanie uznawano za zajęcie godne szlachcica. Pisania wierszy uczono również w kolegiach jezuickich. Wśród samych magnatów było kilku wybitnych poetów, jak np. **Jan Andrzej Morsztyn**.

W XVII w. modne były tzw. *silva rerum* (z łac. 'las rzeczy') – prywatne księgi, do których szlachcic wpisywał m.in. utwory literackie, fragmenty interesujących go pism politycznych, informacje dotyczące jego i jego rodziny, a nawet rubaszne historie czy przepisy kulinarne.

W polskiej literaturze XVII w. pojawiają utwory panegiryczne (pochwalne) i religijne, często też mało oryginalne, bo sięgające do znanych już konceptów, czyli zadziwiających pomysłów. Do najpoczytniejszych twórców

CIEKAWOSTKA

Pierwsza polska poetka

W czasach baroku, pod koniec XVII w., tworzyła pierwsza polska autorka Anna Stanisławska. Wywodziła się ona z magnackiej rodziny i opisała wierszem dzieje swojego życia, zwłaszcza dramatyczne losy pierwszego małżeństwa. Poemat pt. *Transakcyja abo opisanie całego życia jednej sieroty* wydała drukiem w 1685 r. Już w XVIII w. w jej ślady poszły inne poetki, m.in. Elżbieta Drużbacka i Antonina Niemiryczowa.

Anna Stanisławska w autobiograficznym poemacie przedstawiła swoje życie jako pasmo nieszczęść. Jej dzieło zawierało także wnikliwe obserwacje psychologiczne.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

NAUKA W DOBIE BAROKU

Niski poziom nauczania w szkolnictwie wyższym szedł w parze z brakiem zaangażowania akademickiego środowiska w Rzeczypospolitej w działalność naukową. Polacy pozostawali w tyle za rewolucyjnymi osiągnięciami nauki z zachodniej Europy. W Akademii Krakowskiej rozwijała się jedynie matematyka. Najwybitniejszym przedstawicielem tej dziedziny był Jan Brożek, zajmujący się teorią liczb i geometrią. Poza środowiskiem uniwersyteckim rozwijała się astronomia. Najbardziej znanym astronomem był gdański patrycjusz, piwowar Jan Heweliusz, odkrywca nowych konstelacji gwiazd i konstruktor długiego na 50 m teleskopu. W czasach baroku znaczenia nabrała też historiografia. Historycy byli nie tylko zainteresowani opisywaniem przeszłości, ale także publikowaniem źródeł historycznych czy wcześniejszych opisów dziejów Polski. Jan Szczęsny Herburt zajął się wydawaniem dzieł Wincentego Kadłubka, Jana Długosza i Stanisława Orzechowskiego.

? Jakie dziedziny nauki rozwijały się w barokowej Rzeczypospolitej?

Jan Heweliusz w swoim rodzinnym Gdańsku został zapamiętany jako doskonały piwowar, jednak działalność browarniczą traktował przede wszystkim jako źródło utrzymania, głównie poświęcając się badaniom naukowym.

▪ *obraz, Polska, XVII w.*

należeli **Wacław Potocki**, autor historycznego eposu pt. *Wojna chocimska*, **Wespazjan Kochowski** i **Zbigniew Morsztyn**.

W tym okresie wzrosło również zainteresowanie pamiętnikarstwem. Wiele osób przedstawiało swoje życie na tle ówczesnych wydarzeń politycznych i społecznych. Te utwory, często różnej wartości literackiej, są cennym źródłem umożliwiającym poznanie ówczesnych obyczajów i mentalności. Najbardziej plastyczny i wartościowy literacko pamiętnik pozostawił niezbyt zamożny szlachcic, żołnierz **Jan Chryzostom Pasek**.

OŚWIATA

Pod koniec XVI w. sieć szkolnictwa parafialnego w państwie polsko-litewskim była bardzo gęsta i dorównywała pod tym względem krajom z zachodu Europy. W połowie XVII w. spadła liczba szkół i obniżył się ich poziom. Brakowało dobrze wykształconych nauczycieli, a zniszczenia wojenne sprawiły, że mieszczanie i chłopi nie mieli środków na edukację dzieci w szkołach parafialnych.

Szkolnictwo średnie przeżywało największy rozwój pod koniec XVI w. Były to szkoły wyznaniowe, o które dbały społeczności zarówno katolików, jak i protestantów. I jedni, i drudzy dysponowali własną siecią szkół. Najwięcej było rozsianych po całej Rzeczypospolitej kolegiów jezuickich, które stały na wysokim poziomie. Uczyło tam wielu dobrze wykształconych nauczycieli, co przyciągało uczniów z kręgów szlacheckich i mieszczańskich. Propagowano w nich nowy program nauczania, w którym ograniczono zestaw dzieł autorów starożytnych, uznając, że to renesansowy humanizm wpłynął na wystąpienie reformacji. W zamian proponowano średniowieczne dzieła hagiograficzne oraz literaturę opisującą chrześcijańskie cuda. Systematycznie jednak spadał poziom nauczania tych szkół, głównie z powodu braku konkurencji ze strony szkół protestanckich, które w XVII w. systematycznie likwidowano.

Gorszy poziom nauczania prezentowały w XVII w. także polskie szkoły wyższe. **Akademia Krakowska** propagowała tradycyjną wiedzę i kładła nacisk przede wszystkim

SIEĆ SZKÓŁ JEZUICKICH I RÓŻNOWIERCZYCH

? **1.** Wskaż, w których regionach była największa sieć szkół jezuickich i różnowierczych w XVI–XVIII w.

2. Wymień miasta, w których funkcjonowały zarówno szkoły katolickie, jak i różnowiercze. Uzasadnij, dlaczego właśnie tam powstawały dwa rodzaje szkół.

na teologię. Uczelnia była zamknięta na nowe trendy w nauce, a studia trwały w niej wyjątkowo długo, bo aż do 7 lat. **Akademia Wileńska** miała charakter wyznaniowy i stała się narzędziem w rękach jezuitów. Na początku XVII w. upadła **Akademia w Zamościu**, która przekształciła się w filię krakowskiego uniwersytetu. Coraz mniej Polaków studiowało też za granicą, gdyż na wyjazd mogły pozwolić sobie jedynie magnateria lub bogata szlachta.

Rezultatem wychowania w szkołach zakonnych, gdzie wymagana była znajomość łaciny, był zwyczaj używania makaronizmów, czyli wplatania w język polskich obcych, najczęściej łacińskich zwrotów lub form gramatycznych.

SARMATYZM

W XVI w. pojawiła się koncepcja, że szlachta polska pochodzi od starożytnego walecznego plemienia Sarmatów, które zajęło tereny Rzeczypospolitej. Propagowali ją m.in. historycy **Maciej Miechowita**, **Marcin Bielski** i **Stanisław Sarnicki**. Mit ten sprawił, że szlachta uznawała się za „naród polityczny", który ma prawo do panowania nad innymi stanami. Jednocześnie teoria o wspólnym pochodzeniu spajała w jeden „naród szlachecki" przedstawicieli tego stanu z Litwy, Polski i Rusi.

Przekonanie o wspólnym pochodzeniu szlachty i jej odrębnych korzeniach doprowadziło do ukształtowania się w XVII w. specyficz-

Dwór szlachecki w Pieczyskach został zbudowany ok. 1780 r. z bali modrzewiowych, które następnie otynkowano. Budowle tego typu często sytuowano na wzniesieniach, a drewniana konstrukcję umieszczano na podmurówkach z kamienia lub cegły. Do wnętrza wchodziło się zazwyczaj z ganku krytego daszkiem opartym na słupach. W epoce klasycyzmu ganki wejściowe zastąpiono portykiem z tympanonem.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

nej dla tego stanu kultury określanej mianem **sarmatyzmu**. Termin „sarmatyzm" powstał dopiero w drugiej połowie XVIII w. i miał charakter negatywny – nazywano nim wszystkie wady polskiej szlachty, które doprowadziły do upadku Rzeczypospolitej. Jednak w XVI w. szlachecka ideologia obejmowała cechy pozytywne: patriotyzm, pracowitość i uczciwość. Przedstawiciele warstwy szlacheckiej czuli się silnie związani z rodziną, sąsiadami, parafią oraz cechowała ich prostota i oszczędność. Ich postawę porównywano do republikańskich Rzymian czy średniowiecznych rycerzy.

Zmiany w kulturze sarmackiej zaszły dopiero w XVII w. Podczas wojen umocniło się przeświadczenie, że szlachta została wybrana przez Boga, by walczyć za ojczyznę i za jedynie słuszną wiarę, czyli katolicyzm. Walki z luterańskimi Szwedami i Brandenburgią, kalwińskimi Węgrami, prawosławnymi Kozakami i Moskwą oraz muzułmańskimi Turkami i Tatarami utwierdziły to przekonanie. Rzeczpospolitą

WARTO WIEDZIEĆ

Castrum doloris i portrety trumienne

Charakterystycznym elementem kultury szlacheckiej było organizowanie słynących z przepychu uroczystości rodzinnych. Sarmackie uroczystości pogrzebowe trwały co najmniej kilka dni. Na tę okazję bogata szlachta budowała w kościołach tzw. *castrum doloris* [czyt.: kastrum doloris] (z łac. 'zamek bólu'). Był to wystawiany na czas pogrzebu przed ołtarzem w kościele ozdobny katafalk przybierający czasami spore rozmiary. Znajdowały się na nim figury świętych, przedstawienia symboliczne, fragmenty fortyfikacji i herby przodków, a wszystko nakrywał obszerny baldachim. W czasie pogrzebu na katafalku umieszczano trumnę, a na jej czole przytwierdzano tzw. portret trumienny przedstawiający zmarłego, który miał być także „obecny" w czasie uroczystości pogrzebowych. Portret, malowany na blasze, przybierał formę z reguły sześcio- lub ośmioboku, dopasowaną kształtem do trumny. Zwyczaj umieszczania wizerunku zmarłego na portretach trumiennych występował jedynie w kręgu kultury sarmackiej i nie miał odpowiedników w innych rejonach Europy.

Portret trumienny szlachcianki i szlachcica, na których zostali oni przedstawieni w sposób realistyczny. Na wizerunku znajdował się również herb zmarłego, brakowało jednak imienia i nazwiska. Po uroczystościach pogrzebowych dzieła wieszano w kościołach parafialnych, do których przynależeli zmarli.

▪ *portret, Polska, XVII lub XVIII w.*

? O jakich cechach obyczajowości sarmackiej mówił rozbudowany ceremoniał pogrzebowy?

WARTO WIEDZIEĆ

Szlachecki strój

Typowy ubiór szlachecki kształtował się w XVI i XVII w., a swój ostateczny tradycyjny wygląd zyskał w kolejnym stuleciu. Jego elementy zostały zapożyczone z mody węgierskiej i wschodniej, głównie tureckiej, tatarskiej, a nawet perskiej. Odróżniał on szlachcica od mieszczanina i chłopa. Wyróżniał się także na tle Europy swoim dostojeństwem, bogactwem i barwą. Szaty były kolorowe, nawet dość jaskrawe, wykonane często z drogiego materiału, uzupełniały je futra, a zdobiły klejnoty.

? Wskaż elementy stroju szlacheckiego zapożyczone ze Wschodu oraz te, które nawiązują do wzorców zachodnich.

1. **Żupan** był spodnim strojem męskim o kroju sukni, z wąskimi rękawami, zapinanym na guziki.
2. **Kontusz** nakładano na żupan. Krojem przypominał długi płaszcz z charakterystycznymi łozciętymi rękawami.
3. **Pas kontuszowy** zazwyczaj wykonywano z jedwabiu lub bawełny. Opasywano nim trzykrotnie kontusz, na końcu tworząc ozdobny węzeł. Najbardziej bogato zdobione i dwustronne pasy pochodziły z manufaktury ze Słucka, stąd nazywano je pasami słuckimi.
4. **Kołpak** to rodzaj czapki pochodzenia tureckiego noszonej zarówno przez kobiety, jak i mężczyzn. Wykonywano go z filcu lub sukna obszytego futrem wilczym, rysim lub lisim i ozdabiano piórami.
5. **Szabla** stanowiła nieodzowny element stroju szlacheckiego.
6. **Gorset** stanowił obowiązkową część stroju noszoną na sukni. Był szyty zazwyczaj z sukna, aksamitu lub jedwabiu i zdobiony haftami oraz złotymi pętlicami.
7. **Spódnice** były długie, pofałdowane, wykonywane z bawełnianego aksamitu i ozdobione haftem.

uznano za **przedmurze chrześcijaństwa** – miejsce, gdzie toczy się walka w obronie katolicyzmu. Poczucie wyjątkowości utwierdziło przekonanie, że najlepsze są rodzime obyczaje i tradycje. Dlatego zaczęła rosnąć niechęć do tego, co obce, czyli **ksenofobia**. Krytykowano nowości pochodzące z zagranicy i uważano, że należy je odrzucić, a nawet zwalczać. Rezygnowano z kształcenia młodzieży za granicą i z niechęcią traktowano cudzoziemców, w tym przebywających na dworze królewskim, oskarżając ich o sprzyjanie wprowadzeniu w kraju monarchii absolutnej. Tak narodziło się przekonanie o wyższości polskiego systemu politycznego, na który składała się tzw. **złota wolność szlachecka** (swobody i przywileje szlachty), nad innymi, funkcjonującymi w Europie. Ideologia stała się swoistym hamulcem dla wszelkich reform i zmian ustrojowych.

Ważnym elementem kultury sarmackiej była jej **orientalizacja**. Wśród szlachty na ziemiach polskich upowszechniały się tureckie i tatarskie ubiory, broń i ozdoby, które stały się częścią szlacheckiego narodowego stroju polskiego. Niezwykłą popularnością cieszyły się także towary ze Wschodu. Mimo konfliktów z Tatarami i Turcją elementy ich kultury fascynowały bardziej niż te przychodzące z Zachodu.

Jednocześnie sarmatyzm gloryfikował życie na wsi, w tym dobre gospodarowanie, i wartości rodzinne. Tradycyjnie przedstawiał się podział ról w szlacheckim domu. O sprawach rodziny

TEKST ŹRÓDŁOWY

POGRZEB HETMANA STANISŁAWA KONIECPOLSKIEGO

W czasach sarmackich pogrzeb szlachecki był żałobną uroczystością mającą godnie pożegnać zmarłego. Podobnie było podczas pochówku wybitnego wodza Stanisława Koniecpolskiego w 1646 r.

Szły naprzód kompanie dragońskie i piesze z pochylonymi na dół chorągwiami i muszkietami, za niemi cechy i procesje insze miejskie, kościelne i cerkiewne. Za temi sequebatur [czyt.: sekfebatur] numerus infinitus [postępowała liczba nieskończona] *zakonników różnych parami, z różnych klasztorów, na ten akt zaproszonych, których* agmen claudebat [czyt.: klaudebat] *[szereg zamykał] J[ego] M[ość] X[iądz] Gembicki, biskup łucki,* pontificaliter [czyt.: pontifikaliter] [w uroczysty strój] *ubrany,* cum toto clero [czyt.: kum toto klero] *[z całym duchowieństwem]. Prowadzono potem koni dwanaście, to jest: po jednej stronie sześć koni, jeden za drugim, bardzo kosztownie po żołniersku w różne siedzenia ubrane* [...]. *Za temi jechało kilka konnych we zbrojach świetnych ubrani, z których jeden kopię grotem na dół, tuleją do góry obróconą, niósł, drugi miecz, trzeci to jest P[an] Piotr Komorowski, rotmistrz kozacki, kosztownie ubrany, reprezentował osobę świętej pamięci hetmana zmarłego. Następował potem wóz z sześcią końmi* [...]. *Na ten tedy wóz włożyliśmy trumnę z pomienionym ciałem, aksamitem karmazynowym srebrno-złocistymi ćwokami obitą, na której wierzchu insygnia żołnierskie i hetmańskie, to jest: buława, szabla, karwasze i szyszak wszystek diamantami przykryty, w głowie przy trumnie przybita była tablica srebrna z inskrypcją, wszystkie co przedniejsze zmarłego gesta [czyny] reprezentująca.*
Około wozu tego szło czterdzieści sług [...], *całun i świece lane trzymających. Za ciałem niesiono na koniu znak hetmański, to jest: magierkę* [czapka bez daszka] *z białemi strusiemi piórami na drzewce wetkniona, za którym konia bardzo kosztownie przybranego prowadzono.*

Źródło: *Stanisława Oświęcima diariusz 1643–1651*, Kraków 1907, s. 126–128.

? 1. Wskaż w opisie pogrzebu hetmana elementy kultury sarmackiej.
2. Odpowiedz, które z opisanych obyczajów pogrzebowych świadczą o religijności polskiej szlachty, a które – o nadmiernym przepychu.

i majątku decydował mężczyzna, a obowiązkami kobiety były opieka nad małymi dziećmi i doglądanie gospodarstwa. Wycofywanie się z działalności publicznej i utworzenie centrum życia z domu rodzinnego spowodowało ukształtowanie się ideału szlachcica-sybaryty (człowieka korzystającego z życia). Wystawiano trwające niekiedy tygodniami uczty, uroczystości rodzinne (m.in. weselne i pogrzebowe), dbano o rodowe siedziby i wyjątkową ozdobność strojów. Zwyczaje szlacheckie przejmowało także bogate mieszczaństwo.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw najważniejsze osiągnięcia polskiego baroku w dziedzinie architektury i sztuki.
2. Wyjaśnij rolę magnaterii w rozwoju kultury baroku w Polsce.
3. Omów wkład polskich artystów barokowych w rozwój kultury Europy w XVII i początkach XVIII w.
4. Scharakteryzuj kulturę sarmatyzmu polskiej szlachty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Bogucka, *Kultura sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2016.
C. Hernas, *Barok*, Warszawa 1998.
J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty*, Poznań 1998.

Podsumowanie rozdziału IV
Wiek wojen

1 Rządy Zygmunta III Wazy

1. Po śmierci Stefana Batorego nowym władcą został Zygmunt Waza. W 1588 r. hetman Jan Zamojski pokonał pod Byczyną siły Maksymiliana Habsburga, który również był kandydatem do polskiego tronu.
2. W pierwszych latach rządów doszło do konfliktu Jana Zamojskiego z królem Zygmuntem III Wazą. Po stronie Zamojskiego stanęli tzw. popularyści. W czasie sejmu inkwizycyjnego król pojednał się z kanclerzem.
3. W 1592 r. polski władca odziedziczył koronę Szwecji. Z kolei w 1599 r. sejm szwedzki zdetronizował Zygmunta. Z tego powodu w latach 1600–1611 trwała wojna ze Szwedami.
4. W wyniku dążenia Zygmunta III Wazy do wzmocnienia swojej władzy doszło do wybuchu rokoszu Zebrzydowskiego. Ostatecznie król zrezygnował ze swoich reform.
5. Od 1617 r. wybuchały kolejne wojny ze Szwecją. W 1635 r. zawarto rozejm w Sztumskiej Wsi. Szwedzi wycofali się z Prus Królewskich, ale zatrzymali Inflanty.

2 Walki o koronę carów

1. Po śmierci Fiodora, syna Iwana IV Groźnego, władzę w państwie moskiewskim przejął bojar Borys Godunow. Rozpoczęło to w tym kraju okres zwany Wielką Smutą (1598–1613).
2. Sytuację wykorzystali polscy i litewscy magnaci, którzy popierali pretendentów podających się za syna Iwana IV Groźnego. Zbrojne interwencje w Carstwie Rosyjskim określono mianem dymitriad.
3. W 1609 r. nowy car Wasyl Szujski w celu walki z Rzecząpospolitą sprzymierzył się ze Szwecją. W czasie wojny siły polsko-litewskie odniosły zwycięstwo pod Kłuszynem i zdobyły Smoleńsk. Wówczas polski królewicz Władysław miał szanse zostać carem. W 1619 r. zawarto rozejm w Dywilinie, który oddawał Rzeczypospolitej ziemie smoleńską, siewierską i czernihowską.
4. W 1632 r. car Michał Romanow wykorzystał moment po śmierci Zygmunta III Wazy i zaatakował Rzeczpospolitą. Nowy król Polski Władysław IV poprowadził wyprawę pod Smoleńsk. W 1634 r. zawarto pokój w Polanowie. Rzeczpospolita utrzymała nabytki na wschodzie i uznała władzę Michała Romanowa jako cara.

3 Kozacy i konflikty z imperium osmańskim

1. W XVI w. relacje między Rzecząpospolitą a imperium osmańskim były dobre. Dopiero pod koniec tego wieku polscy magnaci zaczęli angażować się w walkę o wpływy w Mołdawii i Wołoszczyźnie, będących lennami tureckimi. W tym czasie dochodziło również do powstań kozackich na Ukrainie.
2. Przyczyną konfliktów polsko-tureckich stały się wyprawy zamieszkujących Ukrainę Kozaków na ziemie należące do imperium osmańskiego. Jednocześnie południowo-wschodnie ziemie Rzeczypospolitej najeżdżali Tatarzy, tureccy lennicy.
3. W 1620 r. pod Cecorą siły Rzeczypospolitej poniosły porażkę z wojskami tureckimi. Rok później hetman Jan Karol Chodkiewicz odparł atak turecki pod Chocimiem.
4. Do kolejnego konfliktu z Turkami doszło w 1633 r. W latach 30. i 40. XVII w. Władysław IV zaczął planować wojnę z imperium osmańskim i chanatem krymskim. Pod naciskiem sejmu władca jednak zrezygnował z tego pomysłu.

4 Powstanie Chmielnickiego

1. Od lat 30. XVII w. Kozacy zaczęli domagać się legalizacji Kozaczyzny i nadania kozackiej starszyźnie takich samych przywilejów, jakie miała szlachta polska.
2. W 1648 r. wybuchło największe powstanie kozackie, pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Powodem powstania było m.in. traktowanie Kozaków jak chłopów i niespełniona obietnica podniesienia rejestru kozackiego.
3. W tym czasie wojska kozackie pokonały siły Rzeczypospolitej nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem. Zmarł również król Władysław IV Waza.
4. Nowy władca Jan Kazimierz przyczynił się w 1649 r. do zawarcia ugody zborowskiej z Kozakami. Mimo to wojna wybuchła ponownie w 1651 r. Trzy lata później Kozacy zawarli z Moskwą ugodę perejasławską. Wojska moskiewskie weszły na Ukrainę i zaatakowały Litwę. W 1656 r. car zatrzymał ofensywę.
5. W 1658 r. podpisano unię polsko-kozacką w Hadziaczu. Spowodowało to wznowienie wojny z Moskwą. W 1667 r. zawarto rozejm w Andruszowie.

5 Potop szwedzki

1. Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej Szwecja dążyła do uzyskania całkowitej hegemonii w basenie Morza Bałtyckiego oraz zdobycia funduszy na utrzymanie swojej armii. Głównie z tych powodów ten kraj zdecydował się zaatakować Rzeczpospolitą.
2. W 1655 r. wojska szwedzkie zajęły dużą część Rzeczypospolitej. Hetman wielki litewski Janusz Radziwiłł zawarł sojusz z królem Szwecji, oddając Litwę pod jej protektorat. Król polski Jan Kazimierz schronił się w państwie Habsburgów. W 1656 r. książę pruski Fryderyk Wilhelm stał się lennikiem szwedzkim.
3. Rabunki, gwałty i profanacje religijne prowadzone przez najeźdźców spowodowały opór Polaków. Przyczyniło się to do powrotu Jana Kazimierza do Polski. Z kolei Szwecja zawarła sojusz z Siedmiogrodem i Kozakami. Pomocy Rzeczypospolitej udzielili Habsburgowie i Dania.
4. W 1657 r. od Szwedów odstąpiły Prusy Książęce (układy welawsko-bydgoskie). Do zakończenia wojny doszło w 1660 r. poprzez podpisanie pokoju w Oliwie.
5. Skutkiem potopu szwedzkiego było znaczne osłabienie Rzeczypospolitej.

6 Wojna domowa i król „Piast"

1. Wojny z Kozakami i Szwecją ukazały słabość państwa. Potrzebne były reformy społeczne i polityczne. Zarówno średnia szlachta, jak i magnateria były przeciwne jakimkolwiek zmianom. Sejm coraz częściej nie mógł podjąć decyzji z powodu zrywania jego obrad za pomocą *liberum veto*.
2. Po potopie szwedzkim Jan Kazimierz zamierzał przeprowadzić reformy skarbowe i usprawnić funkcjonowanie sejmu. Połączył je również ze wskazaniem następcy tronu, czemu szlachta była zdecydowanie przeciwna.
3. Do otwartego konfliktu między królem a szlachtą doszło w 1665 r. (rokosz Lubomirskiego). Po krwawej bitwie pod Mątwami władca zrezygnował z planów dotyczących reform państwa, a w 1668 r. abdykował.
4. W 1669 r. na nowej elekcji szlachta wybrała na króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Przeciwko nowemu królowi szybko zawiązała się opozycja (malkontenci).
5. W 1671 r. na Rzeczpospolitą najechały wojska kozacko-tatarskie, a w 1672 r. do wojny włączyło się imperium osmańskie. Konflikt zakończył się haniebnym dla Polaków pokojem w Buczaczu.

7 Panowanie Jana III Sobieskiego

1. W 1673 r. siły Rzeczypospolitej odniosły zwycięstwo nad Turkami pod Chocimiem. W 1674 r. nowym władcą został Jan III Sobieski, który kontynuował wojnę z imperium osmańskim. W 1676 r. zawarto rozejm.
2. Jan III Sobieski zawarł w 1675 r. sojusz z Francją, co miało mu pomóc w zdobyciu Prus Książęcych. Jednak do wojny nie doszło, co spowodowało, że władca zamierzał sprzymierzyć się z Habsburgami. W 1683 r. armia króla polskiego i siły cesarskie rozgromiły pod Wiedniem Turków.
3. W 1684 r. Rzeczpospolita przystąpiła do Ligi Świętej, skierowanej przeciwko Turkom. Sobieski w latach 1685–1686 i 1691 r. bezskutecznie próbował opanować Mołdawię. Ostatecznie wojna z imperium osmańskim zakończyła się podpisaniem w 1699 r. pokoju w Karłowicach. Z kolei w 1686 r. Rzeczpospolita zawarła z Carstwem Rosyjskim pokój Grzymułtowskiego.
4. Pod koniec panowania Jana III Sobieskiego powrócono do polityki profrancuskiej, która nie przyniosła żadnych korzyści. Ponadto doszło do pogorszenia sytuacji w państwie z powodu walk między fakcjami magnackimi.

Królewska chorągiew husarska przedstawiona na *Rolce sztokholmskiej*. Wraz z drugą chorągwią, prywatną wojewody poznańskiego, oddział ten otwierał ślubny orszak króla. Husarze zostali ukazani w szeregach po 10 jeźdźców. Każdy z nich ubrany jest w zbroję, na głowie ma szyszak, a w ręku dzierży kopię z proporcem. U boku mają węgierskie szable, a na plecach skóry lamparcie.

- *obraz, Polska, XVI w.*

8 Kryzys Rzeczypospolitej

1. Zniszczenia wojenne z połowy XVII w. doprowadziły do wielkiego kryzysu społecznego i ekonomicznego w Rzeczypospolitej. Konsekwencjami wojen były głód i choroby. Liczba mieszkańców państwa polsko-litewskiego w drugiej połowie XVII w. zmniejszyła się o ok. 25%.
2. Kryzys dotknął szczególnie rolnictwo, które było główną gałęzią gospodarki państwa. W handlu międzynarodowym polskie zboże było wypierane przez zachodnich producentów. Szlachta w celu ratowania swoich gospodarstw zwiększała obciążenia chłopom i pańszczyznę.
3. Produkcję zboża w Rzeczypospolitej zdominowały wielkie majątki magnackie zwane latyfundiami. To powodowało, że średnioszlacheckie dobra upadały. Średnia i drobna szlachta stawała się klientelą magnacką. W zamian za zatrudnienie i karierę na dworach magnackich byli zobowiązani do popierania swoich patronów na sejmikach i sejmach.
4. Rządy w Rzeczypospolitej przypadające na drugą połowę XVII w. określa się jako oligarchię magnacką. W tym czasie władza była zarezerwowana jedynie dla rodzin magnackich posiadających największe wpływy. Z tego powodu w kraju dochodziło do częstego zrywania sejmów, a o sprawach podatkowych decydowały sejmiki szlacheckie zdominowane przez możnych.

9 Barok i sarmatyzm

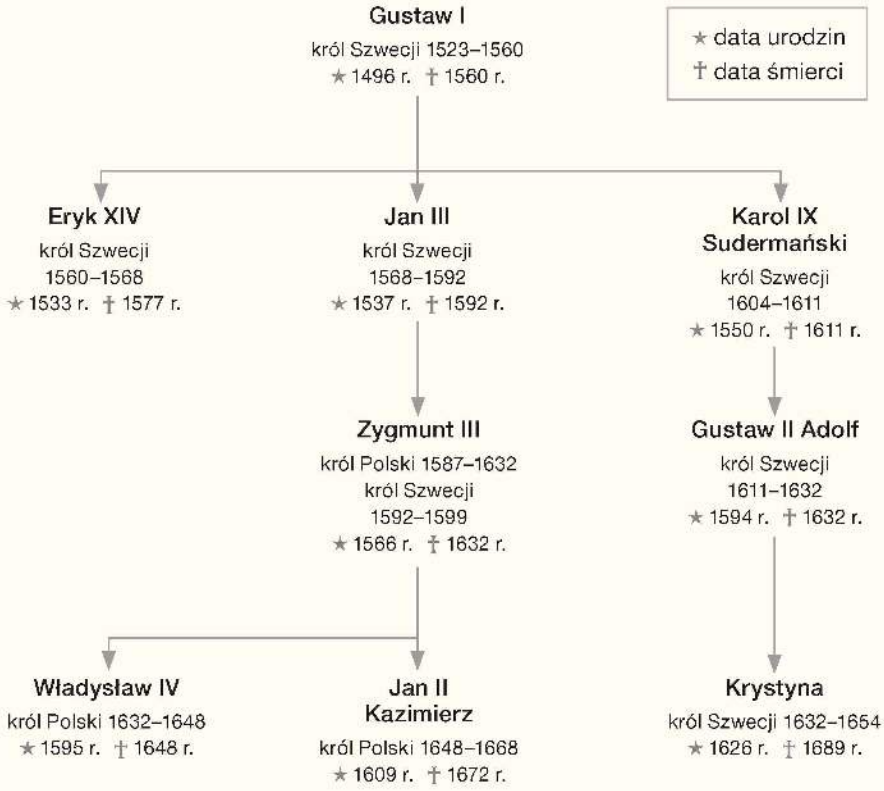
1. Barok w Polsce rozwinął się w pierwszej połowie XVII w. Bogacący się wówczas magnaci wspierali artystów.
2. W dobie baroku rozwinęło się zwłaszcza budownictwo sakralne. Na ziemiach polskich pojawiły się nowe zakony, dla których budowano okazałe kościoły. W budownictwie świeckim wzorem dla magnaterii stały się obiekty wznoszone przez władców. Rzeźba i malarstwo (Tomasz Dolabella, Peeter Danckers de Rij, Daniel Schultz) rozwijały się głównie na dworze królewskim.
3. Najwybitniejszymi przedstawicielami epoki baroku w literaturze byli Maciej Kazimierz Sarbiewski, Daniel Naborowski i Samuel Twardowski. W drugiej połowie XVII w. zasłynęli Wacław Potocki, Wespazjan Kochowski i Zbigniew Morsztyn. W tym okresie rozwinęło się także pamiętnikarstwo polskie.
4. W drugiej połowie XVII w. ukształtowała się kultura sarmacka. W jej ramach funkcjonował pogląd, że jedyną prawdziwą wiarą jest katolicyzm, a polski system demokracji szlacheckiej to najlepszy system polityczny.

Data	Wydarzenie
1587 r.	początek panowania Wazów w Polsce, elekcja Zygmunta III Wazy
1598–1613	Wielka Smuta w państwie moskiewskim
1600 r.	początek konfliktu ze Szwecją
1604–1606	pierwsza dymitriada
1605 r.	bitwa pod Kircholmem
1606–1609	rokosz Zebrzydowskiego
1607 r.	bitwa pod Guzowem
1607–1608	druga dymitriada
1610 r.	bitwa pod Kłuszynem, opanowanie Moskwy przez Polaków
1617 r.	wyprawa królewicza Władysława na Moskwę
1619 r.	rozejm w Dywilnie
1620 r.	bitwa pod Cecorą
1621 r.	bitwa pod Chocimiem
1626–1629	wojna ze Szwecją
1627 r.	bitwa pod Oliwą
1629 r.	bitwa pod Trzcianą, rozejm w Starym Targu (Altmarku)
1632–1634	wojna smoleńska
1632–1648	panowanie Władysława IV Wazy
1634 r.	pokój w Polanowie
1635 r.	rozejm w Sztumskiej Wsi
1648 r.	wybuch powstania Chmielnickiego, bitwa nad Żółtymi Wodami
1649 r.	ugoda zborowska
1651 r.	ugoda w Białej Cerkwi
1654 r.	ugoda perejasławska, atak wojsk rosyjskich na Litwę
1655–1660	potop szwedzki
1656 r.	traktat w Radnot
1657 r.	traktaty welawsko-bydgoskie
1658 r.	unia w Hadziaczu
1660 r.	pokój w Oliwie
1665–1666	rokosz Lubomirskiego
1666 r.	bitwa pod Mątwami
1667 r.	rozejm w Andruszowie
1672 r.	traktat w Buczaczu
1683 r.	bitwa pod Wiedniem
1686 r.	pokój Grzymułtowskiego
1699 r.	pokój w Karłowicach

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragment tablicy genealogicznej

a) Podaj nazwę dynastii, której fragment tablicy genealogicznej ukazano w źródle.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Jan III został królem Szwecji po śmierci swojego brata Eryka XIV.	P	F
Pod koniec XVI w. istniała unia personalna między Polską i Szwecją.	P	F
Zygmunt III był bratankiem Karola IX Sudermańskiego.	P	F

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, że tablica genealogiczna zawiera informacje dotyczące państw, w których rządziły poszczególne osoby. Dodatkową podpowiedzią jest okres panowania tej dynastii w Polsce.

Podpunkt b)

Przyjrzyj się uważnie latom życia i panowania ukazanych postaci oraz strzałkom, które informują o stopniu pokrewieństwa między nimi.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Wazowie

Podpunkt b)

F, P, P.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło 1. Fragmenty współczesnego opracowania**

Fragment 1.: Bronił potem Krakowa, przed wojskami konkurenta Zygmunta, arcyksięcia Maksymiliana. W bitwie zaś pod Byczyną [...] poprowadził uderzenie jazdy polskiej na niemiecką jazdę Maksymiliana, przyczyniając się do zwycięstw wojsk polskich. Odniósł wówczas poważną ranę, która przypominała mu się potem do końca życia.

Fragment 2.: To, co sejm postanowi, miało być obowiązujące. Skoro zaś rokoszanie nie chcieli uznać postanowień sejmu, gdy następnie na zjazdach bezprawnie ogłosili detronizację króla, Żółkiewski nie miał żadnych wątpliwości co do tego, czy słusznie wybrał swe miejsce. Dnia 6 lipca, w bitwie pod Guzowem stoczonej między królem a rokoszanami, Żółkiewski dowodził lewym skrzydłem wojsk królewskich, przyczyniając się ponownie do sukcesu króla.

Fragment 3.: [...] wyjechał u boku Jana Zamoyskiego w gronie posłów polskich udających się do Paryża, by oficjalnie zawiadomić księcia Henryka Walezego, brata króla francuskiego, że został wybrany królem polskim. Niedługo potem słyszymy, że przebywał na dworze cesarza Maksymiliana II.

Fragment 4.: Czy hetman od razu myślał o stoczeniu z wojskami [tureckimi] Skinder baszy decydującej bitwy [...]. W każdym razie [...] stoczył z nimi dnia 18 i 19 bitwę pod Cecorą [...]. [...] Wojsko polskie, aczkolwiek nie rozbite, poniosło jednak porażkę [...]. [...] 29 września wyruszył z wojskiem i taborem na północ ku granicom polskim. [...] W tym ostatnim jednak dniu pochodu nieoczekiwanie doszło do rozprzężenia w obozie. [...] Tymczasem o rozprężeniu dowiedzieli się rychło przeciwnik i Tatarzy uderzyli na obóz polski rozrywając go.

Źródło: *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, pod red. Z. Stefanowskiej, J. Tazbira, Warszawa 1983, s. 109, 100, 112, 120–121.

Źródło 2. Obraz

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę rokoszu opisanego we fragmencie 2.

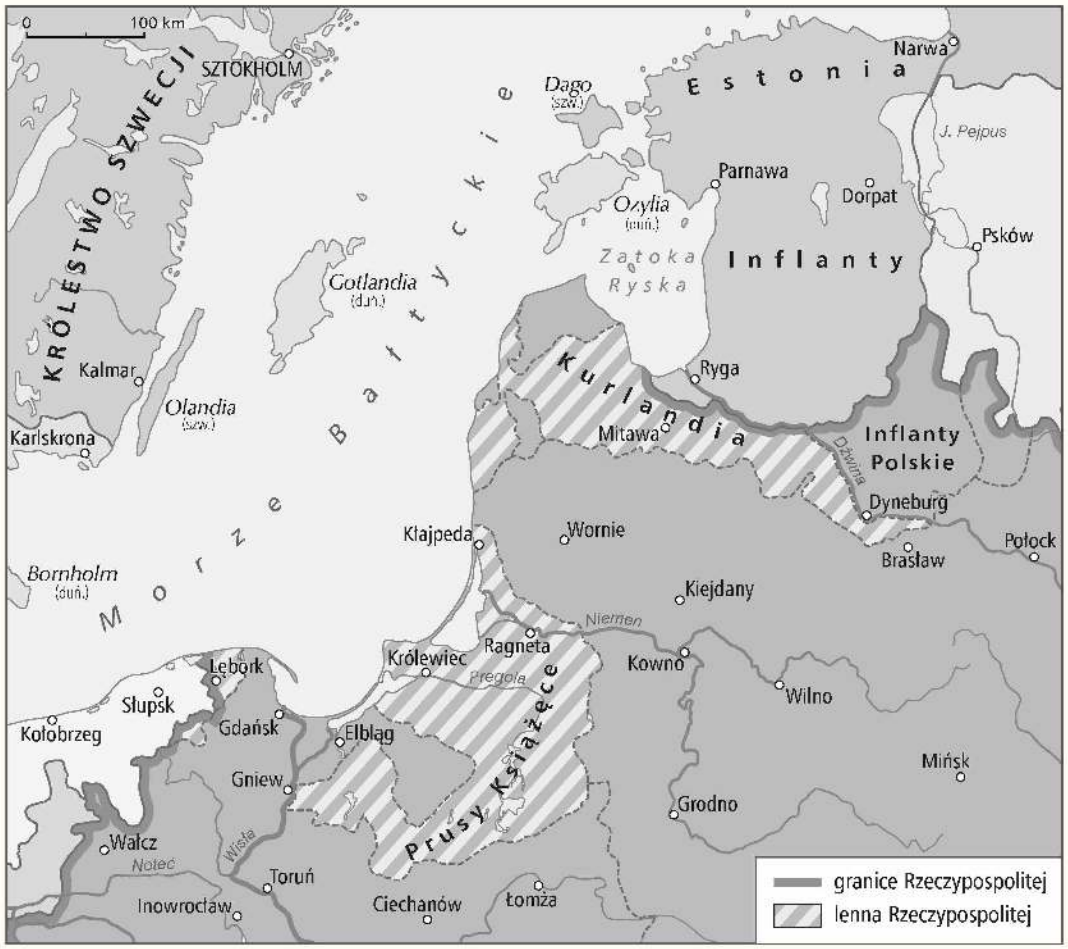
b) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 1, 2, 4, 3. B. 2, 3, 1, 4. C. 4, 2, 3, 1. D. 3, 1, 2, 4.

c) Podaj, który fragment tekstu jest związany z wydarzeniem przedstawionym w źródle 2. Uzasadnij odpowiedź.

2 Źródło. Mapa

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa ukazuje ziemie Rzeczypospolitej

A. na początku panowania Zygmunta III Wazy.
B. na początku panowania Władysława IV Wazy.
C. pod koniec panowania Jana II Kazimierza Wazy.
D. pod koniec panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

3 Źródło. Fragment dokumentu

2) Co rok Najjaśniejszy król polski przez posłów swoich Najjaśniejszej Porcie przesyłać będzie w upominku 22000 czerw. zł [czerwonych złotych] [...].

3) Podole wedle dawnych granic zostawać ma pod zwierzchnictwem Porty otomańskiej [...].

4) Załogi polskie będące na Podolu wyjdą ze swoimi sługami i dobrami ruchomymi, i własną bronią. Zaś Porta otomańska zatrzyma dla siebie zamki i miasta, które zostały wzięte lub poddały się [...].

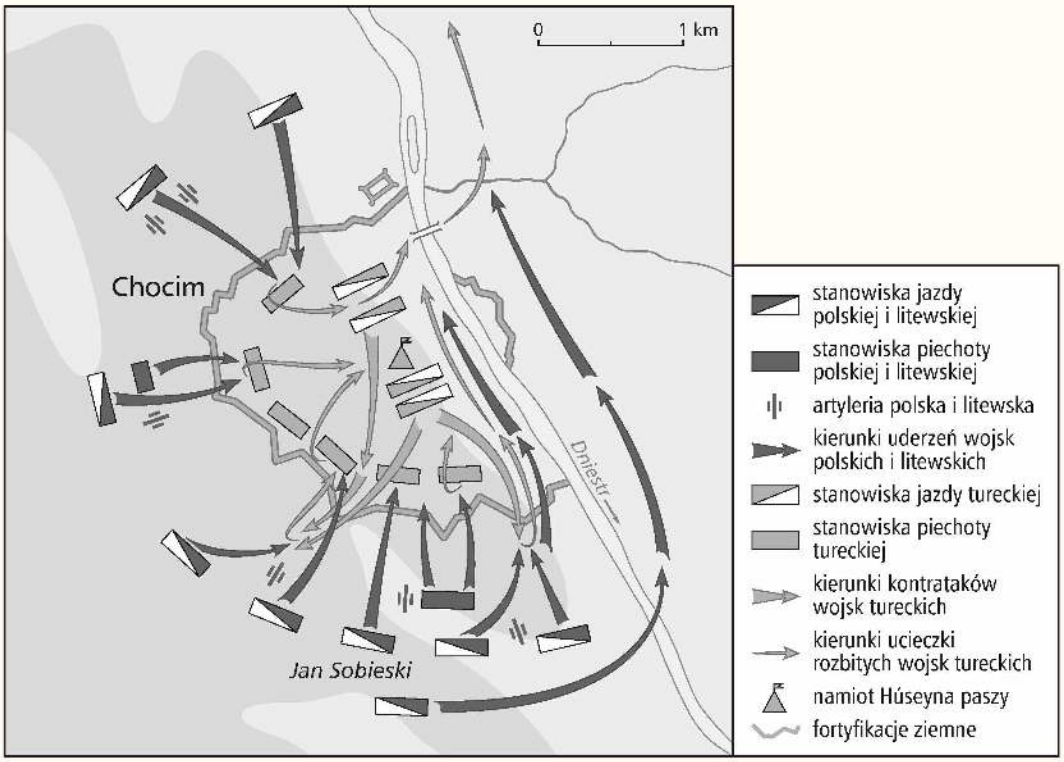
Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 94.

Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Tekst przedstawia główne założenia pokoju

A. w Polanowie.
B. w Oliwie.
C. w Buczaczu.
D. w Karłowicach.

4 Źródło 1. Plan bitwy

Źródło 2. Fragment współczesnego opracowania

Naprzeciwko, w odległości mniej więcej pół mili, rozłożyła się na wzgórzach armia sułtańska. Lewe skrzydło nieprzyjacielskie zajmowali Tatarzy. Przybyłe pod Chocim wojska tureckie nie zaznały chwili wypoczynku. Popędliwy a niedoświadczony młodzik Osman II [sułtan] kazał natychmiast wszcząć bitwę i ruszyć do ataku. Powtarzał wciąż, że nic jeść nie będzie, dopóki jego wojownicy nie wyprawią do piekła giaurów[1], którzy zastąpili mu drogę. [...] Chwiejąca się dotąd szala zwycięstwa przechyliła się zdecydowanie na stronę polską. [...] Po stronie polskiej nad przebiegiem walki czuwał bez przerwy Chodkiewicz.

[1] giaur – nazwa nadawana przez muzułmanów chrześcijanom.

Źródło: J. Pajewski, *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen* [...], Warszawa 1983, s. 94–95.

Rozstrzygnij, czy oba źródła dotyczą tej samej bitwy. Uzasadnij odpowiedź za pomocą dwóch argumentów.

5 Źródło. Fragment deklaracji

Wzniosła Bogu Rodzico, Najświętsza Panno! – mówił. – Ja, Jan Kazimierz, z łaski twego syna, Króla Królów, Pana Mojego i z Twojego zmiłowania się król, padam do Twych stóp najświętszych i obieram Cię dziś moją Patronką a państw mych Królową, siebie, moje Królestwo Polskie, Księstwo Litewskie, Pruskie [...] i wszystkie me ludy Twej osobistej opiece i obronie polecam [...]. Uznając z wielką boleścią serca, że plagi zarazy, wojny i klęski inne Twój syn, sprawiedliwy sędzia [...] nasyła, przyrzekam i ślubuję wraz, że po odzyskaniu pokoju wszelkich starań ze wszystkiemi stanami dołożę, aby lud mojego Królestwa od niesprawiedliwych ciężarów i uciemiężenia uwolniony został.

Źródło: L. Podhorodecki, [...] *w Polsce*, Warszawa 1985, s. 386–387.

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę deklaracji przedstawionej w źródle.

b) Wyjaśnij okoliczności i polityczny cel ogłoszenia przyrzeczenia przytoczonego w tekście.

▪ Anicet Charles Gabriel Lemonnier, *Salon Madame Geoffrin* – obraz z XIX w.

V

EUROPA I ŚWIAT W OKRESIE OŚWIECENIA

1 Przemiany gospodarczo-społeczne w XVIII w.

2 Oświecenie

3 Powstanie Imperium Rosyjskiego

4 Absolutyzm oświecony w Prusach

5 Przemiany polityczne w Europie w XVIII w.

6 Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki

7 Rewolucja we Francji

8 Republika Francuska

1 PRZEMIANY GOSPODARCZO-SPOŁECZNE W XVIII W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie przemiany gospodarcze zaszły w Europie w XVII w.?
2. Jakie teorie ekonomiczne dominowały przed XVIII stuleciem?

WZROST LICZBY LUDNOŚCI

W XVIII w. w Europie wystąpiło zjawisko **eksplozji demograficznej**, czyli szybkiego wzrostu liczby ludności. W niektórych krajach (Finlandii, Irlandii, Prusach) liczba mieszkańców wzrosła dwukrotnie, w pozostałych – o ok. 50%. Ogółem ludność Europy zwiększyła się z ok. 120 mln w 1700 r. do ok. 190 mln w 1800 r.

Główną przyczyną znacznego przyrostu naturalnego był spadek śmiertelności spowodowany większą dbałością o higienę osobistą, poprawą warunków sanitarnych w miastach, rozwojem medycyny i upowszechnianiem się opieki lekarskiej, zwłaszcza nad noworodkami. Znaczenie miało także stosowanie środków, takich jak **kwarantanny**, **kordony sanitarne** czy wprowadzane od końca XVIII w. **szczepienia ochronne**, dzięki którym potrafiono radzić sobie z rozprzestrzenianiem epidemii. Ogromne znaczenie miało także ograniczenie klęsk głodu dzięki rozszerzaniu zasięgu w drugiej połowie XVIII w. upraw sprowadzonych z Ameryki ziemniaków (w Anglii i Irlandii) oraz kukurydzy (na południu Europy). Zaopatrzenie w żywność poprawiło się także dzięki rozwojowi utwardzonych dróg, dzięki którym łatwiejsza stała się wymiana handlowa.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze szczepionki ochronne

Od XVI w. w Europie często występowały epidemie ospy, która wówczas była chorobą śmiertelną. W XVIII w. w niektórych krajach europejskich zaczęto stosować znaną w Afryce i Azji metodę walki z tą chorobą, polegającą na podawaniu osobom zdrowym materiału zakaźnego od chorych. Dzięki temu zarażony przechodził ospę w łagodny sposób, a następnie zyskiwał na nią odporność. Rozwiązanie to udoskonalił angielski lekarz Edward Jenner [czyt.: dżenner], który w 1796 r. wynalazł szczepionkę na tę chorobę. Zaobserwował on, że osoby, które zaraziły się niegroźną dla człowieka ospą zwierzęcą, nie chorowały na jej ludzką odmianę. Jenner wszczepiał zatem ludziom materiał zakaźny ospy zwierzęcej, dzięki czemu zyskiwali oni odporność na wirusy ospy prawdziwej. Opracowana przez niego szczepionka bardzo szybko zaczęła być stosowana w całej Europie.

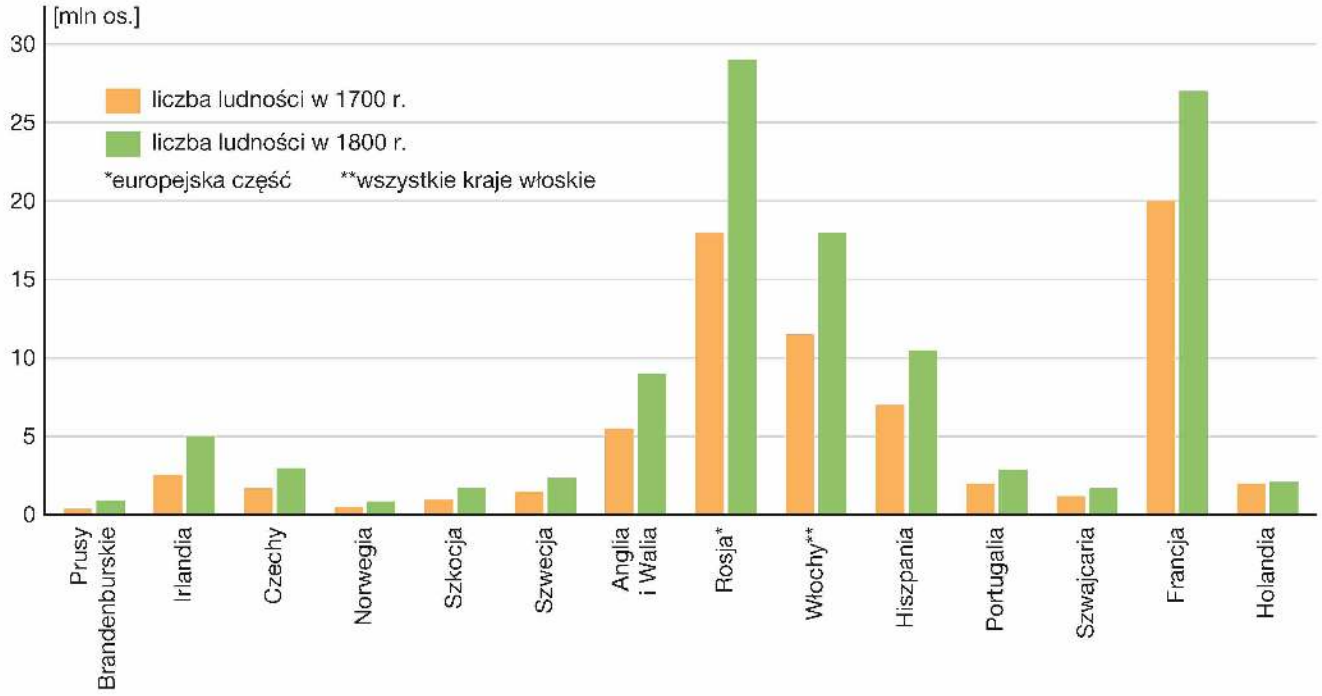
? Jakie znaczenie dla rozwoju medycyny miało odkrycie dokonane przez Edwarda Jennera?

Edward Jenner był lekarzem, który dzięki szczepionce na ospę dokonał przełomu w rozwoju medycyny. Jego osiągnięcia stały się podstawą do badań nad szczepionkami przeciwko innym chorobom.

▪ *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

Wzrost liczby ludności w wybranych państwach w XVIII w.

Przyrost naturalny był jeszcze większy wśród europejskiej ludności w zamorskich koloniach. W XVIII w. liczba potomków Europejczyków w Ameryce Północnej wzrosła z ok. 400 tys. do 4,3 mln, a liczba przybyszów z Holandii w Afryce Południowej zwiększyła się dziesięciokrotnie (z ok. 1500 do 15 tys. osób). Miała na to wpływ także imigracja z Europy. Ponadto szybko zwiększała się populacja ludności Azji. Od połowy XVII w. do początków XIX w. liczba mieszkańców Chin wzrosła dwukrotnie (do 220 mln), a Pekin stał się największym miastem świata.

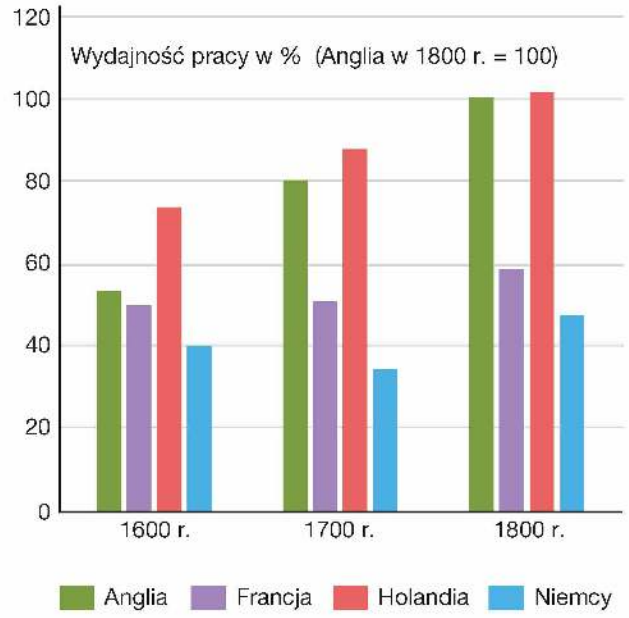
REWOLUCJA AGRARNA

Rozwijająca się od średniowiecza trójpolówka w XVII w. w niektórych regionach Europy została zastąpiona przez **rolnictwo intensywne**. Wyższe plony osiągano tam poprzez zastosowanie nowoczesnych narzędzi i dużego nakładu pracy. Taki system rolnictwa zapoczątkowano w Niderlandach, gdzie ze względu na małą ilość ziemi uprawnej i dużą liczbę ludności do wyżywienia poszukiwano ciągle nowych dróg rozwoju. Zaczęto tam także stosować **płodozmian** – system gospodarczy, w którym ziemię dzielono na dwie części. Jedną z nich obsiewano zbożem, a drugą – roślinami użyźniającymi glebę, wykorzystywanymi do karmienia zwierząt gospodarskich, np. koniczyną. Nauczono się również uprawiać rośliny okopowe: buraki, rzepę, marchew i ziemniaki, których wprowadzenie poprawiało strukturę gleby. Równocześnie zwiększano naturalne nawożenie ziemi, co było możliwe dzięki rozwojowi hodowli.

Na przełomie XVII i XVIII w. nowe sposoby gospodarowania upowszechniły się także w Anglii, gdzie dodatkowo je udoskonalono. W XVIII w. nasilił się tam **proces ogradzania**, czyli tworzenia dużych gospodarstw nastawionych już nie tylko na hodowlę owiec i wełny, ale także na produkcję zboża, mięsa i mleka. Unowocześniano w nich produkcję, wprowadzając nowe narzędzia rolnicze, hodowlę bardziej wydajnych ras bydła i owiec oraz intensywne nawożenie ziemi uprawnej. Zmiany te doprowadziły do zwiększenia w XVIII w. wydajności produkcji rolnej o ⅓. Dzięki temu zaczęła przynosić ona właścicielom ziemskim znaczne dochody. Jednocześnie chłopi, pozbawieni ziemi w wyniku ogradzania, osiedlali się w miastach i podejmowali pracę w rozwijających się manufakturach, a następnie w fabrykach.

Szybkie przemiany w rolnictwie angielskim w XVIII w., nazywane **rewolucją agrarną**, wpłynęły korzystnie na rozwój tamtejszego

Wydajność pracy w rolnictwie w Europie w latach 1600–1800

przemysłu. Duże gospodarstwa dostarczały fabrykom niezbędnych surowców i zapewniały żywność ludności rozwijających się miast, a bogacący się **farmerzy** uzyskiwane środki inwestowali w produkcję przemysłową.

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA W ANGLII

Przyrost demograficzny i zmiany w rolnictwie stworzyły podstawy do szybkiego rozwoju przemysłu w XVIII-wiecznej Anglii. Przyczyną zmian w tamtejszym przemyśle był ogromny popyt na towary w angielskich koloniach. Jednocześnie w XVII w. na Wyspach Brytyjskich zniesiono wiele barier wewnętrznych (ceł, regulacji) utrudniających swobodną wymianę handlową. Rozbudowano także sieć utwardzanych dróg i kanałów rzecznych, co ułatwiało transport dużych ilości zboża, wełny i węgla.

W XVIII w. w Anglii wprowadzono wiele nowych urządzeń ułatwiających pracę w gospodarce. Na początku tego wieku angielski agronom **Jethro Tull** [czyt.: dżetro tal] skonstruował siewnik do zboża, a w drugiej połowie stulecia wynaleziono młockarnię. Największa rewolucja nastąpiła jednak we włókiennictwie. Ponadto w tym stuleciu wynaleziono różnego rodzaju nowe maszyny przędzalnicze i tkackie, które zwiększyły tempo produkcji, co mogło zaspokoić duży popyt na towary sukiennicze. Początkowo maszyny te były napędzane kołem wodnym, co ograniczało ich użycie do miejsc położonych tylko w pobliżu rzek. Problem ten rozwiązał angielski inżynier **James Watt** [czyt.: dżejms łot], który w **1769 r.** zbudował maszynę parową. Wykorzystał on mechanizm pompy parowej służącej do wypompowywania wody w kopalniach – wynalazku **Thomasa Newcomena** [czyt.: tomasa njukomena] z początku XVIII w. Innowacja Watta szybko znalazła zastosowanie w zakładach włókienniczych, kopalniach węgla, przemyśle metalurgicznym, a nawet w drukarniach. W XIX w. maszynę parową wykorzystano do skonstruowania parowych statków i lokomotyw.

W drugiej połowie XVIII w. nastąpiły również przemiany w hutnictwie i metalurgii. Do wytopu żelaza zaczęto powszechnie używać węgla, a nie jak dotąd drewna i koksu, co zwiększyło wydajność produkcji. Wynaleziono także nowe sposoby obróbki metalu, które umożliwiły wykonywanie bardziej skomplikowanych

WYNALAZKI XVIII W.

? Które z wymienionych wynalazków znalazły zastosowanie w rolnictwie?

i trwałych elementów. Rozwój hutnictwa i metalurgii spowodował wzrost zapotrzebowania na węgiel, dlatego rozwijały się kopalnie.

Zastępowanie pracy ręcznej przez coraz bardziej skomplikowane maszyny oraz wykorzystywanie znacznych ilości surowców spowodowało, że zaczęły powstawać duże zmechanizowane zakłady wytwórcze produkujące na masową skalę. Zmiany te, rozpoczęte w Anglii w połowie XVIII w., zostały nazwane **rewolucją przemysłową**. W innych państwach europejskich nastąpiła ona dopiero w pierwszej połowie XIX w.

SKUTKI REWOLUCJI PRZEMYSŁOWEJ

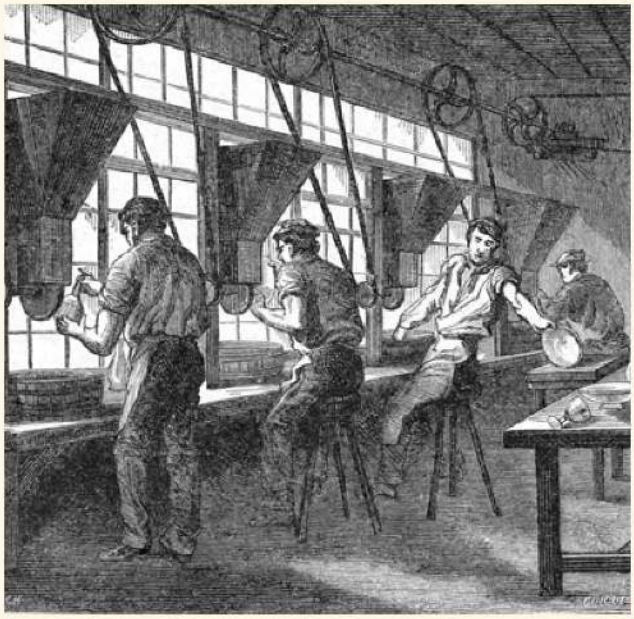
Rewolucja przemysłowa przyniosła ze sobą w Wielkiej Brytanii duże zmiany zarówno gospodarcze, jak i społeczne. W ich wyniku:

- Dzięki rozwojowi przemysłu i handlu w XVIII w. państwo to stało się największą potęgą gospodarczą świata.
- Doszło tu do współdziałania nowoczesnego mieszczaństwa z właścicielami ziemskimi. Grupy te dysponowały kapitałem, który inwestowały w nowe przedsięwzięcia finansowe i produkcyjne. W ten sposób angielski system społeczno-gospodarczy coraz bardziej przypominał współczesny kapitalizm.
- Nastąpiła zmiana struktur społecznych w obrębie najbiedniejszych warstw – coraz więcej ludzi opuszczało wsie i przenosiło się do miast, gdzie znajdowało zatrudnienie w przemyśle.
- Rosła liczba robotników, często źle opłacanych i żyjących na krawędzi ubóstwa.
- Dynamicznie rozwijały się nowe ośrodki miejskie, w których koncentrował się przemysł metalurgiczny i włókienniczy, takie jak Birmingham [czyt.: birmingam], Leeds [czyt.: lids], Manchester [czyt.: manczester], oraz portowe, zwłaszcza Liverpool [czyt.: liwerpul], do którego prowadziła sieć wewnętrznych kanałów rzecznych.

NARODZINY KLASY ROBOTNICZEJ

Klasa robotnicza zaczęła się kształtować w XVIII w. w Anglii wraz z rozwojem zakładów przemysłowych. Jej przedstawiciele rekrutowali się ze zubożałych rzemieślników, ludności wiejskiej napływającej do miast i ludzi luźnych. Liczebność robotników rosła bardzo szybko, a nadwyżki siły roboczej powodowały, że ich zarobki były niskie. W drugiej połowie XVIII w. pojawiły się pierwsze gwałtowne konflikty między właścicielami fabryk a pracownikami. Początkowo robotnicy głównej przyczyny swojej złej sytuacji materialnej upatrywali w postępie technicznym. Obawiali się również, że dalsze unowocześnianie produkcji pozbawi ich pracy. W latach 80. XVIII w. zaczęli organizować akcje niszczenia maszyn w fabrykach. Nazwano ich luddystami od nazwiska przywódcy tego ruchu – Neda Ludda.

? Jak formowała się klasa robotnicza w XVIII w.?

Robotnicy w XVIII-wiecznej angielskiej fabryce spędzali w pracy nawet 14–16 godzin dziennie. Dopiero w kolejnym stuleciu rozpoczęła się walka o prawa pracowników zatrudnionych w wielkich zakładach przemysłowych.

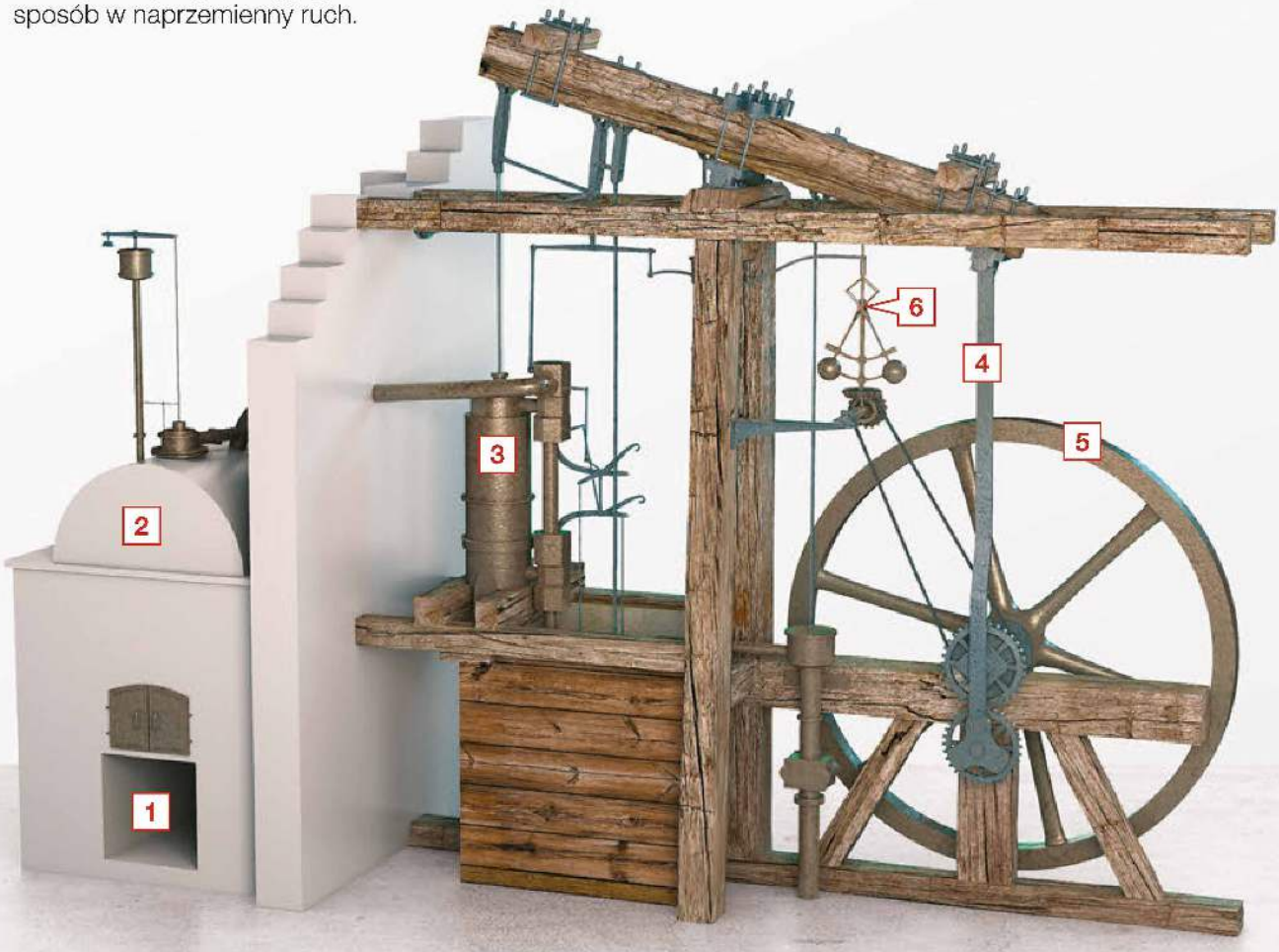
▪ *grafika, Anglia, XVIII w.*

WYNALAZKI EPOKI OŚWIECENIA

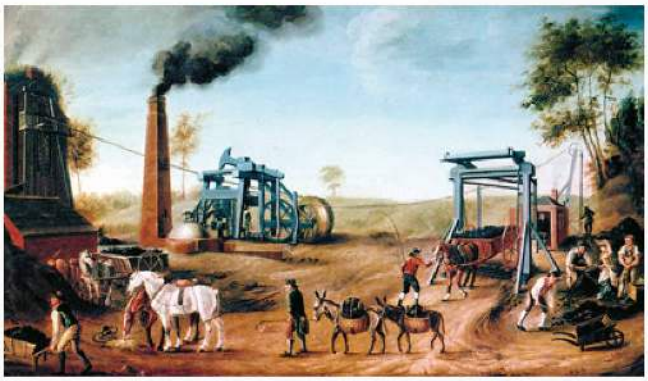
W okresie oświecenia w wielu dziedzinach nauki doszło do rewolucyjnych odkryć. Bez wątpienia jednym z ważniejszych wynalazków była maszyna parowa skonstruowana przez Jamesa Watta. Dzięki niej nastąpiło przyspieszenie pracy w przemyśle górniczym i hutniczym, a nieco później zaczęto ją wykorzystywać także w nowych środkach lokomocji. W produkcji tkanin przełomowe było z kolei wynalezienie przez Johna Kaya [czyt.: dżona keja] mechanicznego czółenka oraz mechanicznego krosna przez Edmunda Cartwrighta [czyt.: kartrajta]. Nowoczesne rozwiązania pojawiły się również w przędzalnictwie, gdzie James Hargreaves [czyt.: dżejms hargrifs] zbudował przędzarkę wózkową, nazwaną „Spinning Jenny" [czyt.: dżeny] („Przędąca Joasia").

Mechanizm działania maszyny parowej

1. **Palenisko** znajdowało się pod kotłem i służyło do spalania drewna lub węgla.
2. **Kocioł** był wypełniony wodą, która pod wpływem temperatury zmieniała się w parę.
3. **Cylinder** i umieszczony w nim tłok stanowiły najważniejszą część maszyny. Para docierała tam z kotła i była wprowadzana pod ciśnieniem raz z jednej, raz z drugiej strony tłoka (różnymi otworami cylindra), wprawiając go w ten sposób w naprzemienny ruch.
4. **Korbowód** był wprawiany w ruch przez poruszający się tłok i sam poruszał kołem zamachowym.
5. **Koło zamachowe** za pomocą pasów klinowych napędzało podłączaną do niego maszynę.
6. **Regulator odśrodkowy** pozwalał zachować bezpieczne obroty koła zamachowego. Gdy zaczynało się ono poruszać zbyt szybko, odcinał dopływ pary do tłoków.

Maszyna parowa skonstruowana przez Jamesa Watta była napędzana dzięki spalaniu drewna, co w krótkim czasie doprowadziło do wzrostu zapotrzebowania na ten surowiec. W efekcie w Anglii wykarczowano niemal 80% lasów, co nieodwracalnie zmieniło krajobraz całego kraju. Dopiero później do opalania maszyn parowych zaczęto wykorzystywać węgiel.

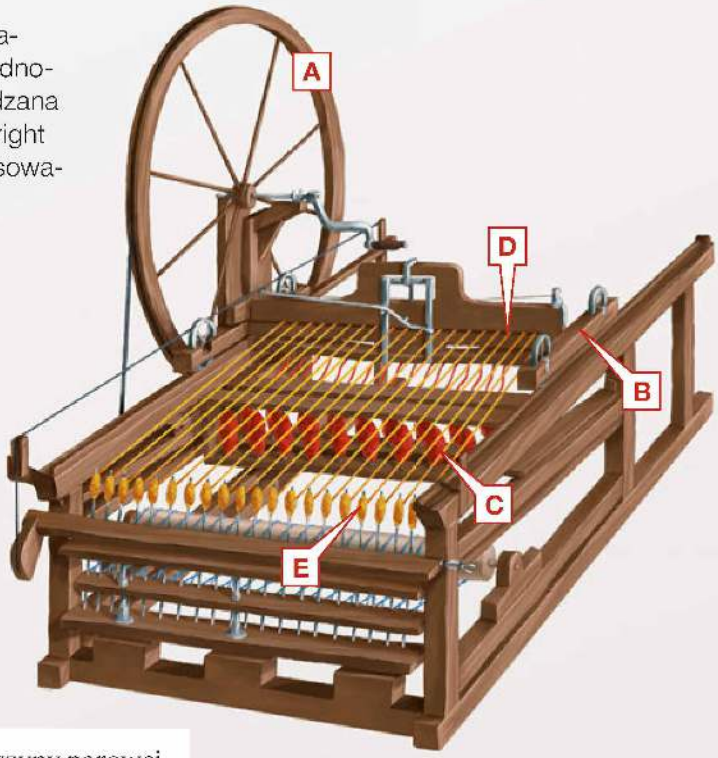
Maszyna parowa dość szybko została wykorzystana w przemyśle oraz przy wydobyciu węgla. W kopalniach przy ich zastosowaniu wypompowywano wodę znajdującą się w podziemnych korytarzach.

- *obraz, Anglia, XVIII w.*

Ciągnik Nicolasa-Josepha Cugnota [czyt.: nikolasa żozefa kinjota] był pierwszym pojazdem, w którym jako napęd wykorzystano maszynę parową. Docelowo miał zastąpić zaprzęgi konne do ciągnięcia największych armat, był jednak na tyle powolny (rozwijał prędkość jedynie 4 km na godzinę), a przy tym niepraktyczny w obsłudze, że już po 3 latach zaprzestano jego używania, a budowę kolejnych pojazdów parowych wstrzymano na wiele lat.

„Spinning Jenny" była pierwszą przędzarką mechaniczną wyposażoną w 16 wrzecion, dzięki czemu jednocześnie wytwarzała 16 nici. Początkowo była napędzana siłą ludzkich mięśni, jednak w 1769 r. Richard Arkwright [czyt.: riczard arkrajt] udoskonalił ją w wyniku zastosowania mechanicznego napędu wodnego.

- **A** **Koło obrotowe**, za pomocą którego operator wprawiał w ruch cylinder.
- **B** **Ruchomy wózek**, napędzany przez cylinder. Poruszając się do przodu i do tyłu, nawijał on przędzę na szpulki.
- **C** **Niesprzędzona wełna** na pionowo ustawionych wrzecionach.
- **D** **Przędza** zaciśnięta w ramie wózka, z której podczas jego poruszania się tworzyła się nić.
- **E** **Szpulki** obracane przez cylinder, na które nawijała się nić.

? 1. Omów zasady działania i zastosowanie maszyny parowej.

2. Wyjaśnij, jakie były skutki wprowadzenia w przemyśle i górnictwie nowych wynalazków.

NOWE KONCEPCJE EKONOMICZNE

W XVIII w. w europejskich monarchiach w dalszym ciągu realizowano założenia merkantylizmu (więcej o nim na s. 189 i 213–214). We Francji spowodowało to wielkie trudności skarbowe i sprawiło, że tamtejsze rolnictwo pogrążyło się w kryzysie spowodowanym protekcjonizmem państwowym. Problemy te zrodziły nową teorię ekonomiczną. Przeciwko merkantylistom w XVIII w. wystąpili **fizjokraci** (gr. *physis* – 'natura', *kratos* – 'władza'), uznający, że podstawą bogactwa państwa i społeczeństwa jest produkcja rolna, dzięki której rozwijają się także handel i przemysł. Uważali, że najkorzystniejsze dla państwa są inwestycje w rolnictwo, gdyż wytwarza ono podstawowe produkty, a mniejsze znaczenie mają przemysł i handel. Fizjokraci twierdzili, że należy zagwarantować nienaruszalność własności prywatnej i wolność osobistą, a także swobodę działalności gospodarczej i wolną konkurencję.

Idee liberalizmu gospodarczego rozwinął **Adam Smith** [czyt.: smys], twórca nowoczesnej ekonomii. Za najważniejszy czynnik rozwoju gospodarczego uznał on istnienie wolnego rynku i konkurencji. Jego zdaniem praca, produkcja i handel nie powinny być regulowane odgórnie przez państwo, lecz przez „niewidzialną rękę rynku". Skrytykował w ten sposób merkantylizm i system wewnętrznych ceł i zakazów gospodarczych. Smith stworzył podstawy pod gospodarkę wolnorynkową, w której decyzje ekonomiczne podejmują kierujące się własnym interesem podmioty gospodarcze. Podkreślał także rolę rynku wewnętrznego (krajowego) dla rozwoju gospodarczego państwa.

Liberalizm gospodarczy szybko zyskał wielu zwolenników, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Liberałowie dążyli do zniesienia ceł wewnętrznych, pozostałości struktur feudalnych, a także wszelkich form dominacji państwa w gospodarce, zwłaszcza monopoli i ograniczeń w produkcji. Idee wolnego rynku były szczególnie korzystne dla Wielkiej Brytanii, która mogła zalewać swoimi produktami inne obszary. W interesie zaś krajów o mniejszym potencjale gospodarczym była ochrona rodzimej produkcji przez państwo.

CIEKAWOSTKA

Leseferyzm

Pojęcie to pochodzi od hasła francuskich fizjokratów *Laissez faire!* [czyt.: lese fer] ('Pozwólcie działać!'), wyrażającego postulat uznania swobody prowadzenia działalności ekonomicznej za podstawę funkcjonowania gospodarki. Następnie zasada leseferyzmu stała się fundamentalna dla liberalizmu gospodarczego. Mimo dużej popularności w XVIII w. nie udało się jej zrealizować w żadnym z państw. Dopiero w kolejnym stuleciu program wolności ekonomicznych oparty na zasadzie leseferyzmu został wprowadzony w Wielkiej Brytanii.

POSTAĆ HISTORYCZNA

ADAM SMITH (1723–1790)

Szkocki filozof, etyk i wykładowca uniwersytecki, twórca podstaw ekonomii. Swoje poglądy gospodarcze zawarł w dziele *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, wydanym w 1776 r. Za główny czynnik hamujący wzrost zamożności społeczeństw uznawał prawa ograniczające swobodę prowadzenia działalności gospodarczej. Natomiast głównego źródła wszelkiego bogactwa upatrywał w pracy. Jego zdaniem warunek wzrostu gospodarczego stanowi podział pracy, który znacznie zwiększa jej wydajność. Smith uważał, że działalność ekonomiczna jest naturalną skłonnością każdej jednostki nadaną jej przez Boga. Podejmując ją, człowiek dąży do pomnożenia swojego bogactwa, jednak przez takie działanie przyczynia się również do dobra całego społeczeństwa.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ADAM SMITH O MERKANTYLIZMIE

W swoim najważniejszym dziele, *Badaniach nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Adam Smith skrytykował politykę merkantylizmu.

Sławny minister Ludwika XIV, Colbert, był człowiekiem wielkiej uczciwości, pracowitości i erudycji, człowiekiem doświadczonym i bystrym, gdy chodziło o kontrolę gospodarki skarbowej; posiadał on, słowem, zdolności, jakie są potrzebne do tego, by wprowadzić systematyczność i ład do gospodarki dochodami publicznymi. Niestety, ów minister przejął wszystkie przesądy systemu merkantylistycznego, który w swej naturze i istocie jest systemem ograniczeń i reglamentacji [ograniczania]*; system ten przeto dogadza szczególnie pracowitemu, systematycznemu człowiekowi interesu, który przywykł do kierowania różnymi działami urzędów publicznych oraz ustanawiania koniecznych rozgraniczeń i form kontroli dla określenia właściwego zakresu ich działania. Dążył do tego, aby kierować handlem i przemysłem wielkiego kraju w ten sposób, jak kieruje się działami urzędu publicznego, a zamiast pozwolić każdemu na prowadzenie własnych interesów według własnego uznania, w oparciu o liberalną zasadę równości, wolności i sprawiedliwości przyznawał niektórym gałęziom przemysłu wyjątkowe przywileje, nakładając jednocześnie wyjątkowe ograniczenia na inne gałęzie. Nie dość, że podobnie jak inni ministrowie europejscy był skłonny popierać w większym stopniu przemysł miast niż działalność produkcyjną wsi, ale dla poparcia przemysłu, który rozwijał się w miastach, gotów był nawet osłabiać i utrzymywać na niskim poziomie działalność produkcyjną wsi. Aby zapewnić ludności miejskiej tanie zaopatrzenie w żywność i aby tym samym poprzeć przemysł i handel zagraniczny, zakazał całkowicie wywozu zboża i w ten sposób zamknął mieszkańcom wsi wszystkie rynki zagraniczne, na których mogliby zbywać najważniejszą i najistotniejszą część plonów swej pracy. Zakaz ten, jak również ograniczenia, jakie dawne prowincjonalne prawa francuskie nakładały na przewóz zboża z jednej prowincji do drugiej, a także arbitralne i gnębiące podatki, które nakładano na rolników we wszystkich niemal prowincjach, hamowały rozwój rolnictwa w tym kraju i utrzymywały je na znacznie niższym poziomie niż ten, który rolnictwo francuskie mogłoby osiągnąć korzystając z tak żyznej gleby i tak bardzo sprzyjającego klimatu. Zahamowanie rozwoju i upadek rolnictwa odczuwano mniej lub więcej we wszystkich częściach kraju.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1997, s. 354.

? 1. Omów zarzuty stawiane przez Adama Smitha polityce ekonomicznej Jeana-Baptiste'a Colberta.
2. Wyjaśnij, na jakich zasadach, zdaniem Adama Smitha, powinien się opierać system ekonomiczny.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego w XVIII-wiecznej Anglii doszło do rewolucji przemysłowej.
2. Przedstaw najważniejsze wynalazki, które zmieniły oblicze przemysłu angielskiego. Wskaż pozytywne i negatywne skutki ich zastosowania.
3. Scharakteryzuj nowe idee ekonomiczne, które narodziły się w XVIII w. Wymień ich najważniejszych twórców.
4. Omów konsekwencje przemian społecznych, gospodarczych i umysłowych, które nastąpiły w Europie w XVIII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Black, *Europa XVIII wieku: 1700–1789*, tłum. J. Mikos, Warszawa 1997.
M. Kopczyński, *Ludzie i technika: szkice z dziejów cywilizacji przemysłowej*, Warszawa 2009.

2 OŚWIECENIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czym charakteryzowały się nurty umysłowe dominujące w XVII w.?
2. Jakie były najważniejsze osiągnięcia kultury baroku w Europie?

WIEK XVIII – STULECIE ROZUMU

Idee racjonalizmu, propagowane w XVII w. przez Kartezjusza, znalazły szczególny oddźwięk w następnym stuleciu. Rozwijająca się nauka utwierdzała pogląd o nieograniczonych możliwościach poznawczych rozumu. Coraz bardziej widoczny był kryzys wartości i idei głoszonych przez Kościoły chrześcijańskie. Ponadto upowszechniało się przekonanie, że istnieje tylko to, co można objąć rozumem. Z tego powodu podważano dogmaty głoszone przez Kościół. Jednocześnie od XVII w. wśród coraz silniejszego mieszczaństwa narastał sprzeciw wobec dotychczasowego porządku społeczno-politycznego, tj. wobec systemu feudalnego i władzy absolutnej monarchów. Zaczęto uznawać, że porządek na świecie powinny kształtować **prawa naturalne**, czyli przyrodzone każdemu człowiekowi, m.in. do wolności i własności.

Zwolennicy nowych idei uważali, że należy szerzyć je wśród wszystkich, gdyż tylko wtedy uda się zbudować nowoczesne państwo i społeczeństwo. Już w XVIII w. ten nowy nurt umysłowy i okres w dziejach kultury nazwano **oświeceniem** lub **„wiekiem świateł"**. Określenia te oddają negatywne nastawienie wobec poprzednich epok i sugerują, że nadeszła przełomowa epoka „światła", które miało symbolizować wiedzę, rozum i prawa natury. Najważniejszy dla ludzi oświecenia był postęp, dlatego tak bardzo krytykowano feudalizm i nierówności społeczne.

Kult rozumu i odwoływanie się do praw naturalnych powodowały odrzucenie wierzeń re-

POCZĄTKI OŚWIECENIA

Oświecenie jako nurt umysłowy rozpoczął się w Anglii pod koniec XVII w. W 1688 r. za sprawą chwalebnej rewolucji mieszczaństwo angielskie przejęło władzę, zaś Anglia stała się monarchią konstytucyjną. Krótko potem angielski filozof i lekarz John Locke [czyt.: dżon lok] opublikował dwa traktaty filozoficzne: *List o tolerancji* i *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, w których wyłożył nowe idee.

We Francji za datę początku oświecenia uznaje się 1715 r., gdy zmarł Ludwik XIV. Francuscy filozofowie propagujący racjonalne podejście do świata byli najbardziej radykalni w swojej filozofii. Wpływ miały na to absolutne rządy Burbonów, krytykowane przez oświeceniowych intelektualistów. W tym czasie oświecenie pojawiło się także w Niemczech, głównie pod wpływem myśli Gottfrieda Wilhelma Leibniza [czyt.: gotfrida wilhelma lajbnica].

? Dlaczego właśnie w wymienionych krajach zaczęły się upowszechniać idee oświeceniowe?

John Locke był twórcą teorii rządów demokratycznych, którą wykorzystali amerykańscy koloniści podczas tworzenia Deklaracji niepodległości.

▪ *obraz, Anglia, XVII w.*

ligijnych i nauki Kościoła. Krytykowano Kościół jako instytucję oraz uprzywilejowaną pozycję duchownych. Popularny stał się **deizm** głoszący, że Bóg istnieje, ale nie ingeruje w sprawy ziemskie. Dowodem na jego istnienie jest stworzony przez niego świat, ale nie ingeruje on w życie na ziemi, dlatego nie ma sensu oddawać mu czci. Inni głosili potrzebę **tolerancji religijnej**. Uznawali bowiem, że ten sam Bóg występuje w każdej kulturze, ale inne są sposoby sprawowania jego kultu. Wśród myślicieli oświecenia pojawił się także pogląd, że Bóg nie istnieje nawet jako stwórca świata. **Ateizm** stanowił jednak tylko margines myśli oświeceniowej.

FILOZOFIA I MYŚL SPOŁECZNO-POLITYCZNA OŚWIECENIA

Głównym obszarem zainteresowań najwybitniejszych filozofów oświeceniowych była myśl społeczna i polityczna. Do czołowych myślicieli epoki należał Francuz Charles Montesquieu [czyt.: szarl monte**skie**] (**Monteskiusz**). Krytykował on rządy absolutystyczne, którym przeciwstawiał ustrój oparty na **trójpodziale władzy** na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.

Wpływowym myślicielem francuskim był także Voltaire (Wolter; czyt.: wol**ter**) (właśc. François-Marie Arouet; czyt.: fransu**ła** ma**ri** aru**e**). Krytykował on system społeczno-polityczny absolutystycznej Francji i nadużycia władzy: karanie więzieniem bez wyroku sądu czy nieustanny wzrost podatków. Domagał się zniesienia przywilejów stanowych. Za ważne zadanie państwa uznawał rozwijanie nowoczesnej edukacji, która pozwoli wykorzenić ze społeczeństwa zabobony, nietolerancję i religijny fanatyzm.

Szerokie grono wybitnych filozofów oświecenia zaangażowało się w redagowanie ***Wielkiej encyklopedii francuskiej***, ukazującej się w latach 1751–1780. Była ona oparta na ideach oświeceniowych i zawierała aktualne

MONTESKIUSZOWSKI TRÓJPODZIAŁ WŁADZY

W swoim dziele *O duchu praw* Monteskiusz przedstawił wnikliwą krytykę ustrojów absolutystycznych jako sprzecznych z prawami naturalnymi oraz uznał, że celem państwa powinna być ochrona interesów jednostki i zagwarantowanie jej naturalnych praw i wolności: osobistej, myśli, sumienia i słowa. Według niego zapewnić to miał ustrój oparty na trójpodziale władzy. Teorie Monteskiusza spowodowały przeobrażenia ustrojowe na świecie. Już w XVIII w. według tych idei spisano konstytucję Stanów Zjednoczonych, Konstytucję 3 maja i konstytucję rewolucyjnej Francji, a od XIX w. przekształcano ustroje większości państw.

? Dlaczego podział władzy zaproponowany przez Monteskiusza stał się tak popularny w kolejnych stuleciach?

POSTAĆ HISTORYCZNA

WOLTER
(1694–1778)

Francuski pisarz, filozof i historyk. Urodził się w Paryżu. Nauki pobierał w szkole jezuickiej, jednak później stał się zdeklarowanym deistą i antyklerykałem. Z powodu odważnych poglądów i krytyki władzy we Francji musiał wiele lat spędzić na emigracji. Przebywał na dworze króla Prus Fryderyka II oraz utrzymywał kontakty z cesarzową Rosji Katarzyną II. Jego filozofię i poglądy cechowały racjonalizm, liberalizm i humanizm. W jego przekonaniu człowiek ma prawo do rozwoju i wolności, a na świecie powinny panować sprawiedliwość, tolerancja i wzajemny szacunek. Krytykował zarówno religię i Kościół, jak i ateizm.

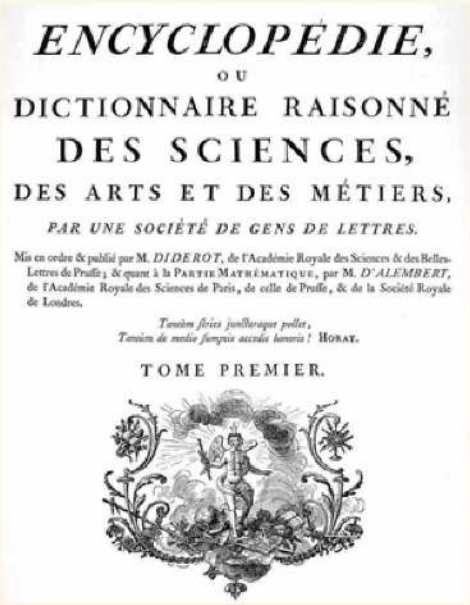
informacje o najważniejszych osiągnięciach z dziedziny nauki, techniki i filozofii. Największy wpływ na treść encyklopedii wywarł pisarz i filozof **Denis Diderot** [czyt.: d**eni** did**ro**]. Rozwinął on koncepcję wolności, uznając, że jako dar natury nie może ona zostać człowiekowi odebrana. Uważał, że nikt nie powinien przyznawać sobie prawa do rządzenia innymi i tylko umowa społeczna zawarta między społeczeństwem a rządzącymi uprawnia tych ostatnich do sprawowania władzy. Dlatego odrzucał despotyzm i monarchię absolutną jako formę władzy.

Koncepcję **umowy społecznej** stworzył także inny pisarz i filozof – **Jean-Jacques Rousseau** [czyt.: żą żak rus**so**]. Dowodził, że dawniej ludzie w ramach umowy powierzyli sprawowanie rządów określonej grupie w systemie monarchii, oligarchii lub demokracji. Idea ta jednak została wypaczona przez absolutne rządy, które przywłaszczyły sobie pełną władzę oraz ustanowiły podziały społeczne i nierówności polityczne. Rousseau nawoływał zatem do powrotu do umowy społecznej i stworzenia

WIELKA ENCYKLOPEDIA FRANCUSKA

Encyklopedia została wydana w 35 tomach, które zawierały ponad 70 tys. haseł i blisko 3 tys. ilustracji. Jej twórcy, nazwani encyklopedystami, mieli zróżnicowane zainteresowania, jednak wszyscy w tym kręgu reprezentowali światopogląd oświeceniowy. Pracami nad tą publikacją kierowali matematyk i fizyk Jean d'Alembert [czyt.: żą dalą**ber**] oraz Denis Diderot, a hasła przygotowywali m.in. Wolter, Monteskiusz, Rousseau, a także jedyny Polak w tym gronie – magnat Michał Kazimierz Ogiński. *Encyklopedia* wywarła ogromny wpływ na myśl społeczną i polityczną oświecenia. Kształtowała poglądy społeczeństwa francuskiego, a dzięki tłumaczeniom – także w większości państw Europy. W samej Francji sprzedano aż 25 tys. jej kompletów. Sukces był tym większy, że encyklopedyści zmagali się z cenzurą państwową. W *Encyklopedii* nie zabrakło wzmianek o Rzeczypospolitej. Krytyce zostało poddane społeczno-ekonomiczne położenie chłopów oraz wady szlachty.

? Co świadczy o doniosłym znaczeniu *Wielkiej encyklopedii francuskiej* jako dzieła naukowego?

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.
Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHÉMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.
Tantùm series juncturaque pollet,
Tantùm de medio sumptis accedit honoris! HORAT.
TOME PREMIER.

Karta tytułowa *Wielkiej encyklopedii francuskiej* pochodzi z jednego z pierwszych wydań tego dzieła. Encyklopedia powstawała w latach 1751–1766. Później ukazywały się jeszcze odpowiednie suplementy (tomy uzupełniające) i wydania poprawione.

▪ *Francja, XVIII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

UMOWA SPOŁECZNA WEDŁUG JEANA-JACQUES'A ROUSSEAU

Pojęcie „umowa społeczna" było jedną z podstawowych idei w czasach oświecenia. Uważano, że tylko dzięki takiej umowie można połączyć wolność jednostki i sprawowanie nad nią władzy zwierzchniej i określenie porządku społecznego.

Znaleźć formę zrzeszenia, która by broniła i chroniła całą siłą wspólną osobę i dobra każdego członka i przy której każdy, łącząc się ze wszystkimi, słuchałby jednak tylko siebie i pozostał równie wolnym jak poprzednio. Oto jest problem zasadniczy, który rozwiązuje umowa społeczna.

Warunki tej umowy są tak określone przez naturę samego aktu, że najmniejsza ich zmiana spowodowałaby ich nieważność i bezskuteczność. Jakkolwiek więc może nie zostały nigdy wyraźnie wypowiedziane, pozostają one wszędzie takie same wszędzie milcząco przyjęte i uznane, tak dalece, że w razie złamania umowy społecznej każdy wraca do swoich praw pierwotnych i odzyskuje wolność naturalną, tracąc wolność umowną, dla której zrzekł się tamtej.

Warunki te, należycie rozumiane, sprowadzają się wszystkie do jednego, mianowicie: zupełne oddanie się każdego członka ze wszystkimi jego prawami całemu społeczeństwu; ponieważ każdy oddaje się w zupełności, sytuacja jest równa dla wszystkich; a skoro sytuacja jest jednakowa dla wszystkich, nikt nie ma interesu czynić ją uciążliwą dla innych. Jeżeli więc usuniemy z umowy społecznej to, co nie stanowi jej istoty, zobaczymy, że sprowadza się ona do następującej treści: każdy z nas społem [wspólnie] oddaje swoją osobę i całą swą potęgę pod naczelne kierownictwo woli powszechnej i traktujemy każdego członka, jako część niepodzielną całości.

Źródło: M. Stolarczyk, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, wyd. II, Rzeszów 1984, s. 227.

? 1. Określ, jaki problem, zdaniem autora, rozwiązuje zaakceptowanie proponowanej przez niego koncepcji umowy społecznej.

2. Wyjaśnij, jakie konsekwencje niesie złamanie umowy społecznej.

równego i wolnego społeczeństwa. Te odważne koncepcje przyczyniły się do wybuchu w 1789 r. rewolucji we Francji. Inspirowali się nimi najbardziej radykalni rewolucjoniści odpowiedzialni za terror w latach 1793–1794.

Na innych zagadnieniach skupiał się niemiecki filozof **Immanuel Kant**. Jest on twórcą teorii poznania, w której połączył przeciwne sobie doktryny filozoficzne: racjonalizm (poznanie oparte na rozumie) i empiryzm (poznanie oparte na zmysłach). Kant stwierdził, że człowiek poznaje świat za pomocą rozumu i zmysłów, które wzajemnie się uzupełniają. Działając razem, dają one pełny obraz rzeczywistości. Kant był również zwolennikiem krytycyzmu, zakładającego, że każde twierdzenie, zanim zostanie zaakceptowane, musi zostać gruntownie sprawdzone.

W krajach katolickich (państwa włoskie, Austria czy Hiszpania) filozofię oświeceniową łączono także z nauką Kościoła katolickiego. Nurt ten nazywano oświeceniem katolickim, głoszącym odnowę nauczania religijnego i zwiększenie nacisku na wykształcenie osób duchownych oraz wykorzenienie wszelkich zabobonów wśród wiernych.

ROZWÓJ EDUKACJI I OŚRODKÓW NAUKOWYCH

Oświeceniowe przemiany przyniosły zmiany w wychowaniu i nauczaniu. Pod koniec XVII w. John Locke nawoływał, by dostrzec dziecko z jego własnymi problemami i nie traktować go jak małego dorosłego. Uważał, że w procesie wychowania i nauczania należy odejść od kar cielesnych, a dążyć do zaciekawienia ucznia. Jednocześnie Locke zwracał uwagę na znaczenie rozwoju fizycznego dziecka. Koncepcje te rozwijał Jean-Jacques Rousseau w traktacie zatytułowanym *Emil, czyli o wychowaniu*.

Osiągnięcia z zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych w epoce oświecenia

Uczony	Dziedziny nauki	Osiągnięcia
Izaak Newton	fizyka i matematyka	sformułował zasady dynamiki, prawo grawitacji oraz wprowadził do matematyki rachunek różniczkowy i całkowy
Antoine Lavoisier [czyt.: antuan lawłazje]	chemia	objaśnił proces spalania i oddychania w organizmach żywych oraz określił rolę tlenu w związkach chemicznych
Karol Linneusz	biologia	dokonał klasyfikacji zwierząt i roślin według gatunków
Benjamin Franklin [czyt.: bendżamin franklin]	fizyka	wynalazł piorunochron
Alessandro Volta	fizyka	skonstruował kondensator i pierwszą baterię elektryczną, na jego cześć jednostkę napięcia elektrycznego nazwano później woltem
Joseph i Jacques Étienne Montgolfier [czyt.: żozef i żak etjen mągolfje]	inżynieria	skonstruowali w Paryżu wypełniony ogrzewanym powietrzem balon, którym w 1783 r. pierwszy człowiek wzbił się na wysokość kilkudziesięciu metrów

W wielu państwach zreformowano system edukacji. W Prusach wprowadzono obowiązek szkolny dla chłopców i stworzono sieć świeckich szkół elementarnych. Podobne reformy, ale bez obowiązku szkolnego, wdrożono w Wielkiej Brytanii, we Francji i w Austrii. W szkołach zaczęto stosować język ojczysty jako wykładowy, a do programów nauczania włączano nauki ścisłe i przyrodnicze. W niektórych krajach, po rozwiązaniu w 1773 r. przez papieża zakonu jezuitów, kształcenie zostało podporządkowane państwu. Powstawały również szkoły specjalistyczne, jak kolegia nauczycielskie czy tzw. szkoły rycerskie (tj. przeznaczone dla szlachty), które miały kształcić oficerów i pracowników administracji.

Zmiany zachodziły także na uniwersytetach, które otwierały się na nowe nauki i były bardziej nastawione na kształcenie przyszłych urzędników. Powstawały wyższe uczelnie nowego typu, jak akademie wojskowe czy uczelnie techniczne. Ponadto zaczęto tworzyć akademie naukowe finansowane przez państwo, nastawione głównie na rozwój nauk ścisłych i przyrodniczych. Wymiana myśli oświeceniowej odbywała się też w salonach kulturalnych oraz lożach masońskich.

Filozof udzielający lekcji w planetarium to obraz namalowany w 1766 r. przez angielskiego malarza Josepha Wrighta [czyt.: dżozefa rajta]. Na płótnie przedstawiono urządzenie wykorzystane do wyjaśnienia teorii grawitacji opracowanej przez Izaaka Newtona.

▪ *obraz, Anglia, XVIII w.*

MODA EPOKI OŚWIECENIA

W XVIII w. moda kształtowała się głównie pod wpływem wzorców wyznaczanych na dworze w Wersalu. Ideałem kobiety tego okresu była markiza de Pompadour [czyt.: pompa**dur**] – wpływowa kochanka króla Ludwika XV, czarująca i elegancka. Modne suknie damskie były uszyte z drogich materiałów (jedwabie, bawełniane tkaniny indyjskie, atłasy) i bogato zdobione. Panowie nosili przeważnie trzyczęściowe stroje złożone z fraków, kamizelek i krótkich spodni, a na głowach peruki.

1. **Gorset** z fiszbinami mocno zwężał talię.
2. **Rogówka** była rodzajem stelażu, który służył do podtrzymania damskiej spódnicy i nadania jej kształtu (kopuły o średnicy 3,5 m lub elipsy o szerokości 3 m).
3. **Roba**, czyli suknia dworska, składała się ze sznurowanego stanika oraz upiętej po bokach wierzchniej warstwy, odsłaniającej spódnicę noszoną na rogówce.
4. **Szustokor** był rodzajem fraka bez klap. Miał długość do kolan, dość szerokie rękawy i często był zdobiony bogatymi haftami.
5. **Obcisłe spodnie** były krótkie i noszono do nich pończochy.

? Jakie zmiany zaszły w modzie oświeceniowej w porównaniu z czasami Ludwika XIV?

LITERATURA OŚWIECENIOWA

Głównym celem pisarzy oświeceniowych było propagowanie racjonalizmu oraz piętnowanie systemu feudalnego, ludzkiej ciemnoty i zabobonów. Ze swoim przekazem chcieli trafić do jak najszerszego grona odbiorców, dlatego sięgali do łatwiejszych w odbiorze form literackich: eseju, powieści, powiastki filozoficznej, dramatu czy relacji o charakterze prasowym. Również w poezji upowszechniły się nowe gatunki literackie, takie jak poemat heroikomiczny, bajka, oda czy satyra.

Popularnością cieszyły się dwie powieści napisane po angielsku: *Przypadki Robinsona Crusoe* [czyt.: kru**so**] autorstwa **Daniela Defoe** [czyt.: de**foł**] i *Podróże Guliwera* **Jonathana Swifta** [czyt.: dżonatana słifta]. Autorzy ukazali w nich relacje międzyludzkie, a także dobre i złe strony życia społecznego z wykorzystaniem elementów przygodowych i fantastycznych. Popularne były również powiastki filozoficzne, np. *Kubuś Fatalista i jego pan* Denisa Diderota. Wielu pisarzy, w tym np. Wolter, zajmowało się też komentowaniem aktualnych wydarzeń oraz filozofią, a swoje poglądy propagowali w artykułach zamieszczanych w czasopismach oraz w bogatej korespondencji.

W drugiej połowie XVIII w. w literaturze oświeceniowej upowszechnił się nurt głoszący uczuciowość człowieka i powrót do natury – **sentymentalizm**. W tekstach literackich ukazywano ludzkie emocje, często smutek i melancholię. Wprowadzano także wątki ludowe i wychwalano życie w bliskim kontakcie z przyrodą. Głównymi formami literackimi sentymentalizmu były sielanka i powieść sentymentalna. Od tytułu jednej z takich powieści – *Podróż sentymentalna przez Francję i Włochy* autorstwa **Laurence'a Sterne'a** [czyt.: lorensa sterna] – nazwę wziął cały nurt.

WARTO WIEDZIEĆ

Loże masońskie

Na początku XVIII w. w Anglii, a później w całej Europie i Ameryce, zaczęły powstawać tajne stowarzyszenia skupiające zwolenników poglądów oświeceniowych, krytycznie ustosunkowanych do nauki Kościoła, którzy za cel stawiali sobie rozwój intelektualny oraz działalność na rzecz powszechnego dobra ludzkości, pokoju i tolerancji. Ruch ten nazwano masonerią (wolnomularstwem). Określenie to nawiązuje do zrzeszających budowniczych katedr tajnych średniowiecznych bractw (ang. *freemason* – 'wolny mularz/murarz'), z których wywodziły się pierwsze tego typu stowarzyszenia. Spotkania masonów, nazywane lożami, odbywały się w tzw. świeckich świątyniach budowanych na planie kwadratu. Masoni posługiwali się symbolami murarskimi, m.in. cyrklem, kielnią, węgielnicą (przyrząd do określania kątów prostych). Uznawali bowiem, że każdy mason to nieobrobiony kamień, który poprzez wiedzę musi zostać ukształtowany w odpowiedni sposób. W ramach organizacji istniało kilka stopni wtajemniczenia oraz hierarchia członków.

? Na podstawie dostępnych źródeł informacji przedstaw stosunek Kościoła katolickiego do masonerii.

Pieczęć zawierająca główne symbole masońskie: cyrkiel, węgielnicę oraz literę „G" w pięcioramiennej gwieździe, która to litera odnosiła się do słowa „wielki" w geometrii lub do wyrazu *gnosis* oznaczającego w języku greckim wiedzę.

▪ *pieczęć, XVIII w.*

Zadaniem oświeceniowych utworów literackich było kształtowanie pożądanych postaw i poglądów. Upowszechniane przez literaturę i sztukę wzorce do naśladowania miały za zadanie stworzenie „nowego człowieka", uformowanego przez oświeceniowe wartości i normy społeczne. Idea ta opierała się na przekonaniu, że człowieka można ukształtować przez wychowanie. Zainteresowanie problemem wychowania dzieci znalazło swoje odzwierciedlenie m.in. w traktacie pedagogicznym Jeana-Jacques'a Rousseau *Emil, czyli o wychowaniu.*

ROKOKO I KLASYCYZM

Wpływ Ludwika XIV na sztuki plastyczne we Francji był tak wielki, że do końca jego życia w tym kraju utrzymywał się jednolity styl. Dopiero po śmierci Króla Słońce w 1715 r. pojawiły się nowe rozwiązania, które przeciwstawiały się monumentalizmowi i przepychowi baroku, kojarzonego ze zmarłym władcą. Styl ten, nazwany **rokokiem** (od muszli – fr. *rocaille*, czyt.: ro**kaj**, będącej typowym elementem zdobniczym).

CIEKAWOSTKA

Salony kulturalne

Rozwój kultury dokonywał się także za sprawą spotkań o charakterze literackim czy artystycznym organizowanych przez bogatą arystokrację. Pojawiała się na nich elita intelektualna: muzycy i inni artyści, pisarze, filozofowie, a nawet uczeni. Najbardziej znane były salony odbywające się w Paryżu, często ze sobą konkurujące o przychylność wybitnych ludzi kultury. Wśród zaproszonych gości i inicjatorów salonów były kobiety, które w czasach oświecenia stały się mecenaskami kultury, organizatorkami życia artystycznego, a czasami także artystkami. Wśród najpopularniejszych salonów Paryża znajdowały się dwa prowadzone przez kobiety: Marię Teresę Geoffrin [czyt.: żo**frę**] i Julię de Lespinasse [czyt.: de lespi**nas**], nazywaną muzą encyklopedystów.

ROKOKO

Rokoko stanowi pomost między barokiem a klasycyzmem. W sztuce tego okresu dominowały dekoracje wnętrz, ornamentyka, malarstwo i architektura. Były one znacznie bardziej delikatne oraz wyrafinowane od barokowych. Elementy zdobnicze stanowiły głównie drobne i asymetryczne muszle, gałązki oraz kwiaty, a bogata ornamentyka była nierzadko inspirowana motywami egzotycznymi. Malarstwo rokokowe tematycznie i stylistycznie odbiegało od wzorców przyjętych w baroku. Obrazy odznaczały się lekkością formy i treści, w palecie barw dominowały pastelowe kolory. Podobnie jak w baroku inspirowano się treściami mitologicznymi, jednak natchnieniem dla malarzy nie byli „dostojni" Zeus, Hera czy Atena, lecz bardziej „frywolni": Afrodyta, Dionizos i Eros (czy utożsamiany z tym ostatnim – rzymski Kupidyn). W prezentujących zabawy i wydarzenia towarzyskie dziełach dominowała tematyka lekka i niestroniąca od erotycznych aluzji. Bohaterowie dzieł reprezentowali zarówno sfery dworskie, jak i plebejskie. Dużą popularnością cieszyło się malarstwo portretowe, zdominowane przez wizerunki kobiet. Styl rokokowy objął także sztukę ogrodową, meblarstwo oraz modę. W literaturze, w przeciwieństwie do moralizatorskich dzieł z czasów Ludwika XIV, za cel stawiano sobie zabawę i rozrywkę, ale była ona także pełna sentymentalnych treści. W opinii wielu historyków sztuki rokoko jest uznawane za schyłkową fazę baroku, choć nie brakuje głosów, że należy uznać ten okres za odrębną epokę w kulturze artystycznej Europy.

Sztuka rokokowa cieszyła się popularnością w wystroju wnętrz XVIII-wiecznych rezydencji władców i arystokratów. Jednym z najsłynniejszych przykładów rokokowej sztuki meblarskiej jest tzw. królewskie biurko, które należało do Ludwika XV.

- *biurko, Francja, XVIII w.*

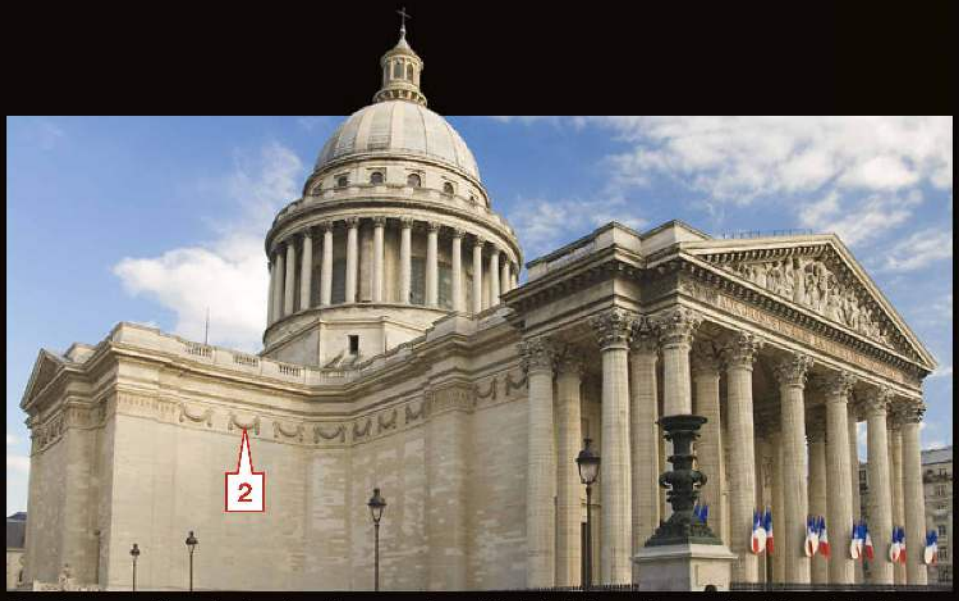
Przerwany sen to obraz autorstwa François Bouchera [czyt.: fransła buszera], przedstawiający scenę rodzajową. Tego typu lekka tematyka dość często stawała się tematem rokokowych dzieł.

- *obraz, Francja, 1755 r.*

? Jakie były różnice między barokiem a stylem rokoko?

KLASYCYZM

Klasycyzm jako kierunek w sztuce i architekturze był związany z powrotem do antyku. Dzieła powstające według jego wyznaczników cechowały się proporcjonalnością, harmonią, spokojem i prostotą – w przeciwieństwie do dzieł baroku, pełnych dynamiki, ekspresji i kontrastów. W malarstwie i rzeźbie dominowała tematyka historyczna, mitologiczna i biblijna, sławiono cnoty obywatelskie i patriotyzm. W budownictwie pojawiły się nowe typy obiektów publicznych: urzędy, teatry, banki, muzea. Głównym ośrodkiem rozwoju nowego stylu była Francja, gdzie, podobnie jak w Anglii, tendencje klasycyzujące w architekturze zaznaczyły się już w XVII w. Stamtąd klasycyzm rozprzestrzenił się na inne kraje europejskie, dotarł też do Stanów Zjednoczonych.

Panteon w Paryżu jest zaliczany do najświetniejszych przykładów stylu klasycystycznego we Francji. Budowlę tę wzniesiono w drugiej połowie XVIII w. jako kościół, jednak w 1791 r. zmieniono jej funkcję na mauzoleum zasłużonych Francuzów.

- *fotografia współczesna, Paryż*

Klasycystyczne zdobnictwo architektoniczne było stosowane oszczędnie. Wykorzystywano motywy nawiązujące do antyku, takie jak liść palmowy 1, wieniec laurowy, girlanda 2, lira, orzeł czy lew.

Pałac Stowe House [czyt.: stoł haus] stanowi przykład architektury klasycystycznej w Wielkiej Brytanii. Podobnie jak w przypadku Panteonu, jej fasadę (z 1779 r.) zdobi sześciokolumnowy portyk zwieńczony trójkątnym szczytem 3. Budowlę otacza rozległy ogród w stylu angielskim 4.

- *fotografia współczesna, Stowe*

Ogrody w stylu angielskim stały się w XVIII w. popularne w całej Europie. Założenia tego typu sprawiały wrażenie naturalnych, w przeciwieństwie do geometrycznych ogrodów francuskich z epoki baroku (zob. s. 226). Ich krajobraz urozmaicały niewielkie obiekty naśladujące budowle antyczne.

- *fotografia współczesna, Stowe*

? 1. Odpowiedz, jakie elementy były wspólne dla architektury klasycyzmu i baroku. Następnie wskaż różnice między tymi stylami.

2. Wskaż odniesienia do antyku widoczne w zaprezentowanych dziełach.

Psyche budzona przez pocałunek Kupidyna to dzieło wybitnego rzeźbiarza klasycystycznego Antonia Canovy [czyt.: kanowy]. Tematyka dzieła nawiązuje do mitologii greckiej – przedstawia moment, w którym bożek miłości przywraca do życia ukochaną Psyche, pogrążoną we śnie podobnym do śmierci. Kompozycja dzieła jest harmonijna. Jej centralny punkt stanowią ramiona postaci, ułożone w krąg okalający ich twarze.

- *rzeźba marmurowa, Luwr, 1787 r.*

Śmierć Sokratesa to dzieło Jacques'a-Louisa Davida [czyt.: żaka luisa dawida], czołowego przedstawiciela klasycyzmu w malarstwie. Obraz ukazuje filozofa 5 na chwilę przed wypiciem trucizny – karę tę poniósł za głoszenie wśród młodzieży idei, które wielu Ateńczyków uznało za bezbożne. Sokrates spokojnie stawił czoła śmierci po udzieleniu swoim uczniom ostatniej lekcji o nieśmiertelności duszy. David ukazał tę scenę w sposób wzniosły i wyidealizował postać uczonego.

- *obraz olejny, Francja, 1787 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Odkrycia geograficzne w dobie oświecenia

Okres oświecenia to czas, gdy Europejczycy kontynuowali wielkie wyprawy odkrywcze. W XVIII w. udało im się odkryć wiele nieznanych wcześniej wysp i mórz. Duński żeglarz Vitus Bering przepłynął cieśninę nazwaną jego imieniem. W ten sposób udowodnił ostatecznie, że Azja i Ameryka Północna nie mają lądowego połączenia. Jednak najsłynniejszym odkrywcą tego okresu był Anglik James Cook [czyt.: dżejms kuk]. Poprowadził on trzy wielkie ekspedycje naukowo-odkrywcze dookoła świata, które umożliwiły sporządzenie wielu map, szczególnie obszarów Pacyfiku. Podczas swoich wypraw odkrył wiele gatunków roślin i zwierząt oraz nowe plemiona i ludy, m.in. australijskich Aborygenów. Jego największym dokonaniem było dotarcie do Australii.

? Jakie znaczenie dla Europejczyków miały odkrycia Jamesa Cooka?

James Cook podczas swoich wypraw na Pacyfik odkrył m.in. archipelag Hawajów.

▪ *obraz, Anglia, XVIII w.*

W sztukach plastycznych w czasie oświecenia nie powstał nowy styl, który zdominowałby cały XVIII w. Sztuka baroku przerodziła się w rokoko w połowie XVIII w. Następnie, w związku ze wzrostem zainteresowania antykiem i rozwojem badań archeologicznych na terenie Włoch, wykształcił się **klasycyzm**. W budownictwie i sztuce zaczęto odwoływać się do starożytnych form greckich i rzymskich. Budowle świeckie i kościelne uzyskiwały oszczędne w dekoracje fasady. Często wykorzystywano kolumnady i proste, trójkątne zwieńczenia budowli. Zdobiono je posągami starożytnych postaci. Klasycystyczne wnętrza, zwykle malowane na biało, miały płaskie sufity i duże, kwadratowe okna.

Przemiany zachodziły także w muzyce, która również zyskała miano klasycznej. Kompozytorzy odeszli od tworzenia utworów wieloinstrumentalnych. Centrum muzyki stał się Wiedeń, gdzie działali najwybitniejsi kompozytorzy XVIII w.: **Joseph Haydn** [czyt.: jozef hajdn] i **Wolfgang Amadeusz Mozart** [czyt.: mocart]. W czasach oświecenia ważną rolę odgrywał też teatr, który realizował oświeceniowe idee realizmu i dydaktyzmu. W wielu państwach w XVIII w. powstały teatry narodowe skierowane do szerokiego kręgu odbiorców.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj główne założenia filozofii oświecenia, odnosząc się do zdania Immanuela Kanta: *Oświecenie to wyjście człowieka z niepełnoletności, w którą popadł z własnej winy. Niepełnoletność to niezdolność do posługiwania się własnym rozumem bez pomocy innych.*
2. Przedstaw poglądy najważniejszych myślicieli epoki oświecenia.
3. Wymień największe osiągnięcia nauki z końca XVII i w XVIII w.
4. Przedstaw sposoby propagowania wiedzy i nowych idei w czasach oświecenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1989.
Człowiek Oświecenia, red. M. Vovelle, tłum. M. Gurgul, Warszawa 2001.
P. Matyjaszewski, *Podróż Monteskiusza. Bibliografia przestrzenna*, Lublin 2011.

3 POWSTANIE IMPERIUM ROSYJSKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czym charakteryzował się system władzy w Rosji?
2. Z kim Rosja prowadziła wojny w XVII w.?

POCZĄTKI RZĄDÓW PIOTRA I

Pod koniec XVII w. Carstwo Rosyjskie obejmowało olbrzymi obszar sięgający na wschodzie Kamczatki i Cieśniny Beringa. Był to bardziej kraj azjatycki niż europejski. Państwa europejskie dopiero w czasach wojen z imperium osmańskim pod koniec XVII w. zainteresowały się Rosją jako partnerem politycznym. Jednak w XVII w. kupcy angielscy i holenderscy handlowali z carstwem, choć jedynym rosyjskim portem handlowym w Europie był Archangielsk, położony na dalekiej północy nad Morzem Białym. Władcy Rosji zdawali sobie sprawę, że tylko dostęp do Morza Bałtyckiego i Czarnego zwiększy polityczne i handlowe znaczenie ich państwa. W drugiej połowie XVII w. zmieniała się także rosyjska kultura, głównie za sprawą sąsiedztwa z Rzecząpospolitą.

Po śmierci cara Fiodora w 1682 r. bojarzy wynieśli na tron rosyjski 9-letniego **Piotra**, młodszego syna Aleksego, jednak w jego imieniu rządziła siostra cara, Zofia. Samodzielne rządy Piotr objął w **1689 r.** w wieku 17 lat. Młody car od wczesnego dzieciństwa był przygotowywany do objęcia władzy. Uczono go geometrii, sztuki dowodzenia armią, żeglugi oraz języków obcych.

Dzięki nowoczesnemu wykształceniu Piotr I zdawał sobie sprawę, jak ważne dla Rosji jest otwarcie się na Europę. Jeszcze za rządów regentki Zofii carstwo weszło do Ligi Świętej, gdyż uznano, że zdobycie portu nad Morzem Czarnym będzie dla Rosji „oknem na świat".

WARTO WIEDZIEĆ

Podróż Piotra I po Europie

Swój udział w poselstwie na Zachód w 1697 r. Piotr I traktował jako kolejny etap edukacji. Występował pod zmienionym nazwiskiem, gdyż uznał, że w ten sposób będzie mógł lepiej poznać cywilizację zachodniej Europy. Car był ciekawy świata i chciał zapoznać się ze zdobyczami techniki, zwłaszcza dotyczącej budowy okrętów. Wielokrotnie podejmował się zajęć, które go interesowały, m.in. zatrudnił się na krótko jako cieśla okrętowy w Holandii czy zwiedzał nietypowe dla władcy miejsca, jak choćby stocznię lub obserwatorium astronomiczne w Anglii. Udziału cara w misji nie udało się jednak do końca utrzymać w tajemnicy. W wielu miejscach Piotr I był rozpoznawany, zapewne za sprawą wysokiego wzrostu i atletycznej postury. Gdy poselstwo przybywało na dwory monarsze, car był witany z wielkimi honorami i prowadził rozmowy z koronowanymi głowami Europy. W drodze powrotnej spotkał się m.in. z Augustem II – nowym królem Polski.

? Jakie korzyści wyniósł Piotr I z udziału w wielkim poselstwie?

Piotr I w czasie podróży po Europie Zachodniej przybrał nazwisko Piotr Michajłow.

▪ *obraz, Anglia, XVII w.*

W pierwszych latach swoich rządów Piotr I rozpoczął wojnę z imperium osmańskim. W 1696 r. Rosjanie opanowali Azow, port prowadzący do Morza Czarnego. Po tym sukcesie car postanowił ostatecznie rozprawić się z Turkami. W 1697 r. wysłał do krajów europejskich wielkie poselstwo w celu utworzenia antytureckiej koalicji i osobiście wziął w nim udział. Nie udało się mu jednak nakłonić Prus i Anglii do wojny z Turkami.

REFORMY PIOTRA I

W czasie pobytu Piotra I na Zachodzie w Moskwie wybuchł bunt **strzelców**. Car szybko wrócił do Rosji, krwawo rozprawił się z buntownikami i przystąpił do reformowania państwa.

Jako pierwsze wprowadzono **zmiany w obyczajach**. Car postanowił upodobnić swoich poddanych do mieszkańców zachodniej Europy. Rozkazał wszystkim, oprócz duchownych i chłopów, zgolić brody, które uznał za przejaw wschodniej kultury. Bojarom i **dworianom** nakazał nosić ubrania na wzór niemiecki. Mężczyźni mieli palić fajki, a kobiety z wyższych warstw były zobowiązane uczyć się tańca i uczestniczyć w życiu towarzyskim. Podobnie jak w pozostałej części Europy, lata zaczęto liczyć od narodzenia Chrystusa, a nie jak dotąd od rzekomej daty stworzenia świata.

Piotr I zreformował ustrój państwa i system administracyjny. W 1711 r. zniósł Dumę bojarską (przedstawicielstwo warstw uprzywilejowanych), a w jej miejsce powołał **Senat Rządzący**, złożony z 9 wyznaczonych przez siebie osób. Senat sprawował zwierzchnictwo nad całą administracją, przygotowywał projekty ustaw i był najwyższym sądem. Powołano także 9 kolegiów na wzór ministerstw, zajmujących się określonymi sprawami (m.in. polityką zagraniczną, wewnętrzną, skarbowością). Cały kraj podzielono na wielkie **gubernie**, na których czele stali gubernatorzy mianowani przez cara i podlegli senatowi. Na wzór zachodni car wprowadził w miastach samorząd lokalny. Mieszczanie inwestujący w przemysł mogli kupować ziemię i wykorzystywać w swoich przedsiębiorstwach chłopów. W zamian za to mieli płacić podatki i organizować obronę miast. Główny ciężar utrzymania państwa spoczął jednak na chłopach, na których nałożono wysoki podatek pogłównego.

WARTO WIEDZIEĆ

Cerkiew prawosławna – największy przeciwnik reform

Piotr I widział w Cerkwi symbol rosyjskiego zacofania i zagrożenie dla swojej absolutnej władzy. Prawosławni duchowni zdecydowanie sprzeciwiali się wprowadzaniu obyczajów na wzór zachodni. Car postanowił więc podporządkować sobie Cerkiew. Najpierw przez blisko 20 lat nie powoływał nowego patriarchy moskiewskiego, a następnie, w 1721 r., utworzył Najświętszy Synod, który miał sprawować władzę nad Cerkwią. Zasiedli w nim duchowni powoływani przez cara, a na jego czele stał reprezentujący go urzędnik. W ten sposób faktycznie car stał się głową Cerkwi prawosławnej. Ponadto Piotr I zakazał przechodzenia z prawosławia na inne wyznania. Jednocześnie w stosunku do protestantów wprowadził tolerancję religijną.

Sobór św. Piotra i Pawła w Petersburgu wzniesiono według projektu Domenica Trezziniego [czyt.: domenika tredzdziniego] w stylu nawiązującym do baroku.

▪ *fotografia współczesna, Rosja*

? Jaką politykę religijną prowadził car Piotr I?

TEKST ŹRÓDŁOWY

RELACJA DYPLOMATY FRANCUSKIEGO O REFORMACH PIOTRA I

Osoba Piotra I i przeprowadzane przez niego reformy budziły wielkie zainteresowanie w Europie, stając się tematem dyskusji na dworach monarszych, korespondencji i analiz politycznych.

Car poznał w trakcie swych podróży, że władał ludem stworzonym na podobieństwo innych i tylko od niego zależy zrobić z niego ten sam użytek: przeto postanowił zmienić wszystkie zasady swych poprzedników, by dojść do zmiany obyczajów swego ludu. Podstawową zasadą carów moskiewskich było zapobiec osiedlaniu się cudzoziemców w ich państwie, jako też wyjazdom Moskali za granicę. Car Piotr zmusił swych poddanych do odbywania podróży i sam przepisał im rzeczy, których winni się uczyć: zarazem przez przywileje i nagrody ściągnął cudzoziemców do swego państwa.

Największą trudnością, jaką przyszło mu przezwyciężyć, było lenistwo ludu i pycha możnych, którzy usunięci z urzędów wojskowych na skutek polityki jego poprzedników, wyobrazili sobie, że są one poniżej ich godności.

By wywieść ich z błędu, car rozpoczął służbę od rangi dobosza i przez sześć miesięcy, w ciągu których pełnił te funkcje, utrzymywał się tylko z żołdu dobosza i sypiał w jego namiocie przy kompanii, w której służył. Okazawszy swym przykładem, że nie ma nic ubliżającego w urzędach wojskowych, zmusił całą szlachtę swego państwa, zdolną do noszenia broni, tak kniaziów, jak bojarów, do zaciągnięcia się w charakterze prostych żołnierzy i dragonów [...]. *Ściągnąwszy w ten sposób do szeregów głównych panów swego carstwa, postanowił podnieść swą armię na stopę innych krajów europejskich. W tym celu ściągnął zewsząd zagranicznych oficerów. Spostrzegłszy zaś, że długie brody Moskali, ich kołpaki i długie stroje zniekształcają całkowicie oficerów i żołnierzy, wydał ogólny rozkaz, by wszyscy jego poddani golili się i nosili krótki ubiór na modłę francuską. By szybciej dojść do celu, ustanowił przy bramach głównych swych miast oddziały strażników, którzy ucinali nożycami ubrania i brody wszystkim wchodzącym i wychodzącym, którzy nie zastosowali się do rozkazu. Najstarsi magnaci nie mogli uwolnić się spod tego prawa, jak tylko przyczyniając się do utrzymania armii. Niektórzy dla zachowania długiej brody i szat płacili do trzydziestu tysięcy rubli. Zmiana ta, dotykająca cały naród, stała się przyczyną buntu, który car rychło uśmierzył, ucinając głowy tym, którzy nie chcieli się zgodzić na ucięcie im brody* [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1997, s. 379–380.

? 1. Wyjaśnij, jakie były cele reform wprowadzanych w Rosji.
2. Scharakteryzuj stosunek autora relacji do Piotra I.

Rządy Piotra I opierały się na samodzierżawiu, będącym specyficzną, rosyjską odmianą absolutyzmu. Władca przyjął w 1721 r. tytuł **imperatora (cesarza) Wszechrosji**, podkreślając w ten sposób wielkomocarstwowe ambicje państwa. Zmieniła się jego oficjalna nazwa – Carstwo Rosyjskie (moskiewskie) przestało istnieć, a na mapie świata pojawiło się Imperium (Cesarstwo) Rosyjskie. Zniesiono także osobne grupy bojarów i dworian, tworząc jednolity stan szlachecki. Na wzór zachodni majątki ziemskie miały być dziedziczne i niepodzielne. Majątek mógł odziedziczyć tylko jeden syn. Piotr I wdrożył również obowiązkową służbę wojskową lub cywilną dla szlachty. Stworzono tzw. **tabelę rang** (osobno dla armii i urzędników cywilnych), która ustalała hierarchię wojskową i urzędniczą. Ponadto zastosowano **przymus szkolny** dla mężczyzn od 10. do 15. roku życia. Zreformowano także alfabet – cyrylicę, wprowadzając jej uproszczoną wersję, grażdankę.

WIELKA WOJNA PÓŁNOCNA I JEJ SKUTKI

Gdy nie udało się stworzyć koalicji antytureckiej, Piotr I postanowił uzyskać dla Rosji dostęp do Bałtyku. W basenie Morza Bałtyckiego dominowała wówczas Szwecja, ale inne kraje

TABELA RANG

Wprowadzona w 1722 r. tabela rang ustanawiała 14 stopni w armii i administracji, które mogli zdobywać ludzie w służbie cara. W wojsku, zaczynając od chorążego, można było osiągnąć najwyższy stopień feldmarszałka; w administracji najniższym był urząd rejestratora, a najwyższym – kanclerza. Niezależnie od pochodzenia każdy musiał zaczynać od najniższych funkcji. Tabela rang dawała również możliwość zdobycia szlachectwa – oficer lub urzędnik uzyskiwał je automatycznie, gdy przekroczył 11 stopień.

? Jakie cele – Twoim zdaniem – chciał osiągnąć Piotr I poprzez ustanowienie tabeli rang?

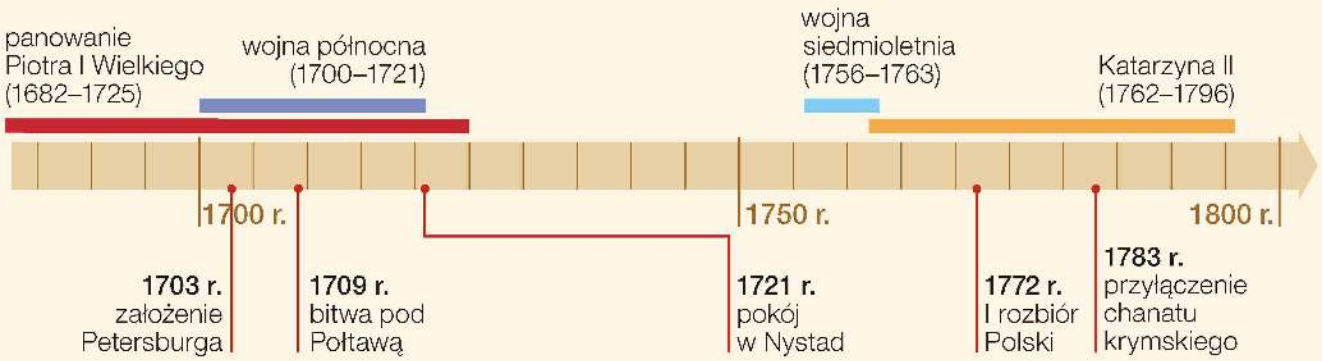
Tabela rang z XVIII w., uwzględniająca podział służby państwowej na cywilną i wojskową.

chciały ograniczyć jej wpływy. Pod koniec XVII w. Rosja utworzyła antyszwedzką koalicję z udziałem Saksonii, Brandenburgii i Danii. W 1700 r. władca Saksonii i Rzeczypospolitej, August II, wkroczył do Inflant. Wkrótce uczyniły to też wojska rosyjskie. Szwedzi nie tylko zdołali się obronić, ale także przeszli do ofensywy. W 1700 r. król szwedzki, Karol XII, pokonał Rosjan pod Narwą i wkroczył do Rzeczypospolitej.

Piotr I zwiększył liczbę wojska i stworzył znakomitą artylerię. W 1702 r. Rosjanie odnieśli kilka ważnych zwycięstw na północy, m.in. opanowali ujście Newy, gdzie zaczęła powstawać nowa stolica państwa Piotra I – **Petersburg**. Po sukcesach na obszarach Rzeczypospolitej i Saksonii Karol XII postanowił rozprawić się z Rosją na jej terytorium. W 1709 r. poniósł jednak klęskę w **bitwie pod Połtawą**. Wówczas do wojny przeciwko Rosjanom włączyło się imperium osmańskie. Turcy powstrzymali na kilka lat wojska rosyjskie. Dopiero od 1713 r. Rosja zaczęła sukcesywnie powiększać swoje zdobycze na północy.

Sukcesy cara zaniepokoiły jego dotychczasowych sojuszników. Saksonia i Dania zaczęły szukać osobnego porozumienia ze Szwecją, a w Europie zaczęto rozważać stworzenie koalicji antyrosyjskiej. W tej sytuacji Piotr I zdecydował się na rozmowy pokojowe ze Szwedami, zakończone podpisaniem w 1721 r. **pokoju w Nystad** [czyt.: ny**stad**]. Na jego mocy Rosja uzyskała położone nad Bałtykiem Estonię, Ingrię, część Karelii oraz Inflanty, których wbrew wcześniejszym zobowiązaniom nie oddała Rzeczypospolitej. Szwecja odzyskała utraconą w wojnie Finlandię.

ROZWÓJ IMPERIUM ROSYJSKIEGO W XVII I XVIII W.

? Ile lat trwały rządy cara Piotra I?

ROZWÓJ TERYTORIALNY ROSJI W XVIII W.

1. Wskaż obszary w Europie zajęte przez Piotra I i Katarzynę II.
2. Określ, jakie znaczenie strategiczne dla Rosji miały europejskie podboje jej władców w XVIII w.

Wojna północna przyniosła Rosji potęgę na Bałtyku, ale także w całej Europie. Nowe zdobycze terytorialne wywołały w tym państwie zmiany gospodarcze i społeczne. Na podbitych terenach Łotwy i Estonii mieszkało wielu Niemców, których potencjał gospodarczy i kulturowy Piotr I potrafił znakomicie wykorzystać. Centrum państwa przesunęło się na zachód. Nowe porty bałtyckie zapewniały ogromne dochody całemu państwu. Piotr I postanowił zbudować sieć dróg wodnych prowadzących ze wschodu nad Bałtyk, tak by stworzyć połączenie między kopalniami i hutami pod Uralem a bałtyckimi portami.

IMPERIUM PO ŚMIERCI PIOTRA I

Po śmierci Piotr I w 1725 r. Rosja popadła w krótkotrwały okres osłabienia władzy państwowej na rzecz bojarów. Sytuację w kraju opanowały córki Piotra I – Anna i Elżbieta I. Za ich rządów umocnił się sojusz bojarów z władzą. Imperatorowe zgodziły się na umocnienie praw szlachty do ziemi i władzy nad chłopami, uprzywilejowanie w handlu oraz zwolnienie z obowiązkowej służby wojskowej.

Bezpotomna Elżbieta swoim następcą ogłosiła siostrzeńca, ostatniego z wnuków Piotra Wielkiego – Piotra, władcę Holsztynu. Był on jednak niepopularny wśród prawosławnej szlachty, której sympatią cieszyła się jego żona Katarzyna, także pochodząca z Niemiec. Gdy w 1762 r. zmarła Elżbieta i na tron wstąpił Piotr III, wojsko dokonało zamachu. Car został zamordowany, a władczynią ogłoszono wdowę po nim – Katarzynę. Cesarzowa po objęciu tronu postanowiła wzmocnić swoją władzę. Wszystkie najważniejsze decyzje imperatorowa podejmowała osobiście lub w porozumieniu z powoływaną przez nią Radą Cesarską.

Katarzyna II podjęła także decyzję o konfiskacie majątków kościelnych i likwidacji większości klasztorów. Negatywnym tego skutkiem było zniszczenie sieci szkół prowadzonych

przez duchowieństwo. Władza wprowadziła bezpłatne szkoły podstawowe i średnie, jednak z braku pieniędzy powstało ich niewiele.

Imperatorowa, podobnie jak jej poprzedniczki, swoje rządy opierała na szlachcie, która otrzymała liczne przywileje, m.in. zwolnienie z podatków osobistych. Wzrastał natomiast ucisk chłopów, którzy zaczęli wzniecać bunty i powstania. Największe wybuchły w latach 1773–1774 pod przywództwem Jemieliana Pugaczowa. Po jego stłumieniu Katarzyna II zdecydowała o podziale Rosji na 50 guberni tej samej wielkości, co miało ułatwić sprawowanie kontroli nad miejscową ludnością. System nadzoru przewidywał również karanie skazanych za przestępstwa polityczne i kryminalne zesłaniem na Syberię, do pracy w kopalniach i przy wyrębie lasów. Jedną z konsekwencji powstania była również likwidacja autonomii Kozaków zaporoskich.

ROSYJSKIE MOCARSTWO

Imperatorowe Elżbieta i Katarzyna II zaangażowały się w walkę o hegemonię w Europie Środkowej. W konflikcie o skali europejskiej, zwanym **wojną siedmioletnią** (1756–1763), Rosja stanęła po stronie Austrii, Francji, Saksonii i Szwecji przeciwko Prusom i Wielkiej Brytanii.

CIEKAWOSTKA

Wsie potiomkinowskie

Katarzyna II ogromną wagę przywiązywała do rozwoju gospodarczego kraju. Tego samego wymagała od swoich urzędników. Gdy w 1787 r. cesarzowa wybrała się w podróż Dnieprem, jej minister, Grigorij Potiomkin, zarządzający położonymi nad nim terenami, które były słabo zaludnione, postanowił pokazać władczyni postępy akcji kolonizacyjnej. W tym celu nakazał zmontować „przenośne wioski" i rozkładać je przy trasie podróży cesarzowej. Płynąca po Dnieprze Katarzyna II mogła więc z daleka obserwować grupy ludzi w pospiesznie zaaranżowanych, fikcyjnych wsiach. Osady te zostały nazwane wsiami potiomkinowskimi, a nazwa ta stała się symbolem tego typu propagandy.

Wojska rosyjskie zajęły większość terytorium Prus, doprowadzając niemal do kapitulacji ich króla, Fryderyka II. Pruskiego władcę uratowała śmierć cesarzowej Elżbiety i wstąpienie na tron w Rosji sympatyzującego z Prusami Piotra III, który nakazał odwrót swoim armiom. Rosja, wycofując się z koalicji, uratowała Prusy.

Wojna siedmioletnia osłabiła zarówno Prusy, jak i walczące przeciwko nim Austrię i Francję.

Zespół pałacowo-parkowy w Carskim Siole pod Petersburgiem to okazała rezydencja carska wzniesiona w stylu rosyjskiego baroku. Powstała ona z inicjatywy żony Piotra Wielkiego, Katarzyny I, która otrzymała te tereny w prezencie od swojego przyszłego męża. Jednak dopiero za panowania Elżbiety I w latach 1725–1727 pałac uległ gruntownej przebudowie. Jego upiększaniem zajmowała się również Katarzyna II.

▪ *fotografia współczesna, Rosja*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KATARZYNA II (1729–1796)

Nazywała się Zofia Fryderyka Augusta Anhalt-Zerbst [czyt.: cerbst]. Była córką księcia niemieckiego, dowódcy garnizonu pruskiego w Szczecinie. Mając 16 lat, wyszła za mąż za księcia holsztyńskiego, następcę tronu w Rosji. Przeszła na prawosławie i przyjęła imię Katarzyna. Jako cesarzowa dzięki zręcznej propagandzie zdołała pozyskać przychylność europejskich elit oświeceniowych. Tacy myśliciele jak Wolter, Diderot czy d'Alembert, hojnie wynagradzani przez Katarzynę, zachwycali się jej projektami unowocześnienia Rosji. Uznawali ją za „filozofa na tronie", nazywając Semiramidą Północy – roztropną i potężną władczynią wielkiego państwa. Nie dostrzegali natomiast jej faktycznych działań, zupełnie odbiegających od oświeceniowych założeń. W okresie jej panowania, trwającego ponad 30 lat, Rosja stała się prawdziwym mocarstwem.

Wzmocnieniu uległa natomiast pozycja Rosji, znacznie mniej wyczerpanej tym konfliktem. Po jego zakończeniu można mówić o hegemonii Imperium Rosyjskiego w Europie Środkowej. Polityka zagraniczna Katarzyny II zmierzała do zajęcia części terytorium swoich sąsiadów: Rzeczypospolitej i imperium osmańskiego. Imperatorowa zamierzała zdobyć hegemonię nad Bałtykiem i Morzem Czarnym, dzięki czemu Rosja stałaby się potęgą gospodarczą i uzyskałaby przewagę nad cesarstwem austriackim i Prusami.

W 1764 r. Katarzyna II doprowadziła do wyboru na króla Polski swojego kandydata – Stanisława Augusta Poniatowskiego. W ten sposób podporządkowała sobie politycznie Rzeczpospolitą, która nie miała armii, aby skutecznie przeciwstawić się działaniom swojego sąsiada (więcej zob. s. 422). Gdy w 1768 r. Polacy wystąpili przeciwko Rosji, wojnę wypowiedzieli jej także Turcy. Zaniepokojona zwycięstwami Katarzyny II Austria postanowiła wesprzeć Turków, jednak od wojny odciągnęła Austriaków rosyjska oferta rozbioru Polski w 1772 r. Imperium osmańskie zostało ostatecznie pokonane w 1774 r., a Rosjanie otrzymali ważne strategicznie obszary nad Morzem Czarnym: na Krymie, u ujścia Dniepru i w okolicach Azowa. Sułtan musiał również zrzec się zwierzchnictwa nad chanatem krymskim, który ostatecznie w 1783 r. włączono do Rosji. W tym samym roku Katarzyna podporządkowała sobie Gruzję, co stało się powodem nowej wojny z imperium osmańskim w latach 1787–1792. Rosyjskie zwycięstwa na lądzie i morzu spowodowały, że Turcy musieli uznać zdobycze Rosjan, a dodatkowo oddać im Jedysan nad Morzem Czarnym. W ten sposób pod koniec XVIII w. Rosja stała się potęgą morską i handlową, kontrolującą całe północne wybrzeże Morza Czarnego.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj i porównaj cele polityki zagranicznej Piotra I i Katarzyny II.
2. Wyjaśnij, na czym polegała europeizacja Rosji.
3. Wskaż grupy społeczne, na których opierała się władza cesarska w Rosji. Przedstaw korzyści, jakie osiągnęły one w XVIII w.
4. Omów reformy Piotra I i Katarzyny II w zestawieniu z ideami oświeceniowymi.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka. Prawda i mit*, Warszawa 2012.
W. Serczyk, *Piotr Wielki*, Wrocław 2003.

4 ABSOLUTYZM OŚWIECONY W PRUSACH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na jakich zasadach opierał się absolutyzm we Francji na przełomie XVII i XVIII w.?
2. Jakiego sposobu rządzenia wymagali od monarchów europejskich filozofowie oświecenia?

ABSOLUTYZM OŚWIECONY

Na przełomie XVII i XVIII w. w wielu państwach europejskich panowały rządy absolutne. Filozofowie oświecenia nie akceptowali jednak takiej formy sprawowania władzy, uznając, że państwo powinno być silne i sprawnie zarządzane, ale musi się opierać na umowie społecznej i przestrzeganiu praw poddanych. Propagowany przez nich system rządów został nazwany **absolutyzmem oświeconym**. Zakładał on, że na czele państwa powinien stać władca oświecony – człowiek wykształcony, racjonalista, „król-filozof" wspierający uczonych. Miał on unowocześniać struktury administracyjne, gospodarcze i społeczne, prowadzić politykę tolerancji religijnej, dbać o szkolnictwo, a także zmieniać przepisy prawne zgodnie z filozofią oświecenia. Władza panującego miała być jednak silna, a państwo scentralizowane. Mimo to postrzegano władcę jako **„pierwszego sługę państwa"**, zapewniającego poddanym opiekę i warunki do rozwoju. Zdaniem oświeceniowych filozofów ustrój oparty na takich zasadach społeczeństwo zaakceptowałoby dobrowolnie.

Idea absolutyzmu oświeconego wywarła wielki wpływ na licznych europejskich monarchów, którzy ustrój swoich państw zaczęli przekształcać według oświeceniowych idei. Nie oznaczało to jednak, że dotychczasowi absolutni władcy mogliby się wyrzec swoich prerogatyw wobec poddanych. Raczej reformy, takie

CIEKAWOSTKA

„Król-sierżant" i jego wojsko

Zainteresowanie Fryderyka Wilhelma I sprawami armii było wręcz anegdotyczne. Po Europie krążyło wiele żartów i opowieści o „królu-sierżancie". Zdziwienie budziło zwłaszcza utworzenie przez niego gwardii olbrzymów (w potocznym niem. *Lange Kerls* – długie chłopy), reprezentacyjnego regimentu składającego się z żołnierzy o wzroście od 190 do 200 cm. Fryderyk Wilhelm bawił się raczej w wojsko niż tworzył armię, która miała osiągać określone cele militarne. Nigdy bowiem król nie wykorzystał jej w konflikcie zbrojnym. Uczynił to dopiero jego syn – Fryderyk II.

Gwardziści Fryderyka Wilhelma I nie brali udziału w działaniach zbrojnych. Mimo że utrzymanie tego oddziału było bardzo kosztowne, król nie szczędził na niego środków. W szczytowym momencie ta elitarna jednostka liczyła ponad 3 tys. żołnierzy.

▪ *obraz, Prusy, XVIII w.*

? Skąd pochodzi nazwa *Lange Kerls*?

ZNACZENIE KORONACJI FRYDERYKA I

Koronacja Fryderyka I była bardzo pieczołowicie przygotowaną i wytworną uroczystością. Aby pokryć jej koszty, władca Prus wprowadził specjalny podatek.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Koronacja Fryderyka I w Królewcu w 1701 r. była niezwykle istotna dla Hohenzollernów jako elektorów cesarstwa i niezależnych monarchów. Pod koniec XVII w. wzrósł prestiż innych władców niemieckich: w 1697 r. elektor saski został królem Polski, a wcześniej książę Hanoweru uzyskał tytuł elektora. Dla Hohenzollernów, dotąd władców największego księstwa Rzeszy, oznaczało to spadek znaczenia. Uzyskanie tytułu królewskiego dało im wyniesienie się ponad innych władców niemieckich. Jednak zgodnie z wolą cesarza oficjalnie tytuł Fryderyka I miał brzmieć „król w Prusach", a jego panowanie nie mogło zostać rozciągnięte na ziemie wchodzące w skład Rzeszy. Koronacja Fryderyka I przyczyniła się także do integracji oddzielonych od siebie Brandenburgii i Prus. Obydwie prowincje traktowano na równi – stolicą państwa pozostał Berlin. Terytoria pod panowaniem Hohenzollernów często określano jedną nazwą „królewskie państwa pruskie", a ich poddanych zaczęto nazywać Prusakami. Fryderyk I przyjął też nowy herb państwa – koronowanego czarnego orła z atrybutami królewskiej władzy w szponach.

? Dlaczego koronacja Fryderyka I odbyła się w Królewcu?

jak **laicyzacja** struktur państwa i społeczeństwa czy rozbudowa administracji, umożliwiały im jeszcze szerszą władzę nad ludnością. Podporządkowanie Kościoła państwu wiązało się zaś z zajęciem majątków kościelnych, które stawały się źródłem finansowania potrzebnych reform. Pomimo swoich negatywnych aspektów absolutyzm oświecony odegrał niezwykle ważną rolę w unowocześnieniu wielu państw.

BUDOWA POTĘGI PRUS

W drugiej połowie XVII w. elektor Fryderyk Wilhelm stworzył z Brandenburgii sprawnie zarządzane, rozwinięte ekonomicznie, nowoczesne państwo. W 1657 r. elektor uzyskał niezależność Prus Książęcych, dzięki czemu mógł budować niezależne politycznie państwo brandenbursko-pruskie. Jego następca w 1701 r. koronował się na **króla Prus** (dosłownie: „w Prusach"), przyjmując imię **Fryderyk I**. Na koronację zgodził się cesarz Leopold I, któremu Fryderyk pomógł w wojnie z Hiszpanią. Cesarz jednak zastrzegł, że koronacja może się odbyć wyłącznie poza granicami cesarstwa. Dlatego Hohenzollernowie stali się królami Prus, a nie Brandenburgii. Królewską koronę Hohenzollernów uznały wkrótce niemal wszystkie państwa europejskie. Sejm Rzeczypospolitej uczynił to dopiero w 1764 r.

Aktywność polityczna Fryderyka I przyniosła także nowe nabytki terytorialne Prusom. Włączyły się one do wojny północnej po stronie Rosji i Saksonii, a po pokonaniu Szwecji uzyskały część Pomorza ze Szczecinem i wyspami Uznam i Wolin. Dzięki tym obszarom państwo pruskie zyskało dostęp do ujścia Odry – ważnego szlaku handlowego w tej części Europy.

Zaborczej polityki Fryderyka I nie kontynuował jego syn Fryderyk Wilhelm I, mimo że w kręgu jego zainteresowań znajdowała się

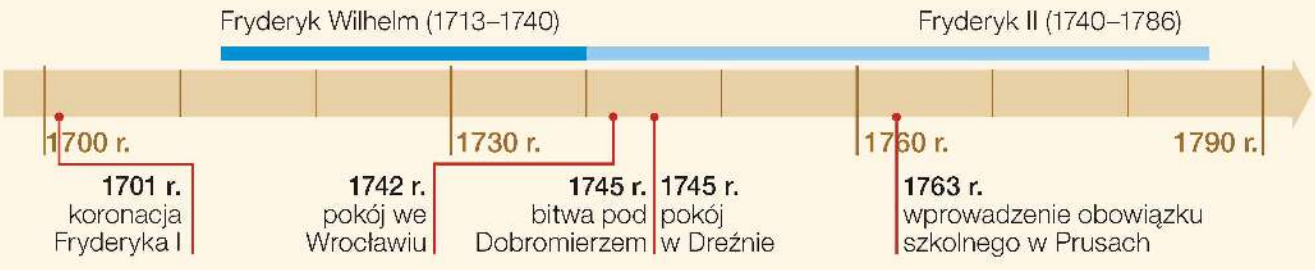
ROZWÓJ TERYTORIALNY PRUS W PIERWSZEJ POŁOWIE XVIII W.

? 1. Wskaż i nazwij obszary, które zostały włączone do państwa pruskiego w pierwszej połowie XVIII w.
2. Wymień państwa Europy, które były zagrożone ekspansją terytorialną Prus.

niemal wyłącznie armia i jej przeznaczał blisko 70% dochodów państwa. Wśród żołnierzy wprowadził żelazną dyscyplinę – za najdrobniejsze przewinienia groziły surowe kary. Król stworzył całkowicie narodową armię. W całym kraju wprowadził pobór rekrutów, którzy pochodzili z mieszczaństwa i chłopstwa. Stopnie oficerskie uzyskiwała tylko szlachta. Każdy żołnierz miał jednak szansę na zrobienie kariery w wojsku, co często przywiązywało ich do służby na wiele lat. W ten sposób małe państwo liczące 2,5 mln ludności miało armię, która w okresie pokoju liczyła ponad 80 tys. żołnierzy, a w czasie wojny kilka razy większą. Pobór rekrutów i potrzebnych na utrzymanie armii podatków obsługiwała dobrze zorganizowana administracja. Najmniejszymi jednostkami podziału terytorialnego były powiaty zarządzane przez landratów, którzy z kolei byli podporządkowani kamerom, kierującym prowincjami. Kontrolę nad kamerami sprawował organ centralny – Generalny Dyrektoriat

WZROST POTĘGI PRUS

? Który z władców Prus uzyskał największe zdobycze terytorialne?

PAŁAC SANSSOUCI

Rokokowy pałac w ogrodach tarasowych Sanssouci [czyt.: sąsu**si**] w Poczdamie, wzniesiony na polecenie Fryderyka II, miał być początkowo jedynie jego rezydencją letnią. Pierwsze szkice tej budowli władca Prus wykonał osobiście. Chciał on, aby był to parterowy budynek na prywatny użytek jego i jego gości. Miał zamiar poświęcać się tam swoim pasjom artystycznym oraz zainteresowaniom. Z czasem Poczdam stał się główną siedzibą królewską. Obowiązki reprezentacyjne król spełniał w Pałacu Miejskim w Poczdamie (tam też mieszkał zimą), a w pałacu Sanssouci przebywał latem, oddając się sztuce i filozofii.

? Jakie funkcje pełnił pałac Sanssouci?

Pałac Sanssouci jest jednym z najsłynniejszych przykładów zastosowania stylu rokoko w architekturze. Okazały pałac Fryderyka II otaczają piękne ogrody tarasowe.

▪ *fotografia współczesna, Niemcy*

Finansów, Wojny i Domen. Zlikwidowano jednocześnie organy samorządowe szlachty. W ten sposób władza pruskiego monarchy oparła się na dwóch filarach: wojsku i administracji.

ABSOLUTYZM OŚWIECONY FRYDERYKA II

W 1740 r. królem Prus został Fryderyk II. W ojczyźnie i poza nią odbierano go jako „króla-filozofa" i monarchę oświeconego. Fryderyk rozbudował administrację centralną, tworząc kilka nowych ministerstw. Kontrolę nad nią sprawował osobiście – tworzył instrukcje dla urzędników i analizował sporządzane przez nich raporty. Fryderyk II zreformował sądownictwo: podniesiono kompetencje sędziów, uproszczono procedury, skodyfikowano prawo i zakazano stosowania tortur w postępowaniu sądowym. Utworzono Ministerstwo Sprawiedliwości, by czuwało nad sądownictwem.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRYDERYK II HOHENZOLLERN (1712–1786)

Król pruski w latach 1740–1786. Podobnie jak wielu władców, zbudował potęgę swojego kraju kosztem sąsiednich państw. Niemcy obdarzyli go przydomkiem „Wielki", gdyż spowodował wzrost znaczenia Prus w Europie. Zdobywając w latach 1740–1745 Śląsk, uczynił z Prus europejskie mocarstwo. Dla Polaków był on uosobieniem polityki zaborczej, która doprowadziła do upadku Rzeczypospolitej. Był to pierwszy w Europie „król-filozof", reformujący kraj w duchu filozofii oświecenia i osobiście zaangażowany w twórczość filozoficzną i artystyczną. Wiele lat jego rządów wypełniały wojny prowadzone głównie z największym rywalem Prus na terytorium Niemiec – cesarstwem austriackim. Sukcesy militarne oraz I rozbiór Polski w 1772 r. przyniosły Prusom ogromne nabytki terytorialne. Królestwo Prus w czasie panowania Fryderyka II powiększyło się niemal dwukrotnie. Fryderyk w przeciwieństwie do swojego ojca nie był jednak miłośnikiem wojskowości. Wolał raczej poświęcać się nauce, zgłębianiu dzieł filozofów i pisaniu prac historycznych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

IDEAŁ OŚWIECONEGO MONARCHY

Król pruski Fryderyk II w traktacie wydanym krótko po wstąpieniu na tron przedstawił zasady, którymi powinien kierować się oświecony władca.

Roz. I. Przestrzeganie prawa jest pierwszą powinnością monarchy. Ponad wszystko ma stawiać dobrobyt swych ludów. Winien być powiększycielem albo też twórcą ich powodzenia i szczęśliwości [...]. *Daleki od tego, by być nieograniczonym władcą swych poddanych, panujący jest tylko pierwszym ich sługą, narzędziem ich szczęścia* [...].

Roz. II. Książę winien myśleć, jak uszczęśliwić swój naród, takie jest moje zdanie! Naród zadowolony nie będzie nigdy myślał o buncie, naród szczęśliwy bardziej się lęka utraty swego władcy, będącego równocześnie jego dobroczyńcą, niż on sam postradania swej władzy.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1997, s. 360–361.

? 1. Wymień zasady, którymi powinien kierować się w swoim postępowaniu oświecony monarcha.
2. Oceń, czy rządy Fryderyka II w Prusach przebiegały zgodnie z przedstawionymi zasadami.

Fryderyk II zreformował także szkolnictwo. W 1763 r. wprowadził obowiązek szkolny dla wszystkich poddanych. Było to nowe rozwiązanie w skali całej Europy. Szkoły miały nauczać umiejętności praktycznych, m.in. w szkołach wiejskich duży nacisk kładziono na praktykę rolniczą. Z kolei uniwersytety miały kształcić prawników i urzędników. Podniesiono też kwalifikacje nauczycieli. Dzięki tym zmianom ludność Prus pod koniec XVIII w. była najbardziej wykształconym społeczeństwem Europy.

Fryderyk II dystansował się od religii. Propagowana przez niego tolerancja religijna wynikała z niechęci do katolicyzmu i protestantyzmu, a nie potrzeby równości wyznań. Król prowadził **politykę laicyzacji** społeczeństwa i objął kontrolą państwa wszystkie organizacje kościelne. Kler katolicki został podporządkowany administracji, a majątki kościelne stopniowo przechodziły na własność państwa.

Król angażował się także w rozwój gospodarczy kraju. Prowadził politykę merkantylizmu, ponieważ uznawał, że najważniejsze jest pozyskiwanie pieniędzy z handlu zagranicznego. Wspierał również rozwój manufaktur. W Prusach pojawiły się nowe gałęzie produkcji, jak jedwabnictwo. Zakłady produkcyjne obsługiwały przede wszystkim armię. Ponadto doszło do zmian w rolnictwie. Wprowadzano nowe uprawy (np. ziemniaki) i maszyny rolnicze oraz kolonizowano nowe obszary, m.in. osuszając bagna. Rozwijała się też sieć dróg lądowych i wodnych.

PIERWSZE WOJNY ŚLĄSKIE

W latach 40. XVIII w. doszło do walk między Austrią a Prusami, których celem było opanowanie przez siły Fryderyka II należącego do Habsburgów Śląska. Wojny toczone w latach **1740–1742** i **1744–1745** określane są mianem **wojen śląskich**. Region ten był w owym czasie najbardziej rozwiniętym gospodarczo terytorium Austrii, dlatego stanowił atrakcyjny cel dla szybko rozwijającego się państwa pruskiego. Ponadto nieliczne stacjonujące tam garnizony austriackie nie były w stanie przeciwstawić się armii Hohenzollernów. Jednocześnie król pruski wierzył, że za przyłączeniem Śląska do jego państwa opowie się cała tamtejsza protestancka ludność, której trudno żyło się w kraju rządzonym przez katolickich Habsburgów. Dla Prus wojna z Austrią była też nowym rozdziałem w historii. Po latach współpracy między cesarzem i pruskim królem nieuchronna była walka o dominację na terytorium Niemiec.

Opanowanie Śląska przez Prusaków okazało się niezwykle łatwe. W ciągu dwóch miesięcy ich armia zdobyła niemal cały region, a następnie pokonała Austriaków w bitwie pod

I i II WOJNA ŚLĄSKA

1. Wymień najważniejsze bitwy stoczone podczas I wojny śląskiej.
2. Wskaż tereny, na których toczyły się walki podczas II wojny śląskiej.

Małujowicami. Zagrożona w samym Wiedniu przez koalicję antyaustriacką Maria Teresa zdecydowała się na zawarcie pokoju z Prusami **we Wrocławiu w 1742 r.** Na jego mocy Śląsk i ziemia kłodzka przeszły na własność Prus. Przy Austrii pozostały jedynie Śląsk Cieszyński, Karniowski i Opawski (dzisiaj terytorium czeskiego Śląska).

W 1744 r. Fryderyk II znów prewencyjnie uderzył na Austrię, widząc, że Marii Teresie udało się odeprzeć wojska francuskie i bawarskie oraz sprzymierzyć z Saksonią. Król pruski dotarł aż do Pragi. Austriacy chętnie podjęli walkę, licząc na odzyskanie Śląska. W 1745 r. **pod Dobromierzem** wojska austriackie znów zostały jednak pokonane przez Fryderyka II. Zwycięstwem Fryderyka II zakończyły się także walki z elektorem saskim (skądinąd królem polskim Augustem III), który poparł Austriaków. Nowy pokój zawarty w tym samym roku w Dreźnie potwierdzał przynależność Śląska do Prus. Zdobycie przez Fryderyka II tej nader bogatej prowincji zmieniło układ sił w Europie. Prusy stały się odtąd piątym – obok Anglii, Francji, Austrii i Rosji – europejskim mocarstwem.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij na przykładzie Fryderyka II, na czym polegał propagowany przez oświeceniowych filozofów absolutyzm oświecony.
2. Przedstaw działania pruskich władców pod koniec XVII i na początku XVIII w. zmierzające do wzmocnienia ich państwa.
3. Omów reformy wprowadzone w Prusach przez Fryderyka Wilhelma I oraz Fryderyka II.
4. Scharakteryzuj I i II wojny śląskie i ich znaczenie dla rozwoju państwa pruskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu, red. J. Staszewski, Warszawa 1991.
S. Salmonowicz, *Fryderyk Wielki*, Wrocław 2006.

5 PRZEMIANY POLITYCZNE W EUROPIE W XVIII W.

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakich obszarów Europy dotyczyła rywalizacja francusko-habsburska w XVI i XVII w.?
2. Które państwa były uznawane za mocarstwa europejskie w XVII w.?

EUROPEJSKIE WOJNY O SUKCESJĘ

W 1700 r. zmarł bezpotomnie król Hiszpanii Karol II. Na mocy jego testamentu władzę w kraju miał objąć wnuk króla Francji Ludwika XIV – **Filip V Burbon**. Miał on prawa do tronu w Madrycie, gdyż jego babka, żona Ludwika XIV, była siostrą króla Hiszpanii Filipa IV (ojca Karola II). Jednak połączenie pod rządami jednej dynastii Francji i Hiszpanii oznaczało wzmocnienie roli tej pierwszej i stanowiło zagrożenie dla innych państw europejskich. Dlatego Anglia i Zjednoczone Prowincje w 1701 r. poparły prawa austriackiego cesarza do tronu hiszpańskiego. Doszło wówczas do wybuchu **wojny o sukcesję hiszpańską**. Walki pomiędzy Anglią, Holandią i Austrią a Francją i Hiszpanią toczyły się w latach **1701–1714**. Od samego początku przewagę w nich zdobyła koalicja antyfrancuska, która miała silniejszą armię oraz lepszych dowódców. Ostatecznie po kilkunastu latach zmagań, które przyniosły klęskę Francji oraz wzrost znaczenia cesarstwa, Anglia i Holandia zdecydowały się na zawarcie pokoju. Na mocy umów międzynarodowych podpisanych w Utrechcie (1713) i Rastatt [czyt.: rasztat] (1714) na tronie w Hiszpanii pozostawiono Filipa V, jednak skłoniono go, by wyrzekł się praw do korony francuskiej – tak aby nigdy Hiszpania i Francja nie połączyły się pod jedną władzą. Wojna była ostatecznym pogrzebaniem potęgi hiszpańskiej. W jej wyniku Hiszpania utraciła wiele posiadłości w Europie, m.in. Anglicy uzyskali wówczas hiszpański Gibraltar i Minorkę, zaś austriaccy Habsburgowie Niderlandy Południowe (Belgię), księstwo Mediolanu, Sardynię i królestwo Neapolu.

Pomimo zwycięstwa w wojnie o sukcesję hiszpańską austriackich Habsburgów ich rywalizacja z francuskimi Burbonami trwała nadal. W latach 1733–1735 doszło do wybuchu **wojny o sukcesję polską**. Francja, z pomocą Hiszpanii, popierająca króla Polski Stanisława Leszczyńskiego, wystąpiła zbrojnie przeciwko

KONFLIKTY W EUROPIE W XVIII W.

? Która z wojen toczonych w XVIII w. w Europie miała największy wpływ na sytuację polityczną na kontynencie?

Austrii i Rosji, chcących osadzić na polskim tronie elektora saskiego. Walki toczyły się na kilku frontach. W Polsce stronnicy Leszczyńskiego zostali pokonani, natomiast w Niemczech i we Włoszech Francuzi i Hiszpanie zdołali zwyciężyć Austriaków. W wyniku wojny Hiszpania odzyskała królestwo Neapolu i Sycylię, a Francja – Lotaryngię.

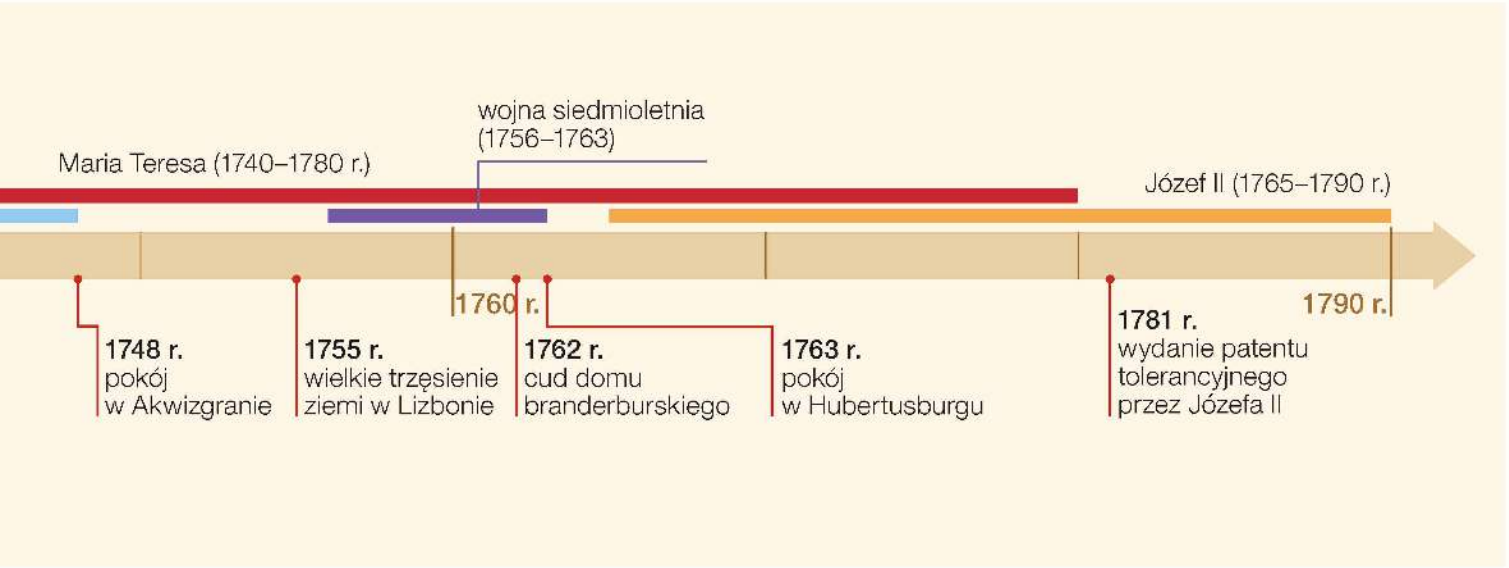
Kolejny konflikt europejski wybuchł z powodu pretensji do tronu w posiadłościach Habsburgów. W latach 1711–1740 cesarstwem i dziedzicznymi posiadłościami Habsburgów rządził **Karol VI**. Nie miał on jednak męskiego potomka. Dlatego już na początku panowania, w 1713 r., zdecydował się wydać specjalny akt, zwany **sankcją pragmatyczną**, który regulował zasady sukcesji w krajach rządzonych przez austriackich Habsburgów. Dopuszczał on do dziedziczenia również w linii żeńskiej, a z połączonych dotąd unią personalną krajów habsburskich: Austrii, Czech i Węgier, tworzył jednolite państwo. Sankcja pragmatyczna miała zagwarantować sukcesję tronu po śmierci Karola VI jego najstarszej córce **Marii Teresie**. Dodatkowo cesarz zadbał, aby najważniejsze państwa Europy potwierdziły ten dokument osobnymi traktatami międzynarodowymi.

Mimo to, gdy Karol VI zmarł, elektorzy bawarski i saski, jako mężowie córek poprzedniego cesarza austriackiego, wystąpili z pretensjami do tronu. Ich działania wsparły jednocześnie Francja z Hiszpanią oraz Prusy, chcące uzyskać nowe obszary kosztem Austrii. Doszło zatem do wybuchu **wojny o sukcesję austriacką**, która trwała w latach **1740–1748**. Najszybciej zareagował Fryderyk II, król Prus, który na początku 1741 r. zajął cały Śląsk. Groźniejsze okazały się plany rozbioru Austrii przez Francję, Saksonię i Bawarię. Za cenę oddania Śląska Prusom Maria Teresa mogła skupić się na prowadzeniu wojny na zachodzie. Ostatecznie udało się jej utrzymać władzę i jedność państwa habsburskiego.

Maria Teresa 1 nie miała talentów politycznych, jednak dzięki umiejętnemu doborowi współpracowników udało jej się zreformować kraj i zyskać opinię wybitnej monarchini.

▪ *obraz, Austria, XVIII w.*

WOJNA SIEDMIOLETNIA

Wzrost znaczenia Prus w Europie wywołał zaniepokojenie większości państw, obawiających się naruszenia równowagi sił na kontynencie. Dla Austrii utrata Śląska była tak wielkim ciosem, że odzyskanie tego obszaru stało się motywem głównym polityki Wiednia. W stolicy Habsburgów Prusy uważano odtąd za śmiertelnego wroga. Dlatego rozpoczęto tajne negocjacje z Francją, które doprowadziły nie tylko do wygaszenia wielowiekowego konfliktu, ale nawet do zawarcia przymierza. Wkrótce dołączyły do niego Saksonia, Rosja i Szwecja. Jedynym sojusznikiem Prus pozostała rywalizująca z Francją Anglia. Nowy układ sił w Europie został nazwany **odwróceniem przymierzy**.

Fryderyk II, obawiając się uderzenia antypruskiej koalicji, postanowił je uprzedzić i w 1756 r. zaatakował Saksonię. Wybuchła wojna, nazwana później **siedmioletnią** bądź **III wojną śląską**. Następnie Fryderyk II odparł atak austriacki i wkroczył na teren Czech, jednak z zachodu na Prusy uderzyły wojska francuskie. Wkrótce koalicja rzuciła przeciwko Prusom kolejne siły, którym nie były one w stanie sprostać. Austriacy zaczęli odnosić sukcesy na Śląsku. Ze wschodu nadciągały wojska rosyjskie, które najpierw zajęły Prusy brandenburskie (dawniej: Prusy Książęce), a w 1762 r. opanowały Brandenburgię i wkroczyły do Berlina. Gdy wydawało się, że państwo pruskie całkowicie upadnie, nastąpiła zmiana na tronie rosyjskim, zwana **cudem domu brandenburskiego**. W 1762 r.,

WARTO WIEDZIEĆ

Kolonizacja i konflikty kolonialne w XVIII w.

W XVII i XVIII w. obszary wcześniej skolonizowane przez Europejczyków stały się miejscem rywalizacji państw europejskich. Często wojny toczone w Europie znajdowały swoje odzwierciedlenie w konfliktach prowadzonych w koloniach. Dzięki potężnej flocie i zwycięstwom odniesionym w koloniach w XVIII w. potęgą kolonialną stała się Wielka Brytania. Zawarty w 1763 r. pokój paryski, kończący wojnę siedmioletnią, doprowadził do oddania Anglikom całej kolonii francuskiej, zwanej Nową Francją (wschodnia Kanada i ogromny pas ziemi na wschodnim obszarze obecnych Stanów Zjednoczonych). Anglicy otrzymali także hiszpańską Florydę. W drugiej połowie XVIII w. Anglia podporządkowała sobie również większość obszarów Indii. Z sukcesami prowadziła także ekspansję na obszarze Pacyfiku. Po dotarciu w XVIII w. do Australii i Nowej Zelandii obszary te ogłoszono terytorium angielskim (początkowo Australia była jedynie miejscem, do którego zsyłano przestępców). Duże znaczenie w koloniach mieli również Holendrzy kontrolujący wiele wysp na Karaibach, Gujanę w Ameryce Południowej, Indonezję i południową Afrykę. Mimo utraty wielu kolonii w wyniku wojen toczonych w Europie w XVIII w. utrzymywało się także imperium kolonialne Hiszpanii, złożone z większości obszarów Ameryki Środkowej i Południowej, Filipin oraz faktorii handlowych w północnej Afryce.

Śmierć generała Wolfe'a [czyt.: łolfa] podczas bitwy o Quebec [czyt.: ke**bek**], nazywanej też bitwą na Równinie Abrahama. Zwycięstwo Anglików umożliwiło im zdobycie miasta i stanowiło przełomowy moment w walkach na kontynencie amerykańskim.

▪ *obraz, Anglia, XVIII w.*

? Które kraje dominowały w rywalizacji kolonialnej w XVI w., a które dwa stulecia później?

EUROPA W DRUGIEJ POŁOWIE XVIII W.

? 1. Wymień regiony w Europie, na których toczyła się wojna siedmioletnia.

2. Wskaż kraje europejskie, które w XVIII w. uzyskały największe nabytki terytorialne.

po śmierci cesarzowej Elżbiety, na tron wstąpił Piotr III, bliski stronnik Fryderyka II, który wycofał swoje wojska z Prus. Król pruski mógł teraz całe swoje siły rzucić przeciwko Austrii. Wkrótce z wojny w Europie wycofała się także Francja, a osamotnieni Austriacy nie byli w stanie samodzielnie kontynuować działań wojennych. W 1763 r. **w Hubertusburgu** Prusy zawarły pokój z Austrią i Saksonią. Fryderykowi II nie tylko udało się przetrwać, mimo że jego państwo było bliskie zagłady, ale nawet utrzymać Śląsk. Z kolei przegrana wojna przyniosła Austrii odczuwaną przez wiele lat ruinę finansową.

Po stronie Prus w wojnie siedmioletniej uczestniczyła Anglia. Jednak jej pomoc dla zagrożonego przez przeciwników Fryderyka II nie była duża. Anglicy zaangażowali się jedynie w walkę z Francją w koloniach. Gdy osiągnęli zakładane zdobycze (m.in. opanowali francuską Kanadę i hiszpańską Florydę), zawarli z Francją i wspierającą ją Hiszpanią odrębny pokój (w Paryżu w 1763 r.), nie oglądając się na swoich pruskich sojuszników.

REFORMY MARII TERESY I JÓZEFA II W AUSTRII

Klęski w wojnach z Prusami ukazały potrzebę reform w monarchii habsburskiej. Zajmowała ona ogromne terytorium w centrum Europy i była zamieszkana przez wiele grup etnicznych. Należało ujednolicić zarząd nad poszczególnymi częściami monarchii. Służyły temu centralizacja władzy, ustanowienie **Rady Państwa**, która miała pomagać w zarządzaniu krajem, oraz utworzenie ministerstw zajmujących się polityką zagraniczną, wewnętrzną, skarbem i wojskowością. Ujednolicono też system administracji terenowej w całej monarchii. Reformy były jednak przeprowadzane powoli, tak aby nie spowodować protestów różnych grup etnicznych.

Następca Marii Teresy od 1780 r., **Józef II**, wprowadził daleko idące zmiany niemal we wszystkich obszarach życia społecznego. Cesarz rozdzielił administrację lokalną od

Józef II Habsburg był władcą ceniącym kulturę. Za jego czasów Wiedeń stał się miejscem, gdzie tworzyli najwięksi artyści, tacy jak Wolfgang Amadeusz Mozart.

▪ *obraz, Austria, XVIII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

CHARAKTERYSTYKA RZĄDÓW CESARZA JÓZEFA II

Jeden z urzędników na dworze cesarskim, Karl von Zinzendorf [czyt.: fon cincendorf], w swoich dziennikach wiele miejsca poświęcił osobie cesarza Józefa II, którego polityka wzbudzała w całej Europie zarówno podziw, jak i wielkie zaniepokojenie.

Józef II wcześnie już uległ fatalnemu przesądowi, że jedyną ustawą, jedyną konstytucją państwa jest wola władcy. Ta przez przykład Fryderyka Wielkiego, na którym się wzorował, dostatecznie uzasadniona idea, schlebiała jego miłości własnej i stała się pobudką wszystkich jego czynów. Przekonany, że jest jego przeznaczeniem rządzić ustawicznie, zarówno w sprawach wielkich, jak małych, władca ten czuł się zobowiązany do rozstrzygania podług własnego uznania o wojnie i pokoju, o traktatach i prawach cywilnych. Więc możliwie równo rozkładał podatki bezpośrednie, upraszczał pośrednie, przemysł ożywiał przy pomocy środków przymusowych i zakazów, udaremniał przemytnictwo, regulował wychowanie młodzieży, szkoły, seminaria duchowne i obrzędy religijne, zmniejszał liczbę klasztorów, mnożył liczbę parafii wiejskich i zapewniał utrzymanie armii. Uważał za wskazane obostrzyć kary cielesne, piętnować złoczyńców rozpalonym żelazem, biegać po szpitalach, więzieniach, kazamatach, arsenałach i zakładach dla ubogich. Wszystkie te sprawy załatwiano bez narady, bez obmyślenia, bez zastanowienia, na podstawie dyktowanych przez niego biletów. [...]

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1997, s. 393.

? 1. Wymień obszary życia społecznego, w których realizował swoją politykę Józef II.

2. Oceń, czy przedstawiony przez Zinzendorfa obraz cesarza jest pochlebny, czy krytyczny. Uzasadnij swoją wypowiedź.

PAŃSTWO HABSBURGÓW W XVIII W.

? 1. Wskaż obszary, które zostały włączone do monarchii habsburskiej w pierwszej połowie XVIII w.

2. Wymień ziemie utracone przez Habsburgów w XVIII w.

sądownictwa. Zmienił także kodeks karny: ograniczył stosowanie kary śmierci, zniósł tortury w postępowaniu sądowym, a także wprowadził jednolite przepisy dla wszystkich stanów społecznych. Mimo to monarchia józefińska stała się państwem policyjnym – ograniczono wolność słowa i rozbudowano sieć tajnej policji.

Józef II wdrażał też reformy gospodarcze. Powstało wiele nowych zakładów tekstylnych i metalurgicznych. Zniesiono cła i wewnętrzne regulacje dotyczące handlu. Cesarz był jednak zwolennikiem **merkantylizmu** – państwo ściśle regulowało handel zagraniczny. Ponieważ Józef II zrozumiał, że ciężar państwa opiera się na chłopach, zdecydował się poprawić ich sytuację i zniósł poddaństwo i pańszczyznę. Mimo to nie oddał chłopom ziemi na własność. Ponadto prawo o zniesieniu pańszczyzny po śmierci Józefa II odwołano.

Już za rządów Marii Teresy zaczęto likwidować klasztory, a ich rozległe dobra przejmowało państwo. W czasach Józefa II takie działania zostały połączone z nową polityką wyznaniową, nazwaną od imienia cesarza **józefinizmem**. Cesarz nakazał zlikwidować wszystkie zgromadzenia zakonne, bo uznawał je za nieużyteczne. Pozostawił jedynie te, które niosły pomoc chorym i zajmowały się edukacją. Zmniejszono także liczbę księży w parafiach, a hierarchię kościelną podporządkowano państwu. W 1781 r. cesarz wydał **patent** tolerancyjny, który gwarantował swobodę wyznaniową. Poprawiła się sytuacja Żydów, którzy odtąd mieli wolny dostęp do wielu zawodów zastrzeżonych wcześniej dla chrześcijan. Likwidacji wpływów Kościoła towarzyszyła reforma systemu edukacji. Rozbudowano sieć świeckich szkół podstawowych i średnich oraz zreformowano uniwersytety.

PRZEMIANY POLITYCZNE W WIELKIEJ BRYTANII

W 1707 r. powstało oficjalnie Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii, łączące Anglię (wraz z Walią) i Szkocję w jedno państwo. Do tej pory oba kraje były związane ze sobą unią personalną. Szkoci zrezygnowali z całkowitej samodzielności w zamian za wiele przywilejów gospodarczych, do których zostali dopuszczeni. Dopiero w 1801 r. do unii przyłączono Irlandię, która wcześniej była traktowana jak terytorium podbite przez Anglików.

Po śmierci Wilhelma III Orańskiego (1702 r.) i kilkunastoletnich rządach jego szwagierki Anny Stuart królem Wielkiej Brytanii ogłoszono w 1714 r. elektora hanowerskiego **Jerzego I**. Nowy władca, podobnie jak jego następca Jerzy II, częściej przebywał w Hanowerze niż w Anglii, co doprowadziło do ukształtowania się **rządów parlamentarno-gabinetowych**. Faktyczną władzę w państwie miała rada ministrów, której przewodniczył tzw. **pierwszy minister** (ang. *prime minister*). Rada ministrów powoływana była przez stronnictwo, które zdobyło większość głosów w wyborach do parlamentu. Wybierani posłowie do Izby Gmin najczęściej pochodzili spośród wielkich właścicieli ziemskich – gwarantował to choćby wysoki **cenzus majątkowy** kandydatów na posłów.

Niezwykle ważnym wydarzeniem w dziejach Wielkiej Brytanii było zwycięstwo w rywalizacji kolonialnej z Francją podczas wojny siedmioletniej. W ten sposób rozpoczął się okres ogólnoświatowej hegemonii imperium brytyjskiego, które stało się największą w świecie potęgą kolonialną i handlową.

KRYZYS PAŃSTW EUROPY POŁUDNIOWEJ

Na Półwyspie Apenińskim po wojnie o sukcesję hiszpańską dominującą siłą stało się cesarstwo austriackie. Niezależną politykę w XVIII w. prowadziły jedynie Wenecja i Piemont. Władcy tego ostatniego udało się w 1720 r. uzyskać Sardynię i koronować się na króla tej wyspy. W tym okresie Italia była pogrążona w kryzysie ekonomicznym. Rolnictwo było słabo rozwinięte, a handlowi morskiemu zagrażali piraci. Ponadto ograniczenia w postaci ceł wewnętrznych i cechów powodowały, że rynek wewnętrzny i przemysł w Italii rozwijał się powoli.

Hiszpania w XVIII w. stała się państwem prowincjonalnym, które nękały problemy finansowe. Wszelkie próby reform budziły sprzeciw szlachty i duchowieństwa, broniących swoich przywilejów. Dopiero w latach 70. zlikwidowano regulacje w handlu między hiszpańskimi portami, co spowodowało wzrost wymiany między Hiszpanią i jej koloniami. Skorzystał na tym przemysł tekstylny w Katalonii, który zaczął przynosić ogromne zyski. W ten sposób stolica Katalonii, Barcelona, stała się drugim po Madrycie miastem w Hiszpanii.

Trudności gospodarcze w XVIII w. miała także Portugalia. Złą sytuację ekonomiczną pogłębiło trzęsienie ziemi, które w 1755 r. zniszczyło większą część Lizbony. Podejmowane próby reform nie przyniosły oczekiwanych skutków. W latach 50. XVIII w. zlikwidowano zakon jezuitów, a duchownych wygnano z kraju. Państwo przejęło majątki po zakonie, jednak nie udało się stworzyć znacząco większej liczby manufaktur i zreformować handlu. Na wzór Portugalii kilka lat później jezuitów wygnano także z Hiszpanii.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj rolę Austrii w konfliktach zbrojnych w Europie w latach 1700–1763.
2. Przedstaw zmiany ustrojowe w państwach europejskich w duchu absolutyzmu oświeconego.
3. Oceń, które państwa utraciły swoją rolę w XVIII w. w porównaniu z poprzednim stuleciem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Europa i świat w epoce oświeconego absolutyzmu, red. J. Staszewski, Warszawa 1991.
F. Fejtö, *Józef II – Habsburg rewolucjonista*, tłum. A. Kołodziej, Warszawa 1993.

6 POWSTANIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Które państwa uczestniczyły od XVI w. w podboju obu Ameryk?
2. Jakie korzyści osiągały państwa europejskie posiadające kolonie w Nowym Świecie?

KOLONIZACJA AMERYKI PÓŁNOCNEJ

W okresie wielkich odkryć geograficznych Amerykę Środkową oraz Południową zajęli głównie Hiszpanie i Portugalczycy (Brazylia). Z kolei tereny Ameryki Północnej w XVII w. stały się celem kolonizacji dla Francuzów, Holendrów i Anglików. Ci pierwsi zajęli obszar nad Rzeką Św. Wawrzyńca (dzisiejsza Kanada), nazywany wówczas Nową Francją, oraz Luizjanę. Holendrzy za to założyli u ujścia rzeki Hudson Nowe Niderlandy, które jednak już w połowie stulecia przejęli Anglicy. Oni także dążyli do opanowania wschodnich wybrzeży Ameryki Północnej. Obszar, który zajęli, nazwali Nową Anglią, a dawną holenderską osadę Nowy Amsterdam przemianowali na Nowy Jork. Na początku XVIII w. Ameryka Północna była podzielona między trzy mocarstwa kolonialne. Hiszpania zajęła Meksyk, dzisiejszy Teksas i Florydę, Francja władała wielkim pasem ziemi pośrodku Ameryki Północnej (od Luizjany do Kanady), zaś Anglia miała kolonie na całym wschodnim wybrzeżu kontynentu.

W okresie licznych wojen prowadzonych przez mocarstwa w Europie walki trwały także w koloniach zamorskich. W Ameryce Północnej trwała głównie rywalizacja między Anglią i Francją. Walczyli tam ze sobą koloniści, wspomagani przez regularne oddziały wojska przysyłane przez **metropolie**. W konfliktach wykorzystywano również plemiona indiańskie. Słabsi liczebnie Francuzi podczas wojny

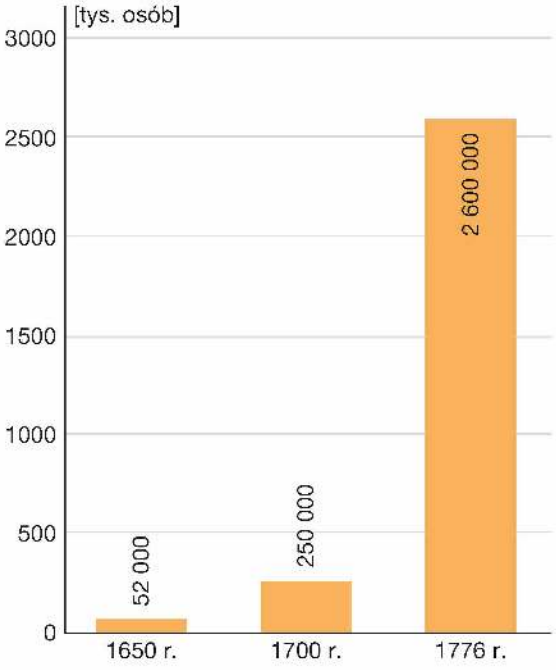
WARTO WIEDZIEĆ

Rdzenni mieszkańcy Ameryki Północnej

W XVII–XVIII w. obszary Ameryki Północnej były zamieszkane przez liczne plemiona indiańskie. W rejonie Wielkich Jezior dominowali Irokezi i Huroni, a w głębi kontynentu żyli Dakoci (Siuksowie), Czejenowie, Komancze, Apacze i Nawaho. Indian w Ameryce Północnej mogło być ok. 10 mln, czyli znacznie więcej niż białych osadników. Jednak koloniści potrafili wykorzystywać konflikty plemienne i siłą wypierali rdzennych mieszkańców Ameryki z ich ziemi. Część Indian przyjęła chrześcijaństwo i obyczaje białych, pozostali zostali całkowicie wytępieni przez osadników z Europy.

? Jaki los spotkał rdzennych mieszkańców kontynentu amerykańskiego?

Liczba mieszkańców kolonii angielskich w Ameryce

AMERYKA PÓŁNOCNA DO 1763 R.

? 1. Wymień nazwy pierwszych kolonii założonych przez europejskich osadników w Ameryce Północnej.

2. Wskaż rejon głównych walk z okresu wojny siedmioletniej.

siedmioletniej ostatecznie przegrali batalię o posiadłości amerykańskie. Wszystkie ich nabytki, poza Luizjaną, zajęli Anglicy.

W koloniach angielskich trwał intensywny rozwój osadnictwa, który wynikał głównie z działania samych kolonistów. Dużą grupę przybyszów stanowili purytanie, którzy w czasach Stuartów uciekali z Anglii przed represjami. Najsłynniejsza ich grupa (tzw. ojcowie pielgrzymi) przybyła w 1620 r. na pokładzie statku **„Mayflower"** [czyt.: mejflałer]. Purytanie przynieśli nowe wartości do Ameryki: braterstwo, równość, prostotę i przedsiębiorczość.

Do połowy XVIII w. na kontynencie północnoamerykańskim powstało **13 kolonii** angielskich. Ludność tych obszarów różniła się jednak między sobą ze względu na: wyznanie (katolicy i protestanci), pochodzenie społeczne (biedota, ale także członkowie bogatych angielskich rodzin) oraz narodowość (Anglicy, Szkoci, Walijczycy, Irlandczycy, Szwedzi, Niemcy i Holendrzy). Podstawę utrzymania kolonistów stanowiło rolnictwo. W koloniach południowych powstały wielkie plantacje bawełny i tytoniu. Zaczęto tam wykorzystywać niewolników sprowadzanych z Afryki. Na północy dominowały natomiast mniejsze, rodzinne farmy. Na południu silną pozycję zyskali zatem plantatorzy, a na północy równość materialna większości społeczeństwa utrwaliła bardziej demokratyczne stosunki. Produkty rolnicze z amerykańskich plantacji wysyłano do Anglii. Z metropolii do kolonii sprowadzano z kolei gotowe towary włókiennicze, papier, przedmioty luksusowe i herbatę. Wymiana towarowa przyspieszyła rozwój miast w Ameryce, głównie portów.

SPÓR KOLONISTÓW Z METROPOLIĄ

Każda z 13 angielskich kolonii w Ameryce była zarządzana oddzielnie. Władzę sprawowali w nich gubernatorzy wyznaczani przez króla Wielkiej Brytanii. Były to zazwyczaj osoby przysłane z Anglii, bez związków z lokalną społecznością. Poza tym najważniejsze decyzje dotyczące kolonii i tak zapadały w Londynie. Posiadały one wprawdzie swoje parlamenty, w których zasiadała lokalna elita, jednak

zgromadzenia te były zależne od gubernatorów. Ponadto po wojnie siedmioletniej porządku w koloniach strzegli angielscy żołnierze. Spotkało się to ze sprzeciwem kolonistów, którzy dążyli do uzyskania jak największej niezależności od władz metropolii. Stało to jednak w sprzeczności z polityką władz brytyjskich, które zakładały całkowite podporządkowanie polityczne i gospodarcze kolonii. Traktowano je jako źródło surowców i rynek zbytu dla towarów przemysłu angielskiego.

W XVIII w. do Ameryki zaczęło przybywać coraz więcej angielskich kolonistów. Wśród nich wykształciła się wspólnota i poczucie odrębności od Wielkiej Brytanii. Powodowały to wspólna walka z Indianami, zagrożenie ze strony Francuzów oraz niechęć wobec rządu angielskiego, blokującego rozwój tych obszarów. Wpływ na to miały także idee oświeceniowe, głoszące wolność i równość wszystkich ludzi wobec prawa.

Współpraca między 13 koloniami zacieśniła się podczas wojny z Francją. Po podpisaniu pokoju władze w Londynie uznały jednak, że kolonizacja ma zatrzymać się na zajętym już obszarze (na granicy gór Appalachów). Rozrost kolonii powodował bowiem konflikty z Indianami, którzy odegrali ważną rolę w zmaganiach z Francuzami, oraz wciągał kraj w wojny z Hiszpanią i Francją. Decyzja ta wywołała niezadowolenie kolonistów, którzy liczyli na zajęcie nowych obszarów. Ponadto zostali oni obciążeni podatkami przeznaczonymi na spłatę długów wojennych Anglii. W 1765 r. parlament angielski wprowadził w amerykańskich koloniach uchwałę o tzw. **opłatach stemplowych** (*Stamp Act*; czyt.: stam akt), pobieranych przy wystawianiu wszelkich dokumentów urzędowych. Zgromadzenia poszczególnych kolonii uznały to za wyzysk. Przedstawiciele większości z nich wspólnie przygotowali Deklarację praw, w której domagano

BOSTON – ZBUNTOWANE MIASTO KOLONIALNE

Wydarzenia w Bostonie z 1773 r. nie były jedynymi oznakami buntu tego miasta. Od XVII w. należało ono do najważniejszych portów angielskich w koloniach i stanowiło centrum handlu północnoamerykańskiego. Bostończycy mieli zatem świadomość swoich praw, o które zdecydowali się walczyć. Tamtejsze zgromadzenie reprezentantów kolonii Massachusetts [czyt.: massaczjusets] było wrogo nastawione do gubernatora tej prowincji i rządu angielskiego.

Do poważnych konfliktów doszło już w 1768 r., gdy władze angielskie zatrzymały kilka statków bogatego bostońskiego przedsiębiorcy. Zamieszki spowodowały, że do miasta wkroczyło wojsko, a w 1770 r. wybuchły uliczne walki między żołnierzami i kolonistami. Od kul zginęło wówczas pięciu demonstrantów, a incydent ten został nazwany „masakrą w Bostonie". We wszystkich tych wydarzeniach uczestniczyli Synowie Wolności – członkowie założonego tam tajnego stowarzyszenia kolonistów. Celem tej organizacji było zwalczanie angielskiego przymusu podatkowego. Synowie Wolności szybko stali się popularni we wszystkich 13 koloniach angielskich, w których także tworzono ich struktury.

„Bostońskie picie herbaty" odbyło się w grudniu 1773 r. na pokładzie statku „Dartmouth" [czyt.: dartmes], zacumowanego w bostońskim porcie. Synowie Wolności wysypali wówczas do morza herbatę z 342 skrzyń.

▪ *rycina, Stany Zjednoczone, XVIII w.*

? Jak oceniasz działalność „Synów Wolności"?

POSTAĆ HISTORYCZNA

JERZY WASZYNGTON (1732–1799)

Amerykański generał i polityk, pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych, uważany za „ojca narodu". Urodził się w kolonii Wirginia [czyt.: wirdżinia]. Karierę wojskową rozpoczął w armii angielskiej podczas wojny z Francją. Dzięki uzyskanemu wówczas doświadczeniu i reputacji Kongres powierzył mu dowodzenie Armią Kontynentalną. Ponieważ wiedział o wyższości brytyjskich żołnierzy nad kolonistami, unikał wielkich bitew, koncentrując się na rozbijaniu mniejszych formacji przeciwnika. Gdy w sprawie ustroju nowego państwa przeważyła opcja rządu federalnego, Waszyngton w 1789 r. został jednogłośnie wybrany na pierwszego prezydenta. Prowadził pokojową politykę, dzięki czemu Stany Zjednoczone mogły skupić się na rozwoju gospodarczym i umacnianiu swojego ustroju. Popierał budowę nowej stolicy państwa, miasta federalnego, które później nazwano na jego cześć Waszyngtonem. W 1796 r., po zakończeniu drugiej kadencji, ogłosił, że nie będzie więcej kandydował, czym wyznaczył niepisaną tradycję dwukadencyjności. Zmarł w 1799 r. w swojej posiadłości Mount Vernon [czyt.: mont wernen] w Wirginii.

się odwołania tego podatku i prawa do decydowania o podatkach przez parlamenty w koloniach. Parlament angielski zrezygnował ostatecznie z opłaty stemplowej, lecz w 1767 r. uchwalił wyższe cła na towary przywożone do amerykańskich posiadłości (m.in. herbatę i papier). W odpowiedzi koloniści w następnym roku ustanowili bojkot angielskich towarów sprowadzanych do Ameryki.

Sytuacja stała się jeszcze bardziej napięta, gdy w 1773 r. Anglicy wydali ustawę o herbacie. Odtąd tylko angielska Kompania Wschodnioindyjska miała wyłączność na handel tym towarem, co uderzało w pośredników i producentów w Ameryce. Koloniści zaczęli protestować, a gdy do portu w Bostonie przybyły pierwsze statki angielskie z herbatą, grupa osadników przebrana za Indian zatopiła cały ładunek. Wydarzenie to przeszło do historii jako „**bostońskie picie herbaty**". W odwecie parlament angielski uchwalił serię ustaw wymierzonych w Boston i całą kolonię Massachusetts. W 1774 r. inne kolonie postanowiły wesprzeć buntowników i w Filadelfii przedstawiciele 12 kolonii (bez Georgii; czyt.: dżordżi) utworzyli **I Kongres Kontynentalny**. Uchwalono na nim deklarację wierności wobec króla Jerzego III, zobowiązano się do pokrycia strat Kompanii Wschodnioindyjskiej, ale jednocześnie potępiono ustawy represyjne i ogłoszono bojkot angielskich towarów. Na Kongresie podjęto także decyzję o utworzeniu zbrojnych oddziałów samoobrony, czyli milicji.

WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ

Odpowiedzią władz w Londynie na deklarację Kongresu Kontynentalnego było uchwalenie w marcu 1775 r. ustawy zakazującej koloniom handlu z innymi państwami niż Wielka Brytania. Działania te nieuchronnie prowadziły do konfliktu zbrojnego. Zgromadzenia Massachusetts i Wirginii nakazały gromadzenie amunicji i broni. Jako pierwsi uderzyli jednak Anglicy. Ich wojska wyruszyły z Bostonu w celu zajęcia magazynów kolonistów i **pod Lexington** [czyt.: lekzinton] doszło do pierwszych walk. Siły angielskie zwyciężyły, ale poniosły duże straty. Dalsze działania zbrojne toczyły się w okolicach Bostonu, gdzie m.in. rozegrała się krwawa bitwa **pod Bunker Hill** [czyt.: banker hill]. Miasto to zostało ostatecznie zajęte przez siły kolonistów w 1776 r.

Jeszcze w trakcie pierwszych walk w **1775 r.** w Filadelfii zaczął obradować **II Kongres Kontynentalny**. Zdecydowano się na przemianowanie jednostek milicji na regularną **Armię**

Kontynentalną, na czele której stanął generał **Jerzy Waszyngton**. Początkowo Kongres chciał pokojowo rozstrzygnąć sporne kwestie. Król angielski nie zamierzał jednak rozmawiać z kolonistami. Ich samych do dalszej walki z Anglikami i decyzji oderwania się od Korony Brytyjskiej przekonały argumenty ekonomiczne. Na początku 1776 r. publicysta Thomas Paine [czyt.: tomas pejn] udowodnił, że większe zyski koloniom przyniesie zerwanie z Anglią niż pozostanie w składzie imperium brytyjskiego.

Na wniosek Kongresu we wszystkich 13 koloniach usunięto królewskich urzędników, a władzę przejęły tam kongresy prowincjonalne. **4 lipca 1776 r.** Kongres Kontynentalny przyjął **Deklarację niepodległości** przygotowaną

ARMIE WALCZĄCYCH STRON

W czasach pokoju Anglicy nie dysponowali silną armią lądową, dlatego do walki ze zbuntowanymi koloniami wysyłali głównie najemników rekrutowanych w niemieckiej Hesji. Byli to doświadczeni żołnierze, a przeciwko nim osadnicy amerykańscy mogli początkowo przeciwstawić jedynie oddziały ochotników. Mimo że koloniści byli zaprawieni w walkach z Indianami, to wyszkoleniem ustępowali regularnej armii. Ponieważ mieli tego świadomość, dowódcy amerykańscy unikali otwartych bitew i stosowali działania partyzanckie, atakując z zaskoczenia. Taktyka ta okazała się niezwykle skuteczna, gdyż przyzwyczajeni do posłusznego wykonywania rozkazów i walki w linii żołnierze angielscy nie potrafili korzystać z osłon terenu. Dopiero utworzona przez Kongres Armia Kontynentalna była szkolona na wzór europejski i mogła stawać do otwartej walki z Anglikami.

Żołnierze angielscy od czasów Cromwella byli ubierani w jednolite czerwone mundury. Znakomicie sprawdzali się w regularnych bitwach, gdyż szkolono ich do walki w liniach i oddawania salw na rozkaz. Byli uzbrojeni w muszkiety skałkowe z nakładanymi na lufę bagnetami.

Strzelcy amerykańskiej milicji nie mieli jednolitego uzbrojenia ani umundurowania. Do walki często używali robionych na zamówienie skałkowych strzelb, nazywanych Kentucky Rifle [czyt.: kentaki rajfl]. Ich zaletą była znakomita celność, natomiast wadę stanowił brak bagnetu, co sprawiało, że w starciu wręcz milicjanci znajdowali się na przegranych pozycjach.

? Dlaczego Amerykanie obawiali się starć z Anglikami w otwartych bitwach?

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA NIEPODLEGŁOŚCI Z 4 LIPCA 1776 R.

Dokument ogłoszony przez II Kongres Kontynentalny uzasadniał zerwanie zjednoczonych 13 kolonii z angielską władzą zwierzchnią i prawo do samostanowienia.

Uważamy za niezbite i oczywiste następujące prawdy: że wszyscy ludzie stworzeni zostali równymi sobie; że Stwórca udzielił im pewnych praw niezbywalnych, w których rzędzie na pierwszym miejscu należy postawić prawo do życia, do wolności i do poszukiwania szczęścia; celem zapewnienia sobie tych praw ludzie ustanowili między sobą rządy, których władza wypływa ze zgody rządzonych; że ilekroć jakakolwiek forma rządu sprzeciwia się celowi, w jakim była ustanowiona, naród ma prawo zmienić ją lub znieść zupełnie i ustanowić rząd nowy na takich zasadach i na takiej organizacji władz oparty, jakie mu się wydadzą najodpowiedniejszymi do zapewnienia własnego bezpieczeństwa i pomyślności. Wprawdzie roztropność nakazuje nie zmieniać od dawna ustalonych rządów dla błahych i przemijających przyczyn [...]. *Lecz jeśli długi szereg nadużyć i przywłaszczeń* [...] *wykazuje jawny zamiar narzucenia dawnemu narodowi jarzma absolutnego despotyzmu, naród ten ma nie tylko prawo, lecz i obowiązek obalenia podobnego rządu i zawarowania swego bezpieczeństwa na przyszłość za pomocą nowych rękojmi* [...]. *Dzieje panowania teraźniejszego króla W[ielkiej] Brytanii są jednym pasmem niesprawiedliwości i przywłaszczeń, dążących jawnie do rozciągnięcia nad tymi koloniami nieograniczonej tyranii.* [...]

Zgromadzeni na ogólny kongres [...] *ogłaszamy uroczyście w imieniu władzy dobrego ludu tych kolonii, iż te Zjednoczone Kolonie są i mają prawo być Państwami wolnymi i niepodległymi; że wyzwolone są od zależności w stosunku do korony brytyjskiej, że wszelki węzeł łączności politycznej między nimi i państwem W[ielkiej] Brytanii jest i powinien być ostatecznie zerwany i że jako Państwo wolne i niepodległe mają one pełne prawo prowadzić wojnę, zawierać pokój i przymierza, ustanawiać handel, tudzież podejmować to wszystko, co leży w granicach możności państw niezależnych.*

Źródło: M. Stolarski, *Wybór tekstów źródłowych z historii powszechnej (do 1789 r.)*, wyd. II, Rzeszów 1984, s. 239–242.

Deklaracja niepodległości została ogłoszona 4 lipca 1776 r. w Filadelfii. Jej sygnatariusze zostali nazwani przez kolonistów „ojcami założycielami Stanów Zjednoczonych". Autorami tego aktu byli Thomas Jefferson, John Adams i Benjamin Franklin.

▪ *obraz, Stany Zjednoczone, XIX w.*

? 1. Odpowiedz, w jaki sposób koloniści argumentowali przyczyny wystąpienia przeciwko władzy angielskiej.

2. Scharakteryzuj idee, do jakich odwoływali się autorzy Deklaracji niepodległości.

Kazimierz Pułaski w bitwie pod Savannah w 1779 r. został przedstawiony na obrazie Stanisława Batowskiego-Kaczora. Polski generał, nazywany „ojcem amerykańskiej kawalerii", zmarł tuż po zakończeniu starcia. Ze względu na zasługi Pułaskiego w wojnie o niepodległość Stanów Zjednoczonych uznano go za bohatera USA.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

przez komisję na czele z **Thomasem Jeffersonem** [czyt.: tomasem dżefersonem]. Od tej pory 13 kolonii stawało się niezależnymi stanami (państwami), które w wyniku zjednoczenia miały stworzyć w przyszłości państwo federacyjne: **Stany Zjednoczone Ameryki** (United States of America; czyt.: junajted stejts of a**me**rika). Na pamiątkę ogłoszenia Deklaracji Amerykanie obchodzą 4 lipca narodowe Święto Niepodległości.

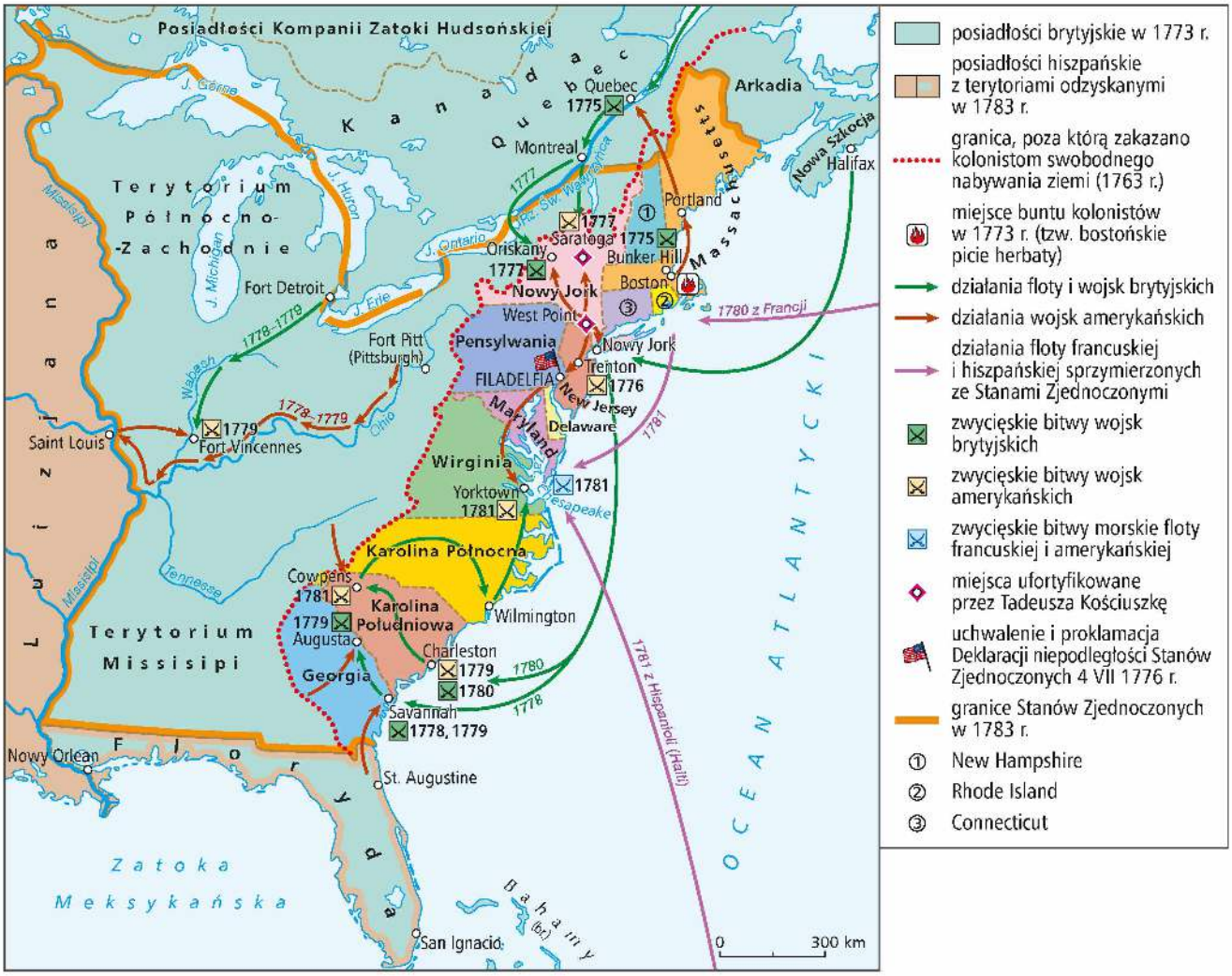
Organizacja nowego państwa musiała poczekać kilka lat, gdyż w 1776 r. do ofensywy ruszyły przysłane z Europy wojska angielskie. Początkowo armia amerykańskich ochotników, słabiej uzbrojona i mniej wartościowa bojowo, ponosiła klęski, tracąc m.in. Nowy Jork. Dopiero w 1777 r. oddziałom gen. Jerzego Waszyngtona udało się pokonać Anglików w bitwie **pod Saratogą**. Dużą rolę w szkoleniu amerykańskich żołnierzy odegrał pruski oficer Wilhelm von Steuben [czyt.: fon sztojben]. Do walczących dołączali także liczni ochotnicy z Europy, będący często znakomitymi specjalistami wojskowymi. Znaleźli się wśród nich m.in. Polacy, Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski, oraz Francuz, gen. Marie Joseph de La Fayette [czyt.: ma**ri** ż**ozef** de la fa**jet**]. Po stronie Stanów Zjednoczonych do wojny z Anglią włączyły się też kraje europejskie: najpierw Francja, a następnie Hiszpania i Holandia. Jednak tylko Francuzi uznali niepodległość Stanów Zjednoczonych i wysłali do Ameryki korpus swoich wojsk. Zmuszona do walki na licznych frontach marynarka brytyjska zaczęła ponosić porażki. Pogorszyło to zaopatrzenie wojsk angielskich w koloniach. Zaczęły one przegrywać z ponad dwukrotnie większą Armią Kontynentalną wspomaganą przez Francuzów. Ostatecznie główne siły angielskie zostały pokonane w **1781 r.** w bitwie **pod Yorktown** [czyt.: jorktałn]. Mimo to dopiero w **1783 r.** podpisano **pokój w Wersalu**. Anglicy uznali niepodległość Stanów Zjednoczonych i przekazali im ogromny pas ziemi między Appalachami a Missisipi. Utracili też na rzecz Hiszpanii Florydę.

USTRÓJ STANÓW ZJEDNOCZONYCH

W czasie wojny każdy stan był osobnym państwem, prowadzącym niezależną politykę celną, podatkową i walutową. W 1787 r. pod przywództwem Waszyngtona zebrał się Kongres, który miał się zająć określeniem relacji między stanami i utworzeniem rządu federalnego. Ścierali się w nim zwolennicy federacji, pragnący zacieśnić związek między stanami, oraz separatyści, uznający, że stany powinny nadal funkcjonować jako oddzielne państwa. Ostatecznie przeważyła jednak pierwsza opcja, reprezentowana przez Jerzego Waszyngtona i Benjamina Franklina.

17 września 1787 r. uchwalono **konstytucję Stanów Zjednoczonych** – ustawę zasadniczą, drugą po konstytucji Korsyki na świecie, określającą w pełni zasady funkcjonowania

AMERYKA PÓŁNOCNA DO 1763 R.

? **1.** Powiedz, w jakim stanie leży miasto, w którym odbył się I Kongres Kontynentalny.

2. Wymień nazwy 13 stanów, które ogłosiły niepodległość USA.

ustroju państwa. Konstytucja głosiła, że Stany Zjednoczone są **państwem federacyjnym**, złożonym z poszczególnych stanów zachowujących samorządność (odrębna administracja, prawo i polityka podatkowa). Wprowadzała także trójpodział władzy, zgodny z oświeceniową ideą Monteskiusza. Władzę ustawodawczą sprawował **Kongres**, złożony z **Izby Reprezentantów** i **Senatu**. W Senacie miało zasiadać po dwóch przedstawicieli z każdego stanu, a do Izby Reprezentantów każdy stan wybierał liczbę kongresmenów proporcjonalną do jego liczby ludności. Prawo wyborcze przysługiwało ludności o wymaganym cenzusie majątkowym. W ten sposób odrzucono zasady panujące w Europie, że prawo wyboru przedstawicieli mają tylko niektóre stany społeczne.

Władzę wykonawczą miał sprawować wybierany na czteroletnią kadencję **prezydent**. Wybory na ten urząd miały odbywać się dwustopniowo – najpierw w wyborach powszechnych wybierano proporcjonalną dla każdego stanu liczbę elektorów, następnie to oni bezpośrednio wybierali prezydenta. Prezydent miał szerokie uprawnienia, m.in. był zwierzchnikiem sił zbrojnych, sprawował funkcję szefa rządu, powołując i odwołując ministrów, mianował oficerów i sędziów najwyższych. Miał też prawo **weta** wobec uchwał Kongresu. W wyjątkowych sytuacjach Kongres miał jednak prawo do przeprowadzenia tzw. **procedury impeachmentu** [czyt.: impiczmentu] – usunięcia prezydenta ze stanowiska. Powołano także **Sąd Najwyższy**, który miał rozstrzygać

CIEKAWOSTKA

Flaga i herb Stanów Zjednoczonych

W 1777 r. Kongres podjął decyzję o ustanowieniu narodowej flagi Stanów Zjednoczonych. Na cześć połączenia 13 stanów składała się ona z 13 pasów na przemian czerwonych i białych, a w lewym górnym rogu znalazło się niebieskie pole z 13 białymi pięcioramiennymi gwiazdami (stąd nazwa flagi *Stars and Stripes* [czyt.: stars end strajps] – gwiazdy i paski). W miarę powiększania się Stanów Zjednoczonych o następne stany flagę zmieniano, dodając tyle gwiazd, ile włączono do kraju stanów. Symboliczna liczba pierwszych stanów pojawia się także w herbie kraju (wielkiej pieczęci). Przedstawia on orła bielika, mającego w każdym skrzydle 13 piór. Ptak trzyma w szponach gałązkę oliwną (symbol pokoju) z 13 liśćmi oraz 13 strzał (symbol wojny). Skierowanie jego dzioba w stronę gałązki oliwnej oznacza, że pokój w państwie jest rzeczą nadrzędną. U góry znajduje się nimb z 13 gwiazdami (podobnie jak we fladze). Nad orłem zamieszczono łaciński napis: *E pluribus unum* – „z wielu jeden" wskazujący na jedność kraju, ale też, że stanowi on wspólnotę równych, samorządnych stanów.

Flaga Stanów Zjednoczonych

Herb Stanów Zjednoczonych

najważniejsze sprawy w państwie (zwłaszcza związane ze zgodnością prawa z konstytucją).

Ustrój Stanów Zjednoczonych stworzony w XVIII w. przetrwał z niewielkimi zmianami do dzisiaj. Jeszcze w 1791 r. Kongres wprowadził 10 nowych poprawek do konstytucji (tzw. Kartę Praw). Gwarantowały one podstawowe swobody obywatelskie: prawo do własności, wolność wyznania, sumienia, zgromadzeń, słowa i druku, bezpieczeństwo osobiste, a także prawo do posiadania broni.

Nowe państwo było zorganizowane jako federacja (łac. *foedus* – związek). Oznaczało to, że stany jako części składowe kraju mają swoje prawa, sądy, administrację, a nawet władzę wykonawczą. Zachowują dużą autonomię, ale ponad nimi istnieje rząd federalny (centralny), który sprawuje rządy w imieniu wszystkich stanów w dziedzinach: polityki zagranicznej, bezpieczeństwa i finansów. Wspólna dla wszystkich stanów miała być też waluta – wprowadzony w 1785 r. dolar amerykański.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw przebieg kolonizacji Ameryki Północnej do XVIII w.
2. Wyjaśnij przyczyny konfliktu kolonistów amerykańskich z Anglią w drugiej połowie XVIII w.
3. Zreferuj przebieg amerykańskiej walki o niepodległość.
4. Scharakteryzuj ustrój Stanów Zjednoczonych.

DLA ZAINTERESOWANYCH

Ph. Jenkins, *Historia Stanów Zjednoczonych*, Kraków 2009.
L. Pastusiak, *Prezydenci: Stany Zjednoczone od Jerzego Waszyngtona do Ronalda Reagana*, t. 1, Warszawa 1987.

7 REWOLUCJA WE FRANCJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były cechy ustroju Francji w czasach Ludwika XIV?
2. Jakie idee propagowano w czasach oświecenia?

FRANCJA W CZASACH LUDWIKA XVI

Od XVII w. Francja była największym i najludniejszym państwem Europy, uznawanym za jedno z mocarstw. Posiadała rozległe kolonie oraz dysponowała potężną armią lądową i flotą wojenną, które brały udział we wszystkich najważniejszych wojnach XVIII w. Jedno z największych miast Europy, Paryż, stanowiło centrum kultury na kontynencie.

W ostatnich latach rządów Ludwika XIV (zm. 1715) Francuzi odczuwali jednak kryzys ekonomiczny. Wojny prowadzone przez Ludwika XIV i jego następców zadłużały państwo. Dochody uzyskiwane z kolonii przestawały wystarczać na pokrycie długów. Szczególnie dotkliwe okazało się zaangażowanie Francji w wojnę siedmioletnią (1756–1763), w której poniosła ona klęskę i utraciła wiele kolonii (posiadłości w Ameryce Północnej i Indiach). Sytuacji nie poprawiły reformy podejmowane za rządów **Ludwika XV**. Nie udało się spłacić długów i doprowadzić do ożywienia gospodarczego w kraju głównie ze względu na sprzeciw szlachty i duchowieństwa na propozycję ich opodatkowania.

Sytuacja ekonomiczna państwa jeszcze bardziej pogorszyła się za panowania **Ludwika XVI**. Susze i mroźne zimy w latach 80. XVIII w. doprowadziły do spadku produkcji rolnej. Przyczyniło się to także do fiaska planowanych reform fizjokratycznych, co dodatkowo osłabiło pozycję władcy. Kryzys w produkcji przemysłowej powodował zwolnienia wśród robotników oraz obniżanie pensji pozostałym. Ponadto w kraju zaczęły wybuchać epidemie dziesiątkujące ludność. W tej sytuacji nałożenie nowych podatków – potrzebnych na włączenie się Francji w wojnę o niepodległość Stanów Zjednoczonych, co spadło głównie na chłopów – spotęgowało i tak olbrzymie niezadowolenie społeczeństwa z rządów Burbonów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

LUDWIK XVI (1754–1793)

Władca Francji z dynastii Burbonów, wnuk Ludwika XV i prawnuk króla Rzeczypospolitej Stanisława Leszczyńskiego. Tron objął w 1774 r., w momencie, gdy kraj borykał się z wieloma problemami gospodarczymi i finansowymi. W 1778 r. zaangażował się w walki kolonistów amerykańskich z ich angielską metropolią, co rozpoczęło kolejny konflikt z Wielką Brytanią. Pomimo zwycięstwa wojna doprowadziła Francję do ruiny finansowej. Aby ratować kraj, król zdecydował się w 1789 r. – pierwszy raz od 175 lat – na zwołanie Stanów Generalnych. Po ich przekształceniu się w Zgromadzenie Narodowe próbował interweniować za pomocą armii. Jednak ostatecznie wycofał wojska i pod wpływem rewolucyjnych wydarzeń zgodził się na przekształcenie państwa w monarchię konstytucyjną. Po przegranej w wojnie z Austrią w 1792 r. król został aresztowany, oskarżony o zdradę stanu i skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano 21 stycznia 1793 r.

SPOŁECZEŃSTWO FRANCUSKIE

W XVIII w. we Francji nadal panował feudalny podział społeczeństwa na **trzy stany**. Pierwsze dwa stanowiły **duchowieństwo** i **szlachta**, posiadające ogromne majątki ziemskie i korzystające z wielu przywilejów, m.in. ich przedstawiciele nie płacili podatków i piastowali najważniejsze urzędy w administracji i armii. Jednak uprzywilejowane warstwy obejmowały tylko kilka procent wszystkich Francuzów. Utrzymanie państwa spoczywało zaś na najliczniejszym **stanie trzecim**, złożonym z **chłopów** i **mieszczan**. Mimo że płacili oni podatki i utrzymywali całe państwo, to nie posiadali żadnych praw politycznych. Kryzys ekonomiczny i nowe podatki wywołały ogromne niezadowolenie wśród tej części społeczeństwa. Dodatkowo w drugiej połowie XVIII w. nastąpił rozwój świadomości stanu trzeciego, spowodowany rozpropagowaniem idei oświeceniowych. Wykształceni przedstawiciele wolnych zawodów (lekarze, prawnicy) oraz **burżuazja**, prowadząca dochodowe interesy, ale pozbawiona praw politycznych i możliwości awansu, coraz częściej mówili o wolności jednostki i państwie opartym na prawach naturalnych. Również **drobnomieszczaństwo** i chłopi domagali się zmniejszenia podatków na rzecz szlachty, duchowieństwa i państwa. Coraz większa stawała się także grupa robotników, którzy za ciężką pracę uzyskiwali niewielkie dochody. Ponadto wśród przedstawicieli uprzywilejowanych stanów nie brakowało osób niezadowolonych z dotychczasowego ładu społecznego. Niższe duchowieństwo było ubogie i z zazdrością spoglądało na luksusowe życie biskupów. Przepaść dzieliła też niższą szlachtę od arystokracji, niezwykle bogatej i swobodnej w obyczajach.

Pogarszająca się sytuacja społeczna w kraju sprawiła, że coraz bardziej niepopularni stawali się król Ludwik XVI i jego żona **Maria Antonina**. Na tle kryzysu ekonomicznego i pojawiających się napięć społecznych ich wystawny dwór pochłaniał ogromne kwoty

WARTO WIEDZIEĆ

Maria Antonina – symbol *ancien régime*'u

Żona króla Francji Ludwika XVI była córką cesarzowej austriackiej Marii Teresy. Małżeństwo to, łączące dwa najpotężniejsze rody monarsze, Burbonów i Habsburgów, stało się gwarancją równowagi w Europie. Maria Antonina, w odróżnieniu od swojej matki, nie interesowała się polityką. Gdy przybyła do Paryża, Francuzi witali młodziutką arcyksiężniczkę z radością, jednak szybko utraciła ich zaufanie. Wydawała ogromne sumy na dwór, trwoniła pieniądze na przeróżne zachcianki. Do skrajnej niepopularności królowej doprowadziła tzw. afera naszyjnikowa. Bliska Marii Antoninie hrabina kupiła w jej imieniu (i z jej sfałszowanym podpisem) drogocenny naszyjnik z brylantami. Gdy bankierzy zwrócili się o zapłatę ogromnej sumy do władczyni, ta odmówiła. Dwór królewski udowodnił, że Maria Antonina rzeczywiście padła ofiarą oszustwa, lecz nie przekonało to opinii publicznej, która uznała, że wszystko działo się za zgodą królowej. Na Marii Antoninie skupiła się zatem cała krytyka dworu monarszego i nieudolnej polityki królewskiej. Przypisywano jej wszystkie grzechy *ancien régime*'u (czyt.: ansję reżimu, czyli starych rządów), jak później w czasach rewolucji nazywano okres władzy Burbonów.

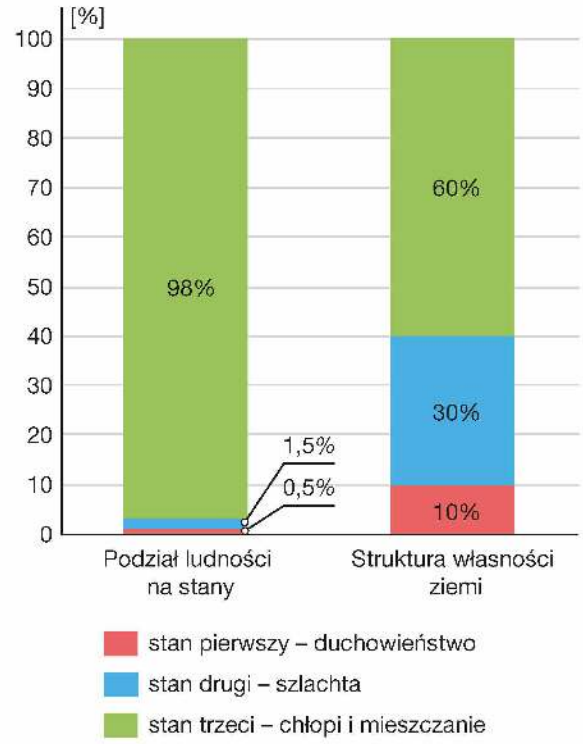
? Dlaczego postępowanie królowej Marii Antoniny budziło takie oburzenie Francuzów?

Maria Antonina po śmierci Ludwika XVI została oskarżona o spisek przeciwko Francji. W procesie ze wszystkich oskarżeń wychodziła obronną ręką. Dlatego skazano ją na śmierć pod zarzutem naruszenia zasad moralnych.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

Podział społeczeństwa we Francji w XVIII w.

(ok. 15% dochodów kraju), co uznawano za jawne marnotrawstwo. Król był osobą pozbawioną większego autorytetu i często zmieniał decyzje, co przysparzało mu wrogów wśród grup domagających się przemian. Ludwik XVI już od początku swoich rządów postanowił wprowadzić reformy skarbu, lecz za każdym razem pod naciskiem arystokracji i hierarchów kościelnych rezygnował z tego, obarczając winą za niepowodzenia swoich ministrów.

Im bardziej jednak było widać nieudolność władcy i rządu, tym silniej przedstawiciele stanu trzeciego domagali się reform. W 1789 r. ksiądz **Emmanuel-Joseph Sieyès** [czyt.: emaniu-**el** żo**zef** s-i**je**] opublikował broszurę pt. *Co to jest stan trzeci?*. Ukazał w niej, że 96% ludności pracuje na pozostałe dwa stany, broniące swoich przywilejów. Książeczka Sieyèsa stała się programem ideowym stanu trzeciego, który zaczął domagać się praw politycznych, aby współdecydować o sprawach publicznych.

STANY GENERALNE

Stan finansowy państwa w czasach Ludwika XVI okazał się dramatyczny – brakowało pieniędzy na pokrycie długów i odsetek od nich. Znów trzeba było zwiększyć podatki. Nie udały się próby opodatkowania szlachty i duchowieństwa ze względu na sprzeciw arystokracji. Niepowodzenia polityki fiskalnej króla sprawiły, że społeczeństwo domagało się zwołania **Stanów Generalnych** – zgromadzenia przedstawicielskiego złożonego z delegatów wszystkich trzech stanów, który jako reprezentacja narodu mógłby decydować o naprawie finansów państwa. Sytuacja pogorszyła się jeszcze bardziej, gdy w opozycji do króla znalazła się także szlachta. Parlament Paryża (najwyższy sąd królewski), opanowany przez przedstawicieli stanu szlacheckiego, nie chciał godzić się na zatwierdzanie decyzji Ludwika XVI (czego wymagało wówczas prawo), uznając, że król podejmuje błędne decyzje. Powszechny opór społeczeństwa i kryzys finansowy spowodowały, że pod

SKŁAD STANÓW GENERALNYCH

W wybranych na wiosnę 1789 r. Stanach Generalnych zasiadało ponad tysiąc osób. Każdy stan miał z zasady obradować oddzielnie. Stan szlachecki liczył 270 deputowanych. Duchowieństwo było zaś reprezentowane przez 291 posłów. O ile deputowani szlacheccy występowali jako jedność, o tyle wśród duchowieństwa istniały podziały. W większości zasiadali tam proboszczowie ze zwyczajnych parafii, często mający podobne poglądy jak lud Paryża czy francuska prowincja. Przedstawicielami trzeciego stanu było 578 deputowanych. Zdecydowaną większość z nich stanowili ludzie majętni i wykształceni, należący do elit burżuazji francuskiej. Wśród nich nie znalazł się żaden chłop. Burżuazja była jednak zdecydowana walczyć o złamanie przywilejów dwóch pierwszych stanów i wpływ na rządy w kraju.

? Jakie były powody podziału wśród przedstawicieli stanu duchownego?

koniec 1788 r. król zgodził się na zwołanie, pierwszy raz od 1614 r., Stanów Generalnych.

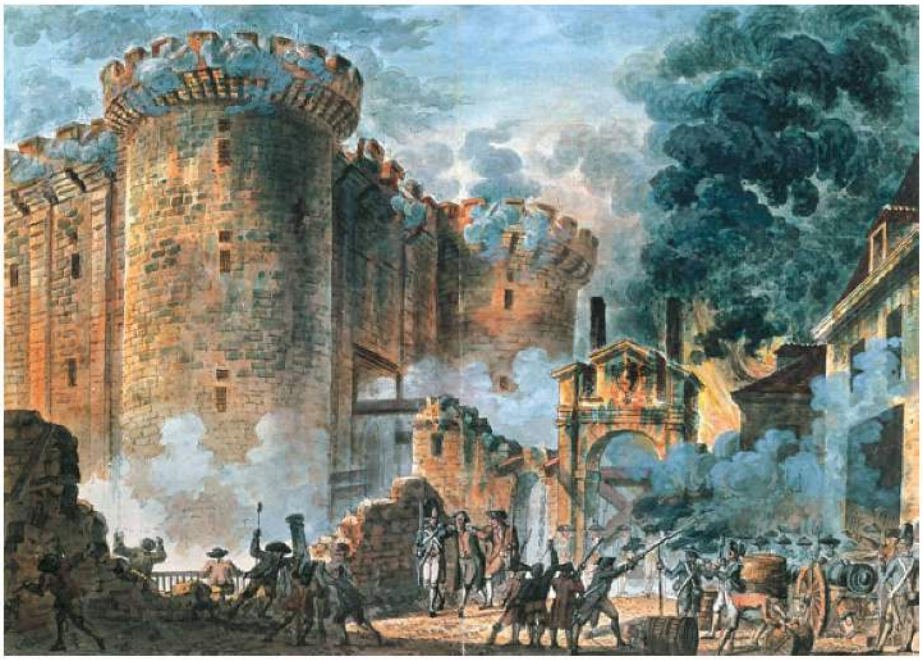
Szybko pojawił się problem dotyczący liczby członków Stanów Generalnych. Szlachta i duchowieństwo chciały, aby tak jak w 1614 r., każdy stan miał taką samą liczbę reprezentantów. Nie zgadzali się na to przedstawiciele stanu trzeciego, którzy stanowili większość społeczeństwa i uważali, że powinni mieć więcej posłów w Stanach Generalnych. Ostatecznie stan trzeci uzyskał przewagę, lecz kosztem skomplikowanego systemu wyborczego. Wybory do zgromadzenia odbywały się w napiętej atmosferze. Lud Paryża organizował zamieszki, tłumione przez wojska królewskie.

Ludwik XVI otworzył posiedzenie Stanów Generalnych w Wersalu **5 maja 1789 r.** Od razu wybuchły spory dotyczące głosowania. Stan trzeci zażądał głosowania wszystkich przedstawicieli w myśl zasady: jeden przedstawiciel – jeden głos. W przeszłości bowiem wszystkie stany obradowały osobno i każdy z nich miał jeden głos. Umożliwiało to szlachcie i duchowieństwu przegłosowanie stanu trzeciego (2 : 1) i obciążanie go nowymi podatkami. Szlachta odmówiła, ale duchowieństwo podzieliło się i część jego posłów zaczęła uczestniczyć w obradach stanu trzeciego. Wówczas stan ten (ponieważ jego deputowani stanowili reprezentację 96% francuskiego społeczeństwa) ogłosił się **Zgromadzeniem Narodowym**. Zaskoczony król nie rozpędził go, ale próbował zapobiec jego zbieraniu się, oddając do remontu salę, w której dotąd obradowano. Mimo to przedstawiciele stanu trzeciego i tak się zebrali: w sali do gry w piłkę. Wobec takiej postawy Ludwik XVI wydał zgodę na wspólne obrady stanów i do zgromadzenia przyłączyła się większość duchownych oraz część szlachty. W ten sposób 9 lipca 1789 r. powstało **Zgromadzenie Konstytucyjne**, zwane **konstytuantą**, które postawiło sobie za cel uchwalenie konstytucji.

REWOLUCJA LUDOWA

Po utworzeniu Zgromadzenia Konstytucyjnego Ludwik XVI zaczął koncentrować wokół Paryża i Wersalu oddziały wojska. Wieści o tym wywołały oburzenie ludności miasta. Ludzie uwierzyli, że król zamierza zaatakować konstytuantę i ostrzelać Paryż. W tej sytuacji zaczęto tworzyć uzbrojone w karabiny i piki oddziały milicji. Atmosfera w mieście stała się napięta. Do protestów przyłączyła się część burżuazji obawiająca się spisku ze strony króla wspieranego przez arystokrację. Zaczęto tworzyć gwardię mieszczańską, która miała strzec porządku w mieście.

Po kilku dniach zamieszek **14 lipca 1789 r.** gwardia i lud Paryża ruszyły do arsenałów po broń, a następnie zaatakowały Bastylię –

Szturm na Bastylię miał na celu uwolnienie przez rewolucjonistów skazańców politycznych. Jednak w momencie ataku znajdowało się tam tylko kilku więźniów. Zostali oni uwolnieni, a wszyscy strażnicy zabici. Buntownicy zburzyli również mury budowli – symbol absolutyzmu Burbonów.

▪ *rycina, Francja, XVIII w.*

paryskie więzienie, uchodzące za symbol władzy absolutnej francuskich królów. Szturm na Bastylię uznawany jest za **początek rewolucji**. Po krótkich walkach Paryż znalazł się w rękach rewolucjonistów. Przerażony sytuacją król obiecał wycofać wojsko spod stolicy i zalegalizować milicję jako Gwardię Narodową. Dowództwo nad nią przejął bohater wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych **gen. La Fayette**.

W drugiej połowie lipca rewolucja wybuchła także w innych częściach Francji. Królewska administracja straciła kontrolę nad poszczególnymi miastami, które stały się ośrodkami rządzonymi przez samych mieszczan. Na wsi przeciwko feudałom buntowali się liczni chłopi. Arystokracja francuska ze strachu uciekała za granicę, a wśród ludu podsycano wieści, że powróci ona na czele obcych wojsk. Nastąpił okres tzw. **wielkiej trwogi**, który stał się przyczyną wielu okrutnych zbrodni. W tej sytuacji sprawą chłopów zajęło się Zgromadzenie Narodowe, które postanowiło znieść poddaństwo, świadczenia osobiste wobec pana oraz sądownictwo senioralne. Ograniczono też przywileje podatkowe szlachty i zlikwidowano dziesięcinę, płaconą na rzecz Kościoła.

ZMIANA USTROJU WE FRANCJI

Uczestnicy Zgromadzenia Konstytucyjnego wiedzieli, że prace nad konstytucją potrwają długo, więc już w sierpniu 1789 r. wzorem Stanów Zjednoczonych konstytuanta uchwaliła **Deklarację praw człowieka i obywatela**. Miała być ona wstępem do przyszłej konstytucji. Deklaracja oparta była na ideach oświeceniowych: prawach naturalnych, spośród których najważniejsze były wolność, równość i własność. Zrywała ona z ustrojem feudalnym i przywilejami stanowymi, a wprowadzała równość obywateli wobec prawa. Po jej ogłoszeniu uchwalono również kasatę zakonów i klasztorów oraz przejęcie ich majątku przez państwo. Księża mieli odtąd stać się urzędnikami państwowymi z określonymi pensjami.

Radykalne posunięcia konstytuanty sprowokowały króla do próby przejęcia władzy. Ludwik XVI znów skoncentrował wojsko wokół Paryża, co ponownie wywołało ostrą reakcję mieszkańców stolicy. Mieszczanie ruszyli na Wersal, gdzie przebywał monarcha, i zmusili go do przeniesienia się do Paryża. Odtąd stał się on zakładnikiem paryskiego ludu.

SYMBOLE REWOLUCJI

Zdobycie Bastylii 14 lipca 1789 r. jest uważane za jeden z symboli rewolucji i dlatego dla upamiętnienia tego wydarzenia co roku we Francji uroczyście obchodzi się ten dzień jako święto narodowe. Oprócz ataku na więzienie symbolem przemian we Francji stała się także trójkolorowa kokarda noszona przez lud Paryża, która później została uznana za narodowy symbol Francji. Na początku paryżanie nosili tylko niebiesko-czerwone kokardy – barwy flagi miasta. Jednak gdy król Ludwik XVI uznał rewolucyjne zmiany w stolicy, gen. La Fayette wprowadził też biel – kolor lilii Burbonów. Umieszczono ją między kolorami niebieskim i czerwonym, co miało symbolizować współpracę króla i narodu. Innym symbolem rewolucji francuskiej była czapka frygijska, zwana także czapką wolności. W XVIII w. nosili ją galernicy, dlatego podczas rewolucji stała się symbolem wyzwolenia. Do innych oznak rewolucjonistów należały długie spodnie, które oprócz czapek frygijskich nosili przedstawiciele radykalnego ludu, zwani sankiulotami. Stanowiły one całkowite zaprzeczenie powszechnej wśród szlachty mody na krótkie pantalony (zob. ramka s. 347).

Rewolucyjna kokarda miała często kształt koła. Przyczepiano ją do czapek lub innych części ubrania.

▪ *kokarda, Francja, XVIII w.*

? Jakie znaczenie miało zdobycie przez lud Bastylii?

JAKOBINI I KORDELIERZY

Poglądy lewicowe reprezentowali członkowie **Towarzystwa Przyjaciół Konstytucji**, zwani popularnie **jakobinami** (od klasztoru dominikanów, we Francji nazywanych jakobinami, gdzie się spotykali) lub „góralami" (od miejsca na górze, jakie zajmowali w konstytuancie). W całej Francji tworzyli oni filie swojego Towarzystwa, do których przystąpiło blisko 400 tys. ludzi. Początkowo wśród jakobinów znajdowało się wielu zwolenników monarchii konstytucyjnej (La Fayette, Sieyès, Mirabeau [czyt.: mira**bo**]). Wkrótce zaczęli oni jednak głosić hasła demokratyczne. Przywódcą tego stronnictwa został **Maximilien Robespierre** [czyt.: maksimi**lię** robes**pier**]. Drugim lewicowym stronnictwem byli tzw. **kordelierzy** (fr. *la corde*; czyt.: la kord – 'sznur', symbolizujący klasztor franciszkański, w którym się spotykali). Głosili oni od początku program wprowadzenia republiki i współpracowali z jakobinami. Na ich czele stali **Georges Danton** [czyt.: żorż da**ntą**] i **Jean-Paul Marat** [czyt.: żą pol ma**ra**].

? Jakie poglądy mieli przedstawiciele ugrupowań lewicowych?

Prace nad konstytucją trwały nieprzerwanie przez 1790 r. Trudno było jednak dojść do porozumienia w sprawie jej ostatecznego kształtu. W konstytuancie zebrało się bowiem kilka ugrupowań mających różną wizję przyszłości Francji: przedstawiciele szlachty oraz mieszczańscy rewolucjoniści. Po prawej stronie Zgromadzenia Narodowego siedzieli arystokraci i wyżsi duchowni – przeciwnicy radykalnych zmian. Z kolei z lewej strony sali skupiali się zwolennicy obalenia monarchii lub pozostawienia króla wyłącznie jako urzędnika reprezentującego państwo. W ten sposób utrwalił się podział na konserwatywną prawicę i radykalną lewicę we wszystkich przyszłych parlamentach w Europie.

W czerwcu 1791 r. Ludwik XVI próbował uciec z Paryża. Pochwycono go jednak i zawieszono w pełnieniu obowiązków, lecz nie zdecydowano się na całkowite pozbawienie go tronu, aby nie zradykalizować rewolucji. We wrześniu 1791 r. uchwalono **konstytucję**, którą podpisał również Ludwik XVI. Ustawa zasadnicza głosiła, że Francja jest **monarchią konstytucyjną**, w której król ma władzę dziedziczną. Wprowadzono trójpodział władzy. Organem ustawodawczym było Zgromadzenie Prawodawcze (**Legislatywa**). Władza wykonawcza miała znajdować się w rękach władcy, którego kompetencje znacznie ograniczono. Już sam tytuł „król Francuzów" zapowiadał, że jego pozycja zależy od woli narodu. Miał on sprawować rządy poprzez swoich 6 ministrów, którzy odpowiadali przed Legislatywą. Monarcha został także pozbawiony prawa wypowiadania wojny i zawierania pokoju. Ustanowiono również niezależne i odrębne od innych władz sądy.

Ponadto zlikwidowano historyczny podział Francji na prowincje, a w zamian podzielono ją na 83 departamenty, mające swoje samorządy. Konstytucja, odwołując się do Deklaracji praw człowieka i obywatela, zapowiadała ustrój społeczny oparty na wolności, równości i własności obywateli. Mimo to w wielu zapisach łamano te hasła. Ustalono bowiem, że prawo wyborcze mają tylko osoby posiadające jakąś własność oraz podzielono właścicieli na 4 kategorie wyborców (ludzie zamożniejsi mieli bezpośrednie prawo wyborcze i mogli startować w wyborach). Wprowadzono też zakaz strajków. Burżuazja obawiała się bowiem radykalnych ruchów robotniczych i utraty rządów na rzecz coraz liczniejszej ubogiej ludności.

REWOLUCJA BURŻUAZYJNA

Wydarzenia, jakie nastąpiły we Francji od 1789 r., określamy mianem **rewolucji** (łac. *revolutio*; czyt.: rewolucjo – 'przewrót'). W ciągu dwóch lat (1789–1791) zlikwidowano system feudalny, ograniczono władzę królewską oraz

TEKST ŹRÓDŁOWY

DEKLARACJA PRAW CZŁOWIEKA I OBYWATELA (1789)

Uchwalona 26 sierpnia 1789 r. Deklaracja stanowiła milowy krok w ustawodawstwie europejskim. Gwarancja wolności człowieka, równości wobec prawa oraz własności prywatnej stały się podstawowymi wartościami społecznymi.

Przedstawiciele Ludu Francuskiego, występujący jako ZGROMADZENIE NARODOWE, uważając, iż jedyną przyczyną nieszczęść publicznych i nadużyć rządów jest nieznajomość, zapomnienie i lekceważenie praw człowieka, postanowili ogłosić w formie uroczystej deklaracji naturalne, niepozbywalne i święte prawa człowieka; aby ta deklaracja stojąc zawsze przed oczami wszystkich członków społeczeństwa przypominała im nieustannie ich prawa i obowiązki, aby akty władzy ustawodawczej i wykonawczej przez ciągłe ich porównywanie z celem każdej instytucji państwowej były w większym poszanowaniu, aby skargi obywateli, oparte dotąd na prostych i niewątpliwych zasadach, miały za cel utrzymanie Konstytucji i szczęścia ogólnego. Wobec powyższego ZGROMADZENIE NARODOWE uznaje i ogłasza w przytomności i pod auspicjami Istoty Najwyższej następujące prawa człowieka i obywatela.

Art. 1. Ludzie rodzą się i pozostają wolni i równi z punktu widzenia prawa. Różnice społeczne mogą się opierać tylko na użyteczności wobec społeczeństwa.

Art. 2. Celem każdej organizacji politycznej jest utrzymanie naturalnych i nie przedawnionych praw człowieka. Tymi prawami są: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciwko uciskowi. [...]

Art. 4. Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. W ten sposób nie ma innych granic dla używania praw naturalnych człowieka jak te, które zapewniają używanie tychże praw innym członkom społeczeństwa. Te granice może określić tylko ustawa. [...]

Art. 10. Nikt nie może być niepokojony z powodu swoich przekonań, również i religijnych, byle ich manifestowanie nie zakłócało porządku publicznego ustanowionego przez prawo.

Art. 11. Swobodna wymiana myśli i poglądów jest jednym z najcenniejszych praw człowieka. Każdy obywatel ma więc wolność słowa, pisma i druku i odpowiada tylko za nadużywanie tej wolności w wypadkach określonych przez ustawę. [...]

Art. 17. Własność jest prawem świętym i nietykalnym. Nikt nie może być go pozbawionym, z wyjątkiem wypadku, gdy tego wymaga w sposób oczywisty konieczność publiczna uznana przez prawo, wszelako pod warunkiem słusznego i z góry wypłaconego odszkodowania.

Deklaracja praw człowieka i obywatela została umieszczona na tablicach, które swoim wyglądem miały nawiązywać do biblijnego Dekalogu.

▪ *fotografia współczesna, Francja*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1997, s. 487–489.

? 1. Przedstaw cele Deklaracji zawarte w jej preambule.

2. Wymień idee oświeceniowe, które zostały utrwalone w tym dokumencie.

Przysięga w sali do gry w piłkę to obraz Jacques'a-Louisa Davida. Malarz przedstawił moment, w którym członkowie Zgromadzenia Narodowego ogłaszają, że będą obradować do momentu uchwalenia konstytucji.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

wprowadzono nowy ustrój społeczny (bez podziału na stany) i polityczny (na czele z pochodzącym z wyboru Zgromadzeniem Prawodawczym). Ograniczono także rolę Kościoła, pozbawiając duchowieństwo przywilejów i części majątków. Jednak nie wszyscy przedstawiciele stanu trzeciego tak samo skorzystali z zachodzących zmian. Chociaż to atak ludu na Bastylię uznaje się za początek Wielkiej Rewolucji Francuskiej, to jednak dalsze wydarzenia (do 1791 r.) należy określić mianem **rewolucji burżuazyjnej**. Mimo haseł wolności, równości i braterstwa burżuazja nie dopuściła robotników i biedoty miejskiej do współdecydowania o państwie. Obywatelem Francji był ten, kto posiadał majątek. Burżuazja w pierwszych latach rewolucji osiągnęła swój cel – uzyskała dostęp do władzy, zlikwidowała przywileje arystokracji i duchowieństwa oraz zniszczyła wszelkie ograniczenia feudalne przeszkadzające jej w rozwoju ekonomicznym, m.in. pozostałości ustroju cechowego czy bariery celne. Dla niej rewolucja się skończyła, a dalsze zmiany mogły być zbyt radykalne i doprowadziłyby tylko do osłabienia jej roli. Cele burżuazji i ludu zaczęły się rozmijać. Symbolem tego stała się manifestacja zorganizowana przez kordelierów w Paryżu w lipcu 1791 r., podczas której domagano się detronizacji króla. Wówczas Gwardia Narodowa znajdująca się w rękach burżuazji krwawo rozpędziła demonstrację. Dla ludu rewolucja wciąż trwała.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację społeczną we Francji przed wybuchem rewolucji.
2. Opisz przyczyny wybuchu rewolucji.
3. Określ rolę, jaką przy wybuchu rewolucji francuskiej odegrały idee oświeceniowe.
4. Przedstaw przebieg wydarzeń we Francji w latach 1789–1791.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Baszkiewicz, *Ludwik XVI*, Wrocław 1985.
J. Baszkiewicz, S. Meller, *Rewolucja francuska 1789–1794: społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1983.

8 REPUBLIKA FRANCUSKA

PRZYPOMNIJ SOBIE

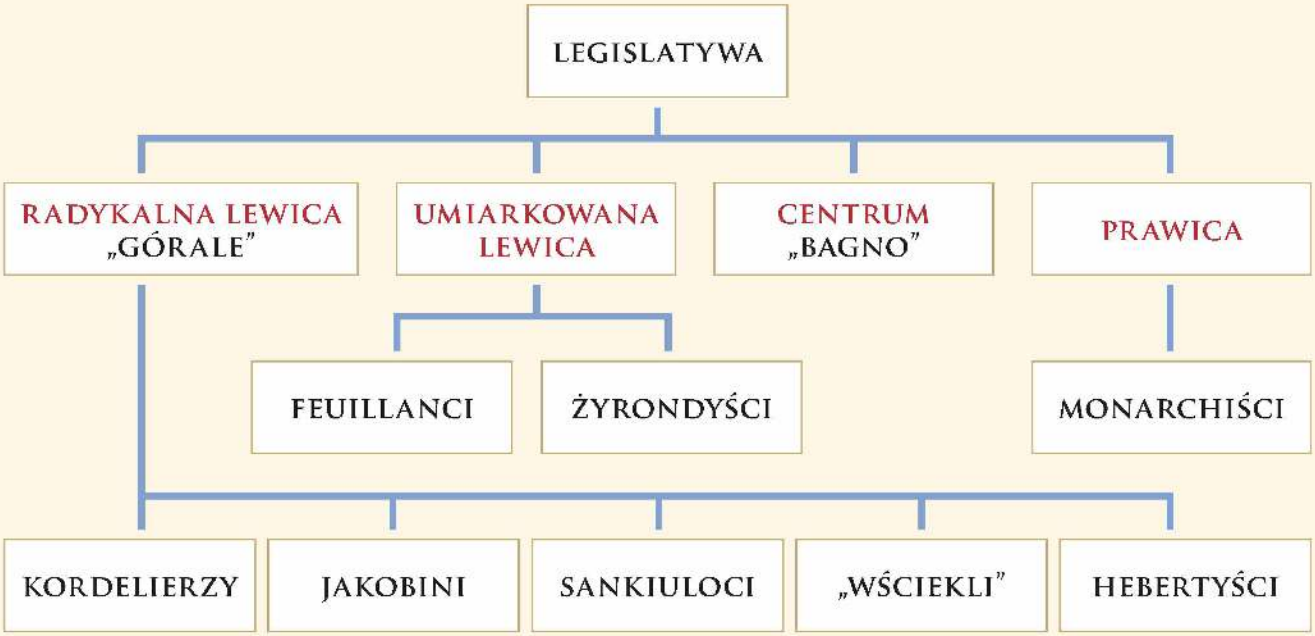
1. Do jakich zmian dążyła burżuazja w pierwszych latach rewolucji francuskiej?
2. Jaki ustrój wprowadziła we Francji konstytucja z 1791 r.?

PROKLAMOWANIE REPUBLIKI

Rewolucja francuska wywarła duży wpływ na wydarzenia w całej Europie. W wielu krajach sympatyzowano ze zmianami we Francji. W Niderlandach Południowych (Belgia) wybuchło powstanie przeciwko władzy Habsburgów inspirowane tymi wydarzeniami. Idee rewolucji stały się także popularne w Polsce doby Sejmu Czteroletniego. Z obawy przed rozprzestrzenieniem się jej haseł w wielu krajach rządy zwalczały szerzącą się tam publicystykę pochodzącą z Francji. Jednocześnie sąsiadujące z nią państwa postanowiły podjąć interwencję przeciwko rewolucyjnej Francji, aby przywrócić w niej stary porządek. Wielu arystokratów francuskich schroniło się za granicą (głównie w Niemczech) i starało się przekonać cesarza

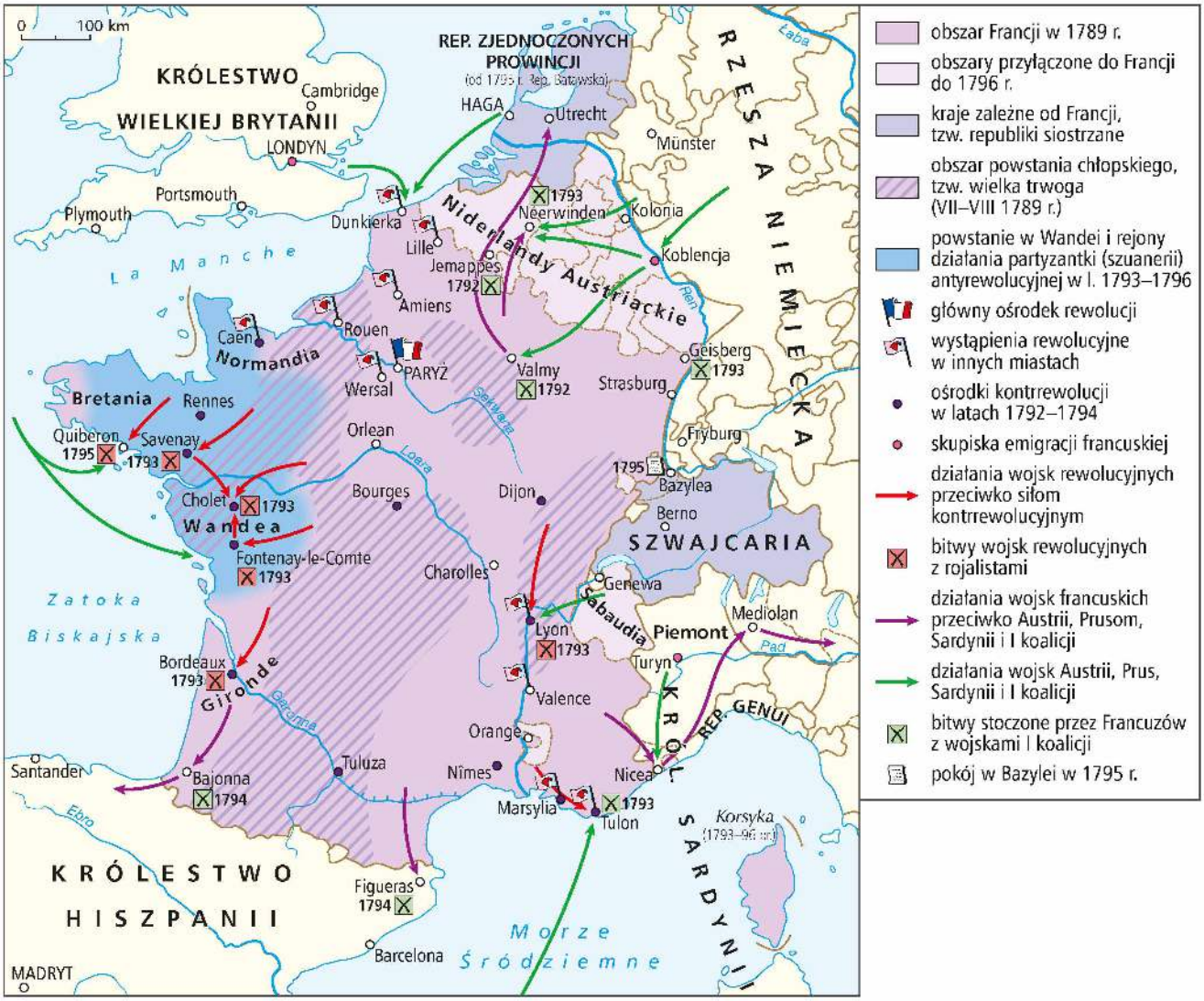
PODZIAŁ POLITYCZNY LEGISLATYWY

Scena polityczna Legislatywy była niezwykle zróżnicowana, a miejsca zajmowane w sali obrad przez poszczególne ugrupowania nie były przypadkowe. Po prawej stronie zasiadali przeciwnicy dalszych zmian, m.in. gen. La Fayette, a po lewej – ich zwolennicy. W skład Legislatywy wchodzili także monarchiści, liczący na przywrócenie ustroju sprzed 1789 r., oraz stanowiące zdecydowaną większość umiarkowanie lewicowe i skrajnie radykalne ugrupowania, które dążyły do utrzymania zdobyczy rewolucji i rozszerzenia jej na inne kraje.

? Poszukaj w dostępnych Ci źródłach informacji na temat programów ugrupowań radykalnej lewicy podczas rewolucji we Francji.

REPUBLIKA FRANCUSKA W LATACH 1791–1794

? 1. Wskaż rejony Francji, w których doszło do największych powstań skierowanych przeciwko rewolucji.

2. Wskaż kierunki działań wojennych wojsk rewolucyjnych przeciwko siłom koalicji.

Józefa II i jego następcę Leopolda II do interwencji we Francji. Jako bracia Marii Antoniny i zwolennicy starego porządku cesarze austriaccy rozważali możliwość wysłania wojsk przeciwko Francji.

Działania Austrii zaniepokoiły francuskie Zgromadzenie Prawodawcze, które uznało, że plany austriackie zagrażają bezpieczeństwu Francji, i wiosną 1792 r. uchwaliło wypowiedzenie wojny Habsburgom. Za konfliktem zbrojnym opowiedziało się nie tylko mające większość w Legislatywie ugrupowanie żyrondystów (nazywane tak od departamentu Gironde [czyt.: ży**rond**], z którego większość z nich pochodziła), ale także król Ludwik XVI. Władca liczył, że wojna przyniesie klęskę rewolucji i umożliwi mu odzyskanie pełni władzy. Armia francuska wkroczyła do Niderlandów austriackich (Belgia), ale jej atak załamał się już po dwóch dniach. Zdarzało się, że oficerowie wywodzący się ze szlachty przechodzili na stronę wroga, a żołnierze popierający rewolucję kwestionowali rozkazy przełożonych. Poza tym Austriacy znali plany francuskich dowódców przekazane im przez królową Marię Antoninę. Po stronie Austrii do wojny włączyły się Prusy. Armie tych państw szybko wkroczyły na teren Francji i zaczęły zbliżać się do Paryża. Wobec zagrożenia

Bitwa pod Valmy dzięki skutecznej propagandzie urosła do rangi wielkiego zwycięstwa armii rewolucyjnej. W rzeczywistości Francuzi odnieśli sukces wskutek zmęczenia wojsk prusko-austriackich i panującej w ich szeregach epidemii.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

ogłoszono tam po raz pierwszy w Europie powszechny pobór do wojska.

Winą za klęski obarczono przeciwników rewolucji nazywanych kontrrewolucjonistami. Do grupy tej zaliczano króla, arystokrację oraz zwolenników monarchii. Sytuację tę postanowili wykorzystać żyrondyści, którzy wcześniej poparli wojnę, a teraz chcieli odsunąć od siebie odpowiedzialność za przegraną. W sierpniu 1792 r. w Paryżu zaczęto organizować manifestacje wspierane przez jakobinów i inne radykalne ugrupowanie – sankiulotów. Podczas jednej z nich uzbrojony tłum wdarł się do pałacu, gdzie przebywał Ludwik XVI, wymordował chroniących go gwardzistów i uwięził króla.

We wrześniu 1792 r. Legislatywa zawiesiła sprawowanie rządów przez władcę i ogłosiła zwołanie nowego parlamentu. Nowe zgromadzenie nazwano **Konwentem Narodowym**. Zniosło ono w kraju monarchię i ogłosiło Francję republiką. W tym samym czasie wojskom francuskim udało się powstrzymać prusko-austriacką ofensywę dzięki zwycięstwu w **bitwie pod Valmy** [czyt.: wal**mi**]. Większość w Konwencie Narodowym zyskali jakobini, na czele których stali, nazywani **triumwiratem**, **Georges Danton**, **Jean-Paul Marat** i **Maximilien Robespierre**. We Francji nastał okres terroru. Skazywano na śmierć wielu oskarżanych o zdradę arystokratów, a ich majątki konfiskowano. Po ujawnieniu tajnej korespondencji

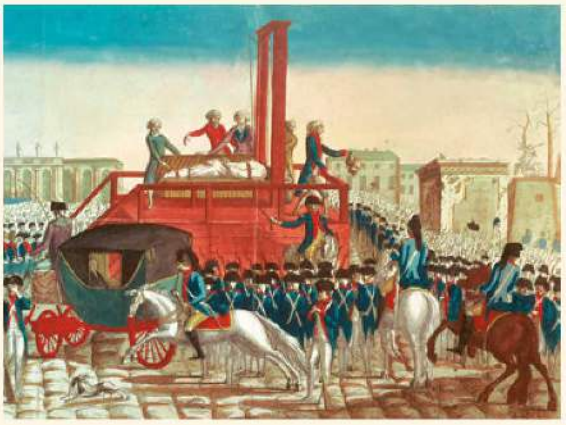

Szturm sankiulotów na pałac Tuileries [czyt.: tlileri], gdzie przebywał król wraz z rodziną, zakończył się uwięzieniem władcy w twierdzy Temple [czyt.: tąpl].

▪ *obraz, Francja, 1793 r.*

STRACENIE KRÓLA

Sądzeniem Ludwika XVI zajął się Konwent Narodowy. Byłemu władcy przedstawiono poważne zarzuty, m.in. uniemożliwienie obrad Stanów Generalnych w 1789 r., wykorzystywanie armii przeciwko ludności Paryża, kontakty z cesarzem austriackim, gdy Francja była z Austrią w stanie wojny, oraz odpowiedzialność za masakrę ludności na Polach Marsowych w lipcu 1791 r. Ponad 95% członków Komitetu Narodowego uznało króla za winnego. 21 stycznia 1793 r. na placu Rewolucji w Paryżu obywatel Ludwik Kapet – jak nazwano króla po jego detronizacji – został stracony. Narzędziem kary była gilotyna – wynalazek upowszechniony w czasach rewolucji, powodujący, że egzekucja przebiegała natychmiastowo. W tym samym roku postawiono pod sąd i skazano na śmierć byłą królową Marię Antoninę.

Egzekucja Ludwika XVI odbyła się na placu Rewolucji, w centrum Paryża. Król przed śmiercią miał powiedzieć: *Umieram niewinnie, przebaczam mym wrogom, pragnę, by moja krew przyniosła pożytek Francuzom i uśmierzyła gniew Boga.*

▪ *rycina, Francja, XVIII w.*

? W jakim innym państwie doszło wcześniej do stracenia władcy?

z wrogami kraju do więzienia został wtrącony sam król. W styczniu 1793 r. wytoczono mu proces o zdradę państwa, **skazano go na śmierć** i ścięto.

WOJNA I DYKTATURA JAKOBINÓW

Stracenie Ludwika XVI spowodowało reakcję dworów królewskich w całej Europie. Do wojny z Francją, oprócz Austrii i Prus, błyskawicznie przystąpiły również Wielka Brytania, Holandia, Hiszpania, Portugalia oraz kraje włoskie i niemieckie. Powstała wielka koalicja, a francuska armia musiała walczyć na wielu frontach, m.in. w Pirenejach, Belgii, nad Renem i w Sabaudii. Koalicja działała jednak bez porozumienia i nie rzuciła przeciwko Francuzom wszystkich swoich sił, dlatego rewolucyjna Francja nie poniosła klęski.

Mimo to walki z wrogami zewnętrznymi sprawiły, że we Francji pojawiły się problemy wewnętrzne. Powszechny pobór do wojska wywołał oburzenie wśród chłopów francuskich, którzy w czasie rewolucji nie zyskali zbyt wiele, a w dodatku sprzeciwiali się też prześladowaniu Kościoła i księży katolickich. Protesty wywołało także wśród chłopów skazanie na śmierć króla. W całej Francji wybuchło wiele lokalnych powstań chłopskich. Największe i najdłuższe z nich (1793–1796) trwało w **Wandei**, departamencie na zachodzie kraju. Powstańcy chcieli przywrócić monarchię i stary ład. Wojska rządowe krwawo stłumiły powstanie, skazując na śmierć tysiące Wandejczyków.

Po wprowadzeniu republiki największe znaczenie miały trzy stronnictwa: będący u władzy żyrondyści (reprezentowali zamożną i średniozamożną burżuazję), jakobini (popierani przez drobnomieszczaństwo) oraz sankiuloci (przedstawiciele ludu Paryża). Zagrożenie rewolucji wystąpieniami **rojalistów** i wojna z koalicją spowodowały powołanie w 1793 r. **Komitetu Ocalenia Publicznego** – nowego rządu Francji. Większość w Komitecie uzyskali jakobini. Rozpoczęła się **dyktatura jakobinów**, którzy zaczęli usuwać swoich przeciwników politycznych, skazując na śmierć wielu żyrondystów. Konwent uchwalił w 1793 r. nową konstytucję, wprowadzającą znacznie bardziej demokratyczne zasady w państwie, m.in. prawo wyborcze dla wszystkich mężczyzn powyżej 21. roku życia,

powszechność oświaty, gwarancję pomocy dla ubogich i chorych obywateli. Przeciwko jakobińskiej dyktaturze wybuchały liczne powstania monarchistów i żyrondystów. Ofiarą tych wystąpień padł m.in. jeden z przywódców jakobińskich Marat.

Jakobini w walce z przeciwnikami stosowali powszechny terror. Powołany został **Trybunał Rewolucyjny**, który sądził przeciwników politycznych jakobinów i wszystkich oskarżonych o **kontrrewolucję**. Przed Trybunałem sądzono ludzi bez obrońców w trybie natychmiastowym, a jedynymi wyrokami były uniewinnienie lub śmierć. Organizator Trybunału Maximilien Robespierre pozbył się też swoich konkurentów wśród jakobinów – w 1794 r. na jego wniosek został zgilotynowany Danton. W ciągu ponad roku rządów jakobinów (1793–1794) ofiarami wielkiego terroru stało się 30–40 tys. ludzi.

Rządy jakobinów opierały się na drobnomieszczaństwie. Ich zwolennicy otrzymywali majątki odebrane tym, którzy uciekli z kraju lub zostali skazani na śmierć w czasie terroru jakobińskiego. Robespierre zabiegał też o poparcie mas ludowych dzięki ustaleniu maksymalnych cen na żywność i rozdawaniu talonów na podstawowe produkty w mieście. Nie poprawiło to jednak sytuacji w kraju, gdzie panował głód spowodowany rozruchami na wsi i blokadą morską przez floty Hiszpanii i Anglii. Zawiedzione nadzieje sprawiły, że rządy jakobinów miały coraz więcej przeciwników.

PRZEWRÓT TERMIDORIAŃSKI

W 1794 r. armia francuska odniosła wiele sukcesów w wojnie z koalicją, a powstanie w Wandei krwawo stłumiono. Republika przestała

NOWY PORZĄDEK REWOLUCYJNEGO ŚWIATA

Jakobini uznali, że wraz z rewolucją zaczęła się nowa era w historii. Zerwano ze starym porządkiem społecznym i politycznym, ustalając nowy niemal w każdej dziedzinie życia. Na przykład ustanowiono nowy kalendarz republikański, w którym lata miały być liczone od momentu wprowadzenia we Francji republiki. Zmieniono także nazwy miesięcy, tworząc je od zjawisk przyrodniczych i prac gospodarczych (np. *brumaire*, czyt.: bri**mer** – miesiąc gęstej mgły, *thermidor*, czyt.: termi**dor** – gorący miesiąc, czy *vendémiaire*, czyt.: wandi**mier** – miesiąc winobrania). Każdy dzień roku otrzymał swoją własną nazwę powstałą od nazw zwierząt, roślin lub narzędzi pracy. Zlikwidowano święta kościelne, ogłaszając nowe uroczystości państwowe, takie jak Dzień Zdobycia Bastylii. Jakobini chcieli również doprowadzić do usunięcia z życia społecznego chrześcijaństwa, które uznawali za niepasujące do nowych czasów. Na wniosek Robespierre'a wprowadzono kult Istoty Najwyższej. Zgodnie z założeniami deizmu uznano, że Bóg istnieje, ale nie ingeruje w sprawy ziemskie. Ponadto uchwalono oficjalnie dekret, że dusza ludzka jest nieśmiertelna. Kościoły przemianowano w ten sposób na świątynie Istoty Najwyższej, pozbywając się przedmiotów kultu. Z inicjatywy Robespierre'a w Paryżu zorganizowano także obchody Dnia Istoty Najwyższej.

Święto Istoty Najwyższej w Paryżu zostało zorganizowane według pomysłu Robespierre'a. Podczas wystawnej ceremonii odsłonięto posąg Istoty Najwyższej oraz spalono figury Ateizmu, Ambicji Osobistej, Egoizmu i Fałszywej Skromności.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

? Jakie zmiany wprowadzał nowy, rewolucyjny porządek?

TEKST ŹRÓDŁOWY

REWOLUCJONISTA PRZECIWKO TERROROWI

Nie wszyscy rewolucjoniści popierali terror jakobinów. Jeden z najzdolniejszych publicystów tego okresu, Lucie Camille Desmoulins [czyt.: lusi ka**mij** demu**lę**], opublikował w grudniu 1793 r. artykuł, w którym sprzeciwiał się metodom stosowanym przez Robespierre'a i jego współpracowników.

Wolność, ta wolność, która zeszła z nieba, to nie żadna nimfa z opery, to nie czerwona czapka, to nie brudna koszula lub szmata. Wolność – to szczęście, to rozum, to równość, to sprawiedliwość, to deklaracja praw, to wasza wzniosła konstytucja. Czy chcecie, abym ją uznał, abym padł do jej stóp, abym przelał całą mą krew dla niej? Otwórzcie więc więzienia dla tych dwustu tysięcy obywateli, których nazywacie podejrzanymi, deklaracja praw nie wymienia bowiem powodów podejrzeń, a mówi tylko o powodach aresztowania. Tylko oskarżyciel publiczny stanowi o uwięzieniu, a nie podejrzenie. Nie ma żadnych podejrzanych, są tylko oskarżeni o przestępstwa ustalone przez prawo [...].
Nie zgadzam się absolutnie z tymi, którzy twierdzą, że należy postawić terror na porządku dziennym. Przeciwnie, wierzę, że wolność umocni się w Europie i zwycięży, kiedy wy zatwierdzicie komitet miłosierdzia. I właśnie ten komitet dokończy rewolucję, gdyż miłosierdzie – to też środek rewolucyjny, który prowadzi do najlepszych rezultatów.

Źródło: *Historia powszechna. Wybór tekstów źródłowych. Czasy nowożytne 1640–1870*, red. B. Krauze, Warszawa 1951, s. 312–313.

? 1. Wyjaśnij, czym dla autora artykułu jest wolność.
2. Wyjaśnij, dlaczego Lucie Camille Desmoulins domagał się uwolnienia osób przetrzymywanych w więzieniach.

być zagrożona i jakobiński terror nie miał już uzasadnienia. Jakobini byli coraz bardziej niepopularni, a wprowadzony przez nich terror powodował, że Francuzi żyli w ciągłym strachu o swoje życie. Część członków Konwentu reprezentująca burżuazję zdecydowała się na przewrót. Odsunięto od władzy Robespierre'a i skazano go wraz z kilkudziesięcioma współpracownikami na śmierć. Przewrót dokonał się według rewolucyjnego kalendarza 9 thermidora (27 lipca 1794 r.), stąd nosi nazwę termidoriańskiego, a nową władzę określa się mianem **termidorianów**.

Burżuazja, która znów przejęła rządy, zdecydowała się na rezygnację z radykalnych zasad jakobinów. Wyrazem tego była uchwalona w 1795 r. tzw. konstytucja roku III. Nie zmieniła ona ustroju republiki, ale ustanowiła nowe instytucje. Władzę ustawodawczą miał sprawować dwuizbowy parlament (Rada Pięciuset i Rada Starszych), a wykonawczą – **dyrektoriat** złożony z pięciu dyrektorów, powoływanych przez parlament. Znaczącą zmianą było ustalenie, że prawo wyborcze przysługiwało tym, co płacili podatek, a prawo kandydowania do parlamentu (bierne prawo wyborcze) mieli

Aresztowanie Robespierre'a odbyło się w wyniku przewrotu termidoriańskiego. Dzień później przywódca jakobinów został zgilotynowany.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAXIMILIEN DE ROBESPIERRE (1758–1794)

Adwokat i mówca, jeden z głównych przywódców francuskiej rewolucji. Pochodził z Arras i w młodości odebrał staranną edukację. W 1789 r. został deputowanym stanu trzeciego do Stanów Generalnych. Następnie wszedł w skład Konstytuanty, a w 1792 r. został wybrany członkiem Konwentu Narodowego. Poglądy Robespierre'a ukształtowały się pod wpływem publicystyki oświeceniowej, zwłaszcza Jeana Jacques'a Rousseau. Z początku opowiadał się za monarchią konstytucyjną, jednak z czasem zaczął głosić potrzebę jej obalenia i wprowadzenia republiki. W 1793 r. stanął na czele Komitetu Ocalenia Publicznego. Następnie w wyniku zamachu stanu wraz z innymi jakobinami przejął władzę dyktatorską. Wprowadził wówczas wiele radykalnych reform i był odpowiedzialny za wielki terror. W 1794 r., po obaleniu jakobińskiej dyktatury, Robespierre został aresztowany i zgilotynowany.

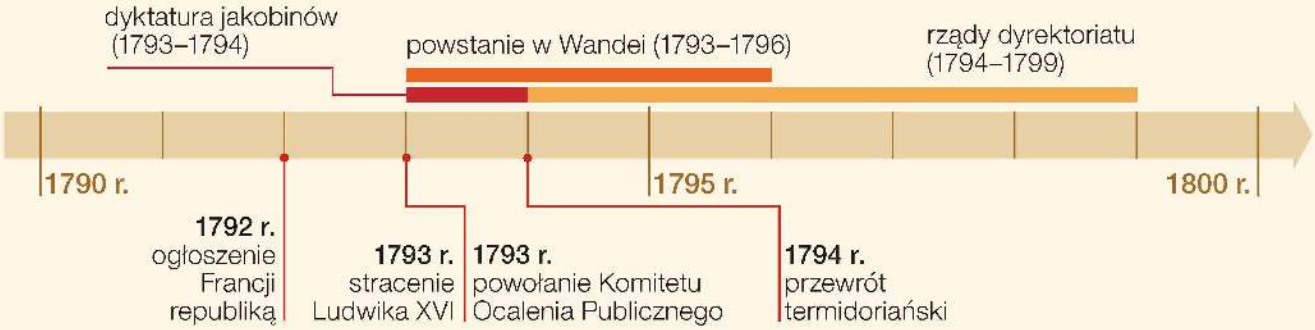
tylko ludzie bogaci. Nowe zasady wyborcze służyły utrwaleniu władzy burżuazji i odsunięciu ludu od wpływu na politykę.

ZNACZENIE WIELKIEJ REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

W ciągu 5 lat od zdobycia Bastylii do przewrotu termidoriańskiego (1789–1794) francuskie państwo i społeczeństwo przeszły znaczące przemiany. Obalono absolutną władzę króla, zniesiono podziały i przywileje stanowe, zlikwidowano feudalne struktury. Rewolucjonistom udało się wcielić w życie oświeceniowe idee, a w kraju kształtowało się **społeczeństwo obywatelskie**, w którym o statusie już nie decydowało pochodzenie. Wszyscy mieli być równi i wolni. Stworzono nowoczesne państwo, o którym decydowali jego obywatele jako wyborcy. Posiadało ono ustawę zasadniczą (konstytucję), która rozstrzygała kompetencje organów władzy, określała prawa i obowiązki obywatela. Zgodnie z myślą Monteskiusza wprowadzono trójpodział władzy, tak by stworzyć zależność między instytucjami sprawującymi rządy i by uniknąć przewagi którejkolwiek z nich nad inną. Zdecydowano się także na oddzielenie Kościoła od państwa. Wszystkie te zasady wykształcone w czasie rewolucji stały się podstawą funkcjonowania demokratycznego państwa.

Działania rewolucjonistów francuskich stały się punktem odniesienia dla następnych pokoleń ideologów i działaczy politycznych z XIX w. Formy ustrojowe funkcjonujące

FRANCJA W OKRESIE REPUBLIKI

? Jakie były przyczyny wybuchu powstania w Wandei?

WARTO WIEDZIEĆ

Marsylianka

Na cześć wyruszającej na wojnę rewolucyjnej Armii Renu Claude Joseph Rouget de Lisle [czyt.: klod żo**zef** ru**że** de lil] skomponował *Marsz wojenny Armii Renu*. Po raz pierwszy zaśpiewali go żołnierze z Marsylii i dlatego został on nazwany *Marsylianką*. Jej tekst odpowiadał radykalnym ideom rewolucji. Rozpoczynał się od słów:

I naprzód marsz, Ojczyzny dzieci,
Bo nadszedł chwały naszej dzień.
To tyran przeciw nam zawiesił
Zbroczony krwawo sztandar ten.

Pieśń stała się bardzo popularna wśród francuskich rewolucjonistów i dlatego w 1795 r. zdecydowano się uznać ją za hymn państwowy. W czasach Napoleona hymn zmieniono, a po powrocie Burbonów do władzy zakazano wykonywać *Marsylianki*. Jako hymn państwowy przywrócono ją w 1870 r. i jest nim do dziś.

? Poszukaj informacji o tym, jakie inne pieśni były uznawane za hymn Francji.

Rouget de Lisle wykonujący po raz pierwszy skomponowaną przez siebie pieśń. Utwór ma siedem zwrotek, ale przy oficjalnych okazjach śpiewa się zwykle pierwszą i szóstą.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

w czasie rewolucji były odtąd istotną częścią programu politycznego przeciwników monarchii absolutnej w całej Europie: burżuazja popierała monarchię konstytucyjną, a drobnomieszczaństwo i robotnicy opowiadali się za republiką. Rewolucja francuska po raz pierwszy ukazała jako siłę polityczną pracujący fizycznie lud i biedotę miejską.

Wydarzenia lat 1789–1794 przyniosły również terror, prześladowania, okrutną walkę polityczną. W tym czasie wydano kilkadziesiąt tysięcy wyroków śmierci na ludziach oskarżonych o zdradę rewolucji. W powstaniu w Wandei zginęło lub zostało zamordowanych ponad 100 tys. mieszkańców. Część przywódców rewolucji była odpowiedzialna także za prześladowanie Kościoła i próby całkowitego zniszczenia chrześcijaństwa we Francji, których skutkiem była laicyzacja mieszkańców nie tylko miast, ale i wsi. Masowo naruszano też prawa własności, zwłaszcza arystokracji i szlachty.

ĆWICZENIA

1. Opisz stronnictwa polityczne w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej.
2. Przedstaw przyczyny obalenia króla i wprowadzenia we Francji republiki.
3. Wskaż najważniejsze różnice i podobieństwa między rządami burżuazji, jakobinów i dyrektoriatu.
4. Scharakteryzuj skutki rewolucji francuskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Ozouf, *Święto rewolucyjne 1789–1799*, tłum. A. Siemek, Warszawa 2008.
R. Scurr, *Robespierre: terror w imię cnoty*, tłum. B. Przybyłowska, Warszawa 2008.

Wiek oświecenia – epoka humanitaryzmu czy terroru?

Epoka oświecenia rozpropagowała idee odnoszące się do rozwoju społecznego i ekonomicznego jednostki, stawiała ponad wszelkimi zasadami prawa naturalne. Ale czy zmieniła sposób myślenia rządzących o swoich poddanych? Czy spowodowała, że władza zaczęła traktować z większą pobłażliwością osoby myślące odmiennie czy będące w opozycji?

Zmiany oświeceniowe

Z pewnością w wieku oświecenia w porównaniu z poprzednim okresem osłabiono surowość sądów. W połowie XVIII w. wiele krajów (Szwecja, Królestwo Neapolu i Prusy) zdecydowało się ograniczyć lub znieść całkowicie tortury w toku śledztwa i tzw. kwalifikowane kary śmierci, które cechowało wyjątkowe okrucieństwo. Więziennictwo stało się częścią służby publicznej, zaś administracja państwowa dysponowała coraz większymi środkami na tworzenie nowych więzień. Myśliciele oświecenia domagali się bardziej humanitarnego traktowania uwięzionych. Wciąż wykorzystywano pracę fizyczną więźniów na galerach czy w kopalniach, ale zaczęto także powierzać im znacznie lżejszą pracę w różnego rodzaju manufakturach. W Hiszpanii w drugiej połowie XVIII w. ograniczono też działalność Świętej Inkwizycji, która paliła na stosie odstępców od wiary katolickiej. Władza zaczęła ingerować również w tzw. polowania na czarownice, czyli skazywanie na śmierć kobiet rzekomo parających się magią. Wiarę w czary uznano za zabobonne. Spowodowało to, że liczba procesów w tych sprawach była zdecydowanie mniejsza, a w drugiej połowie XVIII w. całkowicie zanikły.

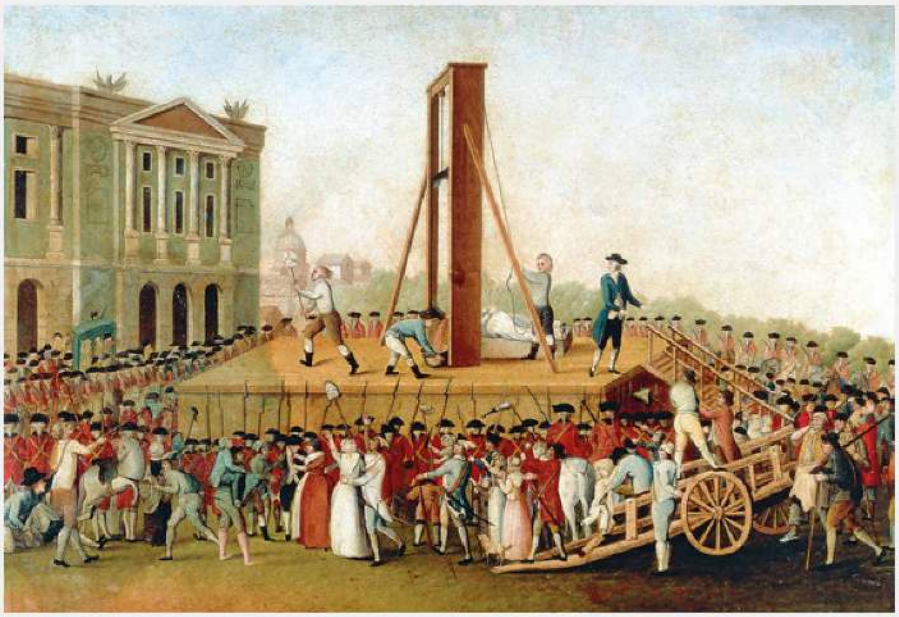

Fryderyk II Wielki podczas spotkania z Wolterem oraz innymi filozofami w pałacu Sanssouci pod Berlinem. Król pruski uchodził za wzór władcy oświeceniowego, co jednocześnie nie przeszkadzało mu bezwzględnie rozprawiać się ze swoimi przeciwnikami, zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Traktowanie przeciwników politycznych

Humanitaryzm propagowany przez oświeceniowych myślicieli nie był jednak stosowany przez władzę państwową wobec przeciwników politycznych. W większości europejskich państw nadal stosowano represje wobec tych, którzy odważyli się sprzeciwić władcy lub byli zagrożeniem dla władz państwowych. Nie istniała wolność słowa, stosowano cenzurę, rozbudowywano tajną policję, także w monarchiach, w których panował absolutyzm oświecony. W drugiej połowie XVIII w. w Imperium Rosyjskim zaczęto wysyłać więźniów politycznych na Syberię, aby w ciężkich warunkach żyli i ciężko pracowali. Taki los spotkał choćby ok. 13 tys. konfederatów barskich i ok. 20 tys. powstańców kościuszkowskich. Zdarzały się wciąż masakry ludności cywilnej, karanej za to, że sprzyja wrogim wojskom. Haniebnym przykładem takiego działania jest rzeź Pragi w listopadzie 1794 r., gdy wkraczające do Warszawy wojska rosyjskie wymordowały ok. 20 tys. ludzi.

Egzekucja Marii Antoniny odbyła się 16 października 1793 r. Przed śmiercią władczyni była wielokrotnie poniżana przez rewolucjonistów.

▪ *obraz, Francja, koniec XVIII w.*

Hasła oświeceniowe a rewolucja we Francji

Najbardziej żądnymi zemsty na swoich przeciwnikach politycznych okazali się jednak rewolucjoniści francuscy. Hasła wolności, równości i braterstwa, niesione na sztandarach na początku rewolucji, według jakobinów, rządzących Francją w latach 1793–1794, miały się odnosić jedynie do tych, którzy bezwzględnie podporządkowali się nowej władzy. Jakobini wprowadzili „dekret o podejrzanych", który powodował, że każdy potencjalny wróg rewolucji miał być sądzony przed Trybunałem Rewolucyjnym. Instytucja ta w trybie natychmiastowym wydawała tylko dwa wyroki: uniewinnienie lub śmierć. Skazanych zostało ok. 30–40 tys. ludzi. Karę jednak wykonywano w szybki i dość humanitarny sposób. Gilotyna, wynalazek z czasów rewolucji, pozbawiał życia natychmiastowo, bez żadnych dodatkowych cierpień. W ten sposób stracono także zdetronizowanego króla Ludwika XVI i i jego żonę Marię Antoninę. Skazanie na śmierć pary królewskiej postawiło rewolucjonistów francuskich na równi z innymi królobójcami z poprzednich stuleci, którzy chcieli się w ten sposób pozbyć nie tylko przeciwników, ale także potencjalnych rywali do objęcia władzy, gdy rewolucja osłabnie.

Topienie ludzi w Loarze w portowym mieście Nantes. Był to jeden z wymyślnych sposobów egzekucji stosowanych przez rewolucjonistów. W tym celu umieszczano ludzi na specjalnych barkach. Tak mogło zginąć nawet ok. 10 tys. osób, które uznano za wrogów rewolucji.

▪ *rycina, Francja, XIX w.*

Podsumowanie rozdziału V
Europa i świat w okresie oświecenia

1 Przemiany gospodarczo-społeczne w XVIII w.

1. W XVIII w. doszło do szybkiego wzrostu liczby ludności w Europie i na świecie. Było to możliwe m.in. dzięki rozwojowi medycyny i poprawie warunków sanitarnych.
2. Od XVII w. na niektórych obszarach w Europie upowszechniało się rolnictwo intensywne i płodozmian. Największe zmiany w rolnictwie zaszły w Anglii (rewolucja agrarna).
3. Znaczny postęp zaistniał również w angielskim przemyśle. W XVIII w. zaczęły powstawać nowe wynalazki ułatwiające prace. Ponadto w hutnictwie i metalurgii zaczęto wykorzystywać węgiel. Dzięki tym zmianom została zapoczątkowana rewolucja przemysłowa.
4. W XVIII w. w Europie pojawiły się nowe koncepcje ekonomiczne. We Francji fizjokraci twierdzili, że źródłem bogactwa państwa i społeczeństwa jest produkcja rolna. Głosili również konieczność zapewnienia wolności gospodarczej. Wielkim zwolennikiem liberalizmu gospodarczego był Adam Smith.

2 Oświecenie

1. W XVIII w. kulturę europejską zdominowało oświecenie. W tym czasie zaczęto krytykować istniejący porządek społeczno-polityczny.
2. Do najwybitniejszych myślicieli oświeceniowych należeli: Karol Monteskiusz – twórca teorii trójpodziału władzy, Wolter, Immanuel Kant – twórca teorii poznania, Denis Diderot i Jean-Jacques Rousseau – twórcy koncepcji umowy społecznej.
3. W okresie oświecenia uczeni dokonali wielu odkryć, np. w dziedzinie fizyki (Izaak Newton), w dziedzinie chemii (Antoine Lavoisier) i w dziedzinie przyrody (Karol Linneusz). Powstały również liczne wynalazki, m.in. piorunochron i balon.
4. Literatura oświeceniowa miała głównie nauczać i wychowywać. Popularne były powieści, poematy heroikomiczne, bajki, ody i satyry. W drugiej połowie XVIII w. narodził się nowy nurt w literaturze – ceniący uczucia sentymentalizm.
5. W sztukach plastycznych początkowo dominowało rokoko, po którym nastąpił klasycyzm nawiązujący do antyku. Rozwijały się także muzyka (Joseph Haydn i Wolfgang Amadeusz Mozart) i teatr.

3 Powstanie Imperium Rosyjskiego

1. W latach 1682–1725 w Rosji rządził Piotr I. Przeprowadził on reformę kraju polegającą na przyjęciu zachodnich wzorców w różnych dziedzinach życia. Ponadto usprawnił aparat administracyjny, powołując m.in. Senat Rządzący i kolegia. W 1721 r. przyjął tytuł imperatora Wszechrosji.
2. W 1700 r. Piotr I przyczynił się do wybuchu wielkiej wojny północnej. W czasie konfliktu przeniósł stolicę swojego państwa do Petersburga. Na mocy pokoju podpisanego w 1721 r. w Nystad Szwecja utraciła na rzecz Rosji Estonię, Ingrię, część Karelii i Inflanty.
3. Po śmierci Piotra I w 1725 r. władzę w Rosji sprawowały m.in. jego córki. Z kolei w 1762 r. doszło do obalenia cara Piotra III na rzecz jego żony Katarzyny II.
4. Katarzyna II za swoich rządów znacząco umocniła pozycję Rosji w Europie. W wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej uzyskała duże obszary na zachodzie. Innym jej sukcesem było opanowanie ziem nad Morzem Czarnym i Gruzji wskutek zwycięskich wojen z imperium osmańskim.

4 Absolutyzm oświecony w Prusach

1. W XVIII w. filozofowie oświecenia propagowali nową formę rządów – absolutyzm oświecony. Według ich założeń władca powinien posiadać wykształcenie i szeroki zakres władzy, ale przestrzegać przy tym praw swoich podanych.
2. W 1657 r. Prusy Książęce stały się niezależne od Rzeczypospolitej, co zapoczątkowało budowę silnego państwa brandenbursko-pruskiego. W 1701 r. powstało Królestwo Pruskie.
3. Za panowania Fryderyka Wilhelma I państwo pruskie stało się potęgą militarną. Wskutek wielkiej wojny północnej Prusy uzyskały część Pomorza ze Szczecinem i wyspami Uznam oraz Wolin.
4. Najwybitniejszym władcą Prus w XVIII w. był Fryderyk II. Zreformował on kraj w kierunku absolutyzmu oświeconego. Do jego osiągnięć należały m.in. rozbudowa administracji centralnej, reforma sądownictwa i szkolnictwa. Ponadto był zwolennikiem tolerancji religijnej, a w gospodarce stosował zasady merkantylizmu.
5. W wyniku I wojny śląskiej Fryderyk II zdobył większość Śląska. Od tego momentu Prusy były uznawane za mocarstwo europejskie.

5 Przemiany polityczne w Europie w XVIII w.

1. W latach 1701–1714 trwała wojna o sukcesję hiszpańską. Zakończyła się klęską Francji i jej sojuszników. W następnych latach doszło do wojny o sukcesję polską (1733–1735) i austriacką (1740–1748). Drugi konflikt spowodował wzrost znaczenia Prus. Skutkiem tego był wybuch wojny siedmioletniej (1756–1763).
2. Po klęskach w wojnach z Prusami w Cesarstwie Austriackim przeprowadzono konieczne reformy. Początkowo scentralizowano władzę i stworzono nową sieć administracji. W czasach Józefa II zreformowano prawo, wspierano krajową produkcję, zniesiono poddaństwo i pańszczyznę. W polityce wyznaniowej (józefinizm) podporządkowano kwestie religijne państwu.
3. W 1707 r. powstało Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii. Od 1714 r. na brytyjskim tronie zasiadali przedstawiciele dynastii hanowerskiej. W tym czasie doszło do ukształtowania się rządów parlamentarno-gabinetowych.
4. W XVIII w. poważny kryzys ekonomiczny dotknął Italię. Spowodowane to było m.in. słabo rozwiniętym przemysłem i utratą kontroli nad handlem śródziemnomorskim przez włoskie miasta. Z problemami gospodarczymi borykały się także Hiszpania i Portugalia. W obu państwach wygnano jezuitów i przejęto ich majątek.

6 Powstanie Stanów Zjednoczonych Ameryki

1. W czasie wojny siedmioletniej Anglia zdobyła francuskie posiadłości w Ameryce Północnej, poza Luizjaną. Do połowy XVIII w. było tu 13 angielskich kolonii.
2. Ograniczona autonomia angielskich posiadłości w Ameryce budziła duże niezadowolenie ich mieszkańców. Dodatkowo metropolia m.in. nakładała nowe podatki i prowadziła politykę utrudniającą swobodny handel. Kolonie, aby poprawić swoją sytuację, utworzyły w 1774 r. I Kongres Kontynentalny.
3. W 1775 r. doszło do wojny między kolonistami a Wielką Brytanią. Rok później II Kongres Kontynentalny uchwalił Deklarację niepodległości. Wojna zakończyła się pokojem w Wersalu w 1783 r. i uznaniem przez Anglików niepodległości Stanów Zjednoczonych.
4. W 1787 r. uchwalono konstytucję Stanów Zjednoczonych. Na jej podstawie stały się państwem federacyjnym, złożonym z poszczególnych stanów. Władzę podzielono na ustawodawczą (Izba Reprezentantów i Senat), wykonawczą (prezydent) i sądowniczą (niezależne sądy).

7 Rewolucja we Francji

1. Francja w XVIII w. była jednym z najpotężniejszych państw Europy. Mimo to od dłuższego czasu przeżywała kryzys ekonomiczny. W czasie rządów Ludwika XVI sytuacja uległa pogorszeniu.
2. Społeczeństwo francuskie było podzielone na trzy stany: szlachtę, duchowieństwo i stan trzeci, składający się z chłopów i mieszczan. Pierwsze dwa stany posiadały liczne przywileje, a ostatni był obciążony kosztami związanymi z funkcjonowaniem państwa.
3. Ludwik XVI z powodu złej sytuacji finansowej państwa i nacisków społeczeństwa był zmuszony do zwołania Stanów Generalnych w 1789 r. Podczas obrad doszło do utworzenia Zgromadzenia Narodowego, przekształconego 9 lipca 1789 r. w Zgromadzenie Konstytucyjne.
4. W obawie przed siłowym rozwiązaniem Zgromadzenia Konstytucyjnego przez króla doszło w Paryżu do protestów, które przyczyniły się do wybuchu rewolucji. Symbolem jej początku było zdobycie przez lud i Gwardię Narodową Bastylii 14 lipca 1789 r.
5. W sierpniu 1789 r. Zgromadzenie Konstytucyjne ogłosiło Deklarację praw człowieka i obywatela. W 1791 r. uchwalono konstytucję, która wprowadzała monarchię konstytucyjną i trójpodział władzy we Francji.

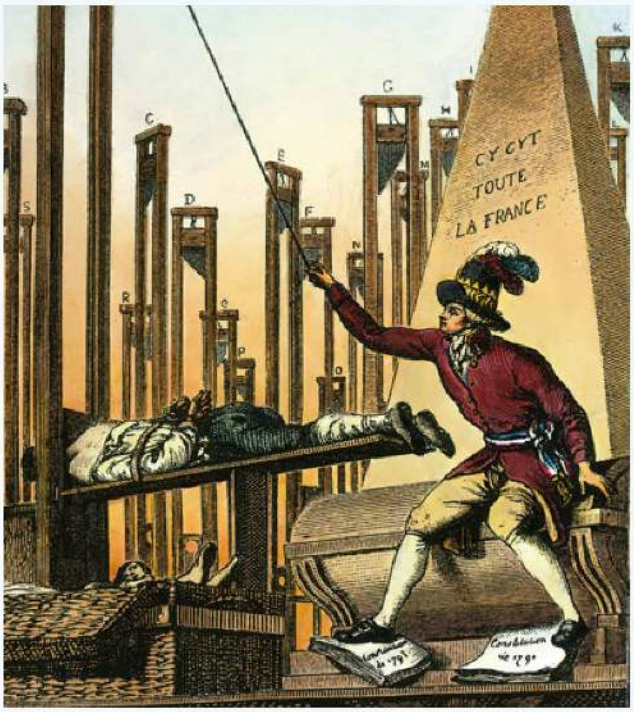

Waszyngton forsuje rzekę Delaware [czyt.: delałe] to obraz ukazujący wydarzenia z grudnia 1776 r. Dzięki potajemnemu przekroczeniu rzeki Armia Kontynentalna odniosła swoje pierwsze zwycięstwo, pokonując przeciwnika w bitwie pod Trenton.

▪ *obraz, USA, 1851 r.*

8 Republika Francuska

1. W 1792 r. rewolucyjne władze we Francji wypowiedziały wojnę Austrii. Armia francuska jednak przegrywała w walce z siłami austriackimi i pruskimi. Niepowodzenia na froncie doprowadziły do rozwiązania Legislatywy i powołania Konwentu Narodowego. W następstwie tego Francję ogłoszono republiką.
2. W styczniu 1793 r. oskarżony o zdradę Ludwik XVI został ścięty. Po tym wydarzeniu do koalicji antyfrancuskiej dołączyły inne państwa. Ostatecznie Francja zdołała obronić swoją niezależność. Mimo to w kraju doszło do wybuchu powstań chłopskich, m.in. w Wandei, które zostało krwawo stłumione. W wyniku tych zagrożeń utworzono Komitet Ocalenia Publicznego, w którym władzę przejęli jakobini.
3. Podczas dyktatury jakobinów uchwalono nową, bardziej postępową konstytucję. Do walki z przeciwnikami politycznymi i kontrrewolucjonistami powołano Trybunał Rewolucyjny. Osobą kierującą terrorem w kraju był Maximilien Robespierre.
4. W 1794 r. armie koalicji przestały zagrażać Francji, co zachęciło burżuazyjnych polityków do przejęcia władzy (przewrót termidoriański). Termidorianie w 1795 r. uchwalili nową, mniej radykalną konstytucję – zachowano ustrój republikański i wprowadzono dwuizbowy parlament oraz dyrektoriat jako władzę wykonawczą.

Robespierre gilotynuje całą Francję to karykatura ukazująca przywódcę jakobinów, który stosując terror, ostatecznie zabija także kata.

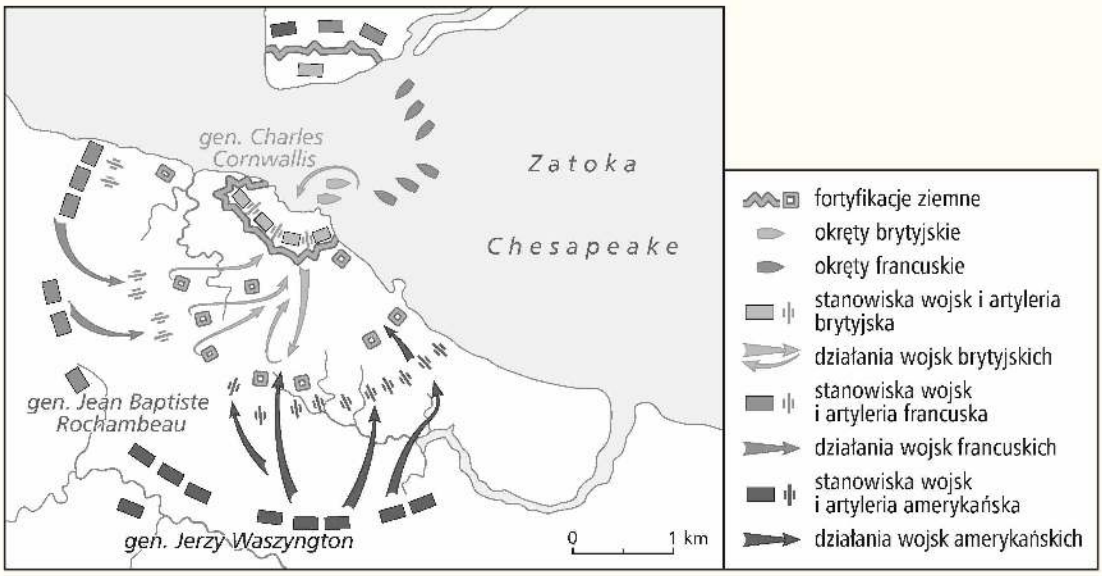
▪ *rysunek, Francja, XVIII w.*

Data	Wydarzenie
1700–1721	wielka wojna północna
1701 r.	koronacja elektora Brandenburgii na władcę Prus („król w Prusach")
1701–1714	wojna o sukcesję hiszpańską
1707 r.	unia angielsko-szkocka, powstanie Wielkiej Brytanii
1709 r.	bitwa pod Połtawą
1713 r.	wydanie sankcji pragmatycznej przez cesarza Karola VI
1715 r.	śmierć Ludwika XIV, początek oświecenia we Francji
1721 r.	przyjęcie przez Piotra I tytułu imperatora Wszechrosji
1733–1735	wojna o sukcesję polską
1740–1786	panowanie Fryderyka II w Prusach
1740–1742	I wojna śląska
1740–1748	wojna o sukcesję austriacką
1744–1745	II wojna śląska
1751 r.	wydanie pierwszego tomu *Wielkiej encyklopedii francuskiej*
1756–1763	III wojna śląska – wojna siedmioletnia
1762–1796	panowanie Katarzyny II Wielkiej
1768–1774	wojna rosyjsko-turecka
1769 r.	wynalezienie maszyny parowej przez Jamesa Watta
1773 r.	bostońskie picie herbaty
1775–1783	wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych
1776 r.	ogłoszenie Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych
1781 r.	wydanie patentu tolerancyjnego przez cesarza Józefa II
1787 r.	uchwalenie konstytucji Stanów Zjednoczonych
1789 r.	zdobycie Bastylii, wybuch rewolucji francuskiej
1791 r.	uchwalenie konstytucji we Francji (3 września)
1792 r.	bitwa pod Valmy, Francja republiką
1792–1797	I koalicja antyfrancuska
1793 r.	ścięcie Ludwika XVI
1793–1796	powstanie w Wandei
1794 r.	przewrót termidoriański we Francji
1795 r.	początek dyrektoriatu we Francji

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło 1. Plan bitwy

Źródło 2. Fragment dokumentu

Opłata stemplowa [pobierana] w wysokości 3 pensów w każdym sądzie na obszarze brytyjskich plantacji i kolonii w Ameryce, za każdy płat lub część papieru [...], na których będą napisane lub drukowane wszelkiego rodzaju deklaracje, skargi sądowe, odpowiedzi, odmowy lub sprzeciwy, lub inne prośby, jak również za jakikolwiek odpis z tych dokumentów.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 469.

a) Wyjaśnij, czego dotyczy akt prawny przedstawiony w źródle 2.

b) Rozstrzygnij, które źródło – 1 czy 2 – dotyczy wydarzenia chronologicznie wcześniejszego. Uzasadnij odpowiedź.

Wskazówki

Podpunkt a)

Informacja o tym, czego dotyczy dokument, znajduje się na początku tekstu.

Podpunkt b)

1. Przypomnij sobie, w jaki sposób doszło do powstania Stanów Zjednoczonych Ameryki.
2. W uzasadnieniu odnieś się do aktu prawnego przedstawionego w tekście oraz walczących stron i amerykańskiego dowódcy w źródle 1.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Akt prawny dotyczy opłat stemplowych, które miały być pobierane przy wystawianiu różnych dokumentów urzędowych.

Podpunkt b)

Źródło 2. przedstawia wydarzenie wcześniejsze. Tekst dotyczy wydanej w 1765 r. uchwały o opłatach stemplowych, którymi mieli zostać obciążeni mieszkańcy kolonii amerykańskich podlegający władzy brytyjskiej. Z kolei źródło 2. ukazuje bitwę pod Yorktown z czasów wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych. W czasie tego starcia siły amerykańskie i francuskie pokonały wojska brytyjskie. Ponadto na planie bitwy widnieje nazwisko dowódcy Armii Kontynentalnej Jerzego Waszyngtona.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło. Fragment publikacji z XVIII w.**

III. Niech naród i panujący mają to zawsze na widoku, że ziemia jest jedynym źródłem bogactw i że pomnaża je rolnictwo. Albowiem zwiększenie bogactw zapewnia pomnożenie ludności; ludzie i bogactwa podnoszą rolnictwo, rozszerzają handel, ożywiają przemysł, przysparzają bogactw i utrwalają je. Od tego źródła obfitego zależy powodzenie w wszystkich działach administracji królestwa. [...]
VII. Niech całkowita suma dochodów wraca i wraca do obiegu rocznego i niech się obraca w całej swej masie; niech zgoła się nie tworzą zapasy pieniędzy [...]; inaczej bowiem powstrzymywałyby one podział części rocznego dochodu narodowego i uwięziły zasób pieniężny królestwa [...]. [...]
XII. Niech dzieci zamożnych dzierżawców osiadają po wsiach, by tam utrwalić stan rolniczy. Bo gdy jakiś ucisk każe im wieś opuszczać i zmusza je do osiedlenia się po miastach, przenoszą tam one dostatki rodziców, które były obracane na uprawę ziemi. Więcej bogactw niż ludzi należy ściągać na wieś, gdyż im więcej środków wkłada się w uprawę ziemi, tym mniej ludzi ona zajmuje, tym pomyślniej się rozwija i tym więcej daje dochodu. [...]
XIV. Trzeba popierać hodowlę bydła, gdyż ona właśnie dostarcza ziemi nawozu, który się przyczynia do bogatego plonu. [...]
XXV. Trzeba utrzymać całkowitą wolność handlu, bo zupełna swoboda współzawodnictwa jest najpoważniejszą, najściślejszą, najkorzystniejszą dla państwa i narodu rękojmią handlu zewnętrznego i wewnętrznego.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 355–357.

a) Podaj nazwę doktryny ekonomicznej opisanej w źródle.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Według autora tekstu podstawą bogactwa państwa jest ziemia i produkcja rolna.	P	F
Jedna z tez zawartych w źródle dotyczy tego, że uzyskane dochody powinny być przeznaczone na inwestycje.	P	F
W tekście jest mowa o dążeniu do monopolu w handlu.	P	F

2 **Źródło. Fragment traktatu filozoficznego**

W każdym państwie istnieją trzy rodzaje władzy: władza prawodawcza, władza wykonawcza, w sprawach zależnych od prawa narodów, oraz władza wykonawcza w sprawach zależnych od prawa cywilnego [...].
Gdzie w jednej osobie lub w jednym ciele urzędowym władza prawodawcza łączy się z władzą wykonawczą, tam nie masz wolności; albowiem istnieje obawa, że ten sam monarcha lub ten sam senat stanowić będzie prawa tyrańskie, by je wykonywać po tyrańsku.
Nie masz również wolności, skoro władza sądownicza nie jest oddzieloną od władzy prawodawczej i wykonawczej. Jeśli złączona jest z władzą prawodawczą, powstaje samowolność w stosunku do życia i wolności obywatela, albowiem sędzia będzie zarazem prawodawcą. Jeśli jest złączona z władzą wykonawczą, sędzia posiadać będzie siłę ujarzmiciela. Wszystko przepadnie, jeśli ten sam człowiek lub to samo ciało reprezentantów spośród szlachty lub ludu wykonywać będzie wszystkie trzy władze: stanowienia praw, wykonywania uchwał publicznych i sądzenia zbrodni lub sądzenia sporów prywatnych.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Rzeszów 1997, s. 17.

a) Podaj imię i nazwisko autora traktatu filozoficznego przedstawionego w źródle.

b) Wyjaśnij, jak autor tekstu uzasadnił swoją koncepcję dotyczącą władzy.

3 Źródło. Fotografie XVIII-wiecznych wnętrz

A.

B.

Rozstrzygnij, które wnętrze zostało urządzone w stylu rokoko. Uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło. Fragment relacji pruskiego polityka

Dla osiągnięcia pierwszego celu wybrał drogę najprostszą – rozwój górnictwa i budowę w państwie fabryk [...]. Jeszcze w czasie swojej pierwszej podróży do Holandii zaangażował wielu artystów i rzemieślników spośród różnego rodzaju rzemiosł [...], poza tym udzielał wielkiego poparcia tym spośród nich, którzy sami zechcieli wyjechać do Rosji i budować tam fabryki. Jakkolwiek rozpoczęta potem wojna szwedzka nie dała mu możności w pełni realizować tych planów, jednak nie spuszczał tych spraw z oka i nie tylko starał się ściągać do Rosji jak najwięcej ludzi tego rodzaju, ale również wysyłał swoich podanych do Anglii i Holandii, by się nauczyli produkcji fabrycznej [...]. [...] W czasie swojej podróży do Francji zdecydował ostatecznie założyć w Rosji fabryki bogatych tkanin jedwabnych [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 380–381.

Rozpoznaj władcę opisanego w źródle. Uzasadnij odpowiedź.

5 Źródło. Fragment dokumentu

My, naród Stanów Zjednoczonych, w celu stworzenia doskonalszej Unii, ustanowienia sprawiedliwości, zabezpieczenia spokoju w kraju, zapewnienia środków na wspólną obronę, stworzenia warunków sprzyjających ogólnemu dobrobytowi oraz zapewnienia nam i naszym potomnym dobrodziejstwa wolności, wprowadzamy i ustanawiamy dla Stanów Zjednoczonych Ameryki niniejszą Konstytucję.

Artykuł I

§ 1. Wszelka niniejszym przyznana władza ustawodawcza przysługuje Kongresowi Stanów Zjednoczonych, który składa się z Senatu i z Izby Reprezentantów. [...]

Artykuł II

§ 1. Władza wykonawcza należy do prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki. Urząd swój piastuje on przez okres lat czterech, a wraz z wiceprezydentem wybranym na ten sam okres [...]. [...]

Artykuł III

§ 1. Władzę sądową Stanów Zjednoczonych sprawuje jeden Sąd Najwyższy oraz takie sądy niższe, które Kongres może z biegiem czasu ustanowić i utworzyć. [...]

§ 2. Władza sądowa rozciąga się na wszystkie sprawy rozpatrywane według zasad prawa i sprawiedliwości na mocy niniejszej Konstytucji, ustaw Stanów Zjednoczonych i traktatów

Źródło: https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/The[...]pdf, s. 19, 25, 27 [dostęp: 28.12.2019].

a) Podaj rok uchwalenia dokumentu zawartego w źródle.

b) Rozstrzygnij, czy treści zawarte w dokumencie są zgodne z ideami politycznymi oświecenia.

6 Źródło. Francuski rysunek satyryczny

Napis: *Powinieneś mieć nadzieję, że ta gra wkrótce się skończy.*

Wyjaśnij, jak autor rysunku przedstawił genezę rewolucji francuskiej. W odpowiedzi odwołaj się do elementów graficznych źródła i napisu.

▪ Jan Bogumił Plersch [czyt.: plersz], *Tadeusz Kościuszko pada ranny w bitwie pod Maciejowicami* – fragment obrazu z XVIII w.

VI
KRYZYS I UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

1 Panowanie Augusta II
2 Polityczna anarchia i próby reform
3 Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Polski
4 Oświecenie w Rzeczypospolitej
5 Rzeczpospolita w dobie Sejmu Wielkiego
6 Konstytucja 3 maja i II rozbiór Polski
7 Powstanie kościuszkowskie
8 Upadek Rzeczypospolitej

1 PANOWANIE AUGUSTA II

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Na czym polegała słabość Rzeczypospolitej jako państwa w drugiej połowie XVII w.?
2. W jaki sposób zmienił się układ sił między europejskimi państwami w pierwszej połowie XVIII w.?

PIERWSZE LATA UNII POLSKO-SAKSOŃSKIEJ

Po śmierci Jana III Sobieskiego w 1696 r. w Rzeczypospolitej zapanował chaos. Na Litwie rywalizacja między stronnictwami magnackimi doprowadziła do wystąpień zbrojnych szlachty skierowanych przeciwko dominacji rodu Sapiehów. Z kolei w Koronie zawiązała się konfederacja wojskowa, której celem było sparaliżowanie działań wiernego królowej Marysieńce hetmana Stanisława Jabłonowskiego. Zamęt w kraju był potęgowany przez spory, korupcję i bezradność szlachty. W tej atmosferze w 1697 r. zwołano kolejną wolną elekcję. Największe szanse miał w niej kandydat francuski – książę **Ludwik Conti** [czyt.: kąti]. Jego przeciwnikami byli jednak zwolennicy polityki prohabsburskiej. W Europie trwała wciąż rywalizacja Habsburgów z Burbonami, a wybór Francuza na króla Polski mógł spowodować wycofanie się Rzeczypospolitej z koalicji antytureckiej. Małe szanse na elekcję miał najstarszy syn Jana III – Jakub Sobieski, niezbyt popularny wśród szlachty i dodatkowo skłócony z matką. Dość późno swoją kandydaturę do tronu zgłosił także elektor saski **Fryderyk August Wettin**, popierany przez Habsburgów.

Na polu elekcyjnym po raz kolejny doszło do podwójnej elekcji. Pod wpływem partii profrancuskiej prymas ogłosił wybór księcia Contiego, ale część szlachty opowiedziała się za elektorem saskim. Zwolennicy Fryderyka

POSTAĆ HISTORYCZNA

AUGUST II MOCNY (1670–1733)

Elektor Saksonii od 1694 r. i król Polski w latach 1697–1706 i 1709–1733. Urodził się w 1670 r. w Dreźnie jako Fryderyk August, syn elektora saskiego z dynastii Wettinów. W młodości odbył wiele podróży po Niemczech i do Francji, Hiszpanii, Portugalii i Italii, mających na celu kształcenie młodego następcy tronu. Brał udział także w wojnach przeciwko Francji, jako elektor saski walczył z Turkami na czele armii cesarsko-saskiej. Aby zdobyć polską koronę, przeszedł z wyznania luterańskiego na katolicyzm. Po objęciu tronu Rzeczypospolitej bez sukcesów próbował opanować Mołdawię i Wołoszczyznę. W 1700 r. jako elektor saski zaangażował się w wojnę przeciwko Szwecji. Polityka władcy spowodowała najazd szwedzki na Rzeczpospolitą i utratę tronu, który odzyskał dopiero dzięki poparciu cara Piotra I. Konflikt ze szlachtą doprowadził do wmieszania się w sprawy polskie Rosji. W następnych latach panowania August II Mocny próbował zerwać z kuratelą rosyjską i zbudować antyrosyjską koalicję. W wyniku sprzeciwu magnatów opłacanych przez Rosję plany te się nie powiodły. Mimo braku sukcesów w polityce króla zapamiętano jako wybitnego mecenasa sztuki. Zmarł w Warszawie w 1733 r.

WARTO WIEDZIEĆ

Saksonia a Rzeczpospolita na przełomie XVII i XVIII w.

Kraje połączone unią personalną przez Augusta II na początku XVIII w. prezentowały zupełnie inny stopień rozwoju społecznego, gospodarczego oraz politycznego. W Saksonii silne było mieszczaństwo, a władza elektora miała charakter dziedziczny. Małe, liczące ok. 2 mln mieszkańców księstwo było znacznie lepiej rozwinięte ekonomicznie od państwa polsko-litewskiego. Istniały tam dobrze prosperujące manufaktury, znane w całej Europie z miśnieńskiej porcelany, oraz kopalnie srebra i miedzi. Polska i Litwa miały mniej do zaoferowania choćby w wymianie handlowej, która była z kolei jednym z głównych źródeł bogactwa Saksonii. Zdecydowana większość mieszkańców elektoratu była wyznania luterańskiego, a pozostałe Kościoły miały bardzo ograniczone możliwości funkcjonowania.

Pałac Zwinger [czyt.: cfinger] znajdujący się w Dreźnie jest najbardziej reprezentatywnym przykładem późnego baroku. Został zbudowany na polecenie elektora saskiego i króla Rzeczypospolitej Augusta II. Wzniesienie tej budowli było przejawem mody na okazałe pałace, która zapanowała na ówczesnych dworach europejskich.

▪ *fotografia współczesna, Drezno*

? Jakie były różnice między Saksonią a Rzecząpospolitą na początku XVIII w.?

Augusta byli przekonani, że unia personalna z Saksonią przyniesie Polsce duże korzyści polityczne i gospodarcze. Jeszcze przed wyborem elektor przedstawił program zatytułowany *Jak Polskę przekształcić w kraj kwitnący i cieszący się szacunkiem u sąsiadów*. Pozyskiwał też zwolenników, rozdając pieniądze. Za elektorem przemawiało też jego przejście z luteranizmu na katolicyzm. Szlachta porównywała Fryderyka Augusta do Władysława Jagiełły – króla, który przyjął katolicyzm i połączył Polskę z innym państwem, tworząc potęgę na skalę Europy.

Sejm elekcyjny w 1697 r. został przedstawiony na obrazie włoskiego malarza Marcina Altomonte. Ukazano tu moment, w którym siedzący pośrodku senatorowie oraz stojący w kole rycerskim posłowie słuchają delegata przedstawiającego jednego z kandydatów do tronu. W tle widać przybyłą na pole elekcyjne szlachtę oraz reprezentacyjne gmachy Warszawy z Zamkiem Królewskim.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Ostatecznie o zwycięstwie Sasa zdecydowało poparcie szlachty oraz szybkość i skuteczność działania. Podczas gdy kandydat francuski powoli i niechętnie rozpoczął wyprawę po polską koronę, elektor ze swoim wojskiem szybko pojawił się w Krakowie, gdzie koronowano go na władcę Rzeczypospolitej. Przyjął przy tym imię **August II**, nawiązując w ten sposób do ostatniego Jagiellona na tronie Polski i Litwy. Tymczasem książę Conti dopiero po miesiącu od elekcji przybył z niewielkim oddziałem na Pomorze Gdańskie, ale nie został wpuszczony do Gdańska i wylądował w Oliwie. Po krótkim pobycie wycofał się, co przesądziło o rozstrzygnięciu sprawy objęcia tronu.

Największą korzyść z unii Rzeczypospolitej i Saksonii odniósł ich władca – August II, który stał się jednym z europejskich królów i uzyskał rangę wyższą od innych elektorów. Rzeczpospolita i Saksonia natomiast niewiele na niej skorzystały. Przeszkodami w przekształceniu unii personalnej w realną były brak wspólnej granicy oraz różnice społeczne i ekonomiczne obu państw. Najważniejszą konsekwencją unii było wplątanie Polski przez nowego króla w wielką wojnę północną, która przyniosła Rzeczypospolitej ruinę ekonomiczną i utratę suwerenności na rzecz Rosji.

CIEKAWOSTKA

Nietypowy przydomek króla

August II jest nazywany w historii Mocnym. Ten przydomek nie wiąże się jednak z sukcesami króla w polityce wewnętrznej czy zagranicznej, lecz wyłącznie z jego ponadprzeciętną siłą fizyczną. Nieliczne przekazy przynoszą informacje, że potrafił gołymi rękami łamać żelazne podkowy, podnosić bez trudu bardzo ciężkie działa, a swoją siłę lubił okazywać publicznie. Niektórzy historycy stoją na stanowisku, że informacje o królu-osiłku upowszechniali przede wszystkim nieprzychylni Augustowi pruscy politycy, chcący w ten sposób podkreślić, że był silny pod względem fizycznym, nie należał jednak do najbystrzejszych.

RZECZPOSPOLITA W PIERWSZYM OKRESIE WOJNY PÓŁNOCNEJ

Pierwsze lata panowania Augusta II nie zapowiadały późniejszych niepowodzeń. W **1699 r.** Liga Święta podpisała pokój z imperium osmańskim **w Karłowicach**. Rzeczpospolita odzyskała wówczas utracone w 1672 r. obszary na południowym wschodzie. Jeszcze w 1699 r. August II zawarł układ z Rosją, przewidujący wspólne wystąpienie przeciwko Szwecji. Plan wojny zakładał odzyskanie Inflant, z których król Polski chciał uczynić swoje dziedziczne księstwo.

W 1700 r. Rosja, Dania i Saksonia uderzyły na Szwecję. Rozpoczęła się **wielka wojna północna**, w której August II wziął udział jako elektor saski. Jednak król Szwecji Karol XII niespodziewanie szybko zdołał pokonać tę koalicję. Choć państwo polsko-litewskie formalnie w wojnie wówczas nie uczestniczyło, w 1701 r. Karol XII wkroczył na Litwę i zażądał detronizacji Augusta II. Rzeczpospolita nie była zupełnie przygotowana do kolejnej wojny. Wojska szwedzkie wtargnęły do Korony, zajmując opuszczoną przez Augusta II Warszawę. W 1702 r. w **bitwie pod Kliszowem** Szwedzi pokonali wojska polsko-saskie i zdominowali cały kraj.

W 1704 r. opozycyjna wobec Augusta II szlachta zawiązała **konfederację w Warszawie** i ogłosiła jego detronizację. Kilka miesięcy później pod naciskiem Szwedów niewielka część szlachty wybrała nowym królem wojewodę poznańskiego **Stanisława Leszczyńskiego**. Stał się on narzędziem w rękach okupantów. Już wcześniej inna część szlachty stanęła po stronie Augusta II, zawiązując w jego obronie **konfederację sandomierską**. W 1704 r. jego zwolennicy podpisali traktat sojuszniczy z Rosją przeciwko Szwecji. Tym samym Rzeczpospolita formalnie przystąpiła do wojny północnej. Jednocześnie w kraju rozpoczęła się **wojna domowa**.

August II ponosił w tym czasie w wojnie kolejne porażki. W 1706 r. wojska szwedzkie wkroczyły do Saksonii, łupiąc kraj. Za cenę

Bitwa pod Kaliszem w 1706 r. była największą bitwą stoczoną na ziemiach polskich w czasie wojny północnej. Starcie zakończyło się klęską szwedzkich wojsk i sprzymierzonych z nimi zwolenników Stanisława Leszczyńskiego. Nieznany malarz przedstawił na pierwszym planie króla Augusta II Mocnego. Koń władcy depcze jednego ze szwedzkich dowódców, trzymającego sztandar z trzema koronami.

▪ *obraz, Ukraina, XVIII w.*

zawarcia pokoju August II prawie bez oporu przyjął szwedzkie warunki. Traktat pokojowy zawarto w 1706 r. w Altranstädt [czyt.: altransztejt]. Elektor saski ustąpił z polskiego tronu na rzecz Leszczyńskiego i zerwał sojusz z Rosją. W tym czasie w Rzeczypospolitej wciąż silni konfederaci sandomierscy oficjalnie zwrócili się o pomoc do Rosji. Konfederatom udało się wprawdzie pokonać wojska Stanisława Leszczyńskiego, jednak to Rosjanie odegrali w wojnie decydującą rolę. W 1709 r. wojska rosyjskie pokonały armię Karola XII w **bitwie pod Połtawą**. Był to kres dominacji szwedzkiej w Europie Środkowej, od tego momentu hegemonem w regionie stała się Rosja.

POCZĄTEK KURATELI ROSYJSKIEJ

Wojska rosyjskie po bitwie pod Połtawą wkroczyły do Polski. Z kraju uciekł Stanisław Leszczyński, a na tron wrócił August II. Tym razem stało się to z łaski Piotra I, po zwycięstwie połtawskim faktycznego dysponenta polskiej korony. August II musiał przyjąć warunki, które uzależniały go od cara, a Rzeczpospolitą czyniły w praktyce rosyjskim **protektoratem**, czyli zależnym od Rosji państwem. W Rzeczypospolitej stacjonowały tysiące rosyjskich wojsk, carscy agenci obejmowali najwyższe stanowiska w państwie, a uzależnieni od nich posłowie zrywali sejmy. Szlachta dążyła do jak najszybszego zakończenia wojny, która

Bitwa pod Połtawą była jednym z najważniejszych starć w dziejach nowożytnej Europy. Na obrazie francuskiego malarza Pierre-Denisa Martina [czyt.: pier denisa martena] z XVIII w. można zobaczyć na pierwszym planie cara Piotra I Wielkiego prowadzącego do walki swoich żołnierzy. W tle widoczne są walczące oddziały i fortyfikacje Połtawy, której bronił rosyjski garnizon.

▪ *obraz, Francja, XVIII w.*

POLSKA I SAKSONIA W CZASIE WOJNY PÓŁNOCNEJ

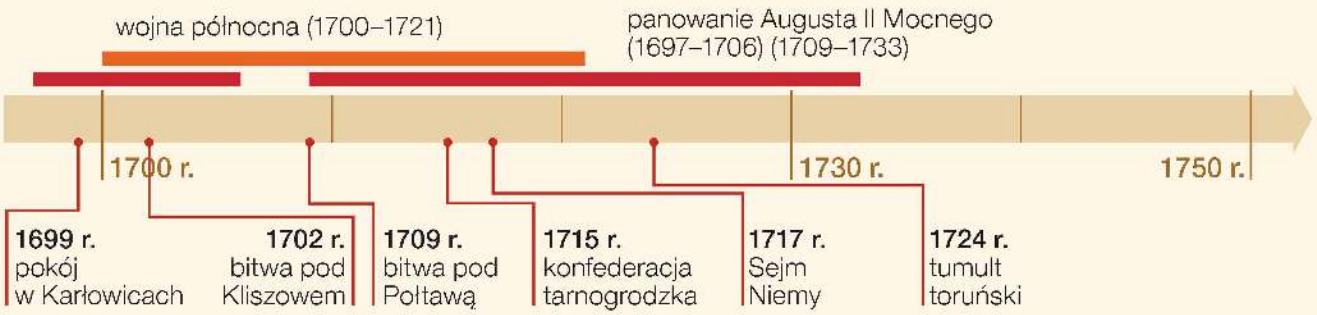

1. Na podstawie położenia geograficznego określ, jakie korzyści polityczne wynikały z unii polsko-saskiej dla Rzeczypospolitej i Saksonii.
2. Wskaż szlaki operacji zbrojnych wojsk szwedzkich i rosyjskich na obszarze Rzeczypospolitej.

głównie toczyła się na obszarze Rzeczypospolitej. Wojna północna zakończyła się jednak dopiero w 1721 r. Poza tym Rzeczpospolita nie uczestniczyła w zawarciu pokoju ze Szwecją, z którą w stanie wojny pozostawała aż do 1732 r. Wojna północna nie przyniosła państwu polsko-litewskiemu żadnych nabytków terytorialnych (Inflanty Rosjanie zachowali dla siebie) ani też odszkodowań za ogromne straty i zniszczenia na obszarze całego kraju.

Po powrocie na tron August II podjął próby wzmocnienia swojej władzy. W 1710 r., pod pretekstem zagrożenia tureckiego i szwedzkiego, wprowadził do Polski wojska saskie.

CZASY PANOWANIA AUGUSTA II MOCNEGO

? Jak długo August II Mocny zasiadał na polskim tronie?

Ich prawdziwym zadaniem było jednak pokonanie zwolenników Stanisława Leszczyńskiego. Obowiązek finansowania wojsk saskich spadł na polską szlachtę, co wywołało jej sprzeciw. W 1714 r. w poszczególnych województwach zaczęto zawiązywać konfederacje przeciwko Sasom. Jednocześnie poproszono o mediację cara Piotra I. W październiku 1715 r. konfederaci szlacheccy rozbili pod Radogoszczą w Małopolsce saski regiment, a miesiąc później zawiązano **konfederację tarnogrodzką**. Do konfederatów przyłączyła się część wojsk koronnych i litewskich. W kraju rozpoczęła się trwająca rok wojna podjazdowa między konfederatami a wojskami saskimi. Porozumienie zawarto za sprawą mediacji cara Piotra I dopiero pod koniec 1716 r. Zatwierdził je w następnym roku **Sejm Niemy**. Został

SEJM NIEMY

1 lutego 1717 r. odbyła się w Warszawie jednodniowa sesja sejmu Rzeczypospolitej. Posłowie i senatorowie przyjęli wówczas proponowany przez Piotra I układ kończący konflikt między królem i szlachtą. Porozumienie przyjęto w milczeniu, tak aby żaden z posłów nie mógł zerwać sejmu. Zagwarantowano jednak, że taki sposób procedowania sejmu jest jednorazowy. Przyjęte porozumienie zawierało ustalenia w sprawie unii polsko-saskiej, która miała zachować charakter personalny. Ministrowie z Saksonii nie mieli prawa ingerować w sprawy polskie, a król decyzje dotyczące Rzeczypospolitej mógł podejmować tylko na jej terytorium. Monarchę zobowiązano do pobytu w państwie polsko-litewskim przez ¾ roku. Ograniczono także liczebność saskiej gwardii przebywającej w Polsce przy królu, a reszta wojska saskiego miała opuścić jej obszar. Podjęto również ważne decyzje w sprawach wewnętrznych. Uchwalono stałe podatki na utrzymanie wojska, którego liczba miała się zamknąć w 24 tys. Zmniejszono też kompetencje hetmanów (m.in. zabroniono im prowadzenia własnej dyplomacji) oraz sejmików (pozbawiając je uprawnień podatkowych). Zakazano również tworzenia konfederacji.

Stanisław Ledóchowski był marszałkiem Sejmu Niemego w 1717 r. Dwa lata wcześniej stanął na czele konfederacji tarnogrodzkiej, zawiązanej przez szlachtę niezadowoloną z wprowadzenia do Rzeczypospolitej wojsk saskich.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

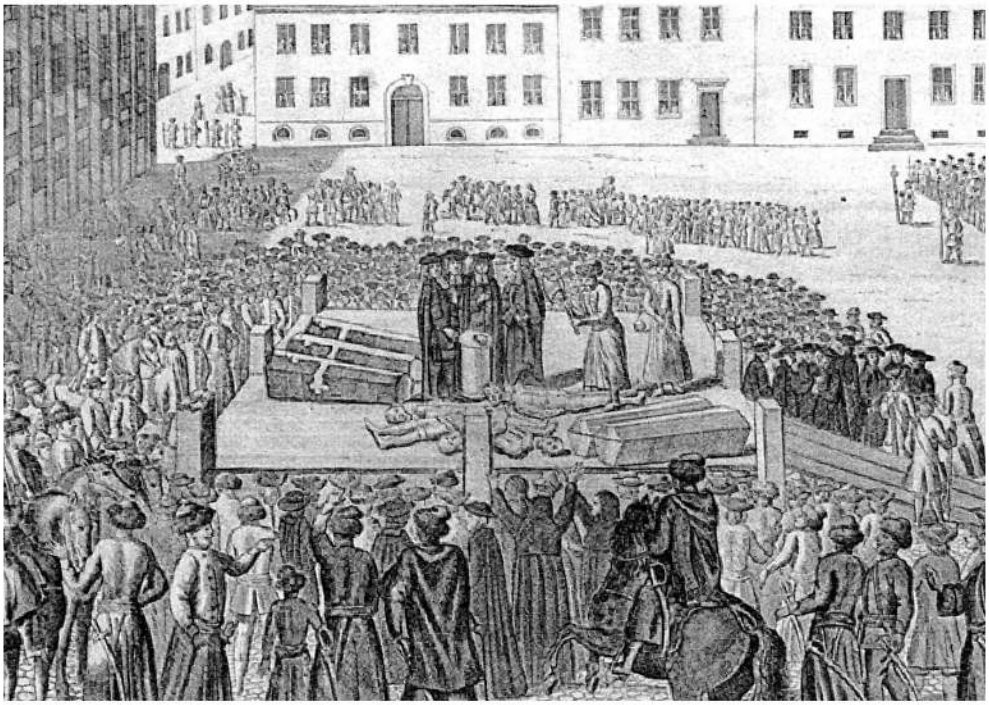
? Które z postanowień Sejmu Niemego były korzystne dla państwa polsko-litewskiego?

on tak nazwany, gdyż z obawy przed zerwaniem obrad do głosu nie dopuszczono żadnego posła ani senatora. Postanowienia Sejmu Niemego przekreśliły plany wzmocnienia przez Augusta II władzy królewskiej. Sejm ten pokazał jednocześnie, że o wewnętrznych sprawach Rzeczypospolitej zdecydowała bezpośrednia interwencja Rosji. Jednak zebranie się Sejmu Niemego i jego decyzje przyniosły też korzystne skutki dla państwa polsko-litewskiego. Nastąpił okres pokoju w kraju. Wycofano także obce wojska z Rzeczypospolitej: najpierw saskie, a potem rosyjskie.

OSTATNIE LATA RZĄDÓW AUGUSTA II

Po Sejmie Niemym August II, próbując zrzucić kuratelę rosyjską, zawarł sojusz z cesarstwem. Przeciwko Rosji kształtowała się koalicja z udziałem cesarstwa, Anglii i Saksonii. Sejm Rzeczypospolitej podjął jednak decyzję o niewłączaniu kraju do koalicji. Ta niewykorzystana szansa na pozbycie się wpływów rosyjskich miała się wkrótce zemścić. W 1724 r. doszło do zamieszek religijnych w Toruniu. Tamtejsi protestanci napadli na jezuickie kolegium i sprofanowali katolickie przedmioty kultu. Polskie władze nakazały osądzić radę miejską Torunia za sprzyjanie rozruchom religijnym. Sąd królewski skazał wówczas 9 rajców miejskich oraz 2 burmistrzów na śmierć. Przeciwko takiemu wyrokowi ostro wystąpiły Prusy, Anglia i Rosja, przedstawiając się jako obrońcy **dysydentów**. Fryderyk Wilhelm I chciał wykorzystać okazję do zajęcia Prus Królewskich. Śmierć Piotra I uchroniła Polskę przed zbrojną interwencją, lecz **sprawa toruńska** była ważnym ostrzeżeniem na przyszłość, zwłaszcza że Rosja i Prusy w pierwszej połowie XVIII w. zawarły w sprawie Polski pierwsze porozumienie (wielokrotnie potem odnawiane). Przewidywało ono współpracę na rzecz utrzymania elementów polskiego ustroju, które utrwalały słabość Rzeczypospolitej (*liberum veto*, słaba pozycja króla, wolna elekcja, niedopuszczenie do wzmocnienia polskiej armii).

W ostatnich latach panowania Augusta II ukształtowały się dwa wpływowe stronnictwa polityczne. Pierwszym była tzw. **Familia**. Na jej czele stali bracia Michał Fryderyk i August Aleksander Czartoryscy oraz ich szwagier Stanisław Poniatowski, ojciec późniejszego króla (Poniatowski po klęsce pod Połtawą uratował Karolowi XII życie). Familia, ciesząc się poparciem Augusta II, dążyła do zreformowania ustroju Rzeczypospolitej. Jej przeciwnikiem było stronnictwo Potockich, skupiające

Egzekucja protestantów odbyła się w Toruniu po stłumieniu zamieszek wywołanych konfliktem między ludnością protestancką i katolicką w grudniu 1724 r. Stracono wówczas 10 z 11 osób, którym zasądzono karę śmierci. Uniknął jej tylko burmistrz Zernecke [czyt.: cerneke], który został ułaskawiony.

▪ *grafika, Polska, XVIII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PLAN PODPORZĄDKOWANIA RZECZYPOSPOLITEJ ROSJI

W 1719 r. minister Heinrich Ostermann [czyt.: hajnriś osterman] doradzał carowi Piotrowi I konkretne działania polityczne, które pozwoliłyby mu przejąć kontrolę nad sytuacją w Polsce.

Jestem zdania, że i my powinniśmy postarać się zawczasu nie tylko zerwać jak najprędzej sejm grodzieński, ale też pod ręką wzniecić przeciwko królowi jakąś konfederację, nie żałując na to trudu ani pieniędzy. Taka konfederacja zawsze będzie użyteczna dla celów J[ego] Carskiej Mości, chociażby tutaj pokój nie doszedł do skutku, gdyż: pod tym pretekstem J[ego] C[esarska] Mość może zawsze trzymać w Polsce swe wojska;
za pomocą konfederacji zmusi się króla Augusta, by ostrożnie i nie tak publicznie przeciwko nam występował;
póki wojska nasze będą w Polsce, cesarz także namyśli się dziesięć razy, nim przedsięweźmie coś przeciwko J[ego] C[esarskiej] Mości;
króla pruskiego tym łatwiej będzie utrzymać w sferze naszych interesów;
dzięki konfederacji J[ego] C[esarska] Mość zawsze mocno stać będzie w Polsce i obie strony będą musiały postępować według jego woli;
jeżeli pokój ze Szwecją dojdzie do skutku, to konfederacja może posłużyć za pozór do wykonania wiadomego planu [chodziło o wspólne działanie Rosji i Szwecji w celu przywrócenia na tron Leszczyńskiego i wyrzucenia z Polski Augusta II].
Powodów do konfederacji jest pod dostatkiem: że król August chce tron zapewnić synowi, że dąży do samowładztwa, że stara się podnieść Turków przeciwko J[ego] C[esarskiej] Mości, a tym samym przeciwko Polsce, aby tymczasem spełnić swój zamiar, tj. zgnieść wolność Rzeczypospolitej – to wszystko wystarczy do podbechtania Polaki [podjudzenia Polaków] *przeciwko królowi. Można by jeszcze dodać, że on obiecał Turkom i cesarzowi pewne cesje* [ustępstwa] *terytorialne kosztem Rzeczypospolitej. Gdy dodamy do tego pieniądze o poufną zapowiedź protekcji carskiej, sprawa, moim zdaniem, nie napotka wielkich trudności.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, Wrocław 1981, s. 404–405.

? 1. Odpowiedz, jakie elementy ustroju Rzeczypospolitej proponował wykorzystać rosyjski minister.
2. Omów korzyści, jakie z realizacji planu odniosłaby Rosja.
3. Wyjaśnij, co mogłoby stać się pretekstem do zaangażowania rosyjskiego w sprawy polskie.

przede wszystkim magnaterię z ziem ruskich i litewskich. Nazywano ich **republikantami**, gdyż – jak głosili – przeciwni byli projektom wzmacniającym władzę królewską (bronili republiki, rozumianej jako przeciwieństwo kraju rządzonego przez władcę absolutnego). Walka obu tych stronnictw za Augusta II dotyczyła przede wszystkim rywalizacji o najważniejsze wakujące urzędy, zwłaszcza kluczowy – hetmański. Potoccy zrywali kolejne sejmy, by August II nie mógł przekazać buławy Stanisławowi Poniatowskiemu.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, co skłoniło polską szlachtę do wyboru Augusta II na króla Polski.
2. Omów skutki dla Rzeczypospolitej zaangażowania króla Augusta II w wojnę północną.
3. Wyjaśnij, w jakich okolicznościach Polska popadła w zależność od Rosji.
4. Oceń politykę Augusta II jako króla Polski i elektora Saksonii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Gierowski, *W cieniu ligi północnej*, Wrocław 1971.
J. Staszewski, *Wettynowie*, Olsztyn 2005.

2 POLITYCZNA ANARCHIA I PRÓBY REFORM

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie korzyści i straty przyniosła Rzeczypospolitej unia polsko-saska za panowania Augusta II?
2. W jaki sposób doszło do interwencji Rosji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej?

WOJNA O POLSKĄ KORONĘ

W 1733 r. zmarł August II Mocny. Wkrótce odbyły się sejmy konwokacyjny i elekcyjny, a zebrane tłumy szlachty entuzjastycznie opowiedziały się za królem „Piastem", wybierając ponownie na władcę Stanisława Leszczyńskiego. Jako teść Ludwika XV miał on poparcie Francji i osobiście przybył do Warszawy. Nowego króla poparli zarówno członkowie Familii, jak i frakcja Potockich. Jednak przeciwko jego kandydaturze wystąpiły Austria i Rosja. Rosjanie ogłosili już przed elekcją, że Leszczyńskiego, który był teściem króla francuskiego, nie dopuszczą do polskiego tronu. Austria i Rosja poparły kandydaturę elektora saskiego **Fryderyka Augusta**, syna Augusta II, a Rosjanie dodatkowo wprowadzili do Rzeczypospolitej 35-tysięczny korpus wojska. Niewielka liczba magnatów (głównie litewskich) i ich klientów dokonała drugiej elekcji – elektora saskiego, który przyjął imię **Augusta III**.

Po elekcji Augusta III wojsko rosyjskie rozpoczęło wojnę z obrońcami Leszczyńskiego. Rosjanie głosili, że tylko wspomagają „prawdziwych patriotów", wyborców Sasa. Francja w obronie praw Leszczyńskiego do korony wypowiedziała wojnę Austrii. Rozpoczęła się **tzw. wojna o sukcesję polską**. W rzeczywistości wojna nie miała wiele wspólnego ze sprawami Polski. Austria formalnie nie uczestniczyła

POSTAĆ HISTORYCZNA

STANISŁAW LESZCZYŃSKI (1677–1766)

Król Polski w latach 1704–1709 i 1733–1736. Pochodził z jednej z najbardziej wpływowych rodzin magnackich w Polsce. Na początku swojej kariery politycznej popierał Augusta II, dzięki czemu został mianowany wojewodą poznańskim. Jednak w 1701 r., gdy wojska szwedzkie wkroczyły do Polski, stanął po ich stronie. W 1704 r. król Szwecji zaproponował mu objęcie polskiego tronu. W pierwszym okresie swojego panowania był całkowicie zależny od Szwedów i po klęsce Karola XII pod Połtawą musiał uciekać z Polski. Władca Szwecji powierzył mu zarząd nad państewkiem Dwóch Mostów, dziedzicznym księstwem szwedzkiej dynastii. Po kilku latach Leszczyński osiadł we Francji. Francuski król Ludwik XV poślubił w 1725 r. córkę Leszczyńskiego, Marię. W 1733 r. Leszczyński, popierany przez Francuzów, zgłosił swoją kandydaturę do polskiego tronu. Został wybrany królem przez większość szlachty, lecz utracił koronę po interwencji Rosji. Dzięki wsparciu swojego zięcia Ludwika XV uzyskał dożywotnio księstwo Lotaryngii, którym z powodzeniem rządził do śmierci w 1766 r. W 1743 r. został opublikowany anonimowy traktat, *Głos wolny wolność ubezpieczający*, uchodzący powszechnie za dzieło Leszczyńskiego. Zawierał on program reform, w którym postulowano ograniczenie *liberum veto*, zwiększenie armii, rozwój miast i oczynszowanie chłopów. Traktat stał się wzorem dla przyszłych reformatorów polskiego ustroju.

w konflikcie wewnętrznym w Rzeczypospolitej, choć nie ukrywano, że cesarz popiera Augusta III.

Wobec przewagi Rosjan Leszczyński schronił się w Gdańsku. W 1734 r. wojska rosyjskie i saskie przystąpiły do oblężenia miasta, które po kilku miesiącach skapitulowało, a król uciekł Wisłą przebrany za chłopa. Popierająca go szlachta zawiązała **konfederację w Dzikowie** pod Sandomierzem, nawołując do walki o wolność Rzeczypospolitej przeciwko Rosji. Siły konfederatów były jednak zbyt słabe, by pokonać Rosjan i Sasów. W dodatku król Francji w 1735 r. postanowił zakończyć wojnę z Austrią, a warunkiem pokoju była abdykacja Leszczyńskiego. Konfederaci dzikowscy złożyli broń. W 1736 r. odbył się sejm pacyfikacyjny, na którym August III został uznany za jedynego legalnego króla Polski.

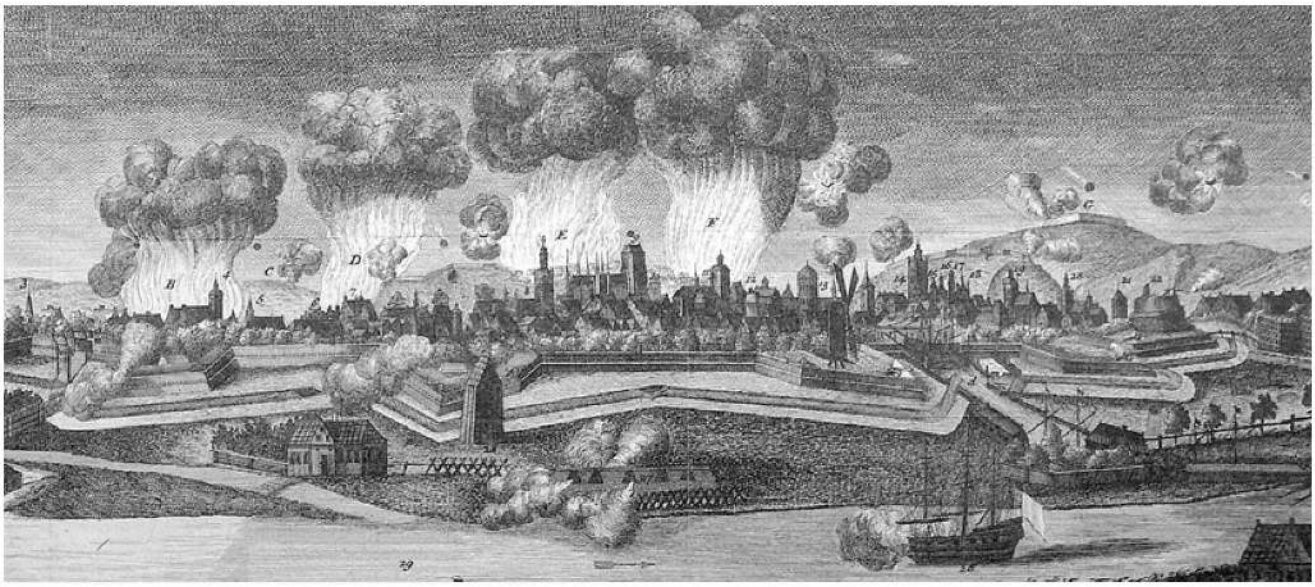

August III Sas został sportretowany w stroju mundurowym orderu Orła Białego, składającym się z białego żupana i czerwonego kontusza. Przedstawienie króla cudzoziemca w polskim stroju miało pokazać, że przyjmuje on prawa Rzeczypospolitej, a także szanuje szlacheckie zwyczaje.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

POLITYCZNA ANARCHIA

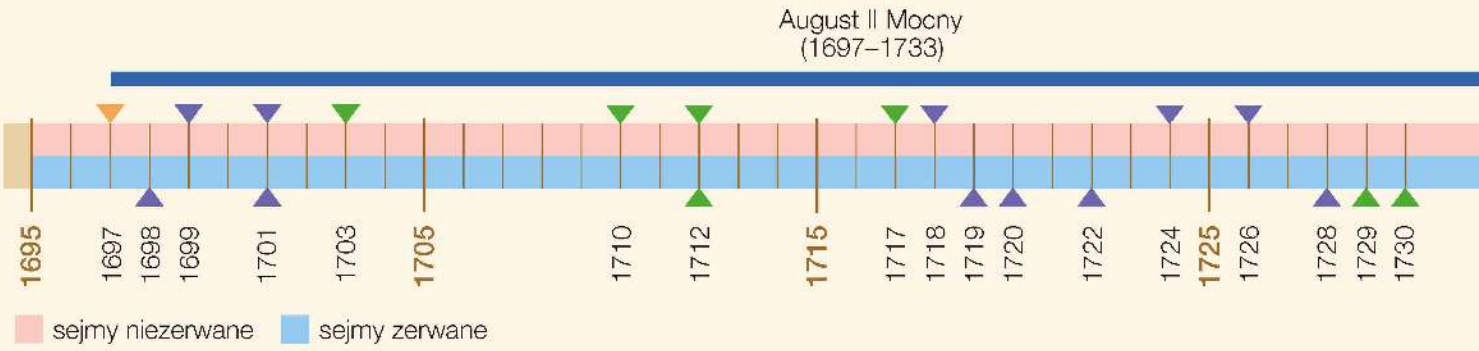
W czasach Augusta III sejm Rzeczypospolitej przestał wypełniać swoje zadania. Jedynym, który zdołał przyjąć uchwały końcowe, był sejm pacyfikacyjny z 1736 r. Wszystkie inne albo były zrywane za sprawą *liberum veto*, albo rozchodziły się bez podjęcia żadnych decyzji. Bez sprawnie działającego sejmu Rzeczpospolita nie mogła dobrze funkcjonować. Bez jego zgody nie można było przeprowadzić zmian ustrojowych. Również poszczególne sejmiki nie dochodziły do skutku z powodu walki stronnictw magnackich. Taki stan łatwo mógł zmienić

Oblężenie Gdańska rozpoczęło się w lutym 1734 r. i trwało 135 dni. Początkowo Rosjanie czynili niewielkie postępy, jednak w czerwcu udało im się zdobyć twierdzę Wisłoujście, co dało im dostęp do gdańskiego portu.

▪ *grafika, Francja, XVIII w.*

SEJMY W CZASACH AUGUSTA II I AUGUSTA III

? Jak wpływ na stan państwa miała tak duża liczba zrywanych sejmów?

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZRYWANIE SEJMU W CZASACH AUGUSTA III

W *Opisie obyczajów za panowania Augusta III* Jędrzej Kitowicz ukazał wiele problemów życia politycznego i społecznego Rzeczypospolitej w połowie XVIII w. Krytyce poddał także działalność polskiego sejmu, który wymagał reformy.

Dom Czartoryskich, zakrawając z daleka na detronizacją Augusta [...], *zrywał sejmy przez subordynowane osoby, zwalając winę na króla, utyskując na jego nieszczęśliwe panowanie, że nie masz w kraju żadnego rządu, że król jak bałwan bez znajomości interesów publicznych o niczym nie wie, na niczym się nie zna* [...].

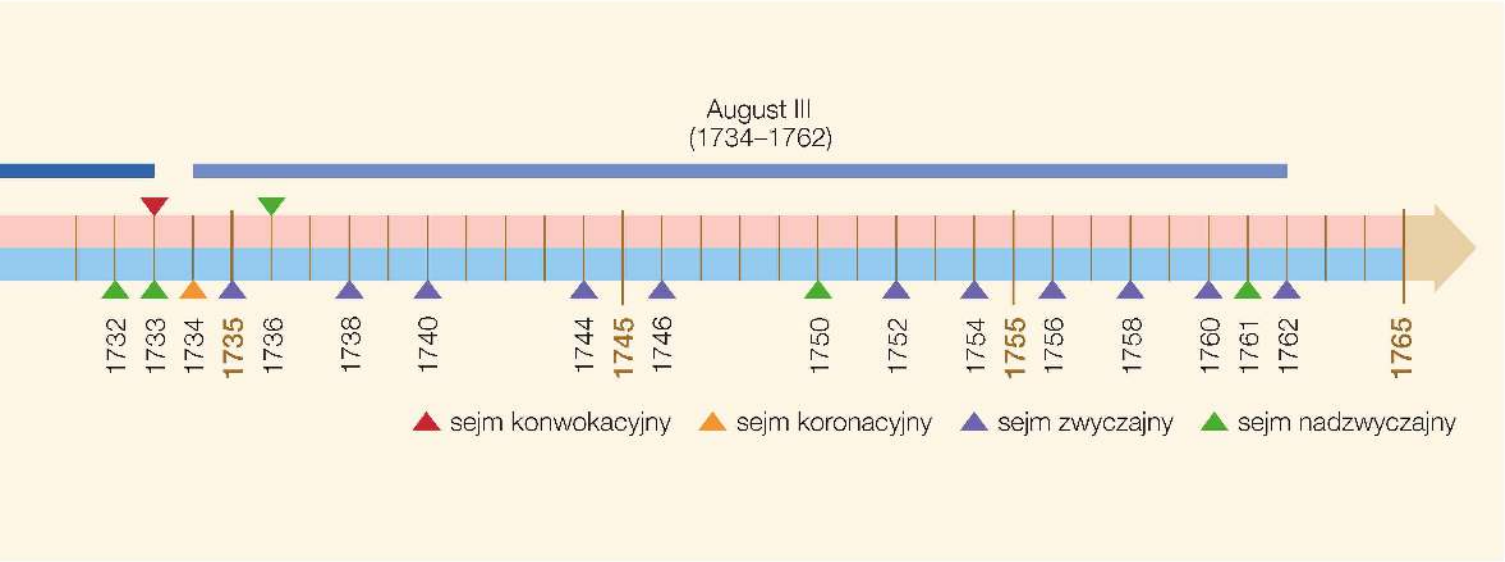
Do zerwania sejmu nie zażywano osób rozumem i miłością dobra publicznego obdarzonych, bo też tego i nie potrzeba było. Lada poseł ciemny jak noc, utrzymany tym końcem na sejmiku posłem przez partią Czartoryskich, nie szukając pozornych przyczyn, odezwał się w poselskiej izbie: „Nie ma zgody na sejm!" – i to było dosyć do odebrania wszystkim mocy sejmowania. A gdy go marszałek spytał: „Co za racja?" – odpowiedział krótko: „Jestem poseł, nie pozwalam" – i to powiedziawszy usiadł jak niemy diabeł, na wszystkie prośby i nalegania innych posłów o danie przyczyny zatamowanego sejmu nic więcej nie odpowiadając, tylko to jedno: „Jestem poseł".

Przyczyny używane do zerwania sejmu bywały czasem pozorne, jaka była natenczas, kiedy Moskwa, wojując z królem pruskim, rozpościerała się po całej Polszcze. Zrywacze sejmu użyli pretekstu tego, iż pod bronią obcego żołnierza wolność jest przyciśniona, a zatem sejm wolny być nie może, więc żaden być nie powinien. [...]

I posłowie na takową zbrodnią, jaką było zrywanie sejmu, nigdy by się nie odważyli dla postronnej fakcyi, gdyby wiedzieli, że wszyscy a wszyscy magnaci sejmu pragną, gdyż w takowym razie zrywacz sejmu nie mający protektora, byłby nie puszczony z miejsca obrady i Bóg wie, jak prześladowany i batogami zbity i zabity na śmierć, tak jak się nie raz trafiało [...]; *trudno było ścigać* [jednak] *albo prześladować* [...] *sejmu zrywacza, mającego pewną i mocną protekcyją pod pozorem obrony wolności, bo to było hasłem powszechnem, a na tym zasadzali wolność, że szlachcic na sejmiku, a poseł na sejmie z głosu swego nikomu sprawiać się nie powinien.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1997, s. 341–343.

? 1. Wyjaśnij, kogo Jędrzej Kitowicz oskarżał o zrywanie sejmów w czasach panowania Augusta III.
2. Przedstaw mechanizm zrywania sejmów w połowie XVIII w.

się w anarchię (bezrząd), a w tej sytuacji instytucje władzy politycznej przestałyby działać.

Odpowiedzialna za bezład ustrojowy Rzeczypospolitej była głównie magnateria. Rywalizujące ze sobą frakcje magnackie nakazywały swoim klientom zrywanie sejmów i sejmików. Magnaci dysponowali prywatnymi wojskami i środkami finansowymi, które wykorzystywali do walki politycznej.

PRÓBY REFORM W CZASACH AUGUSTA III

W czasach Augusta III i jego pierwszego ministra Henryka Brühla [czyt.: brila], w latach 30. i 40. XVIII w., najsilniejszym stronnictwem politycznym była **Familia**. Czartoryscy i ich sojusznicy uzyskali poparcie dworu, dzięki czemu uzyskiwali najważniejsze urzędy i królewszczyzny dla siebie i swoich klientów.

WARTO WIEDZIEĆ

Familia Czartoryskich

W pierwszej połowie XVIII w. magnacki ród Czartoryskich oraz spokrewnione z nimi rodziny (m.in. Poniatowscy) utworzyli stronnictwo polityczne nazywane Familią. Podczas elekcji w 1733 r. poparło ono Stanisława Leszczyńskiego, jednak po jego porażce zawarło porozumienie z nowym władcą Augustem III. Od 1754 r. ugrupowanie to przeszło do opozycji wobec króla. W polityce zagranicznej prezentowało orientację prorosyjską, wynikającą z przekonania, że tylko Rosja może uchronić dysponującą niewielką armią Rzeczpospolitą przed zaborczością Prus. W 1764 r. Familia z pomocą Rosji zdominowała scenę polityczną i doprowadziła do osadzenia Stanisława Augusta Poniatowskiego na polskim tronie. W okresie Sejmu Czteroletniego członkowie Familii wzięli czynny udział w jego obradach.

? Jakie państwo było największym wrogiem Rzeczypospolitej według Familii?

Michał Fryderyk Czartoryski był jednym z najpotężniejszych magnatów w Rzeczypospolitej. Piastował wiele urzędów, w tym kanclerza wielkiego litewskiego. Stał się także jednym z założycieli i przywódców Familii.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Familia stworzyła własny program reform, aby doprowadzić do zmian w systemie skarbowym i do powiększenia liczby wojska. Reformy te – poprzez zrywanie sejmów – uniemożliwili ich rywale, Potoccy, nie chcąc dopuścić do dalszego wzmocnienia Familii.

August III i minister Brühl [czyt.: bril] starali się wspierać proponowane przez Czartoryskich zmiany, kilkakrotnie próbując sprawić, by sejm obradował pod węzłem konfederacji. Wówczas *liberum veto* nie miałoby mocy i można by było przeforsować reformy. Zawsze jednak w takich wypadkach uniemożliwiała to Rosja, która groziła, że nie dopuści do planowanej konfederacji jako „ograniczenia wolności". W pogotowiu obok wojsk rosyjskich były także oddziały pruskie. Wobec militarnej słabości państwa ani Czartoryscy, ani August III nie odważyli się narazić kraju na wojnę z Rosją i Prusami. W latach 50. XVIII w. Familia przeszła do opozycji, a stronnictwem dworskim stali się Potoccy, którym przewodził zięć Brühla, Jerzy Mniszech, spokrewniony z Potockimi. Wówczas o żadnych reformach nie było już mowy.

Dyskusja o potrzebie reform toczyła się nie tylko na scenie politycznej, ale także w publicystyce. W czasach Augusta III ukazało się kilka ważnych publikacji poświęconych reformom w kraju, m.in. program polityczny *Głos wolny wolność ubezpieczający* pióra króla Stanisława Leszczyńskiego, *List ziemianina do pewnego przyjaciela z innego województwa* Stanisława Poniatowskiego, związanego z Familią, oraz *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej* autorstwa wojewody poznańskiego Stefana Garczyńskiego. Najwybitniejszy program naprawy Rzeczypospolitej zawierało czterotomowe dzieło Stanisława Konarskiego pt. *O skutecznym rad sposobie*. Autor zwracał w nim uwagę na konieczność reorganizacji i częstszego zwoływania obrad sejmu, zniesienia *liberum veto* oraz instrukcji wiążących posłów. Uważał, że szlachcie niemającej ziemi (gołocie) należy odebrać prawo głosu na sejmikach, ponieważ głosuje ona z reguły tak, jak każą magnaci. Postulował także stworzenie silnej władzy wykonawczej oraz powstanie banku narodowego.

CIEKAWOSTKA

Rzeczpospolita widziana ze szlacheckiego dworu

Z punktu widzenia przeciętnego szlachcica w Rzeczypospolitej w połowie XVIII w. panował idealny ustrój. Szlachta uznawała, że gdy w całej Europie toczą się krwawe wojny, a monarchowie starają się podporządkować sobie administrację i obciążają poddanych dodatkowymi podatkami, to w Polsce wciąż działała szlachecka samorządność. Choć ten ustrój potrzebował znaczących zmian, większość szlachty nie chciała o tym nawet słyszeć. Uznawano wręcz często, że to właśnie słabość Polski jest gwarancją na to, że przetrwa ona wszelkie burze dziejowe. Hasło *Polska nierządem stoi* popularne w XVIII w. utwierdzało rzesze szlacheckie, że żadne z ościennych państw nie będzie traktowało Rzeczypospolitej jako rywala. Polscy reformatorzy nie tylko zatem musieli stworzyć program zmian i wprowadzać go w życie, ale przede wszystkim przekonać opinię szlachecką o tym, że zmiany są niezmiernie potrzebne.

REFORMY OŚWIATY I OŻYWIENIE GOSPODARCZE

Żadne reformy nie mogły się powieść bez ich akceptacji ze strony szlachty. By przekonać ją do reform, należało zmienić sposób kształcenia na odpowiadający duchowi popularnej na Zachodzie myśli oświeceniowej. Zrozumiał to m.in. Stanisław Konarski, który w 1740 r. założył w Warszawie nowoczesną szkołę średnią – **Collegium Nobilium**. Jej program nauczania był zupełnie inny niż w popularnych dotąd szkołach jezuickich. Większy nacisk położono na nauczanie przyrody, matematyki i języków nowożytnych. Uczniów kształciła dobrze do tego przygotowana kadra nauczycielska. Dużo czasu poświęcano również nowoczesnemu wychowaniu obywatelskiemu, co miało w przyszłości zaowocować tym, że wykształci się nowe pokolenie ludzi świadomych potrzeby zmian w Rzeczypospolitej.

POLSKA POLITYKA ZAGRANICZNA W CZASACH AUGUSTA III

August III aktywnie uczestniczył w europejskiej polityce, lecz reprezentował wyłącznie Saksonię, a nie Polskę. Zaangażował się w wojnę o sukcesję austriacką, ale w II wojnie śląskiej poniósł dotkliwą porażkę – musiał zawrzeć z Prusami osobny pokój i wypłacić im ogromną kontrybucję. W czasie wojny siedmioletniej nie odegrał już znaczącej roli w sojuszach europejskich. W tym czasie polska polityka zagraniczna opierała się na zasadach neutralności.

Podczas II wojny śląskiej August III i Familia dążyli do wypowiedzenia wojny Prusom, co mogło przynieść Polsce duże korzyści, ale opozycja skutecznie zablokowała takie plany. W obliczu toczących się w Europie wojen Polacy szczycili się tym, że w nich nie uczestniczą. Nie była to jednak zasługa polskiej polityki zagranicznej, ale wynik słabości Rzeczypospolitej. Z Polską wówczas nie liczono się jako z partnerem politycznym. Kraj stał się jedynie terenem przemarszu wojsk rosyjskich.

? Jakie były skutki słabości wewnętrznej Rzeczypospolitej w polityce zagranicznej?

Henryk von Brühl był najbliższym współpracownikiem Augusta III i głównym twórcą jego polityki zagranicznej.

▪ *obraz, Niemcy, XVIII w.*

Wkrótce podobny model kształcenia wdrożono w kolegiach prowadzonych przez **pijarów** i jezuitów. Działalność jezuitów w oświacie, z uwagi na liczebność i popularność kolegiów wśród szlachty, miała ogromne znaczenie. W ramach modernizacji szkolnictwa zaczęto podnosić także poziom uczących tam zakonników. Gdy w 1773 r. zakon uległ kasacie, byli jezuici stali się częścią kadry nauczycielskiej utworzonej wówczas Komisji Edukacji Narodowej.

W Polsce pod koniec epoki saskiej nastąpiło również ożywienie kulturalne i gospodarcze. W 1747 r. w Warszawie powstała pierwsza biblioteka publiczna – **Biblioteka Załuskich**, a rok później – pierwsza opera. Dobrze prosperowało wiele drukarni, które wydawały nie tylko książki, ale także kalendarze i poradniki, trafiające do szerszych kręgów społeczeństwa. Magnaci budowali pałace, co przyczyniało się do rozwoju nowych miejscowości. Niektórzy z nich rozwijali w swoich dobrach manufaktury, produkujące głównie towary luksusowe. Okres pokoju w czasach Augusta III spowodował, że kraj zaczynał się odbudowywać, choć głównie z powodu słabego rozwoju miast daleko było Polsce do wchodzących w okres rewolucji technicznej krajów Zachodu.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj sytuację polityczną w Rzeczypospolitej podczas wolnej elekcji w 1733 r.
2. Przedstaw rolę Stanisława Leszczyńskiego w dziejach Polski pierwszej połowy XVIII w.
3. Oceń politykę zagraniczną Augusta III.
4. Omów reformy w Polsce podejmowane za panowania Augusta III.

DLA ZAINTERESOWANYCH

E. Cieślak, *Stanisław Leszczyński*, Wrocław 1994.
J. Staszewski, *„Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...". Szkice i studia z czasów saskich*, Olsztyn 1997.

3 OSTATNIA WOLNA ELEKCJA I I ROZBIÓR POLSKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób Rosja interweniowała w polskie sprawy w czasach saskich?
2. Które stronnictwa polityczne odgrywały znaczącą rolę w Polsce w okresie rządów Augusta III?

ELEKCJA STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO

W 1763 r. w Dreźnie zmarł król August III. Od dawna do przejęcia władzy w Rzeczypospolitej przygotowywała się Familia. Czartoryscy chcieli przeprowadzić głębokie reformy, które miały uratować kraj przed anarchią i zaborczością pruskiego króla. Władca ten planował zagarnąć polskie Pomorze i połączyć w ten sposób obie części swojego państwa: Prusy i Brandenburgię. Familia szukała oparcia w Rosji, w której na tron wstąpiła cesarzowa Katarzyna II. Kandydatem imperatorowej do tronu polskiego był Stanisław August Poniatowski, krewny Czartoryskich i syn działacza Familii. Czartoryscy liczyli na to, że rosyjska władczyni zgodzi się na ograniczone reformy w Rzeczypospolitej, by zyskać w ten sposób sojusznika dysponującego pewną siłą. W interesie Imperium Rosyjskiego nie leżało jednak wzmocnienie polskiego państwa.

W czasie bezkrólewia Familia zawiązała konfederację finansowaną przez Rosję i wspieraną jej wojskami, które po wojnie siedmioletniej pozostały w Rzeczypospolitej. Na żądanie imperatorowej konfederacja Czartoryskich oficjalnie poprosiła ją o dalsze wsparcie militarne, by – jak to uzasadniano – zapewnić pokój w czasie elekcji. W ten sposób Katarzyna II demonstrowała Europie, że działa na prośbę Rzeczypospolitej. Imperatorowa zdecydowała się poprzeć kandydaturę do polskiego tronu stolnika litewskiego Stanisława Poniatowskiego. Znała go bowiem dobrze – podczas misji dyplomatycznej młodego szlachcica w Petersburgu w latach 1755–1758 jako wielka księżna miała z nim romans. Poniatowski miał stać się w zamyśle Katarzyny II posłusznym narzędziem, by całkowicie uzależnić Rzeczpospolitą od Rosji. Zgodnie z wolą cesarzowej w 1764 r. zebrana na polach pod Warszawą szlachta wybrała Stanisława Poniatowskiego na króla Polski. Jego koronacja królewska po raz pierwszy odbyła się nie w Krakowie, ale w Warszawie, co miało symbolizować początek nowej epoki w dziejach kraju.

Elekcja Stanisława Augusta Poniatowskiego została przedstawiona na obrazie Bernarda Bellotta, zwanego Canalettem [czyt.: kanalettem].

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

OSTATNIA „WOLNA" ELEKCJA

Katarzyna II pisała do swojego ambasadora w Polsce, charakteryzując Poniatowskiego jako *Piasta dla nas dogodnego, użytecznego dla naszych rzeczywistych interesów,* [...] *człowieka, który by wyłącznie nam zawdzięczał swoje wyniesienie.* Faktycznie Stanisław Poniatowski, niedysponujący wielkim majątkiem i wpływami takimi jak Czartoryscy, nadawał się najlepiej na rosyjskiego protegowanego. Nie znalazł się żaden inny kandydat do tronu brany poważnie pod uwagę.

Szlachta wiedziała, że szansę na wybór ma jedynie Poniatowski. Nikt nie chciał stać się celem stojących pod Warszawą wojsk rosyjskich. Aby stworzyć pozory wolnej elekcji, wojska rosyjskie cofnęły się o 3 mile od stolicy. Wszystko w trakcie elekcji wyglądało jak dawniej, tyle że na polu elekcyjnym zjawiło się jedynie 5,5 tys. szlachty (w XVI i XVII w. na elekcje przybywało ponad 40 tys. wyborców). Na elekcji zagłosowano jednogłośnie, bez żadnej dyskusji nad kandydatem. Tego jednak można było się spodziewać po szlachcicach, którzy wywodzili się z klienteli magnackiej członków Familii.

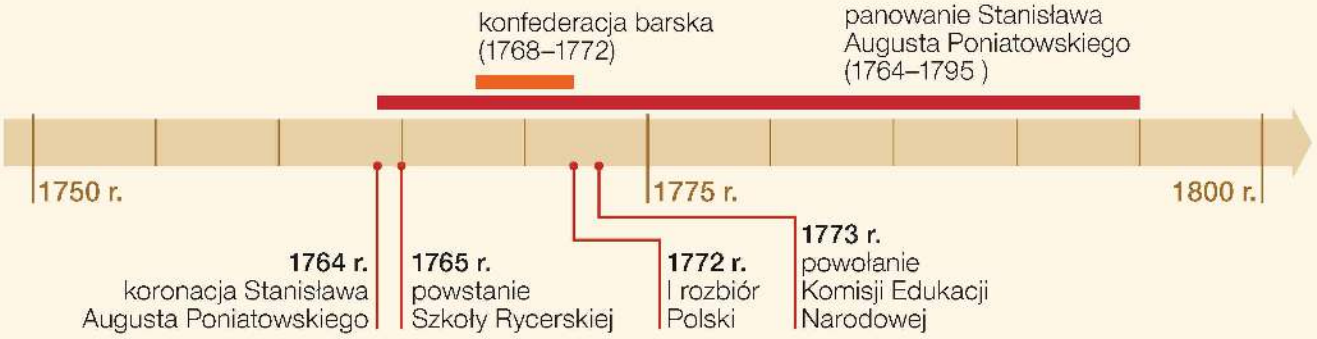
? Dlaczego elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego nie można nazwać wolną elekcją?

PIERWSZE REFORMY

Już na sejmie konwokacyjnym w czasie bezkrólewia w Rzeczypospolitej wprowadzono pewne reformy. Uchwalono wówczas nowy regulamin sejmu oraz wyłączono *liberum veto* w sprawach skarbowych. Powołano także Komisję Skarbową i Komisję Wojskową (osobne dla Korony i Litwy), przez co ograniczono władzę podskarbich i hetmanów. Zapadły również ważne decyzje w sprawie sejmików, na których uchwały miały być podejmowane większością głosów, a instrukcje, w które wyposażeni byli posłowie na sejm, nie miały charakteru obowiązującego. W celu rozwoju handlu uporządkowano także system celny, a dla pozyskania nowych dochodów zarządzono lustrację dóbr królewskich. Kolejne reformy ustrojowe chciano przeprowadzić na sejmach elekcyjnym i koronacyjnym. Wówczas zdecydowany sprzeciw wyrazili Rosjanie, którzy w porozumieniu z Prusami zamierzali utrzymać Rzeczpospolitą w stanie słabości.

W pierwszych latach panowania nowy władca, który przyjął imiona **Stanisław August**, i jego zwolennicy podjęli wytężone działania, by zreformować kraj. Najważniejsze było pozyskanie dodatkowych dochodów dla skarbu państwa. Ustanowiono zatem cło generalne, uporządkowano system monetarny i powołano do istnienia mennicę królewską. Wprowadzono także jednolity system miar i wag, a w celu pobudzenia rozwoju gospodarczego zakładano

POCZĄTKI PANOWANIA STANISŁAWA AUGUSTA

? Ile lat trwała konfederacja barska?

nowe manufaktury. W miastach powołano tzw. komisje dobrego porządku, które rozpoczęły prace nad uporządkowaniem i unowocześnieniem przestrzeni, m.in. brukowano ulice, budowano kanały. Z inicjatywy króla w 1765 r. powstała **Szkoła Rycerska** (korpus kadetów) – pierwsza świecka szkoła w Polsce. Miała ona kształcić synów szlacheckich w duchu oświecenia i przygotowywać ich do służby w wojsku oraz administracji państwowej.

SPRAWA DYSYDENTÓW I PRAWA KARDYNALNE

Od początku przeciwni reformom w Polsce byli Prusacy. Fryderyk II interweniował w tej sprawie u Katarzyny II. Z podobnymi zastrzeżeniami do cesarzowej zwracali się magnaci, niezadowoleni z rządów Familii. Byli to liderzy dawnego stronnictwa Potockich, odsunięci przez Czartoryskich i nowego króla od wpływu na politykę.

Jednak pretekstem do ingerencji Rosji w sprawy Rzeczypospolitej stały się **problemy polskich dysydentów**. Innowiercy domagali się przywrócenia praw, które odebrano im w czasach saskich, m.in. możliwości kandydowania do sejmu i sprawowania urzędów. Katarzyna II poparła ich żądania, widząc możliwość kontrolowania polskiego sejmu z pomocą dysydenckich posłów. Jednocześnie w oczach europejskich elit oświeceniowych stawała się obrończynią tolerancji religijnej i praw uciskanej mniejszości, a w opinii Rosjan – opiekunką coraz mniej licznej w Rzeczypospolitej grupy prawosławnych. Wobec nacisków ambasadorów Prus i Rosji Stanisław August przystał na przywrócenie dysydentom praw wyznaniowych, ale nie chciał zgodzić się na prawa polityczne. W 1766 r. opozycja na czele z biskupem krakowskim Kajetanem Sołtykiem dowiedziała się o obietnicach króla i na sejmie oskarżyła go o działanie na rzecz prawosławnej Rosji.

Ponieważ sejm 1766 r. nie spełnił żądań Katarzyny II w sprawie dysydenckiej, imperatorowa w **1767 r.** wprowadziła do Rzeczypospolitej kolejne dziesiątki tysięcy rosyjskich wojsk. Pod ich osłoną dysydencka szlachta zawiązała dwie konfederacje: **w Toruniu** w Koronie i **Słucku** na Litwie, domagając się przywrócenia praw politycznych. W tajemnicy Rosjanie pomogli także zawiązać **konfederację szlachty katolickiej w Radomiu**, która miała wystąpić przeciwko królowi i Familii, uznanych przez Katarzynę II za wrogów. Konfederaci radomscy, dowodzeni przez niegdysiejszych

WARTO WIEDZIEĆ

Aresztowanie opozycji

Działania ambasadora rosyjskiego Repnina podczas sejmu lat 1767–1768 ujawniły, jak bardzo Polska jest uzależniona od rosyjskich decyzji. Ukazywała to decyzja o porwaniu i aresztowaniu najznakomitszych postaci polskiej sceny politycznej: biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka, biskupa kijowskiego Józefa Andrzeja Załuskiego oraz hetmana Wacława Rzewuskiego i jego syna Seweryna. Ponieważ ci politycy nie zgadzali się na rosyjską dominację, zostali odesłani do Kaługi w Rosji, a do Polski powrócili dopiero w 1773 r., po I rozbiorze. Śmiałość Repnina w działaniu zastraszyła cały polski sejm. Posłowie i senatorowie milczeli, bo nie zamierzali podzielić losu aresztowanych. W ten sposób sejm repninowski oficjalnie wprowadził w Polsce dyktat rosyjski.

? Jakie były skutki aresztowania opozycji podczas sejmu z lat 1767–1768?

Mikołaj Repnin przez cztery lata pełnił funkcję carskiego ambasadora w Warszawie.

▪ *obraz, Rosja, XVIII w.*

KONFEDERACJA BARSKA I I ROZBIÓR POLSKI

? 1. Wskaż i nazwij obszary zajęte przez Rosję, Prusy i Austrię w 1772 r.

2. Oceń wartość tych ziem dla Polski z punktu widzenia integralności państwa oraz jego sytuacji politycznej i ekonomicznej.

I rozbiór Rzeczypospolitej

Państwo zaborcze	Zagrabiony obszar		
	województwa	km²	Ludność
Rosja	inflanckie, mścisławskie, część witebskiego i połockiego	92 000	1 300 000
Austria	ruskie, bełskie, część krakowskiego i sandomierskiego	83 000	2 650 000
Prusy	chełmińskie, malborskie, pomorskie, część inowrocławskiego, brzesko-kujawskiego i kaliskiego	36 000	580 000

przywódców dawnego stronnictwa Potockich, na żądanie ambasadora rosyjskiego **Mikołaja Repnina** zwrócili się do Rosji o pomoc w przywróceniu w Polsce ustroju sprzed reform Stanisława Augusta. Domagali się też detronizacji króla.

W 1767 r. zebrał się sejm, który na żądanie Katarzyny II miał przyznać dysydentom równe prawa. Zdecydowanie zaprotestowali przeciwko temu katoliccy przywódcy konfederacji radomskiej. Odpowiedzią Repnina stało się aresztowanie najgłośniejszych oponentów – biskupów Kajetana Sołtyka i Andrzeja Załuskiego, hetmana Wacława Rzewuskiego oraz jego syna Seweryna. Sejm z lat 1767–1768, zwany repninowskim, miał charakter **sejmu delegacyjnego** – na polecenie ambasadora Rosji wybrano tylko kilkudziesięciu zaufanych posłów, którzy mieli decydować w imieniu wszystkich innych. Sterroryzowany sejm, w większości posłuszny Rosjanom, uchwalił na początku 1768 r. prawa polityczne dla dysydentów. Repnin doprowadził również do zawarcia traktatu polsko-rosyjskiego potwierdzającego ich obowiązywanie. W 1768 r. sejm uchwalił także **prawa kardynalne**, czyli zasady ustrojowe, które miały być nienaruszalne. Należały do nich m.in. wolna elekcja, unia z Litwą, *liberum veto* i prawo wypowiadania posłuszeństwa królowi. Gwarantem praw kardynalnych miała być Rosja, co oznaczało, że ich zmiana mogła nastąpić tylko za jej zgodą. W ten sposób rosyjska dominacja w Rzeczypospolitej została potwierdzona prawnie. Państwo polsko-litewskie było odtąd niesuwerenne nie tylko faktycznie, ale także formalnie.

KONFEDERACJA BARSKA

W 1768 r., jeszcze w trakcie obrad sejmu, szlachta domagająca się przywrócenia dawnych praw i oburzona postawą Rosjan w sprawie równouprawnienia dysydentów i działań Repnina, zawiązała **konfederację w Barze** na Podolu. Na jej czele stanął Michał Krasiński.

WARTO WIEDZIEĆ

Porwanie Stanisława Augusta Poniatowskiego

W październiku 1771 r. grupa konfederatów, wśród których był późniejszy bohater walk o wolność Stanów Zjednoczonych, Kazimierz Pułaski, postanowiła porwać Stanisława Augusta. Wracający wieczorem do zamku powóz wiozący króla został ostrzelany na ulicach Warszawy. Napastnikom udało się pokonać niewielką eskortę i porwać monarchę. Zamach był jednak źle przygotowany. Porywacze pogubili się na ulicach miasta i ostatecznie jedynie kilku z nich przetransportowało króla na przedmieścia, gdzie go ukryto. Straż przy władcy sprawował tylko jeden spiskowiec, którego Stanisław August przekonał, by go uwolnił. Król wydostał się z niewoli i powrócił do zamku. Większość spiskowców została zatrzymana i skazana na śmierć za próbę królobójstwa. Kilku z nich, m.in. Pułaskiemu, udało się zbiec za granicę. Monarcha ułaskawił tylko jednego z porywaczy – tego, który go uwolnił. Porwanie i nawoływanie do królobójstwa ostatecznie pogrzebały sprawę konfederatów w oczach społeczeństwa.

Porwanie króla Stanisława Augusta odbyło się 2 listopada 1771 r. na ul. Miodowej w centrum Warszawy. Po zatrzymaniu władca miał być przewieziony do twierdzy na Jasnej Górze. W przygotowaniach planu pochwycenia króla brał udział m.in. nuncjusz apostolski w Rzeczypospolitej.

▪ *rycina, Polska, XVIII w.*

? Jakie skutki miała próba porwania Stanisława Augusta przez konfederatów barskich?

Kazimierz Pułaski podczas walk pod Częstochową ukazany na obrazie Juliusza Kossaka. Pułaski był jednym z przywódców konfederacji barskiej i uczestnikiem porwania króla. Za udział w spisku groziła mu kara śmierci, dlatego w 1773 r. zbiegł za granicę.

▪ *akwarela, Polska, XIX w.*

Pod hasłem obrony wiary katolickiej i wolności szlacheckiej konfederaci wystąpili zbrojnie przeciwko okupującym kraj Rosjanom i polskiemu królowi, w którym widzieli rosyjskiego agenta. Do konfederatów przyłączyła się część polskiej armii i prywatne wojska Potockich. Walczący liczyli na pomoc Austrii, Turcji, Francji i Saksonii.

Oddziały konfederatów szybko zostały rozbite na Podolu przez wojska rosyjskie. Do klęski przyczyniły się powstania prawosławnych chłopów podburzanych przez Rosjan. Chłopi dopuścili się masowych mordów na polskiej szlachcie i mieszczanach, ale także na Żydach i grekokatolikach na Ukrainie. Największego pogromu ludności dokonano w Humaniu. Wydarzenia te zostały nazwane **koliszczyzną**.

Po klęsce konfederatów na południowym wschodzie Rzeczypospolitej przeciwko Rosjanom wystąpiła szlachta małopolska i wielkopolska, a następnie litewska. Zaczęto stosować walkę partyzancką, licząc na pomoc z zagranicy. W 1768 r. wojnę przeciwko Rosji rozpoczęła Turcja, co spowodowało, że Rosjanie nie mogli skierować większych sił do Polski. Działania ruchu wsparła także Francja.

W latach 1769–1771 konfederaci odnieśli kilka znaczących sukcesów, m.in. zdobyli Częstochowę. W 1769 r. powołali **generalność**, naczelny organ polityczny i wojskowy, która ogłosiła detronizację króla i wezwała do jego zgładzenia. W 1771 r. podjęto nawet próbę porwania Stanisława Augusta, jednak zdołał on uciec. Te radykalne działania konfederatów barskich spowodowały, że odwróciła się od nich znaczna część polskiej opinii publicznej. W 1772 r. Rosjanie rozbili ostatnie oddziały konfederackie.

I ROZBIÓR POLSKI

Do momentu konfederacji barskiej Rosja była zainteresowana utrzymywaniem Rzeczypospolitej w swojej wyłącznej zależności. Dlatego od czasów Piotra I nie zgadzała się na składane przez Prusy propozycje jej rozbioru. Jednocześnie od połowy XVIII stulecia politycy rosyjscy coraz głośniej mówili o oderwaniu od Rzeczypospolitej dużej partii Ukrainy i Rusi Białej (wschodnie tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego). Katarzyna II początkowo nie popierała tych dążeń, lecz ostatecznie zmieniła swoje zdanie w tej sprawie. Wpływ na to miał nie tylko bunt konfederatów, ale także postawa Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz Czartoryskich, którzy domagali się rosyjskich ustępstw w sprawie dysydentów, a w dodatku szukali mediacji Francji. Zaangażowanie tego państwa w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej Rosja traktowała jako zamach na swoją pozycję mocarstwa dominującego w Europie Środkowej. Karą dla Polski miał być zatem rozbiór.

Decyzja o nim zapadła w Petersburgu najpóźniej jesienią 1770 r. Pod koniec tego roku Katarzyna II zaprosiła do współudziału Prusy i Austrię. 5 sierpnia 1772 r. w Petersburgu Rosja podpisała z Prusami i Austrią traktaty rozbiorowe, które każdemu z trzech krajów przyznawały część ziem Rzeczypospolitej. Rosja zagarnęła jej północno-wschodnie obszary, opierając granicę o Dźwinę, Druć i Dniepr. Austria zajęła południową część Polski po rzekę Zbrucz, bez Krakowa, ale z takimi miastami jak Lwów, Zamość, Halicz, a także

ważne z punktu widzenia ekonomicznego kopalnie soli w Wieliczce i Bochni. Prusy zajęły Pomorze Gdańskie (bez Gdańska) i Warmię (obszar Prus Królewskich) oraz część Wielkopolski i Kujaw, zyskując połączenie między dwiema częściami kraju, o co Hohenzollernowie zabiegali od dawna.

Wszystkie trzy państwa uzasadniały decyzję o rozbiorze rozkładem ustroju Rzeczypospolitej oraz rzekomymi prawami historycznymi do zagarniętych ziem. W rzeczywistości dokonywały bezprzykładnej grabieży. Katarzyna II dzięki zaspokojeniu kosztem Polski roszczeń Prus i Austrii zagwarantowała sobie, że nie wystąpią one przeciwko niej zbrojnie.

SEJM ROZBIOROWY

Ambasadorowie Rosji, Austrii i Prus w Rzeczypospolitej zażądali, by traktat rozbiorowy został zatwierdzony przez polski sejm. Zwołano go w 1773 r. w Warszawie, a jego obrady trwały dwa lata. Dyplomaci państw zaborczych opłacili niektórych polskich posłów, którzy zawiązali na sejmie konfederację. W ten sposób nie można było zastosować *liberum veto*. Marszałkiem sejmu został Adam Poniński, będący na usługach Rosji. W dniu rozpoczęcia obrad poseł z województwa nowogródzkiego, **Tadeusz Rejtan**, zaprotestował przeciwko konfederacji i próbował ją zablokować. Protest jego i kilku innych posłów został jednak złamany.

Tadeusz Rejtan został przedstawiony na słynnym obrazie Jana Matejki, gdy zastawia własnym ciałem wejście do sali sejmowej, w której ma być zatwierdzony rozbiór Polski. Jego protest odbił się szerokim echem w Rzeczypospolitej, a sam Rejtan stał się wzorem postawy patriotycznej.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

W czasie obrad zatwierdzono I rozbiór. Zawarto także nowe traktaty handlowe z państwami zaborczymi, niekorzystne dla Polski. Sejm wprowadził również nowe rozwiązania ustrojowe, które miały zagwarantować Rosji utrzymanie kontroli nad Rzecząpospolitą. Od tej pory król nie miał bezpośredniego prawa powoływania ministrów, senatorów i oficerów.

W 1775 r. ustanowiono najwyższą władzę wykonawczą w Rzeczypospolitej – **Radę Nieustającą**, na czele której stanął król. Według planów rosyjskich miała ona kontrolować władcę. Składała się ona z 36 członków wybieranych przez obie izby polskiego sejmu ze swojego grona (18 senatorów i 18 posłów). W Radzie funkcjonowało 5 departamentów: Interesów Cudzoziemskich (sprawy dyplomacji i polityka zagraniczna), Skarbowy (podatki i rozwój przemysłu), Sprawiedliwości (nadzór nad sądami), Wojskowy (kontrola nad wojskiem) oraz Policji (sprawy bezpieczeństwa i infrastruktury w miastach). Ministrowie stojący na czele departamentów mieli składać sprawozdania przed sejmem. Wbrew intencjom zaborców Rada stała się jednak instytucją sprawnie działającą w zakresie władzy wykonawczej, zwłaszcza administracyjnej i podatkowej, a Stanisław August umiejętnie nią kierował.

Szantaż rosyjskiego posła, grożącego całkowitym rozbiorem państwa, spowodował, że Stanisław August zgodził się na I rozbiór. Wcześniej jednak król wysłał do rządów europejskich noty z prośbą o interwencję, sprzeciwiając się pogwałceniu praw Rzeczypospolitej. Sejm rozbiorowy uchwalił też stały podatek. Z kolei Rada Nieustająca ograniczyła dotychczasową władzę magnatów-ministrów, co spowodowało, że potężni magnaci, zwłaszcza hetmani, byli negatywnie nastawieni do Rady.

Sukcesem króla było uzyskanie zgody na powołanie **w 1773 r. Komisji Edukacji Narodowej** (KEN), pierwszego polskiego

TEKST ŹRÓDŁOWY

UZASADNIENIE I ROZBIORU POLSKI

Rozbiór Polski był wydarzeniem bez precedensu, dlatego polityka zaborców wymagała uzasadnienia w oczach opinii publicznej. Zawierała je deklaracja Katarzyny II z 7 września 1772 r.

Mocarstwa sąsiadujące z Polską były tak często wciągane w zaburzenia wywołane przez bezkrólewia w tym państwie, że doświadczenia przeszłości zmusiły je do zajęcia się poważnie sprawami tego państwa, w czasie, gdy po śmierci Augusta III tron wakował [był pusty]. *W tym celu dwór w Petersburgu pośpieszył wpłynąć na uspokojenie umysłów i doprowadził do zgody na rzecz kandydata najgodniejszego tronu i najbardziej odpowiedniego zarazem tak dla obywateli, jak i sąsiadów. Równocześnie też przyczynił się do zmodyfikowania kilku niewłaściwości ustrojowych w tym państwie.* [...]

Wszystko zwiastowało Polsce i jej sąsiadom stały pokój na przyszłość. Niestety jednak, podczas gdy można było oczekiwać jak najpomyślniejszego rozwoju, właśnie w tym czasie duch niezgody, zawładnąwszy częścią narodu, zniszczył w jednej chwili wszystkie te nadzieje. Obywatele powstali jedni przeciw drugim. Frakcje uzurpowały sobie legalną władzę i nadużywały jej wbrew prawom i bezpieczeństwu publicznemu. Wszystko zostało zniszczone, prawo, porządek, handel, a nawet rolnictwo [...].

Tyle więc powodów o ogromnym znaczeniu nie pozwalają J[ego] K[rólewskiej] M[ości] Królowi pruskiemu i J[ej] C[esarskiej] W[ysokości] Cesarzowej i Królowej Węgier i Czech oraz J[ej] C[esarskiej] W[ysokości] Cesarzowej Wszechrosji zwlekać dłużej w zajęciu zdecydowanego stanowiska w tych krytycznych okolicznościach. Te potęgi ustaliły zgodnie, że należy działać niezwłocznie, by doprowadzić do pokoju i porządku w Polsce i utrwalić na solidnych podstawach dawne konstytucje tego państwa i wolności jego narodu [...]. *Zapobiegając w tej chwili ruinie i rozkładowi tego państwa* [...] *mają równocześnie poważne pretensje do niektórych posiadłości Rzeczypospolitej. Nie mogą więc ich zaniedbać i zdać na los wydarzeń. Uzgodnili więc i postanowili między sobą, by ujawnić ich zadawnione pretensje i ich słuszne prawa do tych części Rzeczypospolitej, które każdy z nich gotów jest udowodnić.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1997, s. 412–413.

? 1. Wyjaśnij, jak cesarzowa tłumaczyła zaangażowanie Rosji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej.
2. Porównaj rzeczywiste powody rozbiorów z przedstawionymi przez Katarzynę II.

ministerstwa edukacji, instytucji zależnej tylko od władcy. Komisja miała zająć się administrowaniem majątku zakonu jezuitów, rozwiązanego przez papieża. Sieć dawnych kolegiów jezuickich należało przekształcić w szkoły świeckie. W ten sposób zaczęto budować nowoczesny system szkolny, oparty na filozofii oświeceniowej. Rosjanie nie ingerowali w politykę KEN-u, uznając ją z politycznego punktu widzenia za nieszkodliwą.

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności wyboru Stanisława Poniatowskiego na króla Polski.
2. Porównaj programy polityczne stronnictwa królewskiego i konfederatów barskich.
3. Wyjaśnij przyczyny I rozbioru Polski.
4. Przedstaw reformy sejmu rozbiorowego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Borucki, *W kręgu króla Stanisława*, Warszawa 1998.
W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1–2, Warszawa 1991.

Konfederacja barska – ostatni rokosz czy pierwsze polskie powstanie narodowe?

W polskiej historiografii dominuje pogląd, że konfederaci barscy nie mieli żadnego programu naprawy Rzeczypospolitej, szanse powodzenia ich wystąpienia były niewielkie, a skutki tragiczne. Rodzi się pytanie, czy tak jednostronna ocena jest uprawniona.

I przeciw Rosji, i przeciw królowi

Konfederaci barscy jako pierwsi wystąpili zbrojnie przeciwko Rosji, narzucającej Polsce swoją wolę. Konfederacja była zatem walką o przywrócenie państwu suwerenności. Tragizm konfederatów polegał jednak na tym, że utożsamili oni wolność ojczyzny z *liberum veto* i innymi anachronicznymi rozwiązaniami ustrojowymi. Stali na gruncie nienaruszalności zasad demokracji szlacheckiej, a ostrze zrywu zbrojnego konfederaci wymierzyli także w króla, zabiegającego o unowocześnienie państwa. Oskarżany o sprzyjanie Rosji, polski monarcha był ucieleśnieniem dążeń modernizacyjnych, których podjęcie miało uratować resztki suwerenności. Tego konfederaci nie rozumieli lub nie chcieli zrozumieć.

Program i metody działania

Programem ideowym konfederatów była walka w obronie wiary katolickiej i swobód szlachty oraz jej wpływu na władzę. Katolicyzm był dla większości „narodu szlacheckiego" nieodłącznym elementem tożsamości. Gdy więc Rosjanie zażądali praw dla innowierców w Polsce, rozmyślnie uderzyli w najważniejsze dla szlachty wartości, ponieważ wrogowie Rzeczypospolitej najczęściej byli innych wyznań i religii. Trudniejsze do oceny jest wystąpienie konfederatów przeciwko Stanisławowi Augustowi. Król w warunkach ograniczonej suwerenności dążył nie tylko do przebudowy ustroju, ale również do zmiany świadomości mas szlacheckich. Monarcha chciał, by wychowani w sarmackim duchu szlachcice zrozumieli, że *liberum veto* nie jest miarą wolności, a jedynie skutecznym narzędziem hamowania inicjatyw reformatorskich, a Komisja Skarbowa czy Wojskowa nie są przejawem absolutyzmu, tylko próbą uporządkowania finansów i unowocześnienia armii, bez których trudno mówić o niepodległości. W przeciwieństwie do konfederatów Stanisław August zmierzał do uniezależnienia się od Rosji stopniowo i z uwzględnieniem realiów geopolitycznych. Takie działania szlachecka opinia publiczna postrzegała jako bezwzględne posłuszeństwo wobec cesarzowej, stąd występowała również przeciwko monarsze.

Modlitwa konfederatów barskich przed bitwą pod Lanckoroną to obraz Artura Grottgera. W maju 1771 r. wojska rosyjskie rozbiły ich siły w jednej z największych bitew okresu konfederacji barskiej. Klęska konfederatów przekreśliła ich szanse na podjęcie ofensywy w Małopolsce.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Pułaski w Barze pędzla Kornelego Szlegla to dzieło przedstawiające moment zawiązania konfederacji 29 lutego 1768 r. Naczelnym hasłem konfederatów były słowa biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka: *Wiara i wolność*.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Konfederaci mieli nadzieję, że zwycięstwo przyniesie im walka partyzancka. Ponadto, zdając sobie sprawę z przewagi wojsk rosyjskich, podejmowali działania w celu pozyskania sojuszników za granicą. Zakończyły się one tylko częściowym sukcesem. Politycznie konfederację reprezentowało wiele światłych i wpływowych postaci, jak choćby biskup kamieniecki Adam Krasiński. Nie należy więc jej traktować jako ruchu ludzi działających nieodpowiedzialnie, bez programu politycznego i jakiegokolwiek planu.

Skutki konfederacji

Powszechnie uznaje się, że konfederacja była główną przyczyną I rozbioru Polski. Tak stawiają też sprawę traktaty rozbiorowe. Jest to jednak propaganda zaborców, mająca zdjąć z nich winę za rozbiorowy gwałt. Współczesna historiografia podkreśla – wbrew dawniejszym twierdzeniom, obciążającym winą za rozbiór przede wszystkim Prusy i Austrię – że to do Rosji należała decyzja. Wciąż jeszcze ograniczony dostęp do rosyjskich archiwów sprawia, że rola Imperium Rosyjskiego w rozbiorach Polski nie została dotąd w pełni zbadana przez historyków.

Stosunek króla do konfederacji barskiej był niejednoznaczny. Stanisław August krytycznie oceniał jej przywódców, ale jednocześnie był przekonany o szczerych intencjach mas szlacheckich, występujących w obronie wiary i wolności. Problem tkwił w tym, że widziały one w królu stronnika Rosji, choć na carskim dworze był on już w tym czasie oceniany jako jej zdecydowany wróg. Stanisław August szczerze żałował straty ludzi, którzy oddali życie w wyniku konfederacji. W trakcie walk zginęły dziesiątki tysięcy konfederatów, a ponad 6 tys. zostało zesłanych na Syberię, co rozpoczęło historię polskiej martyrologii. Konsekwencje konfederacji barskiej nie były jednak wyłącznie negatywne. Narodowy zryw polskiej szlachty oznaczał wzięcie przez nią odpowiedzialności za państwo. Takie wydarzenie ostatni raz w historii Polski zaistniało w okresie potopu, gdy stanęła ona przy królu. Za sprawą konfederacji barskiej szlachta wraz z królem dojrzała do tego, by zaangażować się w dzieło odnowy Rzeczypospolitej. Znalazło to swój wyraz w czasie Sejmu Wielkiego i insurekcji kościuszkowskiej. Do tradycji konfederacji barskiej odwoływali się XIX-wieczni romantycy i spiskowcy.

Kazimierz Pułaski pod Częstochową to obraz Józefa Chełmońskiego z 1875 r. Od września 1770 r. aż do upadku konfederatów klasztor na Jasnej Górze był ich główną bazą. Jej obroną w tym czasie dowodził Kazimierz Pułaski. Pod jego komendą wojska wielokrotnie dokonywały zbrojnych wypadów, podczas których zadawały straty Rosjanom.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

4 OŚWIECENIE W RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Czym charakteryzował się sarmatyzm?
2. Jakie zmiany przyniosło oświecenie w zachodniej Europie?

POCZĄTKI OŚWIECENIA W POLSCE

Kiedy w Europie Zachodniej na początku XVIII w. rozpoczęło się oświecenie, w Rzeczypospolitej dominowały jeszcze barok i sarmatyzm. Dopiero w latach 30. XVIII w. nowe idee dotarły do Polski. Początkowo rozpowszechniły się głównie wśród protestanckich mieszczan Gdańska i Torunia, a następnie wśród magnaterii, utrzymującej kontakty z oświeconymi środowiskami na zachodzie Europy. Dużą rolę w propagowaniu oświeceniowej myśli odegrały loże masońskie zakładane w czasach Augusta III. W tym okresie najważniejszy ośrodek polskiej kultury stanowiła Warszawa, gdzie w 1740 r. powstało m.in. Collegium Nobilium. W 1747 r. katoliccy biskupi i mecenasi kultury założyli Bibliotekę Załuskich. Gromadziła ona i udostępniała książki, ale także stała się centrum życia kulturalnego i naukowego Warszawy. Z powstaniem tych dwóch instytucji wiąże się początek oświecenia na ziemiach polskich.

Przełomem dla polskiej kultury było wstąpienie na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego. Nowy król postawił sobie za cel przemianę polskiego społeczeństwa z sarmackiego na nowoczesne, wyznające oświeceniowe ideały. Z jego inicjatywy powołano **„Monitor"** – pierwsze w Polsce regularnie publikowane czasopismo, które propagowało oświeceniowe poglądy. Wydawano je w drukarni królewskiej, a jego przygotowaniem zajmowali się księża Ignacy Krasicki i Franciszek Bohomolec.

WARTO WIEDZIEĆ

„Oświecenie katolickie"

Oświecenie w Polsce nie miało charakteru świeckiego jak na zachodzie Europy. Najwybitniejszymi działaczami i twórcami oświeceniowymi byli katoliccy księża i biskupi: Stanisław Konarski, bracia Józef i Andrzej Załuscy, Ignacy Krasicki, Franciszek Bohomolec, Adam Naruszewicz i Hugo Kołłątaj. W Polsce osoby duchowne stały nie tylko na szczycie hierarchii społecznej, ale też były najlepiej wykształcone i jako pierwsze mogły czerpać wiedzę o nowych prądach intelektualnych. Z uwagi na rolę ludzi Kościoła w oświeceniu w Polsce i niektórych krajach katolickich część uczonych używa czasami pojęcia „oświecenie katolickie".

Adam Naruszewicz wstąpił do zakonu jezuitów w wieku 15 lat. W 1748 r. został wysłany na 10 lat za granicę. W tym czasie prawdopodobnie pobierał nauki w jezuickiej szkole w Lyonie [czyt.: ljonie]. Po powrocie Naruszewicza do kraju jego mecenasem został Fryderyk Michał Czartoryski.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

? Jakie znaczenie miał fakt, że wśród najważniejszych postaci polskiego oświecenia znalazły się osoby związane z Kościołem?

MONITOR.

No. I.

Pudendo dicere verum quid vetat :
HORATIUS.

Pisać, niepisać, trwałem czas niejaki w tey rozdwojoney myśli, odważam się pisać, y puszczam się na wszystkie niebespieczeństwa, krytyki. Tych, wielu nawet, ktorzy y bez przeczytania ganić będą. Jak

Pismo „Monitor" ukazywało się w latach 1765–1785. W tym czasie wydawano zwykle dwa numery czasopisma w tygodniu. Każde z nich liczyło osiem stron.

▪ *czasopismo, Polska, XVIII w.*

Na łamach „Monitora" krytykowano obyczaje sarmackie epoki saskiej, przeciwstawiając im nowy wzorzec oświeconego obywatela. Pismo miało na celu pozyskać zwolenników reform planowanych przez króla.

MECENAT STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO

Największy wpływ na propagowanie oświecenia w Polsce miał mecenat króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Dlatego okres rozwoju kultury i sztuki przypadający na 30 lat jego panowania jest nazywany **oświeceniem stanisławowskim**. Na dworze królewskim przebywało wielu wybitnych zagranicznych artystów, którzy zaszczepiali w Polsce nowe formy w sztuce, m.in. malarze **Marcello Bacciarelli** [czyt.: marczello baczczjarelli] i **Bernardo Belotto**, zwany **Canaletto**, architekt **Domenico Merlini** [czyt.: domeniko merlini] i rzeźbiarz **Franciszek Pinck** [czyt.: pink]. Król fundował także stypendia polskim twórcom, np. malarzom **Franciszkowi Smuglewiczowi** i **Zygmuntowi Voglowi** [czyt.: foglowi]. Sam też interesował się sztuką i pod koniec panowania posiadał w swoich zbiorach ponad 2 tys. obrazów.

Ze wsparcia monarchy korzystali również pisarze: Stanisław Trembecki, Franciszek Salezy Jezierski i Franciszek Bohomolec. Z królewskiej inicjatywy dokonywano przekładów z łaciny i francuskiego, m.in. dzieł Tacyta, Horacego, Seneki i Monteskiusza. Co tydzień władca spotykał się z pisarzami na organizowanych przez siebie **obiadach czwartkowych**, które miały charakter towarzysko-literackiego salonu.

Stanisław August doprowadził także do przebudowy swoich rezydencji w nowym stylu. Najwcześniej rozpoczęto prace na Zamku Królewskim w Warszawie, którego wnętrza

Dwór Stanisława Augusta Poniatowskiego został namalowany przez Jana Matejkę. Obraz należy do cyklu *Z dziejów cywilizacji.*

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

OBIADY CZWARTKOWE

Stanisław August na wzór paryskich salonów literackich organizował w Zamku Królewskim lub w Łazienkach cotygodniowe spotkania, zwane obiadami czwartkowymi lub „mądrymi obiadami". Była to okazja do tego, by przy stole dyskutować o sztuce, nauce, literaturze, polityce czy reformach.

Z okazji spotkań czwartkowych powstawało wiele utworów literackich. Drukowano je następnie w tygodniku „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne". Wśród stale zapraszanych biesiadników byli m.in. Franciszek Bohomolec, Hugo Kołłątaj, Ignacy Krasicki, Adam Naruszewicz i Stanisław Trembecki. Obiady czwartkowe odbywały się co tydzień przez 7 lat, począwszy od 1770 r. Także i później monarcha starał się spotykać z literatami.

Pałac Na Wodzie jest także nazywany pałacem Na Wyspie i stanowi największą budowlę warszawskich Łazienek. W jego wnętrzach odbywały się organizowane przez Stanisława Augusta obiady czwartkowe.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

? Scharakteryzuj grono uczestników obiadów czwartkowych.

poddano gruntownej przemianie. Na zlecenie króla powstała tu m.in. słynna Sala Rycerska ozdobiona portretami i rzeźbami przedstawiającymi wybitnych Polaków. W Łazienkach, zespole parkowo-architektonicznym pod Warszawą, zakupionym od Lubomirskich, król stworzył swoją prywatną rezydencję. Tamtejszy pawilon wypoczynkowy, tzw. Łaźnię, przebudowano na bogato udekorowany pałac. W całym kompleksie, nazywanym od tej pory Łazienkami Królewskimi, wzniesiono jeszcze kilka innych obiektów, m.in. Starą Pomarańczarnię, w której mieścił się teatr, Biały Dom, Pałac Myślewicki oraz Amfiteatr – wszystko otoczone parkiem w stylu angielskim. Łazienki stały się ulubionym miejscem wypoczynku władcy i różnego rodzaju wydarzeń artystycznych.

ARCHITEKTURA I SZTUKI PLASTYCZNE

Mecenat artystyczny Stanisława Augusta naśladowało wielu arystokratów. Wznosili oni także dla siebie nowe pałace w stylu klasycystycznym. Budowle te były ozdabiane kolumnadami i miały symetryczną bryłę. W stylu klasycystycznym wznoszono także kościoły i budowle miejskie: kamienice, domy handlowe czy urzędy użyteczności publicznej. Najwięcej tego typu obiektów powstawało w Warszawie.

Klasycyzm w malarstwie reprezentowali zwłaszcza dwaj królewscy malarze pochodzący z Włoch: Marcello Bacciarelli i Canaletto. Pierwszy malował przede wszystkim portrety, m.in. Stanisława Augusta, a także sceny z historii Polski. Jest on również autorem pocztu królów Polski zdobiącego wnętrza

Zamku Królewskiego. Canaletto stworzył wiele obrazów przedstawiających widoki ówczesnej Warszawy. Malował też wydarzenia z historii Polski oraz wyobrażenia Rzymu w czasach antycznych. Na swoich obrazach oddawał szczegóły ukazywanych obiektów, mimo że malowidła te są niewielkich rozmiarów. Do grona wybitnych malarzy klasycystycznych należał także Francuz **Jan Piotr Norblin**. Na swoich drobiazgowo dopracowanych obrazach przedstawiał sceny z historii Polski lub współczesne mu wydarzenia, np. uchwalenie Konstytucji 3 maja.

LITERATURA OŚWIECENIOWA

Pisarstwo z kręgu oświeceniowego miało przede wszystkim przekonywać do nowych idei, napominać społeczeństwo i krytykować stary porządek. W literaturze często sięgano po antyczne formy, przede wszystkim dramat, komedię, bajkę czy satyrę. W ten sposób w polskiej literaturze pojawił się nurt klasycystyczny. Znakomite komedie tworzył **Franciszek Bohomolec**, który ośmieszał w nich nadmierne przywiązanie do tradycji sarmackich, przejawiające się m.in. nadużywaniem łaciny, ale także przestrzegał przed zachłyśnięciem się cudzoziemszczyzną, zwłaszcza bezkrytycznym naśladownictwem obyczajów francuskich. Inny pisarz z otoczenia Stanisława Augusta, **Stanisław Trembecki**, pisał zarówno bajki, jak i poematy polityczne sławiące politykę króla. Również wielu innych twórców łączyło literaturę piękną z polityczną. Duża wszechstronność cechowała **Adama Naruszewicza**, znanego jako autor przekładów dzieł łacińskich i jako poeta. W swoich odach i satyrach głosił kult rozumu i krytykował sarmatyzm, ale jednocześnie zachowywał kwiecisty styl charakterystyczny jeszcze dla literatury baroku. Naruszewicz zajmował się również historią. W dziele *Historia narodu polskiego* w duchu oświeceniowym przedstawił dzieje Polski i przyczyny jej upadku pod koniec XVIII w.

Najwybitniejszym i najbardziej nowoczesnym pisarzem epoki stanisławowskiej był **biskup warmiński Ignacy Krasicki**. Przedstawiał problemy ówczesnej Rzeczypospolitej, a jako moralista dbał o dydaktyczny wymiar swojej poezji. W czasie Sejmu Wielkiego zaangażowane politycznie utwory publikował **Julian Ursyn Niemcewicz**. W dramacie *Powrót posła* stworzył nowy wzór bohatera – szlachcica przekonanego do reform w Polsce.

POSTAĆ HISTORYCZNA

IGNACY KRASICKI (1735–1801)

Biskup warmiński, a od 1795 r. arcybiskup gnieźnieński, jeden z najwybitniejszych pisarzy polskiego oświecenia. Pochodził z rodziny magnackiej, a swoją karierę zawdzięczał w dużej mierze królowi Stanisławowi Augustowi, z którym się przyjaźnił. Dzięki władcy w wieku 31 lat został biskupem warmińskim. W czasie I rozbioru Polski Krasicki ostro sprzeciwiał się inkorporacji Warmii do Prus, później jednak wypełniał swoje obowiązki wobec króla Fryderyka II. Jako poeta zadebiutował dość późno, bo dopiero w wieku ok. 40 lat. Jego pierwszym opublikowanym utworem był *Hymn do miłości ojczyzny*, który długo uznawano za polski hymn narodowy. Krasicki tworzył m.in. poematy heroikomiczne, satyry, bajki, poematy epickie. Zasłynął też jako autor pierwszej polskiej powieści, pt. *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*. Podobnie jak inni związani z królem literaci, angażował swoje pisarstwo w batalię polityczną o nowy kształt Rzeczypospolitej („Monitor", satyra *Do króla*). Był przede wszystkim moralizatorem, dydaktykiem, piętnującym wady obyczajowe i nawołującym do pracy nad sobą i odrzucenia złych zachowań.

ARCHITEKTURA KLASYCYSTYCZNA W RZECZYPOSPOLITEJ

Architektura i sztuka klasycystyczna rozwijały się w państwie polsko-litewskim od ok. 1760 r. Pierwszy okres rozwoju klasycyzmu był związany z działalnością króla Stanisława Augusta, stąd wczesny klasycyzm nosi nazwę stylu stanisławowskiego, lub – ze względu na najważniejszy ośrodek – klasycyzmu warszawskiego. Poza stolicą głównymi ośrodkami klasycyzmu były Puławy i Wilno. Gdy zabrakło mecenatu państwowego po 1795 r., architekci nadal otrzymywali liczne zamówienia od możnowładczych rodów: Czartoryskich, Potockich czy Lubomirskich.

Katedra w Wilnie została przebudowana w 1777 r., w wyniku czego zyskała klasycystyczny wyraz. Wejście do kościoła poprzedza sześciokolumnowy portyk z dekoracyjnym fryzem 6 oraz trójkątnym frontonem (szczytem) 7 wypełnionym płaskorzeźbami. Budowlę wieńczą rzeźby patronów Litwy: św. Kazimierza, św. Stanisława i św. Heleny.

▪ *fotografia współczesna, Wilno*

Świątynia Sybilli w Puławach to budowla ogrodowa wzorowana na świątyni Westy w Tivoli pod Rzymem. Wybudowano ją w 1801 r. z polecenia Izabeli Czartoryskiej, jako miejsce przechowywania kolekcjonowanych przez nią pamiątek narodowych. Budynek ma formę rotundy zwieńczonej niską kopułą 1 i otoczonej kolumnadą w porządku korynckim 2. Antyczne motywy girland 3 i gryfów 4, które widnieją na fryzach, oraz lwów 5 strzegących wejścia były chętnie stosowane w oszczędnym zdobnictwie klasycystycznym.

▪ *fotografia współczesna, Puławy*

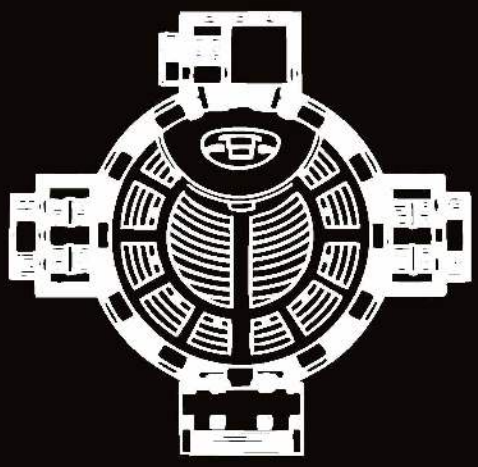

Kościół ewangelicko-augsburski w Warszawie wybudowano w latach 1777–1781 według projektu autorstwa Szymona Bogumiła Zuga [czyt.: cuga]. Projekt został wybrany przez samego króla. Architekt, zainspirowany rzymskim Panteonem, zaprojektował budowlę na planie centralnym z kopułą. W tamtym czasie był to najwyższy budynek w mieście.

▪ *fotografia współczesna, Warszawa*

Rzut poziomy kościoła ewangelicko-augsburskiego w Warszawie.

? 1. Wymień nazwy budowli antycznych, do których nawiązywała architektura polskiego klasycyzmu.

2. Odszukaj w swoim regionie zabytek architektury klasycystycznej i dokonaj jego charakterystyki.

Drugim nurtem w polskiej literaturze okresu oświecenia był **sentymentalizm**, rozpropagowany w latach 80. XVIII w. Na pierwszym planie stawiano ludzkie uczucia, a nie rozum, jak twórcy klasycystyczni. Literatura sentymentalna nie była zaangażowana politycznie i społecznie. Najbardziej znanym spośród polskich sentymentalistów był **Franciszek Karpiński**, autor sielanek, m.in. *Laura i Filon*, oraz popularnych do dziś pieśni religijnych i kolęd. Karpiński i inni reprezentanci tego nurtu byli związani z Czartoryskimi i ich siedzibą w Puławach, gdzie księżna Izabela Czartoryska gromadziła pamiątki związane z historią Polski, tworząc tam ośrodek patriotyzmu i życia artystycznego.

Literatura oświeceniowa rozwijała się dzięki łatwemu dostępowi do drukarni. Przestała już obowiązywać cenzura kościelna, ograniczająca wydawanie różnego rodzaju publikacji. W przeciwieństwie do epoki baroku wydawano więcej dzieł świeckich niż religijnych. Większe także były ich nakłady. Krótkie formy literackie publikowano zaś w czasopismach ukazujących się pod patronatem Stanisława Augusta.

Duży wpływ na rozwój literatury i światopoglądu polskiego oświecenia miało powołanie w 1765 r. **Teatru Narodowego** w Warszawie. Z inicjatywy króla Stanisława Augusta powstała grupa teatralna, która odgrywała spektakle wyłącznie po polsku i wyłącznie polskich autorów. Utworzenie sceny narodowej było jednym z przedsięwzięć króla, które miały wspomagać polską kulturę i szkolnictwo. Przedstawiane w teatrze komedie i dramaty krytykowały oraz ośmieszały najgorsze sarmackie obyczaje i postawy, propagując nowy wzór oświeconego obywatela. Był nim szlachcic pielęgnujący dawne tradycje, jednak widzący przyszłość Polski jako nowoczesnego, zreformowanego państwa. Sztuki patriotyczne reżyserował dyrektor teatru Wojciech Bogusławski. Jego słynne przedstawienie *Krakowiacy i górale* wystawiono w 1794 r., podczas insurekcji kościuszkowskiej. Warszawski teatr stał się nie tylko instytucją kultury, w której wystawiano spektakle, ale także reagującą żywo na wszelkie zmiany społeczne w tym okresie.

SZKOŁA RYCERSKA

Szkoła Rycerska znajdowała się w pałacu Kazimierzowskim, wzniesionym w pierwszej połowie XVII w. i początkowo będącym prywatną własnością rodu Wazów. W chwili obecnej mieści się tam rektorat Uniwersytetu Warszawskiego.

▪ *akwarela, Polska, XVIII w.*

Powołana w 1765 r. Akademia Szlacheckiego Korpusu Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej, zwana Szkołą Rycerską, była utrzymywana przez państwo. Zorganizowano ją na wzór podobnych szkół we Francji i w Prusach, gdzie kształcono pracowników administracji i oficerów armii. Program szkoły przewidywał naukę przez 5 lat. W pierwszych 3 latach kadetów uczono języków obcych, matematyki, historii, prawa. Później przygotowywano ich albo do służby w administracji państwowej, albo w wojsku, ucząc m.in. fechtunku, jazdy konnej, inżynierii wojskowej, a także muzyki i tańca. Nauczycielami byli głównie pochodzący z zagranicy oficerowie, choć z czasem wśród kadry pojawiało się coraz więcej Polaków. Szkołą kierował książę Adam Kazimierz Czartoryski. Wśród jej absolwentów znaleźli się m.in. Tadeusz Kościuszko i Julian Ursyn Niemcewicz.

? W jaki sposób Szkoła Rycerska mogła przysłużyć się polskiej armii i administracji?

EDUKACJA I NAUKA

Wielkim osiągnięciem polskiego oświecenia była reforma szkolnictwa. Jej początki wiążą się z założonym przez Stanisława Konarskiego Collegium Nobilium, mającym kształcić nowe elity polityczne. Konarski zreformował także wszystkie kolegia pijarskie w Polsce. Wkrótce podobne zmiany w swoich szkołach zaczęli wprowadzać polscy jezuici (do czasu kasaty tego zakonu). Z kolei w 1765 r. z inicjatywy króla powstała **Szkoła Rycerska**, która – podobnie jak jej odpowiedniczki na Zachodzie – kształciła kadrę oficerską i urzędniczą.

Państwową reformę szkolnictwa miała przeprowadzić powołana w **1773 r. Komisja Edukacji Narodowej**. Przejęła ona cały majątek skasowanego przez papieża zakonu jezuitów i zarządzała wszystkimi szkołami (oprócz seminariów duchownych i Szkoły Rycerskiej). Celem Komisji było nie tylko podniesienie poziomu nauczania w Polsce, ale przede wszystkim ukierunkowanie go na kształcenie oświeconych obywateli, gotowych wziąć udział w reformowaniu kraju. W pracę Komisji zaangażowało się wielu wybitnych przedstawicieli epoki stanisławowskiej, m.in.: Adam Kazimierz Czartoryski, Ignacy Potocki i Hugo Kołłątaj. Powołane przez KEN **Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych** przygotowało nowy program nauczania, wydawało podręczniki dla uczniów i poradniki dla nauczycieli. Komisja stworzyła również nowy system szkolny. Dwa uniwersytety (w Krakowie i Wilnie) miały nadzorować szkoły wydziałowe, a te z kolei – szkoły podwydziałowe, które wspólnie tworzyły szkolnictwo średnie. Szkołom podwydziałowym podporządkowano zaś szkoły parafialne jako podstawowy stopień nauczania. We wszystkich szkołach obowiązywała nauka w języku polskim, a nauczycielami były osoby świeckie opłacane przez państwo. Zmniejszono także liczbę szkół zakonnych w Polsce. Stworzony przez KEN nowoczesny model świeckiego szkolnictwa stał się wzorem dla innych państw, m.in. Rosji i Prus.

Oświecenie było również czasem rozwoju nauki w Polsce. Do nauczania uniwersyteckiego

SZKOLNICTWO I KULTURA POLSKIEGO OŚWIECENIA

Rzeczpospolita i jej lenna po I rozbiorze
granica Rzeczypospolitej przed 1772 r.
imperium osmańskie i jego lenna
Ziemie zabrane Rzeczypospolitej w wyniku I rozbioru przez:
Prusy Rosję Austrię
Ośrodki ze szkołami wyższymi przed 1772 r.:
Kraków akademie
Biała kolonie akademii
ośrodki z kolegiami jezuickimi w 1772 r.
SR Szkoła Rycerska

Szkolnictwo podlegające Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1794:
szkoły wyższe szkoły wydziałowe
Szkoły podwydziałowe średnie niższego szczebla:
świeckie innych zakonów rzymskokatolickich
pijarskie bazylianów – greckokatolickie
Wilno ośrodki oświecenia w Rzeczypospolitej
ośrodki z architekturą klasycystyczną
klasycystyczne kościoły
teatry, opery
teatry w rezydencjach magnackich

włączono teorię kopernikańską, której Kościół już nie zakazywał. Na uczelniach w Krakowie i Wilnie rozwinęły się badania z zakresu nauk ścisłych: matematyki, fizyki i chemii. Opracowano do nich także nowe podręczniki. Do wybitnych badaczy należeli chemik Jędrzej Śniadecki, matematycy Jan Śniadecki

? 1. Wymień najważniejsze ośrodki szkolnictwa w Polsce w XVIII w.

2. Uzasadnij, że w okresie oświecenia Warszawa stanowiła centrum kulturalne kraju.

TEKST ŹRÓDŁOWY

HISTORIA JAKO ELEMENT NOWOCZESNEJ EDUKACJI

W 1787 r. Stanisław Staszic w pracy *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* przedstawił program reform, które miały zapobiec upadkowi polskiej państwowości.

Moralnej nauki poręką jest historyja krajowa. Tę każdy obywatel najpierwej umieć powinien. Dziecię, które najpierwszy raz otwiera swoje oczy, nic innego widzieć nie powinno nad ojczyznę, dla której samej tylko zamknąć je niekiedy obowiązek będzie miało. Pierwszą książką, którą w rękę weźmie, niech będą dzieje tych ludzi, z którymi żyć mu trzeba. Ono jest nieczułe i głuche na los Asyryjczyków i Medów, z którymi nie ma związku żadnego, ale o swoich pradziadach, o swoim ojcu posłucha ciekawie i zawsze mu te powieści miłe będą. Wielki jest błąd w tych wszystkich edukacyjach, które najpierwej historyi czasów odległych uczyć się każą. Osobliwie my, Polacy, przyznajmy się z wstydem, że najmniej siebie samych znamy. U nas te wszystkie matki, które najpierwszych obywatelów chowają, historyi swojego narodu nie umieją. [...]

Taki obywatel obrany za senatora lub ministra, za posła prawodawcę, cóż zaradzi o losie swojej Ojczyzny, kiedy on tylko o Francyi myślał, a Polski stanu nie zna. Kiedy pracować należy, dopiero uczyć się zaczyna.

Taka jest natura człowieka, tak wyciąga szczęśliwość jego, aby poznał najpierw, co się wkoło niego dzieje. Historyja narodowa najpierw być uczona powinna. Taki obywatel, którego najpierwsze a w naszej duszy najdzielniejsze wyobrażenia o Ojczyźnie będą, zamyśli się o niej częściej – tym samym ukocha ją więcej. Potem uczyć trzeba historyi państw sąsiedzkich, to jest z własnym krajem stykających się. Dopiero na końcu – i to niekoniecznie wszyscy – niechaj czytają historyją czasów i państw odległych.

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 2, Wrocław 1981, s. 125–126.

? 1. Wyjaśnij, jaką rolę w edukacji młodych ludzi przypisuje Staszic historii.
2. Przedstaw, jak według autora tekstu powinno być zorganizowane nauczanie historii w szkołach.
3. Wymień wady Polaków, które krytykuje Staszic.

(brat Jędrzeja) i Marcin Poczobutt-Odlanicki oraz fizyk Samuel Chróścikowski. Podwaliny pod polskie badania geologiczne położył Stanisław Staszic. Naukami przyrodniczymi zajmował się ksiądz Krzysztof Kluk, który opublikował pracę opisującą polskie rośliny według systematyki opracowanej przez Linneusza.

Również w innych dziedzinach nauk dostrzeżono potrzebę zastosowania nowatorskich metod badawczych. Adam Naruszewicz stworzył podstawy nowoczesnych badań historycznych. Uznał on, że historyk w swojej pracy powinien opierać się tylko na wiarygodnych źródłach i odrzucić wszelkie legendy czy podania nieznajdujące źródłowego potwierdzenia.

ĆWICZENIA

1. Omów początki oświecenia w Polsce.
2. Przedstaw rolę króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w propagowaniu myśli i kultury oświeceniowej w Polsce.
3. Scharakteryzuj polską literaturę epoki oświecenia. Uwzględnij poruszane w niej problemy i głównych twórców.
4. Przedstaw znaczenie reform edukacyjnych w Polsce w XVIII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Rizzi, *Canaletto w Warszawie*, Warszawa 2007.
J. Snopek, *Oświecenie. Szkic do portretu epoki*, Warszawa 1999.

5 RZECZPOSPOLITA W DOBIE SEJMU WIELKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie próby zreformowania kraju podjął w pierwszych latach swojego panowania Stanisław August Poniatowski?
2. Jakie zmiany w ustroju Rzeczypospolitej przeprowadził sejm rozbiorowy?

PRZEMIANY GOSPODARCZE I SPOŁECZNE PO I ROZBIORZE

Zapoczątkowany jeszcze w czasach saskich rozwój gospodarczy Rzeczypospolitej nie został zahamowany przez I rozbiór. Duża była tu zasługa króla, który inicjował wiele wspierających ten rozwój zmian, m.in. zniósł cła wewnętrzne utrudniające handel, wprowadził urzędowe miary i wagi oraz uruchomił mennice. Jednocześnie słabość polityczna Rzeczypospolitej i brak możliwości przeprowadzenia reform ustrojowych spowodowały, że nowe pokolenie szlachty zauważyło szansę w rozwoju ekonomicznym. Uznano, że dzięki niemu Polska może stać się silnym, niezależnym państwem. Dlatego wielu młodych magnatów zaczęło uczestniczyć w nowoczesnych przedsięwzięciach gospodarczych. Wzory przychodziły z Zachodu, gdzie zaangażowanie szlachty w działalność przemysłową i handlową było od dawna widoczne.

W Polsce powstawały nowe manufaktury włókiennicze, mebli, broni i porcelany, huty szkła. Rozbudowywano także kopalnie, a w dobrach szlacheckich stawiano coraz więcej młynów, browarów, cegielni. Brat króla Michał Poniatowski otworzył Fabrykę Krajową Płócienną, która miała charakter towarzystwa kredytowego. Inicjatywa ta odniosła spory sukces. Ponadto w wyniku blokady pruskiej na polskie towary zaczęto rozwijać sprzedaż na rynek południowy. Powołano do tego **Kompanię Handlu Czarnomorskiego**, zarządzaną przez Prota Potockiego. Sukcesy w uprzemysławianiu okolic Grodna odniósł także podskarbi litewski Antoni Tyzenhauz, budując blisko 50 manufaktur królewskich (płóciennych i produkcji powozów).

Unowocześniano też drogi w Polsce, zadbano również o powstawanie nowych szlaków komunikacyjnych. W dobrach magnackich na wschodzie z rozmachem podjęto przedsięwzięcia. Przykładowo hetman wielki litewski Michał Kazimierz Ogiński rozpoczął budowę ponad 50-kilometrowego kanału łączącego Dniepr z Niemnem, a z inicjatywy królewskiej zainicjowano prace nad kanałem łączącym Prypeć z Bugiem (tzw. **Kanał Królewski**).

Wraz ze zmianą podejścia szlachty do ekonomii zmieniał się stosunek do poddanych i organizacji ich pracy. Pewna grupa właścicieli ziemskich zaczęła rozumieć potrzebę przejścia

Manufaktury w Rzeczypospolitej

Manufaktury		
Królewskie	**Magnackie**	**Mieszczańskie**
rusznikarskie (Kozienice, Korona) produkujące karety, jedwab, sukno, płótno (Litwa)	tkackie (Potoccy) wytwórnie szkła (Radziwiłłowie) sukiennicze (Poniatowscy)	sukiennicze (Wielkopolska) kapelusznicze, wytwórnie wyrobów fajansowych oraz powozów (Warszawa)
pracownicy: cudzoziemcy, specjaliści, chłopi pańszczyźniani		pracownicy: ludzie luźni, robotnicy najemni

z pańszczyzny na czynsz. Z jednej strony było to podyktowane ekonomicznym rachunkiem – można by zorganizować wówczas majątek ziemski jako firmę produkcyjną. Z drugiej strony coraz bardziej popularna w Polsce filozofia oświecenia odwoływała się do praw naturalnych – a więc głosiła również hasła wolności osobistej. Ideą tą kierował się magnat Andrzej Zamojski, który w drugiej połowie XVIII w. dał wolność osobistą chłopom w swoich dobrach i zamienił im pańszczyznę na corocznie opłacany czynsz. Podobnie postąpił inny możny – kanonik wileński Paweł Ksawery Brzostowski, który nadał także chłopom samorząd i nowe ustawy. Jego majątek zwano **Rzeczpospolitą Pawłowską** (od głównych dóbr – Pawłowa), ponieważ dobra te funkcjonowały niemal jako państwo w państwie – posiadały swój ustrój, prawo, a nawet oddziały wojska. W 1794 r. żołnierze Pawłowskiego walczyli później w osobnym oddziale z Rosjanami w powstaniu kościuszkowskim.

KRÓLEWSKIE PLANY REFORM

Rządy panujące w Polsce po sejmie rozbiorowym można określić jako królewsko-ambasadorskie. Władzę sprawował król Stanisław August Poniatowski, lecz wszystkie decyzje musiał konsultować z rosyjskim ambasadorem. Po 1772 r. monarcha doszedł już bowiem do przekonania, że reform w Polsce nie uda się przeprowadzić bez zgody Rosji. Liczył jednak, że zmiany na arenie międzynarodowej spowodują także zmiany w rosyjskiej polityce. Król uznał, że ewentualna wojna turecko-rosyjska stanowiłaby szansę na to, że Rosja będzie skłonna do

STRONNICTWA POLITYCZNE

Po I rozbiorze nastąpił rozłam między rządzoną już przez nowe pokolenie Familią a królem. Spowodowało to, że monarcha, pozbawiony dawnego wsparcia Czartoryskich, musiał stworzyć własne stronnictwo. Próbował wzmocnić swoją władzę, dobierając do Rady Nieustającej oddanych mu polityków. Rosjanie pozwalali na wzmocnienie obozu królewskiego, ale jednocześnie dbali o to, aby antykrólewska opozycja nie była od niego znacząco słabsza. Zasadę utrzymywania równowagi sił między obu obozami w Rzeczypospolitej oraz podtrzymywania ich rywalizacji Rosja wypróbowała już w czasach saskich. Gwarantowało to niemoc sejmów i pozwalało pokrzyżować reformatorskie zamierzenia króla. Cała opozycja występowała solidarnie przeciwko obozowi królewskiemu, określając się mianem „**patriotów**" lub „republikantów". Dlatego nie powiodły się próby reform, nawet tak koniecznych, jak zaproponowany przez Andrzeja Zamojskiego projekt kodyfikacji praw.

Stronnictwo	Przywódcy	Informacje
Stronnictwo dworskie	król Stanisław August Poniatowski	Rozbudowane przez władcę, po przejściu do opozycji Familii, dzięki poparciu średniej szlachty, miało zapewnić przeprowadzenie reform planowanych przez króla. Chciało zawarcia sojuszu z Rosją.
Familia Czartoryskich	Adam Kazimierz Czartoryski, Ignacy Potocki	Sprzeciwiała się wzmocnieniu władzy króla i kierowanej przez niego Rady Nieustającej; jej przywódcy chcieli przeprowadzenia reform, ale dopiero po uzyskaniu przewagi nad Stanisławem Augustem. Chciała zawarcia przymierza z przeciwnikami Rosji.
Obóz hetmański	hetman wielki koronny Ksawery Branicki, hetman polny koronny Seweryn Rzewuski	Nastawiona konserwatywnie opozycja przeciwna wzmocnieniu władzy królewskiej i reformom ustroju, jej przywódcy dążyli do odzyskania wpływów, które odebrała im Rada Nieustająca.

? Które stronnictwo w najmniejszym stopniu było zainteresowane reformami wzmacniającymi władzę królewską w Polsce?

Odjazd Katarzyny II z Kaniowa w 1787 r. to obraz Jana Bogumiła Plerscha [czyt.: plersza]. Spotkanie Poniatowskiego i cesarzowej Katarzyny było jedynym, które odbyli jako monarchowie.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

kompromisu w sprawie Rzeczypospolitej, tak żeby nie powtórzyły się w Polsce antyrosyjskie protesty w rodzaju konfederacji barskiej. W razie wybuchu wojny król chciał zaproponować Katarzynie II przymierze, na mocy którego Rzeczpospolita także wystąpiłaby przeciw imperium osmańskiemu. W zamian za udział w wojnie cenionej polskiej konnicy Polska otrzymałaby zgodę na reformy. Z kolei udział Polaków w walkach na froncie tureckim miał zabezpieczyć Petersburg przed antyrosyjskimi wystąpieniami w Rzeczypospolitej.

Rzeczywiście, po I rozbiorze Polski Katarzyna II skierowała uwagę w stronę słabnącego państwa osmańskiego, aby zagarnąć część jego europejskich posiadłości. Na początku 1787 r. imperatorowa wybrała się w podróż po obszarach zdobytych w wojnie z Turkami w latach 1768–1774 i na zagarnięty w 1783 r. Krym. Turcy uznali tę podróż za prowokację, a w Stambule pojawiły się nastroje rewanżu i dążenia do wywołania nowego konfliktu z Rosją.

Możliwą wojnę z Turkami zarówno polski król, jak i opozycja uznały za szansę. W maju 1787 r. Stanisław August spotkał się z Katarzyną II w Kaniowie na Ukrainie i przedłożył jej memoriał z propozycją sojuszu i reform. Gdy Turcy wypowiedzieli wojnę Rosji (sierpień 1787 r.), polski monarcha przesłał do Petersburga szczegółowy projekt przymierza. Zawierał on m.in. ofertę dostarczenia Rosji 45-tysięcznego korpusu konnicy, propozycje reform politycznych, a także prośbę o zgodę na powiększenie liczby wojska (tzw. aukcję wojska, od łac. *augere* – 'powiększać') i rosyjskie subsydia na wojsko. Wszystko to miał zatwierdzić sejm polski pod węzłem konfederacji, którego nie można było zerwać (*liberum veto* na nim nie obowiązywało), a decyzje podejmowano większością głosów. Odpowiedź na ten projekt sojuszu Stanisław August otrzymał dopiero latem 1788 r., po 9 miesiącach oczekiwania. Przez zwłokę Katarzyna II chciała opóźnić aktywność Rzeczypospolitej i króla. Cesarzowa obawiała się reformatorskich dążeń polskiego monarchy. Rosja zgodziła się na przymierze i kontyngent konnicy (jednak pomniejszony do 12 tys.), odmawiała zaś zgody na nabytki terytorialne Polski i na reformy (poza aukcją wojska). Imperatorowa wyraziła jednocześnie zgodę na sejm skonfederowany.

Wielomiesięczne oczekiwanie na odpowiedź Katarzyny II zmieniło sytuację króla. Społeczeństwo w wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej widziało szansę na osłabienie rosyjskiego protektoratu nad Rzecząpospolitą i domagało się od Stanisława Augusta Poniatowskiego działania. Polacy, nie znając prowadzonych w tajemnicy negocjacji, uważali, że król marnuje ważną możliwość dla państwa. W kraju wzmagały się nastroje antyrosyjskie, które osiągnęły swoje apogeum w przededniu przewidzianego na październik 1788 r. sejmu. Stały się one tak silne, że Stanisław August nie był pewien, czy zdoła na sejmie przeforsować planowane przez siebie porozumienie polsko-rosyjskie. Dylemat ten rozstrzygnęła Katarzyna II, która w ostatniej chwili wycofała projekt przymierza z powodu akcji Prus.

KODEKS ZAMOJSKIEGO

Na sejmie z 1776 r. powołano specjalną komisję pod kierownictwem Andrzeja Zamojskiego, która miała dokonać kodyfikacji całego prawa ziemskiego (szlacheckiego) w Rzeczypospolitej. Do tej pory w Polsce nie było jednolitego kodeksu, który zbierałby prawa z wszystkich ziem państwa i zgodnie z duchem oświecenia ułatwiał ich zrozumienie. Sądy wydawały wyroki, odwołując się do dawnych statutów królewskich, konstytucji sejmowych, a także do zasad prawa zwyczajowego. Taka sytuacja utrudniała działanie sądów, ułatwiała zaś obronę oskarżonym. Dlatego należało jak najszybciej skodyfikować prawo. Przy okazji chciano także zmienić je zgodnie z myślą oświeceniową.

W kodeksie wprowadzono zasady uwolnienia od poddaństwa niektórych kategorii chłopstwa, ustalano kontraktowe stosunki między szlachtą a chłopami i odebrano jurysdykcję sądową szlachty nad dotychczasowymi poddanymi, ponadto proponowano ważne ulgi dla miast i mieszczaństwa. Istotne były również nowe zasady współdziałania państwa i Kościoła. Ograniczono w kodeksie zależność polskiego Kościoła od Stolicy Apostolskiej, a także zakres działania sądów kościelnych. Przeciwko kodeksowi ostro wystąpił papież. Podobnie niezadowolona z reform sądownictwa i stosunków społecznych była Katarzyna II. Głosami skorumpowanej przez nią szlachty projekt Zamojskiego odrzucono w 1780 r. Jednak ustalenia wypracowane przez tę komisję przyświecały później reformatorom z czasów Sejmu Wielkiego.

? Dlaczego Katarzyna II sprzeciwiała się wprowadzeniu w Rzeczypospolitej Kodeksu Zamojskiego?

ZWOŁANIE SEJMU WIELKIEGO

W październiku 1788 r. zebrał się w Warszawie sejm. Oczekiwania społeczeństwa związane z jego obradami były ogromne. Świadczyła o tym publicystyka pojawiająca się przed otwarciem obrad i towarzysząca im przez następne lata. Duże oddziaływanie miały zwłaszcza *Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego* Stanisława Staszica oraz pisma polityczne Hugona Kołłątaja. Nad losem kraju i planowanymi reformami dyskutowało już nowe pokolenie szlachty – wychowane w duchu oświeceniowym w zreformowanym przez KEN systemie szkolnym czy kształcące się w Szkole Rycerskiej. Coraz częściej głos zabierali także mieszczanie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HUGO KOŁŁĄTAJ (1750–1812)

Polski polityk, duchowny, publicysta oświeceniowy, pisarz i jeden z najbardziej wpływowych działaczy Sejmu Wielkiego. Urodził się w szlacheckiej rodzinie egzulantów i kształcił na Akademii Krakowskiej, następnie zaś w Wiedniu i w Rzymie. W latach 1777–1786 z ramienia KEN dokonał reformy Akademii Krakowskiej. Jako publicysta reprezentował myśl oświeceniową i głośno krytykował stosunki społeczne w Rzeczypospolitej. W czasie obrad Sejmu Wielkiego zgromadził wokół siebie grupę wybitnych polityków, literatów, publicystów o poglądach reformatorskich, których nazwano Kuźnicą Kołłątajowską. Odegrał także wielką rolę w tworzeniu Konstytucji 3 maja. Gdy w obliczu przegrywanej wojny polsko-rosyjskiej 1792 r. Katarzyna II zażądała od Stanisława Augusta przystąpienia do konfederacji targowickiej, Kołłątaj uznał, że król powinien się do niej przyłączyć, gdyż jest to jedyna szansa uratowania części postanowień konstytucji. Aktywnie uczestniczył w powstaniu kościuszkowskim, a po jego upadku został uwięziony na 8 lat przez Austriaków.

Sejm Wielki jest też nazywany Sejmem Czteroletnim, gdyż obradował w latach 1788–1792. Rozpoczął obrady od zawiązania konfederacji i wyboru jej marszałków: koronnego **Stanisława Małachowskiego** i litewskiego **Kazimierza Nestora Sapiehy**. Zwolennicy króla i opozycja zdawali sobie sprawę, że sejm jest szansą na wzmocnienie polityczne Rzeczypospolitej i zmniejszenie rosyjskiej kurateli. Każde stronnictwo miało jednak inny plan. Stanisław August i jego stronnicy, obawiając się Rosji, reformy chcieli przeprowadzić za jej zgodą.

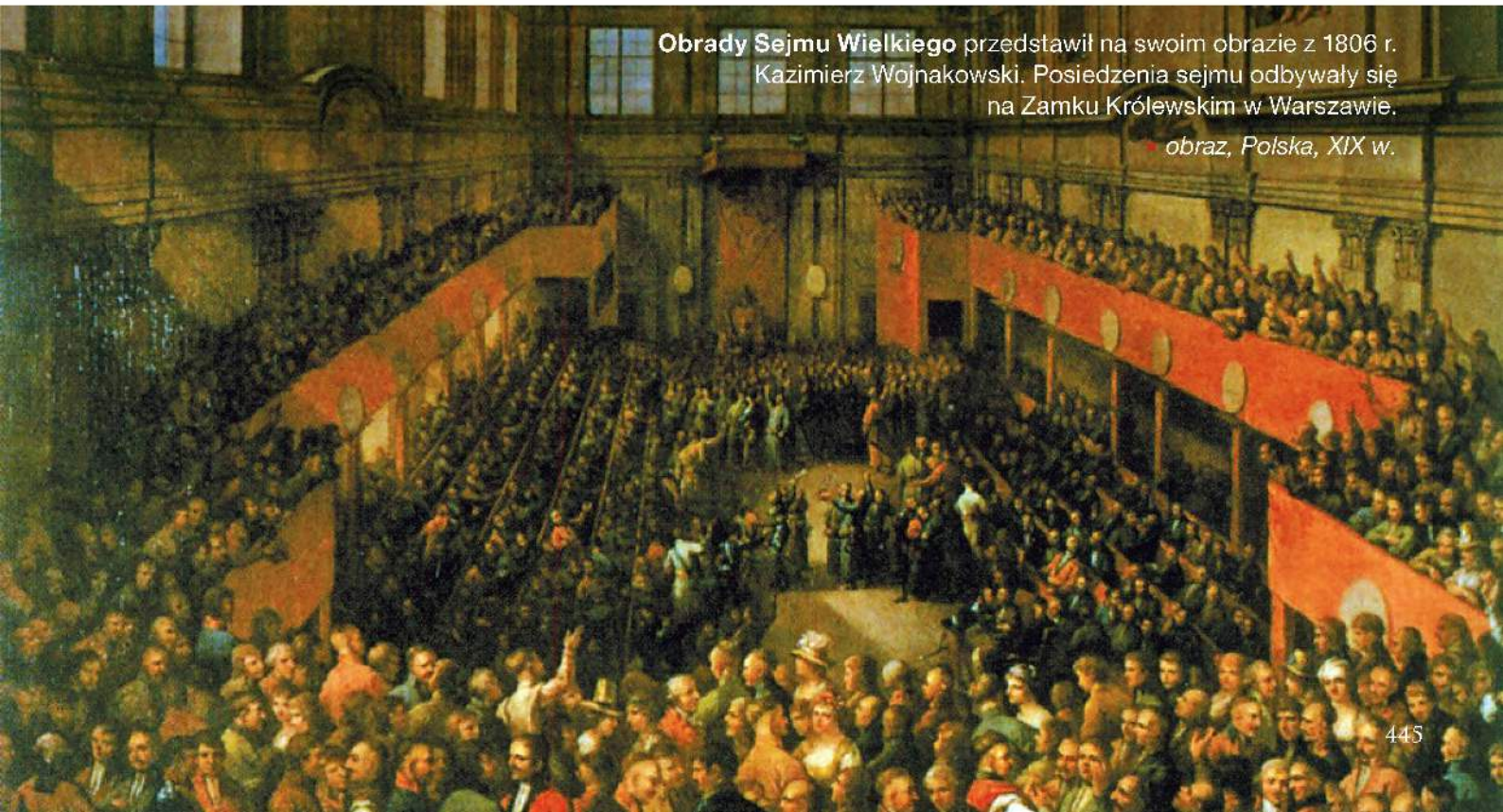
PLANY SOJUSZU Z PRUSAMI

Jednak ten plan zniweczyło działanie króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II. Prusy liczyły na kolejny rozbiór Rzeczypospolitej, a sojusz polsko-rosyjski miał utrzymać państwo polskie w jego granicach. Dodatkowo w 1788 r. Rosja nie odnowiła z Prusami trwającego od dziesięcioleci sojuszu i oba mocarstwa znalazły się we wrogich układach politycznych. Król pruski zdecydowanie sprzeciwił się porozumieniu polsko-rosyjskiemu. Pod wpływem tych działań Katarzyna II wycofała się z idei sojuszu z Polską. Nie mogła pozwolić sobie na konflikt z Prusami w trakcie trwania wojny

Stanisław Małachowski był posłem sandomierskim na Sejm Wielki. Jako marszałek popierał współpracę szlachty z mieszczaństwem oraz dążenia miast do rozszerzenia ich praw politycznych. Na obrazie został pokazany w stroju zachodnim i z peruką na głowie, w barwach uznawanych za narodowe.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

Obrady Sejmu Wielkiego przedstawił na swoim obrazie z 1806 r. Kazimierz Wojnakowski. Posiedzenia sejmu odbywały się na Zamku Królewskim w Warszawie.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWA O MIASTACH

Jedną z ważniejszych reform przeprowadzonych podczas Sejmu Wielkiego była wydana 21 kwietnia 1791 r. Ustawa o miastach, która zmieniała znacząco pozycję polityczną polskich mieszczan.

O miastach
1. Miasta wszystkie królewskie w krajach Rzpltej [Rzeczypospolitej] *za wolne uznajemy.*
2. Obywatelów takowych miast jako ludzi wolnych, ziemię przez nich w miastach osiadłą, ich domy, wsie i territoria, gdzie jakie do których miast prawnie teraz należą, własnością ich dziedziczną być przyznajemy [...].
7. Jako dla wszystkich miast jedno jest prawo, tak mieszczanin któregokolwiek miasta równych przywilejów z prawa teraźniejszego używać będzie. [...]
11. Tak z urodzenia szlachcie, jak i obywatelom stanu miejskiego tym, którzy potem do zaszczytu szlachectwa przypuszczeni zostaną, przyjęcie obywatelstwa miejskiego, w nim znajdowanie się, sprawowanie urzędów, prowadzenie wszelkiego handlu, utrzymywanie jakichkolwiek rękodzieł, nic bynajmniej odtąd szkodzić ani uwłaczać będzie im samym, ani ich następcą w tymże zaszczycie szlachectwa i prerogatyw do nich przywiązanych. [...]
13. Wszyscy zatem obywatele miasta, którzy są zapisani w księgę miejską, a mają dziedziczną posesję [własność], *mogą obierać i być obranymi do wszystkich urzędów miejskich większością zdań.*

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 105–106.

? 1. Wymień prawa, jakie przyznano mieszczaństwu dzięki Ustawie o miastach.
2. Wyjaśnij, co oznaczały zmiany dotyczące mieszczan wprowadzane w Rzeczypospolitej przez Sejm Wielki.

z Turkami i Szwecją. Jednocześnie Fryderyk Wilhelm II chciał wykorzystać rosnącą falę nastrojów antyrosyjskich w Polsce i strach Polaków przed wojną turecką. Wystosował deklarację do polskich obywateli, odczytaną w sejmie tydzień po otwarciu obrad. Przedstawiała ona Prusy jako państwo sprzyjające Rzeczypospolitej, ostrzegała przed konfliktem z Turcją i otwarcie proponowała jako alternatywę dla Rzeczypospolitej przymierze z Prusami. Pismo to wywołało w sejmie entuzjazm. Przyjazny ton deklaracji i perspektywa sojuszu z potężnymi Prusami zostały przez posłów przyjęte jako zabezpieczenie przed Rosją. Pozwalało to podjąć akcję rozluźniania jej kurateli bez strachu przed reakcją Petersburga.

W większości młodzi posłowie, pozbawieni doświadczenia dyplomatycznego, nie zdawali sobie sprawy, że prawdziwą intencją Prus było skierowanie sejmu przeciwko Rosji. W ten sposób Fryderyk Wilhelm II chciał przekonać Katarzynę II, że bez sojuszu z Prusami nie może ona liczyć na spokój w Polsce. Nagrodą za pojednanie z Petersburgiem miał być dla Berlina kolejny rozbiór. Planu kolejnego rozbioru jednak Rosja nie popierała.

W sejmie większość uzyskali posłowie na czele z Ignacym Potockim, którzy opowiadali się za sojuszem z Prusami przeciwko Rosji. Byli oni przekonani o słuszności takiego stanowiska, gdyż Katarzyna II nie reagowała, wywołując wrażenie, że pogodziła się z utratą dominacji nad Polską. W rzeczywistości imperatorowa tylko udawała obojętność – postanowiła rozprawić się z Rzecząpospolitą po zakończeniu wojny z Turcją.

Stanisław August, który ostrzegał posłów przed konsekwencjami antyrosyjskich poczynań, stał się bardzo niepopularny i stracił na rzecz opozycji posiadaną początkowo większość w sejmie. Opuściło go wielu zwolenników, szczerze wierzących, że pruska orientacja

WARTO WIEDZIEĆ

„Czarna procesja"

Gdy na Sejmie Czteroletnim rozpoczęła się gorąca dyskusja o nowym ustroju Rzeczypospolitej, przedstawiciele miast królewskich na czele z prezydentem Starej Warszawy, Janem Dekertem, zorganizowali pod koniec 1789 r. – z inicjatywy Hugona Kołłątaja – pochód na ulicach miasta. Biorący w nim udział mieszczanie przywdziali czarne stroje, dlatego wystąpienie zostało nazwane „czarną procesją". Jej uczestnicy zmierzali do Zamku Królewskiego, gdzie przedłożyli królowi petycję. Domagali się jako stan podobnych praw, jakie miała szlachta – pełnienia urzędów, praw politycznych, wprowadzenia podobnego prawa spadkowego oraz przywileju nietykalności osobistej i majątkowej. Mieszczanie chcieli także zniesienia w miastach tzw. jurydyk – szlacheckich własności, niepodlegających prawu miejskiemu. Wzór dla swoich działań czerpali z rewolucyjnej Francji.

? Jaki był cel zorganizowania „czarnej procesji"?

Jan Dekert na czele „czarnej procesji" wkracza na Zamek Królewski w Warszawie. W manifestacji wzięli udział przedstawiciele ponad 140 miast królewskich.

▪ *akwarela, Polska, XX w.*

stanowi szansę odrodzenia państwa. Mimo to monarcha odrzucił żądanie Rosji, by opuścić sejm i zawiązać przeciw niemu nową, prorosyjską konfederację. Pozostał wierny głoszonemu od dawna hasłu: *Król z narodem*.

Obradom sejmu towarzyszyło ogromne zainteresowanie społeczeństwa. Licznie zebrani w sejmie widzowie entuzjastycznie reagowali zwłaszcza na wystąpienia posłów opozycji antykrólewskiej, a często okazywali dezaprobatę po oracjach regalistów.

REFORMY SEJMU WIELKIEGO

Jedną z pierwszych decyzji Sejmu Wielkiego było podwyższenie liczebności wojska do 100 tys. (tzw. aukcja wojska). W styczniu 1789 r. zlikwidowano Radę Nieustającą, której kompetencje przejął sejm. W ten sposób oprócz władzy ustawodawczej sprawował on także władzę wykonawczą. Rada stanowiła symbol uzależnienia od Rosji, a społeczeństwo przyjęło jej obalenie z wielką aprobatą.

Aby utrzymać dużą armię, przeprowadzono ważne reformy skarbu. Wiosną 1789 r. posłowie ustanowili stały podatek, którym obłożono szlachtę i duchowieństwo. Szlachta miała płacić podatek w wysokości 10% (nazywany ofiarą 10 grosza), a duchowieństwo (jako stan niewalczący) – 20% dochodów z majątków ziemskich. Uchwalono także lustrację królewszczyzn, które obłożono większym podatkiem. Wprowadzono ponadto nowe podatki w miastach i przejęto na własność skarbu państwa dobra biskupa krakowskiego. Problemem w kwestii podatków było to, że szlachta sama deklarowała wysokość swoich dochodów i nie istniała możliwość ich skontrolowania. Powodowało to, że wpływy do skarbu były mniejsze niż oczekiwano i nie wystarczyły na utrzymanie 100-tysięcznej armii. Dlatego sejm musiał zredukować jej liczbę do 65 tys. żołnierzy.

W marcu 1791 r. sejm przegłosował Ustawę o sejmikach. Przewidywała ona m.in., że szlachta nieposiadająca ziemi (tzw. gołota)

nie będzie mogła uczestniczyć w sejmikach, co ograniczało wpływ magnaterii na te instytucje. Nowe prawo było krytykowane i wywoływało opór. W kwietniu 1791 r. uchwalono Prawo o miastach królewskich, nawiązujące do petycji z 1789 r. Mieszczanie uzyskali prawa, które dotąd były zagwarantowane tylko dla szlachty: nietykalność osobistą i majątkową, prawo nabywania dóbr ziemskich, piastowania urzędów, funkcji oficerskich i wysokich godności kościelnych. Uproszczono także zasady **nobilitacji** oraz ustalono, że szlachta może się zajmować handlem i rzemiosłem. Mieszczanom przyznano ograniczone prawa polityczne. Mogli wybierać 24 plenipotentów, czyli przedstawicieli do Komisji Skarbowych, Komisji Policji oraz Asesorii, i za ich pośrednictwem przedstawiać postulaty w sejmie. Oznaczało to realny wpływ na projekty ustaw dotyczące spraw skarbowych i finansowych, handlu, rzemiosła i administracji w miastach. Prawo o miastach królewskich stanowiło najdonioślejszą reformę społeczną Sejmu Wielkiego.

STRONNICTWA NA SEJMIE

W trakcie prac sejmu uwidoczniły się różnice poglądów jednolitej początkowo opozycji. Po obaleniu Rady Nieustającej nie przywrócono dawnej władzy hetmanów, co rozczarowało ich stronników. Rozłam wśród opozycji nastąpił w 1790 r., gdy toczyły się batalie sejmowe o wprowadzenie monarchii dziedzicznej. Konserwatyści związani z hetmanami byli jej zdecydowanie przeciwni. Jednocześnie posłowie i społeczeństwo dostrzegli, że Stanisław August stale wspierał reformatorskie poczynania przywódców sejmu – szedł „z narodem", a nie z Rosją.

Choć król domyślał się prawdziwych intencji Fryderyka Wilhelma II i ostrzegał przed nimi sejm, to gdy w marcu 1790 r. posłowie zdecydowali o przymierzu z Prusami, polski władca je podpisał. Przymierze to miało prowadzić do wspólnej z Prusami wojny przeciwko Austrii, co wiązało się z nadzieją, że Rzeczpospolita odzyska utraconą w I rozbiorze Galicję. Latem 1790 r. plany wojny jednak upadły – Prusy porozumiały się z Austrią, która przyjęła ich ultimatum, unikając wojny. Jednocześnie król pruski oficjalnie odsłonił swoje zaborcze dążenia wobec Gdańska i Torunia. Zażądał tych miast w zamian za przymierze, lecz sejm we wrześniu 1790 r. zdecydowanie odrzucił pruskie roszczenia.

Gdy Prusy ujawniły prawdziwe intencje, wzrósł autorytet Stanisława Augusta. Posłowie docenili rozeznanie polityczne króla i ocenę polityki pruskiej. W sejmie nastąpiło porozumienie części dawnej opozycji na czele z Ignacym Potockim (Familia) oraz obozu królewskiego. Oba stronnictwa chciały przeprowadzić reformy w Rzeczypospolitej, przeciwstawiały się konserwatystom i jednocześnie były rozczarowane pruską polityką. Przeciwko zjednoczonemu obozowi reformatorskiemu występowało silne stronnictwo hetmańskie i płatni agenci Rosji, którzy chcieli zahamować jakiekolwiek reformy. Od lata 1790 r. realizowano hasło: *Król z narodem, naród z królem*, zaś patriotą zaczęto nazywać zwolennika reform, a nie konserwatystę, który chce zachować dawne przywileje.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację w Rzeczypospolitej po I rozbiorze.
2. Opisz, w jakich okolicznościach doszło do zwołania Sejmu Wielkiego w 1788 r.
3. Scharakteryzuj główne stronnictwa polityczne w okresie obrad Sejmu Czteroletniego.
4. Przedstaw rolę Stanisława Augusta w pracach Sejmu Wielkiego.
5. Omów reformy przeprowadzone w kraju przez Sejm Czteroletni.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Cat-Mackiewicz, *Stanisław August*, Kraków 2009.
W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 1–2, Warszawa 1991.

6 KONSTYTUCJA 3 MAJA I II ROZBIÓR POLSKI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie stronnictwa brały udział w obradach Sejmu Wielkiego?
2. Wymień reformy przeprowadzone w Rzeczypospolitej przez Sejm Czteroletni.

UCHWALENIE KONSTYTUCJI 3 MAJA

Stanisław August i część dawnej opozycji od 1790 r. pracowali wspólnie nad określeniem nowego ustroju Rzeczypospolitej. Prace prowadzono w tajemnicy przed stronnictwem hetmańskim, zdecydowanie przeciwnym jakimkolwiek reformom. Pierwotną wersję ustawy zasadniczej opracował Stanisław August, a następnie zmieniano ją w wyniku dyskusji między królem, Ignacym Potockim, Hugonem Kołłątajem (sekretarzem marszałka Małachowskiego) i sekretarzem monarchy, Włochem Scipione [czyt.: szipione] Piattolim. Cała czwórka uważana jest za autorów konstytucji.

Gdy projekt konstytucji był gotowy, należało uzyskać dla niej poparcie większości posłów. Wiadomo było, że opozycja hetmańska będzie głosowała przeciwko zmianom. Dlatego reformatorzy ustalili, że ustawa zostanie przedstawiona sejmowi podczas ferii wielkanocnych, a głosowanie nad nią odbędzie się jednego dnia, z pominięciem dyskusji nad jej poszczególnymi punktami. Konstytucję uchwalono **3 maja 1791 r.** Był to zamach stanu, gdyż nie wzięto pod uwagę obowiązujących procedur, a głosowanie przeprowadzono przy niepełnym składzie poselskim. Dodatkowo król nakazał, aby w czasie obrad Zamek Królewski otoczyła gwardia, która miała pilnować porządku i reagować

Uchwalenie Konstytucji 3 maja przedstawił na swoim słynnym obrazie Jan Matejko. Dzieło zostało namalowane dla uczczenia setnej rocznicy powstania pierwszej polskiej konstytucji. Artysta ukazał uroczysty pochód idący z Zamku Królewskiego do katedry św. Jana. Centralną postacią obrazu jest marszałek Stanisław Małachowski 1, wznoszący egzemplarz ustawy. Oprócz niego w pochodzie uczestniczą m.in. Hugo Kołłątaj 2, Stanisław August Poniatowski 3, Ignacy Potocki 4, Tadeusz Kościuszko 5 i bratanek króla – książę Józef Poniatowski 6.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

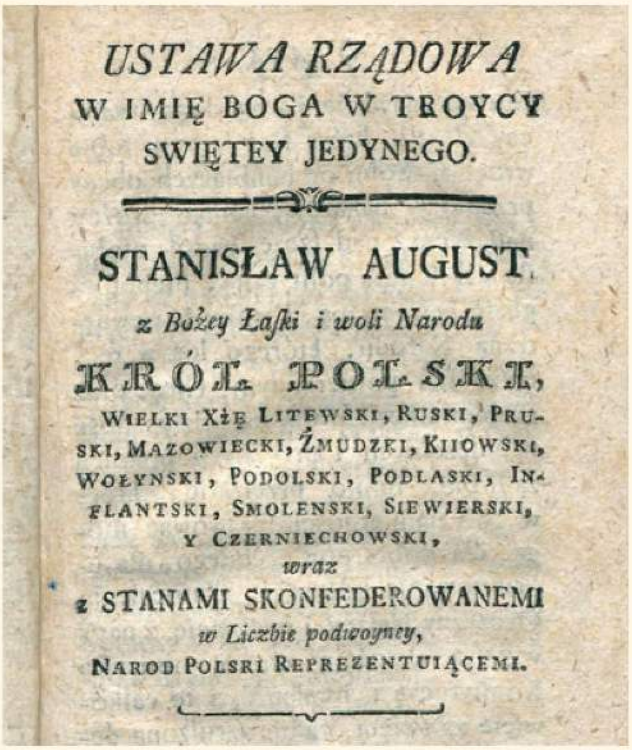

TEKST ŹRÓDŁOWY

USTAWA RZĄDOWA Z 3 MAJA 1791 R.

Konstytucja 3 maja wprowadzała zupełnie nowe zasady polityczne i społeczne. Polska z kraju objętego niedowładem politycznym i anarchią stawała się nowocześnie zarządzanym państwem.

W imię Boga, w Trójcy Świętej Jedynego.
Stanisław August z Bożej łaski i woli Narodu Król Polski, Wielki Książę Litewski [...] wraz ze stanami skonfederowanymi, w liczbie podwójnej Naród Polski reprezentującymi.
Uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia konstytucyi narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione rządu naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w jakiej się Europa znajduje i z tej dogorywającej chwili, która nas samym sobie wróciła, wolni od hańbiących obcej przemocy nakazów, ceniąc drożej nad życie, nad szczęśliwość osobistą – egzystencyją polityczną, niepodległość zewnętrzną i wolność wewnętrzną narodu, którego los w ręce nasze jest powierzony, chcąc oraz na błogosławieństwo, na wdzięczność współczesnych i przyszłych pokoleń zasłużyć, mimo przeszkód, które w nas namiętności sprawować mogą dla dobra powszechnego, dla ugruntowania wolności, dla ocalenia Ojczyzny naszej i jej granic z największą stałością ducha, niniejszą konstytucyją uchwalamy i tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy, dopóki by naród w czasie prawem przepisanym, wyraźną wolą swoją nie uznał potrzeby odmienienia w niej jakiego artykułu. Do której to konstytucyi dalsze ustawy sejmu teraźniejszego we wszystkim stosować się mają.

USTAWA RZĄDOWA
W IMIĘ BOGA W TROYCY
SWIĘTEY JEDYNEGO.
STANISŁAW AUGUST
z Bożey Łaski i woli Narodu
KRÓL POLSKI,
WIELKI XIĘŻ LITEWSKI, RUSKI, PRUSKI, MAZOWIECKI, ŻMUDZKI, KIIOWSKI, WOŁYNSKI, PODOLSKI, PODLASKI, INFLANTSKI, SMOLENSKI, SIEWIERSKI, Y CZERNIECHOWSKI,
wraz
z STANAMI SKONFEDEROWANEMI
w Liczbie podwoyney,
NAROD POLSKI REPREZENTUIĄCEMI.

Konstytucja 3 maja w ciągu pierwszego roku od uchwalenia miała ponad 14 wydań. Wydrukowano łącznie ponad 20 tys. egzemplarzy. Autorom ustawy bardzo zależało, aby dotarła ona do jak największej liczby odbiorców.

▪ *starodruk, Polska, XVIII w.*

Źródło: *Historia Polski nowożytnej. Wybór tekstów źródłowych*, cz. 1, Wrocław 1980, s. 22.

? 1. Odpowiedz, o jakich wydarzeniach politycznych w Europie jest mowa w stwierdzeniu o dogodnej porze uchwalenia konstytucji.

2. Wymień wartości, na które powołuje się wystawca dokumentu, wskazując przyczyny jego uchwalenia.

na każdy sprzeciw wobec przygotowywanych zmian. Uchwalona konstytucja uzyskała jednak powszechną aprobatę na sejmikach w lutym 1792 r., co dowodziło bezzasadności rosyjskich zarzutów o jej nielegalności.

Uchwalona **Ustawa rządowa** („rząd" znaczyło: ustrój) stawała się odtąd najważniejszym dokumentem w państwie, regulującym jego system polityczny i społeczny. Od tej pory Rzeczpospolita miała stać się **monarchią konstytucyjną**, czyli państwem z silną pozycją króla ograniczoną zapisami konstytucji. Zniesiono wolną elekcję, wprowadzając monarchię dziedziczną. Ustalano, że po Stanisławie Auguście tron przejmie saska dynastia Wettinów.

CZASY SEJMU WIELKIEGO

? W którym roku obrad Sejmu Wielkiego uchwalono Konstytucję 3 maja?

Władzę w państwie rozdzielano według monteskiuszowskiej zasady trójpodziału na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą (zob. więcej s. 343). Organem ustawodawczym był sejm, składający się z senatu i izby poselskiej, który podejmował uchwały większością głosów. W ten sposób **likwidowano *liberum veto***, niepotrzebne (i zakazane) stały się też **konfederacje**. Władzę wykonawczą miał sprawować dziedziczny król i powoływany przez niego rząd – **Straż Praw**. Tworzyło ją pięciu ministrów zajmujących się: edukacją, sprawami wewnętrznymi, dyplomacją, wojskiem i skarbem. Poszczególni ministrowie odpowiadali przed sejmem, który miał prawo ich odwołać. Sądy nadal miały być stanowe (dla każdego stanu odrębny sąd), ale niezależne od pozostałych władz. Jako części składowe weszły do konstytucji Prawo o sejmikach i Prawo o miastach królewskich.

Konstytucja 3 maja zmieniła też **pojęcie narodu**. Nie utożsamiano go już tylko ze szlachtą. W konstytucji zapisano, zgodnie z ideą oświeceniową, że to *naród jest źródłem władzy*. Niewiele jednak konstytucja mówiła o stanie chłopskim i poprawie jego losu. Fragment o chłopach przewidywał jedynie, że państwo bierze ich *pod opiekę prawa i rządu krajowego*. Nie zmieniało to ich położenia prawnego i społecznego, lecz na przyszłość dawało państwu możliwość ingerowania w spory między szlachtą i ich poddanymi. Konstytucja nie wprowadzała także równości wszystkich wobec prawa. Ustalono, że uprzywilejowaną religią w państwie jest katolicyzm (choć innym wyznaniom zagwarantowano tolerancję).

ZNACZENIE KONSTYTUCJI 3 MAJA

Należy pamiętać, że Konstytucja 3 maja zapoczątkowała proces reformowania państwa, który w intencji jej twórców miał być kontynuowany. Choć rosyjska interwencja zbrojna w 1792 r. spowodowała, że przepisy konstytucji nie weszły w życie, jej znaczenie symboliczne było ogromne. Nowy ustrój został pozbawiony tego wszystkiego, co w zeszłych dziesięcioleciach powodowało anarchię w Rzeczypospolitej i stawało się pretekstem do obcej interwencji. Był to milowy krok w uzdrowieniu ustroju państwa, w którym od tej pory miały funkcjonować sprawna władza ustawodawcza i odpowiedzialni za swoje decyzje przed sejmem ministrowie. Ustawa zasadnicza stanowiła nowoczesny dokument, w którym zawarto główne idee polskiego oświecenia. Była pierwszą ustawą rządową w Europie, a drugą na świecie – po amerykańskiej. Znacząco też zwiększyła autorytet Rzeczypospolitej. Ponadto Ustawa rządowa dowiodła samym Polakom, że potrafią przezwyciężyć *zadawnione rządu naszego wady*, czerpiąc inspirację do przemian zarówno z myśli oświeceniowej, jak i z własnej demokratycznej tradycji politycznej. Ta świadomość pozwoliła Polakom odzyskać szacunek dla siebie jako narodu i dla swojej spuścizny historycznej. Po upadku Polski konstytucja stała się inspiracją dla wielu patriotów walczących o wolność kraju, a 3 maja – dzień jej uchwalenia, po 1918 r. ogłoszony został świętem państwowym.

KONFEDERACJA TARGOWICKA

Gdy uchwalano Konstytucję 3 maja, sytuacja w Europie zaczęła się zmieniać na niekorzyść Polski. Katarzyna II nie zamierzała godzić się na wzmocnienie Rzeczypospolitej. Wdrażane w niej reformy uznała za złamanie praw kardynalnych i planowała interwencję zbrojną, kiedy tylko skończy się wojna z państwem osmańskim. Prusy oficjalnie poparły zmiany w Rzeczypospolitej, jednak tajne instrukcje władz pruskich dla ambasadora w Warszawie informowały o wielkim niezadowoleniu z wprowadzenia konstytucji. Przeciwne reformom w Rzeczypospolitej Rosja i Prusy znów zbliżyły się do siebie. Jednocześnie Katarzyna II chciała skłonić Prusy do interwencji w rewolucyjnej Francji i z tego powodu była gotowa powrócić do przymierza z nimi.

Aby unieważnić podjęte reformy w Polsce, dla celów propagandowych Katarzyna II postanowiła wykorzystać polską opozycję. Na jej czele stanęli magnaci Szczęsny Potocki oraz hetmani Ksawery Branicki i Seweryn Rzewuski. Potocki, najbogatszy magnat w Koronie, służył Rosji, przy granicy z którą posiadał swoje latyfundia. Nie mógł pogodzić się ani z silną pozycją króla, ani z monarchią dziedziczną, co z pewnością uszczupliłoby jego wpływy w Rzeczypospolitej. Hetmani z kolei dążyli do odzyskania dawnej władzy politycznej. Gdy okazało się, że w lutym 1792 r. większość sejmików poparła Ustawę rządową, wrodzy wobec niej magnaci zwrócili się do Rosji o pomoc w przywróceniu dawnego ustroju. W styczniu 1792 r. Rosja zawarła pokój z Turcją i mogła przystąpić do interwencji w Polsce. Wiosną 1792 r. w Petersburgu Katarzyna II i polscy magnaci uzgodnili zasady współpracy i manifest konfederacji. Gdy wojska rosyjskie wkraczały do Polski, ogłosili z wcześniejszą datą zawiązanie konfederacji w małym nadgranicznym miasteczku **Targowica** w polskiej części Ukrainy. W ten sposób nie chcieli przyznać, że związek powstał w Petersburgu, co czyniłoby go w świetle polskiego prawa nielegalnym. W imieniu konfederacji jej twórcy oficjalnie wystąpili do Rosji z prośbą o pomoc w przywróceniu dawnego porządku. Ta propagandowa oprawa miał przykryć brutalną rosyjską interwencję przeciwko Polsce i stworzyć pozory, że Katarzyna II nie rozpoczynała z nią wojny, a jedynie wspierała „prawdziwych patriotów", targowiczan.

Stanisław Szczęsny Potocki ze względu na swój ogromny majątek i wpływy we wschodniej Rzeczypospolitej był nazywany „małym królem na Rusi". Należało do niego ok. 70 miast i setki wsi.

▪ *portret, Polska, XVIII w.*

WOJNA W OBRONIE KONSTYTUCJI

Do walki przeciwko Rosjanom Rzeczpospolita mogła wystawić tylko 40 tys. żołnierzy. Wojska rosyjskie były jednak znacznie silniejsze. Liczyły 100 tys. żołnierzy i były zdecydowanie lepiej uzbrojone. W momencie ich wkroczenia Prusy odmówiły wsparcia Rzeczypospolitej, choć miały taki obowiązek zgodnie z zawartym dwa lata wcześniej sojuszem. Stanisław August, podobnie jak inni polscy politycy, traktował opór wobec Rosji głównie jako rodzaj militarnej manifestacji, która umożliwi negocjacje w sprawie ocalenia przynajmniej części reform Sejmu Wielkiego.

Wojna trwała zaledwie kilka miesięcy. Mimo kilku polskich sukcesów, m.in. w **bitwie pod Zieleńcami** w czerwcu 1792 r., w obliczu spodziewanej klęski król poprosił o rozejm. Jego przyjęcie Katarzyna II uzależniła od przystąpienia króla do konfederacji targowickiej. Stanisław August, nakłaniany do tego przez przywódców sejmu (m.in. Kołłątaja), skapitulował, licząc, że uda się uratować część zmian ustrojowych, a przede wszystkim uchronić państwo przed kolejnym rozbiorem. Rosjanie jednak rozpoczęli brutalną okupację zajętych ziem, a władzę powierzyli targowiczanom. Nadzieje na jakikolwiek kompromis z Rosją okazały się iluzją. Katarzyna II zamierzała znacząco osłabić Rzeczpospolitą i pogłębić jej zależność od

ORDER VIRTUTI MILITARI

Po zwycięskiej bitwie z Rosjanami pod Zieleńcami (czerwiec 1792 r.) król Stanisław August ustanowił nowe polskie odznaczenie wojskowe. Order Virtuti Militari (łac. 'męstwu wojskowemu') miał być przyznawany za odwagę na polu bitwy. Jego ustanowienia domagał się dowodzący wojskiem polskim bratanek króla, książę Józef Poniatowski. Odznaczenie miało podnieść morale armii i uhonorować bohaterów wojny. Król zareagował natychmiast i wysłał księciu kilkadziesiąt orderów, które wręczono już w czerwcu 1792 r. Po zakończeniu wojny z Rosją targowiczanie zakazali przyznawania i noszenia tego orderu. Od żołnierzy, którzy go otrzymali, zażądano jego zwrotu. W czasach Księstwa Warszawskiego order został przywrócony jako Order Wojskowy Księstwa Warszawskiego. Po raz kolejny został zniesiony po powstaniu listopadowym w 1832 r. przez cara Mikołaja I. Przywrócono go dopiero w 1919 r., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Do dziś order jest najwyższym odznaczeniem wojskowym w Polsce.

Krzyż Orderu Virtuti Militari zastąpił przyznawany wcześniej order już w sierpniu 1792 r., po opracowaniu przez księcia Józefa Poniatowskiego statutu orderu, który nazwano wówczas Orderem Krzyża Wojskowego. Od tamtego czasu miał on także dzielić się na 5 klas.

▪ *medal, Polska, 1792 r.*

Order Virtuti Militari w pierwotnej wersji był skromnym srebrnym lub złotym medalem z napisem Virtuti Militari z jednej strony [1] oraz inicjałami królewskimi na odwrocie [2]. Odznaczenie początkowo przyznawano w dwóch klasach: złotej – nadawanej generałom i oficerom – oraz srebrnej – przeznaczonej dla podoficerów i szeregowców.

▪ *medal, Polska, 1792 r.*

? W jakim celu ustanowiono Order Virtuti Militari?

ARMIA POLSKA

W momencie wybuchu wojny z Rosją polska armia, która miała według założeń liczyć 100 tys. żołnierzy, z trudem osiągnęła stan ok. 70 tys. Składała się w większości z niedoświadczonych rekrutów, a jej reorganizacja i przebudowa przebiegały bardzo powoli. Na froncie znalazło się początkowo ok. 40 tys. wojska. Ich podstawę stanowiła piechota, którą tworzono z rekrutów wcielanych do armii na 6–8 lat. Natomiast w kawalerii służyli głównie ochotnicy wybierani spośród szlachty. Artyleria polska składała się w tym czasie z ok. 200 dział o różnym kalibrze.

Towarzysz kawalerii narodowej był uzbrojony w szablę [1] i dwa pistolety [2], ubrany w granatowy mundur [3], wprowadzony w 1791 r., z amarantowymi wyłogami i lampasami. Kawaleria narodowa powstała po zlikwidowaniu chorągwi husarskich i pancernych.

Żołnierze piechoty byli uzbrojeni w karabiny z bagnetami [1], zakupione w Prusach, oraz broń sieczną – pałasze [2]. Na głowach nosili czapki kłobuki [3] – rodzaj kaszkietu z dwoma daszkami oraz mosiężną blachą z orłem.

? Poszukaj informacji na temat tego, jakie zmiany w kawalerii polskiej zaszły w XVIII w.

Rosji. W tej sytuacji wielu twórców Konstytucji 3 maja udało się na emigrację, uciekając przed rosyjskimi prześladowaniami.

II ROZBIÓR POLSKI

Początkowo Rosjanie byli zdecydowani na przywrócenie protektoratu nad Polską, bez aneksji polskiego terytorium. Jednak król pruski przekonał cesarzową Rosji do **II rozbioru Polski**. Walcząca w tym czasie z Francją koalicja austriacko-pruska załamywała się, a całej Europie, w tym Katarzynie II, zależało na pokonaniu rewolucyjnej Francji. Prusy zapowiedziały, że dalszą walkę z Francją będą kontynuowały w zamian za nabytki terytorialne kosztem Polski.

23 stycznia 1793 r. w Petersburgu podpisano nowy układ rozbiorowy między Rosją i Prusami. W rozbiorze nie uczestniczyła Austria, która w zamian chciała uzyskać nabytki terytorialne w postaci ziem krajów niemieckich (ostatecznie tego planu nie zrealizowano). Rozbiór ogłoszono oficjalnie w kwietniu 1793 r. W jego wyniku Rzeczpospolita straciła na rzecz Rosji bardzo ważne pod względem gospodarczym tereny – żyzne ziemie Ukrainy, Podole po rzekę Zbrucz, wschodnią część Wołynia i wschodnią Białoruś. W sumie było to ponad 240 tys. km^2 i ok. 3 mln mieszkańców. Prusy przejęły dobrze rozwinięte tereny Wielkopolski i Kujaw oraz bogate polskie miasta – Gdańsk i Toruń, łącznie prawie 60 tys. km^2 i ponad 1,1 mln ludzi.

II ROZBIÓR POLSKI

- Rzeczpospolita i jej lenna po II rozbiorze
- lenna imperium osmańskiego
- granice państw w 1792 r.
- granice Rzeczypospolitej w 1792 r.

Ziemie zabrane Rzeczypospolitej w 1793 r. w wyniku II rozbioru przez:
- Prusy
- Rosję
- obrady Sejmu Wielkiego i uchwalenie Konstytucji 3 maja 1791 r.
- ogłoszenie konfederacji targowickiej w maju 1792 r. (zawiązanej w kwietniu 1792 r. w Petersburgu)

Działania wojenne wojsk:
- koronnych
- litewskich
- rosyjskich
- ważniejsze bitwy
- wystąpienia ludności i władz miejskich przeciw oddziałom pruskim
- obrady sejmu zatwierdzającego II rozbiór Rzeczypospolitej

? 1. Wskaż miejsca najważniejszych bitew z okresu wojny w obronie Konstytucji 3 maja.

2. Oceń wartość dla Polski ziem zagarniętych w wyniku II rozbioru przez Prusy i Rosję.

II rozbiór Rzeczypospolitej (1793)

Państwo zaborcze	Zagrabiony obszar		
	Województwa	km²	Ludność
Rosja	kijowskie, bracławskie, podolskie, mińskie, część wołyńskiego, brzesko-litewskiego i wileńskiego	240 000	3 000 000
Prusy	poznańskie, gnieźnieńskie, kaliskie, sieradzkie, inowrocławskie, brzesko-kujawskie, płockie, część mazowieckiego i rawskiego oraz ziemia dobrzyńska i Gdańsk	60 000	1 100 000

Pozostałe państwo polskie, mniejsze niż obszar zagarnięty w rozbiorze przez Rosję, nie było ekonomicznie zdolne do samodzielnego bytu. Na polecenie ambasadora rosyjskiego II rozbiór Polski (podobnie jak pierwszy) miał zostać zatwierdzony przez sejm. Obradował on w Grodnie od czerwca do listopada 1793 r. w asyście wojsk rosyjskich i pruskich. Ambasador rosyjski straszył, że jeśli cesje terytorialne na rzecz Rosji nie zostaną szybko zaakceptowane, wojska pruskie zajmą kolejne polskie ziemie. Pod taką presją sejm zatwierdził zabór rosyjski oraz „sojusz" z Rosją, całkowicie pozbawiający Polskę suwerenności. Rosjanie mieli decydować o polityce zagranicznej Rzeczypospolitej, sprawach ustrojowych, a w razie wojny na czele wojsk miał stanąć dowódca wyznaczony przez Petersburg. Większe wątpliwości i sprzeciw Polaków budziło uchwalenie traktatu rozbiorowego z Prusami. Polscy posłowie liczyli, że ścisłe podporządkowanie się Rosji da możliwość odzyskania ziem utraconych na rzecz Prus. Ostatecznie zabór ziem zagarniętych przez Prusy został także zatwierdzony.

Na sejmie ustanowiono nowe prawa kardynalne. Tron znów miał być elekcyjny, na sejmie obowiązywało ponownie *liberum veto* (choć ograniczone do najważniejszych spraw). Na czele władzy wykonawczej stanęła jak wcześniej Rada Nieustająca. Udało się jednak zachować część reform zapisanych w Konstytucji 3 maja, m.in. trójpodział władzy oraz prawa mieszczan.

WARTO WIEDZIEĆ

Upadek gospodarki w Polsce

Wojna z Rosją w 1792 r. nie tylko spowodowała klęskę militarną Rzeczypospolitej prowadzącą do kolejnego rozbioru, ale także krach gospodarczy. W czasie wojny z Polski wycofali się inwestorzy niderlandzcy, a banki z zachodniej Europy nie chciały udzielać kredytom polskim instytucjom. W ten sposób pod koniec 1792 r. największy warszawski bank Piotra Fergussona Teppera stracił płynność finansową, nie mogąc otrzymać pożyczki od berlińskich finansistów.

Upadek Teppera spowodował katastrofę wielu innych banków polskich, którym pożyczał pieniądze. Spanikowani wierzyciele zaczęli wypłacać pieniądze z lokat bankowych, co spowodowało upadek siedmiu banków w Polsce. Skutki tego odczuła polska arystokracja, która nie mogła odzyskać swoich pieniędzy. Odczuwalne straty finansowe spowodowały wstrzymanie na wiele lat inwestycji w polski przemysł, lecz także powołanie narodowego banku na ziemiach polskich.

? Jakie skutki gospodarcze miała przegrana wojna z Rosją w 1792 r.?

ĆWICZENIA

1. Omów okoliczności uchwalenia Konstytucji 3 maja.
2. Przedstaw zmiany ustrojowe, które wprowadzała w Rzeczypospolitej przyjęta ustawa zasadnicza.
3. Oceń szansę Polaków na utrzymanie reform Sejmu Wielkiego i Konstytucji 3 maja.
4. Opisz przebieg wojny w obronie Konstytucji 3 maja.
5. Omów postanowienia II rozbioru Polski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Łojek, *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja: polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1787–1792*, Lublin 1986.
E. Rostworowski, *Maj 1791 – maj 1792: rok monarchii konstytucyjnej*, Warszawa 1985.
A. Wolański, *Wojna polsko-rosyjska 1792 r.*, Warszawa 1995.

7 POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie działania podjęli Polacy, by uratować suwerenność kraju?
2. Jakie były przyczyny II rozbioru Polski?

RZECZPOSPOLITA PO II ROZBIORZE

Rozbudzone przez Sejm Wielki nadzieje wolności i swobody skończyły się wraz z klęską w krótkiej wojnie z Rosją oraz decyzjami o II rozbiorze Rzeczypospolitej. Zdawano sobie sprawę, że działania Rosji i Prus prowadzą do zagarnięcia wszystkich ziem polskich. Rzeczpospolita została ograniczona do Podlasia, Wołynia i Litwy oraz części Mazowsza i Małopolski, z kilkoma dużymi miastami: Warszawą, Wilnem, Krakowem i Lublinem. Tak mały kraj znalazł się w trudnym położeniu gospodarczym. Drugi rozbiór Polski zerwał wewnętrzne powiązania ekonomiczne. Wielu właścicieli ziemskich stało się albo obywatelami państw zaborczych, albo posiadało majątki w kilku państwach. W tej sytuacji część z nich była bardziej zainteresowana utrzymaniem swoich dóbr niż szukaniem sposobu na przywrócenie ojczyźnie suwerenności.

W obawie przed represjami wielu działaczy Sejmu Wielkiego udało się na emigrację. Część zrezygnowała z działalności, inni starali się na nowo organizować polskie życie polityczne. Silny polski ośrodek powstał w Saksonii pod przywództwem Ignacego Potockiego i Hugona Kołłątaja. Emigranci początkowo liczyli, że Stanisław August wynegocjuje kompromis z Rosjanami. Gdy okazało się to niemożliwe,

POSTAĆ HISTORYCZNA

TADEUSZ KOŚCIUSZKO (1746–1817)

Polski i amerykański generał, przywódca powstania przeciwko Rosji i Prusom w 1794 r., jeden z najbardziej rozpoznawanych Polaków w dziejach świata. Urodził się w polskiej rodzinie szlacheckiej na Polesiu. Dzięki wsparciu Czartoryskich uczył się w Szkole Rycerskiej. Po ukończeniu szkoły otrzymał stypendium we Francji. Po powrocie do Polski nie znalazł jednak zatrudnienia w zredukowanej armii. W poszukiwaniu zajęcia znów trafił do Paryża, skąd wyruszył do Ameryki. Tam rozpoczął służbę w szeregach Armii Kontynentalnej. Za zasługi otrzymał od Amerykanów stopień generalski oraz majątek ziemski. Mimo to w 1784 r. wrócił do kraju. W czasie Sejmu Wielkiego król mianował go generałem. Jako dowódca jednej z dywizji wojsk koronnych brał udział w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja, walcząc pod Zieleńcami i Dubienką. Po zakończeniu walk związał się z grupą emigrantów, którzy planowali powstanie. Został dyktatorem insurekcji, a w bitwie pod Maciejowicami trafił do rosyjskiej niewoli, gdzie spędził dwa lata. Z więzienia zwolnił go w 1796 r. nowy car Paweł I w zamian za obietnicę, że już nie będzie walczył przeciw Rosji. Kościuszko udał się wówczas na emigrację. Tam zaangażował się jeszcze w tworzenie polskich legionów, lecz był przeciwny wiązaniu losów Polski z Napoleonem, w którego dobre intencje wobec Polski nie wierzył. Zmarł w 1817 r. w Szwajcarii. Rok później pochowano go na Wawelu.

uznali, że jedynym sposobem na odzyskanie suwerenności jest ogólnonarodowe powstanie przeciwko Rosji. Emigranci obarczyli odpowiedzialnością za II rozbiór nie tylko targowiczan, ale także króla. Zdawano sobie sprawę, że pokonanie Rosji i Prus będzie możliwe tylko z pomocą innych państw. Wsparcia szukano we Francji, w Austrii i państwie osmańskim. Rewolucyjna Francja, sama prowadząc wojnę, nie mogła zaangażować się w nowy konflikt. Austria raczej domagała się od Rosji nowych nabytków terytorialnych kosztem Polski w zamian za podjęcie działań wojennych przeciwko francuskim rewolucjonistom, niż miała zamiar stawać w obronie upadającej Rzeczypospolitej. Tylko Turcy, zachęcani przez Francję, szykowali się do kolejnej wojny z Rosją.

PRZYGOTOWANIA DO POWSTANIA

Polscy politycy emigracyjni oraz członkowie zawiązanego w Warszawie sprzysiężenia pod przywództwem **Ignacego Działyńskiego** uznali, że najlepszym kandydatem na wodza powstania jest **Tadeusz Kościuszko**, znakomity dowódca i bohater wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Kościuszko zabiegał o poparcie Francji dla ewentualnego powstania. W 1793 r. udał się do Paryża w celu pozyskania pieniędzy na walkę przeciwko Rosjanom. Później zaś przybył do Polski, by przygotować wystąpienie zbrojne.

Początkowo Kościuszko uznał, że szanse na pokonanie Rosji są niewielkie. Jednak sytuacja zmieniła się, kiedy władze rosyjskie wycofały swoje wojska z terenów Rzeczypospolitej, przenosząc je nad granicę z Turcją. W tej sytuacji uznano, że należy przyspieszyć termin wybuchu powstania, zwłaszcza że rosyjski ambasador w Warszawie nakazał Radzie Nieustającej ograniczenie armii polskiej do zaledwie 15 tys. żołnierzy, co groziło rozwiązaniem większości wojska, na które liczył Kościuszko. Ponadto Rosjanie stworzyli w Polsce tajną policję, która mogłaby szybko odkryć plany patriotów przygotowujących powstanie.

PIERWSZE WALKI

Sygnał do powstania dał **gen. Antoni Madaliński**. Dowodzony przez niego oddział kawalerii liczący 1200 ludzi miał zostać rozwiązany. Aby do tego nie dopuścić, ruszył on z Ostrołęki do Krakowa, po drodze atakując pruskie garnizony przy granicy. Dwanaście dni po wystąpieniu gen. Madalińskiego, **24 marca 1794 r.**, Tadeusz Kościuszko ogłosił akt **insurekcji** (powstania) oraz złożył na Rynku w Krakowie przysięgę jako jego **naczelnik**, posiadający władzę dyktatorską. Określił w niej cele powstania, którym były: *uwolnienie Polski od obcego żołnierza, przywrócenie i zabezpieczenie całości jej granic, wytępienie wszelkiej przemocy i uzurpacji, tak obcej jak i domowej, ugruntowanie wolności narodowej i niepodległości Rzeczypospolitej.*

Kościuszko jako naczelnik miał prawo do dowodzenia polskim wojskiem i do mianowania oficerów. Sprawami politycznymi i organizacyjnymi miała zająć się Najwyższa Rada Narodowa. Do jej zadań należała także kontrola sądownictwa oraz utrzymanie bezpieczeństwa wewnętrznego. Akt insurekcji zastrzegał jednak, że władze powstańcze nie mają prawa dokonywać zmian w ustroju państwa. W przyszłości miał się tym zająć sejm.

Po ogłoszeniu powstania celem Kościuszki stało się przedostanie z Krakowa w głąb kraju, do stolicy. Połączył on swoje siły z oddziałem Madalińskiego i ruszył w kierunku Warszawy. Nadciągał już jednak korpus rosyjski. 4 kwietnia 1794 r. doszło do **bitwy pod Racławicami**, zakończonej sukcesem Polaków. Starcie miało niewielkie znaczenie strategiczne, ale podbudowało morale wojsk polskich i dało czas na przygotowanie do walki kolejnych oddziałów. Kościuszko liczył, że będzie miał do dyspozycji 30 tys. żołnierzy z regularnej, jeszcze nierozwiązanej polskiej armii oraz rezerw. Chciał także zwołania szlacheckiego pospolitego ruszenia i stworzenia armii ludowej na wzór rewolucyjnych oddziałów we Francji.

Wieść o zwycięstwie pod Racławicami wpłynęła na rozszerzenie powstania. W połowie kwietnia rozpoczęła się insurekcja na Żmudzi.

PRZYSIĘGA KOŚCIUSZKI

Insurekcja rozpoczęła się 24 marca 1794 r., gdy na rynku w Krakowie uroczyście odczytano akt powstania, zredagowany wcześniej przez Tadeusza Kościuszkę i Hugona Kołłątaja. Mianowany najwyższym naczelnikiem powstania Kościuszko złożył następnie przysięgę: *Ja, Tadeusz Kościuszko, przysięgam w obliczu Boga całemu Narodowi Polskiemu, iż powierzonej mi władzy na niczyj prywatny ucisk nie użyję, lecz jedynie jej dla obrony całości granic, odzyskania samowładności Narodu i ugruntowania powszechnej wolności używać będę. Tak mi Panie Boże dopomóż i niewinna męka Syna Jego.* Wszystko odbyło się zarówno w obecności dowodzonego przez naczelnika krakowskiego garnizonu, jak i wielkiej rzeszy ludności cywilnej.

Przysięga Tadeusza Kościuszki została złożona w otoczeniu wojsk piechoty i artylerii, a także bractw cechowych. Na sztandarach zgromadzonych oddziałów widniały hasła: *Równość i zwycięstwo* oraz *Za Kraków i Ojczyznę*.

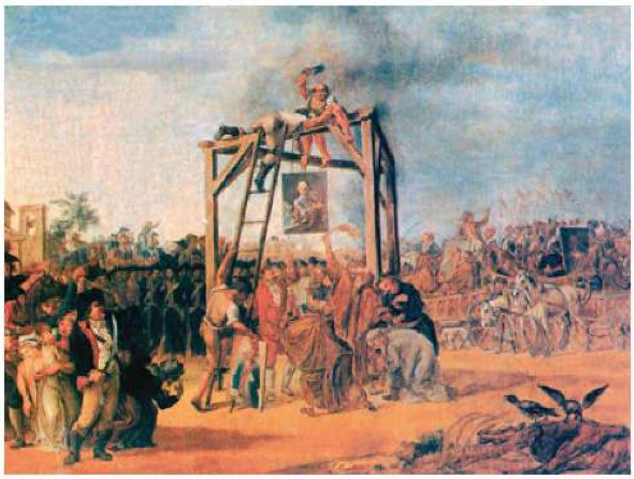
▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

? Do czego zobowiązywał się Kościuszko w swojej przysiędze?

Walki wybuchły też w Warszawie. W ciągu dwóch dni, 17 i 18 kwietnia 1794 r., wojsku i uzbrojonemu ludowi udało się wyprzeć siły rosyjskie ze stolicy. W insurekcji warszawskiej dużą rolę odegrał szewc **Jan Kiliński**. Na Litwie siły dowodzone przez wychowanka Szkoły Rycerskiej, **Jakuba Jasińskiego**, 23 kwietnia 1794 r. zajęły Wilno.

PRZEBIEG POWSTANIA

Na wieść o wybuchu powstania do Warszawy zaczęli przybywać emigracyjni działacze polityczni. Chcieli przejąć władzę nad insurekcją. Wśród nich było wielu zwolenników radykalnych idei odwołujących się do rewolucyjnej Francji. W maju 1794 r. działacze Kuźnicy Kołłątajowskiej zawiązali tzw. klub polskich jakobinów. Domagali się reform społecznych i chcieli nakłonić do walki powstańczej ludność Warszawy. Głosili zniesienie w Polsce feudalnych przywilejów, a nawet wprowadzenie ustroju republikańskiego. Zorganizowali też w stolicy zamieszki, podczas których powołano sąd, skazujący w trybie natychmiastowym na śmierć współpracujących z Rosją polityków (byłych targowiczan), m.in. hetmana Piotra Ożarowskiego, marszałka Rady Nieustającej Józefa Ankwicza oraz biskupa Józefa Kossakowskiego.

Wieszanie portretów zdrajców 29 września 1794 r. to obraz Jana Piotra Norblina. W maju 1794 r. uczestnicy konfederacji targowickiej zostali przez sąd powstańczy w Warszawie skazani na śmierć. Egzekucji targowiczan, którzy przebywali za granicami kraju, dokonywano w sposób symboliczny – na szubienicy wieszano ich portrety lub tablice z nazwiskami zdrajców.

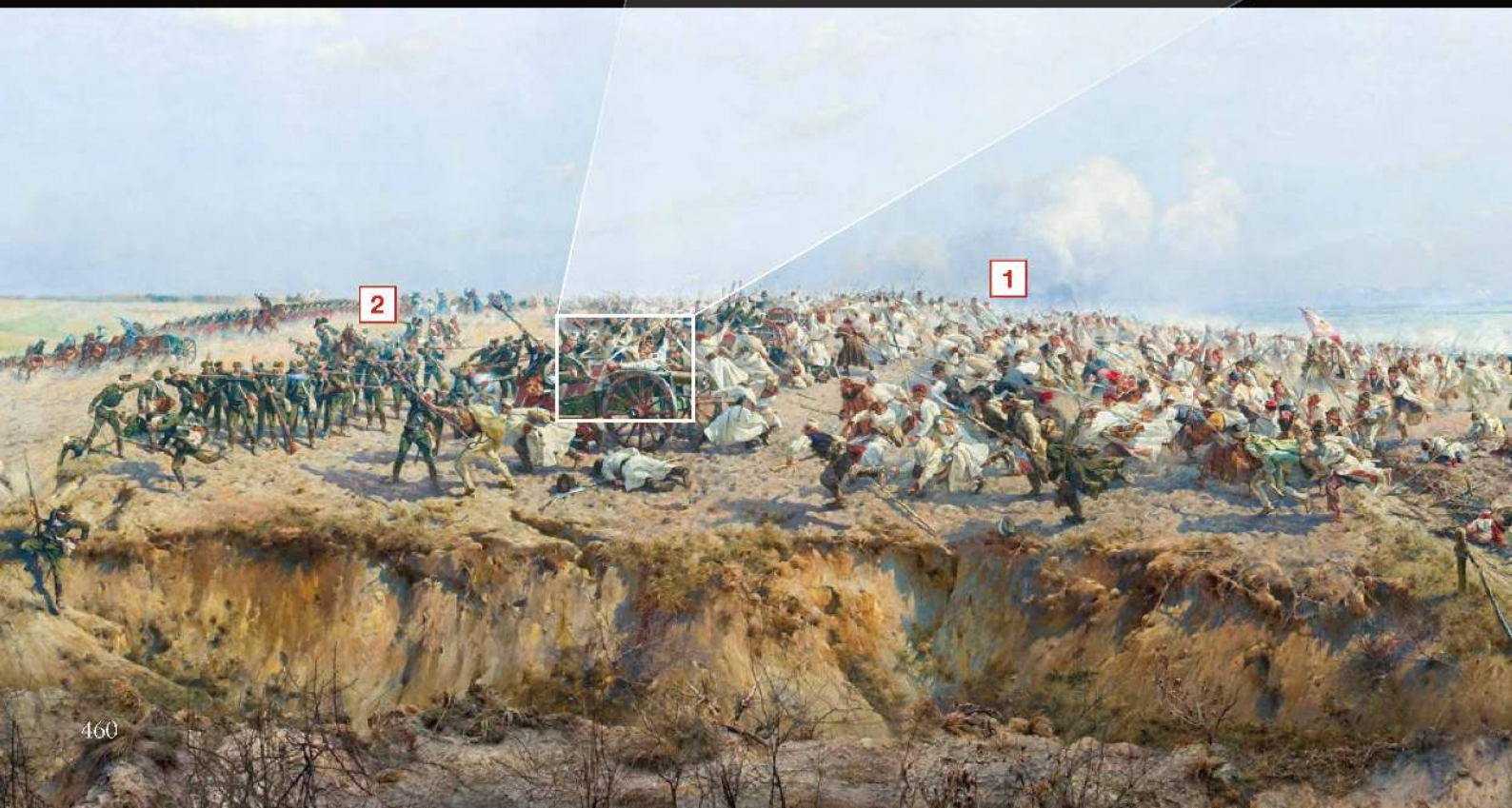
▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

PANORAMA RACŁAWICKA

Wygrana bitwa pod Racławicami dała powstańcom nadzieję na zwycięstwo insurekcji, chociaż z militarnego punktu widzenia to starcie nie miało wielkiego znaczenia. Powodem, dla którego tak szczególnie utrwaliło się ono w świadomości narodowej Polaków, był udział w nim chłopów. W drugiej połowie XIX w. narodził się mit racławicki. Kosynierzy stali się wówczas symbolem patriotyzmu, podkreślano znaczenie zaangażowania chłopów w walkę o niepodległość oraz zasługi Kościuszki dla sprawy chłopskiej. Właśnie takie było przesłanie *Panoramy Racławickiej*, wystawionej we Lwowie w 1894 r., w setną rocznicę insurekcji. Autorzy obrazu chcieli umocnić w chłopach poczucie przynależności do narodu polskiego i zachęcić ich do ponownego poświęcenia się dla ojczyzny, jeśli zajdzie taka potrzeba.

Panorama Racławicka to ogromne malowidło o wysokości 15 i długości 114 m, wystawiane w specjalnie wybudowanych rotundach – początkowo we Lwowie, a od 1985 r. we Wrocławiu. Obraz jest dziełem zespołu artystów pracujących pod kierunkiem Jana Styki i Wojciecha Kossaka. Twórcy celowo umieścili w centrum kompozycji scenę przedstawiającą atak kosynierów 1 na rosyjskie działa 2. Głównym bohaterem tego fragmentu malowidła jest chłop Bartosz Głowacki 3. Wykazał się on brawurą, gasząc czapką lont naładowanej armaty, dzięki czemu uchronił towarzyszy od skutków wybuchu. W nagrodę został mianowany przez Tadeusza Kościuszkę chorążym grenadierów krakowskich.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego – Twoim zdaniem – na obrazie Kościuszko został przedstawiony w chłopskiej sukmanie, choć w rzeczywistości podczas bitwy nosił mundur wojskowy.

2. Odszukaj informacje na temat innych XIX-wiecznych obrazów oraz utworów literackich nawiązujących do bitwy pod Racławicami.

Tadeusz Kościuszko 4 na obrazie osobiście prowadzi kosynierów do ataku. Na drugim planie widać regularne oddziały polskiej piechoty 5.

Armia Kościuszki przebiła się do Warszawy. Naczelnik zatrzymał wojsko w ufortyfikowanym obozie pod Połańcem nad Wisłą. Liczył, że insurekcję poprą wszystkie stany Rzeczypospolitej, w czym utwierdzała go postawa kosynierów oraz działania mieszczan w Warszawie i Wilnie. Aby zachęcić chłopów do masowego przyłączania się do powstania, Kościuszko 7 maja 1794 r. wydał skierowany do nich **uniwersał** (od miejsca wydania zwany **Uniwersałem połanieckim**). Dokument przyznawał chłopom wolność osobistą i gwarantował nieusuwalność z ziemi. Obiecywał zmniejszenie wymiaru pańszczyzny nawet o połowę z zapewnieniem dalszych ulg po zwycięskim powstaniu. Ponadto chłopom powołanym do wojska zawieszano pańszczyznę całkowicie. Uniwersał odwoływał się także do poczucia patriotyzmu, choć świadomość narodowa chłopów dopiero się rodziła. Nowe regulacje prawne weszły w życie jedynie w niewielkim zakresie. Szlachta nie zamierzała rezygnować ze swoich przywilejów, a Kościuszko, by utrzymać jej poparcie dla powstania, musiał szukać kompromisów. Z tego powodu ogłoszenie Uniwersału połanieckiego nie spowodowało napłynięcia do jego oddziałów dużej liczby chłopów.

Z upływem czasu sytuacja militarna zmieniała się na niekorzyść powstańców. Do walki z insurekcją przystąpiły również Prusy. Połączone wojska rosyjskie i pruskie 6 czerwca 1794 r. zaatakowały armię Kościuszki **pod Szczekocinami**. Polskie oddziały poniosły klęskę, lecz nie zostały całkowicie rozbite i przedostały się do Warszawy. W stolicy na wieść o porażce Kościuszki wybuchła kolejna fala radykalnych działań. Pod wpływem jakobinów pod koniec czerwca 1794 r. doszło do samosądów na członkach konfederacji targowickiej. Skazano na śmierć także ludzi niewinnych. Sytuację opanował dopiero Kościuszko. Pozostawił jednak do dyspozycji jakobinów sąd, który miał się zająć udowadnianiem winy zdrajcom Polski.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UNIWERSAŁ POŁANIECKI

Wydany przez Kościuszkę uniwersał nawiązywał do Konstytucji 3 maja. Najważniejsze było jednak to, że stosunki między właścicielem ziemi a chłopem miało regulować i zabezpieczać państwo.

[...] *Zalecam przeto Komisjom Porządkowym Województw i Ziem w całym kraju, aby następujące urządzenie do wszystkich dziedziców, posesorów i miejsca ich zastępujących rządców wydały:*
1-mo [primo]. Ogłosi ludowi, iż podług prawa zostaje pod opieką Rządu Krajowego.
2-do [secundo]. Że osoba wszelkiego włościanina jest wolna i że mu wolno przenieść się, gdzie chce, byleby oświadczył Komisji Porządkowej swego województwa, gdzie się przenosi i byleby długi winne oraz podatki krajowe opłacił.
3-tio [tertio]. Że lud ma ulżenie w robociznach tak, iże ten, który robił dni 5 lub 6 w tygodniu, ma mieć dwa opuszczone w tygodniu. Który robił dni 3 lub 4 w tygodniu, ma mieć opuszczony dzień jeden, kto robił dwa, ma mieć opuszczony dzień jeden. [...]
4-to [quarto]. Zwierzchności miejscowe starać się będą, aby tych, którzy zostają w wojsku Rzeczypospolitej, gospodarstwo nie upadło i żeby ziemia, która jest źródłem bogactw naszych, odłogiem nie leżała, do czego równie dwory, jako i gromady przykładać się powinny [...].
8-vo [octavo]. Gdyby dziedzice (czego się nie spodziewam) nakazywali lub popełniali podobne uciski, jako przeciwni celowi powstania, do odpowiedzi pociągnięci będą. [...]
14-to [quarto decimo]. Duchowni obojga obrządków niniejsze urządzenie ogłaszać będą z ambon po kościołach i cerkwiach ciągle przez niedziel cztery, prócz tego Komisja Porządkowe z grona swego lub obywatelów gorliwych o dobro Ojczyzny wyznaczą osoby, które objeżdżać będą gromady po wsiach i parafiach i onym też urządzenie głośno czytać z zachęceniem ich, aby wdzięczni tak wielkiego dobrodziejstwa, Rzeczypospolitej szczerą ochotą w jej obronie wypłacali się.

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 112–113.

? 1. Przedstaw zmiany prawne, jakie zachodziły w położeniu chłopów w wyniku wydania Uniwersału połanieckiego.

2. Porównaj postanowienia Uniwersału połanieckiego i Konstytucji 3 maja w sprawie chłopskiej. Jakie zapisy uniwersału stwarzały możliwość zdecydowanej poprawy losu włościan?

KLĘSKA INSUREKCJI

W lipcu 1794 r. Warszawę zaczęły oblegać oddziały rosyjskie i pruskie. Powstańcy otoczyli stolicę fortyfikacjami. Dzięki temu regularne wojsko wspierane przez 18 tys. milicji złożonej z mieszczan przez dwa miesiące odpierało szturmy nieprzyjaciela. Główny atak oblegających miał nastąpić na początku września, jednak wybuch 20 sierpnia 1794 r. insurekcji w Wielkopolsce sprawił, że król pruski wycofał swoją armię w kierunku nowego ogniska powstania. Wówczas Kościuszko wysłał na pomoc Wielkopolanom oddziały dowodzone przez gen. Jana Henryka Dąbrowskiego.

Wycofanie się Prusaków nie polepszyło sytuacji powstańców. Wcześniej skapitulował Kraków, zajęty przez wojska pruskie. Do Rzeczypospolitej wkroczył także korpus austriacki, który rozpoczął okupację Małopolski, a Rosjanie odnosili duże sukcesy w tłumieniu powstania na Litwie. Upadły też nadzieje na wojnę rosyjsko-turecką, co pozwoliło władzom rosyjskim na przeniesienie części oddziałów do Polski. Na ich czele stał gen. Aleksander Suworow. Kościuszko nie mógł dopuścić, aby armia Suworowa połączyła się z wojskami oblegającymi Warszawę. Naczelnik ruszył przeciwko gen. Iwanowi Fersenowi pod Warszawę, z nieznanych przyczyn

POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE

? 1. Wymień obszary Rzeczypospolitej, na których podczas insurekcji kościuszkowskiej toczyły się walki z wojskami rosyjskimi i pruskimi.

2. Wskaż kierunki działania wojsk kościuszkowskich i oceń plany bitewne namiestnika.

zabierając ze sobą jedynie część swojej armii. 10 października 1794 r. doszło do **bitwy pod Maciejowicami**. Po 7 godzinach walk bitwa zakończyła się klęską Polaków, a ranny Kościuszko dostał się do rosyjskiej niewoli.

Nowym naczelnikiem powstania został **Tomasz Wawrzecki**, który próbował zorganizować dalszą obronę Warszawy. Sytuacja powstańców stawała się jednak coraz trudniejsza. Poniesione klęski podkopały morale wojsk, a połączone siły rosyjskie gen. Suworowa podeszły pod stolicę. 4 listopada armia rosyjska rozpoczęła szturm na Pragę. Podczas kilkugodzinnych walk zginął m.in. **Jakub Jasiński**. Mimo bohaterstwa obrońców Rosjanie zdobyli miasto, zabijając kilka tysięcy osób. Rzeź Pragi spowodowała panikę wśród jej mieszkańców i doprowadziła do kapitulacji stolicy bez walki. Wojska Wawrzeckiego ruszyły jeszcze w kierunku Krakowa, lecz po kilku dniach armia się rozproszyła, a jej resztki poddały Rosjanom. Był to koniec powstania. W listopadzie 1794 r. cały kraj znalazł się pod okupacją wojsk rosyjskich, pruskich i austriackich.

WARTO WIEDZIEĆ

Finis Poloniae

Według tradycji podczas przegranej przez Polaków bitwy pod Maciejowicami Tadeusz Kościuszko miał krzyknąć tuż przed wzięciem go do niewoli: *Finis Poloniae!* [czyt.: finis polonie] ('Koniec Polski'). Źródła polskie i rosyjskie nie potwierdzają tych słów. Mimo to szeroko o tym wydarzeniu tuż po bitwie rozpisywała się prasa pruska. Z pewnością był to element pruskiej propagandy, ukazującej w złym świetle polskie powstanie i usprawiedliwiającej zagarnięcie części ziem Polski przez Prusy. W usta naczelnika powstania włożono zdanie zapowiadające kres państwa polskiego, co w pewien sposób oskarżało samych Polaków o utratę niepodległości i maskowało odpowiedzialność zaborców.

Upadek Tadeusza Kościuszki w bitwie pod Maciejowicami został przedstawiony na obrazie Jana Bogumiła Plerscha. W namalowanej scenie naczelnik powstania jest atakowany przez konną rosyjską formację – kozaków.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

? Jakim celom miało służyć przypisanie Kościuszce słów *Finis Poloniae*?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij genezę powstania kościuszkowskiego.
2. Przedstaw przebieg insurekcji kościuszkowskiej.
3. Oceń szansę utrzymania niepodległości przez Rzeczpospolitą po II rozbiorze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Storożynski, *Kościuszko. Książę chłopów*, tłum. J. Mikos, Warszawa 2011.
A. Śliwiński, *Powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 2004.

8 UPADEK RZECZYPOSPOLITEJ

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie obszary Rzeczypospolitej zajęły Rosja, Prusy i Austria w I i II rozbiorze?
2. Jakie szanse powodzenia miała insurekcja kościuszkowska?

III ROZBIÓR POLSKI

Konsekwencją insurekcji kościuszkowskiej był III rozbiór Polski. Tuż po wybuchu powstania w Warszawie Katarzyna II zwróciła się do Prus o wsparcie w jego stłumieniu. Równocześnie gotowość do walki z Polakami zgłosiła Austria, obawiając się, że Prusy uzyskają znacznie większe korzyści. Już w maju 1794 r. w Petersburgu został zarysowany plan przyszłego rozbioru, a w czerwcu Katarzyna II zadeklarowała gotowość podzielenia się z Prusami i Austrią obszarami Rzeczypospolitej. Jednak w październiku 1794 r. rozpoczęły się zatargi między zaborcami o wielkość nabytków. Rosja zdecydowała tym razem o ograniczeniu roszczeń Prus i zwiększyła część przeznaczoną dla Austrii, dzięki czego utrzymała równowagę sił między niemieckimi mocarstwami. Wobec niezadowolenia Berlina **3 stycznia 1795 r.** Rosja i Austria podpisały umowę dzielącą terytorium Rzeczypospolitej. Prusy pogodziły się z tym dyktatem znacznie później i dopiero 24 października 1795 r. przystąpiły do układu. Zawarto wówczas **III traktat rozbiorowy**. Miesiąc później Stanisław August Poniatowski abdykował, uznając w ten sposób ostatni rozbiór ojczyzny. Państwo polskie przestało istnieć.

Ponad rok później, 26 stycznia 1797 r., zaborcy podpisali konwencję, w której m.in. ustalono sprawę spłaty długów zaciągniętych przez Stanisława Augusta. Zobowiązania finansowe były wynikiem ciągłych niedoborów polskiego skarbu i kosztów działalności reformatorskiej. W tajnym protokole państwa zaborcze

LUDNOŚĆ WSCHODNIEJ CZĘŚCI RZECZYPOSPOLITEJ A ROZBIORY

Z pewnością rozbiory Rzeczypospolitej przyczyniły się do zwiększenia świadomości narodowej Litwinów, Białorusinów i Ukraińców. Ludność posługująca się językiem litewskim i ruskim od czasów upadku państwa polsko-litewskiego stała się poddanymi ogromnego, wieloetnicznego mocarstwa. Mimo prób władz rosyjskich w XIX w. nie udało się nigdy zrusyfikować tych grup etnicznych. Nawet ta sama tradycja Kościoła wschodniego nie spowodowała, że Białorusini i Ukraińcy stali się Rosjanami. Zaważyła na tym nie tylko odrębność językowa, ale kulturowa.

Kilka stuleci wspólnego egzystowania Polaków, Litwinów i Rusinów doprowadziło do powstania odrębnej kultury na wschodnich obszarach Rzeczypospolitej, która łączyła ze sobą wpływy wschodnie i zachodnie. Dlatego obecnie nie tylko Litwini, ale również Białorusini kultywują tradycję Wielkiego Księstwa Litewskiego jako jego spadkobiercy, a Ukraińcy budują swoją tożsamość etniczną i kult wolności na dziejach Kozaków i ich walce o uzyskanie odrębnego państwa. Zatem tak samo jak wszyscy oni odczuwali w czasach Rzeczypospolitej kulturową odrębność wobec Polaków, tak też w czasach zaborów uważali się za innych od Rosjan.

? Jakie znaczenie dla tożsamości narodowej Litwinów, Białorusinów i Ukraińców miało zamieszkiwanie przez nich Rzeczypospolitej Obojga Narodów?

WARTO WIEDZIEĆ

Ostatnie lata życia Stanisława Augusta

Po klęsce insurekcji kościuszkowskiej z rozkazu Katarzyny II Stanisław August opuścił Warszawę i pod strażą rosyjskich żołnierzy udał się do Grodna. Tam w listopadzie 1795 r. ogłosił swoją abdykację i był przez dwa lata pilnowany przez Rosjan. Po śmierci Katarzyny II jej następca Paweł I zaprosił Poniatowskiego do Petersburga, gdzie podarował mu pałac Marmurowy jako dożywotnią rezydencję. Były król spędził swoje ostatnie chwile życia w otoczeniu najwierniejszych przyjaciół i dworzan. 66-letni Stanisław August zmarł 12 lutego 1798 r. w swoim pałacu. Lekarz Poniatowskiego stwierdził, że przyczyną nagłej śmierci był wylew krwi do mózgu, lecz nie brakowało opinii, że został otruty. Paweł I wyprawił byłemu królowi Polski wystawny pogrzeb w Petersburgu. Ciało Poniatowskiego spoczywało tam aż do 1938 r., gdy przeniesiono je do Wołczyna, dawnych dóbr Poniatowskich. Z kolei w 1995 r. szczątki Stanisława Augusta zdecydowano się złożyć w krypcie archikatedry pw. św. Jana w Warszawie.

Stanisław August Poniatowski w Petersburgu to obraz Jana Czesława Moniuszki. Dzieło ukazuje zdetronizowanego króla, który z rozżaleniem wpatruje się w obraz przedstawiający pałac na Wodzie w Łazienkach Królewskich. Z portretu wiszącego nad kominkiem spogląda na Poniatowskiego cesarzowa Katarzyna II.

▪ *obraz, Polska, XIX/XX w.*

? Jak spędził koniec życia ostatni król Rzeczypospolitej Obojga Narodów?

zobowiązały się, że żaden z ich władców nie będzie wymieniał w swojej tytulaturze nazwy Królestwa Polskiego, tak aby ślad po nim zaginął na zawsze. Wcześniej, jeszcze w 1794 r., Prusacy wywieźli z Krakowa polskie insygnia koronacyjne, które w czasach wojen napoleońskich zniszczyli, pozyskując z nich kruszec.

PAŃSTWA EUROPEJSKIE A ROZBIORY

W historii nowożytnej Europy nie zdarzyło się, by przez zabór ziem jakiegoś państwa usunąć je z mapy. Zdarzały się aneksje różnych terytoriów, przejmowanie władzy w jednym kraju przez monarchę innego państwa, lecz nigdy nie na zasadach inkorporacji. Rozbiór Polski był tym bardziej dotkliwy i trwały, że dokonały go trzy potęgi europejskie. Każde z państw zaborczych było zainteresowane utrzymaniem równowagi w Europie Środkowej i zachowaniem podległości poszczególnych polskich ziem. Rosja, Prusy i Austria uzyskały kosztem Rzeczypospolitej obszary, które nigdy nie wchodziły w ich skład i nie należały do ich strefy wpływów. Mimo to odwoływały się do historycznych roszczeń krajów, których zaborcy uznawali się spadkobiercami: Prusy przedstawiały się jako sukcesor państwa zakonnego, Austria twierdziła, że realizuje dawną politykę Węgier dla pozyskania tzw. Galicji i Lodomerii (tereny Księstwa Halicko-Włodzimierskiego, na którego tronie kiedyś zasiadał król węgierski). W rzeczywistości jednak Prusy zagarnęły nie tylko obszary dawnych Prus Królewskich i Pomorza, ale

TEKST ŹRÓDŁOWY

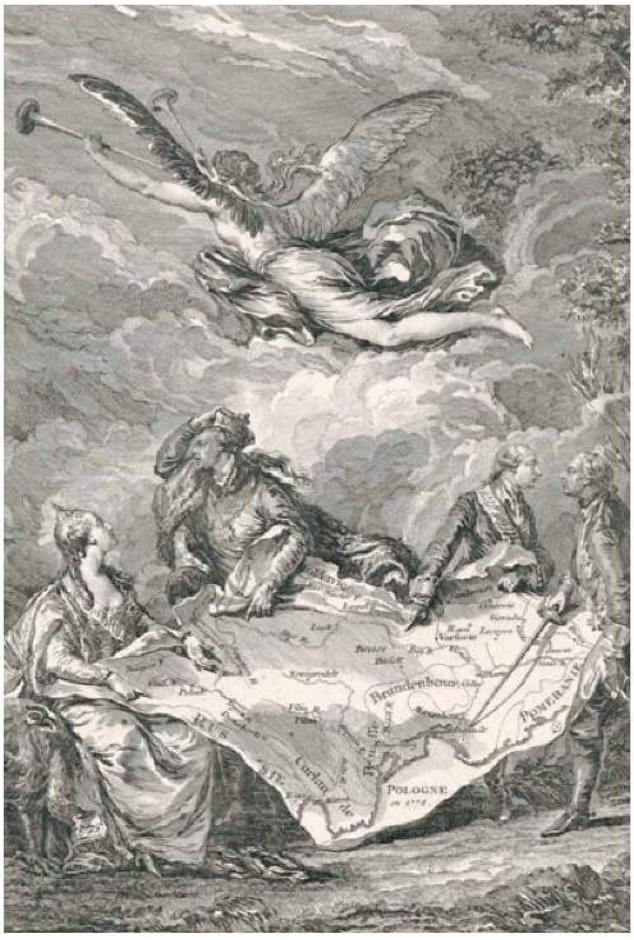
TRAKTAT ROZBIOROWY Z 1795 R.

W styczniu 1795 r. w Petersburgu przedstawiciele Rosji i Austrii podpisali decyzję kolejnym o podziale ziem Rzeczypospolitej. Traktat ten oznaczał ostateczny upadek państwa polsko-litewskiego.

Gdy usiłowania, które J.M. Cesarzowa zniewolona była podjąć, aby zgnieść i przytłumić rewoltę i powstanie, które wybuchło w Polsce w celach najbardziej zgubnych i groźnych dla spokoju mocarstw sąsiadujących z tym państwem, zostały uwieńczone najpomyślniejszym skutkiem i Polska została zupełnie zawojowana i pobita przez armię Cesarzowej, wtedy Jej Ces[arska] *Mość* [...] *porozumiała się ze swoimi obu sprzymierzeńcami* [...] *co do tego, jakich najbardziej skutecznych sposobów należy użyć, aby zapobiec ponowieniu zamieszek* [...]. *Owi dwaj Monarchowie, nabrawszy z doświadczenia przeszłości przekonania o zupełnej niezdolności Rz*[eczy]*pospolitej Polskiej do wytworzenia takiego dla siebie rządu i do spokojnego życia pod własnymi prawami przy zatrzymaniu jakiejkolwiek niepodległości, uznali w swej mądrości i w swej miłości pokoju i dobra swych poddanych, że jest rzeczą konieczną* [...] *i przystąpić do zupełnego podziału owej Rzeczypospolitej między trzy sąsiednie mocarstwa.*

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard, Warszawa 1997, s. 458.

? 1. Wymień argumenty, którymi zaborcy uzasadniali ostateczny podział ziem Rzeczypospolitej.
2. Opisz, jakie wydarzenia w Rzeczypospolitej imperatorowa rosyjska uznała za bezpośrednią przyczynę zaboru ziem polsko-litewskich.

także należące od wieków do Rzeczypospolitej Wielkopolskę i część Mazowsza. Podobnie Austria zajęła całą Małopolskę oraz przyłączone za Kazimierza Wielkiego ziemie ruskie. Rosja włączyła do swojego imperium obszary całej Litwy, Ukrainy i dawnego państwa kawalerów mieczowych, które nigdy nie miały związku z księstwem moskiewskim i państwem carów.

Rozbiory Polski dokonały się przy całkowitej bierności innych mocarstw europejskich. Żaden rząd Europy nie sprzeciwił się stłumieniu insurekcji kościuszkowskiej i wymazaniu z mapy Rzeczypospolitej. Mimo to opinia społeczna na zachodzie naszego kontynentu

Kołacz królewski Nicolasa Noëla Le Mire'a [czyt.: nikolasa noela le mira] to słynny rysunek symbolicznie nawiązujący do I rozbioru Polski. Scena ukazuje króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w koronie na głowie, za którą łapie się w geście rozpaczy, a także władców sąsiednich państwa dzielących między siebie ziemie Rzeczypospolitej. Ponad głowami monarchów unosi się Fama – rzymska bogini wieści i plotki.

▪ *ilustracja, Francja, XVIII w.*

POLSKA W OKRESIE ROZBIORÓW

granice Rzeczypospolitej przed rozbiorami w 1772 r.
granice guberni
Ziemie zabrane Rzeczypospolitej przez:

Prusy	Rosję	Austrię
w I rozbiorze	w I rozbiorze	w I rozbiorze
w II rozbiorze	w II rozbiorze	
w III rozbiorze	w III rozbiorze	w III rozbiorze

Jednostki podziału administracyjnego utworzone przez zaborców na ziemiach Rzeczypospolitej:
Prusy Zachodnie w Prusach; gubernia mińska w Rosji; Galicja Zachodnia w Austrii

1. Wskaż i wymień terytoria Rzeczypospolitej zagarnięte przez Rosję, Prusy i Austrię w latach 1772–1795. Nazwij poszczególne regiony.
2. Odpowiedz, które państwa zaborcze zajęły obszary dzisiejszej Polski.

Rozbiory Rzeczypospolitej (1772, 1793 i 1795)

Państwo zaborcze	Zagrabiony obszar		
	Ziemie	km²	Ludność
Rosja	Kurlandia, Litwa, Białoruś i Ukraina	462 000	5 500 000
Prusy	Pomorze Gdańskie, Warmia, Prusy Królewskie, Wielkopolska, ziemia sieradzko-łęczycka, większość Mazowsza, Podlasie, część Litwy	141 000	2 600 000
Austria	Małopolska, Ruś, część Mazowsza	130 000	4 200 000

Katarzyna II była cesarzową Rosji przez 34 lata. Brała udział we wszystkich trzech rozbiorach Polski. Zmarła w rok po ostatnim z nich.

▪ *obraz, Austria, XVIII w.*

uznała rozbiory za akt barbarzyństwa dokonany na polskim narodzie. Zdawano sobie sprawę, że przykład kierowania się przez mocarstwa tylko prawem siły może okazać się groźny także dla innych, mniejszych państw. Stąd później w walce o wolność Polacy często odwoływali się do pomocy Zachodu i stanowiska zachodnich społeczeństw.

CZY ROZBIORÓW MOŻNA BYŁO UNIKNĄĆ?

Słabość polityczna i militarna Rzeczypospolitej w XVIII w., anarchia szlachecka, niechęć do jakichkolwiek zmian ustrojowych i społecznych to z pewnością przyczyny upadku Polski. Na wewnętrzne przyczyny rozbiorów jako najistotniejsze wskazywali zwłaszcza historycy krakowscy z końca XIX w. Z pewnością temu można było zapobiec – takie próby czynili reformatorzy z czasów Sejmu Wielkiego, jednocząc się w imię wzmocnienia władzy wykonawczej, ograniczenia samowoli szlacheckiej i odzyskania suwerenności.

Jednak nie tylko zła organizacja państwa polskiego była powodem rozbiorów. Wielkim zagrożeniem dla polskiej państwowości okazała się **zaborcza polityka sąsiadów Rzeczypospolitej**. Imperium Rosyjskie chciało zagwarantować sobie dominację w Europie Środkowej, w tym protektorat nad Rzecząpospolitą. Na taką politykę nie chciały się zgodzić ani Prusy, ani Austria, uznające **równowagę sił** za najważniejszą zasadę europejskiej dyplomacji. Gdy wzmacniało się jedno państwo, na siłach powinny przybrać też inne mocarstwa. W dodatku Prusy prowadziły politykę rozszerzenia swojego terytorium, dążąc głównie do połączenia dwóch części państwa poprzez aneksję polskiego Pomorza i Prus Królewskich.

Grób ojczyzny to obraz Franciszka Smuglewicza. Dzieło przedstawia alegorycznie sytuację Rzeczypospolitej w 1794 r. Ojczyznę ukazano jako kobietę prowadzoną przez zdrajców do grobu. Ich pochód powstrzymuje Tadeusz Kościuszko, który wskazuje na swój pomnik stojący w głębi. Z monumentu spadają królewskie insygnia, zaś anioł odgania czarne orły symbolizujące godła zaborców.

▪ *obraz, Polska, XVIII w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYCZYNY UPADKU RZECZYPOSPOLITEJ

Polscy historycy żyjący na przełomie XIX i XX w. różnili się co do przyczyn rozbiorów Rzeczypospolitej. Michał Bobrzyński, będący przedstawicielem krakowskiej szkoły historycznej, opisał ten problem w swojej pracy.

Wszakże wielu historyków, patrząc na błędy i grzechy nasze otwartymi oczyma, ostateczną przyczynę nieszczęścia, utratę politycznego bytu, zwalają przecież na przemoc zewnętrzną, na przewrotność sąsiadów! [...] *Nie było państwa w Europie, na które by w nowszych czasach, w ogólnej walce o byt, nie sprzysięgli się sąsiedzi* [...], *a jednak drobne nawet stosunkowo narody zdołały się utrzymać i wyjść z tej walki zwycięsko, bo przeciw sile fizycznej postawiły siłę swoją moralną, siłę wewnętrznego swego skupienia, ofiarności, porządku i zgody. Myśmy, kiedy nas rozbili sąsiedzi, od żadnego z nich ani obszarem kraju, ani liczbą ludności, ani dostatkiem, ani inteligencją nie byli niestosunkowo słabsi, każdego nawet jeśli nie w jednym, to w drugim przewyższaliśmy kierunku, a jednak myśmy jedni i to bez walki, bez walki prawdziwej, na jaką by nas stać było, upadli.* [...] *Nad zbudowaniem tej władzy pracowały inne spółczesne narody i dopięły tego zadania ostatecznie wśród wielkich przewrotów, wśród krwawych walk religijnych i społecznych. Tak mocnem, tak powszechnem było u nich przeczucie zbliżających się niebezpieczeństw, tak głębokie przekonanie, że bez silnego rządu nie stawią im czoła, że narody te dla zbudowania władzy poświęciły na długie lata drugi pierwiastek szczęścia ludzkiego na ziemi – wolność obywatelską.* [...] *U nas tylko jedynych brakło tego uzdrawiającego czynnika, brakło rządu, któryby w chwili stanowczej siły, chociaż stargane, około siebie skupił i jednolity kierunek im nadał. Jeżeli więc, przetrwawszy zwycięsko tyle wieków, z końcem XVIII-go nie mogliśmy stawić czoła niebezpieczeństwu przychodzącemu z zewnątrz, to przyczyna tego jedyna tkwiła w naszym wewnętrznym nieładzie.* [...] *Kiedy też w przededniu ostatecznej katastrofy przyszło nareszcie do zbudzenia się z wiekowej anarchii, to ten zwrot ku lepszemu był jedynie częściowym, całego narodu nie ogarnął, wszystkich objawów złego od dawna zakorzenionego nie usunął, wszystkich jego następstw nie był w stanie odwrócić i udaremnić.* [...] *Nie granice i nie sąsiedzi, tylko nieład wewnętrzny przyprawił nas o utratę politycznego bytu.* [...] *Z dziejów upadku wynosimy na koniec jedną jeszcze, najważniejszą zapewne naukę. Upadliśmy wskutek tego, żeśmy się sądzili wyższymi ponad prawa rządzące ludzkością. Zdawało nam się, że nam jednym wolno istnieć bez tego, o co inne narody krwawym dobijają się trudem* [czyli silnej scentralizowanej władzy państwowej].

Źródło: M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 2, Kraków 1881, s. 333–336, 346.

Odmienne zdanie na ten temat miał Władysław Smoleński, reprezentujący poglądy warszawskiej szkoły historycznej.

Niewątpliwie, że w Polsce istniała anarchia, że panował w niej fanatyzm katolicki i ucisk włościan. [...] *Anarchia w pewnych okresach czasu istniała w każdym z państw europejskich* [...]. *Nie przeszkadzało to jednak tym państwom istnieć i rozwijać się* [...]. *Historia beztendencyjna musi stwierdzić, że upadek państwowości polskiej spowodowało nie co innego, jak zaborczość silniejszych fizycznie mocarstw sąsiednich. Winą było Polski, że nie posiadała dość sił do zwalczenia tej zaborczości. Słabość Polski, jako państwa, wypływała z dwóch źródeł: z ułomnych urządzeń politycznych i z wadliwej organizacji społecznej. Jedyny organ centralny rządu polskiego – król, skutkiem elekcyjności tronu, ogołocony został z prerogatyw* [uprawnień], *niezbędnych dla utrzymania w państwie spójni wewnętrznej i siły. Stracił również powagę centralny organ władzy prawodawczej – sejm, gdy od połowy w. XVII nastał zwyczaj zrywania obrad przez protest* (liberum veto) *nawet jednego posła. Z powodu częstego zrywania sejmów lub rozchodzenia się ich bez*

uchwał, atrybucje [obowiązki] *niefunkcjonującego organu prawodawczego przywłaszczyły sobie zjazdy szlacheckie prowincjonalne, zwane sejmikami. Rządy sejmikowe były wyrazem doprowadzonej do ostateczności decentralizacji, rozbiciem jedności sił państwowych. Usunięcie mieszczan od udziału w sejmie i od obejmowania urzędów państwowych pociągnęło za sobą zanik stanu trzeciego, tak potężnego na zachodzie Europy. Pozbawienie chłopów wolności osobistej, własności gruntów i opieki państwowej hamowało rozwój sił moralnych masy ludowej i osłabiało jej wytwórczość ekonomiczną.* [...] *Podczas najwyższego poniżenia Polski, za panowania narzuconego jej przez Rosję króla Augusta III Wettina* [...] *występują najprzód jednostki, następnie grupy społeczne i podejmują zabiegi około dźwigania sprawy publicznej. Budzi się ruch umysłowy, publicystyka głosi krytykę istniejącego porządku, organizuje się stronnictwo polityczne, dążące do przekształcenia Polski w państwo rządne* [dobrze zarządzane] *i silne.* [...] *Pod wrażeniem katastrofy rozbiorowej naród podjął zabiegi nad wzmocnieniem swych sił umysłowo-moralnych i materialnych. Pracy umysłowo-moralnej przewodniczyła ustanowiona w r. 1773 Komisja Edukacyjna, najwcześniejsze w Europie ministerium* [ministerstwo] *oświecenia. Wybitniejsi obywatele podejmowali bez przymusu prawnego reformy stosunków włościańskich. Zabiegano około podniesienia miast i stworzenia przemysłu krajowego.* [...] *Na sesji sejmowej 3 maja r. 1791 bez zachowania zwykłych formalności obradowych przeprowadzoną została nowa konstytucja.* [...] *Wtedy, gdy Polska usiłowała wyjść z anarchji i wzmocnić się, związek czarnych orłów nie dopuścił do uzdrowienia jej organizmu. Rosja wszelkimi sposobami podtrzymywała niemoc Polski* [...]. *Nie pozwalała na nic, co mogło wzmocnić Polskę.*

Źródło: W. Smoleński, *Przyczyny upadku państwa polskiego*, Warszawa 1921, s. 3–5, 9–10, 13.

? 1. Wskaż różnice w opiniach historyków na temat przyczyn upadku Rzeczypospolitej.
2. Wytłumacz, co decydowało, zdaniem Michała Bobrzyńskiego, o istnieniu państwa.
3. Wyjaśnij, dlaczego Władysław Smoleński krytycznie ocenił ustrój Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.

Rozbiory to więc efekt porozumienia trzech silnych państw o losach terytorium, które do nich nie należało. Każdy z tych krajów korzystał, anektując nowe ziemie. Polakom trudno było przeciwstawić się takiej sile, co pokazała insurekcja kościuszkowska.

Z pewnością utrzymanie suwerenności Rzeczypospolitej w tym czasie nie było możliwe. Upadek reform w Polsce i klęska insurekcji kościuszkowskiej pokazały, że Polacy własnymi siłami nie odzyskają utraconych ziem i nie wzmocnią państwa. Pozostawała jeszcze możliwość poddania się rosyjskiemu protektoratowi. Groziłoby to zapewne powolnemu włączaniu obszarów polskich w granice Rosji. Podjęta walka o reformy i niepodległość była pozytywnym symptomem na przyszłość – kształtowała polską tożsamość i kulturę następnych pokoleń.

ĆWICZENIA

1. Oceń postawę króla Stanisława Augusta w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej.
2. Zreferuj przyczyny i konsekwencje trzech rozbiorów Polski.
3. Określ, czy możliwe jest znalezienie analogicznego wydarzenia w dziejach świata.
4. Przedstaw opinie historyków na temat przyczyn upadku państwa polskiego w XVIII w.

DLA ZAINTERESOWANYCH

T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1995.
Pamiętniki króla Stanisława Augusta. Antologia, Warszawa 2013.

Podsumowanie rozdziału VI
Kryzys i upadek Rzeczypospolitej

1 Panowanie Augusta II

1. W 1697 r. doszło do podwójnej elekcji Fryderyka Augusta Wettina i Ludwika Contiego. Ostatecznie to elektor saski został nowym królem Polski.
2. Na początku panowania Augusta II w 1699 r. zawarto pokój w Karłowicach między Ligą Świętą a imperium osmańskim. Dzięki niemu wróciły do Rzeczypospolitej wcześniej utracone ziemie na południowym wschodzie.
3. W 1700 r. August II wplątał Rzeczpospolitą w konflikt ze Szwecją (wielka wojna północna). W rezultacie część szlachty ogłosiła w 1704 r. jego detronizację, a nowym władcą wybrała Stanisława Leszczyńskiego.
4. W 1709 r. August II dzięki pomocy Rosji odzyskał polski tron. Od tego czasu Rzeczpospolita stała się rosyjskim protektoratem, czego przejawem był Sejm Niemy w 1717 r.
5. Pod koniec rządów Augusta II ukształtowały się dwa przeciwne sobie magnackie stronnictwa: tzw. Familia, dążąca do zreformowania kraju, i republikanci, przeciwni jakimkolwiek zmianom.

2 Polityczna anarchia i próby reform

1. Po śmierci Augusta II w 1733 r. nowym królem został Stanisław Leszczyński. Przeciwko niemu wystąpiły Austria i Rosja, wysuwając kandydaturę syna poprzedniego władcy, Fryderyka Augusta. W 1736 r. elektor saski został królem Polski.
2. W czasach Augusta III sejmy był zrywane z powodu ciągłych walk między stronnictwami magnackimi. W latach 30. i 40. XVIII w. Familia próbowała przeprowadzić ważne reformy, co jednak uniemożliwiała opozycja w kraju oraz Rosja i Prusy.
3. August III prowadził aktywną politykę zagraniczną (wojna o sukcesję austriacką, wojna siedmioletnia), ale reprezentował jedynie interesy Saksonii. Rzeczpospolita w tym okresie nie uczestniczyła w żadnych konfliktach i coraz bardziej traciła na znaczeniu w Europie.
4. Pod koniec epoki saskiej starano się podnieść poziom szkolnictwa w Rzeczypospolitej. W 1740 r. za sprawą Stanisława Konarskiego powołano Collegium Nobilium – nowoczesną szkołę średnią w Warszawie, a w 1747 r. utworzono pierwszą bibliotekę publiczną – Bibliotekę Załuskich. Ponadto stopniowo rozwijały się kultura i gospodarka w kraju.

3 Ostatnia wolna elekcja i I rozbiór Polski

1. W 1764 r. kolejnym królem Polski został – dzięki poparciu Rosji – Stanisław August Poniatowski. Przed wyborem nowego władcy zaczęto wprowadzać w kraju istotne reformy, m.in. wyłączono *liberum veto* w sprawach skarbowych. Z kolei w 1765 r. powstała Szkoła Rycerska.
2. Przeciwnikami wzmocnienia Polski były Rosja i Prusy. Dlatego też oba państwa poparły żądanie dysydentów dotyczące przywrócenia im praw politycznych w Rzeczypospolitej. W 1768 r. pod naciskiem Katarzyny II uchwalono prawa kardynalne.
3. W 1768 r. szlachta przeciwna Rosji zawiązała tzw. konfederację barską w celu obrony wiary katolickiej i wolności szlacheckiej.
4. Po klęsce konfederatów w 1772 r. doszło do I rozbioru Rzeczypospolitej. Mimo trudnej sytuacji w kraju udało się powołać w 1773 r. Komisję Edukacji Narodowej. Ponadto powstała w 1775 r. Rada Nieustająca.

4 Oświecenie w Rzeczypospolitej

1. Oświecenie w Polsce rozpoczęło się w latach 30. XVIII w. Ogromną rolę w propagowaniu idei oświecenia odegrał król Stanisław August Poniatowski (oświecenie stanisławowskie). To on przyczynił się do wydawania pierwszego w Polsce regularnego czasopisma „Monitor".
2. Polski władca rozwinął również mecenat artystyczny poprzez wspieranie zdolnych artystów (Marcello Bacciarelli, Bernardo Belotto, Franciszek Pinck). Za jego rządów powstawały liczne budowle w stylu klasycystycznym.
3. Głównym celem polskiej literatury oświeceniowej było propagowanie nowych idei i krytyka zacofania polskiej szlachty. Najczęściej tworzono dramaty, komedie, bajki i satyry. Wybitnymi pisarzami byli: biskup warmiński Ignacy Krasicki i Julian Ursyn Niemcewicz. Drugi nurt w literaturze stanowił sentymentalizm, którego reprezentantem był Franciszek Karpiński. W 1765 r. powstał Teatr Narodowy w Warszawie.
4. W czasie epoki stanisławowskiej wprowadzono zmiany w szkolnictwie polegające m.in. na wdrożeniu nowego programu nauczania i systemu szkolnego. W szkołach wyższych podnoszono poziom wiedzy z nauk ścisłych i historii.

5 Rzeczpospolita w dobie Sejmu Wielkiego

1. W czasie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego nowe pokolenie szlachty uznało za konieczne wprowadzenie reform ustrojowych i poprawienie sytuacji gospodarczej kraju. Zwolennikiem tych postulatów był król, który zmagał się z opozycją ze strony Familii i obozu hetmańskiego.
2. Po I rozbiorze Rzeczypospolitej wszystkie ważne decyzje w kraju mogły zapaść jedynie za zgodą Rosji. Wybuch wojny rosyjsko-tureckiej w 1787 r. spowodował, że nadarzyła się okazja do wprowadzenia pewnych reform. W tym czasie cesarzowa Katarzyna II zgodziła się na zwołanie sejmu w Warszawie.
3. W latach 1788–1792 obradował Sejm Wielki. Jego pierwszą decyzją było podwyższenie liczby wojska do 100 tys. Później postanowiono zlikwidować Radę Nieustającą, wprowadzić stały podatek dla szlachty, duchowieństwa i miast. W 1791 r. uchwalono Ustawę o sejmikach i Prawo o miastach królewskich. W celu osłabienia wpływów rosyjskich zdecydowano się w 1790 r. zawrzeć przymierze z Prusami, które jednak nie zapewniło żadnych korzyści.
4. Plany reformatorskie króla zaczęła popierać część opozycji pod przywództwem Ignacego Potockiego. Przeciwko reformom nadal było stronnictwo hetmańskie.

6 Konstytucja 3 maja i II rozbiór Polski

1. Największym osiągnięciem w czasie trwania Sejmu Wielkiego było uchwalenie konstytucji 3 maja w 1791 r. Według niej Rzeczpospolita miała być monarchią konstytucyjną z dziedzicznością tronu dla saskiej dynastii Wettinów. Wprowadzono trójpodział władzy. Sejm miał podejmować decyzje większością głosów, a władzę wykonawczą sprawowała Straż Praw z pięcioma ministerstwami.
2. Zmiany w Polsce wywołały duże niezadowolenie cesarzowej Katarzyny II, która chciała przywrócić wcześniejszy porządek. W tym celu postanowiła wykorzystać opozycję w Rzeczypospolitej. W 1792 r. doszło do powstania konfederacji targowickiej, której członkowie (m.in. Szczęsny Potocki i Ksawery Branicki) wystąpili do Rosji z prośbą o dokonanie zbrojnej interwencji w kraju.
3. Wojna z Rosją w obronie konstytucji trwała zaledwie kilka miesięcy i zakończyła się klęską Polaków. Stanisław August Poniatowski, mając nadzieję na uratowanie choćby części reform, przystąpił do konfederacji targowickiej.
4. Pod wpływem Prus Katarzyna II zdecydowała się w 1793 r. na II rozbiór Rzeczypospolitej. Austria w nim nie uczestniczyła. Polski sejm pod naciskiem Rosji ustalił nowe prawa kardynalne, przywracając elekcyjny tron, *liberum veto* i Radę Nieustającą.

Rzeź Pragi została dokonana przez oddziały rosyjskie 4 listopada 1794 r. Armia gen. Suworowa przed rozpoczęciem ataków na szańce obrońców liczyła 26 tys. żołnierzy. Rosjanie uformowali z nich 7 kolumn, które po krótkiej walce przerwały umocnienia. Po zakończeniu bitwy oddziały rosyjskie wymordowały ludność cywilną Pragi.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

7 Powstanie kościuszkowskie

1. Po II rozbiorze Polski wielu patriotów związanych z Sejmem Wielkim udało się na emigrację. W tym czasie twierdzono, że jedynym sposobem na przywrócenie pełnej niezależności jest wywołanie ogólnonarodowego powstania. Zamierzano również uzyskać wsparcie od innych państw.
2. Na przywódcę powstania wybrano Tadeusza Kościuszkę. Na początku uzyskał on pomoc finansową od Francji, a następnie zaczął planować wybuch walk. Czynnikiem, który zdecydował o rozpoczęciu powstania, było wycofanie się wojsk rosyjskich z Polski. Wybuch insurekcji nastąpił za sprawą gen. Antoniego Madalińskiego, który wraz ze swoim oddziałem wyruszył z Ostrołęki do Krakowa.
3. 24 marca 1794 r. Tadeusz Kościuszko ogłosił akt insurekcji i złożył na Rynku w Krakowie przysięgę jako naczelnik powstania. W kwietniu 1794 r. w bitwie pod Racławicami Polacy odnieśli zwycięstwo nad wojskami rosyjskimi. W celu rozszerzenia powstania Kościuszko ogłosił 7 maja 1794 r. Uniwersał połaniecki.
4. Sytuacja powstańców uległa pogorszeniu ze względu na zaangażowanie się w konflikt Prus. W bitwie pod Maciejowicami Polacy ponieśli porażkę, a Kościuszko dostał się do niewoli. Na początku listopada 1794 r. Rosjanie zdobyli Warszawę. W tym czasie cały kraj został opanowany przez siły rosyjskie, pruskie i austriackie.

8 Upadek Rzeczypospolitej

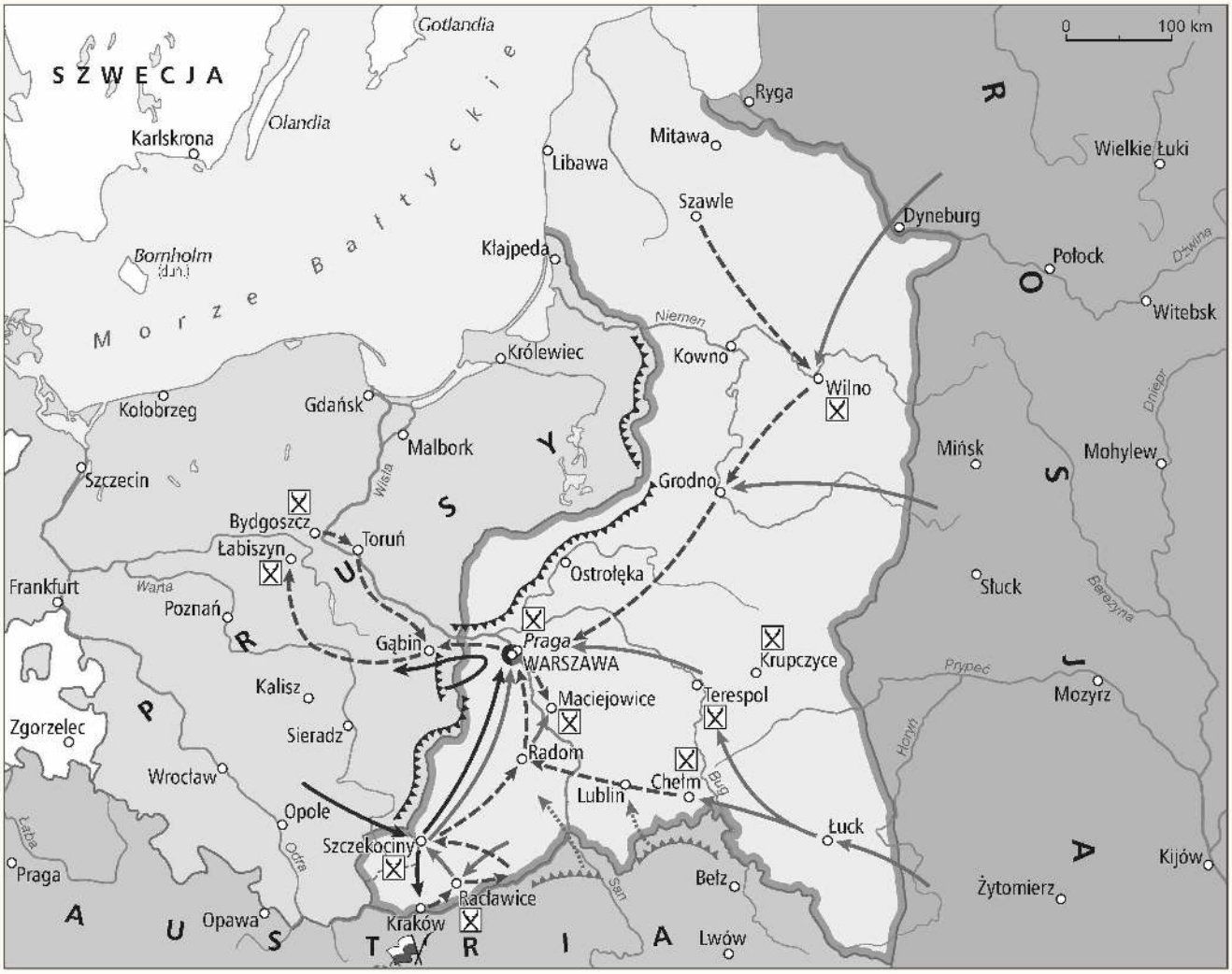
1. Upadek powstania kościuszkowskiego przyczynił się do III rozbioru Polski w 1795 r. Niedługo po tym Stanisław August Poniatowski abdykował. Z kolei w 1797 r. zaborcy zobowiązali się do spłaty długów byłego króla Polski. Ponadto postanowiono, że władcy tych państw nie będą używać w swojej tytulaturze nazwy Królestwa Polskiego.
2. Żaden kraj biorących udział w rozbiorach nie miał praw do ziem Rzeczypospolitej. Mimo to zaborcy, chcąc usprawiedliwić swoje działania, przywłaszczyli sobie dawne roszczenia terytorialne innych państw względem Polski.
3. Głównymi wewnętrznymi przyczynami, które doprowadziły do rozbiorów, były anarchia polityczna panująca przez długi okres oraz zaniechanie reform ustrojowych i społecznych.
4. Ostatecznym powodem, który doprowadził do upadku Rzeczypospolitej, była zaborczość państw ościennych. W XVIII w. Rosja dążyła do hegemonii w Europie Środkowej. Z kolei działania Prus i Austrii były głównie nakierowane na zachowanie równowagi sił między mocarstwami.

Data	Wydarzenia
1697–1733	panowanie Augusta II Mocnego
1699 r.	pokój w Karłowicach
1700–1721	wielka wojna północna
1702 r.	bitwa pod Kliszowem
1704 r.	ogłoszenie Stanisława Leszczyńskiego królem Polski
1706 r.	abdykacja Augusta II w Altranstädt
1709 r.	bitwa pod Połtawą, August II ponownie królem Polski
1715–1717	konfederacja tarnogrodzka
1717 r.	Sejm Niemy
1724 r.	tumult toruński
1733 r.	podwójna elekcja: Leszczyńskiego i Augusta III
1734 r.	konfederacja dzikowska
1736 r.	abdykacja Stanisława Leszczyńskiego, „sejm pacyfikacyjny”
1740 r.	założenie Collegium Nobilium
1747 r.	otwarcie przez braci Załuskich pierwszej biblioteki publicznej w Warszawie
1764 r.	reformy sejmu konwokacyjnego
1764–1795	panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego
1765 r.	założenie Szkoły Rycerskiej
1767 r.	konfederacja radomska
1767–1768	sejm repninowski
1768–1772	konfederacja barska
1772 r.	I rozbiór Polski
1773 r.	powołanie Komisji Edukacji Narodowej
1773–1775	sejm rozbiorowy
1775 r.	powołanie Rady Nieustającej
1788–1792	obrady Sejmu Wielkiego
1790 r.	zawarcie przymierza polsko-pruskiego
1791 r.	uchwalenie Konstytucji 3 maja
1792 r.	konfederacja targowicka, interwencja Rosji w Rzeczypospolitej
1793 r.	II rozbiór Polski
1794 r.	powstanie kościuszkowskie, bitwy pod Racławicami i Maciejowicami
1795 r.	III rozbiór Polski, abdykacja Stanisława Augusta Poniatowskiego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Mapa

a) Podaj stosowaną w historiografii nazwę konfliktu przedstawionego w źródle.

b) Wymień dwa skutki polityczne działań wojennych ukazanych na mapie.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na miejsca stoczonych bitew oraz kierunki działań wojsk ukazanych na mapie.

Podpunkt b)

Przypomnij sobie, dlaczego Rzeczpospolita przedstawiona na mapie miała tak niewielki obszar. Zastanów się, czy działania wojenne widoczne w źródle pozytywnie wpłynęły na sytuację polityczną Polski w tym czasie.

Odpowiedź

Podpunkt a)

Powstanie kościuszkowskie [Insurekcja kościuszkowska]

Podpunkt b)

Przeprowadzenie III rozbioru Rzeczypospolitej przez Rosję, Prusy i Austrię [Utrata niepodległości przez Polskę]. Abdykacja króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 **Źródło 1. Fragment relacji Erazma Otwinowskiego**

Roku tego nastąpiła elekcyja królewska pod Warszawą [...]. Między ośmnastą [osiemnastoma] kandydatami był też książę de Conti, synowiec króla francuskiego Ludwika XIV [...]. Lecz hetman koronny Stanisław Jabłonowski [...] chciał koniecznie dom królewski [Sobieskich] utrzymać [...]. [...] na dzień czyli na dwa przed wyjściem czasu elekcyi wszczął się nowy kandydat na królestwo Fridericus [Fryderyk August Wettin], elektor książę saski [...]. [...] Prymas nominował książęcia de Conti, a biskup kujawski Stanisław Dąbski [...] nominował elektora saskiego. Stąd przychodziło między prywatnymi osobami do zabójstwa, bo jeden drugiego potkawszy [spotkawszy] pytał, kogo trzyma, a gdy jeden Niemca, a drugi powiedział, że się Francuza trzyma, zabijali się po drogach, ulicach i namiotach. [...] I tak po nominacyi dwóch królów rozjechali się z pola elektoralnego w wielkim zamieszaniu, a że bliżej polskich granic leży Saksonia niż Francyja, [...] nowy elektor saski [...] poprzysiągłszy *pacta conventa* [...] i rewokował [zmienił wyznanie], gdzie przy wyznaniu wiary katolickiej Augustusem mianowany był nowy elekt.

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 331–332.

Źródło 2. Fragment relacji Jędrzeja Kitowicza

Sejm tedy *electionis* zaczął się dnia 27 sierpnia roku 1764 [...]. Materia tego sejmu była obranie króla, nie innego, tylko Polaka, i ceremonia, jaką miało być odbyte to obranie. Wiedzieli od sejmu konwokacyjnego wszyscy dobrze, iż nie kto inny, tylko Poniatowski będzie królem, bo nicht prócz niego konkurentem jawnym i mocnym do korony nie pokazał się. Lecz dla uformalizowania wolnej elekcji wszystko tak robili, jak być było powinno, gdyby w samej rzeczy naród wolnie, nie z przymusu, nie pod harmatą [armatą] moskiewską króla sobie obierał. A że Moskwa temu sejmowi asystowała, stojąc na pogotowiu pod Warszawą, przeto nie było nikogo, który by się propozycji podanej od prymasa, aby Stanisława Poniatowskiego, stolnika litewskiego, obrać i narodowi ogłosić za kandydata do tronu, sprzeciwił.

Źródło: J. Kitowicz, *Pamiętniki czyli Historia polska*, Warszawa 2005, s. 143–144.

a) Podaj rok, w którym doszło do wydarzeń przedstawionych w źródle 1.

b) Rozstrzygnij, czy elekcje opisane w obu źródłach przebiegały w podobny sposób. Uzasadnij odpowiedź.

2 **Źródło. Fragment opracowania historycznego**

Ten od urodzenia desygnowany król polski nie raczył się nigdy nauczyć języka przyszłych poddanych, poprzez magnatów nigdy nie spróbował podać ręki zdrowszym żywiołom szlacheckim ani mieszczańskim. Z ładnego, pulchnego młodzieńca zrobiła się ciężka bryła mięsa i tłuszczu, z każdym rokiem coraz bardziej apatyczniejsza i bezmyślniejsza. W końcu dojdzie do tego, że król elektor całe dni spędzać będzie na strzyżeniu papieru, strzelaniu do psów lub policzkowaniu błaznów, w najlepszym razie – na polowaniach [...]. Jedyną namiętność szlachetniejszą zachował [...] – upodobanie do klasycznego malarstwa: dowodem nabyta przezeń dla Galerii Drezdeńskiej *Madonna Sykstyńska*; jedno uczucie wywrze wpływ na jego politykę – uczucie niczym nie usprawiedliwionej dumy. [...] Sprawy państwowe przeszły w ręce niepowołane. Niewielki wpływ wywierała na nie pobożna królowa: większy zdobył sprzedajny spowiednik, jezuita [...], do spraw wojskowych mieszali się bracia naturalni króla [...]. Największą i wprost nieograniczoną władzę posiedli kolejno nad królem dwaj faworyci: [Józef] Sułkowski i [Henryk] Brühl.

Źródło: W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 2003, s. 556.

a) Rozpoznaj monarchę opisanego w tekście. Uzasadnij odpowiedź.

b) Wyjaśnij, odwołując się do źródła, jak autor tekstu ocenił polskiego władcę.

3 Źródło. Fragment aktu konfederacji

My, rady dygnitarze, szlachta i obywatele Korony Polskiej, prowincji, województw, ziem i powiatów, na ratunek Ojczyzny, wiary i wolności, praw i swobód narodowych, do upadku nachylonych, podźwignienia zgromadzeni. [...] Postępki i gwałt, od wieków w tym królestwie nie praktykowane [...] wojskiem pomienionym rosyjskim wykonane [...]. [...] tegoż sejmu zniszczeniu i zerwaniu przez zaszłe kontradycje [sprzeciwy] i opozycje tegoż sejmu, *sine activitate* [bez aktywności] będącego, z naznaczeniem *favore* [na korzyść] dysydentów niezwyczajnej komisji zalimitowanie [odroczenie] i nie będących w Warszawie osób niektórych na tę nową formę rady wyznaczenie i pod konwojem moskiewskiego żołnierza [...] sprowadzenie i do podpisu traktatów najgorszych i najszkodliwszych z dysydentami na obelgę i poniżenie wiary św. katolickiej rzymskiej przymuszenie [...].

Źródło: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1999, s. 407–408.

Rozstrzygnij, czy tekst jest aktem konfederacji barskiej, czy targowickiej. Uzasadnij odpowiedź.

4 Źródło. Mapa

Zaznacz poprawne dokończenie zdania. Uzasadnij wybór.

Mapa przedstawia Rzeczpospolitą z okresu

A. przed wybuchem wielkiej wojny północnej.
B. między zakończeniem III wojny śląskiej a powstaniem konfederacji barskiej.
C. między powołaniem Komisji Edukacji Narodowej a uchwaleniem Konstytucji 3 maja.
D. po abdykacji Stanisława Augusta Poniatowskiego.

5 **Źródło 1. Fragment opracowania historycznego**

Zbliża się godz. 11 czwartego kwietnia [...]. [...] Tomasow zajął pozycje na tzw. Górze Kościejowskiej koło [...], Kościuszko stanął na wzniesieniu [...]. Naczelnik wiedział, że do bitwy dojść musi. Polacy powstrzymali ogniem artyleryjskim oddziały dowodzone przez ppłk. Pustowałowa, które próbowały obejść lewe skrzydło. Zatrzymali również atak w centrum. Jedynie artyleria moskiewska odniosła sukces, ostrzeliwując polską jazdę. [...] Zapadał już zmierzch, gdy Kościuszko zauważył zbliżające się pierwsze oddziały gen. Denisowa. [...] Naczelnik kazał ostrzelać rosyjskie centrum, a tymczasem szykował atak. 320 kosynierów ustawił w środku, a po bokach kompanie piechoty, które miały zapobiec ewentualnej panice w oddziale chłopskim. [...] Kościuszko rzucił do boju rezerwę – ponad 1500 kosynierów. Ci zdobyli 7 armat i wyrżnęli ich obsługę i piechotę. [...] Kawaleria rosyjska i kozacy uciekali z pola walki. Zwycięstwo było bezapelacyjne [...].

Źródło: L. Chmielewski, *Bitwa pod* [...], „Rzeczpospolita", seria „Zwycięstwa oręża polskiego", nr 12, 20.05.2006, s. 6.

Źródło 2. Fragment opracowania historycznego

Wspierany ogniem ciężkich, dalekonośnych dział, na który jednak polska artyleria skutecznie odpowiadała, nieprzyjaciel postępował naprzód. Około południa Prusacy wyparli nasz batalion z Wywli i dowodzący osobiście całością wojsk [rosyjsko-pruskich] nieprzyjacielskich Fryderyk Wilhelm, król pruski, kazał batalionom swej pierwszej linii natrzeć na lewe skrzydło wojsk Kościuszki. Ale natarcie to uprzedzone zostało z naszej strony: grenadierzy krakowscy ze swym pułkownikiem Krzyckim zerwali się z miejsca i wściekłym atakiem wpadli na wroga. [...] Zmieszały się szyki nieprzyjaciela. Już zagwożdżono jedno z dział pruskich, zasypano piaskiem zapały kilku innych; pod kosami chłopów i bagnetami piechurów chwieją się bataliony pruskie, cofają się.

Źródło: K. Koźmiński, *Kościuszko*, Warszawa 1958, s. 174.

Źródło 3. Ilustracja

a) Podaj nazwę miejsca bitwy, która została opisana w źródle 1.

b) Rozstrzygnij, czy formacja wojskowa przedstawiona w źródle 3. brała udział w bitwach opisanych w tekstach. Uzasadnij odpowiedź.

▪ Jean-Louis-Ernest Meissonier [czyt.: żą lli ernest mesonie], *Frydland* – obraz z 1875 r.

VII
EPOKA NAPOLEOŃSKA

1 Początki rządów Napoleona
2 Ekspansja napoleońskiej Francji
3 Klęska Napoleona
4 Legiony Polskie we Włoszech
5 Księstwo Warszawskie

1 POCZĄTKI RZĄDÓW NAPOLEONA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie konsekwencje dla rewolucyjnej Francji przyniosły rządy jakobinów?
2. Jakie zmiany spowodowała konstytucja roku III?

RZĄDY DYREKTORIATU

Dyrektoriat, który objął władzę po obaleniu Robespierre'a, składał się z pięciu dyrektorów wybieranych przez Radę Starszych. Dysponowali oni olbrzymią władzą: mianowali ministrów oraz kontrolowali podlegającą im policję, wojsko, a także kierowali polityką zagraniczną kraju. Aby zapobiec ich dyktatorskiej władzy, co roku jeden z nich ustępował i wybierano następnego.

W okresie dyrektoriatu we Francji pojawiło się ogromne niezadowolenie społeczne. Brakowało podstawowych artykułów żywnościowych, a w kraju zapanowała nędza. Tymczasem burżuazja będąca u władzy dysponowała ogromnymi majątkami, zaś protesty ludu Paryża były przez nią krwawo tłumione. W tej sytuacji coraz bardziej popularne stawały się idee jakobińskie i monarchistyczne. Jesienią 1795 r. bunt przeciwko dyrektoriatowi próbowali podnieść monarchiści. Tłumienie paryskiej rebelii i dowództwo nad paryskimi wojskami powierzono wówczas młodemu **gen. Napoleonowi Bonapartemu**, który nie wahał się wydać rozkazu o strzelaniu do protestujących. Jednocześnie nowa władza nie cofała się przed represjami, włącznie z konfiskatą majątku i skazywaniem na śmierć swoich przeciwników politycznych. Poza tym okazało się, że nowe elity to ludzie zdeprawowani, chętni do tego, aby się jedynie bogacić.

WALKI Z I KOALICJĄ ANTYFRANCUSKĄ

W czasach rządów dyrektoriatu Francuzi nadal musieli toczyć walkę z antyfrancuską koalicją państw europejskich. Jednak w 1795 r. z wojny wycofały się Prusy i Hiszpania, a pokonane Niderlandy stały się sojuszniczą wobec Francji **Republiką Batawską**. W koalicji

POSTAĆ HISTORYCZNA

NAPOLEON BONAPARTE (1769–1821)

Znakomity dowódca i strateg, pierwszy konsul republiki francuskiej (1799–1804) oraz cesarz Francuzów (1804–1814 i 1815). Urodził się na Korsyce w wielodzietnej rodzinie szlacheckiej włoskiego pochodzenia. Ukończył szkołę oficerską artylerii i rozpoczął służbę w armii królewskiej. W czasie rewolucji związał się z jakobinami. Awans do stopnia generała przyniosła mu zwycięska bitwa o bazę morską w Tulonie w 1793 r. Po przewrocie termidoriańskim na krótko został aresztowany. Przychylność dyrektoriatu zyskał dzięki stłumieniu paryskiego powstania monarchistów. Po powrocie do Francji z nieudanej wyprawy do Egiptu przeprowadził zamach stanu. W latach 1799–1804 sprawował faktyczną władzę jako pierwszy konsul. W 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów. Przez całe swoje rządy prowadził wojny. W 1814 r. został zmuszony do abdykacji. Do władzy powrócił w 1815 r., ale poniósł klęskę w bitwie pod Waterloo. Zesłany na Wyspę św. Heleny, zmarł tam w 1821 r.

antyfrancuskiej pozostały Wielka Brytania, Austria i Królestwo Sardynii (Piemont). Główny ciężar wojny wzięła wówczas na siebie Austria. Anglicy ograniczyli się jedynie do wspierania finansowego opozycji we Francji.

Wojna z Austrią toczyła się na froncie niemieckim i włoskim. Armia francuska zaczęła odnosić tam znaczne sukcesy. Francuzi zawdzięczali zwycięstwa oddanej postawie żołnierzy gotowych walczyć za rewolucję oraz utalentowanym oficerom wykształconym już po 1789 r. Na froncie niemieckim dowodzili generałowie **Jean Jourdan** [czyt.: żą żur**dą**] i **Jean Moreau** [czyt.: żą mo**ro**], a dowództwo we Włoszech w 1796 r. przejął Napoleon Bonaparte, najmłodszy generał armii francuskiej.

W 1796 r. Francuzi podjęli ofensywę, aby wkroczyć do Tyrolu i uderzyć na Wiedeń. Jednak walki na froncie niemieckim toczyły się ze zmiennym szczęściem i w wyniku porażek ich armie musiały ponownie wycofać się za Ren. Tymczasem we Włoszech Bonaparte odnosił same sukcesy. Doprowadził on do rozdzielenia armii austriackiej i sardyńskiej, a następnie pokonał siły Królestwa Sardynii **pod Mondovi**. Zmusił tym króla Sardynii do zawarcia pokoju, na mocy którego Nicea i Sabaudia zostały

Napoleon Bonaparte podczas bitwy pod Rivoli, która zakończyła się porażką Austriaków. Stracili oni 14 tys. żołnierzy, a zwycięstwo to umożliwiło Francuzom zajęcie całej doliny Padu.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

włączone do Francji. Następnie **pod Lodi** pokonał armię austriacką i opanował Lombardię. Walki te w pełni ujawniły talent strategiczny i wiedzę młodego generała. Niejednokrotnie swoim przykładem zachęcał żołnierzy do ataków i bohaterstwa, czym zaskarbił sobie ich podziw i lojalność. Po tych zwycięstwach Bonaparte obległ Mediolan i Mantuę i zajął je, pokonując spieszących z odsieczą Austriaków. Sukcesy te umożliwiły mu wyprawę do Tyrolu.

REPUBLIKA CISALPIŃSKA

Już w 1796 r. Napoleon Bonaparte podporządkował sobie północne Włochy. W Italii zapanowała wówczas atmosfera rewolucyjna. Obalano monarchie i proklamowano pojedyncze republiki na północy Włoch. W 1797 r., po podpisaniu francusko-austriackiego zawieszenia broni, z inicjatywy Bonapartego zjednoczono włoskie republiki w jedną Republikę Cisalpińską ('cisalpińska' oznacza 'położona za Alpami', 'na południe od Alp'), obejmującą północne Włochy. Dostrzegano w tym początek zjednoczenia całych Włoch. Republika, choć zależna od Francji, miała swój własny dyrektoriat, powołany na wzór francuski, oraz armię. Rządzona była przez środowiska burżuazyjne. Używana przez republikę flaga o barwach zielono-biało-czerwonych była odtąd uważana za flagę całych Włoch.

? Jakie znaczenie dla Włoch miało utworzenie Republiki Cisalpińskiej?

Zebranie władz Republiki Cisalpińskiej w Lyonie, podczas którego zdecydowano o zmianie nazwy państwa na Republika Włoska. Upamiętniona przez malarza uroczystość odbyła się 26 stycznia 1802 r.

▪ *obraz, Francja, 1808 r.*

WOJNY FRANCJI W LATACH 1796–1804

? 1. Wymień republiki siostrzane stworzone przez Francuzów w Europie Zachodniej.
2. Wskaż miejsca głównych bitew stoczonych podczas walk Francji z II koalicją.

Na obszarach wyzwolonych spod władzy austriackiej w północnych Włoszech Bonaparte utworzył podporządkowaną mu **Republikę Cisalpińską**. W 1797 r. generał zgodził się, aby utworzyć z jeńców wojennych narodowości polskiej i polskich imigrantów – przy zorganizowanej armii Republiki – ochotnicze **Legiony Polskie** (więcej o nich na s. 512–513).

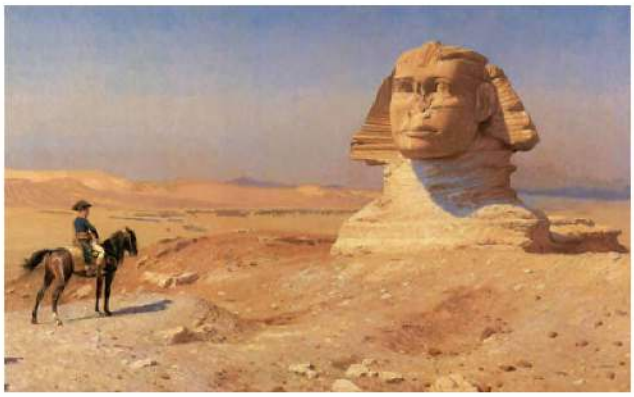
Atak Bonapartego na Tyrol i nowa francuska ofensywa nad Renem zmusiły Austrię w kwietniu 1797 r. do zawarcia zawieszenia broni. Silna pozycja Bonapartego i udzielane mu poparcie przez armię spowodowały, że generał bez konsultacji z dyrektoriatem jeszcze tego samego roku zawarł z Austrią pokój **w Campo Formio** [czyt.: kampo formio]. Francja uzyskała Niderlandy Austriackie (Belgię), wyspy na Morzu Adriatyckim, a Austriacy otrzymali część Republiki Weneckiej oraz uznali istnienie włoskich republik podporządkowanych Paryżowi. Koalicja antyfrancuska ostatecznie przestała istnieć.

NIEUDANA WYPRAWA DO EGIPTU

Po zawarciu pokoju w Campo Formio jedynym wrogiem Francji pozostała Wielka Brytania. Francuzi mieli zbyt słabą flotę, aby pokonać Anglików na morzu, stworzyli więc plan opanowania Egiptu, co zagroziłoby angielskiemu handlowi i żegludze. Dyrektoriat chętnie poparł plan Bonapartego wyprawy do Egiptu, aby pozbyć się z kraju coraz bardziej popularnego generała.

Wiosną 1798 r. prawie 40 tys. żołnierzy francuskich wyruszyło na okrętach z Tulonu. Ekspedycję zorganizowano w tajemnicy, aby francuskie statki nie zostały zaatakowane przez flotę brytyjską. Po drodze Francuzi opanowali Maltę, zdobywając ważną bazę morską. W lipcu 1798 r. wojska francuskie wylądowały w Egipcie i bez trudu pokonały oddziały mameluków (egipskich konnych wojowników) w bitwie pod piramidami. Dzięki temu większość kraju znalazła się pod ich panowaniem.

Mimo to flota brytyjska w bitwie morskiej **pod Abu Kir** rozbiła marynarkę francuską.

Napoleon u stóp Sfinksa to obraz, na którym malarz, Jean-Léon Gérôme [czyt.: żą leą żerom], przedstawił przyszłego cesarza Francuzów podziwiającego jeden z najsłynniejszych starożytnych zabytków. Według relacji młody generał był pod wielkim wrażeniem egipskich budowli i miał nawet spędzić samotnie noc w piramidzie Cheopsa.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

W ten sposób Francuska Armia Wschodu została odcięta od kraju. Wojnę Francji wypowiedziała wówczas także Turcja, sprawująca zarząd nad Egiptem. Bonapartemu udało się jednak pokonać turecką armię. Francuzi wkroczyli do Palestyny i Syrii, ale brak zaopatrzenia i podjazdowa wojna nieprzyjaciela

WARTO WIEDZIEĆ

Uczeni francuscy w Egipcie

W wyprawie Bonapartego do Egiptu wzięło udział ponad 160 uczonych, artystów i literatów. Byli to przedstawiciele wielu dziedzin wiedzy i sztuki: inżynierowie i matematycy, rysownicy i malarze, kartografowie i geolodzy, przyrodnicy i chemicy, a także historycy i architekci. Francuzi planowali na stałe zajęcie Egiptu, stąd potrzeba, aby przedstawiciele różnych zawodów pomagali m.in. w opracowywaniu map czy budowie mostów. Jednak uczeni mieli przede wszystkim doprowadzić do rozwoju badań naukowych, opisując egipskie zabytki, zwierzęta, rośliny czy minerały. Zapewne najważniejszym dokonaniem uczonych francuskich w Egipcie było odnalezienie Kamienia z Rosetty, tablicy, na której ten sam tekst został napisany w języku egipskim i greckim. Dzięki temu znalezisku kilkanaście lat później francuski badacz Jean-François Champollion [czyt.: żą fransła szą**poljĄ**] odczytał po raz pierwszy pismo hieroglificzne. Wyprawa egipska Bonapartego przyczyniła się zatem do rozwoju badań nad starożytnymi dziejami i kulturą Bliskiego Wschodu.

? Jakie były skutki badań europejskich uczonych nad zabytkami starożytnego Egiptu?

Dzieło *Opisanie Egiptu* to wszechstronny naukowy opis Egiptu starożytnego i nowożytnego, będący wynikiem pracy licznych uczonych oraz niemal 2000 rysowników biorących udział w wyprawie Napoleona Bonapartego.

▪ *rysunek, Francja, 1808 r.*

zmusiły Armię Wschodu do odwrotu do Egiptu. W Egipcie Francuzi zdołali jeszcze w lądowej bitwie pod Abu Kir pokonać 20-tysięczną armię turecką, jednak zmieniająca się sytuacja polityczna w Europie i brak perspektyw na całkowite opanowanie i utrzymanie Egiptu skłoniły Bonapartego do powrotu do Francji. Generał wziął ze sobą tylko kilkuset ludzi, reszta Armii Wschodu została w Egipcie, gdzie broniła się aż do kapitulacji w 1801 r.

ZAMACH STANU 18 BRUMAIRE'A

Społeczeństwo francuskie było coraz bardziej niezadowolone z nieudolnych rządów skorumpowanych członków dyrektoriatu oraz zmęczone wyczerpującą kraj wojną z II koalicją. Nastroje społeczne coraz bardziej się radykalizowały. Pojawił się zatem pomysł, że lekarstwem na pogarszającą się sytuację może być ustrój zbliżony do monarchicznego – z silną władzą, która powstrzyma zarówno korupcję, bandytyzm, ale też radykalne ruchy polityczne, a jednocześnie zagwarantuje zachowanie obecnego systemu społecznego. Z tego powodu poszukiwano przywódcy, który byłby w stanie spełnić te oczekiwania.

Plan zamachu stanu poparli dwaj członkowie dyrektoriatu: ksiądz Emmanuel Joseph Sieyès i Roger Ducos [czyt.: ro**że** di**ko**]. Politycy wysunęli kandydaturę gen. Bonapartego jako przywódcy zamachu stanu. Miał on nie tylko ogromne poparcie armii. Gdy przybył w październiku 1799 r. z Egiptu do Francji, Francuzi witali go owacyjnie. Należy dodać, że brat gen. Bonapartego, Lucjan, był wówczas przewodniczącym Rady Pięciuset (izby niższej parlamentu), co ułatwiało opanowanie tej instytucji.

18 brumaire'a VIII roku republiki (9 listopada 1799 r.) Rada Starszych powierzyła gen. Bonapartemu dowództwo nad armią w Paryżu z powodu plotki, że istnieje zagrożenie spiskiem jakobińskim. Wtajemniczeni w przewrót zmusili dyrektoriat do rozwiązania się, a następnego dnia Rada Pięciuset została otoczona przez wojsko Bonapartego i rozpędzona. Z kolei Rada Starszych pod presją wojska powołała zamiast dyrektoriatu komisję złożoną z trzech konsulów, przekazując jej władzę. Konsulami zostali mianowani Sieyès, Ducos i Bonaparte. Jeszcze w 1799 r. ogłoszono kolejną francuską konstytucję (konstytucja roku VIII), która przekazała ogromną władzę konsulom. Ustalono, że konsulowie będą powołani

KONIEC REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

Przewrót z 18 brumaire'a i wprowadzenie konsulatu we Francji uznaje się za ostateczny koniec rewolucji francuskiej. Choć nie przywrócono monarchii, zdecydowano się powierzyć konsulom tak dużą władzę, jaką miał niejeden monarcha europejski w tym czasie. Rządy trzech konsulów szybko okazały się fikcją. Władza znalazła się w rękach jednego człowieka – Napoleona Bonapartego. Znaczące było to, że ta sama burżuazja, która doprowadziła do wybuchu rewolucji w 1789 r., po 10 latach zdecydowała się na przywrócenie dyktatury.

? Dlaczego zamach z 1799 r. uważa się za koniec rewolucji francuskiej?

Trzej konsulowie, Jean-Jacques de Cambacérès [czyt.: żą żak kambase**res**] 1, Napoleon Bonaparte 2 oraz Charles-François Lebrun [czyt.: szarl fransła le**bre**] 3, którzy formalnie wspólnie sprawowali władzę we Francji w latach 1799–1804.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

na 10 lat, a pierwszy konsul będzie sprawował nie tylko władzę wykonawczą, ale także będzie miał inicjatywę ustawodawczą. Pierwszym konsulem mianowano gen. Bonapartego, a główne stanowiska państwowe objęli jego stronnicy. Skomplikowany system kompetencji poszczególnych organów państwa doprowadził do tego, że niemal cała władza znajdowała się w ręku Bonapartego. W ten sposób doszło do wprowadzenia ustroju dyktatorskiego.

WALKI Z II KOALICJĄ ANTYFRANCUSKĄ

Wspólne walki Wielkiej Brytanii i Turcji przeciwko Francuzom zachęciły także inne kraje do wypowiedzenia im wojny. W 1798 r. król neapolitański, który sprzeciwiał się dominacji Francuzów w Italii, zorganizował wyprawę na Rzym. Po kilku sukcesach (m.in. po zajęciu Rzymu) jego wojska zostały rozbite przez armię francuską. We Włoszech, m.in. w Neapolu, znów doszło do wystąpień rewolucyjnych. Jednocześnie Francuzi wygnali z Piemontu króla i kraj ten przyłączyli do swojego państwa. Zaangażowanie Francji na froncie włoskim skłoniło Rosję do wypowiedzenia jej wojny, a zgoda cesarza austriackiego na przejście przez terytorium Habsburgów wojsk rosyjskich sprowokowała z kolei Francję do ataku na Austrię. W ten sposób rozpoczęła się wojna Francji z II koalicją antyhabsburską, w skład której wchodziły: Anglia, Austria, Rosja, Turcja, Neapol i Sardynia.

W 1799 r. armie austriackie i rosyjskie wtargnęły do Włoch, gdzie zagroziły niedawnym zdobyczom Paryża. Francuska Armia Włoch nie mogła poradzić sobie z przeważającym liczebnie przeciwnikiem. Pomimo sukcesu odniesionego w Szwajcarii, gdzie w dwóch bitwach pod Zurychem został pokonany rosyjski korpus ekspedycyjny wspierający armię austriacką, jej sytuacja była ciężka.

Dlatego po objęciu władzy jako konsul Napoleon Bonaparte skierował całą uwagę na wojnę z II koalicją. W **1800 r.** jego wojska wkroczyły do północnych Włoch i rozbiły Austriaków w bitwie **pod Marengo**. Francuzi podjęli także ofensywę w krajach niemieckich na północ od Alp, gdzie w grudniu 1800 r. rozbili nieprzyjaciela w bitwie **pod Hohenlinden**. Pokonana Austria została zmuszona do zawarcia **pokoju w Lunéville** [czyt.: **li**newil] podpisanego w lutym 1801 r. Jego warunki były podobne do poprzedniego, zawartego w Campo Formio, z tą zmianą, że granica Francji i Rzeszy Niemieckiej miała przebiegać na Renie. Pokój z Francją zawarły też Neapol i Rosja. W 1802 r. doszło także do zakończenia działań zbrojnych i podpisania **pokoju**

Bitwa pod Marengo została stoczona w czerwcu 1800 r. po tym, jak Napoleon dotarł do Włoch, przekraczając przełęcz św. Bernarda w Alpach, przez którą nie przechodziły żadne wojska od czasów Hannibala. Mimo mniejszych sił odniósł wspaniałe zwycięstwo nad wojskami austriackimi.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

CESARZ FRANCUZÓW

Napoleon I koronował się na cesarza Francuzów, a nie cesarza Francji. Ten symboliczny tytuł miał wskazywać, że został władcą z woli narodu i rządzi Francuzami jako wolnymi ludźmi. Tytuł cesarski stawiał Napoleona na równi z najpotężniejszymi władcami Europy: imperatorem Rosji i Habsburgiem zasiadającym na tronie cesarza rzymskiego. Bonaparte był jednak cesarzem dziedzicznym w przeciwieństwie do wybieranego w wyniku elekcji cesarza rzymskiego. Napoleon nie chciał przywracać monarchii francuskiej, dlatego nie wybrał tytułu króla. Tytuł królewski kojarzył się ze znienawidzonymi Burbonami, a ponadto tytuł cesarski przydawał Napoleonowi większego znaczenia. Symboliczny był też przebieg ceremonii koronacji. Napoleon miał odebrać z rąk papieża koronę cesarską i koronować się sam.

? Jakie były skutki przyjęcia przez Napoleona tytułu cesarza?

Koronacja Napoleona to obraz namalowany na zamówienie cesarza Francuzów, mający uwiecznić ceremonię, która odbyła się w paryskiej katedrze Notre Dame. W trakcie uroczystości autor dzieła, Jacques-Louis David, sporządzał szkice, które następnie posłużyły mu do stworzenia obrazu. Artysta ukazał moment, gdy Napoleon, już z koroną na głowie, koronuje swoją małżonkę Józefinę.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

w Amiens [czyt.: amję] z Wielką Brytanią. Anglicy uzyskiwali kolonie zagarnięte Hiszpanii i Holandii (Trynidad, Cejlon i Afrykę Południową) oraz zgadzali się na powrót armii francuskiej z Egiptu.

OD KONSULATU DO CESARSTWA

Zwycięstwa Napoleona i zakończenie działań wojennych spowodowało wzrost jego popularności. Konsul wykorzystywał to, organizując plebiscyty, w których obywatele mieli wyrazić swój stosunek do niego. W 1800 r. w plebiscycie społeczeństwo francuskie wyraziło wolę istnienia konsulatu, a plebiscytem z 1802 r. zadecydowało, aby Bonapartemu powierzyć dożywotni urząd konsula z prawem wyboru następcy. W ten sposób w ramach ustroju republikańskiego Francja uzyskała niekoronowanego władcę. Dyktatura Bonapartego nie była krwawa. Opozycjonistów zmuszano przede wszystkim do emigracji, nie stosując wobec nich ciężkiego więzienia i kary śmierci jak w czasach jakobińskich. Aparat policyjny jednak działał w imieniu dyktatury. Cenzurowano publikacje i kontrolowano korespondencję. Sądy zachowywały pozory niezależności, lecz sędziowie byli mianowani bezpośrednio przez Napoleona.

Napoleon Bonaparte był znakomitym organizatorem państwa. Jego celem było ustabilizowanie sytuacji wewnętrznej we Francji. Ogłosił amnestię i zgodę na powrót emigrantów. Przeprowadził reformy finansów kraju, tworząc Bank Francji i powstrzymując drożyznę artykułów spożywczych. Wdrożył także reformę administracyjną. Prefekci sprawujący władzę w departamentach, podprefekci kierujący powiatami i merowie w miastach mianowani byli przez głowę państwa. Napoleon rozpoczął ponadto skuteczną walkę z korupcją.

Pierwszy konsul dał również możliwość funkcjonowania kościołom zamkniętym w czasach jakobińskich. Z radością przyjęli to mieszkańcy wsi. W 1801 r. zdecydował się na podpisanie z papiestwem **konkordatu**, regulującego stosunki państwa i Kościoła. Na mocy tej umowy zakończono walkę z religią katolicką we Francji, ale zagwarantowano najwyższemu

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONKORDAT ZE STOLICĄ APOSTOLSKĄ

Konsul Napoleon Bonaparte zadbał nie tylko o utrzymanie swobody obywateli Francji, ale także przywrócił dobre relacje państwa z Kościołem katolickim.

Rząd Republiki uznaje, że religia katolicka, apostolska i rzymska jest religią znacznej większości obywateli francuskich [...].
1. Religia katolicka, apostolska i rzymska będzie swobodnie wyznawana we Francji. Jej nabożeństwa będą publiczne przy zastosowaniu się do przepisów policyjnych, które rząd uzna za konieczne dla bezpieczeństwa powszechnego. [...].
4. Pierwszy Konsul w przeciągu 3 miesięcy po ogłoszeniu bulli Jego Świętobliwości zamianuje arcybiskupów i biskupów w nowych diecezjach. J[ego] Ś[więtobliwość] nada im ustanowienie kanoniczne w formie ustalonej w stosunku do Francji przed zmianą rządu. [...]
6. Biskupi przed objęciem urzędu złożą bezpośrednio w ręce Pierwszego Konsula przysięgę wierności, jaka była w użyciu przed zmianą rządu. [...]
10. Biskupi będą mianować proboszczów. Wybór ich będzie mógł paść jedynie na osoby, na które zgodzi się rząd. [...]
13. J[ego] Ś[więtobliwość] dla dobra pokoju i szczęśliwego przywrócenia religii katolickiej oświadcza, że ani sam, ani jego następcy nie będą niepokoić żadnym sposobem nabywców dóbr kościelnych sprzedanych [...].
14. Rząd zapewni odpowiednie płace biskupom i proboszczom, których diecezje i parafie będą objęte nowym podziałem. [...]

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 25.

? 1. Opisz wpływ władz państwowych na działalność Kościoła we Francji.
2. Przedstaw, w jaki sposób konkordat rozstrzygał kwestię skonfiskowanych dóbr kościelnych w czasie rewolucji francuskiej.

przedstawicielowi władzy publicznej wpływ na wybór biskupów i proboszczów, którzy musieli składać przysięgę na wierność państwu.

Za sprawą Napoleona dokonały się także zmiany w szkolnictwie. Wprowadzono powszechną, obowiązkową i nieodpłatną naukę w szkołach podstawowych. Szkoły wyższego szczebla – licea – miały też charakter państwowy. Wielkie znaczenie miało również uchwalenie w 1801 r. **kodeksu cywilnego** Francuzów, w którym zatwierdzono główne zdobycze rewolucji francuskiej: likwidację systemu feudalnego, nietykalność majątku prywatnego, swobody gospodarcze, wolność wyznania, a także śluby cywilne.

Reformy utrwaliły władzę Bonapartego we Francji i przyniosły mu jeszcze większą popularność. Pierwszy konsul wykorzystał to i pod wpływem swoich doradców zdecydował się na przyjęcie korony cesarskiej. W 1804 r. w paryskiej katedrze Notre Dame w obecności papieża Piusa VII Bonaparte, konsul Republiki Francuskiej, został ogłoszony cesarzem Francuzów, Napoleonem I. Francja znów stała się monarchią i to w dodatku absolutną. Rok później Napoleon koronował się także na króla Włoch.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny przejęcia władzy przez Napoleona we Francji.
2. Scharakteryzuj karierę polityczną i wojskową Napoleona Bonapartego.
3. Opisz reformy wprowadzone we Francji za rządów Napoleona.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Bret, *Egipt w czasach Napoleona*, tłum. R. Wilgosiewicz-Skutecka, Poznań 2002.
M. Kujawski, *Wojska Francji w wojnach Rewolucji i Cesarstwa 1789–1815*, Warszawa 2007.

2 EKSPANSJA NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób Napoleon Bonaparte przejął władzę we Francji?
2. Z jakimi państwami toczyła wojnę Francja do 1802 r.?

KONFLIKT Z WIELKĄ BRYTANIĄ

Nieprzejednanym wrogiem Francji w okresie rewolucji i w czasach napoleońskich była Wielka Brytania. Z jednej strony wojna z Francją przynosiła Anglikom wymierne korzyści w postaci usuwania Francuzów z poszczególnych kolonii oraz dominację w handlu zamorskim. Z drugiej zaś Anglicy nie chcieli dopuścić do rozprzestrzenienia się idei rewolucji na kontynencie europejskim i Wyspach Brytyjskich, a także nie mogli pozwolić na hegemonię francuską w Europie. Z tych powodów pokój francusko-brytyjski w Amiens już w następnym roku został zerwany. W 1803 r. doszło do kilku incydentów wojennych między państwami, co zapoczątkowało jedną z największych wojen w dziejach, trwającą przez kolejne 12 lat.

Napoleon zdawał sobie sprawę, że bez pokonania Anglików nie uda mu się dokonać podboju Europy. Dlatego już w 1804 r. zaczął przygotowania do inwazji na Wyspy Brytyjskie, koncentrując nad kanałem La Manche blisko 200 tys. żołnierzy, nazwanych później **Wielką Armią**. Anglicy nie obawiali się jednak potężnej armii francuskiej, wiedząc, że chroni ich położenie geograficzne i silna flota wojenna. Napoleon planował zniszczenie okrętów brytyjskich i desant na Anglię. Aby wzmocnić swoją siłę na morzach, zawarł sojusz z Hiszpanią, która przeciwna była brytyjskiej dominacji w koloniach. W ten sposób flota francusko-hiszpańska uzyskała przewagę nad angielskimi okrętami. W celu odciągnięcia okrętów brytyjskich, które blokowały francuskie porty w kanale La Manche, Napoleon polecił wysłanie połączonej floty hiszpańsko-francuskiej na Antyle, a potem jej szybki powrót do Europy. Rozkaz ten wykonano, lecz okręty po powrocie zostały zablokowane przez Anglików w porcie w Kadyksie. Gdy Napoleon nakazał flocie płynąć do Neapolu, doszło w październiku **1805 r.** do bitwy **pod Trafalgarem**, zakończonej pogromem sił francusko-hiszpańskich. Porażka ta przekreśliła plany inwazji Napoleona na Wyspy Brytyjskie.

Bitwa pod Trafalgarem rozegrała się w zatoce Kadyks na Oceanie Atlantyckim. Okrętami brytyjskimi dowodził admirał Horatio Nelson, który pomimo mniejszych sił odniósł wspaniałe zwycięstwo nad przeciwnikiem. Flota francusko-hiszpańska straciła 22 okręty liniowe i ponad 3 tys. marynarzy. Nie zatonął natomiast żaden okręt brytyjski, ale śmierć poniósł sam dowódca, admirał Nelson.

▪ *obraz, Anglia, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Koronowane głowy z kręgu Napoleona

Strefa wpływów Francji i cesarza Napoleona I w Europie była olbrzymia. Z podbitych państw początkowo Napoleon starał się tworzyć republiki na wzór francuskiej, jednak w okresie cesarstwa uznał, że lepszym rozwiązaniem będzie wprowadzenie w tych państwach rządów monarchicznych z dziedziczną dynastią i to najlepiej spośród swoich krewnych. Po tym, jak w 1805 r. Napoleon koronował się na króla Włoch i zawarł w 1806 r. pokój z Austrią, wyznaczył swoich braci na monarchów innych państw: Józef został Królem Neapolu, Ludwik – królem Holandii (wcześniej Republiki Batawskiej), a Hieronim – królem niemieckiej Westfalii. Z kolei siostra Napoleona, Eliza, otrzymała władzę nad małym księstwem Lukki i Piombino. Wierni Napoleonowi politycy i wojskowi mogli także liczyć na książęce przywileje. Na dawnych ziemiach papieskich utworzono księstwo Benewentu i Pontecorvo [czyt.: pontekorwo]. Objęli je minister spraw zagranicznych Napoleona Charles de Talleyrand [czyt.: szarl de talej**rand**] oraz jeden z dowódców wojskowych, marszałek Jean-Baptiste Bernadotte [czyt.: żą ba**tist** berna**dot**]. Z kolei z ziem szwajcarskich powstało księstwo Neuchâtel [czyt.: noszat**el**], w którym miał panować marszałek Berthier [czyt.: ber**tje**].

? Jaką politykę prowadził Napoleon w krajach znajdujących się we francuskiej strefie wpływów?

Józef Bonaparte był starszym bratem cesarza Francuzów, któremu ten przekazał w 1806 r. koronę Królestwa Neapolu. Dwa lata później przejął ją Joachim Murat, marszałek Francji i szwagier Napoleona I, a Józef został królem Hiszpanii.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

WOJNA FRANCJI Z III KOALICJĄ

Pomimo zwycięstwa na morzu Brytyjczycy nie dysponowali armią lądową zdolną pokonać Francuzów. Dlatego cały czas szukali sojuszników na kontynencie, którym udzielali hojnej pomocy finansowej. W 1805 r. podpisali układ sojuszniczy z Rosją wymierzony przeciwko Francji, ustalając, że celem wojny będzie cofnięcie francuskich granic do stanu z 1792 r. Do sojuszu przystąpił także cesarz austriacki Franciszek II, który – podobnie jak imperator Rosji – uznał, że koronacja cesarska Napoleona była bezprawna. W sierpniu tego samego roku powstała kolejna, już III antyfrancuska koalicja złożona z Wielkiej Brytanii, Rosji, Austrii, a także Królestwa Neapolu, Szwecji i Portugalii. Po stronie Napoleona stanęły Hiszpania i wiele państw niemieckich, uznających, że to idealny moment, aby uniezależnić się od władzy austriackiej. Neutralne pozostały Prusy.

Gdy tylko doszło do zawiązania koalicji antyfrancuskiej, Napoleon postanowił błyskawicznie uderzyć na Austrię. Przerzucił francuskie wojska znad kanału La Manche do Niemiec, gdzie pokonał **pod Ulm** broniącą linii Renu armię austriacką. Po klęsce Austriaków zdobył niebroniony Wiedeń, a następnie jego wojska ruszyły w kierunku miejsca koncentracji wojsk austriackich i rosyjskich w Czechach. Tam **2 grudnia 1805 r. pod Austerlitz** [czyt.: ałsterl**ic**] (obecnie Slavkov koło Brna) doszło do decydującej bitwy Francuzów z połączonymi siłami Austrii i Rosji. Starcie to zakończyło się świetnym zwycięstwem oddziałów francuskich.

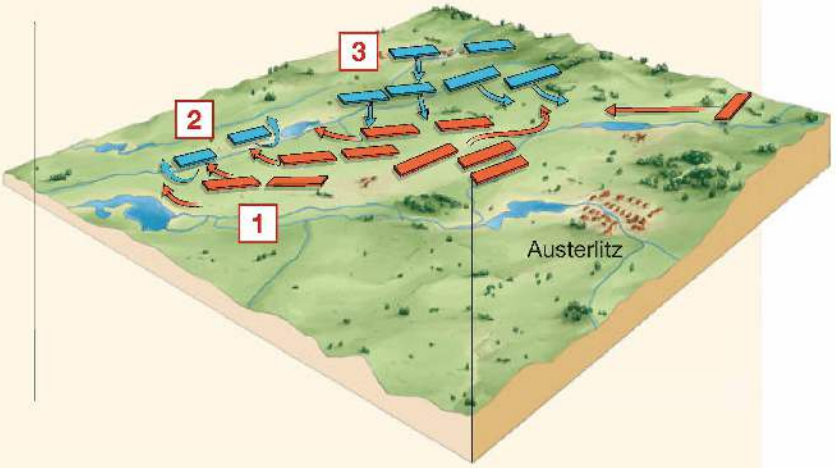
Po klęsce cesarz austriacki zdecydował się na zawarcie pokoju. Traktat podpisano pod koniec 1805 r. **w Preszburgu** (obecnie Bratysława). Sukces Napoleona był ogromny. Austria nie tylko opuściła III koalicję, ale także musiała zgodzić się na oddanie Napoleonowi posiadłości nadadriatyckich (Wenecji, Istrii

„BITWA TRZECH CESARZY"

Przewaga liczebna przed bitwą była po stronie wojsk austriacko-rosyjskich, które liczyły ponad 90 tys. żołnierzy, podczas gdy Napoleon miał do dyspozycji jedynie 71 tys. wojska. Zdawał on sobie jednak sprawę, że wkrótce przybędą kolejne francuskie korpusy. Bitwa stoczona pod Austerlitz 2 grudnia 1805 r. zakończyła się zwycięstwem wojsk napoleońskich i określona została później jako jeden z największych sukcesów taktycznych w historii świata. Nazywana jest także „bitwą trzech cesarzy", choć na polu bitwy byli tylko Napoleon I i Aleksander I.

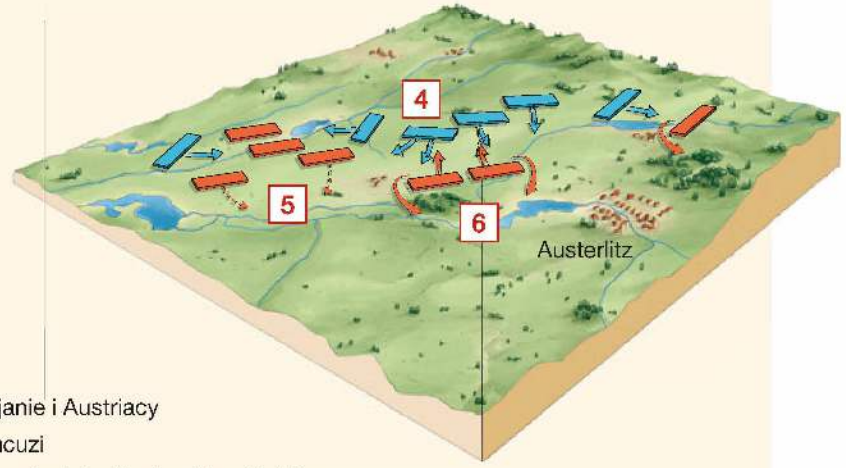
I faza bitwy

Bitwę rozpoczął atak wojsk rosyjskich [1] na prawe skrzydło armii francuskiej [2], które zostało celowo osłabione przez Napoleona. W wyniku ataków wroga siły marszałka Louisa Davouta [czyt.: luisa dawuta] na prawym skrzydle zaczęły się cofać, ale wytrzymały napór. Jednak Austriacy i Rosjanie, sądząc, że to początek odwrotu nieprzyjaciela, rzucali tam do natarcia coraz więcej żołnierzy. Atakujące wojska nieprzyjaciela nie zauważyły także oddziałów francuskich, które przypuściły natarcie w centrum [3].

II faza bitwy

Atak oddziałów marszałka Soulta [czyt.: sulta] doprowadził do opanowania przez Francuzów wzgórz w centrum linii wroga [4], odcinając jednocześnie prawe skrzydło wojsk koalicji [5]. Car Aleksander I próbował jeszcze natarciem swoich najlepszych sił ratować sytuację [6], ale jego armia została rozbita. Wojska koalicji zaczęły wycofywać się w nieładzie.

Rosjanie i Austriacy
Francuzi
kierunek ataku Rosjan i Austriaków
kierunek odwrotu Rosjan i Austriaków
kierunek ucieczki Rosjan i Austriaków
kierunek ataku Francuzów
kierunek odwrotu Francuzów

? Jakie czynniki zdecydowały o klęsce wojsk austriacko-rosyjskich pod Austerlitz?

i Dalmacji). Jeszcze większe znaczenie miała jednak dominacja Napoleona w Niemczech. W połowie 1806 r. kraje niemieckie sympatyzujące z Napoleonem wystąpiły z Rzeszy Niemieckiej, która przez to przestała istnieć. W ten sposób zmuszono Franciszka II Habsburga, aby zrzekł się tytułu cesarza rzymskiego narodu niemieckiego (odtąd mógł się tytułować cesarzem austriackim). Tak zakończyło się ponad 900-letnie istnienie Rzeszy Niemieckiej, w której miejsce powołano **Związek Reński**, całkowicie zależny od Napoleona.

WOJNA Z PRUSAMI I ROSJĄ

Zwycięstwo Napoleona nad wojskami austriackimi i rosyjskimi oraz pokój z Austrią dawały nadzieje na zahamowanie działań wojennych i stabilizację w Europie. Jednak Wielka Brytania nie chciała zaakceptować dominacji francuskiej na kontynencie i z całych sił starała się stworzyć kolejną koalicję przeciwko Napoleonowi. Anglicy przekonywali do włączenia się do działań wojennych króla Prus Fryderyka Wilhelma III. Angielskie wsparcie finansowe oraz obawa o utratę wpływów w państwach

EKSPANSJA NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

? 1. Wymień obszary, na których toczyły się wojny Francji z III i IV koalicją.

2. Opisz i wskaż na mapie zmiany terytorialne po traktacie w Tylży w 1807 r.

niemieckich zdominowanych przez Napoleona skłoniły w końcu Prusy do sojuszu z Wielką Brytanią. W ten sposób latem 1806 r. powstała **IV koalicja antyfrancuska**, w której skład oprócz Wielkiej Brytanii i Prus weszły także Rosja i Szwecja. Główną siłę w kolejnej wojnie z Napoleonem miało stanowić wojsko pruskie, które uznawano wówczas za niezwykle skuteczne, słynące z sukcesów z wojny siedmioletniej, toczonej pół wieku wcześniej.

ARMIA NAPOLEONA

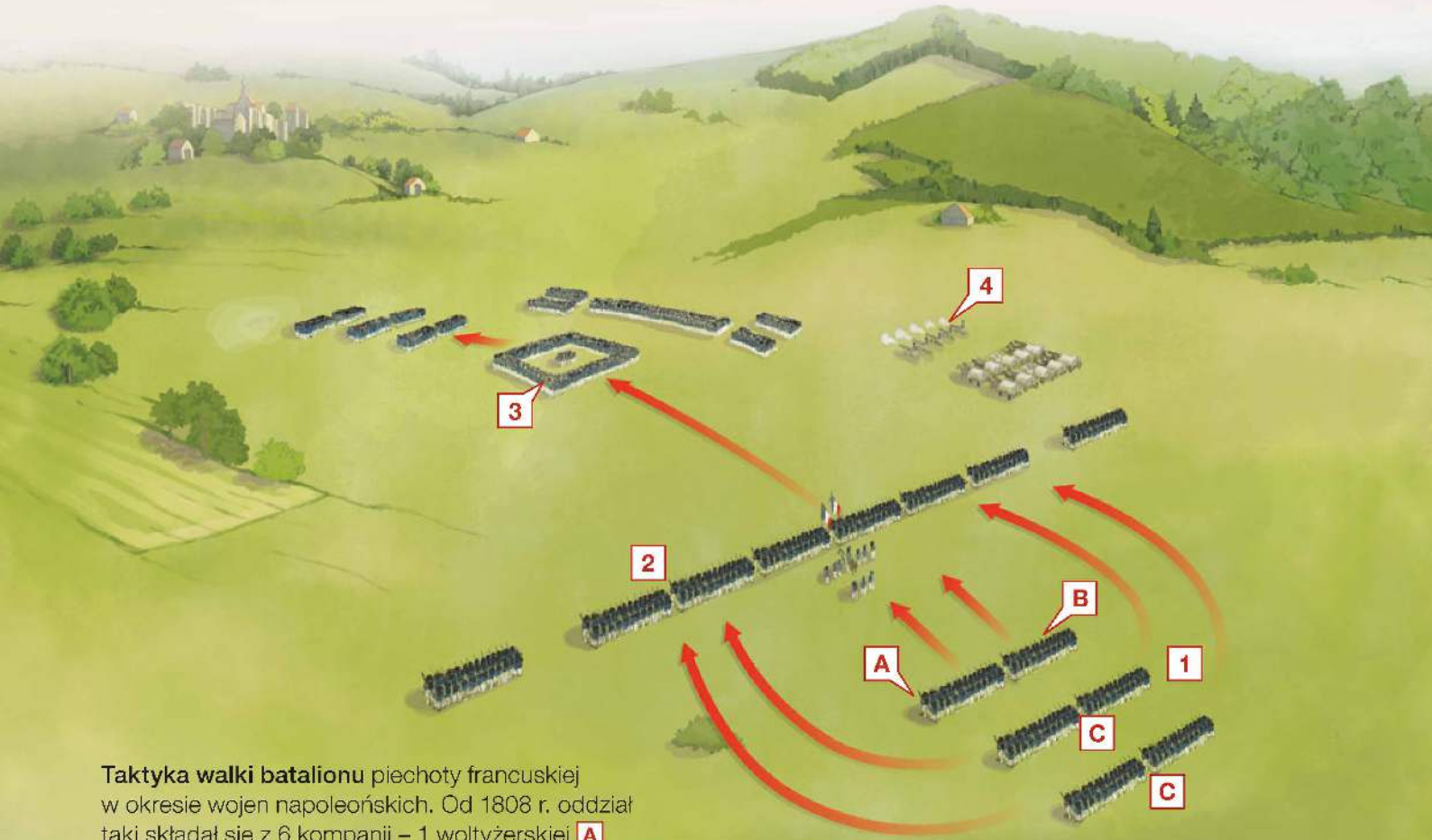
Od połowy 1805 r. trzon sił Napoleona określano mianem Wielkiej Armii. Jej podstawę stanowiła znakomita piechota. Od czasów republiki była zorganizowana w dywizje, z których każda składała się z 3–4 pułków, a 2–3 dywizje wraz z 1–2 brygadami kawalerii lekkiej tworzyły korpusy. Były to jednostki mogące zupełnie samodzielnie prowadzić działania bojowe. W armii napoleońskiej istniały także korpusy kawalerii rezerwowej, złożone z jazdy ciężkiej i liniowej, które według strategii Bonapartego miały służyć do decydujących uderzeń i przełamywania szyków wroga. Ponadto cesarz doceniał walory militarne artylerii, która została znakomicie wyszkolona i wyposażona w unowocześnione armaty.

1 **Atak dywizjonami** odbywał się w kolumnach, o froncie szerokości dwóch kompanii, które kroczyły obok siebie. Na przedzie maszerowały kompanie woltyżerska i grenadierska, a za nimi cztery kompanie fizylierów.

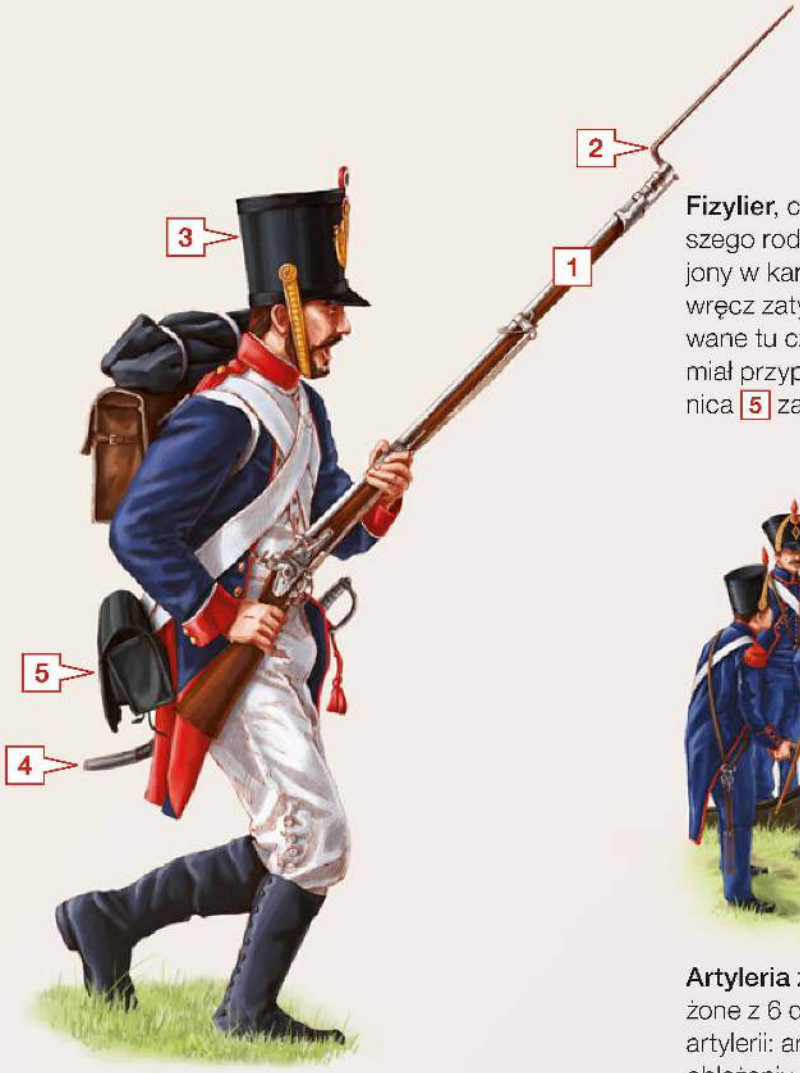
2 **Szyk liniowy** umożliwiał jednoczesne prowadzenie ognia wszystkim żołnierzom batalionu. Ustawiali się oni wówczas frontem o szerokości ok. 270 m i głębokości trzech linii. Dużym zagrożeniem dla tak ustawionej formacji był atak kawalerii.

3 **Trzyszeregowy czworobok** piechota tworzyła w obliczu zagrożenia ze strony jazdy nieprzyjaciela. Najeżony bagnetami i prowadzący ogień czworobok mógł z powodzeniem stawiać opór wrogiej kawalerii.

4 **Artyleria** często decydowała o wyniku bitwy. Jej dobre wykorzystanie na polu walki wymagało znakomitych umiejętności dowódców. Działa zwykle ustawiano przed atakującą piechotą, aby ogniem osłabiały siły przeciwnika.

Taktyka walki batalionu piechoty francuskiej w okresie wojen napoleońskich. Od 1808 r. oddział taki składał się z 6 kompanii – 1 woltyżerskiej A (złożonej z najlepszych strzelców), 1 grenadierskiej B (złożonej z najlepszych żołnierzy) oraz 4 kompanii fizylierów C (zwykłych kompanii piechoty). Podczas ataku lub prowadzenia ognia każda kompania ustawiała się w trzech szeregach, co umożliwiało w teorii wszystkim żołnierzom oddawanie strzałów (w praktyce trzecia linia nabijała muszkiety dla dwóch pierwszych).

Fizylier, czyli żołnierz piechoty liniowej z najliczniejszego rodzaju wojsk w armii napoleońskiej, był uzbrojony w karabin skałkowy [1], na którym do walki wręcz zatykano bagnet [2]. Na głowie nosił prezentowane tu czako [3] lub trójkątny kapelusz. Do pasa miał przypięty tasak [4], a zawieszona z tyłu ładownica [5] zawierała ok. 60 ładunków do karabinu.

Artyleria zorganizowana była w baterie złożone z 6 dział. W tym okresie istniały 3 rodzaje artylerii: artyleria ciężka, która służyła przy oblężeniu, oraz piesza i konna, które były przydzielane do poszczególnych dywizji.

Grenadier gwardii cesarskiej, ubrany w charakterystyczną dla tej formacji wysoką futrzaną czapę, nazywaną bermycą. Gwardziści wyróżniali się wyjątkową lojalnością i odwagą. Żołnierzem najwyższej rangą Starej Gwardii można było zostać dopiero po odsłużeniu 10 lat w armii, a przynależność do tej elitarnej jednostki gwarantowała wyższy żołd i wielki prestiż.

Kirasjer francuski, tak jak przedstawiciele tego rodzaju formacji z XVII w., nosił pancerz i hełm, a w boju posługiwał się pałaszem oraz krótkim pistoletem.

? 1. Przedstaw uzbrojenie żołnierzy francuskich z okresu wojen napoleońskich.

2. Omów taktykę stosowaną na polach bitwy podczas wojen napoleońskich.

1 października 1806 r. król pruski Fryderyk Wilhelm III ogłosił ultimatum, żądając od Napoleona, aby wycofał swoje wojska za Ren. Zapowiedział także utworzenie pod protektoratem Prus konfederacji północnoniemieckiej. Napoleon już wcześniej przygotował plan ataku na Prusy. Żądania pruskie doprowadziły automatycznie do jego wykonania. 8 października armia napoleońska wkroczyła do sprzymierzonej z Prusami Saksonii i rozpoczęła szybki marsz na Berlin. 14 października doszło jednocześnie do dwóch bitew: **pod Jeną** i **Auerstaedt** [czyt.: ałersztet], które zakończyły się całkowitą klęską wojsk pruskich. Francuzi błyskawicznie zajęli Berlin i rozpoczęli zdobywanie wschodnich terenów królestwa pruskiego. Klęska uznawanej dotąd za znakomitą armii pruskiej spowodowała utratę ducha przez jej żołnierzy. Całe korpusy i armie poddawały się wojskom francuskim. Bez walki kapitulowały największe twierdze. W ciągu ponad miesiąca armia pruska przestała istnieć: 60 tys. żołnierzy pruskich poległo, a ok. 140 tys. trafiło do niewoli. Wojska francuskie wkroczyły także na terytorium Wielkopolski, gdzie wcześniej Polacy wzniecili powstanie przeciwko Prusakom. Doceniając walkę powstańców, Napoleon złożył ogólnikową obietnicę utworzenia państwa polskiego.

Gdy Napoleon uporał się z armią pruską, postanowił uderzyć w Wielką Brytanię. Zdając sobie sprawę, że nie uda się pokonać Brytyjczyków

BLOKADA KONTYNENTALNA

Ogłoszona przez Napoleona 21 listopada 1806 r. blokada kontynentalna była pierwszym w dziejach przypadkiem sięgnięcia w wojnie na dużą skalę po broń gospodarczą. Była ona wymierzona przeciwko Wielkiej Brytanii i miała odciąć ten kraj od rynków zbytu towarów oraz źródeł surowców. Napoleon chciał zmusić Anglików do ustępstw poprzez złamanie ich gospodarki. Mimo restrykcji od samego początku blokada była nieszczelna, ponieważ przynosiła straty krajom z kontynentu. Zostały odcięte one m.in. od dostaw towarów z kolonii (Hiszpania i Portugalia), straciły rynki zbytu na zboże (Rosja) lub źródła zaopatrzenia w wełnę (Francja). Jednocześnie poszukiwano możliwości zamiany towarów kolonialnych na te produkowane na miejscu, m.in. wówczas rozwinęło się pozyskiwanie cukru z buraków cukrowych, którym starano się zastąpić cukier z trzciny cukrowej. Ostatecznie blokada kontynentalna okazała się gorsza w skutkach dla państw kontynentalnych niż dla Anglii i została zniesiona w 1814 r.

? Jaki był cel ogłoszenia przez Napoleona blokady kontynentalnej?

Bitwa pod Iławą Pruską (dziś Bagrationowsk na granicy polsko-rosyjskiej) rozegrała się w dniach 7–8 lutego 1807 r. Walki toczyły się podczas zawiei śnieżnej i przy kilkunastostopniowym mrozie. W ich trakcie doszło do największej szarży kawaleryjskiej w dziejach wojen.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TAJNA CZĘŚĆ TRAKTATU TYLŻYCKIEGO

Oprócz postanowień pokojowych władcy Francji i Rosji zdecydowali się zawrzeć tajne przymierze.

J.C.M. Cesarz Wszechrosji i J.C.M. Cesarz Francuzów, król Włoch, Protektor Związku Reńskiego, mając szczególnie na sercu przywrócenie pokoju powszechnego w Europie na trwałych i, o ile to możliwe, nienaruszonych podstawach, postanowili w tym celu zawrzeć przymierze zaczepno-odporne [...].

Art. 1. J.C.M. Cesarz Wszechrosji i J.C.M. Cesarz Francuzów, król Włoch, zobowiązują się do współdziałania na lądzie lub na morzu, albo też na lądzie i na morzu w każdej wojnie, którą Rosja lub Francja będą musiały wszcząć czy prowadzić przeciw jakiemukolwiek państwu europejskiemu. [...]

Art. 3. Wszystkie wspólne operacje wojenne będą prowadzone w porozumieniu i ani jedna, ani też druga strona spośród układających się nie będzie mogła w żadnym wypadku prowadzić układów pokojowych bez udziału i udziału drugiej strony. [...]

Art. 6. Obie wysokie układające się strony będą również zgodnie działały i domagały się usilnie od Dworu Wiedeńskiego, by [...] *zamknął swe porty przed Anglikami, odwołał z Londynu swego ambasadora i wypowiedział wojnę Anglii.* [...]

Art. 9. Traktat niniejszy ma charakter tajny i nie może być ogłaszany publicznie ani podany do wiadomości żadnemu z gabinetów przez jedną z układających się stron bez zgody drugiej [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1998, s. 39.

? 1. Opisz postanowienia tajnego porozumienia między Napoleonem i Aleksandrem I.
2. Oceń, dlaczego ta część traktatu została zawarta w tajemnicy.

ani na morzu, ani na lądzie, w listopadzie 1806 r. cesarz ogłosił **blokadę kontynentalną** Wysp Brytyjskich. Wszystkie państwa podporządkowane Francji lub z nią sprzymierzone miały przestać handlować z Wielką Brytanią. W ten sposób Brytyjczycy mieli zostać odcięci od europejskich rynków zbytu i surowców, co spowodowałoby bankructwo angielskich zakładów przemysłowych i ogólny kryzys gospodarczy. Zmusiłoby to rząd brytyjski do podpisania korzystnego dla Francji pokoju.

Wojna jednak trwała dalej. Mimo że Prusy zostały pokonane, Rosja kontynuowała walkę. Zimą 1807 r. francuska i rosyjska armia prowadziły działania wojenne w Prusach Wschodnich. W lutym 1807 r. w ciężkich zimowych warunkach stoczono **pod Iławą Pruską** krwawą bitwę, która jednak pozostała bez rozstrzygnięcia. W walce zginęło wówczas blisko 40 tys. żołnierzy z obu stron. Napoleon chciał zmusić Prusy do oddzielnego pokoju, lecz król pruski liczył wciąż na zwycięstwo Rosjan. Dopiero działania wojenne latem 1807 r. rozstrzygnęły konflikt. Armia Napoleona, która ruszyła na północ, pokonała w czerwcu Rosjan **pod Frydlandem**. Klęska zmusiła zarówno króla pruskiego, jak i cara Aleksandra I do negocjacji.

Bitwa pod Frydlandem była jedną z najważniejszych bitew wojen napoleońskich. Rozegrała się nad rzeką Łyną 43 km od Królewca. Po 23 godzinach walk Francuzi odnieśli decydujące zwycięstwo, zmuszając Rosjan do chaotycznej ucieczki.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

SKUTKI TRAKTATU W TYLŻY

Spotkanie Napoleona z Aleksandrem I i traktat pokojowy podpisany w jego wyniku w 1807 r. przyniosły decyzje nie tylko dotyczące Prus, ale także o podziale stref wpływów między Francję i Rosję w Europie. Obaj władcy decydowali również o losach państwa osmańskiego, krajów basenu Morza Bałtyckiego i wyspach na Morzu Śródziemnym. Rosja uzyskała kontrolę nad Mołdawią i Wołoszczyzną, które formalnie były tureckie. Z kolei Napoleonowi zależało na przekonaniu władców Danii i Szwecji do włączenia się do blokady kontynentalnej. O ile król duński skłaniał się ku sojuszowi z Francją, o tyle władca Szwecji kategorycznie odmawiał, uznając rewolucję francuską i rządy Napoleona za łamanie wszelkich praw. Odmowa króla Szwecji przystąpienia do sojuszu przeciwko Wielkiej Brytanii posłużyła Rosji jako pretekst do wypowiedzenia Szwedom wojny. Imperatorowi Rosji zależało bowiem na odsunięciu granicy ze Szwecją od Petersburga. W 1809 r. Rosjanie opanowali szwedzką Finlandię, nadając jej w imperium carskim autonomię. Z kolei na Morzu Śródziemnym Rosjanie zrzekli się na rzecz Francji Wysp Jońskich i Kotoru w Dalmacji. Pokój w Tylży przyniósł zatem podział stref wpływów dwóch sprzymierzonych imperiów europejskich: Francji i Rosji.

Tratwa zacumowana na Niemnie, na której odbywały się rozmowy między carem Aleksandrem I a cesarzem Napoleonem.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

? Jakie były skutki zawarcia rosyjsko-francuskiego pokoju w Tylży?

Cesarz Francuzów i imperator Rosji spotkali się na tratwie na rzece Niemen w Tylży, gdzie **7 lipca 1807 r.** podpisano pokój francusko-rosyjski, a dwa dni później francusko-pruski. W myśl traktatu pokojowego Prusy straciły połowę swojego państwa, m.in. Westfalię (gdzie utworzono królestwo rządzone przez brata Napoleona), Gdańsk (który przemianowano na wolne miasto pod protektoratem cesarza) oraz ziemie polskie II i III rozbioru (z których powstało Księstwo Warszawskie). Napoleon zdecydował się na współdziałanie z Rosją. Nie tylko oddał jej okręg białostocki, który wcześniej należał do Prus, ale także zgodził się na propozycję Aleksandra I, żeby państwo obiecane Polakom nosiło nazwę Księstwa Warszawskiego, a nie „polskiego". W ten sposób chciał przekonać Rosję do udziału w blokadzie kontynentalnej Wielkiej Brytanii.

WOJNA W HISZPANII

Do blokady kontynentalnej dołączyła większość państw europejskich, m.in. Prusy i Austria. Udziału w niej odmówiły jedynie Portugalia i Szwecja. Napoleon, który chciał całkowicie uniemożliwić handel Wielkiej Brytanii z kontynentem, został zmuszony do kolejnej wojny. Jesienią 1807 r. wojska francuskie, za zgodą sprzymierzonej Hiszpanii, wkroczyły do Portugalii, aby „uszczelnić" blokadę. Król Jan nie poddał się

Rozstrzelanie powstańców madryckich Francisco Goya [czyt.: fransisko goja] namalował w 1814 r., 6 lat po krwawym stłumieniu przez wojska francuskie powstania ludności stolicy przeciwko najeźdźcom.

▪ *obraz, Hiszpania, XIX w.*

jednak cesarzowi i uciekł do Brazylii. Następnie Napoleon postanowił zająć także Hiszpanię. W tym czasie władał nią Karol IV Burbon, a rzeczywistą władzę dzierżyła jego żona Maria Luiza i jej kochanek Manuel de Godoy [czyt.: go**doj**], awansowany na premiera. Ponadto w kraju trwał spór o tron pomiędzy królem i jego synem, Ferdynandem. Napoleon postanowił rozwiązać problemy Hiszpanów na swój sposób. Zmusił do rezygnacji obu pretendentów do korony hiszpańskiej, którą w 1808 r. oddał swojemu bratu, **Józefowi**, dotychczasowemu władcy Neapolu. Nowy król rozpoczął swoje panowania od wprowadzenia gruntownej reformy państwa, likwidując wzorem Francji ciężary feudalne i przywileje stanowe oraz ogłaszając konstytucję. Jednak konserwatywne i katolickie społeczeństwo hiszpańskie sprzeciwiło się tym zmianom. Kraj ogarnęło powstanie ludowe kierowane przez duchowieństwo i szlachtę, a wspierane finansowo i militarnie przez Wielką Brytanię. W imieniu Ferdynanda VII ogłoszono „świętą wojnę" przeciwko Napoleonowi. Partyzanci atakowali posterunki i patrole francuskie, na co żołnierze odpowiadali bezlitosnym traktowaniem wszystkich podejrzanych o udział w ruchu oporu. Z obydwu stron narastało okrucieństwo. W różnych regionach Hiszpanii powstawały lokalne rady wojenne, tak zwane *junty* [czyt.: chunty], kierujące walką z najeźdźcą. Powstanie wybuchło również w Portugalii, gdzie wylądowały wojska angielskie, wypierając stamtąd armię francuską.

Wobec wypędzenia z Madrytu Józefa jesienią 1808 r. Napoleon zdecydował się zaatakować Hiszpanię. Drogę do hiszpańskiej stolicy otworzyła cesarzowi słynna szarża polskich kawalerzystów (pułk szwoleżerów gwardii) **pod Somosierrą**. Cesarz pokonał armie przeciwnika w otwartych bitwach, wówczas jednak Hiszpanie przeszli do działań partyzanckich (hiszp. *guerrilla*, czyt.: gerilja). Takie walki trwały tam aż do 1814 r., wiążąc znaczne siły francuskie.

ĆWICZENIA

1. Opisz przyczyny konfliktów Napoleona z państwami europejskimi w latach 1803–1807.
2. Wyjaśnij, dlaczego 1807 r. uważa się za moment hegemonii Francji w Europie.
3. Przedstaw skutki wojen napoleońskich do 1807 r.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Biclecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995.
P. Malicki, *Wielka Armia Napoleona na Śląsku 1806–1808*, Wrocław 2008.

Napoleon Bonaparte – reformator i twórca wolnego świata czy despota z wielkimi ambicjami?

Cesarz Francuzów budzi do dziś ogromne kontrowersje i jest postrzegany jako władca pełen sprzeczności. Z jednej strony, kojarzy się z burzeniem starego systemu feudalnego i rozbudzeniem świadomości narodowej wśród ludów europejskich, z drugiej – z niepohamowanym parciem do podporządkowania sobie całej Europy.

Człowiek przełomu epok

Bonaparte bez wątpienia jest dzieckiem przełomowej epoki, w której rozpoczął się proces przechodzenia od społeczeństwa feudalnego do nowoczesnego. W nowym świecie o pozycji społecznej miało decydować nie dziedzictwo po bogatych przodkach i pochodzenie, ale m.in. talent. Napoleon, mimo iż nie dysponował dużym majątkiem i świetnymi rodzinnymi koneksjami, to dzięki swoim dowódczym zdolnościom już w wieku 26 lat został generałem.

Napoleon przekraczający przełęcz św. Bernarda to obraz ulubionego malarza cesarza, Jacques'a-Louisa Davida. Przedstawia wydarzenie z 1800 r., do którego doszło podczas kampanii wojennej przeciwko Austriakom w północnych Włoszech.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

Uzyskał ogromną popularność wśród Francuzów, co spowodowało, że objął władzę w okresie konsulatu, a po kilku latach z woli ludności Francji koronował się na cesarza. Miał ogromny talent wojskowy i polityczny oraz charyzmę. Jego śmiałe decyzje na polach bitwy i odważne pochody w głąb Europy dawały poczucie służącym pod nim żołnierzom, że jest niepokonany. Wierzono, że Napoleon obali europejski stary porządek i wprowadzi nowy, oparty na zasadach głoszonych podczas rewolucji francuskiej. Napoleon był również znakomitym reformatorem. Wprowadził kodeks cywilny i nowy system administracyjny oraz uporządkował stosunki państwa z Kościołem, co stało się wzorem dla późniejszych nowoczesnych państw europejskich. Rozwijał także francuskie szkolnictwo i przemysł. Ponadto miał ogromny talent do dobierania sobie współpracowników, którzy okazywali się wybitnymi politykami czy dowódcami.

Ambitny władca

Jednak już za życia Napoleona nie szczędzono mu krytyki. Ambicja ostatecznego rozprawienia się ze wszystkimi wrogami oraz chęć nowych podbojów doprowadziły do tego, że cesarz Francuzów rozpętał serię krwawych wojen, w których zginęły setki tysięcy, a nawet miliony żołnierzy. W największych bitwach śmierć poniosła ogromna liczba jego podwładnych: pod Austerlitz ok. 25 tys. walczących, pod Lipskiem – 130 tys., a pod Waterloo – 47 tys. Budowanie Wielkiej Armii wymagało zarówno talentu dowódczego, jak i politycznego. Tworząc iluzję równości i wolności narodów europejskich, Napoleon starał się wcielić do służby wojskowej nie tylko Francuzów, ale także m.in. Niemców, Włochów, Holendrów, Duńczyków i Polaków. Hasła wolności zresztą były jawnie łamane przez Napoleona, choćby poprzez tłumienie powstania na Haiti czy

pacyfikowanie Hiszpanii. Kontrowersyjne było również powierzanie przez niego swoim krewnym czy współpracownikom władzy w poszczególnych państwach. Napoleon chciał mieć pewność, że rządy jego popleczników będą gwarancją sojuszu z cesarstwem, choć z pewnością był to krok do podporządkowania cesarzowi większości Europy. Nie należy zapominać, że napoleońskie wojny przyczyniły się także do ogromnych zniszczeń na terenie całego kontynentu i regresu gospodarczego.

Napoleon a sprawa polska

Również sprawa polska w czasach napoleońskich jawi się kontrowersyjnie. Odtworzenie polskiego państwa jako Księstwa Warszawskiego dawało Polakom tylko namiastkę wolności, choć warto zastrzec, że miało to ogromne znaczenie dla odbudowania polskiej armii, administracji, szkolnictwa, życia politycznego i kulturalnego. Mimo to powołane przez Napoleona Księstwo Warszawskie było przede wszystkim bazą wypadową wojsk cesarskich na Moskwę, obszarem, z którego czerpano ogromne podatki utrzymujące napoleońską Wielką Armię.
Po Napoleonie pozostała jednak podtrzymywana przez pokolenia legenda. Społeczeństwa dążące do wyzwolenia się spod władzy autorytarnej, pragnące swobód społecznych i gospodarczych, odwoływały się do dziejów wojen napoleońskich, uznając je za czas, w którym świat na chwilę stał się wolny, a tyrani musieli obawiać się o swoją władzę. Wierzono

Napoleon podczas zamachu stanu w 1799 r. na sali posiedzeń Rady Pięciuset próbował wygłosić przemówienie zawierające wniosek o ustanowienie konsulatu. Deputowani nie pozwolili na to i próbowali go zasztyletować. Ostatecznie do sali wtargnęli żołnierze, rozpędzając posłów.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

– jak pisał w roku śmierci Napoleona wybitny rosyjski poeta Aleksander Puszkin – że cesarz Francuzów *za przykład staje świata panom i ludziom wolność śle z wygnania*. Jednak czy Bonaparte sam nie stawał w szeregu tych panów i tyranów, ubrany w nieco inne szaty?

Napoleon opuszcza Elbę w asyście 800 żołnierzy gwardii cesarskiej, w której szeregach znajdował się również szwadron polskich szwoleżerów pod dowództwem majora Jana Pawła Jerzmanowskiego. Cesarz wrócił na kontynent 1 marca 1815 r., lądując w zatoce Juan [czyt.: żuą] na francuskiej Riwierze.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

3 KLĘSKA NAPOLEONA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z jakimi państwami Napoleon prowadził wojny do 1807 r.?
2. Jakie skutki dla Europy miały postanowienia traktatu w Tylży?

HEGEMONIA FRANCJI W EUROPIE

Najazd wojsk francuskich na Hiszpanię i zaangażowanie armii Napoleona w walki na Półwyspie Iberyjskim skłoniły Austrię do podjęcia kolejnej próby wystąpienia przeciwko cesarzowi Francuzów. Wsparcia Habsburgom jak zwykle udzieliła Wielka Brytania, zaangażowana we wszystkie działania antyfrancuskie w tym okresie. W 1809 r. doszło do zawiązania V koalicji antyfrancuskiej, złożonej z Wielkiej Brytanii, Austrii, Hiszpanii i Portugalii. Austriacy rzucili swoją armię na kraje Związku Reńskiego, a ich mniejsze oddziały ruszyły także na kraje włoskie i Księstwo Warszawskie. Klęska Austriaków w Bawarii spowodowała, że wojska Napoleona wkroczyły do Wiednia. Jednak tym razem armia austriacka stawiła zacięty opór. Wojska francuskie poniosły porażkę w bitwie **pod Aspern-Essling** [czyt.: eslin], ale po wzmocnieniu armii Napoleon zwyciężył w lipcu 1809 r. **pod Wagram** [czyt.: wa**gram**]. Jednocześnie książę Józef Poniatowski powstrzymał austriacką armię pod Raszynem.

Cesarz austriacki kolejny raz został zmuszony do podpisania pokoju. Jesienią **w Schönbrunn** [czyt.: szenbrun] pod Wiedniem podpisano traktat, który dość łagodnie potraktował Cesarstwo Austriackie. Austria musiała oddać część Galicji Księstwu Warszawskiemu, przekazać Francji kolejne posiadłości w północnej Italii (Triest) oraz wypłacić kontrybucję wojenną. Klęska V koalicji była momentem największej potęgi Francji. W 1810 r. Napoleon włączył do Francji także Królestwo Niderlandów i całe wybrzeże niemieckie aż do granicy

WARTO WIEDZIEĆ

Następstwo tronu we Francji

Po pokonaniu V koalicji Napoleon postanowił uregulować kwestię następstwa tronu cesarskiego. Z małżeństwa z Józefiną cesarz nie doczekał się potomka, dlatego zdecydował się w 1810 r. z nią rozwieść. Następnie poślubił córkę cesarza austriackiego Marię Ludwikę, która już w 1811 r. urodziła mu syna i następcę tronu francuskiego Napoleona II, zwanego Orlątkiem. Był to jedyny potomek Napoleona z prawego łoża. Napoleon II po abdykacji ojca nie został jednak uznany za prawowitego następcę tronu i został odsunięty od władzy. Syn cesarza zmarł w wieku 21 lat na gruźlicę.

Napoleon II Bonaparte po abdykacji ojca został pozbawiony wszelkich tytułów i praw do tronu. W 1818 r. otrzymał tytuł i rangę książęcą od swojego dziadka, cesarza Franciszka I. Od tej pory aż do śmierci przebywał w Wiedniu.

▪ *obraz, Austria, XIX w.*

? Dlaczego, Twoim zdaniem, Napoleon II nie został uznany przez zwycięskie strony następcą swojego ojca?

WPŁYW NAPOLEONA NA KULTURĘ

Napoleon zdawał sobie sprawę ze znaczenia sztuki jako nośnika propagandy politycznej, mimo że sam nie miał zbyt wyrobionego zmysłu artystycznego. Pod wpływem Bonapartego w latach 1800–1815 we Francji rozwinął się styl empire [czyt.: **ąpir**], czyli styl cesarstwa, stanowiący odmianę klasycyzmu. Objął on malarstwo, architekturę, sztukę użytkową i modę. Dzieła tworzone według jego zasad nawiązywały do monumentalnych form antyku (np. łuku triumfalnego) i miały ukazywać wielkość Francji oraz zwycięstw Napoleona. We wnętrzach stosowano złocenia, drogocenne drewno, bogate zdobnictwo, w którym wykorzystywano starożytne symbole władzy (np. sfinksy, orły, liście laurowe). Wraz z podbojami Napoleona styl empire dotarł do innych krajów Europy, a także do Stanów Zjednoczonych.

? Do jakich zmian w ubiorze doszło w epoce napoleońskiej w stosunku do wcześniejszej mody na dworach europejskich?

Styl empire w modzie wywarł wpływ przede wszystkim na ubiór kobiecy. Panie nosiły skromne, zwiewne, często białe suknie z wysokim stanem sięgającym linii biustu, wzorowane na antycznych tunikach. W ubiorze męskim dominowały wzorce brytyjskie. Składały się na niego koszula z wysokim kołnierzem i apaszką, kamizelka, frak i obcisłe spodnie.

z Danią. W ten sposób cesarz Francuzów chciał w bardziej zdecydowany sposób egzekwować blokadę kontynentalną wymierzoną przeciwko Wielkiej Brytanii.

WYPRAWA NA MOSKWĘ

Mimo sojuszu zawartego między Francją a Rosją w tajnym traktacie z Tylży z 1807 r. stosunki między obu państwami były nieufne. Aleksander I uważał, że Napoleon jest uzurpatorem, a w dodatku czuł się upokorzony klęskami z lat 1805 i 1807. Rosjanie nie zamierzali także ułatwiać Napoleonowi utrzymywania hegemonii w Europie. Dlatego też, gdy w 1809 r. Austria zaatakowała Francję, nie planowali w żaden sposób wesprzeć Napoleona. Ponadto duże straty ekonomiczne Rosji przynosiło włączenie się do blokady kontynentalnej, zwłaszcza brak możliwości eksportu zboża i drewna do Wielkiej Brytanii. Z tego powodu w 1811 r. Rosjanie otworzyli swoje porty dla statków brytyjskich, tym samym łamiąc zobowiązania wobec Francji. Wojna była zatem nieunikniona.

Napoleon przez kilka lat przygotowywał się do wojny z Rosją. Wiosną 1812 r. cesarz zebrał Wielką Armię, liczącą 600 tys. żołnierzy. Wśród nich było aż 100 tys. Polaków, lecz także przedstawiciele innych narodów: Niemcy, Włosi, Szwajcarzy, Belgowie, Holendrzy i Duńczycy (wojsko napoleońskie nazwano „armią dwudziestu narodów"). Wielką Armię mieli wspierać sojusznicy Francji: Prusy i Austria, ale ich postawy cesarz nie mógł być pewien. Największym problemem było zaopatrzenie armii, która miała wyruszyć z Księstwa Warszawskiego. Aby uzyskać poparcie Polaków i możliwości utrzymania wojska na ziemiach polskich, Napoleon ogłosił „drugą wojnę polską" i obiecał stworzenie państwa znacznie większego niż Księstwo Warszawskie.

W czerwcu 1812 r. Wielka Armia wkroczyła do Rosji. Napoleon liczył na szybkie rozstrzygnięcie wojny w kilku decydujących bitwach, które – tak jak w poprzednich jego kampaniach – spowodowałyby kapitulację przeciwnika. Rosjanie, którzy zdawali sobie sprawę

TEKST ŹRÓDŁOWY

ODEZWY NAPOLEONA I I ALEKSANDRA I

Zarówno cesarz Francuzów, jak i rosyjski imperator zachęcali swoich żołnierzy do walki, przekonując o zdradzie i niegodziwościach przeciwnika.

Odezwa Napoleona I

Żołnierze! Druga wojna polska zaczęta. Pierwsza skończyła się pod Frydlandem i Tylżą; w Tylży Rosja poprzysięgła wieczne z Francją przymierze i wojnę z Anglią. Dziś łamie swe przysięgi. [...] *Rosja idzie tam, gdzie ją ciągnie fatalność, jej przeznaczenie musi się wypełnić. Czyż sądzi, że ulegliśmy zwyrodnieniu? Czyż przestaliśmy być żołnierzami spod Austerlitz? Stawia nas między hańbą a wojną. Wybór nie może dla nas ulegać wątpliwości; marsz więc naprzód! Przejdźmy Niemen! Przenieśmy na jej obszary wojnę! Druga polska wojna przyniesie taką dla oręża francuskiego sławę, jak pierwsza, lecz pokój, który zawrzemy, będzie na silnych podstawach oparty i położy kres owemu butnemu wpływowi, jaki Rosja od 50 lat zaczęła wywierać na sprawy europejskie.*

Odezwa Aleksandra I

Od dłuższego już czasu zaczęliśmy ze strony cesarza Francuzów doznawać postępowania, które dowodziło nieprzyjaznych jego względem Rosji zamiarów; atoli spodziewaliśmy się, że zmienimy je, posługując się łagodnymi i pokojowymi środkami. Skorośmy w końcu spostrzegli, że powtarzają się bezustanne najbardziej jawne obelgi, zostaliśmy mimo Naszych pokojowych chęci zmuszeni do uzupełniania i skupienia Naszych armii. [...] *Cesarz Francuzów wypowiedział Nam pierwszy wojnę, atakując nagle Nasze wojsko pod Kownem.* [...] *Zbędne jest przypominać komendantom korpusów, szefom i żołnierzom ich obowiązki i wzywać do dzielności. Krew walecznych Słowian płynie w naszych żyłach. Wojownicy! Brońcie religii, ojczyzny i niepodległości! Będę z wami! Bóg jest przeciw napastnikowi!*

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, B. Lenard, Warszawa 1998, s. 53.

? 1. Przedstaw argumenty cesarza Francuzów i imperatora Rosji.
2. Oceń, która z odezw jest dla Ciebie bardziej przekonywująca.

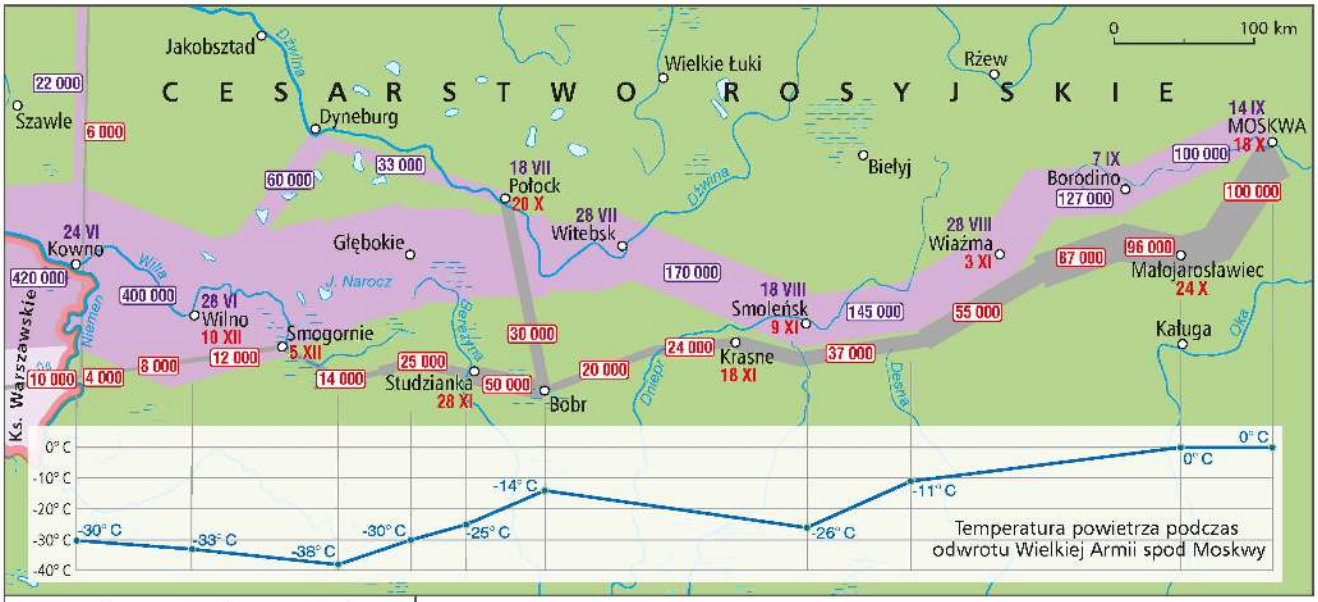
z tego, że dysponują słabszą armią, unikali jednak walnego starcia, wciągając przeciwników w głąb Rosji. Wojska rosyjskie dowodzone przez **marszałka Michaiła Kutuzowa** starały się utrudnić zaopatrzenie armii francuskiej, niszcząc wsie i żywność na drodze marszu Wielkiej Armii. Jednocześnie w całej Rosji Cerkiew prawosławna ogłosiła świętą wojnę przeciw „bezbożnym" Francuzom. Armia francuska musiała zatem mierzyć się z partyzantką rosyjską i małymi oddziałami kozaków, którzy starali się odcinać jej zaopatrzenie i łączność.

Gdy Wielka Armia napoleońska podeszła pod Moskwę, rosyjscy dowódcy zdecydowali się na bitwę. Do starcia doszło we wrześniu **pod Borodino**. Trzydniowa bitwa okazała się niezwykle krwawa. Mimo że Napoleon przypisywał sobie zwycięstwo, to jednak pozostała nierozstrzygnięta. Wojska carskie musiały się wycofać, dzięki czemu Francuzi zajęli Moskwę, ale nie byli w stanie ścigać przeciwnika. Zdobycie drugiej stolicy Rosji nie oznaczało jednak sukcesu. Z rozkazu uciekających Rosjan Moskwa została podpalona i w ten sposób nie mogła dać schronienia Francuzom. Po miesiącu pobytu w mieście i braku nadziei na rokowania pokojowe ze strony cara Napoleon zarządził odwrót na zachód. Ten manewr okazał się katastrofalny dla Wielkiej Armii. Nieprzygotowani do surowych w Rosji jesiennych i zimowych warunków żołnierze byli zmuszeni maszerować w przerażającym mrozie i głodzie. Wielka Armia została zdziesiątkowana.

W listopadzie 1812 r. wojska rosyjskie postanowiły zadać ostateczny cios resztkom Wielkiej Armii, gdy te przeprawiały się przez rzekę Berezynę. Dzięki bohaterstwu saperów francuskich udało się uratować część wojska po

WYPRAWA NA MOSKWĘ

1. Wymień bitwy stoczone przez Wielką Armię podczas wyprawy na Moskwę.
2. Wyjaśnij, dlaczego wojskom rosyjskim tak łatwo udawało się unikać decydującego starcia z wojskami francuskimi.

przeprawieniu go na drugą stronę rzeki. Cała kampania moskiewska okazała się ogromną klęską Napoleona. Cesarz opuścił szeregi armii wycofującej się z Rosji i pojechał do Paryża, aby zorganizować nowe wojska. W tym czasie podążający za wycofującymi się Francuzami Rosjanie wkroczyli do Księstwa Warszawskiego. Podczas przegranej kampanii rosyjskiej poległo, zmarło z ran, chorób, głodu i zimna lub trafiło do niewoli ok. 400 tys. żołnierzy.

Zdobycie reduty Szewardino, która znajdowała się na lewym skrzydle wojsk rosyjskich w trakcie bitwy pod Borodino, kosztowało Francuzów wiele ofiar. Walkę o ten umocniony punkt prowadził V Korpus (polski) pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego. Ogólnie bitwa stoczona na przedpolach Moskwy była niezwykle krwawa. Rosjanie stracili w niej ok. 45–50 tys. zabitych i rannych, a straty Francuzów szacowane są na 35 tys. żołnierzy. Jednak Napoleon, w przeciwieństwie do przeciwnika, nie był w stanie szybko uzupełnić ubytków w swoich szeregach.

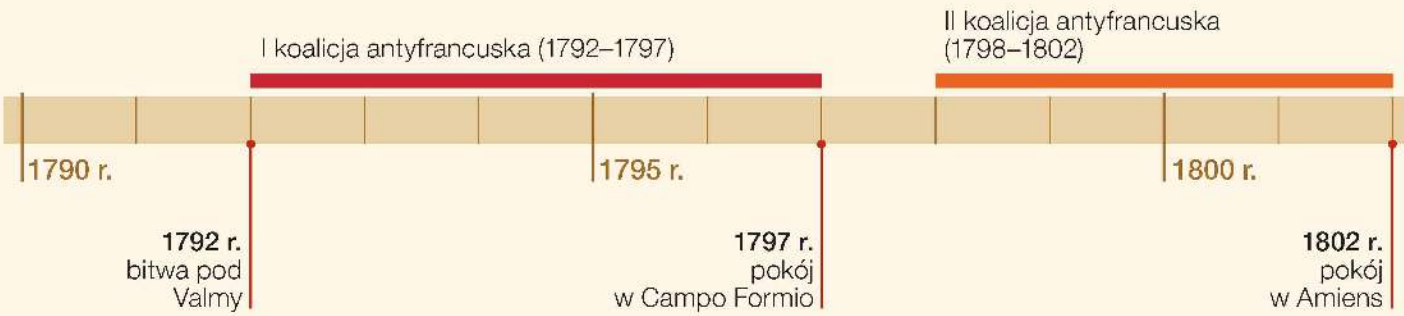
▪ *obraz, Rosja, XIX w.*

WOJNA Z WIELKĄ KOALICJĄ

Wiosną 1813 r. do wojny przeciwko napoleońskiej Francji włączyły się Prusy, które powołały pod broń aż 280 tys. ludzi. Armia rosyjsko-pruska dotarła już do Łaby. Napoleonowi udało się zebrać we Francji 150 tys. żołnierzy. Jednak cesarz dysponował mało liczebną kawalerią, dlatego nie zdecydował się na zaatakowanie głównych sił rosyjsko-pruskich. Mimo to rozbił wojska sprzymierzeńców pod Lützen [czyt.: licen] i **pod Budziszynem**. Przez kilka miesięcy trwało zawieszenie broni potrzebne obu stronom do sformowania większych armii.

W tym czasie formowała się już VI koalicja antyfrancuska. Wojnę jak wcześniej finansowała Wielka Brytania, a do koalicji weszły jeszcze Rosja, Prusy, Szwecja i od lata 1813 r. także Austria, która uznała, że większe korzyści przyniesie jej klęska Napoleona. Dodatkowym osłabieniem była porażka Francuzów w Hiszpanii w wojnie z armią brytyjsko-hiszpańską, którą dowodził **gen. Arthur Wellington** [czyt.: artur łelington]. Cesarz Francuzów zebrał 250 tys. żołnierzy, wśród których byli Francuzi, Włosi, Niemcy, Holendrzy i Polacy. Koalicja dysponowała dwukrotnie większą armią, a jej żołnierze szli do walki z zapałem w przeciwieństwie do żołnierzy napoleońskich, zmęczonych wieloletnimi wojnami. Wrogie armie spotkały się w październiku 1813 r. **pod Lipskiem**, gdzie doszło do trzydniowej batalii zwanej **„bitwą**

WOJNY EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ

? Z którą koalicją antyfrancuską wojska Napoleona walczyły najdłużej?

WARTO WIEDZIEĆ

Marszałek francuski królem Szwecji

Na początku XIX w. w Szwecji król Karol XIII nie mógł z powodu choroby sprawować samodzielnie władzy, nie miał też następcy. Szwedzi postanowili w 1810 r. oddać koronę szwagrowi duńskiego króla, jednak nie zgodził się na to Napoleon, proponując, aby nowym władcą został jego marszałek Jean-Baptiste Bernadotte. Mieszkańcy Szwecji, liczący na pomoc Francji w odzyskaniu Finlandii, wyrazili zgodę na to rozwiązanie. Marszałek Bernadotte, potomek francuskiej mieszczańskiej rodziny, znakomity dowódca, żonaty z krewną Napoleona, chętnie przystał na ten pomysł. Bernadotte został adoptowany przez Karola XIII i zaczął sprawować władzę regenta w Szwecji. Marszałek nie okazał się jednak lojalny wobec Napoleona. Kierując się szwedzką racją stanu, już w 1812 r. nawiązał przyjazne stosunki z Rosją i Wielką Brytanią, a w 1814 r., gdy powstała potężna koalicja antyfrancuska, regent Bernadotte wypowiedział wojnę Francji. Mimo rewolucyjnej przeszłości, mieszczańskiego pochodzenia i wcześniejszej protekcji Napoleona w 1818 r. wstąpił na tron szwedzki jako Karol XIV.

? W jaki sposób doszło do objęcia tronu szwedzkiego przez jednego z marszałków Napoleona?

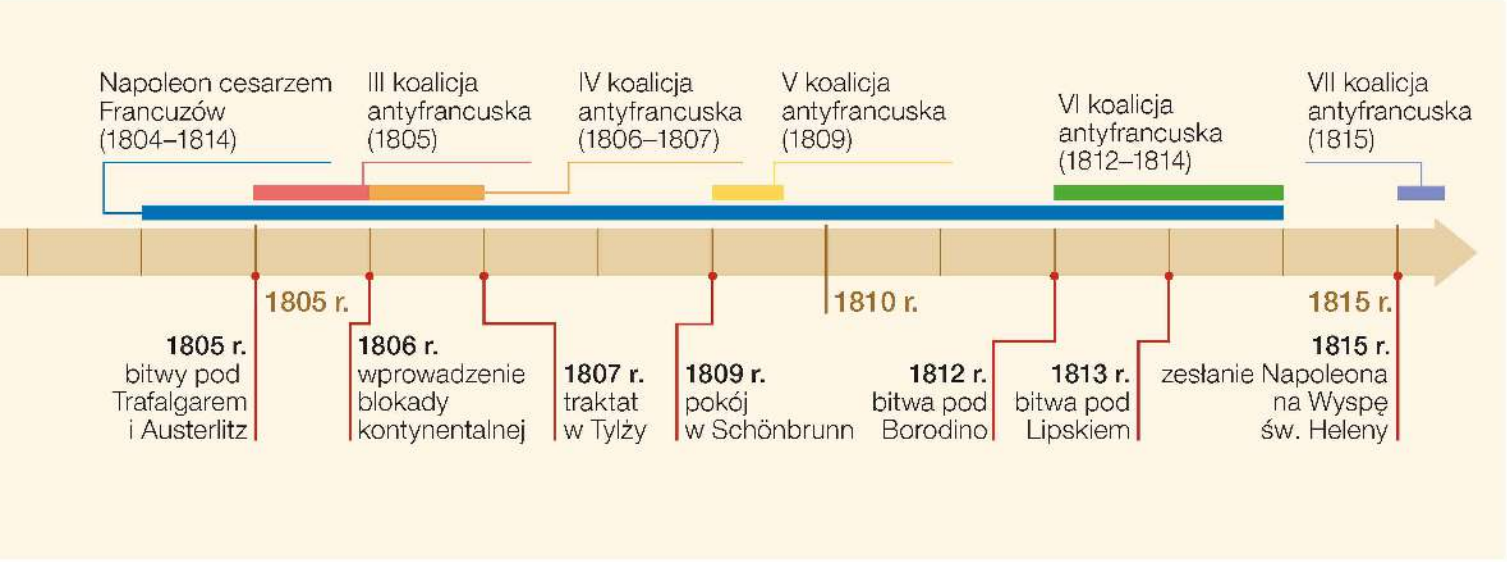

Jean-Baptiste Bernadotte wstąpił do wojska jeszcze przed rewolucją. Zyskał szacunek swoich żołnierzy, dlatego po obaleniu monarchii wybrali go na dowódcę pułku.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

narodów". Armia Napoleona przegrała, a sam cesarz musiał wycofać się z pola bitwy.

Po klęsce pod Lipskiem wojna trwała nadal, lecz los Napoleona wydawał się przesądzony. W północnej Italii Włosi bronili się przed Austriakami, wojska pruskie zajęły Holandię, a wojska koalicji wkroczyły do Francji. Francuzi nie chcieli dalej walczyć, a dodatkowo monarchiści w kraju wzywali do poparcia wojsk koalicji. Poddani przestali wierzyć w talent wojskowy Napoleona, mimo że jeszcze zimą 1814 r. udało się cesarzowi zebrać armię. Ostatecznie jednak napór armii koalicji doprowadził do całkowitej klęski Francuzów, a wiosną 1814 r. antyfrancuskie siły wkroczyły do Paryża. W kwietniu Napoleon został

„BITWA NARODÓW" POD LIPSKIEM

Bitwa pod Lipskiem, stoczona w dniach 16–19 października 1813 r., jest nazywana „bitwą narodów", gdyż wzięły w niej udział armie aż 7 państw.

- *obraz, Niemcy, XIX w.*

Bitwa pod Lipskiem w październiku 1813 r. była największą stoczoną przez Napoleona i zarazem jego największą porażką. Pod Lipsk, gdzie stacjonowały wojska napoleońskie, nadciągnęły trzy armie z różnych stron: rosyjsko-pruska, austriacko-bawarska i szwedzka. Przeciwko siłom koalicjantów liczącym ok. 360 tys. wystawił armię o połowę mniejszą, bo jedynie 175-tysięczną. Trzy dni bitwy doprowadziły do całkowitej klęski wojsk napoleońskich. W czasie walki na stronę wroga przeszła armia saska, co było dodatkowym ciosem dla cesarza. Do końca bitwy po stronie Napoleona walczyli Polacy pod wodzą księcia Józefa Poniatowskiego. Sam Napoleon z 70 tys. żołnierzy wycofał się z trudem z pola bitwy, przebijając się jeszcze przez armię austriacko-bawarską. W starciu brali udział przedstawiciele ponad 20 narodów europejskich, dlatego w historii nazywana jest „bitwą narodów".

? Jakie czynniki zadecydowały o klęsce Napoleona pod Lipskiem?

zmuszony do abdykacji, a królem Francuzów ogłoszono **Ludwika XVIII**, brata obalonego w czasie rewolucji Ludwika XVI. Koalicja zgodziła się jednak na to, aby Napoleon zachował tytuł cesarski i zamieszkał dożywotnio na włoskiej wyspie Elbie na Morzu Tyrreńskim. Dodatkowo otrzymał pensję 2 mln franków rocznie i straż przyboczną w liczbie kilkuset ludzi, wśród których znaleźli się polscy szwoleżerowie. Z kolei na mocy pokoju paryskiego z maja 1814 r. Francja miała powrócić do granic z 1792 r.

„STO DNI" NAPOLEONA

Już we wrześniu 1814 r. rozpoczął się w Wiedniu kongres pokojowy, który miał ułożyć na nowo stosunki w Europie po epoce napoleońskiej. We Francji nowy król Ludwik XVIII okazał się bardzo niepopularny. Wykorzystał to Napoleon, który w lutym 1815 r. przybył z Elby do kraju na czele tysiąca żołnierzy. Cesarz był witany z entuzjazmem. Kolejne oddziały wojska wysyłane przeciwko Napoleonowi przez nowego władcę przechodziły na stronę cesarza bez walki. Dzięki temu szybko opanował on Paryż i przejął władzę.

Na wieść o powrocie Napoleona do Francji bardzo szybko zawiązała się kolejna koalicja antyfrancuska, złożona z wielu państw europejskich na czele z Wielką Brytanią. Z kolei Napoleon liczył na poparcie Austrii (która jednak weszła do koalicji antyfrancuskiej) i siłę swojej armii. Wojska koalicyjne nie zdemobilizowały swoich oddziałów, dlatego wkrótce na terenie Belgii uformowała się brytyjska armia gen. Wellingtona i pruska marszałka Blüchera [czyt.: blisiera]. Na zapleczu tych wojsk były jeszcze potężne armie: austriacka i rosyjska. W czerwcu 1815 r. Napoleon wyruszył przeciwko wojskom pruskim do Belgii. Tam **pod Waterloo** doszło do decydującej bitwy, która okazała się całkowitą klęską armii francuskiej. Już w lipcu 1815 r. Brytyjczycy i Prusacy znów wkroczyli do Paryża.

Po ponad stu dniach rządów Napoleon został znów zmuszony do abdykacji. Tym razem jednak koalicja potraktowała go znacznie bar-

UPADEK NAPOLEOŃSKIEJ FRANCJI

- Cesarstwo Francuskie w 1812 r.
- kraje uznające zwierzchnictwo Napoleona
- kraje w sojuszu z Francją latem 1812 r.
- granice Związku Reńskiego
- blokada kontynentalna Wielkiej Brytanii
- pochód i odwrót Wielkiej Armii podczas wyprawy Napoleona na Moskwę w 1812 r.
- działania wojsk rosyjskich w 1812 r.
- działania wojsk brytyjskich, portugalskich i hiszpańskich w latach 1813–1814
- działania wojsk VI koalicji w latach 1813–1814
- trasa powrotu Napoleona z Elby w 1815 r.
- działania wojsk francuskich podczas walk z VII koalicją w 1815 r.
- X ważniejsze bitwy
- ważniejsze traktaty

? 1. Wymień główne miejsca bitew napoleońskich w latach 1812–1815.

2. Wskaż kraje sprzymierzone z napoleońską Francją oraz prowadzące z nią wojnę.

dziej surowo. Musiał zrzec się tytułu cesarskiego i jako więzień brytyjski został osadzony na Wyspie św. Heleny, leżącej na Atlantyku, ok. 1800 km od wybrzeży Afryki. Po kilku latach niewoli, w 1821 r., Napoleon Bonaparte zmarł wśród kilku swoich najbliższych przyjaciół.

SKUTKI EPOKI NAPOLEOŃSKIEJ

Epoka napoleońska odcisnęła niezatarte piętno na dziejach nowożytnej Europy i miała ogromny wpływ na przeobrażenia polityczne, społeczne i kulturowe. W trakcie kilkunastu lat dynamicznie zmieniały się granice różnych państw – powstawały nowe, inne zostały nieco okrojone. Z pewnością w czasach napoleońskich została rozbudzona świadomość wielu europejskich narodów. Polacy domagali się odbudowy swojego niezależnego państwa, Niemcy i Włosi coraz głośniej mówili o zjednoczeniu

Szarża francuskiej kawalerii na wojska brytyjskie zakończyła się niepowodzeniem, gdyż przeciwnik zdołał w porę sformować swoją piechotę w czworoboki, które odparły atak kilku tysięcy jeźdźców. Błędy popełnione przez francuskich dowódców podczas bitwy pod Waterloo sprawiły, że Anglicy wytrzymali ich natarcie i doczekali się przybycia sojuszniczych oddziałów pruskich.

▪ *obraz, Anglia, XIX w.*

poszczególnych małych państw w silne państwo narodowe. Południowi Słowianie (zwłaszcza Słoweńcy) zaczęli domagać się autonomii. Mimo że granice Francji w 1815 r. przywrócono do tych z czasu rewolucji francuskiej, to jednak zmiany polityczne w Europie były wciąż dostrzegalne. Zwłaszcza dotkliwy był upadek Republiki Weneckiej, którą włączono do Cesarstwa Austriackiego.

Epoka napoleońska utrwaliła także zdobycze rewolucji francuskiej i rozniosła je po całej Europie. Na wzór Francji tworzono nowoczesny aparat państwowy. Napoleońskie podboje w Europie podważyły w wielu miejscach ustrój feudalny, likwidując choćby przywileje stanowe. Istotne było wprowadzenie we Francji i na terytoriach sprzymierzonych z Napoleonem konstytucji czy kodeksu cywilnego, który utrwalił nowe zasady społeczne. Ważne były również zapoczątkowane we Francji reformy szkolnictwa, które podporządkowywały cały aparat edukacji państwu. Napoleońskie szkoły stały się wzorem dla rozwiązań w innych krajach.

Jednak działania Napoleona miały również wiele negatywnych skutków. Na polach bitew w wojnach napoleońskich zginęło od 2 do 3 mln ludzi. Wielu odniosło rany, stając się kalekami na całe życie. Konsekwencje przemarszów wojsk i ich aprowizacji gospodarki poszczególnych obszarów odczuwały przez kolejne kilkanaście lat. Blokada kontynentalna nałożona przez Napoleona na Wielką Brytanię spowodowała nie tylko dotkliwe straty w przemyśle angielskim, ale także negatywnie odbiła się na finansach państw, które w tej blokadzie uczestniczyły.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij przyczyny wojny francusko-rosyjskiej z 1812 r.
2. Oceń, jakie błędy popełnił Napoleon w polityce europejskiej.
3. Opowiedz, dlaczego postać Napoleona Bonapartego w wielu krajach europejskich owiana jest legendą.
4. Scharakteryzuj skutki polityczne i społeczne epoki napoleońskiej dla Europy.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Bordonove, *Napoleon Bonaparte*, Warszawa 2010.
Europa i świat w epoce napoleońskiej, pod red. M. Senkowskiej-Gluck, Warszawa 1988.
M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1–2, Poznań 1999.

4 LEGIONY POLSKIE WE WŁOSZECH

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. W jaki sposób Polacy próbowali utrzymać państwowość Rzeczypospolitej?
2. Które ziemie państwa polsko-litewskiego zagarnęły Rosja, Prusy i Austria?

ZIEMIE POLSKIE POD ZABORAMI

Rozbiory doprowadziły do zerwania połączeń gospodarczych pomiędzy poszczególnymi ziemiami dawnego państwa polsko-litewskiego. Wywołało to kryzys ekonomiczny na tych obszarach, który pogłębiała polityka eksploatacji wdrożona przez zaborców. Oprócz przejęcia królewszczyzn (majątki ziemskie i kopalnie) nowe władze zmieniły także system administracyjny na zagarniętych ziemiach.

Obszary zajęte przez Rosję zostały podzielone na gubernie, którymi zarządzali carscy urzędnicy. Władze zastosowały wiele represji wobec uczestników insurekcji kościuszkowskiej. Szlachcie odbierano majątki, które otrzymali urzędnicy wierni carowi, a kilka tysięcy osób zesłano na Syberię. Pozbawiono także przywilejów szlachtę zaściankową i niebędącą właścicielami ziemskimi. Na Wołyniu i Podolu zwalczano kościół greckokatolicki (unicki), wprowadzając tam prawosławie. Po śmierci Katarzyny II w 1796 r. szlachta polsko-litewska wystosowała petycję do nowego cara Pawła I o przywrócenie języka polskiego jako urzędowego, powoływanie polskich urzędników i powstrzymanie prześladowania unitów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Władca ten uwolnił z więzienia Tadeusza Kościuszkę, Juliana Ursyna Niemcewicza i innych działaczy patriotycznych oraz zezwolił na częściową odbudowę samorządu szlacheckiego. Polacy w zaborze

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK

W 1800 r. w pruskiej Warszawie grupa polskich działaczy i uczonych powołała do życia Towarzystwo Przyjaciół Nauk, instytucję zrzeszającą polskich literatów i przedstawicieli nauki. Wśród nich było wielu działaczy Sejmu Wielkiego, którzy po klęsce insurekcji kościuszkowskiej i upadku państwa polsko-litewskiego uznali, że najlepszą formą walki o polskość jest wspieranie polskiej kultury i nauki. Głównym ideologiem towarzystwa został Stanisław Staszic, który jednak wycofał się z polityki i zajął się geologią oraz górnictwem. Towarzystwo podzielono na pięć wydziałów. Każdy z nich zajmował się poszczególną nauką i w każdym było nie więcej niż 60 członków. W pracach towarzystwa udział brali m.in. Samuel Bogumił Linde – autor pierwszego *Słownika języka polskiego*, Onufry Kopczyński – autor pierwszego podręcznika do gramatyki języka polskiego, Jan Śniadecki – matematyk, astronom i filozof, poeta Franciszek Karpiński czy historyk Julian Ursyn Niemcewicz. Towarzystwo Przyjaciół Nauk funkcjonowało również w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego.

? Jaki był cel powstania Towarzystwa Przyjaciół Nauk?

Samuel Bogumił Linde po klęsce powstania kościuszkowskiego wyjechał do Wiednia, gdzie został bibliotekarzem. To wówczas zebrał materiały do dzieła swojego życia.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Uniwersytet Wileński po III rozbiorze utracił prestiż i działał jako Szkoła Główna Wileńska. Swój statut odzyskał w 1803 r. za zgodą cara Aleksandra I i od tej pory funkcjonował jako Carski Uniwersytet Wileński.

▪ *obraz, Wilno, XIX w.*

rosyjskim zdecydowali się wówczas zrezygnować z walki zbrojnej, a rozwijać polskie szkolnictwo i gospodarkę. Miało to umożliwić przyszłym pokoleniom nie tylko utrzymanie dziedzictwa Rzeczypospolitej, ale także stworzenie podstaw nowoczesnego społeczeństwa, które w razie sprzyjających warunków politycznych mogłoby odbudować państwo polsko-litewskie. Paweł I i jego następca Aleksander I uznali, że rozwój polskiego szkolnictwa nie będzie zagrażał rosyjskim interesom. Z tego powodu udało się w 1803 r. wznowić działalność uniwersytetowi w Wilnie, a dwa lata później otworzyć polskie liceum w Krzemieńcu na Wołyniu.

Z polskich obszarów wcielonych do Prus utworzono cztery nowe prowincje, które z kolei dzieliły się na departamenty. Władzę policyjną, wojskową i skarbową pełniły tam tzw. kamery, a sądowniczą – rejencje. Na ich czele stali niemieccy urzędnicy, podobnie jak w najmniejszych jednostkach administracyjnych – powiatach, w których władzę pełnili landraci (radcy ziemscy). Ustawą z 1797 r. utrzymano poddaństwo i pańszczyznę chłopów, a władzę sądową w prywatnych majątkach mieli specjalni urzędnicy – justycjariusze. Na ziemiach dawnych królewszczyzn władze pruskie osiedlały niemieckich kolonistów. Całkowicie zlikwidowano polskie szkolnictwo, uznając, że młodzież szlachecka ma się kształcić po niemiecku.

Ziemie wcielone przez Austrię nazwano Królestwem Galicji i Lodomerii, a obszary zagarnięte w 1795 r. uznano za Nową Galicję. Prowincją zarządzał gubernator urzędujący we Lwowie. Dzieliła się ona na cyrkuły administrowane przez starostów, z reguły pochodzących z Austrii. Szlachta uzyskała możliwość zasiadania w Sejmie Stanowym zbierającym się we Lwowie, ale miał on tylko doradczy głos w sprawach prowincji. Władze państwowe wprowadziły prawo do ustalania zasad powinności chłopów wobec szlachty w majątkach prywatnych i rozstrzygania w nich sporów. Podjęto germanizację polskiego szkolnictwa, włączając w to Akademię Krakowską. Wdrożono także surową kontrolę policyjną i cenzurę.

SYTUACJA SPOŁECZNA

Prowadząc politykę eksploatacji na terenach dawnej Rzeczypospolitej, zaborcy nałożyli na ludność nowe podatki i zobowiązania. Szczególnie dotkliwy okazał się przede wszystkim pobór do armii państw zaborczych, zwłaszcza w okresie wojen z rewolucyjną Francją. Ponadto w każdym z zaborów administrowaniem zajmowali się urzędnicy obcego pochodzenia. Mimo że sytuacja ludności wyglądała nieco odmiennie pod rządami różnych władz zaborczych, to wszystkie zdecydowały się ograniczyć prawa i przywileje szlachty, m.in. nakładając na nią podatki, wcielając do armii i pozbawiając prawa do nietykalności osobistej. Jednocześnie starały się dzielić ten stan na arystokrację i biedniejsze grupy, aby nie dopuścić do jego solidarności. Zmusiły także całą szlachtę do złożenia przysięgi wierności obcym monarchom.

Do nowej sytuacji najszybciej przystosowały się arystokracja i bogata szlachta. Zaborczych władz nie akceptowała zaś szlachta średnia i drobna, która najbardziej odczuła utratę

przywilejów politycznych i społecznych. Jednak po ogromnym wstrząsie, jakim był upadek Rzeczypospolitej, szlachta powoli godziła się z rozbiorami. Z kolei najszybciej do zmian przywykli chłopi, którzy nie odczuli niemal żadnych zmian w swoim położeniu (w józefińskiej Austrii ich sytuacja nawet się polepszyła). Nastawione patriotycznie było za to polskie mieszczaństwo.

POLITYKA I KONSPIRACJA

Tuż po upadku Rzeczypospolitej okazało się, że między Rosją, Prusami i Austrią nie ma solidarności w sprawie polskiej. Król pruski zastanawiał się, czy nie przyjąć polskiej korony i nie odbudować państwa polskiego, a w Rosji za cara Pawła I doszło do złagodzenia polityki wobec Polaków. Powodowało to napięcia między zaborcami. To z kolei dawało nadzieję Polakom, którzy nie porzucili marzeń o niepodległości.

Wśród działaczy politycznych zarysowało się kilka pomysłów na walkę o niezależność. Pierwszym sposobem miało być ogólnonarodowe powstanie, w którym wzięliby udział także chłopi. Temu pomysłowi patronował Tadeusz Kościuszko. Jednak wielu Polaków w zaborze rosyjskim, na czele z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim, uznało, że polskie państwo można odbudować również przy ścisłej współpracy z Rosją. Z kolei środowiska emigracyjne twierdziły, że jedyną drogą jest szukanie wsparcia w rewolucyjnej Francji, która prowadzi wojnę z Rosją, Prusami i Austrią.

Na ziemiach polskich tuż po rozbiorach pojawiały się grupy konspiracyjne otwarcie chcące walczyć o niepodległość. W Galicji w 1796 r. grupa zamożnej szlachty na czele z **Walerianem Dzieduszyckim**, wspierająca wcześniej insurekcję kościuszkowską, powołała organizację nazwaną **Centralizacją**. Kierującym spiskiem ze Lwowa udało się nakłonić szlachtę, aby w innych zaborach utworzyć placówki tej organizacji. Centralizacja zakładała powstanie zbrojne przy jednoczesnej pomocy Francji i Turcji w wojnie z Austrią i skłonienie tej ostatniej do wojny z Rosją. Całkowita

KOŚCIUSZKO I NAPOLEON

W 1796 r. Tadeusz Kościuszko został zwolniony z więzienia carskiego i w 1798 r. przybył do Paryża. Wielu działaczy emigracyjnych chciało, aby stanął na czele formujących się w tym czasie Legionów Polskich. Naczelnik uznał jednak, że wiązanie sprawy polskiej z Francją nie spowoduje odzyskania niepodległości. W 1799 r. do idei Legionów Kościuszkę chciał przekonać sam Napoleon, lecz Naczelnik nie ufał Bonapartemu. Gdy przyszły cesarz obalił dyrektoriat, Kościuszko całkowicie wycofał się z poparcia francusko-polskiej współpracy wojskowej. Uznawał on wciąż, że to polski naród musi sam wywalczyć niepodległość. Pomysł współpracy Napoleona i Kościuszki wrócił w 1806 r., gdy Francuzi wkroczyli na ziemie polskie. Naczelnik zażądał wówczas od cesarza gwarancji odbudowy Polski w granicach przedrozbiorowych, z ustrojem monarchii konstytucyjnej, oraz zlikwidowania poddaństwa chłopów i ich uwłaszczenia. Napoleon nie chciał podejmować żadnych zobowiązań, co spowodowało całkowite zaniechanie współpracy przez Kościuszkę.

Car Paweł I Romanow uwalnia z niewoli Tadeusza Kościuszkę. Ceną za wolność własną i 20 tys. Polaków było złożenie przez naczelnika powstania wiernopoddańczej przysięgi temu władcy oraz przyrzeczenia, że nie wróci nigdy do Polski.

▪ *obraz, Petersburg, XIX w.*

? Jakie stanowisko wobec współpracy z Napoleonem reprezentował Tadeusz Kościuszko?

klęska organizacji nastąpiła wówczas, gdy oddziały szlachcica Joachima Deniski stacjonujące w mołdawskiej Bukowinie wkroczyły do Galicji. Zostały one szybko rozbite, a ich członkowie aresztowani przez władze cesarskie.

Również aresztem zakończyła się działalność **Franciszka Gorzkowskiego**, który wzywał chłopów do walki o niepodległość i stworzenia państwa na wzór jakobińskiej Francji. Z kolei w pruskiej Warszawie założono tajne **Towarzystwo Republikanów Polskich**, ściśle współpracujące z emigracyjnymi środowiskami patriotycznymi. Ideą organizacji było przygotowanie podstaw do walki o niepodległość, głównie przeciwko Prusom, i pośrednictwo w wysyłaniu rekrutów polskich do Legionów powstałych we Włoszech. Republikanie opowiadali się za utworzeniem państwa wzorowanego na rewolucyjnej Francji z okresu dyrektoriatu. Towarzystwo rozwiązano na początku XIX w.

POWSTANIE LEGIONÓW POLSKICH WE WŁOSZECH

Po upadku Rzeczypospolitej w Paryżu wśród polskich emigrantów pojawiły się dwie organizacje polityczne. Powstała jeszcze w okresie powstania kościuszkowskiego **Agencja** pod kierownictwem **Franciszka Barssa** przeciwstawiała się akcji zbrojnej i rewolucyjnej Polaków, głosząc dość umiarkowane cele. Przeciwko Agencji występowała **Deputacja Polska** na czele z **Franciszkiem Dmochowskim** i **Józefem Sułkowskim**. Wspierała ona działalność konspiracyjną na ziemiach polskich i domagała się budowania przyszłej Polski na wzór jakobińskiej Francji, w której wszystkie stany będą równe.

Mimo sporów politycznych emigracji paryskiej większość przebywających tam Polaków była zdania, że walkę o przyszłą Polskę należy połączyć z rewolucyjną Francją. Już w 1795 r. powstawały pomysły stworzenia polskich wojsk. Początkowo dyrektoriat był zdania, że sprawą Polski nie należy drażnić Rosji, ale gdy Francuzi potrzebowali żołnierzy w wojnie z Austrią, plan powołania oddziałów polskich odżył. Organizacją polskich wojsk zajęła się Agencja, z którą współpracował **gen. Jan Henryk Dąbrowski**, bohater insurekcji kościuszkowskiej. Dyrektoriat zezwolił jednak na powołanie polskich oddziałów nie we Francji, lecz w Republice Lombardzkiej we Włoszech, dzięki czemu nie musiał podejmować żadnych zobowiązań w sprawie polskiej.

Umowę o stworzeniu Legionów podpisano w **styczniu 1797 r.** między rządem Republiki Lombardzkiej a gen. Janem Henrykiem

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN HENRYK DĄBROWSKI (1755–1818)

Polski generał, uczestnik wojny w obronie Konstytucji 3 maja i insurekcji kościuszkowskiej, twórca Legionów Polskich we Włoszech. Wywodził się z rodziny o wojskowych tradycjach. Młody Jan Henryk wychowywał się w Niemczech i język polski znał słabo. Tak jak przodkowie wybrał służbę wojskową i wstąpił do armii saskiej. Do Polski powrócił w 1792 r., by objąć stanowisko w kawalerii. Pod wpływem Stanisława Augusta przystąpił do konfederacji targowickiej, jednak wkrótce uznał, że należy walczyć o Polskę i wziął udział w insurekcji kościuszkowskiej. Po klęsce powstania udał się na emigrację do Paryża. Tam podjął się stworzenia Legionów, nad którymi objął dowództwo. Po klęsce idei legionowej nie porzucił profrancuskiej polityki. W 1806 r. zaproponował cesarzowi stworzenie oddziałów zbrojnych w Wielkopolsce. W armii Księstwa Warszawskiego walczył w kampaniach w latach 1809, 1812 i 1813. Po śmierci księcia Józefa Poniatowskiego objął naczelne dowództwo wojsk polskich. W 1815 r. powrócił do kraju, gdzie spędził ostatnie lata życia.

UMUNDUROWANIE I UZBROJENIE LEGIONISTÓW

Legiony Polskie we Włoszech składały się z dwóch legii (pułków) piechoty, batalionu artylerii i pułku jazdy. Przy umundurowaniu i organizacji Legionów kierowano się tym, aby były one zbliżone do dawnego wojska polskiego. Mundury nawiązywały do granatowych ubiorów Kawalerii Narodowej. W języku polskim wydawano komendy. Legioniści zostali uzbrojeni w to, co zdobyto w magazynach austriackich. Na mundurze legionisty znajdował się naramiennik z napisem *Wszyscy ludzie wolni są braćmi*, a także kokarda w barwach rewolucyjnej Francji (niebiesko-biało-czerwonych).

Żołnierz piechoty Legionów Polskich we Włoszech, uzbrojony w austriacki karabin z bagnetem i tasak bojowy.

Kawalerzysta Legionów Polskich w mundurze w kolorystyce nawiązującej do barw kawalerii narodowej, uzbrojony w szablę, pistolety oraz lancę.

? Dlaczego starano się, aby mundury legionistów były jak najbardziej zbliżone do mundurów żołnierzy przedrozbiorowej Rzeczypospolitej?

Dąbrowskim. Legiony Polskie miały wspierać wojska lombardzkie, lecz faktycznie służyły pod dowództwem francuskim. Już od stycznia 1797 r. do Legionów wstępowało wielu Polaków – zwłaszcza jeńców i dezerterów z wojsk austriackich, a także emigrantów.

Legiony Polskie we Włoszech przedstawiały wysoką wartość bojową. Rzadko kiedy zdarzały się przypadki dezercji i nieposłuszeństwa legionistów. Były to oddziały świadome tego, o co walczą. Wśród legionistów żywa była legenda Kościuszki, bitwy pod Racławicami oraz chęć odwetu za rzeź Pragi. Legioniści z reguły wierni byli idei powołania państwa polskiego jako republiki ze wszystkimi obywatelami równymi wobec prawa. Odzwierciedlała to organizacja samych Legionów. O awansach w wojsku nie decydowały majątek i dobre urodzenie, lecz wiedza wojskowa i wartość bojowa. Nie uznawano kar cielesnych, a także zwalczano zwyczaje pojedynkowania się i pijaństwa. Jednocześnie starano się kształcić żołnierzy, ucząc ich pisać i czytać, oraz pielęgnowano postawy patriotyczne.

TEKST ŹRÓDŁOWY

MEMORIAŁ GEN. JANA HENRYKA DĄBROWSKIEGO

Generał Jan Henryk Dąbrowski podjął się działań utworzenia z pomocą Francji polskich wojsk. Aby przekonać Francuzów, ogłosił memoriał opisujący najważniejsze cele tego przedsięwzięcia.

Chodziłoby o formację paru legionów franko-polskich przy armii Rzplitej nad Renem i we Włoszech [...]. *Te legiony służyłyby za środek i szkołę dla przyszłej armii polskiej* [...]. *Składałyby się z niektórych jenerałów polskich, którzy z odznaczeniem odbyli dwie ostatnie kampanie w Polsce* [...], *z oficerów podkomendnych* [...], *którzy działając w duchu narodowym, odmówili prawie wszyscy przyjęcia służby, jaką im mocarstwa współdzielące się Polską ofiarowały i Galicjanów gwałtownie wepchniętych w służbę cesarstwa austriackiego* [...]. *Te legiony służyłyby jako korpusy ochotników przy* [...] *Armii Rzplitej Francuskiej* [...]. *Wykonanie tego projektu [zapewni] Francji* [...]: *1) Wprowadzono by w nieład armię austriacką* [...]; *2)* [...] *można by* [...] *przyspieszyć zdecydowanie się sprzymierzeńców Rzplitej Francuskiej przeciw Moskwie i Austrii; 3)* [...] *wojskowi polscy* [...] *przejęliby się zasadami republikańskimi i wnieśliby je do swojej ojczyzny z uczuciem pewnej dumy, że je nabyli w szkole armii francuskiej jako jej towarzysze broni. Co do korzyści, jakie odnieść by mogła Polska, oto* [...]: *1) Umieszczono by zaszczytnie wojskowych polskich, pozbawionych dziś sposobu utrzymania a zdolnych walczyć za wspólną sprawę; 2) wojskowi polscy nabywaliby dalej nauki* [...]; *3) gdy to jądro armii zorganizowałoby się, a okoliczności pozwoliły użyć jej w Polsce, byłoby właściwe powiększyć ją przez rekrutację* [...]; *4) to ziarno armii polskiej* [...] *pracowałoby* [...] *nad utrzymaniem usposobienia patriotów wewnątrz Polski do gotowości powstania przeciw rządom nieprzyjaznym systemowi Rzplitej Francuskiej; 5)* [...] *starano by się* [...] *zgromadzić emigrantów polskich do prowincji pod panowaniem otomańskim, by tam przygotować oddział.*

Źródło: T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych*, t. 2, Toruń 1994, s. 117–118.

? 1. Opisz, jak według gen. Dąbrowskiego miały być zorganizowane Legiony Polskie.
2. Przedstaw argumenty twórcy Legionów mające przekonać Francuzów do idei stworzenia polskiego wojska.

SZLAK BOJOWY LEGIONÓW

W lecie 1797 r. w szeregach Legionów znalazło się już 7 tys. Polaków. Utworzono z nich dwie legie (pułki). Pierwszy raz na polu walki Legiony Polskie pojawiły się w kwietniu 1797 r. pod Rimini. Początkowo walczyły u boku Napoleona. Legioniści liczyli na pokonanie armii austriackiej, dlatego z rozżaleniem przyjęli pokój Francji z Austrią w Campo Formio. Legiony jako Korpus Posiłkowy Republiki Cisalpińskiej wzięły następnie udział w obalaniu władzy papieskiej w Państwie Kościelnym, w obronie Republiki Rzymskiej i wojnie przeciwko Królestwu Neapolu w 1798 r. W wojnie francusko-neapolitańskiej Legiony odegrały dużą rolę w **bitwie pod Civita Castellana** [czyt.: cziwita kastellana], po której wygraniu legia gen. Karola Kniaziewicza wkroczyła do Rzymu.

Wjazd gen. Jana Henryka Dąbrowskiego do Rzymu przedstawiony na obrazie Januarego Suchodolskiego.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Gdy przeciwko Napoleonowi w 1799 r. ruszyły wojska II koalicji antyfrancuskiej, u boku Francuzów znów stanęły Legiony Polskie. Polacy walczyli w najbardziej krwawych bitwach we Włoszech, ponosząc dotkliwe straty: I Legia brała udział w tygodniowej **bitwie nad Trebbią** i **po Novi**, a II Legia rozbita została w bitwach **pod Legnano** [czyt.: lenjano] i **Magnano** [czyt.: manjano]. Wielu legionistów walczyło w obronie Mantui. Broniona twierdza została poddana, a francuski dowódca przekazał legionistów Austriakom jako dezerterów z ich wojska.

Kiedy się okazało, że z obu legii pozostało niewielu żołnierzy, Francuzi, potrzebujący cały czas posiłków, zlecili gen. Dąbrowskiemu stworzenie nowych oddziałów. Dowódcy udało się w 1800 r. powołać 6-tysięczną I Polską Legię, walczącą z Austriakami w północnych Włoszech. Z kolei gen. Kniaziewicz w 1799 r. utworzył w Alzacji i Lotaryngii zupełnie nową **Legię Naddunajską**, której 13 tys. żołnierzy walczyło w 1800 r. z armią austriacko-bawarską **pod Hohenlinden** [czyt.: hoenlinden]. Polacy uczestniczący w walkach wierzyli, że uda się pokonać austriackie wojska, a w pogoni za nimi Francuzi i Polacy dotrą na ziemie polskie i je wyzwolą.

Bitwa pod Hohenlinden odbyła się 3 grudnia 1800 r. Udział wzięła w niej Legia Naddunajska, której kawaleria, atakując z boku główną kolumnę nieprzyjaciela, mocno przyczyniła się do zwycięstwa Francuzów.

▪ *grafika, Francja, XIX w.*

CIEKAWOSTKA

Legionista pochodzenia żydowskiego

Wśród legionistów gen. Dąbrowskiego znalazł się Berek Joselewicz, Żyd z Litwy, zajmujący się wcześniej handlem. Jako kupiec trafił w 1789 r. do Francji, gdzie był naocznym świadkiem rewolucji. Przesiąknięty ideami wolności i równości, walczył później w insurekcji kościuszkowskiej. Po upadku Rzeczypospolitej Joselewicz wyemigrował do Italii i gdy tam formowały się Legiony, wstąpił do wojska. Za zasługi mianowany został oficerem w Legionach. Walczył we Włoszech, w Austrii i Prusach. Za męstwo został odznaczony w 1808 r. orderem Virtuti Militari. Rok później zginął w kampanii przeciwko Austriakom pod Kockiem, gdzie został pochowany.

KONIEC IDEI LEGIONÓW

W 1801 r. Napoleon zawarł w Lunéville pokój z Austrią, więc polskie oddziały wojskowe przestały być potrzebne, a nawet stały się problemem dla Francji. Wspieranie sprawy polskiej przeciwko Austrii było sprzeczne z francuską **racją stanu**. Dlatego postanowiono ok. 6 tys. polskich żołnierzy podzielić na dwie półbrygady i skierowano w 1802 r. na wyspę Santo Domingo (obecnie Haiti). Polacy byli częścią korpusu ekspedycyjnego, który miał za zadanie stłumić powstanie na wyspie przeciwko Francji. Mieszkańcy Santo Domingo chcieli wyzwolić się spod francuskich rządów i stworzyć wolne państwo. Walka przeciwko ludziom pragnącym wolności kłóciła się z ideą legionistów – przecież każdy z polskich żołnierzy miał wyszyte na naramienniku: *Wszyscy ludzie wolni są braćmi*. Ostatecznie siły francuskie skapitulowały w 1803 r., a mieszkańcy wyspy ogłosili niepodległość. Wielu polskich żołnierzy zginęło w walce lub zmarło z powodu chorób. Tylko kilkuset z nich wróciło do Europy. Liczni wojskowi zrezygnowali ze służby i osiedlili się na wyspie.

Trzecia półbrygada polska została wysłana na służbę państw włoskich. Polscy żołnierze

WALKI LEGIONÓW POLSKICH WE WŁOSZECH

1. Podaj miejsca tworzenia Legionów Polskich.
2. Wymień najważniejsze bitwy, w których brały udział Legiony Polskie.

przestawali wierzyć w sens dalszej służby wojskowej. Skoro nie mogli pomóc w odbudowaniu ojczyzny, była bezcelowa. Z tego powodu wielu opuściło szeregi armii, choć trzon Legionów pozostał. Legioniści wzięli udział w kolejnych walkach w latach 1805–1806, podczas których wykazali się dużą wartością bojową.

ZNACZENIE LEGIONÓW POLSKICH

Legiony Polskie nie były znaczącą siłą u boku Napoleona. W walkach przeciwko Austrii uczestniczyło wiele formacji złożonych z ochotników różnej narodowości. Jednak Legiony zdecydowanie rozsławiły waleczność Polaków oraz spowodowały, że sprawa polska wciąż istniała na arenie międzynarodowej, a zwłaszcza we Francji. Wyrażały zdecydowany sprzeciw

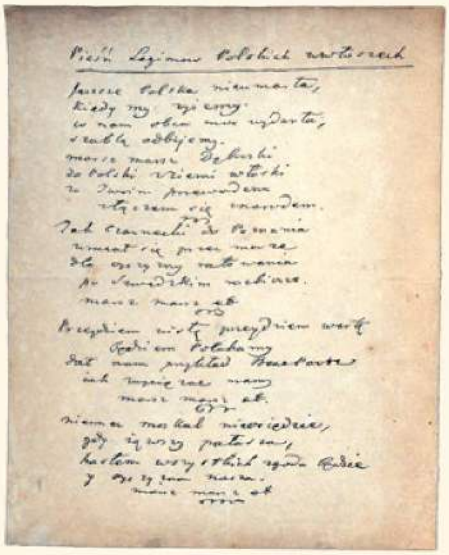

Polscy legioniści podczas walk z powstańcami na Santo Domingo. Nieprzyzwyczajeni do warunków panujących w tropikach, Polacy ginęli nie tylko z rąk wroga, ale także z powodu upałów i różnorodnych chorób.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

PIEŚŃ LEGIONÓW

W 1797 r. z wizytą do obozu Legionów Polskich we Włoszech przybył Józef Wybicki, pisarz i polityk z czasów stanisławowskich, bliski współpracownik gen. Dąbrowskiego. Wzruszony widokiem polskich wojsk, Wybicki napisał słowa *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* i miał ją odśpiewać wśród żołnierzy 16 lipca 1797 r. w Reggio [czyt.: redżjo] nell'Emilia na melodię ludowego mazurka. Pieśń stała się popularna wśród legionistów. Śpiewano ją w momentach patriotycznych uroczystości, m.in. w rocznicę zburzenia Bastylii i przyłączenia miasta Reggio nell'Emilia do Republiki Cisalpińskiej. W następnych latach legioniści traktowali utwór Wybickiego jako pieśń bojową i manifest walki o niepodległość ojczyzny. Nieco zapomniana za czasów Królestwa Polskiego *Pieśń Legionów* odzyskała popularność w czasie powstania listopadowego i po raz pierwszy zaczęła być postrzegana jako hymn. Po upadku powstania publiczne wykonywanie pieśni zostało zakazane – groziła za to nawet zsyłka na Syberię. Utwór stał się sposobem manifestacji polskości zarówno w kraju, jak i na emigracji. Po odzyskaniu niepodległości, w 1927 r., uchwałą Sejmu RP *Mazurek Dąbrowskiego* stał się hymnem narodowym.

Kopia rękopisu Józefa Wybickiego z tekstem *Mazurka Dąbrowskiego* ze zbiorów Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie. Oryginał zaginął podczas II wojny światowej.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

? Poszukaj informacji na temat innych pieśni, które w omawianym okresie odgrywały rolę hymnu.

Polaków wobec rozbiorów. Legiony stały się także szkołą kształtującą postawy obywatelskie, patriotyczne i demokratyczne polskich żołnierzy. Dzięki służbie w Legionach wykształciła się znakomita kadra oficerska, która była gotowa tworzyć polską armię kilka lat później, w okresie Księstwa Warszawskiego. Choć należy także pamiętać, iż w wojnach prowadzonych przez Francję zginęło blisko 20 tys. legionistów spośród wszystkich 35 tys. walczących.

Politycznie idea Legionów poniosła klęskę. Brak jednoznacznych kroków Napoleona w sprawie polskiej oraz udział polskich żołnierzy w tłumieniu powstania na Haiti czy walk wolnościowych we Włoszech spowodowały, że zarówno na emigracji, jak i na ziemiach polskich działacze patriotyczni rezygnowali z pomysłu odzyskania niepodległości z pomocą Francji. Coraz bardziej żywa stawała się idea Tadeusza Kościuszki, że Polacy powinni sami wyzwolić się spod panowania zaborców. Idea powstańczej walki została dobitnie wyrażona w broszurze pt. *Czy Polacy mogą się wybić na niepodległość?*, napisanej przez Józefa Pawlikowskiego, współpracownika Kościuszki.

ĆWICZENIA

1. Omów sytuację na ziemiach polskich po III rozbiorze.
2. Przedstaw idee zmierzające do odzyskania przez Polskę niepodległości.
3. Scharakteryzuj okoliczności powstania i wartość bojową Legionów.
4. Oceń znaczenie Legionów Polskich we Włoszech.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795–1815*, Poznań 1996.
P. Wandycz, *Pod zaborami 1795–1918*, Warszawa 1994.

5 KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jaki był stosunek Napoleona do sprawy polskiej pod koniec XVIII w.?
2. Jaką rolę odegrały Legiony Polskie we Włoszech w umacnianiu idei niepodległej Polski?

Z ROSJĄ CZY Z NAPOLEONEM?

Idea Legionów i pomocy rewolucyjnej Francji w odzyskaniu niepodległości traciła zwolenników, zniechęconych bierną postawą Napoleona wobec sprawy polskiej. Tymczasem wśród Polaków w zaborze rosyjskim umacniał się pomysł odbudowy ich państwa przy pomocy Rosji. Za rządów imperatora Pawła I i jego syna Aleksandra I (car od 1801 r.) zelżał ucisk w zaborze rosyjskim, odradzało się życie kulturalne i gospodarcze. Wielu Polaków uznało to za dogodny moment do podjęcia współpracy polsko-rosyjskiej. Zwłaszcza bogata szlachta i arystokracja doszły do wniosku, że perspektywa sojuszu z Rosją jest znacznie korzystniejsza niż zwycięstwo Francji i powrót z emigracji „polskich jakobinów", co mogłoby doprowadzić w ojczyźnie do zmian w duchu rewolucyjnym.

Orędownikiem przymierza Polaków z Rosją był książę **Adam Jerzy Czartoryski**, który tuż po upadku Rzeczypospolitej trafił do Rosji jako zakładnik gwarantujący podporządkowanie się wpływowej rodziny Czartoryskich władzy carskiej. Młody książę zdobył zaufanie i stał się przyjacielem następcy tronu carskiego Aleksandra. Gdy ten został imperatorem, mianował Czartoryskiego ministrem spraw zagranicznych, przez co Polak uzyskał ogromny wpływ na politykę Imperium Rosyjskiego. Książę Adam Jerzy opracował własną koncepcję polityczną, zwaną (od jego siedziby w Puławach) „planem puławskim". Polska miała zostać odbudowana z ziem zaboru pruskiego i austriackiego przy jednoczesnej unii dynastycznej z Rosją. Czartoryski był także orędownikiem sojuszu Rosji z Anglią, wymierzonego przeciwko Prusom. Właśnie w wojnie Rosji z Prusami książę upatrywał możliwości odzyskania ziem polskich.

Początkowo Aleksander I był nastawiony pozytywnie do tego planu, lecz w Petersburgu dużym poparciem cieszyła się propruska polityka. Gdy wybuchła wojna III koalicji (m.in. Rosji i Austrii) przeciwko Francji, a Prusy pozostawały neutralne, wydawało się, że wojna rosyjsko-pruska jest bliska. W 1805 r. Aleksander I przybył na ziemie polskie i część Polaków liczyła, że koronuje się wówczas na króla Polski. Jednak władca Rosji ominął Warszawę i udał się prosto do Berlina, aby podpisać sojusz antyfrancuski z Prusami. Całkowicie rozwiało to marzenie o odbudowaniu Polski w sojuszu z Rosją. Pozostawała tylko nadzieja na sukcesy Francji w walce z zaborcami.

Książę Adam Jerzy Czartoryski w 1791 r. był członkiem Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej, a rok później jako ochotnik wstąpił do armii litewskiej i brał udział w wojnie polsko-rosyjskiej.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

NAPOLEON NA ZIEMIACH POLSKICH

W latach 1805–1806 środowiska Polaków liczące na współpracę z Francuzami zaczęły wierzyć, że przyniesie ona w końcu realne korzyści. Po koronacji cesarskiej Napoleon prowadził z sukcesami wojny ze wszystkimi zaborcami Polski. W 1805 r. pokonał wojska austriacko-rosyjskie pod Austerlitz, a w październiku 1806 r. odniósł znakomite zwycięstwo pod Jeną i Auerstaedt nad Prusami. Tuż potem zajął Berlin, a jego armia zbliżyła się do granic Rzeczypospolitej. Na ziemiach polskich zaboru pruskiego odżyły wówczas nadzieje na niepodległość. W listopadzie 1806 r. Napoleon polecił Józefowi Wybickiemu opublikować odezwę do Wielkopolan, w której nawoływał ich do walki z Prusakami. W jej wyniku zaczęły powstawać oddziały powstańcze, które rozpoczęły usuwanie zaborców z terenu Wielkopolski. Dzięki temu Francuzi z łatwością wkroczyli do Warszawy, entuzjastycznie witani przez Polaków.

Nie wszystkie środowiska popierały jednak francusko-polską współpracę. Dlatego Napoleon zdecydował się pozyskać wówczas dla swojej sprawy polską arystokrację. Już w styczniu 1807 r. powołał w Warszawie **Komisję Rządzącą** jako tymczasowy polski rząd. Na jej czele stanął Stanisław Małachowski, marszałek Sejmu Czteroletniego, a jedno z pięciu ministerstw (resortów), zajmujące się wojskiem, powierzono **księciu Józefowi Poniatowskiemu**. Głównym zadaniem Komisji była organizacja wojska i zaopatrzenia dla armii francuskiej. W krótkim czasie Poniatowski powołał pod broń 3 legie, liczące ponad 30 tys. ludzi.

Triumfalny wjazd Napoleona do zdobytego Gdańska nastąpił 1 czerwca 1807 r. Miasto było oblegane od początku marca przez wojska francuskie i wspierające je oddziały polskie. Po ściągnięciu ciężkiej artylerii przez Francuzów obrońcy byli przez niemal czterdzieści dni ciągle bombardowani. Ostatecznie zdecydowali się na kapitulację.

▪ *obraz, Francja, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

KSIĄŻĘ JÓZEF PONIATOWSKI (1763–1813)

Bratanek króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, dowódca naczelny armii Księstwa Warszawskiego i marszałek Francji. Urodził się w Wiedniu, gdzie jego ojciec, gen. Andrzej Poniatowski, brat polskiego króla, służył w wojsku. Jako młodzieniec rozpoczął służbę w armii habsburskiej. Szybko uzyskał stopień pułkownika i stanowisko adiutanta cesarza Józefa II. Na życzenie Stanisława Augusta opuścił Wiedeń i wstąpił do armii polskiej. Podczas wojny z Rosją w 1792 r. dał się poznać jako znakomity dowódca i odważny żołnierz. Po upadku powstania kościuszkowskiego odmówił przyjęcia posady w armii carskiej. Na wiele lat zrezygnował ze służby w wojsku aż do momentu, gdy zaczęto organizować armię Księstwa Warszawskiego. Przyjął stanowisko naczelnego wodza wojska polskiego. Doskonale sprawdził się w zwycięskiej kampanii 1809 r., a podczas wojny z Rosją wielokrotnie wyróżniał się w szeregach V Korpusu Wielkiej Armii. Jako dowódca polskich oddziałów uczestniczył w kampanii 1813 r. Poległ podczas bitwy pod Lipskiem.

WARTO WIEDZIEĆ

Powstanie wielkopolskie

Odezwa Józefa Wybickiego do Wielkopolan wywołała ogólne poruszenie wśród Polaków. Jednak część, w przytoczonych w odezwie słowach Napoleona: *Obaczę, jeżeli Polacy godni są być narodem*, upatrywała lekceważenia narodu polskiego i jego tradycji niepodległościowych. Mimo to u boku cesarza i tak stanęło wielu byłych żołnierzy legii organizowanych przez gen. Dąbrowskiego i gen. Kniaziewicza oraz dezerterów z wojska pruskiego. Ponadto gen. Dąbrowski i Józef Wybicki rozpoczęli tworzenie w Wielkopolsce polskich oddziałów. Polacy entuzjastycznie wstępowali do wojska, które szybko podjęło działania zbrojne. Na początku 1807 r. Dąbrowskiemu udało się utrzymać pod bronią 23 tys. Polaków, z których z polecenia Komisji Rządzącej utworzono trzy legie (poznańską, kaliską i warszawską). Na początku 1807 r. zostały one wysłane na północ do walki o Pomorze i Gdańsk.

? Jak Polacy odnieśli się do odezwy wydanej przez Józefa Wybickiego?

POWSTANIE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Ostatecznie o losach Polaków miała zdecydować wojna Napoleona z Rosją, która toczyła się na ziemiach pruskich. Po krwawych bitwach pod Iławą Pruską i Frydlandem Rosjanie zdecydowali się na pokój. Podpisany w Tylży układ między Napoleonem i Aleksandrem I zawierał także punkty dotyczące ziem polskich. Uzgodniono w nim, że z ziem zaboru pruskiego powstanie Księstwo Warszawskie, które miało zostać połączone unią personalną z Królestwem Saksonii.

Nowe państwo stało się jedynie namiastką niepodległej Polski. Obejmowało zaledwie 104 tys. km^2 i 2,6 mln ludności. Zostało stworzone tylko z obszarów II i III zaboru pruskiego. Powstało na skutek wypracowanego kompromisu pomiędzy Napoleonem a carem. Aleksander I nie chciał, aby nowe państwo polskie, zależne od Francji, stało się zagrożeniem dla Rosji, podobnie cesarz Francuzów nie był zainteresowany odzyskaniem pełnej niepodległości przez Polskę. Małe Księstwo Warszawskie, pozbawione dostępu do morza, jawiło się jako kraj słaby pod względem gospodarczym, a w dodatku nie było w stanie zapewnić utworzenia dużej armii polskiej z poboru z powodu niewielkiej liczby mieszkańców.

O zależności Księstwa Warszawskiego od Francji świadczy to, że sam Napoleon podyktował konstytucję tego państwa. Na czele Księstwa stanął król Saksonii **Fryderyk August I** (wnuk Augusta III). Konstytucja była wzorowana na francuskiej z 1799 r. i wprowadzała ograniczony trójpodział władzy. Napoleon nie chciał zgodzić się na przywrócenie Konstytucji 3 maja, uznając ją za zbyt konserwatywną. Zgodnie z nową ustawą zasadniczą książę miał władzę wykonawczą i ustawodawczą. Mógł wydawać dekrety uzupełniające

Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu przez Napoleona 22 lipca 1807 r. przedstawione na obrazie Marcella Bacciarellego. Scena jest wytworem wyobraźni artysty, gdyż cesarz nie wręczył uroczyście aktu Komisji Rządzącej, lecz jedynie go podpisał.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

KSIĘSTWO WARSZAWSKIE

konstytucję. Ograniczone kompetencje miał sejm, składający się z izby poselskiej (60 posłów wybierały sejmiki szlacheckie, a 40 zgromadzenia gminne) i senatu (6 biskupów rzymskokatolickich, 6 wojewodów i 6 kasztelanów).

? 1. Opisz, z ziem których zaborów utworzono Księstwo Warszawskie.

2. Porównaj obszar Księstwa Warszawskiego ze współczesną Polską.

Przed sejmem książę mianował swoich ministrów, a także posłowie mogli wprowadzać zmiany do prawa podatkowego, cywilnego i karnego. Książę mianował również Radę Ministrów, sprawującą władzę wykonawczą w księstwie. Językiem urzędowym był język polski, a kraj podzielono na 6 departamentów. Księstwo Warszawskie nie było jednak suwerennym państwem. Decyzje w polityce zagranicznej i sprawach wojskowych musiały być akceptowane przez urzędującego w Warszawie rezydenta cesarskiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KONSTYTUCJA KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Nadana Księstwu Warszawskiemu konstytucja wpisywała się w nowoczesne ustawy rządowe przełomu XVIII i XIX w.

TYTUŁ III. O rządzie
Artykuł 5
Korona książęca warszawska jest dziedziczną w osobie Króla Saskiego, jego potomków, dziedziców i następców w porządku następstwa ustanowionego w domu saskim.
Artykuł 6
Rząd jest w osobie króla. On sprawuje w całej swojej zupełności urzędowanie władzy wykonawczej. Od niego wychodzą projekta do praw. [...]
Artykuł 8
Jeśli nie osądzi za rzecz potrzebną mianować wicekróla, wyznaczy prezesa Rady Ministrów. W tym przypadku interesa rozmaitych ministrów będą roztrząsane na radzie, a potem oddane królowi do potwierdzenia.
Artykuł 9
Król zwołuje, przedłuża i odracza zgromadzenia głównego sejmu. Zwołuje także sejmiki, czyli zgromadzenia powiatowe, i zgromadzenia gminne. Prezyduje w senacie, gdy to przyzwoitym osądzi.

TYTUŁ IV
Artykuł 19
Sejm Główny składa się z 2 izb, to jest z Izby pierwszej, czyli Senatorskiej, i z drugiej Izby, czyli Poselskiej.
Artykuł 20
Sejm Główny zgromadza się co 2 lata w Warszawie, i to w czasie oznaczonym aktem zwołującym, wydanym przez króla. Posiedzenie nie trwa dłużej jak dni 15.
Artykuł 21
Działaniami jego są: naradzanie się nad prawem podatkowym, czyli urządzeniem skarbowym, i nad prawami tyczącymi się odmian, które uczynić wypada bądź w prawodawstwie cywilnym, bądź też w systemie bicia pieniędzy.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2002, s. 39–41.

? 1. Opisz, jak został zrealizowany trójpodział władzy w Księstwie Warszawskim.
2. Przedstaw kompetencje poszczególnych organów państwowych.

Zgodnie z konstytucją oraz kolejnymi aktami prawnymi (dekretem grudniowym z 1807 r. i napoleońskim kodeksem cywilnym z 1808 r.) zniesiono poddaństwo chłopów, ale utrzymano pańszczyznę, ogłoszono wszystkich obywateli wolnymi oraz nadano mieszczanom wolność ekonomiczną (prawo zakupu ziemi) i polityczną (prawo pełnienia urzędów). Mimo równości to prawa wyborcze były wyłącznie przywilejem szlachty i bogatego mieszczaństwa, a najważniejsze urzędy obsadzono arystokracją, odsuwając radykalnych jakobinów od władzy.

Najważniejszymi problemami Księstwa były mobilizacja wojskowa i ogromne wydatki ponoszone na zaopatrzenie wojska polskiego i francuskiego. W dodatku na mocy układu z 1808 r. skarb Księstwa Warszawskiego był winny ogromną sumę Napoleonowi, co wywołało kryzys ekonomiczny w państwie. Na obszarze Księstwa rozbudowano jednak polskie szkolnictwo, zakładano profesjonalne szkoły zawodowe: Szkołę Prawa i Szkołę Lekarską. Znakomicie rozwijały się badania naukowe podejmowane w ramach Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Przejawem doskonałego stanu polskiej kultury stał się odrodzony teatr warszawski pod kierownictwem Wojciecha Bogusławskiego.

WOJNA Z AUSTRIĄ

W 1809 r. wybuchła wojna francusko-austriacka. W tym konflikcie według Austriaków Księstwo Warszawskie miało stać się łatwym celem dla ich wojsk. Formalnie z odsieczą Polakom mieli przyjść Rosjanie, ale Aleksander I nie był zainteresowany pomocą dla państwa,

Bateria artylerii Księstwa Warszawskiego w czasie bitwy pod Raszynem została przedstawiona na obrazie Wojciecha Kossaka.

▪ *obraz, Polska, XX w.*

którego istnienie go irytowało. Austriacy uderzyli na Warszawę 30-tysięczną armią. Książę Józef Poniatowski dysponował siłami o połowę mniejszymi. Po kilku dniach wojny doszło do nierozstrzygniętej **bitwy pod Raszynem**, po której Austriacy zajęli Warszawę. Poniatowski jednak, zamiast dalej walczyć z armią austriacką, sam zaatakował tereny Galicji, które zaczął wyzwalać. W rezultacie Austriacy wycofali się z Warszawy. Ostatecznie zwycięstwo Napoleona pod Wagram zmusiło Wiedeń do zawarcia pokoju.

Dzięki działaniom zbrojnym w Galicji w zapisach pokoju w Schönbrunn w 1809 r. Księstwo Warszawskie zostało powiększone o 4 departamenty: krakowski, lubelski, radomski i siedlecki. Terytorium Księstwa wzrosło do 157 tys. km^2, a liczba ludności do 4,3 mln. W Księstwie poszerzono skład sejmu i podwojono liczebność armii.

CIEKAWOSTKA

Sumy bajońskie

Po rozbiorach pruskie państwo chętnie udzielało kredytów właścicielom ziemskim na ziemiach przejętych po Rzeczypospolitej. Gdy Napoleon pokonał Prusy, uznał się za spadkobiercę tych wierzytelności. Polacy z Księstwa Warszawskiego byli zatem winni cesarzowi Francuzów łącznie ok. 40 mln franków. Napoleon zdecydował się jednak przekazać te wierzytelności rządowi Księstwa Warszawskiego. Umowę podpisano w 1808 r. we francuskiej miejscowości Bayonne [czyt.: ba**jon**] (stąd nazwa „sumy bajońskie"). Na jej mocy Francuzi oddawali wierzytelności rządowi Księstwa Warszawskiego, w zamian za wypłacenie przez niego Napoleonowi 20 mln franków. Pozornie Napoleon podarował Księstwu 20 mln – jednak w rzeczywistości było to zobowiązanie rządu, aby w ciągu trzech lat spłacić ogromne długi wobec Francji – owe sumy bajońskie, co spowodowało wielkie problemy skarbu Księstwa Warszawskiego. Pieniędzy od kredytobiorców z czasów pruskich rząd Księstwa nigdy nie odebrał.

WOJNA 1812 R. I JEJ SKUTKI

Wojna z Austrią pokazała, że Aleksander I nie zamierza wypełniać zobowiązań sojuszniczych wobec Napoleona. W tej sytuacji Francja i Rosja szykowały się do wojny. Obie strony starały się wykorzystywać sprawę polską do swoich celów. Car Aleksander I chciał zjednać sobie magnaterię i szlachtę litewską, obiecując odrodzenie Wielkiego Księstwa Litewskiego pod swoim berłem. Z kolei Napoleon w czerwcu 1812 r. ogłosił, że wojna z Rosją jest **„drugą wojną polską"**. Przed 1812 r. na ziemiach polskich zapanowała euforia związana z możliwością odbudowy niepodległego Królestwa Polskiego. Do Księstwa Warszawskiego przybywali ochotnicy z innych zaborów, gotowi walczyć za Polskę u boku cesarza Francuzów.

Do Księstwa Warszawskiego dotarła półmilionowa armia francuska. Siły zbrojne

Palenie sztandarów to fragment panoramy *Berezyna* autorstwa Wojciecha Kossaka. Gdy wracającym spod Moskwy wojskom napoleońskim groziło okrążenie podczas przeprawy przez rzekę Berezynę, cesarz nakazał zniszczyć sztandary pułkowe, aby nie dostały się one w ręce nieprzyjaciela. Dla wielu żołnierzy było to trudne przeżycie, gdyż znaki rozpoznawcze jednostek traktowano jak świętość.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

księstwa powiększono do 100 tys. żołnierzy, którzy razem z Wielką Armią ruszyli na Rosję. Pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego pozostało zaś 35 tys. żołnierzy. W Warszawie zawiązano konfederację generalną, która ogłosiła przywrócenie Królestwa Polskiego. Z kolei w wyzwolonym przez wojska napoleońskie Wilnie powstała Komisja Rządu Tymczasowego, której zadaniem był dodatkowy pobór do armii. Polacy walczyli we wszystkich najważniejszych bitwach: pod Smoleńskiem i Borodino, a także jako pierwsi wkroczyli do Moskwy. Przy odwrocie Napoleon powierzał Polakom najważniejsze zadania. Spowodowało to, że z kampanii moskiewskiej wróciło zaledwie 24 tys. polskich żołnierzy. Reszta zginęła lub została wzięta do niewoli.

W lutym 1813 r. wojska rosyjskie zajęły Warszawę, a władzę przejęła Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego, złożona z dwóch Rosjan, dwóch Polaków i Niemca, której najważniejszym zadaniem było ściągnięcie kontrybucji wojennej. Przy Napoleonie pozostał jednak książę Józef Poniatowski z kilkunastoma tysiącami Polaków pod swoją komendą. Wraz z wojskami francuskimi wycofali się oni do Saksonii, gdzie wzięli udział w trzydniowej bitwie pod Lipskiem. Podczas odwrotu zginął dopiero co mianowany marszałkiem Francji książę Poniatowski. Resztki wojsk polskich kontynuowały jednak walkę aż do czasu abdykacji cesarza Francuzów.

ZNACZENIE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Formalnie Księstwo Warszawskie istniało do obrad kongresu zwołanego w Wiedniu w latach 1814–1815. Mimo nacisków Austrii i Prus, by ziemie Księstwa Warszawskiego weszły w skład Imperium Rosyjskiego, car Aleksander I zdecy-

Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego pod Lipskiem przedstawiona na obrazie Januarego Suchodolskiego. Dowódca wojsk polskich zginął w trakcie osłaniania odwrotu wojsk napoleońskich, gdy po zniszczeniu mostu próbował wpław pokonać rzekę Elsterę.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

SPÓR O ROLĘ NAPOLEONA W DZIEJACH POLSKI

Stosunek Napoleona do sprawy odrodzenia państwa polskiego budzi duże kontrowersje. Część historyków uważa, że cesarz Francuzów był gotowy porzucić kwestię polską za cenę ustępstw ze strony Aleksandra I, a sami Polacy byli potrzebni Francuzom jako odważni i waleczni żołnierze. Dlatego Napoleon nie wahał się wysyłać polskie oddziały na Haiti czy do Hiszpanii. Niektórzy historycy uznają jednak, że to dzięki Napoleonowi podtrzymano walkę o niepodległość Polski. Cesarz zgodził się na powstanie Legionów i utworzenie Księstwa Warszawskiego, a w końcu ogłosił „drugą wojnę polską" w 1812 r. Mimo że Napoleon kierował się francuską racją stanu, z pewnością jednak zrobił więcej w sprawie polskiej niż inni monarchowie ówczesnej Europy. Wiadomo też, że cenił Polaków za ich patriotyzm, honor i odwagę.

? Jakie zarzuty można postawić Napoleonowi wobec jego działań w sprawie Polski?

W szarży w wąwozie Somosierra wzięło udział 125 żołnierzy trzeciego szwadronu 1 Lekkokonnego Pułku Gwardii Cesarskiej i kilku ochotników z innych oddziałów pod dowództwem Jana Kozietulskiego. Polacy atakowali na drodze o szerokości 8 m, zdobywając na odcinku 2500 m 16 dział nieprzyjaciela.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

dował się na utworzenie z większości ziem księstwa zależnego od Rosji Królestwa Polskiego. Wielu Polaków walczących w armii francuskiej wróciło na ziemie polskie, by wstąpić w szeregi nowo formowanej armii Królestwa.

Krótka historia Księstwa Warszawskiego dała nadzieję Polakom, że zainteresowanie ich sprawą ze strony europejskich państw może pozwolić na odbudowanie państwa polskiego. Mimo to zdawano sobie sprawę z tego, że nigdy nie odrodzi się Rzeczpospolita w dawnych granicach. Jednocześnie utworzenie Księstwa przekreśliło traktaty zaborcze, a na kongresie wiedeńskim nie zdecydowano się powrócić do granic z 1795 r. W Księstwie Warszawskim odnowiono polskie instytucje państwowe, rozwinęło się polskie szkolnictwo oraz życie kulturalne i naukowe. Wciąż żywe były świadomość narodowa i patriotyzm. Legenda napoleońska weszła na trwałe do polskiej tradycji narodowej, mimo iż dziesiątki tysięcy Polaków przypłaciło życiem udział w wojnach napoleońskich. Dzięki zniesieniu poddaństwa i wprowadzeniu Kodeksu Napoleona w Księstwie Polacy stawali się nowoczesnym społeczeństwem. Była to już prosta droga do likwidacji ostatnich przejawów systemu feudalnego.

ĆWICZENIA

1. Opisz okoliczności powstania Księstwa Warszawskiego.
2. Scharakteryzuj ustrój Księstwa Warszawskiego.
3. Oceń możliwości utrzymania polskiej państwowości na początku XIX w.
4. Przedstaw zaangażowanie Polaków w walkę o niepodległość w okresie wojen napoleońskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011.
A. Nieuważny, *My z Napoleonem*, Wrocław 1999.
J. Tulard, *Napoleon – mit zbawcy*, tłum. K. Dunin, Warszawa 2003.

Podsumowanie rozdziału VII
Epoka napoleońska

1 Początki rządów Napoleona

1. Po obaleniu dyktatury Robespierre'a władzę we Francji sprawował 5-osobowy dyrektoriat. W kraju zapanowały w tym czasie nędza i korupcja. Dochodziło do protestów ludności, krwawo tłumionych przez wojsko.
2. Jednocześnie dyrektoriat musiał prowadzić wojnę z koalicją antyfrancuską państw europejskich. Walki toczyły się na frontach niemieckim i włoskim. W 1796 r. dowództwo we Włoszech przejął młody gen. Napoleon Bonaparte, który zaczął odnosić spektakularne sukcesy. Zmusiło to Austrię do zawarcia w kwietniu 1797 r. pokoju w Campo Formio.
3. Jedynym państwem walczącym z Francją pozostała Wielka Brytania. Dlatego aby zagrozić brytyjskiemu handlowi i żegludze, w 1798 r. Francuzi zaatakowali Egipt. Ekspedycja Napoleona zakończyła się jednak porażką.
4. Niezadowolenie społeczne we Francji sprawiło, że 18 brumaire'a 1799 r. doszło do przewrotu. Władzę przejął popularny wśród Francuzów gen. Bonaparte. Powierzono ją następnie trzem konsulom, z których największy wpływ miał Bonaparte.

2 Ekspansja napoleońskiej Francji

1. Rok po zawarciu pokoju w Amiens ponownie doszło do wybuchu wojny francusko-angielskiej. Napoleon przygotowywał się do inwazji na Wyspy Brytyjskie, jednak połączona flota francusko-hiszpańska została pokonana przez Anglików w bitwie pod Trafalgarem w 1805 r.
2. Do wojny przeciwko Francji przystąpiły także Rosja, Austria, Królestwo Neapolu, Szwecja i Portugalia. Napoleon podczas błyskawicznej kampanii rozbił w grudniu 1805 r. pod Austerlitz wojska austriacko-rosyjskie.
3. W połowie 1806 r. kraje niemieckie sympatyzujące z Napoleonem powołały Związek Reński zależny od Francji. Jesienią tego roku powstała IV koalicja antyfrancuska. Wzięły w niej udział Prusy, jednak ich wojska zostały rozbite w bitwach pod Jeną i Auerstaedt.
4. Wsparcia Prusom udzieliła Rosja. Walki toczone w 1807 r. zakończyły się porażką Rosjan pod Frydlandem. Imperator Rosji i król Prus zgodzili się na pokój w Tylży. Na jego mocy utworzono Księstwo Warszawskie.
5. W listopadzie 1806 r. Napoleon ogłosił blokadę kontynentalną Wielkiej Brytanii, co miało doprowadzić do upadku brytyjskiej gospodarki.

Bitwa pod Austerlitz jest nazywana także „bitwą trzech cesarzy". Dzięki znakomitej taktyce Napoleona Francuzom udało się rozbić linię wojsk przeciwnika na dwie części i zmusić go do panicznego odwrotu. Sprzymierzeńcem wojsk francuskich podczas starcia okazała się mgła, która zalegała pole bitwy. Atakujący od strony wzgórz Rosjanie nie widzieli sił przeciwnika ustawionych w dolinie i dlatego nie byli w stanie ustalić jego ruchów oraz liczebności sił w poszczególnych miejscach.

- *obraz, Francja, XIX w.*

3 Klęska Napoleona

1. W 1808 r. przy wsparciu Anglików doszło do powstania Hiszpanów przeciwko Francuzom. Krwawa wojna na Półwyspie Iberyjskim trwała aż do 1814 r. W 1809 r. wybuchła kolejna wojna z Austrią, zakończona jej ponowną porażką.
2. W 1811 r. car Aleksander I odstąpił od blokady kontynentalnej towarów brytyjskich. Napoleon zebrał wówczas 600 tys. żołnierzy i w 1812 r. ruszył na Rosję. Rosjanie unikali decydującej bitwy i wciągali wojska napoleońskie w głąb Rosji. Wyprawa zakończyła się klęską Napoleona.
3. Wiosną 1813 r. powstała kolejna koalicja antyfrancuska, a Napoleon w październiku 1813 r. został pokonany w „bitwie narodów" pod Lipskiem. Wiosną 1814 r. wojska koalicji wkroczyły do Francji, a cesarz został zmuszony do abdykacji.
4. Decyzją zwycięskich mocarstw Napoleon miał zamieszkać dożywotnio na włoskiej wyspie Elbie. Jednak nieudolne rządy nowego króla Ludwika XVIII we Francji doprowadziły w lutym 1815 r. do powrotu cesarza, który ponownie przejął władzę. Mimo to w czerwcu 1815 r. jego armia poniosła klęskę w bitwie pod Waterloo. W ten sposób zakończyło się „sto dni" Napoleona. Bonaparte został jako więzień osadzony tym razem na Wyspie św. Heleny na Atlantyku, gdzie zmarł w 1821 r.

4 Legiony Polskie we Włoszech

1. Po rozbiorach nowe władze starały się jak najbardziej eksploatować zajęte obszary: przejęto na własność państwa królewszczyzny, wprowadzono nowe podatki, rozpoczęto masowy pobór do armii. Zaborcy ograniczyli też przywileje szlacheckie.
2. Polacy nie porzucili jednak nadziei na niepodległość. Niektórzy uznali, że należy ponownie doprowadzić do powstania narodowego. Inni, na czele z księciem Adamem Jerzym Czartoryskim, postawili na współpracę z Rosją. Z kolei działacze emigracyjni byli zdecydowani na walkę przeciwko Rosji, Prusom i Austrii u boku Francji.
3. W styczniu 1797 r. gen. Jan Henryk Dąbrowski zorganizował pierwsze Legiony Polskie w Republice Lombardzkiej. Składały się one z ochotników oraz jeńców i dezerterów z wojsk austriackich. Panowały w nich zasady równości społecznej i karności. Legioniści służyli z przekonaniem, że walczą o wolną Polskę.
4. W 1797 r. Legiony walczyły w północnych Włoszech, a w 1798 r. w wojnie przeciwko Królestwu Neapolu. Po pokoju w Lunéville z Austrią Napoleon uznał jednak polskie wojska za niepotrzebne. W 1802 r. Francuzi skierowali ich większość na wyspę Santo Domingo (Haiti), gdzie Polacy musieli tłumić antyfrancuskie powstanie.

Bitwa pod Waterloo była ostatnią, którą stoczył Napoleon Bonaparte. Starcie z siłami brytyjskimi dowodzonymi przez sir Arthura Wellesleya [czyt.: artura łelesleja], księcia Wellington, początkowo miało przebieg korzystny dla sił francuskich. Jednak przybycie na plac boju wojsk pruskich zmieniło sytuację i doprowadziło do klęski Francuzów.

- *obraz, Wielka Brytania, XIX w.*

5 Księstwo Warszawskie

1. Za rządów Pawła I i jego syna Aleksandra I część polskich środowisk uważała, że możliwe jest odzyskanie choćby namiastki państwa polskiego przy współpracy z Rosją. Książę Adam Jerzy Czartoryski opracował plan odbudowy państwa polskiego podporządkowanego carom Rosji. Jednak w 1805 r. Aleksander I wybrał sojusz z Prusami przeciwko Francji.
2. Podczas wojny Napoleona z Prusami w 1806 r. Polacy w Wielkopolsce własnymi siłami usunęli Prusaków. Napoleon wkroczył do Warszawy i powołał Komisję Rządzącą jako tymczasowy rząd polski, a książę Józef Poniatowski miał zająć się formowaniem polskiej armii.
3. W podpisanym w Tylży pokoju francusko-rosyjskim uzgodniono powstanie z ziem zaboru pruskiego Księstwa Warszawskiego. Miało ono być połączone unią personalną z Królestwem Saksonii. Księstwo było całkowicie zależne od Francji i słabe gospodarczo. Konstytucja nadana przez Napoleona likwidowała poddaństwo, lecz prawa wyborcze przysługiwały tylko szlachcie i mieszczanom.
4. W 1809 r. armia Księstwa wzięła udział w wojnie francusko-austriackiej. Oddziały dowodzone przez księcia Józefa Poniatowskiego odniosły spore sukcesy, dzięki czemu w pokoju zawartym w Schönbrunn w 1809 r. Księstwo Warszawskie powiększono o część Galicji.
5. W 1812 r. po ataku Napoleona na Rosję Polacy uznali, że istnieje możliwość odbudowania Rzeczypospolitej sprzed rozbiorów. Księstwo wystawiło armię liczącą 100 tys. żołnierzy, jednak z Rosji powróciło zaledwie 24 tys. z nich. Klęska Napoleona spowodowała wkroczenie wojsk rosyjskich do Księstwa Warszawskiego.

Fryderyk August, elektor saski, a od 1806 r. król Saksonii, został zgodnie z zapisami Konstytucji 3 maja dziedzicznym księciem warszawskim.

▪ *obraz, Niemcy, XIX w.*

Data	Wydarzenie
9 I 1797 r.	powstanie Legionów Polskich we Włoszech
17 X 1797 r.	pokój francusko-austriacki w Campo Formio
1798 r.	wyprawa Napoleona do Egiptu
9 XI 1799 r.	przewrót 18 brumaire'a
14 VI 1800 r.	bitwa pod Marengo
3 XII 1800 r.	bitwa pod Hohenlinden
9 II 1801 r.	pokój francusko-austriacki w Lunéville
25 III 1802 r.	pokój francusko-angielski w Amiens
11 VIII 1804 r.	przyjęcie przez Franciszka II Habsburga tytułu cesarza Austrii (jako Franciszek I)
2 XII 1804 r.	koronacja Napoleona na cesarza Francuzów
9 VIII 1805 r.	zawiązanie III koalicji antyfrancuskiej
2 XII 1805 r.	bitwa pod Austerlitz
26 XII 1805 r.	pokój w Preszburgu
12 VII 1806 r.	utworzenie Związku Reńskiego
6 VIII 1806 r.	abdykacja Franciszka II Habsburga z godności cesarza rzymskiego
14 X 1806 r.	zwycięstwo Napoleona w bitwach pod Jeną i Auerstaedt
7–8 II 1807 r.	bitwa pod Iławą Pruską
15 VI 1807 r.	bitwa pod Frydlandem
7 VII 1807 r.	zawarcie pokoju francusko-rosyjskiego w Tylży
1808 r.	wybuch antyfrancuskiego powstania w Hiszpanii
1809 r.	wojna francusko-austriacka
1812 r.	atak Napoleona na Rosję
16–19 X 1813 r.	klęska Napoleona pod Lipskiem
6 IV 1814 r.	abdykacja Napoleona
1 III 1815 r.	powrót Napoleona do Francji z Elby, początek „stu dni" Napoleona
18 VI 1815 r.	klęska Napoleona pod Waterloo
22 VI 1815 r.	druga abdykacja Napoleona
5 V 1821 r.	śmierć Napoleona Bonapartego

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Źródło. Fragmenty opracowania

Fragment 1.: Przemierzywszy pół Europy, [...] dnia 2 grudnia [...] odnosi świetne zwycięstwo nad połączonymi siłami austriacko-rosyjskimi [...]. „Żołnierze! – oznajmia następnego dnia. – jestem z was zadowolony. Chrzcijcie moim imieniem wasze dzieci [...]". [...] Nowo wybrany cesarz Francuzów przyjmie dziedzicznego cesarza austriackiego w starym młynie [...]. Pokój z Austrią może dopomóc do zrealizowania nie spełnionych jeszcze ambicji.

Fragment 2.: Powróciwszy do głównej kwatery [...] o jakieś trzy kilometry na południe od La Haye Sainte, cesarz [Napoleon] obserwuje swoje oddziały, z trudem gramolące się pod górę. Grouchy przesyła mu wiadomość, że chyba nie wszystkie wojska Blüchera idą drogą do Liège; znaczna ich część kieruje się w stronę pozycji angielskich. Napoleon ignoruje tę wiadomość i nie uważa za potrzebne poinformować marszałka Grouchy, że Wellington bez wątpienia staje do bitwy. [...] Wreszcie, po śniadaniu, Napoleon dyktuje rozkazy rozmieszczenia oddziałów do bitwy.

Fragment 3.: [...] Napoleon wypływa z Tulonu z czterystu okrętami, trzydziestu czterema tysiącami żołnierzy i szesnastu tysiącami marynarzy i piechoty morskiej w otoczeniu świty generałów [...]. Ale nie tylko generałów. Zastęp sławnych uczonych, matematyków, geologów, antykwariuszy, chemików płynie również [...]. [...] Wymknąwszy się brytyjskiej flocie pod dowództwem Nelsona na Morzu Śródziemnym, francuski konwój wpływa dnia 1 lipca do Aleksandrii [...]. Napoleon maszeruje prosto pod Kair [...].

Fragment 4.: [...] Napoleon spotyka się w czerwcu [...] z carem Aleksandrem na wielkiej tratwie, zakotwiczonej pośrodku rzeki Niemna w pobliżu Tylży. Na wyścielonej dywanami tratwie rozbito wspaniały namiot. Na zachodnim brzegu mienią się wszystkimi barwami szeregi gwardii cesarskiej, na wschodnim – lśnią mundury rosyjskie. [...] Podpisano traktat [...]. Cesarz i car pokroili Europę i podzielili ją między siebie.

Źródło: G. Bidwell, *Ten zły wódz Wellington*, Katowice 1968, s. 53–54, 97–98, 108, 308.

a) Zaznacz poprawne dokończenie zdania.

Szereg, w którym zapisano właściwą kolejność wydarzeń opisanych w źródle, to

A. 4, 3, 1, 2. B. 2, 3, 1, 4. C. 1, 2, 4, 3. D. 3, 1, 4, 2.

b) Podaj nazwę, jaką określono bitwę wspomnianą we fragmencie 1.

Wskazówki

Podpunkt a)

Zwróć uwagę na to, że fragmenty tekstu dotyczą różnych etapów życia Napoleona. W pierwszym jest mowa o zwycięskiej bitwie cesarza Francuzów i zawarciu pokoju z Austrią. Drugi opisuje jego przygotowania do innego ważnego starcia, w którym udział wziął dowódca angielski Wellington i pruski Blücher. Kolejny fragment dotyczy wyprawy do Egiptu zorganizowanej przez Napoleona. Ostatnia część tekstu przedstawia porozumienie zawarte między francuskim władcą a rosyjskim carem.

Podpunkt b)

Zastanów się, jaki wpływ na nadanie nazwy bitwie miał udział walczących stron. Weź również pod uwagę to, jak tytułowani byli władcy, których armie uczestniczyły w tym starciu.

Odpowiedź

Podpunkt a)

D. 3, 1, 4, 2.

Podpunkt b)

„Bitwa trzech cesarzy"

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Źródło. Fragment odezwy

Do współobywateli! Wierny ojczyźnie mojej do ostatniego momentu, walczyłem za jej wolność [...]. Upadła ona przed przemocą i nie zostaje nam, jak pocieszające wspomnienie, żeśmy krew przelewali za ziemie przodków naszych, żeśmy widzieli nasze chorągwie zwycięskie pod Dubienką, Racławicami, Warszawą i Wilnem. Polacy, nadzieja powstaje [...], Francja zwycięża, ona się bije za sprawę narodów, starajmy się osłabić jej nieprzyjaciół. Francja pozwala nam schronienia, czekając lepszych losów dla kraju naszego, idźmy pod jej chorągwie, te są oznaką honoru i zwycięstwa [...]. Legiony Polskie formują się we Włoszech, na tej ziemi, niegdyś świątyni wolności. [...] Triumfy Rzptej [Republiki] Francuskiej są naszą jedyną nadzieją; za jej pomocą i jej aliantów może zobaczymy jeszcze domy nasze, któreśmy z rozrzewnieniem porzucili.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 22–23.

b) Na podstawie źródła oceń prawdziwość poniższych zdań. Zaznacz P, jeśli zdanie jest prawdziwe, albo F – jeśli jest fałszywe.

Autorem odezwy był gen. Jan Henryk Dąbrowski.	P	F
W źródle znajduje się odwołanie do bitew z czasów powstania kościuszkowskiego.	P	F
Tekst odezwy powstał po koronacji Napoleona na cesarza Francuzów.	P	F

c) Wyjaśnij, jaki był cel wydania odezwy zawartej w źródle.

2 Źródło 1. Fragment dekretu

Art. I. Wszelki handel i wszelka korespondencja z Wyspami Brytyjskimi są wzbronione [...].

Art. III. Każdy poddany angielski wszelkiego stanu i zawodu, którego w krajach opanowanych zastaną nasze wojska albo naszych sojuszników, stanie się jeńcem wojennym. [...]

Art. V. Handel towarami angielskimi jest zakazany i wszelki towar należący do Anglii albo pochodzący z jej fabryk i jej kolonii uznaje się za podlegający zajęciu.

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 34.

Źródło 2. Relacja z epoki

Dzienniki, gazety i pisma publiczne niczym nie są napełnione, jak okropnymi autodofami [autodafé; czyt.: otoda**fe**], czyli paleniem z rozkazu Napoleona wszystkich towarów angielskich. Po wszystkich królestwach i państwach, gdzie tylko wpływ jego zachodzi, wszędzie niezmierne stosy palą się, obracają w dym roboty tysiąca rąk bez najmniejszego dla nikogo pożytku, bez szkody dla Anglików, co było zamiarem, ze stratą i upadkiem licznych familii kupieckich. Dziś u nas w Warszawie podobnież stosy z farfur [fajansów], rydlów, motyk, wielu rolniczych narzędzi etc. Przed pałacem rządowym palą się, co gorzej nie są to nowo sprowadzone towary, były jeszcze za czasów pruskich, opłacili już od nich kupcy [...] Francuzom. Dziś po tej opłacie całkiem je tracą. [...] W dziejach gwałtu i tyranii nic podobnego nie widziano jeszcze.

Źródło: *Źródła i materiały do nauczania historii*, pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1998, s. 153.

a) Podaj rok wydania dekretu, którego fragment został przedstawiony w źródle 1.

b) Udowodnij, że obydwa teksty dotyczą blokady kontynentalnej ogłoszonej przez Napoleona. W odpowiedzi odwołaj się do obu źródeł.

c) Wyjaśnij, jak autor źródła 2. ocenia rozkaz wydany przez Napoleona. Uzasadnij odpowiedź.

3 Źródło. Fragment deklaracji

My [...], z Bożej łaski wybrany cesarz rzymski, każdego czasu pomnożyciel cesarstwa, dziedziczny cesarz Austrii [...]. [...] I choć pozostawała nadzieja, że po radykalnym usunięciu powikłań zaszłych w polityce może przyjdzie zmiana stanu rzeczy, to jednak żywione przez nas oczekiwanie zniweczyło zupełnie podpisane 12 lipca w Paryżu i przyjęte później przez odnośne strony porozumienie wielu znakomitych stanów, w kierunku zupełnego oddzielenia się od Rzeszy i połączenia się w osobny związek. Przekonawszy się w ten sposób całkowicie o zupełnej niemożności wypełniania nadal obowiązków naszego cesarskiego urzędu, zmuszeni jesteśmy wobec naszych zasad i naszej godności zrezygnować z korony [...]. Ogłaszamy tedy niniejszym, że uważamy węzeł, który nas łączył aż dotąd z organizmem państwowym Rzeszy, za rozwiązany [...].

Źródło: *Wiek XIX w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 32–33.

Podaj polityczną przyczynę ogłoszenia deklaracji zawartej w źródle.

4 Źródło. Fragment satyry

W Księstwie panuje król Niemiec [...]
Żołnierz polski, pieniądz pruski,
Rząd [tu: ustrój], prawo, kodeks francuski.
Różna w kraju mieszanina,
Co dzień to insza nowina.
Z majątków każdy wyzuty,
Szlachcica piszą w rekruty,
Żydzi, chłopi i mieszczanie
Kładną się w równości stanie.
Rolnik wolny, ale goły,
Żołnierz bezpłatny wesoły [...]

Źródło: G. Chomicki, L. Śliwa, *Wiek XIX. Teksty źródłowe. Tematy lekcji i zagadnienia do historii w szkole średniej*, Kraków 2001, s. 158.

Wyjaśnij znaczenie wersów podkreślonych w utworze.

5 Źródło. Mapy

A.

B.

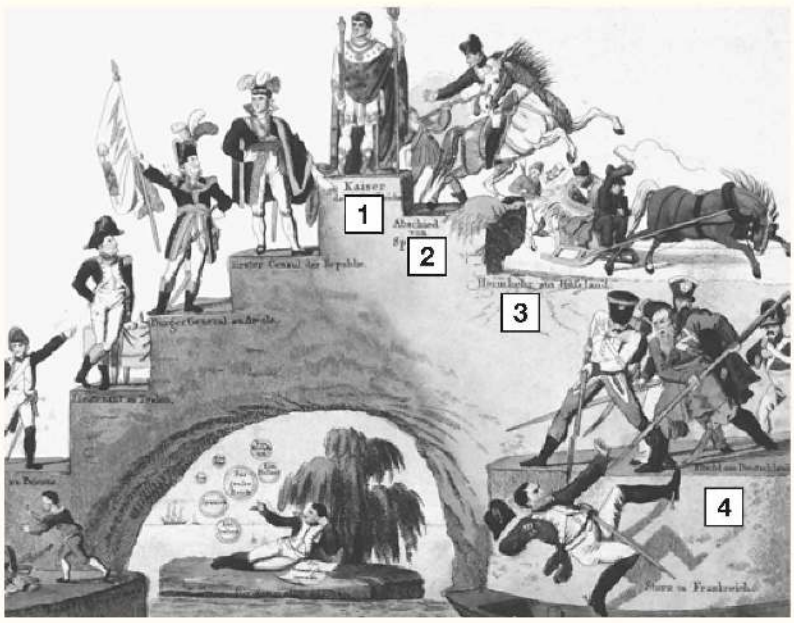
Rozstrzygnij, która z map ukazuje Księstwo Warszawskie w latach 1809–1812. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do faktów historycznych.

6 **Źródło. Herb**

Wyjaśnij, dlaczego tarcza herbowa składa się z dwóch pól. W odpowiedzi odwołaj się do elementów graficznych ilustracji.

7 **Źródło 1. Karykatura ukazująca różne etapy życia Napoleona Bonapartego**

Źródło 2. Fragment opracowania historycznego

O losie ostatnich kampanii [...] przesądziły w tej samej mierze wojenna logistyka[1], co waleczność żołnierzy. Chociaż siły Napoleona poniosły przytłaczającą klęskę w trwającej trzy dni „bitwie narodów", stoczonej w pobliżu Lipska [...], nadal zwyciężał on w przeważającej liczbie kolejnych starć. Ale stał w obliczu zbiorowej woli ludów, których poczucie narodowe sam pomagał rozbudzać, a także w obliczu determinacji dynastów [władców] zdecydowanych walczyć o przywrócenie własnej supremacji [dominacji]. Pochodu Rosjan, Prusaków i Austriaków ze wschodu oraz wojsk Wellingtona z południa nie dało się zatrzymać. [...] W ciągu tych ostatnich dwóch lat Napoleon stracił ponad milion żołnierzy, mimo że nawet nie udało mu się złapać swoich przeciwników w pułapkę kolejnego skoordynowanego starcia. Nadszedł moment, w którym cesarzowi oświadczono, że jego żołnierze już nie będą walczyć.

[1] logistyka – działania mające na celu zapewnienie odpowiedniego zaopatrzenia.

Źródło: N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, Kraków 2007, s. 795–796.

Rozstrzygnij, który numer z ilustracji dotyczącej etapów życia Napoleona odpowiada opisowi ze źródła 2. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do obu źródeł.

Słowniczek

A

Akcja – papier wartościowy będący dokumentem świadczącym o udziale w spółce.

Akt nawigacyjny – akt wydany w 1651 r., na mocy którego transport towarów do Anglii miał się odbywać wyłącznie za pośrednictwem statków angielskich lub kraju, z którego dany towar pochodził.

Ameryka Łacińska – obszar Ameryk: Środkowej i Południowej, na którym po podbojach wprowadzono jako urzędowe języki romańskie (hiszpański, portugalski oraz francuski).

Armator – osoba, która na własny koszt wynajmowała i uzbrajała statek oraz załogę w celu wysłania ich w podróż morską; także zajmujące się tym przedsiębiorstwo.

B

Bojarzy – wielcy właściciele ziemscy (magnateria) na Rusi. Bojarzy należący do tzw. Dumy Bojarskiej (zgromadzenia przypominającego senat) współrządzili krajem z księciem.

Burżuazja (fr. *bourgeoisie*; czyt.: burżuazi – mieszkańcy miast) – określenie przedsiębiorców i osób zamożnych wywodzących się spośród mieszkańców miast.

C

Car – słowiańskie określenie cesarza bizantyjskiego, przejęte później przez władców Bułgarii i Serbii. W 1547 r. zaczął się tak tytułować Iwan IV Groźny, który uważał się za spadkobiercę cesarzy bizantyjskich. Po nim tytuł ten przyjmowali kolejni władcy Rosji, był tam równoznaczny z tytułem króla. Pierwszym monarchą, który przyjął tytuł imperatora (cesarza), jako władcy o wyższej randze niż król, był Piotr I (w 1721 r.).

Cenzus majątkowy (łac. *census* – opłata, także: szacowanie majątku) – przyznanie praw wyborczych ludziom o określonym majątku lub płacącym podatki określonej wysokości.

Czopowe – podatek od produkcji, importu oraz dystrybucji wyrobów alkoholowych funkcjonujący w Polsce od XV w.

Czynsz – w okresie feudalizmu stałe świadczenie wnoszone przez chłopa na rzecz właściciela gruntów w zamian za ich użytkowanie. Mogło być uiszczane w pieniądzach lub produktach.

D

Demokracja szlachecka – ustrój polityczny obowiązujący w XV i XVI w. w Królestwie Polskim, a następnie w Rzeczypospolitej, w którym szlachta miała decydujący udział w rządzeniu państwem. Wiązało się to zarówno z ograniczeniem władzy monarszej, jak i wpływów możnowładztwa i duchowieństwa.

Dogmat – twierdzenie lub pogląd, przeważnie religijny, przyjęty bezwarunkowo i niepodlegający dyskusji.

Drobnomieszczaństwo – warstwa średnich i drobnych przedsiębiorców zamieszkujących miasta, z reguły zatrudniających niewielu pracowników i posiadających niewielką własność.

Dualizm gospodarczy – dwutorowy rozwój gospodarczy nowożytnej Europy; polegał na powstaniu w krajach leżących na wschód od rzeki Łaby gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, a na zachód – zaczątków gospodarki kapitalistycznej. Początki tego procesu sięgają XVI w.

Dworianie – kategoria rosyjskiej szlachty, która w odróżnieniu od bojarów dysponowała własnością ziemską dożywotnią, nadawaną w zamian za służbę władcy.

Dyktatura wojskowa – system rządów, w których wojskowi łączą funkcje dowódcze w armii z głównymi funkcjami w aparacie państwowym, a oparciem dla ich rządów jest wojsko przy jednoczesnym zmniejszeniu roli partii politycznych lub ich całkowitej likwidacji.

Dymitriady – zbrojne interwencje obcych wojsk w Rosji z lat 1604–1610, organizowane pod pretekstem osadzenia na tronie pretendentów do carskiego tronu.

Dyrektoriat – system władzy w republice francuskiej od 1795 r. Nazwę swoją wziął od rządzącej krajem instytucji składającej się z 5 dyrektorów.

Dysydenci – nazwa, którą określano w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. wyznawców chrześcijaństwa nienależących do Kościoła katolickiego.

E

Edykt nantejski – traktat pokojowy kończący wieloletnią wojnę religijną we Francji. Wprowadził równouprawnienie hugenotów względem katolików oraz gwarantował wolność wyznania.

Egzekucja dóbr – wysuwane przez polską średnią szlachtę w latach 60. XVI w. postulaty rewindykacji (odzyskania) z rąk magnatów dóbr ziemskich należących do króla (królewszczyzn); były częścią programu egzekucji praw (zob. **egzekucja praw**).

Egzekucja praw – program polityczny polskiej średniej szlachty w XVI w. wysuwany pod adresem władzy królewskiej; jego celem było przeprowadzenie reform w dziedzinie skarbu, sądownictwa, wojska i odebranie bezprawnie zajętych królewszczyzn (egzekucja dóbr); reformy zmierzały do umocnienia państwa i ograniczenia wpływów magnaterii i duchowieństwa (zob. **ruch egzekucyjny**).

Ekskomunika (klątwa) – kara kościelna wykluczająca obłożoną nią osobę z życia wspólnoty religijnej.

Eksplozja demograficzna – szybki wzrost liczby ludności na określonym obszarze.

Eksterminacja – celowe wyniszczenie narodów, grup etnicznych lub rasowych (albo ich części).

Empiryzm – kierunek filozoficzny, który zakłada, że prawdziwe poznanie rzeczywistości przez człowieka możliwe jest wyłącznie przez doświadczenie i zmysły, zaś wszelkie idee i teorie są w stosunku do nich wtórne.

Encomianda [czyt.: enkomienda] – system niewolniczego gospodarowania ziemiami zajętymi przez Hiszpanów w Ameryce, który zaistniał na początku XVI w.

F

Fakcja – staropolskie określenie magnackiego stronnictwa politycznego.

Faktoria handlowa – placówka założona w kolonii lub na terytorium zamorskim w celu prowadzenia wymiany handlowej z miejscową ludnością.

Farmer – w krajach anglosaskich właściciel lub dzierżawca gospodarstwa rolnego.

Fizjokratyzm – doktryna ekonomiczna, która powstała w XVIII w. Zgodnie z jej zasadami podstawą bogactwa każdego państwa i społeczeństwa jest głównie produkcja rolna.

Fronda – ruch polityczny dążący do wprowadzenia większych swobód obywatelskich i osłabienia władzy centralnej.

G

Galeon – okręt wojenny lub handlowy z XVI–XVIII w., o sporym tonażu i trzech lub czterech masztach, uzbrojony w ciężkie działa. Dzięki wysokim burtom i nadbudówce na rufie był trudny do zdobycia na morzu.

Gentry – nowa szlachta angielska złożona z ziemiaństwa oraz przedstawicieli mieszczaństwa, żyjąca na dość wysokim poziomie majątkowym, ale nieposiadająca tytułów szlacheckich.

Giełda – miejsce zawierania transakcji kupna oraz sprzedaży papierów wartościowych (m.in. weksle, akcje) i towarów.

Gubernia – najwyższa jednostka podziału administracyjnego obowiązująca w Rosji do 1929 r.

H

Handel lewantyński – handel średniowieczny i nowożytny, który był prowadzony przez Morze Śródziemne z państwami Bliskiego i Dalekiego Wschodu.

Hegemonia – dominacja polityczna jednego państwa nad innymi.

Hetman – w Polsce i na Litwie od końca XV w. najwyższy dowódca wojsk zaciężnych, początkowo powoływany tylko na czas wojny, od 1581 r. dożywotni. W końcu XVI w. funkcja ta została rozdzielona między hetmana wielkiego oraz hetmana polnego (osobnych dla Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego).

Hetmański pokój – zob. **pokój hetmański**

Hiberna (łac. *hiberna* – zima) – podatek opłacany z dóbr duchownych i królewskich na czas zimowego zakwaterowania armii.

Hospodar – słowo w językach wschodniosłowiańskich oznaczające władcę. W ten sposób w XV–XVIII w. określano w Polsce władców Mołdawii i Wołoszczyzny.

Hugenoci – inaczej francuscy kalwiniści.

Humanizm (łac. *humanus* – 'ludzki') – prąd umysłowy i kulturalny okresu renesansu, stawiający w centrum zainteresowania człowieka oraz życie ziemskie, w przeciwieństwie do średniowiecznego światopoglądu teocentrycznego.

I

Infamia – kara stosowana wobec szlachty, polegająca na pozbawieniu skazanego czci i dobrego imienia.

Infant – tytuł przysługujący dzieciom królewskim w Hiszpanii i Portugalii.

Inflacja – wzrost cen wywołujący spadek siły nabywczej.

Inkwizycja (łac. *inquisitio* – śledztwo) – potoczna nazwa systemu sądowniczego funkcjonującego od XIII do XIX w. w Kościele katolickim, który miał służyć nawracaniu i karaniu odstępców od wiary.

Interrex – tytuł osoby sprawującej rządy podczas bezkrólewia, w Rzeczypospolitej przypadający prymasowi Polski.

Insurekcja (łac. *insurrectio* -- powstanie) – w czasach staropolskich zbrojne wystąpienie ludności przeciwko władzy lub niewoli. Obecnie używa się nazwy „powstanie".

J

Jakobini – lewicowy klub polityczny, zwany oficjalnie Towarzystwem Przyjaciół Konstytucji, działający podczas rewolucji francuskiej i posiadający w tym okresie czasową władzę we Francji. Głównym przedstawicielem tego ugrupowania był Maximilien Robespierre.

Janczarzy – elitarne oddziały piechoty tureckiej w XV–XIX w., uzbrojone w szable, włócznie, sztylety i muszkiety. Początkowo do tych oddziałów wcielano synów chrześcijan z opanowanych terenów (tzw. brańców), których nawracano na islam i wychowywano na fanatycznych obrońców sułtana.

Jansenizm – ruch teologiczno-duchowy zapoczątkowany przez biskupa Kornela Ottona Jansena i rozwijający się na przełomie XVII i XVIII w. Jego zwolennicy głosili kontrowersyjną koncepcję łaski, zgodnie z którą Bóg całkowicie określa przyszłe życie człowieka i tylko nielicznych obdarza łaską. Jednym z zaleceń nauki tego ruchu było rzadkie, ale starannie przygotowane przystępowanie do komunii.

Jasyr – niewola tatarska lub turecka. Słowo wywodzi się od tureckiego *jesir* – jeniec.

Jezuici – zakon, którego celami były przeciwstawienie się reformacji oraz prowadzenie misji katolickich w różnych częściach świata. Słynący z gruntownego wykształcenia jezuici byli ściśle podporządkowani władzy papieskiej.

K

Kalwaria – zakładany z reguły na wzgórzach zespół kaplic lub kościółków symbolizujący Drogę Krzyżową; słowo wywodzi się z łacińskiego określenia wzgórza nad Jerozolimą, na którym ukrzyżowano Chrystusa (*Calvaria* = 'miejsce czaszki').

Kantata – utwór wokalno-instrumentalny w uroczystym nastroju, złożony z wielu elementów.

Kanton – kraj związkowy wchodzący w skład Szwajcarii. W XVI w. kantony były samodzielnie rządzącymi się państwami szwajcarskiej konfederacji.

Kapitalizm (od fr., ang. – *capital*, czyli kapitał) – system społeczno-gospodarczy oparty na własności prywatnej, wolności osobistej jednostek, swobodzie konkurencji i ograniczonej ingerencji państwa w gospodarkę.

Karawela – jednopokładowy europejski żaglowiec, rozpowszechniony w XV–XVII w. Ten typ jednostki morskiej wykorzystywano podczas pierwszych odkryć geograficznych.

Klan – podstawowa kategoria podziału plemienia; grupa rodzin wywodzących się od jednego przodka, prowadząca wspólną politykę.

Klasycyzm – kierunek w muzyce, sztuce, literaturze i architekturze, który ukształtował się w XVII i XVIII w., odwołujący się do kultury starożytnych Rzymian i Greków. W sztukach plastycznych za główne cechy klasycyzmu uważa się harmonię, symetrię i rytm, wywołujące wrażenie ładu, spokoju, równowagi i powagi.

Kodeks cywilny – zbiór usystematyzowanych reguł prawnych odnoszących się do prawa cywilnego.

Kondominium – terytorium zarządzane wspólnie przez dwa państwa lub ich większą liczbę.

Konfederacja – związek osób lub partii mających do osiągnięcia określone cele, przeważnie polityczne.

Konkordat – traktat lub umowa normujące stosunek między państwem a Kościołem.

Konkwista (hiszp. *conquista* – 'podbój') – podboje hiszpańskie i portugalskie na terenach Ameryk, Azji oraz Afryki, dokonane w XV i XVI w.

Konkwistadorzy (hiszp. *conquistador* – 'zdobywca') – uczestnicy zbrojnych ekspedycji organizowanych przez Hiszpanów oraz Portugalczyków w XV i XVI w., które miały na celu podbój nowych obszarów na odkrytych kontynentach.

Konstytuanta – specjalny organ powołany do opracowania konstytucji.

Konstytucja (od łac. – *constituere* = 'postanowić') – najważniejsza ustawa w państwie (ustawa zasadnicza) określająca jego zasady ustrojowe; w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej: uchwała sejmowa; w Kościele katolickim dokument sygnowany przez synod lub papieża.

Kontrrewolucja – działania mające na celu walkę z rewolucją i powrót do wcześniejszej sytuacji polityczno-społecznej.

Kordelierzy – lewicowy klub polityczny, który współpracował z jakobinami podczas rewolucji francuskiej. Głównymi przedstawicielami tego ugrupowania byli Georges Danton i Jean-Paul Marat.

Kordon sanitarny – sieć posterunków administracyjnych lub wojskowych ustawionych wokół obszaru, na którym rozprzestrzeniają się choroby zakaźne. Jego zadaniem jest ograniczenie kontaktów mieszkańców tego obszaru z pozostałą częścią ludności, co ma zapobiec szerzeniu się epidemii.

Kozacy rejestrowi – oddziały wojskowe składające się z Kozaków pozostających na żołdzie Rzeczypospolitej.

Królewszczyzny – w dawnej Polsce dobra będące własnością monarchy, czasowo nadawane możnym. Składały się z majątków ziemskich i miast we wszystkich dzielnicach kraju; od końca XVI w. część z nich stanowiła dobra państwowe.

Ksenofobia (od gr. *ksenos* = 'obcy'; *phobos* = 'strach') – lęk przed obcymi (cudzoziemcami), łączony z wrogością i wyrażaniem niechęci do nich.

Księgi grodzkie – księgi sądów szlacheckich tworzonych w Rzeczypospolitej. Składały się z zapisów dotyczących przeważnie wyroków w sprawach karnych i rejestrowały wydane dokumenty prawne.

Kwarantanna – przymusowe, czasowe odosobnienie ludzi, którzy mogą być nosicielami choroby zakaźnej.

Kwarta (łac. *quarta pars* – 'czwarta część') – podatek opłacany przez dzierżawców dóbr królewskich na utrzymanie wojska (stąd wojsko kwarciane).

L

Laicyzacja – proces eliminowania wpływów religii z życia politycznego i społecznego.

Legislatywa – inaczej organ władzy ustawodawczej (prawodawczej).

Liberalizm gospodarczy – doktryna postulująca wolność jednostki w prowadzeniu działalności gospodarczej i ograniczenie do niezbędnego minimum roli państwa w tej sferze życia społecznego.

Liberum veto – zob. **weto**

M

Malkontenci (od fr. *malcontent* = 'niezadowolony') – opozycja, przeciwnicy aktualnej polityki króla, stronnictwo magnackie w okresie panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego, dążące do jego obalenia; najbardziej wpływową osobą w tym środowisku był hetman wielki Jan Sobieski.

Manieryzm – nazwa stylu w sztuce europejskiej występującego w okresie od ok. 1527 r. do końca XVI w. i charakteryzującego się dążeniem do doskonałości formalnej i technicznej dzieła, wyszukanymi inwencjami tematycznymi oraz wyrafinowaniem.

Manufaktura – zakład rzemieślniczy, w którym dzięki odpowiedniemu podziałowi pracy wśród robotników produkowano towary na masową skalę.

Marszałek wielki – najwyższy dostojnik państwowy w państwie polsko-litewskim od XV do XVIII w., po unii lubelskiej oddzielny dla Korony i Litwy. Do jego kompetencji należało dbanie o bezpieczeństwo osobiste władcy, bycie pełnomocnikiem króla i wielkiego księcia w kontaktach z otoczeniem oraz przełożonym wszystkich dworzan, nad którymi sprawował jurysdykcję sądową. Wraz ze swoim zastępcą – marszałkiem nadwornym – zasiadał w radzie królewskiej, a następnie w senacie.

Merkantylizm – doktryna ekonomiczno-polityczna, która rozwijała się od końca XVI w. Zgodnie z jej zasadami posiadanie kruszców szlachetnych oznaczało bogactwo kraju, a środkiem do ich zdobycia miał być dodatni bilans handlu zagranicznego (eksport towarów przewyższający ich import).

Metropolia – państwo będące centrum imperium kolonialnego w czasach nowożytnych.

Metys – potomek Indianina i białej kobiety lub białego mężczyzny i Indianki.

Migracja – przemieszczanie się ludności mające na celu trwałą zmianę miejsc pobytu.

Monarchia absolutna – forma rządów, w której monarcha ma pełnię władzy i stoi ponad prawem. Inaczej niż w przypadku rządów despotycznych władca szanował pewne ustalone przez tradycję zasadnicze prawa, np. we Francji były to tzw. prawa fundamentalne, o niepodzielności domeny królewskiej i porządku dziedziczenia tronu.

Monarchia konstytucyjna – w czasach nowożytnych kraj z silną władzą królewską, której ramy zakreśla konstytucja; taką monarchią była Polska w świetle Konstytucji 3 maja, a w praktyce także Anglia po „sławetnej rewolucji", choć ustrój angielski ewoluował w kierunku osłabienia pozycji monarchy i przewagi parlamentu (zob. **monarchia parlamentarna**). Obecnie monarchia konstytucyjna jest utożsamiana z monarchią parlamentarną.

Monarchia parlamentarna – ustrój polityczny, w którym głowa państwa (monarcha) współdecyduje w sprawach kraju wraz z parlamentem, przed którym jest odpowiedzialny za podejmowane decyzje. O podziale kompetencji między obydwoma ośrodkami władzy rozstrzygają ściśle prawa krajowe, często w formie konstytucji. Wówczas mamy do czynienia z odmianą monarchii parlamentarnej – monarchią konstytucyjną (zob. **monarchia konstytucyjna**). Z czasem (w Anglii ten proces rozpoczął się już w XVIII w.) w monarchii parlamentarnej funkcja króla została ograniczona do sprawowania funkcji reprezentacyjnych.

N

Naczelnik – najwyższy dowódca wojskowy w czasie insurekcji w 1794 r.

Nobilitacja – nadanie szlachectwa przez władcę osobie należącej do niższego stanu oraz jej potomkom.

Nowy Świat – nazwa, którą Europejczycy nadali kontynentom amerykańskim: Ameryce Północnej i Ameryce Południowej. Stosowano ją już w czasie wielkich wypraw geograficznych w celu odróżnienia odkrytych terenów od Starego Świata, czyli obszarów Europy, Azji i Afryki, znanych od starożytności.

O

Ojcowie Kościoła – żyjący w pierwszych wiekach chrześcijaństwa teologowie, których pisma wywarły istotny wpływ na kształtowanie się nauki i liturgii Kościoła katolickiego.

Opłaty stemplowe – opłaty pobierane przy wystawianiu różnorakich dokumentów urzędowych.

Oratorium – pierwotnie prezentowany w kościele utwór wokalno-instrumentalny o tematyce religijnej. Odgrywa go duża liczba muzyków i śpiewaków.

Orientalizacja – przyjmowanie orientalnych wzorów ze Wschodu (m.in. z kultury tureckiej czy perskiej).

P

Państwo federacyjne – państwo składające się z poszczególnych obszarów (stanów, prowincji, kantonów, landów), które mają autonomię w sprawach wewnętrznych, ale podlegają w sprawach zagranicznych oraz w dziedzinie obronności władzy centralnej. Państwa federacyjne mają wspólną walutę.

Pasja (od łac. *passio* = 'męka', 'cierpienie') – utwór muzyczny, którego tematem jest męka i śmierć Chrystusa.

Patent (łac. *patens* – 'jawny') – w krajach niemieckich dokument państwowy wprowadzający nowe porządki i regulacje (zob. też: **uniwersał**).

Patrioci (od łac. *patria* = 'ojczyzna') – określenie stronników opozycji, uważających siebie za rzeczników ojczyzny, utożsamianej z wolnością, w przeciwieństwie do króla pomawianego o dążenie do absolutyzmu. Wcześniej (XVII w. – I poł. XVIII w.) „patrioci" określali siebie raczej mianem „republikantów". W trakcie Sejmu Czteroletniego (od przełomu lat 1789–1790) termin „patriota" nabrał dzisiejszego znaczenia.

Perspektywa – sposób przedstawienia trójwymiarowych obiektów i przestrzeni na płaszczyźnie.

Pijarzy – zakon założony na początku XVII w. w Rzymie w celu prowadzenia działalności wychowawczej i edukacyjnej. Do Polski pijarów sprowadził Władysław IV.

Podaż – liczba towarów znajdujących się na rynku w określonym czasie.

Pokój hetmański – traktat pokojowy zawarty przez hetmana dowodzącego wojskiem, układ ten jednak wymagał późniejszego potwierdzenia przez sejm.

Popyt – liczba towarów, które nabywcy chcą lub mogą kupić w określonym czasie po stałej cenie.

Predestynacja – pogląd religijny głoszący, że życie każdego człowieka jest z góry określone przez Boga, co wiązało się z potępieniem lub zbawieniem.

Procedura impeachmentu – procedura polegająca na odwołaniu prezydenta Stanów Zjednoczonych na wniosek Kongresu.

Proces grodzenia – działania polegające na przejmowaniu przez właścicieli ziemskich w Anglii i Irlandii ziemi od chłopów, a następnie tworzeniu na ich obszarze głównie pastwisk dla owiec. Proces ten znacznie się nasilił w XVIII–XIX w.

Protektorat – forma zależności politycznej, w której państwo silniejsze (protektor) sprawuje władzę nad innym, słabszym państwem (protegowanym), zachowującym niektóre swoje instytucje, rząd i administrację. Protektor kieruje m.in. polityką zagraniczną i gospodarczą protektoratu.

R

Racja stanu – interes państwa, który jest nadrzędny w stosunku do innych norm i interesów.

Racjonalizm – kierunek filozoficzny przeciwstawny empiryzmowi, zakładający możliwość poznania prawdy jedynie dzięki samemu rozumowi, z pominięciem doświadczenia.

Reformacja – ruch społeczno-religijny zapoczątkowany w 1517 r. przez Marcina Lutra, mający na celu odnowę chrześcijaństwa, który doprowadził do rozłamu w Kościele i powstania nowych wyznań.

Regaliści – zob. **rojaliści**

Regent – osoba sprawująca władzę w imieniu monarchy, gdy z różnych przyczyn nie może on sprawować jej osobiście.

Regimentarz – dowódca wydzielonej grupy wojsk mianowany przez hetmana, sejm lub króla; sprawował swoją funkcję okresowo, gdy obowiązków nie mogli pełnić hetmani; zastępca hetmana.

Rejestr – zob. **kozacy rejestrowi**

Renesans – epoka w historii kultury europejskiej obejmująca głównie XV i XVI w., mająca swój początek we Włoszech. Charakteryzowała się powrotem do ideałów świata antycznego oraz zainteresowaniem wszystkimi przejawami życia człowieka z uznaniem jego roli w świecie, co szczególnie przejawiało się w sztuce i kulturze.

Republikanci (republikanie) – określenie opozycji antykrólewskiej, uważającej siebie za obrońców rzeczypospolitej, czyli ustroju wolnościowego, w którym społeczeństwo samo decyduje o sobie, przed królem pomawianym o dążenie do absolutyzmu; w II poł. XVIII w. używano raczej pojęcia „patrioci" niż „republikanci".

Rewolucja – radykalna zmiana zachodząca w bardzo krótkim czasie. W historii zazwyczaj pojęcie to dotyczy szybkich i często dramatycznych zmian ustrojowych, choć rewolucja może dotyczyć również zmian społecznych lub przewrotu kulturowego i ekonomicznego.

Rewolucja agrarna – proces przemian technicznych i społeczno-gospodarczych w rolnictwie, który wpłynął na zwiększenie jego wydajności.

Rewolucja cen – nagły wzrost cen usług i towarów, który od początku XVI w. opanował całą Europę.

Rewolucja przemysłowa – ogół przemian technicznych, ekonomicznych i społecznych, zapoczątkowany w drugiej połowie XVIII w. w Anglii i Szkocji, związany z nowymi wynalazkami technicznymi i przejściem od gospodarki opartej na rolnictwie, produkcji rzemieślniczej i manufakturowej do produkcji mechanicznej; doprowadził do powstania wielkiego przemysłu fabrycznego i nowoczesnej cywilizacji przemysłowej.

Rojaliści (inaczej: **regaliści**) – zwolennicy króla i monarchii lub członkowie stronnictwa królewskiego.

Rokosz – bunt lub zbrojne powstanie szlachty skierowane przeciwko królowi.

Ruch egzekucyjny – ruch polityczny powstały w pierwszej połowie XVI w., reprezentowany przez polską szlachtę domagającą się egzekucji dóbr i praw.

S

Samodzierżawie – odmiana rządów absolutnych używana na określenie władzy carów w Rosji.

Sankcja pragmatyczna – dokument wydany przez monarchę w sprawach o szczególnym znaczeniu dla państwa. Nazwy tej najczęściej używa się w stosunku do aktu cesarza Karola VI z 1713 r., ustanawiającego zasady sukcesji w państwie habsburskim.

Sarmatyzm – powstały w XVI w. pogląd o rzekomym pochodzeniu polskiej szlachty od żyjącego w starożytności plemienia Sarmatów. W XVII i XVIII w. stał się prądem kulturowym i ideologią polityczno-społeczną znacznej części szlachty.

Sejm walny – zgromadzenie powszechne, zwoływane w Polsce od XIV w. przez monarchów w sprawach wagi państwowej; od końca XV w. składał się z trzech stanów sejmujących: króla, senatu i izby poselskiej.

Sejmiki ziemskie – lokalne zgromadzenia szlachty, zwoływane na ziemiach polskich od XIV w. w każdym województwie, zajmujące się sprawami administracji lokalnej oraz prawem. Do ich kompetencji należał również wybór przedstawicieli (posłów) na sejm walny i przekazanie im instrukcji.

Sekularyzacja (inaczej: zeświecczenie; od łac. *saecularis* – 'świecki') – przejęcie przez władzę świecką kościelnego majątku lub określonej sfery życia publicznego.

Sentymentalizm – nurt w literaturze okresu oświecenia, kultywujący tematy związane z uczuciami człowieka.

Sobór – w Kościele katolickim zgromadzenie wszystkich biskupów pod przewodnictwem papieża obradujące w celu wprowadzenia zmian organizacyjnych lub doktrynalnych.

Społeczeństwo obywatelskie – społeczeństwo świadome swoich potrzeb i praw, cechujące się aktywnością obywatelską i zdolnością do samoorganizacji bez udziału władzy państwowej, realizujące określone cele niezależnie od instytucji państwowych,

a nawet – jeśli ustrój stoi w sprzeczności z wolą społeczeństwa – wbrew nim.

Stany Generalne – zgromadzenie składające się z przedstawicieli trzech stanów: duchowieństwa, szlachty i stanu trzeciego (reprezentującego resztę społeczeństwa francuskiego), zwoływane jako organ doradczy króla Francji.

Strzelcy – formacja wojskowa w Rosji, będąca od końca XVI do końca XVII w. podstawą jej sił zbrojnych. Służba w niej była dożywotnia i dziedziczna. Została rozwiązana przez Piotra I.

Symonia – inaczej świętokupstwo; handel godnościami, dobrami i urzędami kościelnymi.

Synod – w Kościele katolickim zebranie przedstawicieli duchowieństwa i osób świeckich na poziomie diecezji, metropolii lub kraju. Istnieje też synod biskupów – instytucja doradzająca papieżowi.

System nakładczy (chałupnictwo) – sposób pozacechowej organizacji produkcji z początku epoki nowożytnej polegający na wytwarzaniu określonych produktów przez rzemieślników niemających własnych narzędzi, najczęściej we własnym domu (stąd nazwa). Korzystali oni z narzędzi i surowców dostarczanych przez bogatych kupców (nakładców).

Ś

Światłocień – sposób prezentowania form przestrzennych za pomocą odpowiedniego rozłożenia światła i cienia na obrazach.

T

Tabor – przenośne obozowisko przemieszczające się razem z armią, w którym przewożono zaopatrzenie i wyposażenie dla wojska. Wraz z taborem przemieszczały się warsztaty naprawcze, kuchnie oraz lazarety. W razie zagrożenia ze spiętych łańcuchami wozów taborowych tworzono fortyfikacje.

Termidorianie – uczestnicy przewrotu dokonanego w 1794 r. przeciwko dyktaturze jakobinów we Francji, a następnie członkowie nowego rządu. Nazwa pochodzi od miesiąca w kalendarzu rewolucyjnym, podczas którego doszło do zmiany władzy.

Tradycja – wierzenia, obyczaje, zwyczaje i normy społeczne przekazywane z pokolenia na pokolenie.

Triumwirat (łac. *triumviri* – trzech mężów) – system władzy opierający się na rządach trzech osób.

Trybunał Koronny – najwyższy sąd apelacyjny dla ziem koronnych Rzeczypospolitej; powstał w 1578 r.: dla prowincji wielkopolskiej – w Piotrkowie Trybunalskim, a dla prowincji małopolskiej – w Lublinie.

Trybunał Litewski – powstały w 1581 r. na wzór Trybunału Koronnego (zob. **Trybunał Koronny**) najwyższy sąd apelacyjny dla ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego; jego sesje odbywały się w Wilnie oraz na przemian w Mińsku i Nowogródku.

Trybunał Rewolucyjny – forma sądu doraźnego powołana podczas rewolucji francuskiej do walki z kontrrewolucjonistami.

U

Umowa społeczna – pogląd zakładający, że społeczeństwo i państwo powstały w wyniku porozumienia zawartego między jednostkami, na mocy którego część swoich naturalnych uprawnień przekazały one władzy zwierzchniej.

Uniwersał (łac. *universum* – ogół, całość) – w dawnej Polsce: publicznie odczytywany akt prawny, odezwa króla, wojewody, hetmana lub innego przedstawiciela władz państwowych głosząca doniosłe ustalenia w zakresie działań politycznych, militarnych lub ekonomicznych (zob. **patent**).

Utopia – obraz wyidealizowanego, nierealnego świata, w którym panują sprawiedliwość i równość między wszystkimi członkami społeczeństwa.

W

Weksel – papier wartościowy poświadczający zobowiązanie jego wystawcy do zapłaty odbiorcy określonej sumy.

Weto (łac. *veto* – nie pozwalam) – oficjalne wyrażenie sprzeciwu wobec jakiejś decyzji władz.

Wielka Armada – potężna flota władcy Hiszpanii Filipa II, która miała dokonać inwazji na Anglię w 1588 r.; atak ten ostatecznie zakończył się klęską i rozbiciem Wielkiej Armady.

Wielka Smuta – okres anarchii w Rosji w latach 1598–1613, wywołany brakiem silnej władzy po śmierci Iwana IV Groźnego

Wielki wezyr – najważniejszy dostojnik w państwie tureckim, który w pewnych okresach (zwłaszcza w drugiej połowie XVII w.) uzyskiwał większą władzę niż sam sułtan.

Wojna dewolucyjna – konflikt zbrojny w latach 1667–1668 między Francją a Hiszpanią, którego przyczyną stały się roszczenia Burbonów do tronu madryckiego. Nazwa „dewolucja" pochodzi od *jus devolutionis*, czyli flamandzkiego prawa spadkowego, uznającego pierwszeństwo do sukcesji tronu córek z pierwszego małżeństwa przed synami z drugiego.

Wojna podjazdowa – działania zbrojne prowadzone z reguły przez słabszą stronę konfliktu, polegające na unikaniu rozstrzygającej bitwy i bezustannym atakowaniu małych oddziałów wroga i jego taborów.

Z

Zdrada stanu – przestępstwo godzące w podstawowe interesy państwa, np. współpraca z wrogami ojczyzny.

Zgromadzenie Narodowe – ustanowione przez wyborców przedstawicielstwo obywateli mające podjąć ważne decyzje w państwie. W Polsce współczesnej określa się tak wspólne obrady sejmu i senatu.

Złota Orda – historyczne państwo mongolskie istniejące w latach 1240–1502.

Związek Szmalkaldzki – sojusz książąt niemieckich popierających reformację zawiązany w 1531 r., skierowany przeciwko katolicyzmowi i cesarzowi.

Indeks

I bezkrólewie w Polsce 158
II bezkrólewie w Polsce 242
I rozbiór Polski 427
II rozbiór Polski 454
III rozbiór Polski 465
II wojna polska 523
I wojna północna 97, 138
I wojna szmalkaldzka 64
II wojna szmalkaldzka 64

A
absolutyzm oświecony 360
agencja 512
akademia
  Krakowska 321
  Rakowska 153
  w Zamościu 321
  Wileńska 321
Akt
  konfederacji warszawskiej 155, 160
  nawigacyjny 193
  supremacji 67
  tolerancyjny 194
Albrecht Hohenzollern 137, 140
Aleksander I Romanow 518
Aleksander Jagiellończyk 142
Aleksander VI, papież 59
Alighieri Dante zob. Dante Alighieri 51
ancien régime 83
antytrynitaryzm 153
arianie 154
Armia Nowego Wzoru 192
Artykuły henrykowskie 161
ataman 263
ateizm 343
August II Wettin (Mocny) 408
August III Wettin 416
Aztekowie 12

B
Bacciarelli Marcello 433
Bach Jan Sebastian 233
barok 225
Barss Franciszek 512
Belotto Bernardo (Canaletto) 433
Berecci Bartolomeo 172
Bernadotte Jean-Baptiste 505,
Bernini Giovanni Lorenzo 225
Biblioteka Załuskich 421
Bielski Marcin 129, 178
Biernat z Lublina 176
„bitwa narodów" zob. bitwa pod Lipskiem
bitwa
  nad Żółtymi Wodami 272
  pod Austerlitz 489, 526
  pod Batohem 275
  pod Beresteczkiem 275
  pod Białą Cerkwią 275
  pod Białą Górą 200
  pod Borodino 502
  pod Cecorą 260
  pod Chocimiem (1621) 266
  pod Chocimiem (1673) 296
  pod Frydlandem 495
  pod Hohenlinden 515
  pod Kircholmem 246
  pod Kłuszynem 256
  pod Korsuniem 272
  pod Lepanto 93
  pod Lipskiem („bitwa narodów") 504
  pod Lützen 203
  pod Maciejowicami 464
  pod Marengo 485
  pod Mątwami 293
  pod Mohaczem 91
  pod Nordlingen 203
  pod Obertynem 136
  pod Oliwą 251
  pod Orszą 132
  pod Piławcami 273
  pod Połtawą 355
  pod Racławicami 458
  pod Somosierrą 497
  pod Trafalgarem 489
  pod Wagram 500
  pod Waterloo 506
  pod Wiedniem 223, 302
  blokada kontynentalna 508
Boccaccio Giovanni 51
Bodin Jean 51
Bohomolec Franciszek 432, 435
bojarzy 94
Boleyn Anna 67
Bona Sforza, zob. Sforza Bona
Bonaparte Napoleon zob. Napoleon I 480
Borys Godunow 253
„bostońskie picie herbaty" 376
bracia polscy 153
Branicki Franciszek Ksawery 452
Bruegel Starszy Pieter 56
Brühl Henryk 419
Buonaccorsi Filippo zob. Kallimach 171
burżuazja 197, 383, 389, 395, 480

C
Cabot John 24
Cabral Pedro Álvares 22, 27
Canaletto (właśc. Belotto Bernardo) 433
Caravaggio (właśc. Michelangelo Merisi da Caravaggio) 227
Castiglione Baltazar 51
centralizacja 511
Cervantes Miguel de 233
chałupnictwo (system nakładczy) 41

Chmielnicki Bohdan 271
Chodkiewicz Jan Karol 246
Colbert Jean-Baptiste 213
Collegium Nobilium 420, 432
Cook James 352
Cortés Hernán 32
Cromwell Oliver 191
„czarna procesja" 447
Czarniecki Stefan 283
Czartoryski Adam Jerzy 518
Czartoryski Adam Kazimierz 438, 442

D
Danckers Peeter de Rij 317
Dante Alighieri 51
Danton Georges 392
Dąbrowski Jan Henryk 512
deizm 342
Dekert Jan 447
Deklaracja niepodległości 378
Deklaracja praw 375
Deklaracja praw człowieka i obywatela 386, 388
Dias Bartolomeu 22
Diderot Denis 432, 347
Dolabella Tomasz 317
Donatello 56
Doroszenko Piotr 294
dualizm gospodarczy 45
dwanaście artykułów 63
Dyck Antoon van 230
Dymitr Rurykowicz 253
Dymitr I Samowaniec 253
Dymitr II Samozwaniec 255
dymitriady 253
dyrektoriat 480, 396
dysydenci 424
Dzieduszycki Walerian 511
Dzikie Pola (Zaporoże) 262

E
Edykt nantejski 85, 212
Edykt restytucyjny 202
Edykt tolerancyjny 82
egzulanci 305
elekcja *vivente rege* 128, 291
elekcja *vitrim* 159
El Greco (właśc. Dominikos Theotokopulos) 224
Eleonora Habsburżanka 294
Elżbieta I Tudor 88
empiryzm 231
Erazm z Rotterdamu 49
Eyck Jan van 56

F
Familia 414, 419
Fayette Marie Joseph de La 379
federacja, państwo federacyjne 381
Ferdynand II Habsburg 200
Ferdynand Aragoński 23, 31
Filip II Habsburg 38, 86
Filip V Burbon 365
Fiodor Rurykowicz 242, 253
Firlej Jan 159
fizjokraci 340
folwarki 47
Franciszek Florentczyk 172
Franklin Benjamin 346, 378
fronda 209
Frycz Modrzewski Andrzej
zob. Modrzewski Frycz Andrzej 176
Fryderyk I Hohenzollern 361
Fryderyk II Hohenzollern 363
Fryderyk V Wittelsbach 158, 200
Fryderyk Wilhelm I 361
Fryderyk Wilhelm 220, 285
Fuggerowie 44

G
Galileusz 57, 231
gentry 188
giełdy 45
gospodarka folwarczno-pańszczyźniana 116
gospodarka wolnorynkowa 43
Górnicki Łukasz 172, 178
Gucci Santi 173
Gustaw I Waza 97
Gustaw II Adolf 203, 220
Gutenberg Jan 51
Gwizjusze 82, 84

H
Habeas Corpus Act 194
Habsburgowie 199, 222, 285
Haendel Georg Friedrich 233
handel lewantyński 21
Haydn Joseph 352
Heidenstein Reinhold 179
Henryk VIII Tudor 66
Henryk Walezjusz (Walezy) 160, 163
Henryk Żeglarz 21
hiberna 313
hołd pruski 137, 140
Hozjusz Stanisław 156
hugenoci 82, 160
humanizm 171,
husaria 169, 248

I
impeachment 380
indeks ksiąg zakazanych 70
inflacja 46
Inkowie 13
inkwizycja 70
intendenci 208
interrex 98
Iwan III Srogi 131
Iwan IV Groźny 138, 145
Iwan Sulima 270

J
Jabłonowski Stanisław 300
jakobini 387, 393
Jakub I Stuart 189
Jakub II Stuart 194

Jan III Sobieski 222, 296
Jan Kazimierz Waza 280
Jan Olbracht 125, 135
Jefferson Thomas 379
Jenner Edward 334
Jerzy II Rakoczy 285
jezuici (Towarzystwo Jezusowe) zob. zakony 71
Józef II Habsburg 370
Juliusz II, papież 59

K
Kallimach (właśc. Buonaccorsi Filippo) 171
Kalwin Jan 65
Kant Immanuel 345
kantony 64
kapitalizm 43
kaptury (sądy kapturowe) 158
Karaimi 108
Karol V Habsburg 64, 76
Karol I Stuart 190
Karol II Stuart 194
Karol IX Sudermański 220
Karol VIII Walezjusz 79
Karol X Gustaw 221
Karol XII 356, 410
Karpiński Franciszek 437
Karta Praw 381
Kartezjusz (właśc. René Descartes) 232
Katarzyna Aragońska 67
Katarzyna II Wielka 359, 422, 427
Katarzyna Medycejska 82
Kay John 338
Kepler Johannes 231
Kettler Gotthard 138
klasa robotnicza 338
klasycyzm 348, 350, 436
kmiecie 111
koalicje antyfrancuskie
  I koalicja 480
  II koalicja 485
  III koalicja 489
  IV koalicja 491
  V koalicja 491, 505
  VI koalicja 504
  VII koalicja 505, 507
Kochanowski Jan 177
Kochowski Wespazjan 321
Kodeks Napoleona 487, 525
Kodeks Zamojskiego 444
kolbertyzm 382
koliszczyzna 427
kolonie w Ameryce Północnej 373
Kolumb Krzysztof 8
Kołłątaj Hugo 438, 444
Komisja Edukacji Narodowej 438
Komisja Morska 138
Komisja Rządu Tymczasowego 524
Komisja Rządząca 519
Komitet Ocalenia Publicznego 393
komornicy 111
kompanie handlowe 213
Konarski Stanisław 420, 438
Konaszewicz-Sahajdaczny Piotr 264
Kondeusz, książę de Condé zob. Ludwik Burbon, książę de Condé (Wielki Kondeusz) 296
konfederacja
  barska 426
  generalna 1812 524
  radomska 426
  targowicka 452
  tyszowiecka 283
  w Łańcucie 283
konfederacje szlacheckie 159
kongres 376
Koniecpolski Stanisław 267
konstytucja
  3 maja 449
  Nihil novi 125
  roku III 395
  roku VIII 484
  Stanów Zjednoczonych 379
konsulat 486
kontrreformacja 69
Konwent Narodowy 393
Kopernik Mikołaj 58, 179
kordelierzy 387
kosynierzy 460
Kościół
  anglikański 67
  ewangelicko-augsburski (luterański) 63
  ewangelicko-reformowany (kalwiński) 66
  kalwiński (ewangelicko-reformowany) 153
  luterański (ewangelicko-augsburski) 63
  prawosławny 156
Kościuszko Tadeusz 379, 453
Kozacy 260
Krasicki Ignacy 432
Kromer Marcin 178
Księstwo Warszawskie 518
Kuźnica Kołłątajowska 444

L
Lavoisier Antoine 346
Legia Naddunajska 515
Legiony Polskie we Włoszech 482
Leonardo da Vinci zob. Vinci Leonardo da 55
liberalizm gospodarczy 340
libertynizm 231
liberum veto 289
Liga Augsburska 215
Liga Katolicka 84
Liga Święta 303
Linde Samuel Bogumił 509
Linneusz Karol (właśc. Carl von Linné) 346
lisowczycy 254
Locke John 342
lord protektor 191
Loyola Ignacy 71
Lubomirski Jerzy Sebastian 291
Ludwik XIII Burbon 207
Ludwik XIV Burbon 208
Ludwik XVI Burbon 382
Ludwik Burbon, książę de Condé (Wielki Kondeusz) 296
Ludwika Maria Gonzaga 289
Luter Marcin 60

Ł
Łaski Jan 154

M
Machiavelli Niccólo 50
Maciej z Miechowa 178
Madaliński Antoni 458
Magellan Ferdynand 26
magnateria 111
Majowie 8
Maksymilian I Habsburg 198
malkontenci 294
Małachowski Stanisław 446, 519
manieryzm 173
manufaktury 213, 441
Marat Jean-Paul 387, 392
Maria Antonina 383
Maria Ludwika 291
Maria Stuart 88
Maria Teresa 214, 367
Maria Tudor 67
Maryna Mniszchówna 255
masoneria (wolnomularstwo) 348
Mazarin Jules 208
Mazurek Dąbrowskiego 517
mecenat artystyczny 48
Medyceusze 55
merkantylizm 189
Michał Anioł Buonarroti 56
Michał Korybut Wiśniowiecki 295
Michał Romanow 256
Michałowicz Jan z Urzędowa 173
Mniszech Jerzy 420
Mohyła Jeremi 261
Mohyła Szymon 260
Modrzewski Frycz Andrzej 176
Molier (właśc. Jean-Baptiste Poquelin) 233
monarchia absolutna 74
monarchia parlamentarna w Anglii 194
Montgolfier Joseph i Jacques Étienne 346
„Monitor" 432
Monteskiusz Karol (właśc. Charles de Montesquieu) 343
Monteverdi Claudio 233
More Thomas 50
Morsztyn Jan Andrzej 320
Morsztyn Zbigniew 321
Mozart Wolfgang Amadeusz 352
Münzer Thomas 63

N
Naborowski Daniel 320
Napoleon I, cesarz Francuzów 486
Napoleon II (Orlątko) 500
Naruszewicz Adam 432
nepotyzm 59
Newton Izaak 231
Niemcewicz Julian Ursyn 435
niewolnictwo 37
noc św. Bartłomieja 84
Norblin Jan Piotr 435

O
obiady czwartkowe 434
obrona Jasnej Góry 282
obrona Zbaraża 274
odpusty 59
olędrzy 108
oligarchia magnacka 311
Olmekowie 9
Orzechowski Stanisław 176
oświecenie 341
oświecenie w Polsce 432

P
pacta conventa 161
Paine Thomas 377
Parlament Kadłubowy 192
Pascal Blaise 232
Pasek Jan Chryzostom 321
patrycjat 48
Pawluk Paweł 270
perspektywa 54
piechota wybraniecka 169
Piotr I Wielki 353
Piotr z Goniądza 153
Pizarro Francisco 34
podwójna elekcja 242
pokój
  augsburski 64
  Grzymułtowskiego 303
  w Akwizgranie 214
  w Campo Formio 482
  w Cateau-Cambrésis 81
  w Lubece 202
  w Lunéville 486
  w Polanowie 259
  w Pradze 203
  w Preszburgu 489
  w Schönbrunn 500
  w Tylży 520
  westfalski 204
  wieczysty polsko-turecki 303
Poniatowski Józef 519, 524
popularyści 244
Potocki Ignacy 438
Potocki Szczęsny Stanisław 452
Potocki Wacław 321
potop szwedzki 280
powstanie
  Chmielnickiego 269
  kościuszkowskie 457
  kozackie 264
  w Wandei 393
prawa kardynalne 424
prawo ziemskie 123
predestynacja 65
przewrót termidoriański 395
przywilej mielnicki 125
przywilej *Neminem captivabimus* 144
purytanie 189

R
Rabelais François 51

Racine Jean-Baptiste 232
racjonalizm 231
Rada Nieustająca 428
Radziejowski Hieronim 280
Radziwiłł Janusz 281
Radziwiłłówna Barbara 128
Rafael zob. Santi Rafael 56
reformacja 61, 66
reformacja w Polsce 151
regaliści 247
Rej Mikołaj 177
Rejtan Tadeusz 428
renesans 48
reuniony 214
Repnin Mikołaj 424
republikanci 415, 512
rewolucja
  agrarna 335
  angielska 197
  cen 46
  przemysłowa w Anglii 336
Richelieu Armand Jean du Plessis de 207
Rembrandt van Rijn 227
Riksdag 97
Robespierre Maximilien 387, 392
rojaliści 193
rokoko 347
rokosz Lubomirskiego 290
rokosz Zebrzydowskiego 250
Rousseau Jean-Jacques 344
Royal Society 231
rozbiory Polski
  I rozbiór 427
  II rozbiór 454
  III rozbiór 465
rozejm
  w Altmarku zob. w Starym Targu
  w Andruszowie 277
  w Dywilinie 239
  w Jamie Zapolskim 168
  w Karłowicach 222
  w Starym Targu 252
  w Sztumskiej Wsi 252
Rubens Peter Paul 230
ruch egzekucyjny 128
Rzewuski Seweryn 428, 452

S

Sacco di Roma 80
salony 348
Samostrzelnik Stanisław 173
sankcja pragmatyczna 367
sankiuloci 393
Santi Rafael 56
Sapieha Kazimierz Nestor 445
Sarmaci 178
sarmatyzm 322
Schultz Daniel 318
sejm
  inkwizycyjny 245
  konwokacyjny 159
  Niemy 413
  rozbiorowy 428
  Rzeszy w Spirze 64
  w Grodnie 456
  w Piotrkowie 124
  walny 124, 127
  Wielki 445
sejmiki 127, 145, 280, 294
sejmy egzekucyjne 127
sekularyzacja 138
Senat Rządzący 354
sentymentalizm 435
Sędziwój Michał 116
Sforza Bona 128, 171
Sicz 245, 252
Sienicki Mikołaj 179
Shakespeare William, zob. Szekspir William
Skarga Piotr 156, 181
Smith Adam 340
Smuglewicz Franciszek 433
sobór trydencki 69, 155
sołtysi 111
Stanisław August Poniatowski 423
Stanisław Leszczyński 416
Stanisławska Anna 320
Stany Generalnie 384
starszyzna kozacka 263
Staszic Stanisław 444,
Statuty Karnkowskiego 139
Stefan Batory 164
Stefan Wielki 135
Sterne Laurence 347
„sto dni" Napoleona 506
Straż Praw 451
stronnictwo hetmańskie 448
Sulejman II Wspaniały 90
Sułkowski Józef 512
sumy bajońskie 523
Swift Jonatan 347
system monetarny w Rzeczypospolitej 122
system nakładczy (chałupnictwo) 41
Szekspir William 232
Szkoła Rycerska 424, 438
szlachta
  gołota 111
  średnia 111
  urzędnicza 207
  zagrodowa (zaściankowa) 111
szwoleżerowie 497, 506

Ś

śluby lwowskie 283, 285
Śniadecki Jan 439
Śniadecki Jędrzej 439
światłocień 226
Święta Liga 303
Święte Oficjum 70

T

Tarnowski Jan 136
Tatarzy krymscy 261
Toltekowie 9, 12
torysi 194

Towarzystwo Jezusowe (jezuici) zob. zakony
Towarzystwo Przyjaciół Nauk 509
Towarzystwo Republikanów Polskich 512
Tuhaj-bej 272
traktat
  w Amiens 486
  w Buczaczu 294
  w Nijmegen 214
  w Radnot 285
  w Rijswijk 215
  z Tordesillas 30
trybunał koronny 169

U
Uchański Jakub 159
ugoda
  kurukowska 269
  sandomierska 154
ugoda w Perejesławiu 275
  zborowska 274
układ w Kiejdanach 282
układy welawsko-bydgoskie 285
umowa społeczna 344
unia
  brzeska 156
  hadziacka 278
  krakowsko-wileńska 142
  lubelska 144
  polsko-saksońska 408
  Protestancka 198
Uniwersał połaniecki 461
Ustawa o inkompatibiliach 125
Ustawa o prawach 194

V
Vasco da Gama 24
Velázquez Diego 227
Vespucci Amerigo 24
Vinci Leonardo da 55
Vivaldi Antonio 233

W
Wallenstein Albrecht von 201
Wapowski Bernard 172, 178
Wasyl Szujski 255
Waszyngton Jerzy 376
Watt James 336
Wazowie 243
Wielka Armada 89, 216
Wielka encyklopedia francuska 343, 344
wielka remonstrancja 191
Wielka Rewolucja Francuska 389
wielka wojna północna 410
wigowie 194
Wilhelm III Orański 218
Wilhelm Orański 86
Wiśniowiecki Jeremi 273
Władysław IV Waza 258, 268
Władysław Jagiellończyk 134
wojna
  trzydziestoletnia 200
  dewolucyjna 214
  domowa we Francji 209
  kokosza 128
  o Inflanty 166
  o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki 376
  o sukcesję austriacką 367
  o sukcesję hiszpańską 366
  o sukcesję polską 366
  polsko-moskiewska (1578–1581) 166
  polsko-moskiewska (1609–1634) 255
  polsko-rosyjska (1792) 452
  polsko-turecka (1620–1621) 264
  polsko-turecka (1672–1676) 294
  siedmioletnia 357
  smoleńska 258
  trzech Henryków 85
  z Gdańskiem 165
wojny
  angielsko-holenderskie 193
  polsko-szwedzkie 245
  śląskie 363
  włoskie 81
wojska komputowe 281
wojsko kwarciane 129
wojsko zaporoskie 270
wolna elekcja 158, 422
wolnomularstwo (masoneria) 348
Wolter (właśc. François-Marie Arouet) 343
Wyhowski Iwan 277

Z
zakony
  bonifratrzy 71
  jezuici 71
  pijarzy 438
  urszulanki 71
  wizytki 71
zamach stanu 18 brumaire'a 484
Zamojski Andrzej 442
Zamojski Jan 159, 164
Zápolya Jan 135
Zaporoże (Dzikie Pola) 262
Zborowski Samuel 170
zdobycie Bastylii 386
Zgromadzenie Konstytucyjne 285
Zgromadzenie Narodowe 385
Zgromadzenie Prawodawcze 387
zjazd w Wiedniu 133
Związek Reński 490
Związek Szmalkaldzki 64
Zwingli Ulrich 64
Zygmunt I Stary 127
Zygmunt II August 169, 171
Zygmunt III Waza 242

Ż
Żółkiewski Stanisław 255
żyrondyści 393

Źródła ilustracji:

Antykwariat Numizmatyczny - Michał Niemczyk s. 122 (półkopek); **Archiwum Nowej Ery**: s. 55 („Ostatnia Wieczerza"), 58, 69, 120, 122 (trzygroszówka), 124 (sejmik), 133 (zjazd), 142, 146, 147, 154, 155, 158, 162, 163, 177, 181, 187, 246 (Kircholm), 255, 264, 269, 283 (Czarniecki), 309, 342, 344 (Encyklopedia), 379, 388, 396, 405, 409 (elekcja), 414, 416, 417 (August II), 422, 433 (obydwa), 445 (sejm), 447, 449, 452, 457, 459 (wieszanie), 469 (obydwa), 473, 480, 486, 497, 514, 516, 517, 520, 524 (obydwa), 528; **BE&W**: s. 82, 340, 344 (Wolter), 353, 436 (święty nie Sybilli), ISA/Viberfoto/Archivo de la Imagen s. 216, AISA/Viberfoto/Archivo de la Imagen/Bella s. 370, AISA/Viberfoto/Archivo de la Imagen/J. Bedmar s. 402, AKG Images s. 19, 32, 57 (Faust), 232, 236, 360, 398, 483 (strona książki), AKG Images/Erich Lessing s. 481 (Rivoli), 494, Alamy s. 10, 11 (piramida, boisko), 14, 16, 21 (mapa), 22 (pomnik), 28, 40, 42, 48, 50 (Erazm z Rotterdamu), 53 (dziedziniec, nawa, Palazzo Farnese), 54 (sklepienie, freski), 66 („Łowienie dusz"), 72, 80 (obydwa), 83 (śmierć Walezjego), 86, 89, 90, 93, 96 (sobór, łaźnia sztokholmska), 103 (katedra), 116, 151, 166 (Połock), 194, 201, 202, 214, 220 (śmierć Gustawa Adolfa), 226 (fasada), 229 (wnętrze kościoła), 230 (ogrody Luwru), 237 („Wiosna"), 237 („Wieczerza w Emaus"), 244, 256 (Kluszyn), 260, 262, 266 (Chocim), 275, 279, 289 (apoteoza), 292, 293 (Brama Lacka), 294, 296, 303, 311 (Krzyżtopór), 317, 320 (rodzina sokolnika), 330, 350 (wieniec, lira, Stowe), 359, 382, 383, 392 (szturm sankiulotów), 399 (topienie w Loarze), 405 (obydwa), 413, 443, 478, 481 (zebranie w Lyonie), 483 (Napoleon w Egipcie), 484, 485, 488, 496, 498, 499 (wyjazd z Elby), 509, 519 (Napoleon w Gdańsku), Alamy/P&D Studio (OKŁADKA), BE&W/Andrzej Janicki s. 323 (portrety trumienne), Axel Springer GmbH/Ullsteinbild s. 435, BE&W Stock/Jerzy Malinowski 444, 445 (Małachowski), Bernard Białorucki 437, British Museum s. 45, Fine Art Images s. 411 (Połtawa), Fine Art Images/Heritageimages s. 95 (Maluta Skuratowi), Glasshouse Images s. 18, 375, Granger Collection s. 22 (Kolumb), 24 (Kalikat), 34, 38, 339, 367, 397, Heritageimages/Fine Art Images s. 424, Jan Włodarczyk s. 157 (cerkiew), Jerzy Malinowski s. 268 (Władysław IV), 304, Leemage s. 20 (astrolabium), MJS s. 17, RMN Grand Palais s. 526, Ullsteinbild/Axel Springer Syndication GmbH/Archiv Gerstenberg s. 360, Werner Forman Archive s. 8 (Tula), World History Archive/IAM Ltd. s. 56, 136, 368; **Depositphotos**: s. 319 (nagrobek), bartoshd s. 310 (Podhorce z lotu ptaka); **Diomedia**: Design Pics Historical/Ken Welsh s. 57 (Servet), National Maritime Museum London UK/Abraham Storck s. 217; **East News**: s. 12, 111, AKG Images s. 24 (statek Kolumba), 63, 68, 88, 200, 233, 348, Album s. 30, 81, 229 (św. Teresa), Album/Erich Lessing s. 227 („Porwanie córek Leukippa", Album/Prisma s. 65 (zbór kalwiński), Archiwum Karlicki s. 170, 242, Fine Art Images s. 504, Krzysztof Chojnacki s. 431 (Bar), Leemage s. 273 (Chmielnicki), 389, Marek Bazak 289 (Maria Ludwika), 323 (dwór), Monkpress s. 125, 238, Muzeum Wojska Polskiego s. 241, 407, 464, 512, 523, Piotr Mecik s. 249 (zbroja), Polska Press/Gazeta Krakowska/Michał Gąciarz s. 172 (kaplica), Roger Viollet s. 172 (Bona), Zofia i Marek Bazak s.108 (dom); **FORUM**: s. 419, FORUM/Anatol Chomicz s. 107, FoKa s. 159, 160, 164, 246 (Chocim), Jan Włodarczyk s. 118 (kamienica), 315, Kamil Kajko s. 176, 459 (przysięga), Marek Maruszak s. 206, Marek Skorupski s. 109, 129 (sejm egzekucyjny), 145 (Zygmunt August), 153, 157 (ks. Skarga), 185 (sejm), 432, Piotr Mecik s. 426, 7, Kwiatkiewicz s. 150, Tyszko Siemaszko 138; **FOTONOVA**: Adam Bujnowicz s. 316 (Kalwaria); **Gallo Images Poland/Getty Images**: s. 55 (Mona Liza), 141, 205, 230 (portret rodzinny), 352, 406, 499 (Rada Pięciuset), 505, 385, Bertrand Rindoff Petroff s. 211 (galeria), DEA/G. Dagli Orti/De Agostini s. 65 (Kalwin), 83 (noc św. Bartłomieja), Bellmann s. 59, 70, Christian Ender s. 226 (wnętrze), Christophe Boisvieux s. 199, Christophel Fine Art s. 346, Corbis s. 37, Corbis/Bojan Breceli s. 35, Corbis/Francis G. Mayer s. 114, Corbis/Leemage s. 71, 500, Corbis/VCG Wilson s. 227 („Nocna straż"), 401, Culture Club s. 197, De Agostini s. 7, 21, 26 (Vespucci), 97, 207, 220 (Fryderyk Hohenzollern z rodziną), 229 (bazylika), 334, 351 (Amor i Psyche), De Agostini/G. Nimatallah s. 66 (Henryk VIII), 222, DEA/A. Dagli Orti s. 253, DEA/A. De Gregorio s. 53 (plan), DEA/G. Dagli Orti s. 333, 489, Fine Art Images/Heritage Images s. 26 (Magellan), 44 (bankier z żoną), 95 (Iwan Groźny), 254, 356, 399 (egzekucja królowej), 506, 525, Franco Origlia s. 51 („Dawid"), Gamma-Rapho/Raphael Gaillardo s. 210 (makieta), Graphica Artis s. 378, Heritageimages s. 527, Hulton Archive s. 196, Imagno s. 77, 179, 350 (ogród angielski), iStock s. 175 (kamienice), iStock/Roman Babakin s. 175 (ratusz), Leemage s. 209, Leemage/Josse s. 235, Science Photo Library s. 20 (kwadrant), SSPL s. 339, Sygma/Nick Malman s. 51 (Biblia), The Print Collector s. 50 (drukarnia), 508, UIG/Farm Images/Wayne Hutchinson s. 46, UIG/Leemage s. 188, UIG/Prisma s. 85, UIG/REDA&CO/Fino Pacifico s. 103 (tampietto), Ullsteinbild/Archiv Gerstenberg s. 532, Universal History Archive s. 337, Universal History Archive/Universal Images Group s. 218, 224, 321, Universal Images Group/Prisma/Dukas s. 13, Universal Images Group/Werner Forman s. 9, VCG/Corbis/David Lee s. 60, Violetastock s. 52, Three Lions s. 189, Vladislav Zolotov s. 211 (fontanna); **Indigo** s. 173 (Arsenał); **Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa** s. 108 (strona z „Kodeksu"); Łazienki Królewskie/ze zbiorów Pałacu na Wyspie/Piotr Ceraficki s. 291 (Gosiewski), **Metropolitan Museum of Art, New York** s. 349, 351 („Śmierć Sokratesa"), 479; **Michał Grychowski** s. 319 („Szlachcic i Śmierć"); **Muzeum Narodowe w Gdańsku** s. 119 (portrety), 319 (Konstancja Schumann); **Muzeum Narodowe w Krakowie**: 266 (Cecora), Karol Kowalik s. 268 (Koniecpolski), 510, Paweł Czernicki s. 127, 258, 453 (medal VM, awers i rewers), Jacek Świderski, Jakub Płoszaj 166 (Batory), Jakub Płoszaj, Karol Kowalik 453 (order VM), Kolekcja Czartoryskich s. 411 (Kalisz), Kolekcja Czartoryskich/Anna Olchawska, Karol Kowalik s. 299, Tomasz Hołka s. 518; **Muzeum Narodowe w Warszawie**: s. 131, Piotr Ligier s. 144, 273 (Wiśniowiecki), 438, 320 (Anna Stanisławska), Krzysztof Wilczyński s. 105, 431 (Częstochowa), 466; **Muzeum Narodowe we Wrocławiu**: s. 460, Arkadiusz Podstawka s. 461; **Muzeum Okręgowe w Toruniu**/Andrzej R. Skowroński s. 113 (obydwa), **Muzeum Pałac w Wilanowie** s. 129 (Waza), 291 (Lubomirski), 297, 421; **Muzeum Wojska Polskiego** s. 263 (potyczka z Tatarami), **Narodowe Archiwum Cyfrowe** s. 280, **Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku**/T. Meksiak s. 250; **Okręgowe Muzeum Etnograficzne w Lanckoronie** s. 450; **Photo Power/Bridgeman Images**: s. 44 (Fugger), 133 (królowny), 171 (Zygmunt Stary i Zygmunt August), 191 (arcyszpiegowanie), 193, 208, 212, 234, 349, 271, 282, 386, 392 (Valmy), 393, 495, 515, 519 (książę Poniatowski), Agra Art s. 427, Archives Charmet s. 394, Christie's Images s. 395, G. Dagli Orti /De Agostini Picture Library s. 229 („Apollo i Dafne"), 307, Gift of Mr and Mrs Nicholas H. Hoyes s. 376, Index Fototeca s. 41, Luigino Visconti s. 174 (plan), Universal History Archive s. 511; **POLONA/Biblioteka Narodowa** s. 123, 124 (sejm walny), 145 (Radziwiłł Czarny), 173 (arcybiskupi), 285, 299, 417 (oblężenie Gdańska), 450 , 467; **Projekt „Polska i Ukraina. Śladami historycznego dziedzictwa"** (pluazdrona.eu) współfinansowanego ze środków Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w ramach konkursu „Dyplomacja publiczna 2018" s. 293 (Kamieniec); **REPORTER**: Gerard s. 249 (szable), Marek Lasyk s. 256 (Szujski); **Shutterstock**: s. 29, 118 (panorama Gdańska), 119 (Pobrzeże, spichlerze), 175 (Kaplica Zygmuntowska), 185 (kamieniczki), 191 (Cromwell), 210 (dziedziniec), 274, 310 (Podhorce od strony ogrodu), 311 (panoplium, kawaliera), 316 (Wilanów), 318 (kościół), 350 (Panteon), 354, 358, 381, 434, 436 (katedra), Alexander Zavarsky s. 281, Arkadiusz Fajer s. 174 (Baranów), Branik s. 318 (sklepienie), Claudio Divizia s. 409 (Zwinger), Marcin Mierzejewski s. 118 (fontanna), Noppasin Wongchum s. 363, 395; **TravelPhoto** s. 436 (gryfy), **Warszawskie Centrum Numizmatyczne** s. 165, 287, 313; **Wikipedia**/Bastianow/public domain s. 148; **Zamek Królewski na Wawelu** s. 140; **Zamek Królewski w Warszawie**: s. 168, A. Ring s. 426, A. Ring, L. Sandzewski s. 245 (obydwa), 327.

nowa era *Twoje mocne strony*

Zrozumieć przeszłość

W podręczniku *Zrozumieć przeszłość 2* omówiono wydarzenia z epoki nowożytnej. Cechują go chronologiczny układ treści, przystępny język oraz atrakcyjna szata graficzna, co ułatwia efektywną naukę. Szczególny nacisk w podręczniku położono na analizę tekstów źródłowych i tablic genealogicznych oraz pracę z mapą.

Analiza materiałów źródłowych

Teksty źródłowe i mapy wraz z obudową ćwiczeniową pomagają zrozumieć szerszy kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności historycznych.

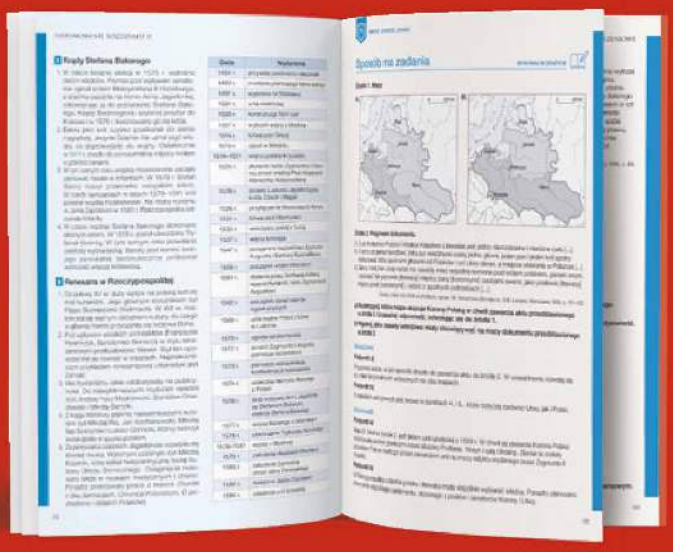
Prezentacja ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zapamiętanie istotnych wiadomości.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

W podręczniku do zakresu rozszerzonego *Zrozumieć przeszłość 2* zamieszczono rozwiązania kształcące kluczowe umiejętności zawarte w podstawie programowej. Ułatwia to ponadto porządkujący wiedzę blok *Wiesz, umiesz, zdasz*, który powtarza się po każdym rozdziale. Na ten moduł składają się *Podsumowanie*, *Sposób na zadania* oraz *Zadania powtórzeniowe*.

Nowa Era Sp. z o.o.

www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl

Centrum Kontaktu: 801 88 10 10, 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-3927-9